MLUVNICE ČEŠTINY

(1)

Fonetika
Fonologie
Morfonologie a morfemika
Tvoření slov

Schváleno rozhodnutím ministerstva školství
ČSR č. j. 15 079/85-31 ze dne 12. července 1985
jako vysokoškolská učebnice pro studenty
filozofických a pedagogických fakult studijního
oboru č. 73-21-8 a č. 76-12-8 aprobace
český jazyk

ACADEMIA / PRAHA 1986

Revize
1985 - 83

Knihovna
ÚSTAVU PRO JAZYK ČESKÝ
ČSAV, Praha
50 660
21. IX. 1988

© Academia, nakladatelství Československé akademie věd, 1986

PŘEDMLUVA

Oddíl I. Fonetika podává soustavné poučení o základních i vyšších jednotkách zvukové stránky spisovné češtiny. Východiskem fonetických popisů těchto jednotek je koncepce fonetiky M. Romportla, který ve svých pracích důsledně doplňoval starší klasifikaci artikulační systémem klasifikace akustické. Toto pojetí je dnes ve všech moderních fonetických pracích zcela běžné. Akustická klasifikace nepomáhá jen při řešení otázek jazykovědných, zvláště v rovině fonologické, popř. morfonologické. Své aktuální oprávnění má také proto, že akustické rozbory řeči jsou předpokladem při řešení otázek týkajících se měření srozumitelnosti řeči, prověřování kvality přenosových zařízení a zejména při řešení problematiky mluvených vstupů u řady automatizačních zařízení. Pro větší přehlednost a snadnější orientaci čtenáře doplňujeme výklady v jednotlivých kapitolách ilustračním a dokumentačním obrazovým materiálem.

Oddíl I. Fonetika se zpracovával v několika etapách. Při zpracování jednotlivých kapitol se přihlíželo i k původním podkladovým studiím dr. J. Ondráčkové, CSc., a dr. Z. Palkové, CSc. (kapitola B. obsahující obecné výklady o fonetice a základní pojmy o anatomické, fyziologické a fyzikální složce jazykové komunikace i o produkci a percepci řeči), podrobné studie dr. B. Borovičkové, CSc., byly východiskem zejména při popisu zvukových jednotek v kapitolách C. Hlásky a D. Hlásková spojení. Autorem kapitoly E. Zvuková stránka souvislé řeči je prof. dr. M. Romportl, DrSc. Na formální úpravě rukopisu se podílela dr. M. Poledníková. Konečné znění výkladů zpracoval kolektiv ve složení: dr. R. Buchtelová, inž. S. Hlaváč a dr. J. Hůrková, CSc. Celý rukopis redakčně i obsahově upravila dr. J. Hůrková, CSc.

Oddíl II.a Fonologie obsahuje poučení o zvukové stránce spisovné češtiny z hlediska fungování zvukových prostředků v jazykovém systému. V úvodní kapitole se podávají obecné výklady fonologické teorie a výklad základních fonologických pojmů (foném, inventář fonémů, distinktivní rysy fonémů, fonologický protiklad apod.). Další kapitoly jsou věnovány vlastnímu popisu základních a vyšších jednotek českého fonologického systému. Fonologický

popis je doplněn kapitolou (E. Grafický systém spisovné češtiny), v níž kromě objasnění vztahu foném — grafém se uvádějí charakteristické zvláštnosti českého grafického systému, a to jak v slovech domácích, tak i přejatých. Autorem oddílu II.a Fonologie je prof. dr. K. Horálek, DrSc., člen korespondent ČSAV. Rukopis upravila redakčně dr. J. Hůrková, CSc.

Oddíl II.b Základní pojmy morfonologie a morfemiky, jehož autorem je dr. Miloš Dokulil, DrSc., obsahuje výklad základních pojmů a termínů užívaných v oddílu III. Tvoření slov a v oddílu IV. 2 Formální tvarosloví.

Oddíl III. Tvoření slov obsahuje komplexní popis slovotvorného systému, tj. utvářenosti a utváření slov v současné češtině. Jeho základním východiskem je teorie odvozování slov vypracovaná v Ústavu pro jazyk český ČSAV (Tvoření slov v češtině 1; Miloš Dokulil, Teorie odvozování slov, 1962), která byla prohloubena a doplněna podle nejnovějších prací našich i zahraničních a rozpracována na všechny způsoby tvoření a druhy slov.

V oddílu Tvoření slov jsou popsány všechny slovotvorné postupy a struktury současné češtiny, tj. odvozování (příponami, předponami, pouhou změnou tvaroslovné charakteristiky a postupy smíšenými), skládání (kompozicí a juxtapozicí a smíšenými postupy derivačně-kompozičními), přechody jedněch slovních druhů v jiné (substantivizace, adverbializace) a tvoření zkratkové. Jako základní je při popisu tvoření slov uplatněno kritérium slovotvorného způsobu, v jehož rámci následuje kritérium slovního druhu utvořeného slova a jeho obecné pojmenovací (onomaziologické) struktury. Dále se uplatňuje zřetel k slovnědruhové povaze základového slova, k slovotvorným kategoriím utvořených slov, k slovotvornému formantu, typu, resp. podtypu, charakterizovanému i z hlediska jeho početnosti, produktivity, schopnosti být základem dalšího tvoření ap. Uvnitř slovotvorného typu dochází k různorodé další klasifikaci slovního materiálu, především podle lexikálně sémantické povahy, resp. věcné příslušnosti, podle gramatických vlastností slova utvořeného i slova základového aj.

Uvedená hierarchizace kritérií jde tedy „napříč" jednotlivými slovními druhy, zato však poskytuje ucelený, komplexní pohled na mechanismus tvoření a slovotvorné strukturní vztahy, na realizaci konkrétního slovotvorného způsobu při tvoření slov jednotlivých slovních druhů i na vzájemné vztahy jednotlivých slovotvorných typů. Vyniknou tak důležité slovotvorné a strukturní rysy a souvislosti, které by při primárním kritériu slovního druhu zůstaly upozaděny či zastřeny.

Jednotlivé kapitoly Tvoření slov vypracovali: dr. M. Dokulil, DrSc. (Obecné pojetí tvoření slov, Zpodstatňování jmen přídavných, Utvářenost ostatních slovních druhů), doc. dr. P. Hauser, CSc. (Odvozování podstatných jmen), dr. Z. Hlavsa, CSc. (Tvoření sloves reflexivizací), dr. M. Churavý (Tvoření zkratek a zkratkových slov), dr. A. Jirsová (Odvozování sloves předponami), dr. M. Knappová, CSc. (Odvozování příslovcí, Adverbializace, odvozování ženských

příjmení v kap. Odvozování podstatných jmen), dr. J. Kuchař, CSc. (Odvozování přídavných jmen ze jmen podstatných, přídavných, z příslovcí, z příslovečných a jiných určení, Adaptace cizích přídavných jmen), prom. ped. V. Mejstřík (Odvozování sloves příponami a typy smíšené, Tvoření slov skládáním), dr. A. Stich, CSc. (Odvozování přídavných jmen ze sloves). Celý oddíl redakčně zpracovali dr. M. Dokulil, DrSc., a dr. M. Knappová, CSc., která také provedla definitivní obsahové, formální i technické redakční úpravy.

I. FONETIKA

A. FONETIKA

1.0 VYMEZENÍ PŘEDMĚTU FONETIKY

Zkoumáním zvukové stránky jazyka se zabývají dvě vědní disciplíny: fonetika a fonologie. Jde o dva samostatné obory, které se však navzájem doplňují a vzájemně využívají svých poznatků i metod.

Fonetika se obvykle vymezuje jako věda zkoumající artikulační, akustickou a percepční stránku zvukových prvků, a to tak, jak se projevují v mluvených, resp. vůbec zvukových projevech.

Fonologie, mladší z obou věd, se vyvíjela jako reakce lingvistů na nedostatek funkčního přístupu k hodnocení zvukového materiálu jazyka. Tento nedostatek byl způsoben značným množstvím základních problémů, jejichž řešením se fonetika musela zabývat přednostně. Z šíře vymezené fonetiky se fonologie vyčlenila jako samostatný lingvistický obor v dvacátých letech tohoto století. Za předchůdce fonologie lze pokládat tvůrce tzv. hláskových písem a pravopisných soustav. Také reforma českého pravopisu provedená v poč. 15. stol. J. Husem je v zásadě fonologická (označuje příznakové řady dlouhých samohlásek a „měkkých" souhlásek). Teorie fonologie vychází především ze dvou zdrojů: z učení o fonému polského jazykovědce J. Baudouina de Courtenay, působícího na ruských univerzitách, a z názorů švýcarského lingvisty F. de Saussura na systémovost jazyka.

Zatímco fonetika se přednostně zaměřuje na zkoumání zvukových prvků jazyka z hlediska jejich objektivních (artikulačních, akustických ap.) vlastností, pro fonologii jsou relevantní jen ty vlastnosti zvukových prvků, které mají v daném jazyce určitou komunikativní funkci. K zjištění, které fonetické vlastnosti zvukových prvků jsou v daném jazyce relevantní a které nikoli, dochází fonologie stanovením tzv. fonologických protikladů. Fonologie se zaměřuje přednostně na zkoumání systémové podstaty zvukové složky jazykových projevů (sr. II. Fonologie).

1.1 FONETIKA V ŠIRŠÍM SMYSLU

V nejširším slova smyslu je fonetika vědní disciplína, která zkoumá zvukovou stránku jazyka ze všech aspektů, tj. zkoumá fyziologickou činnost mluvidel, akustickou podstatu zvuků, které vytvářejí zvukovou (tj. mluvenou, popř. zpí-

vanou) řeč, zabývá se vnímáním všech zvukových elementů a identifikací řečových prvků, neztrácí však ze zřetele ani funkční hodnocení všech těchto jevů v mluvených projevech.

1.2 ROZDĚLENÍ FONETIKY

Takto pojatá vědní disciplína má svá zvláštní odvětví, která spolu navzájem souvisejí. Výklady týkající se zvukové stránky jazyků vůbec podává fonetika **obecná** (zkoumá např. otázku podstaty slabiky, souvislosti přízvuku a melodie, obecné otázky produkce a percepce řeči ap.) na rozdíl od fonetiky **konkrétního jazyka** (např. češtiny). Fonetiku jednoho konkrétního jazyka lze porovnávat s fonetikou druhého jazyka, a to způsobem konfrontačním (kontrastivním; např. fonetiku češtiny s fonetikou ruštiny). Zabývá-li se tato věda jazyky v jedné vývojové etapě, např. jazyky současnými, jde o fonetiku **synchronní,** všímá-li si historického vývoje zvukových jevů v daných jazycích, jde o fonetiku **diachronní** (historickou).

Výsledky fonetických výzkumů artikulační i akustické stránky řeči nacházejí své uplatnění v praxi (obvykle se mluví o fonetice **aplikované):** při vyučování cizím jazykům, ve výuce jevištní řeči, v uměleckém přednesu, v logopedii, v telekomunikační praxi, při zkoumání slyšitelnosti řeči v akustice prostoru, při řešení problematiky řízení automatů mluvenou řečí ap.

1.3 SPOLUPRÁCE FONETIKY S OSTATNÍMI VĚDNÍMI OBORY

Fonetika jako specializovaný vědní obor se rozvinula v posledních letech do značné šíře, a tím také vzrůstá počet vědních oborů, které využívají výsledků fonetických výzkumů.

Proto se stále častěji užívá k vyjádření této situace pojmu „fonetické vědy", což se již ustálilo v názvu mezinárodních kongresů fonetických věd; jejich program se stále rozšiřuje o další problematiku styčných vědních oborů.

Přes někdejší ojedinělé snahy zařadit fonetiku do přírodních věd náleží fonetika do oboru **lingvistika,** protože tam se její výsledky uplatňují především. Zkoumá sama zvukovou stránku jazyka, zároveň však poskytuje i materiál pro rozbor dalších jazykových rovin. Pomáhá tím nejen při výzkumu a popisu současného jazyka, ale i při popisu zvukové stránky jazyků, jak se jím zabývá historická a srovnávací mluvnice.

Fonetika jakožto věda o zvukové stránce jazyka se také zabývá zjišťováním a stanovováním **výslovnostních norem spisovného jazyka** a jejich kodifikací, čímž přispívá k zvyšování srozumitelnosti a kultury mluvených projevů.

V této kodifikační činnosti je samozřejmá její spolupráce při úpravách pravopisu, protože soubor výslovnostních norem spisovného jazyka **(ortoepie)** je analogický souboru norem pravopisných psaného spisovného jazyka (ortografie).

Téměř ve všech vyspělých zemích je běžná spolupráce fonetiky s **dialektologií,** zejména při vytváření lingvistických atlasů a zvukových archívů, které shromažďují důležitý, pro budoucnost v mnoha případech již nenahraditelný, lingvistický materiál. Přínosem fonetiky pro dialektologický výzkum jsou především přesné fonetické analýzy zvukového materiálu, které přispívají k objasnění některých otázek specifických (např. hláskové kvality, přízvuku, intonace ap.) i stanovení způsobu fonetické transkripce zkoumaného materiálu.

Těsné je spojení fonetiky s **anatomií** a **fyziologií,** z nichž fonetika čerpá poznatky o utváření a funkci mluvních a sluchových orgánů i o funkci signálních soustav a jejich významu pro komunikaci prostřednictvím řeči. Fonetika jak svými znalostmi z oblasti anatomie a fyziologie mluvních a sluchových orgánů, tak svými znalostmi lingvistickými (znalost zákonitostí a pravidel zvukových realizací mluvené podoby národního jazyka) nachází široké uplatnění v mluvní praxi při výuce profesionálních uživatelů mluveného slova (učitelů, herců, zpěváků, hlasatelů, řečníků ap.).

Fonetika přispívá také k vyjasňování problémů osvojování lidské řeči dítětem. Výsledky fonetických výzkumů se uplatňují v disciplínách **speciální pedagogiky,** zejména v **logopedii** (výchově k správné mluvě a předcházení a odstraňování poruch řeči, ať už jde o vady vyplývající z nesprávného používání mluvních orgánů nebo o řečové vady způsobené poruchami mluvních a sluchových orgánů). Stále intenzívněji se rozvíjí spolupráce s **foniatrií** (lékařskou vědou o léčení a nápravě poruch hlasu a mluvních orgánů vůbec). Fonetických výzkumů se využívá i v **audiologii** (vědě o fyziologii a patologii sluchového orgánu a slyšení).

Moderní fonetické metody umožňující sledování pohybů mluvních orgánů při jejich přirozené (fyziologické) činnosti mají význam nejen pro základní fonetický výzkum, ale lze je aplikovat i při odstraňování patologických vad mluvy, ať již vrozených nebo získaných (např. po úrazu), nebo po nevyhnutelném operačním zákroku. V tomto případě jde o spolupráci se specializací **stomatologické chirurgie.**

Dalšími vědními obory spolupracujícími s fonetikou jsou **psychologie, neurologie** a **psychiatrie,** v začátcích je spolupráce se **sociologií, muzikologií** a **estetikou.** V souvislosti se zaváděním výpočetní techniky vzrůstá intenzita spolupráce fonetiky s matematickými obory, s **teorií informace, kybernetikou,** dále s celou řadou fyzikálních a technických oborů.

Zvláštní místo v mezioborové spolupráci zaujímá spolupráce fonetiky s **akustikou,** která byla vyvolána naléhavými potřebami danými vývojem techniky. Obě vědy poskytují objektivní informace o složení zvuků lidské řeči,

které je pak možno konfrontovat se subjektivní analýzou. Překotný rozvoj telekomunikace vyžadoval kromě velkého množství různých komunikačních zařízení, uskutečňujících přenos informace mluvenou řečí, i jejich maximální účinnost, která je zajišťována spoluprací akustiky a fonetiky.

Zájem sdělovací techniky na vyřešení problematiky akustické stránky řeči znamenal nejen značný pokrok v měřicí technice takových složených zvukových dějů, jakými je lidská řeč. Je také cenným příspěvkem pro lingvistiku všude tam, kde hodnoti ty akustické složky řeči, které nelze jednoznačně subjektivně odlišit pouhým sluchem, např. přízvuk, samohláskovou kvantitu ap. Jde zejména o vhodné využití potřebné přístrojové techniky, přizpůsobené pro fonetické výzkumy, např. různé typy nahrávacího a reprodukčního zařízení, přístrojových sestav, které umožňují aplikaci komplexních výzkumných metod tak, že každou (originální) realizaci promluvy je možno kdykoli opakovat za stejných podmínek. Jde např. o různé typy analyzátorů, popř. syntetizérů řečového signálu aj. Spolupráce s technikou přispívá k větší objektivizaci hodnocení zvukového materiálu a k exaktnosti fonetického výzkumu. Na druhé straně fonetika svou větší zkušeností v subjektivním hodnocení relevantních rysů zvukové realizace řeči, svými znalostmi o identifikaci i fungování nižších i vyšších zvukových prvků v jazyce přispívá ke správné orientaci techniků pro řešení jejich problémů v teorii i praxi sdělování uskutečňovaného mluveným slovem. Z těsné spolupráce fonetiků a techniků (zejména elektroakustiků) vznikla postupně specializovaná vědní disciplína – **akustická fonetika.**

Dnes můžeme dosti zřetelně odlišit dva samostatné směry, které se zabývají zvukovou stránkou jazyka: **akustiku řeči** a **akustickou fonetiku.** První z nich se zabývá zkoumáním řečového signálu z hlediska čistě fyzikálního a teprve sekundárně obrací pozornost na hledisko jazykové. Akustická fonetika, která specifickým způsobem využívá pojmového aparátu akustiky, se sice zabývá zkoumáním téhož řečového signálu, avšak pojímá jej jako zvukovou realizaci jazykového kódu.

K těsné spolupráci fonetiků a techniků (akustiků, telekomunikačních techniků ap.) vede i rozvíjející se automatizace v průmyslu, nové a přísnější požadavky kladené na řídicí prvky výrobních procesů, které se dají namnoze řešit použitím samočinných počítačů. Stále častěji se objevuje požadavek řídit tato složitá zařízení mluveným slovem.

Fonetika je tedy v současné době stále více interdisciplinárním vědním oborem se společensky velmi významnou aplikační vazbou pro praktické využití výsledků základního výzkumu.

1.4 FONETICKÁ TRANSKRIPCE

Pro potřeby věrného zachycení podoby řeči se používá tzv. fonetická transkripce.

1. Jako fonetickou transkripci označujeme takový systém grafického přepisu, kde téže hlásce odpovídá vždy jeden a tentýž grafický znak a témuž znaku odpovídá vždy pouze jediná hláska. Fonetickou transkripci píšeme v hranatých závorkách [ ].

2. K přepisu zvukové podoby češtiny užíváme v podstatě znaků české abecedy, a to tak, že každé hlásce přiřazujeme znak, kterým hlásku obvykle v písmu označujeme. Např. souhlásku *d* označíme znakem [d]; přepisujeme pak

[hada], ale [hat]. Upozorňujeme, že souhláska *ch*, kde je v češtině pozůstatek spřežkového pravopisu, označujeme znakem[x], např. *chytrý* [xitrí]. Česká samohláska *i* je značena [i] a nikoli [y] (znakem [y] bychom mohli značit některé samohlásky i-ové např. v lašských nářečích nebo v polštině).

3. Česká transkripce uchovává v podstatě diakritický princip českého pravopisu. Jen výjimečně zavádí česká transkripce znaky, které nejsou v inventáři českých grafémů běžné, např.

znaky pro zadopatrovou souhlásku *n* [ŋ] v slovech jako *venku, Kongo* [veŋku], [koŋgo];
- pro slabikotvorné *l, r, m* [l̩], [r̩], [m̩], např. *vlk, krk, sedm* [vl̩k], [kr̩k], [sedm̩];
- pro neznělé *ř* [ř̥]; např. *tvář* [tvář̥];
- pro znělý odstín souhlásky *ch* [ɣ], např. *abych byl* [abiɣbil];
- pro tzv. ráz [ʔ], např. *v únoru* [f ʔúnoru];

znaky pro znělé odstíny polozávěrových souhlásek [c], [č], např. v slovech *leckdo, léčba* [leʒgdo], [léžba];

znak pro výslovnost tzv. obouretného *v* [u̯] např. *krev, pravda* [kreu̯], [prau̯da]

Český přízvuk značíme povýšenou čárkou před přízvučnou slabikou, např. *jeden, je den* [ˈjeden], [je ˈden].

Pro tzv. samohlásku neutrální, známou z některých cizích jazyků a jejíž realizace se vyskytuje jako výchozí artikulační postavení i v češtině, užíváme znak [ə] (sr. C.3.1).

Pro názornost uvádíme několik slov, kde se pravopis liší značně od fonetické transkripce, např. *divný* [ďivní], *nikdy* [ňigdi], *vztah* [fstax], *zpěv* [spjef], *dieta* [dijeta].

B. ANATOMICKÁ, FYZIOLOGICKÁ A FYZIKÁLNÍ PODSTATA SDĚLOVÁNÍ

2.0 ZÁKLADNÍ ROVINY PROCESU SDĚLOVÁNÍ

V procesu sdělování mluvenou řečí se vzájemně prolínají tři základní roviny (obr. 1). První rovina je zvuková (rovina akustického signálu řeči). Druhá je rovina anatomicko-fyziologická, rovina tvoření (produkce) řeči a jejího vnímání (percepce). Třetí, nejvyšší rovina, je rovina jazyková, tj. rovina jazykového kódu.

Na obrázku označujeme také průběh zpětné vazby: mluvčí zachycuje a vnímá svůj vlastní hlas jak vnějším sluchovým orgánem, tak i prostřednictvím vnitřního ucha (mluvíme o tzv. kostním vedení zvuku).

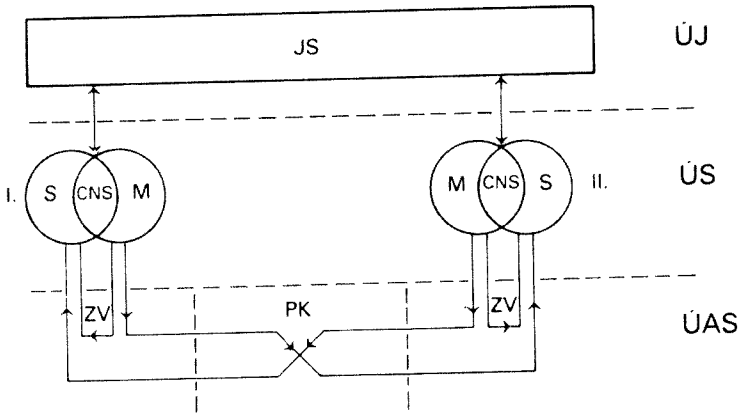

Obr. 1 Schéma řečové komunikace
ÚJ – úroveň jazyka, JS – jazykový systém, ÚS – úroveň subjektu (I a II), S – sluchové ústrojí subjektu, CNS – centrální nervový systém, M – mluvidla, ÚAS – úroveň akustického signálu, PK – přenosový kanál (obvykle vzduch, ale i telefon ap.), ZV – zpětná vazba, zde akustická, na úrovni ÚS fyziologická

Každá rovina má své základní a vyšší jednotky. Struktura řečových jednotek v rovině anatomicko-fyziologické je transformací jednotek v rovině zvukové. Naproti tomu struktura jazykového systému je mimo jiné podstatou obou struktur předchozích a je jejich abstrakcí.

2.1 AKUSTICKÝ SIGNÁL ŘEČI

Fyzikální podstatou mluvené podoby řeči je chvění vzduchu, které vnímáme jako zvuk. Zvukový signál je spojitým sledem základních jednotek řeči (hlásek, slabik ap.), které sestávají z mnoha **tónů** a **šumů.**

O tónech mluvíme tam, kde jde o zvuky periodické (pravidelně se opakující), které jsou v řeči tvořeny **kmitáním hlasivek.** Hlasivky přerušují v pravidelných intervalech souvislý proud vzduchu z plic; kmitočet těchto přerušení udává základní tón hlasu. **Šumy,** neperiodické zvuky, vznikají buď **průchodem** výdechového vzduchu **úžinou** nebo náhlým **uvolněním závěru;** v obou případech vzniká vířivý (turbulentní) pohyb vzduchu. Úžina nebo závěr se tvoří na různých místech nadhrtanových dutin, kterým souhrnně říkáme **hláskovací trakt.**

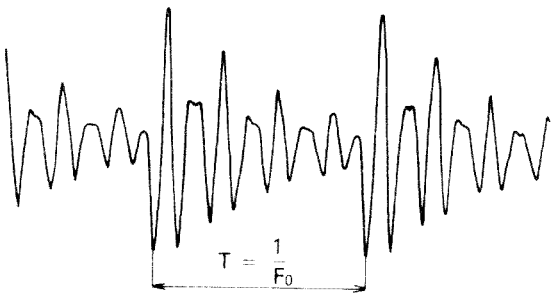

Obr. 2 Tvar vlny akustického signálu samohlásky [a]
T — délka základní periody, F_0 — základní kmitočet hlasu. Délka základní periody je vyznačena přímo, vyšší kmitočty odpovídají formantům

Jakýkoli zvuk lze popsat jako časovou změnu výchylky kmitání vzduchových molekul, kmitajících kolem rovnovážné hodnoty. Záznam těchto výchylek v časových okamžicích následujících po sobě udává tvar vlny akustického signálu. U periodických signálů se tento průběh opakuje v časovém intervalu nazvaném perioda (obr. 2). U neperiodických zvuků (šumy) není tato perioda v časové funkci amplitudy patrná.

Složený periodický tón můžeme rozložit na tóny jednoduché. Množině jednoduchých tónů podílejících se na vytváření periody složeného zvuku říkáme **spektrum zvuku;** spektrum bývá nejčastěji vyjádřeno amplitudami a frekvencemi (kmitočty) jednotlivých tónů jednoduchých. Tvar vlny a její kmitočtové spektrum jsou vzájemně vázány přesnými matematickými zákony.

2.2 PŘENOS AKUSTICKÉHO SIGNÁLU

Při komunikaci mluvenou řečí se akustický signál přenáší z výstupu hláskovacího traktu na vstup sluchového analyzátoru. Při přenosu řečového signálu jakýmkoli prostředím dochází vždy k větší nebo menší deformaci původního signálu; jde jednak o útlum amplitudy se vzrůstající vzdáleností (který nepostihuje všechny kmitočtové oblasti stejnou měrou), jednak o rušivé signály, které jsou přítomny v každém přenosovém prostředí a spojují se s přenášeným signálem.

Při přenosu akustického signálu na velké vzdálenosti nebo při konzervování tohoto signálu se akustický signál transformuje ze vzduchového prostředí do prostředí jiného. Jde převážně o transformaci akustického signálu řeči na signál mechanický, elektrický, magnetický nebo elektromagnetický. Podrobněji se problematikou transformací a deformací akustického signálu řeči zabývají obory sdělovací techniky.

2.3 PRODUKCE A PERCEPCE ŘEČI

Komunikace mluvenou řečí se realizuje na jedné straně produkcí řeči mluvčím, na druhé straně **percepcí** (tj. slyšením akustického signálu a jeho vnímáním) posluchačem. Oba tyto procesy - jak produkci, tak percepci řeči zajišťují složité mozkové (cerebrální) mechanismy. Percepce a produkce řeči tvoří nedílnou jednotu komunikačního procesu. Produkce je zpětnovazebně ověřována percepcí a správnost percepce je zpětnovazebně ověřována aktualizací motorických vzorců řeči.

2.3.1 Produkce řeči

Jako mluvidla označujeme všechna ústrojí (bez zřetele na jejich prvotní biologickou funkci), která se účastní vytváření fyzikálních podmínek, v nichž může zvuková podoba řeči zaznít. K realizaci zvukové podoby řeči je třeba, aby se vytvořil výdechový proud, aby vznikl hlas a aby byly artikulovány hlásky. Podle těchto tří hledisek dělíme mluvidla tradičně na tři části:

1. ústrojí dýchací (respirační);
2. ústrojí hlasové (fonační);
3. ústrojí hláskovací (artikulační; někdy nazývané také ústrojí článkovací, upravující ap.).

Dýchací (respirační) ústrojí

Podmínkou tvoření řeči je vzduchový proud, který je v češtině výdechový (expiratorní). Výdechový proud se vytváří v ústrojí dýchacím (respiračním). Při klidovém dýchání se délka fáze vdechové a výdechové příliš neliší (asi 2:3). Při mluvení (a ještě výrazněji při zpěvu) se trvání výdechové fáze značně prodlouží (asi 1:7 až 1:13).

Hlasové (fonační) ústrojí

Z plic, které patří k ústrojí dýchacímu, prochází výdechový proud průdušnicí (tracheou) do ústrojí hlasového (hlasivek). Pravidelně se opakující přerušování plynulého proudu vzduchu hlasivkami způsobuje v hláskovacím traktu opakující se zhušťování a zřeďování vzduchu, které se šíří prostorem jako zvukové vlny a lidské ucho je vnímá jako tón odpovídající výšky.

Výška hlasu je závislá na délce hlasivek a na jejich napětí, síla hlasu závisí na stupni rozkmitu vzdušného sloupce nad hlasivkami, což obvykle souvisí s množstvím procházejícího vzduchu.

Artikulační ústrojí (hláskovací trakt)

Artikulační ústrojí zahrnuje všechny orgány, které se účastní úpravy (modifikace) výdechového proudu, vycházejícího z hrtanu, aby z něho vznikly prvky lidské řeči (hláskovací trakt má dvě funkce: 1. tvoření šumu, 2. rezonance). Počítáme k němu tzv. nadhrtanové rezonanční dutiny a všechny orgány (mluvidla nebo artikulační orgány v užším smyslu), které tyto dutiny obměňují, zapojují a vyřazují z činnosti a které vytvářejí podmínky pro vznik hlásek i vyšších jednotek lidské řeči (obr. 3).

Nadhrtanové rezonanční dutiny jsou tři: hrdelní (I laryngální), nosní (II nazální) a ústní (III orální).

Dutinou hrdelní prochází při artikulaci výdechový proud. Obměny této dutiny jsou druhotné a vyplývají pouze z pohybů jazyka při artikulaci v dutině ústní.

Velikost a tvar **dutiny nosní** se nemění, je pouze zapojována nebo vypojována z artikulačního procesu činností měkkého patra. Nosní dutina se v češtině zapojuje do artikulačního procesu při tvoření souhlásek nazálních.

Při artikulaci v užším slova smyslu má největší význam **dutina ústní,** jejíž tvar a velikost lze nejvíce obměňovat. V oblasti dutiny ústní se uskutečňují

hlavní artikulační pohyby při tvoření většiny hlásek. K vlastním mluvidlům patří:

Rty *(labia)* horní a dolní. Rty se mohou aktivně zúčastnit artikulace zaokrouhlením (labializací), čímž přispívají k zvětšení hmoty vzduchu mezi rty, k zmenšení otvoru do dutiny ústní, a tím k poklesu rezonanční frekvence (tj. k prohloubení tónu). Zaostření rtů (při kterém koutky retní štěrbiny couvají

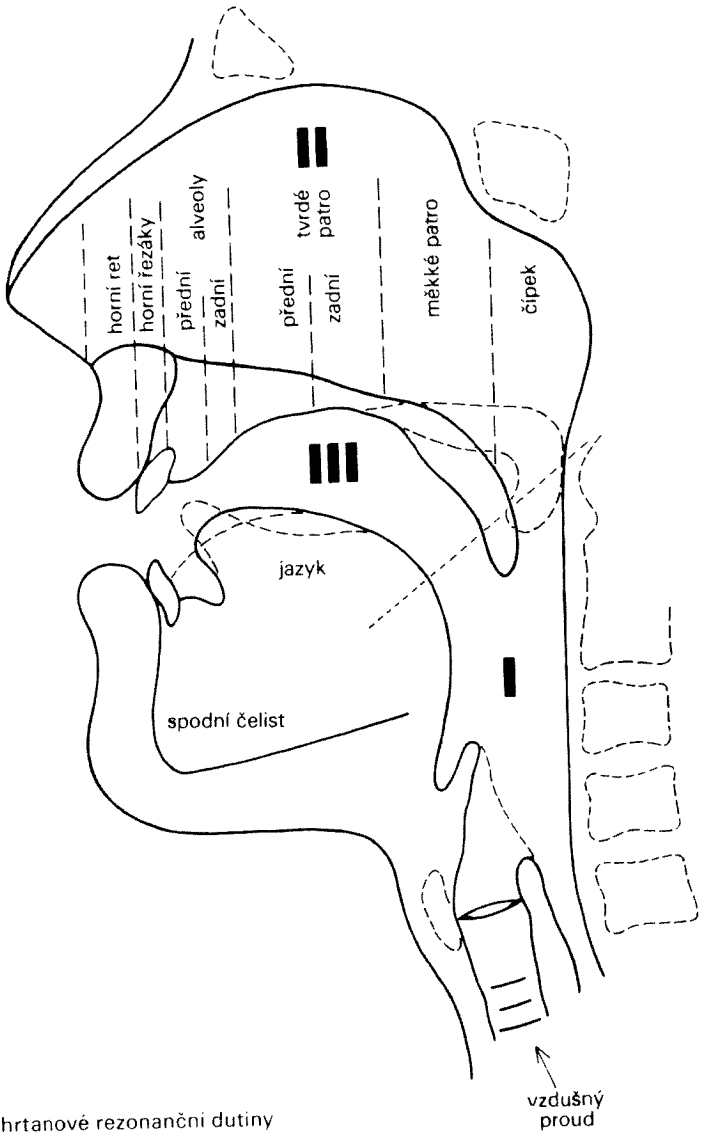

Obr. 3 Nadhrtanové rezonanční dutiny

do stran) není při žádné české hlásce příliš výrazné. Rty se mohou také svírat nebo vytvářet štěrbinu (při souhláskách retných nebo retozubných).

Zuby *(dentes)* horní a dolní. Pro tvoření hlásek mají největší význam řezáky, méně špičáky, nejméně stoličky.

Dásňový (alveolární) **výstupek** je ta část paterní klenby, kde jsou v přední části paterní kosti uloženy kořeny zubů. V oblasti alveolárního výstupku je sliznice výrazně zvrásněna.

Tvrdé (přední) **patro** *(palatum)* je část paterní klenby za alveloárním výstupkem, která již není zvrásněna a končí v místech zadní hranice paterní kosti.

Měkké (zadní) **patro** *(velum)* je část patra za ukončením paterní kosti, tvořená toliko svalem. Na rozdíl od tvrdého patra a alveol, které nemohou měnit svůj tvar a účastní se tvoření hlásek jen pasívně, měkké patro mění tvar i polohu. Aktivně se účastní artikulace vytvářením tzv. patrohltanového závěru při hláskách ústních a jeho rušením při tvoření hlásek nosních.

Čípek *(uvula)* se v češtině tvoření hlásek účastní jen omezeně. Spolupůsobí při vytváření tzv. patrohltanového závěru při tvoření souhlásek nosních.

Jazyk *(lingua)* je nejdůležitějším artikulačním orgánem. Může artikulovat buď hrotem nebo plochou špičky (apexu) nebo svým hřbetem (dorsem) proti některému místu paterní klenby.

Kořen jazyka *(radix)* se v češtině aktivně artikulace neúčastní, ale jen pasívně sleduje pohyby celé jazyčné hmoty podle toho, zda jazyk artikuluje proti dásním (alveolám), proti tvrdému patru (palátu) nebo měkkému patru (vélu).

Spodní čelist *(mandibula)* se pohybuje jako celek, přibližuje se k horní čelisti nebo se od ní oddaluje (tvoří s ní tzv. čelistní úhel), popř. se při některých hláskách vysunuje mírně kupředu.

Proces mluvení se považuje za převážně reflexní úkon. Existence řeči, jakožto specificky lidské schopnosti, je projevem druhé signální soustavy, v níž se realizují vyšší myšlenkové procesy, zejména abstraktní myšlení.

Podle tradičního pojetí mají pro realizaci mluveného projevu významnou funkci zejména tato mozková centra: a) centrum Brockovo, které je uloženo v zadních oddílech spodního frontálního laloku levé hemisféry; toto centrum řídí pohyby mluvidel a má tedy význam pro produkci řeči; b) centrum Wernickovo, které je uloženo v levé zadní třetině horního temporálního (spánkového) laloku; slouží vnímání řeči, a to k dešifrování řečového signálu; c) centrum Déjerinnovo, které je uloženo v týlním laloku a má význam pro vnímání optických znaků řeči (Hála–Sovák 1962).

Řeč vzniká součinností všech uvedených center a také proces porozumění řeči nelze lokalizovat do jednoho místa. Při mluvení se aktivizují všechna centra; u mluvčího i centrum slyšení a opačně u posluchače se aktivizuje centrum řečového výkonu (i když tato centra nejsou současně v plné činnosti) (Lurija 1968).

Mluvní proces se vysvětluje tak, že obsah vědomí je jazykově kódován do slov, zpravidla také vět a přenáší se do centra motorického, v němž vznikají

mluvní popudy pro výkonné orgány. Činnost těchto orgánů je řízena vyšší nervovou činností, jež se realizuje prostřednictvím motorického a sluchového centra řeči. V poslední fázi vzniku produkují řeč mluvidla.

2.3.2 Percepce řeči

Z hlediska psychofyziologického jde při percepci řeči o schopnost vnímat akustický řečový signál pomocí sluchového analyzátoru a uvědomovat si význam jednotlivých složek na základě složitých (dosud ne zcela jednoznačně vysvětlených) mozkových mechanismů, které zpracovávají informace z vnějšího světa.

Sluchový analyzátor sestává ze zevního, středního a vnitřního ucha, v němž je obsaženo vlastní sluchové ústrojí. **Zevní ucho** (boltec, zevní zvukovod) slouží k zachycování vnějších zvuků a jejich vedení na bubínek, který odděluje zevní a střední ucho. Zvukovod působí jako rezonátor, který zesiluje vysoké tóny.

Zvuková vlna je ve **středním uchu** vedena od bubínku přes řetěz středových ušních kůstek (kladívko, kovadlinka, třmínek) na vstup vnitřního ucha, jímž je oválné okénko labyrintu; tímto převodem se zajišťuje přenos vibrací ze vzduchu do tekutiny, jíž je vyplněn labyrint. Střední ucho je navíc spojeno Eustachovou trubicí s nosohltanem, čímž je umožněno vyrovnávání tlaku vzduchu mezi středoušní dutinou a vnějším prostředím. Ve vnitřním uchu probíhá jednak mechanická analýza zvuku podle výšky tónu, jednak se uskutečňuje transformace mechanického vlnění na nervové vzruchy. **Vnitřní ucho** je uloženo v tzv. kosti skalní a tvoří labyrint, který sestává z předsíně, tří polokruhových chodbiček (ústrojí rovnováhy) a hlemýždě (vlastní sluchové ústrojí). V hlemýždi, rozděleném po celé délce na dvě patra, je na střední *bazilární membráně* umístěno Cortiho ústrojí, jehož smyslové buňky převádějí podněty ze zvukových vláken na bazilární membráně do sluchového nervu, který je veden dále do mozku. V mozkové kůře pak dochází k uskutečnění složitých podmíněných reflexů, jež vedou k poznání zvuku i k jeho eventuálnímu ztotožnění s dříve fixovanými stereotypy.

Percepce řeči je tedy podmíněna zvláštním mechanismem vnímání, který kromě sluchového centra řeči využívá i centrum motorické. Podle tzv. motorické teorie percepce řeči je právě využití motorických povelů, užívaných při tvoření řeči, tím postupem, který podstatně redukuje (až v poměru 1:100 000) množství informací zpracovávaných sluchovým analyzátorem. Jde o velmi složité postupy a psychologické či psycholingvistické teorie řeči předpokládají, že mechanismus percepce řečového signálu je jiný než mechanismus percepce tónů a ostatních zvuků.

Na jednotlivých úrovních osvojování jazykového systému se uplatňují základní vlastnosti vnímání, zejména kategoriálnost a kontinuálnost. Názory na mechanismus percepce řeči nejsou jednotné: výsledky experimentálního výzkumu percepce elementárních jednotek řeči naznačují, že samohlásky jsou vnímány kategoriálně, souhlásky kontinuálně.

Okolí jednotlivých hlásek značně ovlivňuje vlastní percepci každé určité hlásky, protože posluchači navozuje její „smysluplné" vnímání. Je to způsobeno mj. i tím, že vlastní povědomí uživatele jazyka je významuplné a v intencích mluvčího i posluchače je snaha identifikovat význam v každém jazykovém tvaru.

V procesu percepce elementárních částí řeči se uplatňují i jevy kontrastní, které se částečně podílejí na vzniku distinktivních rysů. (Srv. Fonologie II.) Vlastní analýza hlásek z celého slova je značně obtížná, poněvadž v povědomí uživatele jazyka se nevytvořily mentální reprezentace obrazů hlásek umístěných v určitém okolí; v procesu socializace se však interiorizovaly motorické povely artikulace, což je zřejmé i z toho, že osvojení zvukové stránky druhého (cizího) jazyka v dospělosti je mj. ovlivněno nevhodnou interferencí těchto starých interiorizovaných motorických povelů s novými, které druhý jazyk vyžaduje. Na tuto nesnáz vyabstrahovat z řeči jednotlivé hlásky poukazují pokusy s poslechovými testy.

Ve vnímání vyšších rovin řeči se uplatňují syntézy, které jsou realizovány mezi jednotlivými slovy a uvnitř promluvy mezi jednotlivými větami. Tyto syntézy si uživatelé jazyka neuvědomují — probíhají nevědomě; k jejich zjištění však vede studium afázií. Lze hovořit o současných a následných myšlenkových syntézách — operacích, jejichž narušení způsobuje, že posluchač není s to uvést ve vztah jednotlivé větné členy, případně jednotlivé větné úseky, což se např. projevuje tím, že slyšené řeči nerozumí a čtenou řeč čte s nesprávnou melodií. U mluvčího se poruchy v těchto syntézách projevují neschopností produkovat smysluplnou souvislou řeč. Od těchto afázií je nutno odlišit motorickou a senzorickou afázii řeči, která je podmíněna poruchami v korových centrech řeči (Luria 1968).

2.4 FYZIOLOGICKÉ PODMÍNKY ŘEČOVÉHO SIGNÁLU

Akustický podnět přicházející ze zevního prostředí podléhá transformacím. Nejprve v převodní části sluchového orgánu, při převodu mechanického podnětu na nervový vzruch a při složité analýze, která probíhá v mozkovém (cerebrálním) ústrojí řízení. Obraz zvuku, který zachycuje lidský sluch, se proto nekryje přesně s akustickými vlastnostmi zvuku.

Schopnost lidského sluchového ústrojí reagovat na vnější zvukové podněty je kmitočtově omezena hranicemi 20–16 000 Hz. Pod touto hranicí vnímá člověk jen sled jednotlivých pulsů (infrazvuk); nad ní podnět neslyší vůbec nebo jej vnímá nějakým jiným způsobem (ultrazvuk).

Zvukový vjem akustického podnětu vzniká tehdy, dosáhne-li akustický tlak zvukové vlny určité síly. Tak vznikne tzv. **spodní mez (práh) slyšitelnosti,** lišící se hodnotou pro různé kmitočty (obr. 2.4). Nejcitlivější je sluch v oblasti 3–4 kHz, nejméně citlivý je u krajních hodnot (20 Hz a 16 kHz).

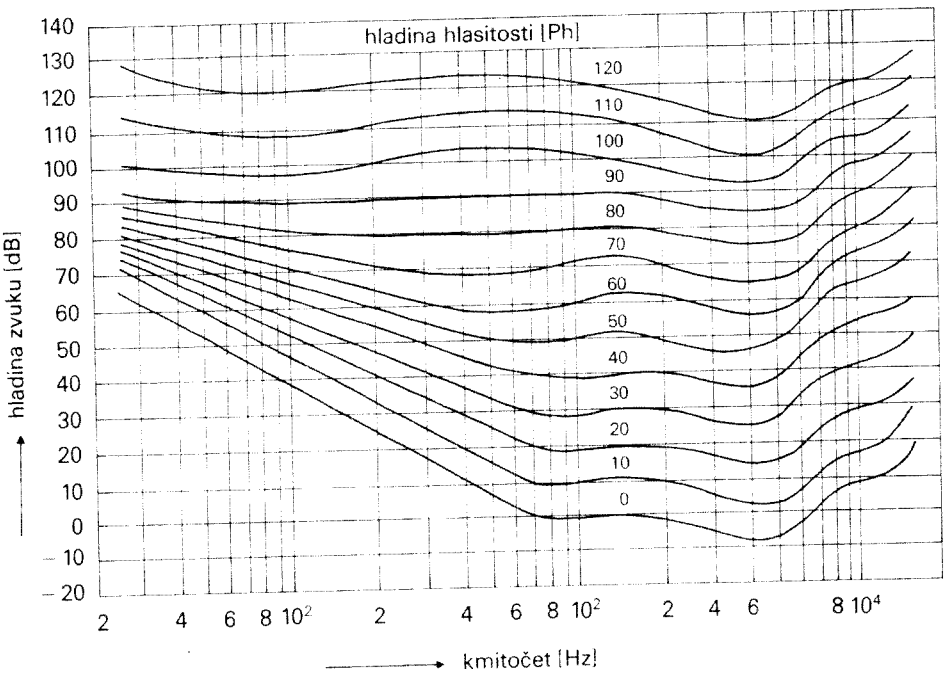

Obr. 4 Hladiny stejné hlasitosti zvuku. Křivky platí pro jednoduché tóny

Jednotlivé křivky uvnitř pole označují tzv. **hladiny hlasitosti.** Spojují tóny různých kmitočtů, které člověk subjektivně považuje za stejně hlasité. Jejich fyzikální intenzita je vyjádřena na svislé stupnici. Můžeme sledovat, že závislost vnímání hlasitosti tónů v závislosti na jejich fyzikální intenzitě vykazuje největší změny u prahu vnímání a se stoupající intenzitou zvuku se vyrovnává. Pojem *hladina hlasitosti* byl zaveden jako fyziologický pojem pro vystižení vjemu způsobeného fyzikální intenzitou zvuku. Hladina hlasitosti vyjadřuje, jakou měrou působí daný zvuk na normální sluch.

Jednotkou hlasitosti je 1 fón (značí se Ph). Fónová stupnice se shoduje při kmitočtu 1 kHz s fyzikální hladinou intenzity tónu v decibelech (značí se dB). Hladiny hlasitosti jiných kmitočtů dostaneme srovnáním jejich hladin s hladinou tónu 1 kHz (pojem hladiny vyjadřuje logaritmický způsob vyjádření poměru dvou intenzit nebo akustických tlaků). Při dalším zvyšování akustického tlaku zvuku (zvyšování jeho fyzikální intenzity) počínáme v uchu pociťovat bolest - dosáhneme horní meze slyšitelnosti nebo **prahu bolestivosti** (horní okrajová křivka obr. 5). Mezní křivky prahu slyšitelnosti a prahu bolestivosti uzavírají oblast slyšitelnosti, v níž můžeme znázornit podoblasti, využívané pro vnímání hudby a pro dorozumívání řečí. Při dorozumívání se posluchač

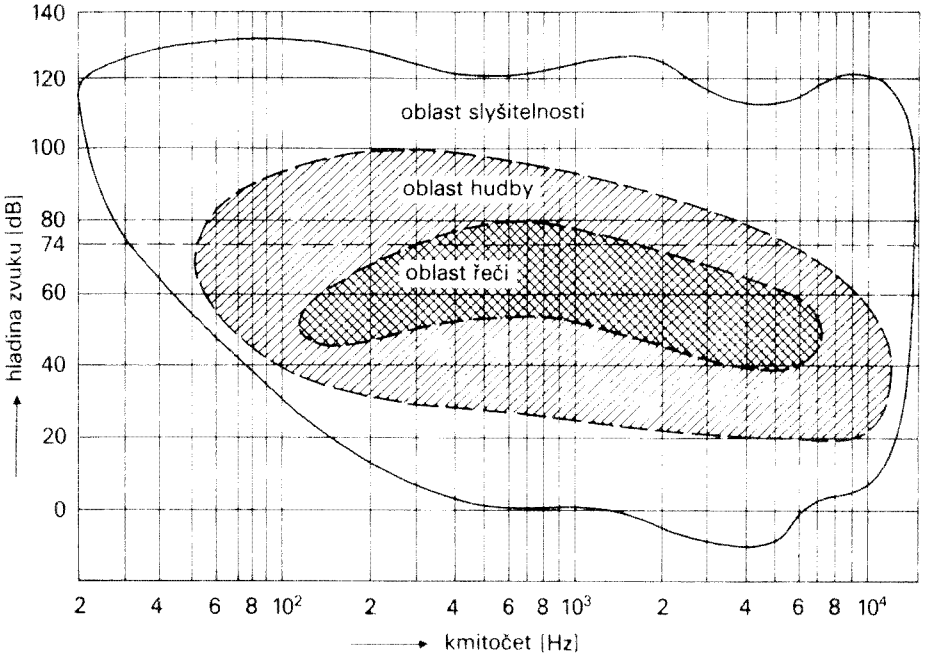

Obr. 5 Charakteristické oblasti vnímání akustického signálu lidským sluchem

snaží přivést v platnost tuto část vnímání tím, že podvědomě reguluje intenzitu zvuku vzdáleností od mluvčího apod.

Vjem **výšky** zvuku je především odrazem kmitočtu tónu ve sluchovém analyzátoru. Vnímání výškových rozdílů však neprobíhá lineárně (stejný úsek na stupnici vymezují tóny lišící se o **stejný počet** kmitů), tj. změna frekvence o stejný počet Hz není člověkem vnímána vždy jako změna výšky tónu o týž interval.

Lépe zachycuje vztah mezi kmitočtem tónu a sluchovým vjemem jeho výšky zobrazení logaritmické (**stejný poměr** dvou kmitočtů vyznačuje stejný úsek stupnice), v němž jsou také vyjádřeny např. hudební stupnice (např. oktáva má poměr kmitočtů 1:2, tedy tón o oktávu vyšší než jiný má vždy dvojnásobný kmitočet, než tón nižší).

Pojem **barva zvuku** je charakteristickou vlastností akustického signálu a fyzikálně ji určujeme počtem a amplitudami vyšších kmitočtových složek. Individuální barva lidského hlasu závisí na anatomickém uspořádání dutin nad hrtanem a pod ním (tj. nejen dutiny ústní, nosní a hrtanové, ale i dutin hlavových a prsních) a na individuálním způsobu jejich využívání.

C. HLÁSKY

3.0 Základní třídění hlásek

Při členění mluvené řeči docházíme k slabikám jako základním (a přitom komplexním) jednotkám souvislé řeči. Avšak i slabiky nejsou nedělitelné. Každá slabika obsahuje prvek, který je jejím jádrem, a fakultativně i prvky, které se k tomuto jádru připínají, ať před ním nebo po něm. Tyto základní stavební prvky řeči nazýváme **hláskami.** V jádru slabiky bývá soustředěno maximum artikulační a akustické energie.

Zásoba hlásek a jejich spojování nejsou ve všech jazycích stejné. Platí však některé obecné zásady. Jádro slabiky tvoří obvykle **samohlásky** (vokály). Jsou to hlásky ve své podstatě tónové: při jejich tvoření je průchod hláskovacím traktem nejvíce uvolněn. Všechny ostatní hlásky jsou vyznačeny přítomností překážky v hláskovacím traktu, vytvořené buď zúžením nebo závěrem. Tyto hlásky se ve slabice připojují k samohláskám a jádro slabiky obvykle netvoří. Říkáme jim **souhlásky** (konsonanty). (Z konsonantů může tvořit v češtině jádro slabiky pouze *r, l, m.*)

Dělení na samohlásky a souhlásky patří k nejstarším kritériím třídění hlásek. Tyto dvě kategorie hlásek se vzájemně liší z mnoha hledisek. Z objektivního hlediska, tj. podle hodnot měřitelných fyzikálně, rozeznáváme dva základní okruhy dělení: **artikulační** (podle nastavení mluvidel a jejich pohybů) a **akustické** (podle zvukové skladby hlásek). Pro řeč, jako základní prostředek sdělování (komunikace; sr. obr. 1), určuje míru závažnosti objektivních hodnot i základních jednotek řeči hledisko **percepční.**

Z artikulačního hlediska mají samohlásky dominantní postavení. Řeč je tvořena posloupností samohláskových artikulací, v nichž souhlásky vystupují jako prvek pozměňující základní artikulační postavení samohláskové.

Tvoření samohlásek a souhlásek je přitom řízeno oddělenými povelovými kanály. Při artikulaci samohlásek jde o přemisťování velkých hmot mluvidel

(přesun velkých částí jazyka, pohyb čelistí), zatímco artikulace souhlásek je uskutečňována menšími částmi mluvidel (špičkou jazyka, pootevřením rtů ap.). Rozdílné setrvačné hmoty mají za následek i rozdílné rychlosti pohybů, které ovládají velké setrvačné hmoty. Proto se samohlásková artikulace objevuje současně s nástupem artikulace souhláskové i tam, kde souhláska samohlásku předchází. Každá souhláska anticipuje vždy znaky následující samohlásky.

Souhláska v koncovém postavení v izolovaném slově nebo v souvislé řeči před pauzou může nést znaky tzv. samohlásky neutrální (sr. 3.2.6).

3.1 Samohlásky

Podstatou samohláskové artikulace je snaha udržet průchod hláskovacím traktem co nejvolnější. Na artikulaci českých samohlásek se největší měrou podílí jazyk. Podle jeho pohybu z neutrálního postavení určujeme dvě základní hlediska třídění: jde o pohyb svislý (vertikální) a vodorovný (horizontální).

Neutrální postavení hláskovacího traktu odpovídá artikulaci neutrální samohlásky [ə], která ovšem nepatří mezi vlastní české hlásky.

3.1.1 Třídění artikulační

Z hlediska vodorovného pohybu jazyka třídíme samohlásky na **střední, přední** a **zadní.** Z hlediska svislého pohybu jazyka rozlišujeme samohlásky **středové, vysoké** a **nízké.**

Další dělící hlediska, která se v češtině uplatňují jen sekundárně, jsou tvar rtů, čelistní úhel a napjatost artikulujícího orgánu (jazyka). U rtů jde o tvary od zaokrouhlení až k zaostření; u čelistního úhlu rozeznáváme různé stupně otevřenosti; napjatost (velikost artikulačního úsilí) se nejčastěji dává do protikladu samohlásek napjatých proti nenapjatým.

Důležitým orgánem pro artikulaci českých samohlásek je měkké patro, které uzavírá vstup do dutiny nosní. Čeština nemá samohlásky nosové.

3.1.2 Akustická struktura samohlásek

Akustickou strukturu samohlásek lze nejlépe sledovat na tzv. trojrozměrných spektrogramech (tab. 1) v dimenzích čas (vodorovně), kmitočet (svisle) a intenzita řečového signálu (gradace zčernání). Na těchto spektrogramech jsou dobře patrné oblasti velké intenzity, které odpovídají rezonancím hláskového traktu. Zdůrazněné oblasti kmitočtového pásma se nazývají formanty (značí-

me je F). Číslujeme je pořadovým číslem podle stoupajícího kmitočtu. V závislosti na podmínkách artikulace se na spektrogramech objevují formanty (hlavně vyšší) v různém stupni zesílení.

Intenzita formantů je také závislá na tvaru vlny základního tónu; z artikulačního hlediska jde o závislost na způsobu kmitání hlasivek. Čím jsou změny ve tvaru základní vlny signálu rychlejší, tím větší je jak množství vyšších harmonických kmitočtů základního tónu, tak i intenzita vyšších formantů.

Hlasy se silnými vyššími formanty znějí plně a jasně, na rozdíl od hlasů se slabší intenzitou, popř. menším počtem formantů (tyto hlasy znějí zastřeně a chudě). Intenzita formantů i jejich počet závisejí na hlasovém úsilí mluvčího: se zvyšujícím se úsilím stoupají.

Kmitočty formantů se u jednotlivých hlásek mění a jsou pro ně charakteristické. Změny výšky formantů odpovídají změnám v artikulačním postavení.

Změny pohybu jazyka ve směru svislém se projevují nepřímo změnou prvního formantu. Např. pro vysokou polohu jazyka v dutině ústní je F1 nízký a naopak. Změny pohybu jazyka ve směru vodorovném ovlivňují hodnotu F2. Např. zadní samohlásky mají F2 nízký, přední samohlásky F2 vysoký.

Velikost retního otvoru se podílí na změnách formantových kmitočtů tak, že jeho zmenšování se projevuje snížením kmitočtu zejména F1. Podobně se snížením formantů projeví aktivní činnost rtů (zaokrouhlení, např. samohlásky [u]). Důsledkem zmenšování retního otvoru je také snížení hlasitosti; nejhlasitější je samohláska [a], jež má asi o 10 dB vyšší intenzitu než [i] nebo [o].

Z hlediska trvání rozlišujeme samohlásky krátké a dlouhé. V průměru jsou dlouhé samohlásky asi dvakrát delší než krátké (přibližně 100 ms a 200 ms). To ovšem platí pouze pro samohlásky měřené ve stejném fonetickém okolí a poloze. Objektivní délka samohlásek je ovlivněna jak jejich hláskovým okolím, tak i realizací suprasegmentálních rysů (např. zvukových prostředků větných; sr. kap. E.). Trvání jednotlivých hlásek v souvislé řeči se může měnit v širokém rozmezí; při běžném tempu řeči až 1:5. (Samohláska fonologicky krátká může být objektivně delší než samohláska fonologicky dlouhá a naopak.)

Z hlediska percepce jsou pro určování samohlásek závažné první dva až tři formanty. Vyšší formanty, které zůstávají pro všechny samohlásky stejné, obsahují značnou část informace o hlasové barvě mluvčího (Janota 1967). Pořadí percepční významnosti formantů českých samohlásek je F2, F1, F3. Výjimku tvoří samohláska [u] s pořadím F2, F3, F1.

3.1.3 Artikulační a akustický popis samohlásek

Podrobnější artikulační a akustický popis českých samohlásek odpovídá jednak schematickému znázornění průřezů mluvidel (obr. 6), jednak schematicky

vyjádřené závislosti hodnot prvých tří formantů (obr. 7a, 7b). Průřezy mluvidel na obr. 6 platí pro české samohlásky krátké. Soubor průřezů doplňujeme také znázorněním tvoření samohlásky neutrální.

Vyjdeme-li při tvoření jednotlivých samohlásek z polohy jazyka, dostaneme přehledný obraz tzv. samohláskového trojúhelníku (sestavil jej Ch. F.

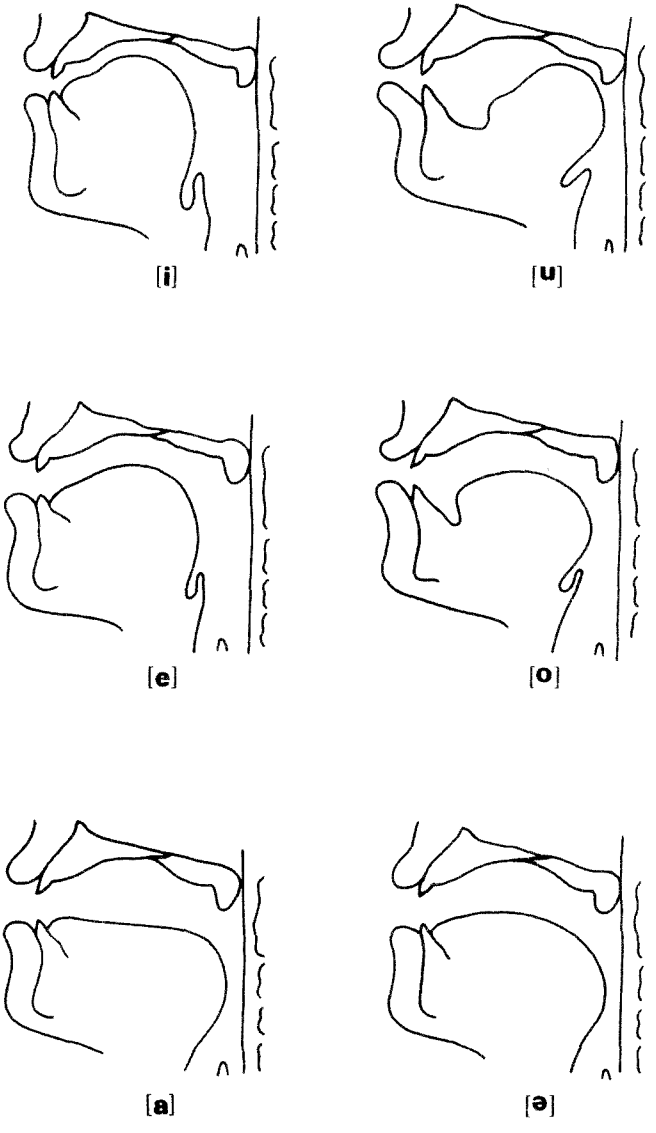

Obr. 6 Schematické průřezy mluvidel při artikulaci českých samohlásek

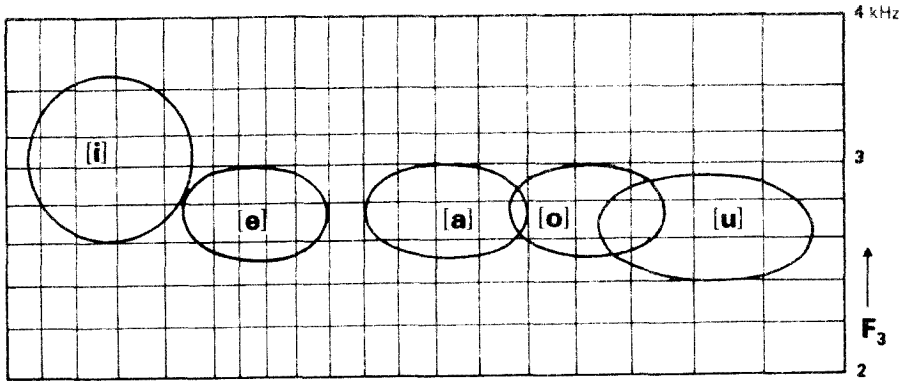

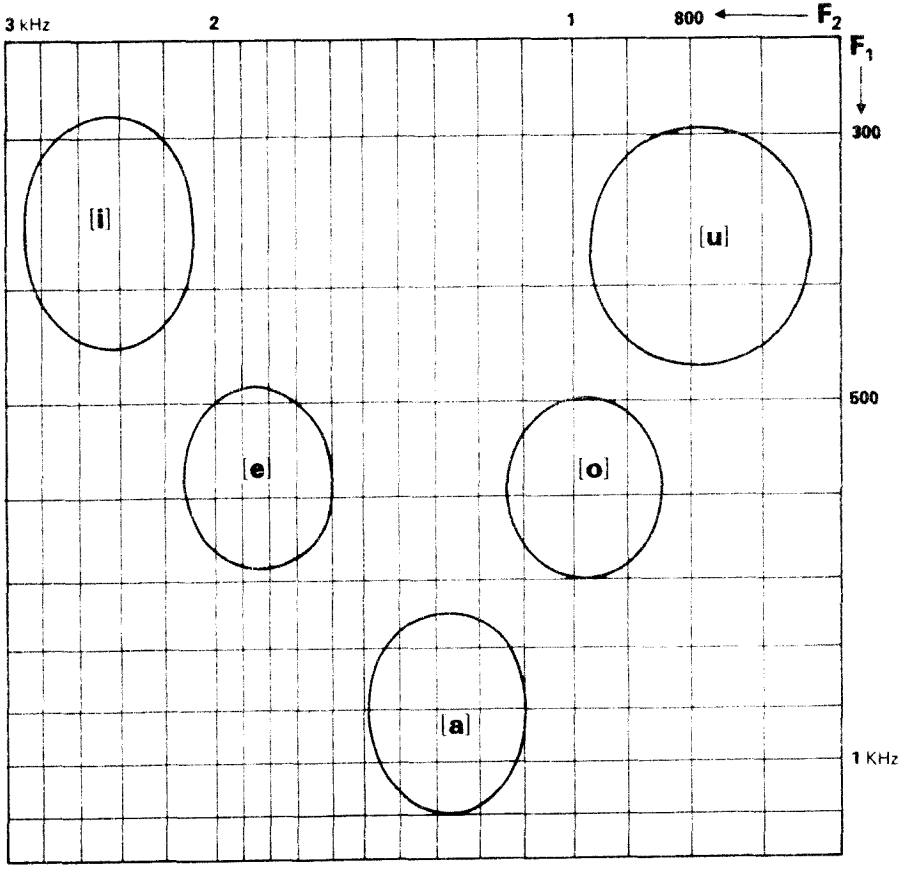

Obr. 7a, 7b Rozptylové pole hodnot prvých tri formantů českých samohlásek. Při jednotlivých realizacích se mohou charakteristické body posunout i mimo vyznačené oblasti

Hellwag již v r. 1781; obr. 8). Hlásky jsou v něm umístěny přibližně podle místa, které zaujímá hrot jazyka při artikulaci. Všechny české samohlásky jsou umístěny na obou ramenech trojúhelníku. Samohláska neurčitá [ə], již bychom mohli klasifikovat jako samohlásku střední středovou, se nachází uvnitř trojúhelníku.

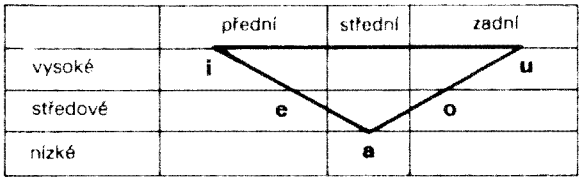

Obr. 8 Samohláskovy trojúhelník

Vzájemná závislost hodnot prvých tří formantů na obr. 7 je vyjádřena tak, aby vynikla souvislost s Hellwagovým trojúhelníkem (počátek souřadnic je umístěn vpravo nahoře). Hodnoty kmitočtů F3 v závislosti na F2 jsou zobrazeny v pravé části obrázku.

Z experimentálních prací vyplývá, že rozdíl mezi krátkými a dlouhými samohláskami v hodnotách F1 a F2 vykazuje cca 5 %. Ovlivnění formantových kmitočtů v závislosti na hláskovém okolí může však dosáhnout až 40 %. Krátké samohlásky nízké jsou poněkud zavřenější a vysoké poněkud otevřenější než odpovídající samohlásky dlouhé. Podobně zadní samohlásky krátké jsou artikulovány více vpředu a naopak. U dlouhých samohlásek jde v podstatě o dokonalejší realizaci artikulačního postavení charakteristického pro samohlásku krátkou (ve směru ven z Hellwagova trojúhelníku).

Při běžném mluvním tempu (asi 120 slov za minutu) se pohybuje průměrné trvání hlásky kolem 80 ms. Trvání krátkých samohlásek se pak vlivem hláskového okolí mění v mezích 40–160 ms; trvání dlouhých samohlásek kolísá mezi 80–320 ms. Jestliže přechod od jednoho artikulačního postavení k druhému trvá u samohlásek 50–100 ms, pak u krátkých samohlásek nemůže být v mnoha případech dosaženo cílové hodnoty. Svědčí o tom i skutečnost, že největší posun v artikulaci vykazuje samohlásková dvojice [i, í], jejíž tvoření vyžaduje – z hlediska posunu jazyka v dutině ústní – největší artikulační úsilí.

3.2 POPIS ČESKÝCH SAMOHLÁSEK

3.2.1 Střední nízké samohlásky [a, á]

jsou nejblíže neutrálnímu artikulačnímu postavení. Čelistní úhel je při jejich tvoření, ve srovnání se všemi českými samohláskami, největší; samohlásky [a, á] jsou nejotevřenější. Jazyk zůstává v neutrální poloze, tj. spočívá celou masou ve spodině dutiny ústní. Snížením jazyka v dutině ústní se část hmoty jazyka přesouvá v oblasti kořene dozadu a zmenšuje poněkud objem dutiny

hrdelní, která je u samohlásek [a, á] nejmenší. Plocha retní štěrbiny je největší, rty se na artikulaci aktivně nepodílejí. Také velární závěr je slabý; samohlásky bývají často, zejména v sousedství nosních souhlásek, mírně nazalizovány.

Dlouhá samohláska bývá o něco nižší a zadnější; změny jsou však menší než změny způsobené hláskovým okolím, a jsou tedy z hlediska percepce nevýznamné.

Akusticky je samohláska [a] charakterizována minimální vzdáleností obou prvních formantů. F2 je pouze 1,6krát vyšší než F1 (poměr je určen ze středních hodnot formantových oblastí). Těžiště realizací prvního formantu F1 se pohybuje mezi 0,8 a 1,1 kHz, F2 je v rozmezí 1,1-1,5 kHz. Intenzita obou formantů je stejná. Dlouhá samohláska se liší především trváním.

3.2.2 Přední středové samohlásky [e, é]

jsou proti artikulačnímu postavení [a] charakterizovány posunutím jazyka vpřed, hrot jazyka se zvedá ke kořenům dolních řezáků. Dutina ústní je menší než při [a].

Dlouhé [é] bývá poněkud přednější a zavřenější než [e] krátké, změna je opět menší než koartikulační změny vyvolané hláskovým okolím.

Akusticky je samohláska [e] charakterizována vysokým druhým formantem v rozsahu 1,6-2,1 kHz a poměrně velkým poměrem F2 : F1 = 3,2. F1 je v kmitočtové oblasti 0,5-0,7 kHz, která je téměř shodná s oblastí F1 samohlásky [o]. Intenzita obou formantů je stejná. Dlouhá samohláska se liší pouze trváním, změny formantové struktury jsou zanedbatelné.

3.2.3 Přední vysoké samohlásky [i, í]

Při jejich artikulaci se hmota jazyka posouvá vpřed a vzhůru k tvrdému pat a hrot jazyka se dotýká ostří dolních řezáků. Toto posunutí jazyka vpřed m za následek značné zvětšení dutiny hrdelní, která se tím prodlužuje a zasahu až k přední části měkkého patra. Čelistní úhel je při jejich tvoření nejmen [i, í] jsou ze všech českých samohlásek nejzavřenější. Rty jsou také nejví sblíženy.

Dlouhé [í] vykazuje proti krátkému největší artikulační posun jazyka vpřec a vzhůru. U [í] jde o největší artikulační úsilí, a z toho vyplývají největš kvalitativní a kvantitativní odchylky od jeho normativní podoby (sr. kap. F Spisovná výslovnost). Malý průřez hláskovacího traktu (mezi jazykem a tv dým patrem) někdy, zejména u [í], působí vznik třecího šumu v úžině.

Akusticky se [i, í] projevuje velkou vzdáleností prvních dvou formantů. F je 6,5krát vyšší než F1. Průměrné hodnoty F1 se pohybují v mezích 0,3-0,4

kHz a F2 v mezích 2,1-2,8 kHz. Druhý formant má sice nízkou intenzitu proti formantu prvnímu, ale protože tvoří jedinou kompaktní oblast s F3, popř. i s vyššími formanty, je hlasitost této oblasti z percepčního hlediska srovnatelná s hlasitostí F1.

Kmitočtové posuny F2 a F1 směrem k vyšším hodnotám jsou u dlouhého [í] největší a pohybují se u obou formantů kolem 10 %. Přesto je však trvání základním, percepčně závažným znakem v protikladu dlouhá/krátká samohláska.

3.2.4 Zadní středové samohlásky [o, ó]

Při jejich tvoření se hmota jazyka posunuje z neutrálního postavení dozadu, mírně se zvedá směrem k měkkému patru a hrot jazyka tkví volně v dutině ústní. Zvýšením polohy jazyka je dutina ústní zúžena a dutina hrdelní se prodlužuje. Rty jsou aktivní, mírně zaokrouhleny.

Dlouhé [ó] bývá o něco zadnější a zavřenější, případně zaokrouhlenější. (Dlouhé [ó] je v češtině zastoupeno toliko ve slovech cizího původu, např. *tón, nóta, móda*; o jeho zařazení v systému českých fonémů sr. II. Fonologie.)

Akusticky jsou oba dva první formanty opět blízko; F2 je pouze 1,8krát vyšší než F1. F1 je v kmitočtové oblasti 0,5-0,7 kHz, podobně jako u samohlásky [e] a F2 je v rozmezí 0,9-1,2 kHz. Druhý formant má o něco nižší intenzitu.

Dlouhé [ó] se liší především trváním; kmitočtový posun formantů nepřesahuje 5 %.

3.2.5 Vysoké zadní samohlásky [u, ú]

Při tvoření dvojice samohlásek vysokých zadních je jazyk posunut nejvíce dozadu a vzhůru (někdy tak, že se až dotýká čípku). Hrot jazyka se rovněž stahuje poněkud dozadu. Rty, artikulačně aktivní, jsou silně zaokrouhleny a vytvářejí štěrbinu s nejmenší plochou; rty jsou též protaženy dopředu. Tvar rtů při tvoření [u, ú] výrazně ovlivňuje akustický výsledek samohlásek.

Dlouhá samohláska bývá artikulována poněkud více vzadu a je o něco zavřenější.

Akusticky jsou opět oba formanty blízko sebe; F2 je asi o oktávu vyšší (2,1krát) než F1. Oba formanty mají nejbližší kmitočty v mezích 0,3-0,5 a 0,6-1 kHz. Intenzita F2 je velmi nízká. Proto se percepčně uplatňuje význam třetího formantu, i když ani ten nevykazuje příliš velkou intenzitu. Z percepčního hlediska má však větší váhu než F1.

Dlouhá samohláska se opět liší především trváním a přes značné artikulační úsilí při jejím tvoření nepřesahují kmitočtové změny hodnotu 5 %.

3.2.6 Neutrální samohláska [ə]

Tvoření tzv. neutrální samohlásky se vyznačuje tím, že její artikulační postavení vzniká z klidové polohy, a to pouze nepatrným zvětšením čelistního úhlu. Jazyk zůstává v neutrální poloze (obr. 6), a proto je neutrální samohláska klasifikována jako střední středová. Rovněž rty jsou v neutrální poloze (nejsou zaokrouhlené ani zaostřené nebo protažené). Artikulační úsilí je minimální, a proto i velární závěr dutiny nosní je nejslabší ze všech samohláskových artikulací.

Akusticky se hláskovací trakt blíží válcovému zvukovodu, jehož první tři rezonanční kmitočty jsou 500, 1 500, 2 500 Hz při délce zvukovodu cca 17,5 cm. Tyto hodnoty se přibližují hodnotám naměřeným u prvých tří formantů. Jejich intenzita je přibližně stejná. V souvislé řeči se neutrální samohláska objevuje také v některých souhláskových spojeních jako vokalický prvek s nápadně slabší intenzitou (asi o 10 až 20 dB) a s trváním přibližně poloviční než u samohlásek krátkých.

3.2.7 Dvojhlásky

Jako dvojhláska (diftong) se označuje spojení dvou samohláskových prvků v jedné slabice.

V dvojhlásce se spojuje samohláskový prvek, který vytváří jádro dvojhlásky (vrchol diftongu) s prvkem označovaným jako polosamohláska (polovokál). Vrcholem dvojhlásky je obvykle samohláskový prvek, který se může v zásobě samohlásek téhož jazyka vyskytovat jako samostatný vokál. Nejčastěji bývá otevřenější (nižší) než druhá složka dvojhlásky, která se označuje jako polosamohláska.

Např. v českém *ou* tvoří složka *o-ová* vrchol dvojhlásky. Kvalitativně, zejména ve svém počátku, je podobná samohlásce zadní středové [o]. Druhou část tvoří prvek *u-ový* (u-ový polovokál), který je kratší než zadní vysoké [u].

Podle toho, zda se vrchol diftongu nachází v jeho počáteční fázi, nebo v části koncové, rozlišujeme dvojhlásky *klesavé* (vrchol na počátku, polovokál následuje) a *stoupavé* (polovokál předchází před vrcholem).

V češtině se vyskytují pouze dvojhlásky *klesavé*. Ve všech je druhou složkou neslabičný, polovokalický prvek *u-ový*. V domácích slovech (citově neutrálních) je pouze dvojhláska [ou], v slovech cizího původu nebo v domácích slovech emocionálních také [au] a [eu].

3.3 SOUHLÁSKY

3.3.0 Podstata souhlásek

Artikulační a akustický popis souhlásek není tak jednoduchý a jednoznačný jako popis samohlásek. Při tvoření souhlásek jde o artikulační děje podstatně rychlejší (pohyby malých částí artikulačních orgánů).

Cílem souhláskové artikulace je vytvořit mluvidly v hláskovacím traktu překážku výdechovému proudu. Třením výdechového proudu o překážku vzniká třecí šum, který - na rozdíl od vokálů - pokládáme za podstatný akustický rys konsonantů. Platí to především o konsonantech *vlastních* (šumových), v daleko menší míře o malé skupině konsonantů tzv. *sonorních* (sonor, sonorantů). Jejich způsob tvoření a způsob spojování se sousedními hláskami zachovává všechny rysy charakteristické pro souhlásky (nejvýrazněji v případě souhlásek nazálních *m, n, ň*, méně výrazně v souhláskách likvidních *r* a *l*), a nikoli pro samohlásky. Platí to i v těch případech, kdy některé ze sonorních konsonantů slabikotvorných plní funkci vokálů. Proto hlásky této skupiny řadíme k souhláskám.

Z hlediska percepce jednotlivých souhlásek je důležitý nejen šum, který vzniká třením výdechového proudu o překážku, ale významné jsou tzv. *jevy přechodové* (tranzienty). Vyplývá to ze skutečnosti, že souhlásky nelze identifikovat jen podle jejich cílových hodnot, jak tomu bylo u samohlásek. Přechody (tranzienty) souhláskových artikulací zasahují též do oblasti sousedních vokálů, a tak tranzienty samohlásek (zejména přechody samohlásek následujících za souhláskou) bývají významným percepčním znakem. Akustický signál řeči nelze rozdělit do sledu oddělených segmentů, z nichž by souhlásky byly vždy a za všech okolností identifikovatelné jednoznačně; sousední segmenty (na hranici souhláska-samohláska) se vzájemně překrývají. Na akustickém obrazu (spektrogramu) souhlásek se tyto přechody projevují obměnou akustického spektra v přechodových fázích (v čase), především v typickém pohybu v počáteční nebo koncové fázi druhého formantu.

Při artikulačním popisu souhlásek nesmíme zapomínat na skutečnost, že jde vlastně o koartikulační děj, přesněji řečeno o nosnou artikulaci samohlásky, která je artikulací souhláskovou modifikována.

I když se na artikulaci souhlásek podílejí orgány s menší setrvačnou hmotou než je tomu u samohlásek, nemají všechny zúčastněné artikulační orgány stejnou hmotnost. Např. hřbet jazyka je hmotnější než jeho hrot, dolní ret než hlasivky. Z toho vyplývá různost trvání přechodových dějů. Na spektrogramech můžeme zjistit, že změny akustického obrazu hlásek vyvolané změnami nejhmotnějších artikulačních orgánů při tvoření samohlásek probíhají rychlostí 3–7 oktáv za sekundu, zatímco změny souhláskových artikulací se dějí rychlostmi přibližně dvojnásobnými, tj. 7–15 oktáv za sekundu; obě krajní hodnoty jsou závislé na tempu řeči, na celkovém artikulačním úsilí a samozřejmě na hmotnosti artikulujících orgánů.

Pro popis tvoření souhlásek je účelné vyznačit jednotlivé fáze, v nichž se artikulační děj uskutečňuje (obr. 9):

1. Počáteční fáze, v níž se mluvidla dostávají z klidového postavení (nebo z artikulačního postavení při předcházející hlásce) do artikulačního postavení konsonatu, který má být vytvořen; tato fáze se obvykle vyznačuje jako *intenze*.

2. Vrcholová fáze, v které jsou mluvidla v postavení typickém pro hlásku (v daném hláskovém okolí) a v níž obvykle déle (tj. po dobu trvání hlásky) setrvávají; označuje se jako *tenze*.

3. Závěrečná fáze, v které mluvidla opouštějí postavení ve vrcholové fázi a přecházejí buď do postavení klidového nebo směřují k vrcholovému postavení následující hlásky; nazýváme ji *detenzí*.

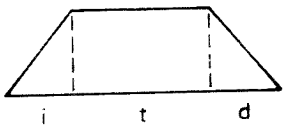

Obr. 9 Schéma artikulačních fází
i – intenze, t – tenze, d – detenze

U souhlásek závěrových se někdy intenze označuje jako imploze, detenze jako exploze. Někdy (např. v koncovém postavení v slově) se neprovádí výrazně závěrečná fáze souhlásky, její detenze (exploze). Často se pak souhláska poznává podle její prvé části, intenze (imploze). Takovou výslovnost souhlásky, popř. souhlásku samu nazývají někteří autoři *intenzní*; souhlásku s výraznou závěrečnou fází souhláskou *detenzní* (Skaličková 1974).

3.3.1 Třídění podle způsobu tvoření

Překážka, kterou stavějí mluvidla do cesty výdechovému proudu, může být úplná nebo částečná.

Nejvýraznější překážkou je závěr (okluze), který zcela uzavírá průchod vzduchu dutinou ústní. V okamžiku zrušení překážky vzniká krátký charakteristický šum, který se podobá výbuchu (explozi). Při sonorních souhláskách (nosových) je šum exploze velmi slabý, popř. chybí vůbec. Souhlásky, jejichž podstatou je závěr, nazýváme **závěrové,** okluzívy (také explozívy).

Druhým typem překážky je úžina v hláskovacím traktu; v podstatě jde o zúžení cesty výdechovému proudu. Při tření vzduchu v této úžině vzniká třecí šum, který zní po celou dobu trvání hlásky. Takto tvořeným souhláskám říkáme **úžinové,** frikativy. Vytvoření úžiny vyžaduje větší artikulační úsilí než tvoření závěru.

U malé skupiny souhlásek se vyskytují postupně oba typy překážky; těmto souhláskám říkáme **polozávěrové,** semiokluzívy (také poloúžinové), afrikáty. Překážka je ve svém počátku úplná (tedy podobná závěru), je však oslabena a postupně přechází v úžinu.

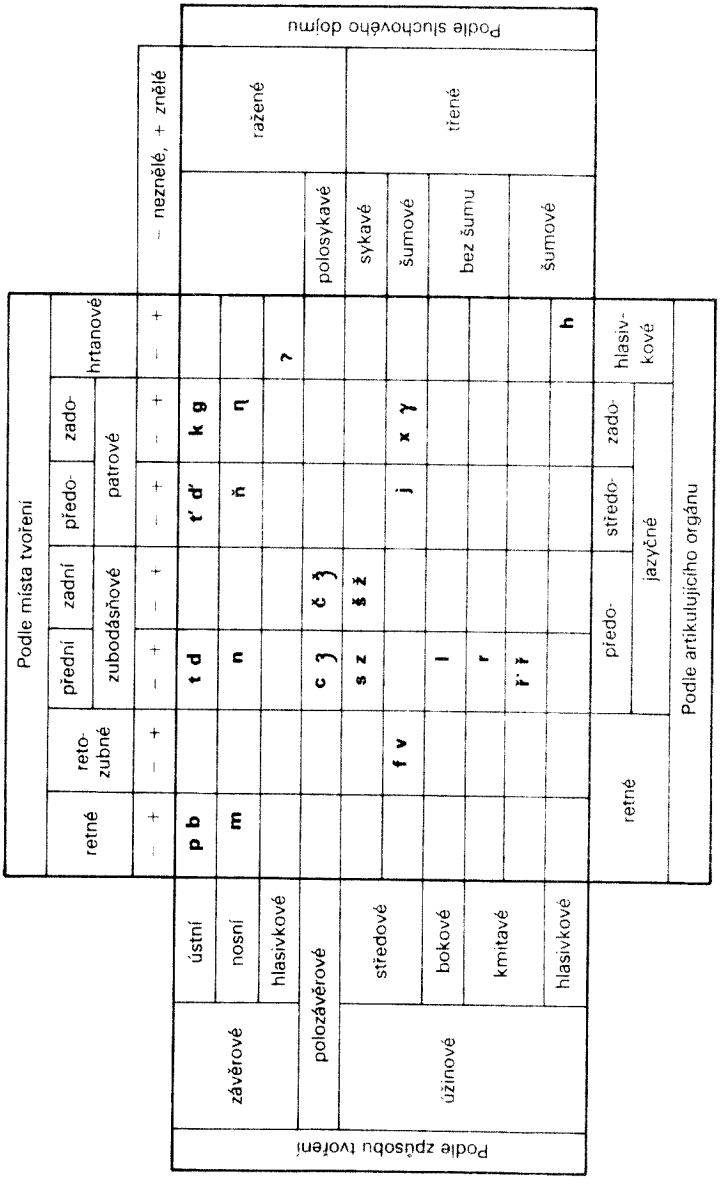

Obr. 10 Přehledná tabulka tříděni českých souhlásek

Tyto souhlásky by se přesněji měly nazývat závěroúžinové, podle časového sledu dvou základních fází jejich tvoření: závěr – úžina.

U většiny souhlásek úžinových se zúžení cesty v hláskovacím traktu provádí obvykle tak, že je úžina umístěna uprostřed (úžinové souhlásky *vlastní, středové*). Jestliže se v cestě výdechovému proudu vytvoří překážka uprostřed (jazykem) a úžina vzniká po obou stranách, bocích překážky, vznikají souhlásky **bokové.**

Jestliže se úžina během tvoření souhlásky obměňuje tak, že se artikulační orgán (jazyk) některou svou částí rozkmitá a úžina se zvětšuje a zmenšuje, vznikne souhláska **kmitavá.**

Podle způsobu tvoření dělíme české souhlásky do těchto kategorií:

1. Souhlásky **závěrové** (okluzívy), někdy podle způsobu zrušení překážky nazývané též *ražené, výbuchové* (explozívy): *p, t, ť, k, b, d, ď, g; m, n, ň.*

2. Souhlásky **polozávěrové** (semiokluzívy) - podle způsobu vzniku šumu zvané též *polotřené*, nejčastěji **afrikáty:** *c, č.*

3. Souhlásky **úžinové** (konstriktivy) - podle způsobu vzniku šumu zvané též *třené (frikativy*, někdy též spiranty).

a) **Vlastní** úžinové (středové), k nim patří: *f, v, s, z, š, ž, j, x (= ch), h.*

b) **Boková** souhláska *(laterála): l.*

c) **Kmitavé** souhlásky *(vibranty): r, ř.*

3.3.2 Třídění podle místa tvoření

Při tvoření souhlásek vzniká překážka na různých místech hláskovacího traktu a aktivní činností různých artikulačních orgánů.

1. Souhlásky **retné** (labiály): při jejich tvoření se překážka vytváří pomocí rtů:

a) **Obouretné** (retoretné, bilabiály): překážka je vytvořena oběma rty: *p, b, m.*

b) **Retozubné** (labiodentály): souhlásky tvořené spoluprací horního rtu a dolních zubů: *f, v.*

2. Souhlásky **zubodásňové** (alveodentály): souhlásky tvořené přední částí (špičkou) jazyka proti oblasti horních řezáků a dásňového výstupku. Někdy se liší souhlásky zubné a zubodásňové.

Vlastní souhlásky *zubodásňové* (dentialveoláry) se tvoří hrotem nebo přední částí jazyka proti dásňovému výstupku, popř. proti rozhraní zubů a dásní.

Někdy rozeznáváme **přední dásňové** (praealveoláry), např. *t, d, n, s, z, c, l, r, ř* a **zadní dásňové** (postalveoláry), tj. *š, ž, č.*

3. Souhlásky **předopatrové** (tvrdopatrové, *palatály*) se tvoří hřbetem jazyka proti tvrdému patru. Patří sem *ť, ď, ň* a *j.*

4. Souhlásky **zadopatrové** (měkkopatrové, *veláry*) se artikulují zadní části hřbetu jazyka proti měkkému patru. Patří sem *k, g, x*.

5. Souhláska **hrtanová** *(laryngála)* je tvořena v hrtanu. Artikulujícím orgánem jsou zde hlasivky. Patří sem souhláska *h* a také tzv. ráz (značíme jej [ʔ]).

3.3.3 Třídění podle znělosti

Při tvoření některých souhlásek jsou hlasivky od sebe oddáleny, nekmitají a propouštějí výdechový proud, aniž vytvářejí hlas. Jiné souhlásky jsou po celou dobu artikulace doprovázeny hlasem, který je - zejména u sonor - tvořen podobně jako při artikulaci samohlásek. Souhlásky prvé skupiny nazýváme **neznělé** (dříve též *nehlasné*), druhé pak **znělé** (dříve *hlasné*).

Většinu českých souhlásek můžeme seřadit do dvojic, v nichž se obě souhlásky v podstatě shodují jak ve způsobu, tak i v místě artikulace, liší se však účastí hlasu, znělostí. Takovým souhláskám říkáme **párové** (neznělé a znělé).

Souhlásky sonorní jsou vždy znělé a nemají neznělý protějšek. Označujeme je jako **nepárové** nebo **jedinečné.**

Z řady českých souhlásek párových se poněkud vymykají dvě souhlásky polozávěrové, jejichž znělé protějšky ([ʒ], [ǯ] = dz, dž) se vytvářejí jen jako jejich kombinační (poziční) odstíny. Vzhledem k tomu, že se u nich vyskytují dva odstíny, mezi nimiž je podobný fonetický rozdíl jako mezi hláskami - členy znělostních párů, přiřazujeme je k souhláskám párovým. Jistou výjimku tvoří také dvojice *x-h*, v níž obě souhlásky nejsou artikulovány na stejném artikulačním místě (*x* = velární, *h* = laryngální), ale ve vzájemném vztahu se chovají jako členové dalších párů. Výjimkou z řady souhlásek jedinečných je [ř], které má v některých hláskových spojeních a v postavení na konci slova neznělou podobu. (Vymezení místa /x-h/ v systému české znělostní korelace a zařazení kombinačních variant [ʒ], [ǯ] do systému českých fonémů srov. Fonologie. O spojení souhlásek znělých a neznělých a neznělém odstínu vibranty [ř̥] kap. D. Hlásková spojení.)

1. Souhlásky párové
   - a) neznělé: p t ť k f s š x c č [ř̥]
   - b) znělé: b d ď g v z ž h [ʒ] [ǯ]
2. Souhlásky nepárové znělé (jedinečné): m n ň l j r ř

3.3.4 Třídění podle nosovosti

Při tvoření většiny souhlásek je měkké patro zdviženo a uzavírá výdechovému proudu průchod z dutiny hrdelní do dutiny nosní. Jen při několika souhlás-

kách sonorních (nosních) se měkké patro spouští a průchod do dutiny nosní je otevřen. Nosní dutina se účastní vytváření akustické podoby hlásek.

1. Souhlásky **nosní** *(nazály)* jsou souhlásky, při jejichž tvoření je plně zapojena nosní dutina: *m, n, ň*, popř. velární (měkkopatrové) *ŋ*, před souhláskami *k, g*. Všechny ostatní artikulační pohyby se i při tvoření nazál uskutečňují v dutině ústní.

2. Souhlásky **ústní** *(orální)* jsou všechny ostatní souhlásky tvořené bez zapojení nosní dutiny, např. *p, t, s, š, c, l* aj.

3.3.5 Třídění podle artikulujícího orgánu

Třídění podle aktivního artikulujícího orgánu odpovídá obvykle třídění podle místa artikulace. Odpovídají si pak tyto kategorie:

Místo artikulace	*Artikulující orgán*
retnė	retné
zubodásňové	předojazyčné
předopatrové	středojazyčné
zadopatrové	zadojazyčné
hrtanové	hlasivkové

3.3.6 Akustické složení souhlásek

Akustické složení souhlásek je velmi složité. Na akustickou podobu hlásky má vliv každý artikulační děj. Tvoření souhlásek se uskutečňuje na různých artikulačních místech s aktivní nebo méně aktivní činností a součinností různých artikulačních orgánů. Akustické složení souhlásek navíc obráží složitost takových koartikulačních dějů, jakými jsou různé modifikace samohláskové artikulace artikulací souhláskovou.

V popisu akustického složení souhlásek se vychází obvykle ze tří základních akustických veličin: a) z trvání hlásky, b) z kmitočtové skladby, c) z intenzity (hlasitosti) hlásky. Na základě těchto veličin a v jejich vzájemném porovnání lze vysledovat jak korelaty některých základních artikulačních dějů (např. závěr – úžina), tak i ty akustické rysy hlásky, které jsou významné pro její percepci.

Hodnoty jednotlivých akustických veličin se odečítají z trojrozměrných spektrogramů, tj. ze zobrazení analyzovaného akustického signálu. Vodorovná časová osa má délku 2,4 sekundy s lineárním dělením. Kmitočtová, svislá osa má rozsah 80 Hz–8 kHz s dělením volitelným (lineárním nebo logaritmickým). Třetí veličina, intenzita, je vyznačena zčernáním spektrogramu s dynamikou volitelnou 15–40 dB. Přesnost odečítání osy časové je asi 5 ms, osy kmitočtové jeden půltón (asi 6%). Hodnoty intenzity lze odečítat z tzv. časových sekcí (průřezy spektrem v daném okamžiku) s přesností 1 dB.

3.3.6.1 Trvání

Nejpřesněji lze měřit souhlásky závěrové a úžinové, u nichž jsou zřetelné hranice (s výjimkou frikativy [v]). Obtížnější je určování objektivních hodnot trvání u sonor, zejména [j, l, r], protože jsou svým složením velmi podobné samohláskám: jejich formantové oblasti přecházejí často spojitě do formantových oblastí samohlásek. V tomto případě bývá hranicí půlící bod přechodové oblasti (tranzientu).

Nejkratší souhlásky jsou sonory, zejména [l, r]. Nejdelší jsou afrikáty a neznělé frikativy. Maximální rozdíl mezi nejkratšími a nejdelšími souhláskami je dán poměrem 1:3. Znělostní páry frikativ mají poměr trvání (znělá-neznělá) přibližně 1:1,7; u párových explozív je tento poměr menší (v důsledku menšího artikulačního úsilí), a to 1:1,5.

Trvání, stejně jako všechny akustické veličiny, není absolutní hodnotou času, ale jen hodnotou relativní. Na trvání má vliv jak individuální a věcné mluvní tempo, tak i realizace suprasegmentálních rysů (např. členění promluvy, přízvuk, intonace ap.).

3.3.6.2 Kmitočtové složení

Kmitočtové složení je nejsložitější u souhlásek závěrových, protože nejvýznamnější informace o jednotlivých kategoriích okluzív jsou obsaženy v přechodech souhlásky k samohlásce (sr. 3.4). Přechod (tranzient) má dvě části: první se přimyká k souhlásce, druhá k následující samohlásce. Hranice přechodu se obvykle pohybuje v polovině spektra přechodu (na spektrogramu s logaritmickým měřítkem). Do první části zahrnujeme jevy vyplývající z uvolňování závěru, které následuje po explozi (projevující se jako krátkodobý výbuch). V druhé části přechodu jsou jevy, které vyplývají z modifikující samohláskové artikulace.

Poměr percepční závažnosti obou částí přechodu se mění v závislosti na místě artikulace. Čím více se závěr vzdaluje od rtů (tj. čím hlouběji postupuje do dutiny ústní), tím větší váhu má první část přechodu. Průběh přechodových částí formantů samohlásek se však i pro stejnou souhlásku různí. *Typ přechodu* (stoupající nebo klesající) je závislý nejen na souhlásce daného spojení, ale i na druhu samohlásky.

Úžinové souhlásky se od souhlásek závěrových liší výraznými šumovými oblastmi, které vznikají v úžině cílové artikulace. I když šum frikativ vykazuje na spektrogramu řadu maxim, neoznačujeme je jako formanty (výjimku tvoří periodický signál, tj. znění hlasu u souhlásek znělých). Na trvání i kmitočtový rozsah šumové oblasti má vliv nosná samohlásková artikulace.

3.3.6.3 Intenzita

Intenzita souhlásek je veličinou relativní a objektivně ji můžeme posuzovat jen ve vztahu k intenzitě sousedních samohlásek. Slabší intenzita (z percepčního hlediska hlasitost) je jedním ze základních rozlišovacích znaků souhlásek a samohlásek.

Rozdíly jsou i mezi jednotlivými kategoriemi souhlásek. Nejnižší intenzitu mají souhlásky závěrové: mají nízkou intenzitu exploze (-15 až -20 dB), jež zabírá jen asi 5-30 % z celkového trvání hlásky. Nejvyšší intenzitu mají sonory (buď shodnou s intenzitou sousední samohlásky nebo jen nepatrně nižší).

Jednotlivé akustické veličiny a jevy, uskutečňující se v procesu komunikace mluvenou řečí, mají pro percepci řeči nestejný význam. Zjišťování percepční závažnosti jednotlivých akustických veličin řečového signálu se nejčastěji provádí skupinovými percepčními testy. Nejpoužívanější metodou je testování stimulů syntetické řeči, kterou lze v mnoha obměnách a přesně fyzikálně definovat (Borovičková–Malác–Sedláková 1974).

3.4 SOUHLÁSKY ZÁVĚROVÉ

Při tvoření souhlásek závěrových je rozdíl mezi samohláskami a souhláskami z hlediska volného průchodu hláskovacím traktem maximální. V cílovém artikulačním postavení je hláskovací trakt úplně uzavřen (neplatí to tak zcela o souhláskách nazálních). Z hlediska percepčního není však tento rozdíl u všech závěrových souhlásek příliš významný. Pro percepci závěrových souhlásek je důležitý přechod souhlásky k následující samohlásce.

3.4.1 Okluzívy retné [p, b, m]

V češtině jsou zastoupeny souhlásky závěrové retné v plném počtu, a to ústní [p, b] a nazální [m]. U všech tří se závěr tvoří sevřením rtů, které není provázeno žádným dalším výrazným artikulačním pohybem.

Ze tří souhlásek retných vyžaduje největší artikulační úsilí neznělé [p], menší artikulační úsilí je u [b], nejmenší u nazály [m]. Při jejím tvoření – kromě zúžení hlasivkové štěrbiny při kmitajících hlasivkách - zabraňuje vzniku přetlaku v dutině ústní uvolněný velární průchod do dutiny nosní. Při tvoření nazál, tedy i [m], není závěr hláskovacího traktu úplný.

V důsledku klesajícího artikulačního úsilí bilabiálního závěru (a uvolnění velárního závěru při [m]), klesá i intenzita exploze v pořadí souhlásek [p, b, m]. Trvání exploze [p] je velmi krátké, přibližně 10 ms; je nejkratší ze všech explozí závěrových souhlásek. V řadě realizací [b] a nazály [m] je exploze na hranici rozlišitelnosti jak ve spektrálním obrazu hlásek, tak i percepčně.

V časové dimenzi jsou souhlásky bilabiální, stejně jako i ostatní souhlásky závěrové, dvoudílné. První část, odpovídající cílové artikulaci hlásek (okluzi) je podstatně delší (asi 80–90 % celkového trvání) než část druhá: tu tvoří exploze, která je důsledkem rychlého zrušení závěru. Trváním první části hlásky se od sebe liší především znělostní pár [p, b]. V souladu s artikulačním úsilím je okluze [p] delší než u [b] (190:140 ms), nazála [m] je ještě kratší (130 ms). Celkové trvání souhlásek [p, b, m] je přibližně 200, 150 a 150 ms.

Kmitočtové složení souhlásek je velmi jednoduché, zejména v první části souhlásky. U neznělého [p] vůbec chybí, u znělého [b] se vyskytují periodické oblasti jen v nízkém kmitočtovém rozsahu 200–300 Hz. Nejbohatší kmitočtové složení, které má charakter formantů, má nazála [m] (proto je také řazena mezi sonory). F1 je opět v okolí 300 Hz jako u [b], další formanty jsou rovnoměrně rozloženy kolem kmitočtů 1, 2, 3 a 4 kHz. Explozivní šum je širokopásmový v kmitočtovém rozmezí 0,2–10 kHz, s maximem v pásmu 1,5–5 kHz.

Pro percepci bilabiálních okluzív je významný začátek následující samohlásky. Ve spojení s vokály mají všechny tři souhlásky [p, b, m] stejný typ tranzientů, což vyplývá ze stejného způsobu a místa artikulace. Význam formantové struktury následující samohlásky pro poznatelnost bilabiálních okluzív stoupá v pořadí [p, b, m], tj. s ubývající intenzitou explozivního šumu těchto souhlásek.

3.4.2 Okluzívy zubodásňové [t, d, n]

Všechny české zubodásňové okluzívy, tj. ústní [t, d] a nazální [n] jsou závěrové alveoláry přední. (Nazála [n] patří k souhláskám sonorním.) Závěr se při nich tvoří přimknutím okrajů jazyka podle celého okraje patra k dásním. Za hlavní místo dotyku se však považuje závěr hrotu jazyka na rozhraní zubů a dásní, popř. přední část alveolárního výstupku. Tato část závěru není však u všech tří souhlásek stejná. Hrot jazyka dosahuje nejblíže k horním řezákům u [t], při jehož tvoření je také plocha styku jazyka s patrem největší. S klesajícím artikulačním úsilím se hrot jazyka posunuje v dutině ústní více dozadu (stále však zůstává na přední části dásňového výstupku) a plocha závěru se zmenšuje.

Akustické spektrum souhlásek [t, d, n] je zase dvojdílné. První část, 80 až 90 % trvání hlásky, tvoří okluze a zbývající část exploze. Trvání první části je největší u neznělého [t] (190 ms), kratší jsou znělé [d] (120 ms) a nazála [n] (130 ms). Exploze je výraznější než u bilabiál a u [t] trvá až 30 ms, u [d] a [n] 10 ms. Celkové trvání závěrových okluzív zubodásňových [t, d, n] je 220, 130 a 140 ms.

Kmitočtové složení okluze je velmi podobné předchozí skupině bilabiál. Neznělá okluzíva [t] se od znělého protějšku [d] zase liší nepřítomností peri-

odické oblasti. Nazála [n] má odlišnou formantovou strukturu ve vyšších kmitočtech (nad 2 kHz). Kmitočty formantů mají největší rozestup (1,3 kHz) a dosahují až kmitočtu 5 kHz.

Širokopásmové spektrum exploze o rozmezí 0,2-12 kHz má maximum energie v oblasti 3-7 kHz: kmitočtová skladba je velmi blízká šumové souhlásce [s], s níž má shodné místo artikulace.

Pro percepci jsou rovněž důležité tranzienty formantů následující samohlásky. Na rozdíl od skupiny bilabiál se však tranzienty formantů [t, d, n] ve spojení se samohláskami liší. Pouze F1 je stoupavý, ale typ tranzientu F2 (stoupavý nebo klesavý) je závislý na konkrétním samohláskovém okolí. Tranzienty F2 souhlásek [t, d, n] vycházejí z kmitočtu, který je blízký oblasti F2 samohlásky [e]. Závažnými veličinami pro poznatelnost [t, d, n] jsou však i spektrum exploze a kmitočet.

3.4.3 Okluzívy předopatrové [ť, ď, ň]

Všechny tři české okluzívy palatální, ústní [ť, ď] a nazála [ň] jsou artikulovány hřbetem jazyka, který se obloukovitě vyklene vzhůru a vyplní téměř celou svou hmotou klenbu tvrdého patra. Přitom se hrot jazyka lehce opírá o dolní řezáky. Artikulační úsilí je větší než u předchozích skupin okluzív, což je způsobeno přemisťováním velké hmoty jazyka. Velké artikulační úsilí se projevuje i v tom, že plocha styku jazyka s tvrdým patrem je velká a u souhlásky [ť] často zasahuje až na zadní část dásňových výběžků. Se zmenšováním artikulačního úsilí v řadě [ť, ď, ň] se plocha styku jazyka s paterní klenbou zmenšuje a závěr se posunuje poněkud dozadu.

Individuální rozdíly v artikulaci souhlásek předopatrových jsou dány individuálními anatomickými vlastnostmi mluvidel, zejména tvarem paterní klenby.

Závěr [ť, ď, ň] je poněkud kratší než u souhlásek retných i zubodásňových; zabírá přibližně 70-90 % trvání celé hlásky. U [ť] trvá okluze 160 ms, u [ď] 100 ms a u [ň] 120 ms. Exploze je nejdelší mezi všemi souhláskami a její průměrné trvání je u [ť] 40 ms, u [ď] 30 ms a u [ň] téměř 20 ms. Průměrné trvání celých souhlásek je 200, 130 a 140 ms.

Kmitočtové složení okluze párových souhlásek [ť, ď] se shoduje s oběma předchozími skupinami souhlásek závěrových. F1 nazály [ň] se shoduje s F1 nazály [n], jen vyšší formanty jsou ještě slabší. Jediný formant s vyšší intenzitou se objevuje těsně na hranici 2 kHz.

Exploze je opět širokopásmová (0,2-12 kHz) s těžištěm energie v oblasti 2-5 kHz. Po explozívním pulsu následuje šum, jehož střed klesá v rozsahu 4-2,5 kHz a navazuje na tranzient F2 následující samohlásky. Projevuje se zde již dosti významně vliv nastavení hláskovacího traktu. Intenzita explozívního

šumu je pouze o 6 až 10 dB nižší než okolní samohláskové hladiny a klesá v souladu s klesajícím artikulačním úsilím.

Tranzienty formantů následující samohlásky jsou s výjimkou F1 obvykle klesavé; výchozí bod tranzientu F2 vychází z kmitočtové oblasti, která bývá ve shodě s hodnotou F2 samohlásky [i]. Různé samohlásky mají po [ť, ď, ň] tranzienty s různým kmitočtovým zdvihem; je to patrné zejména u F2. Druhá část přechodu mezi souhláskou a samohláskou se chová obdobně jako u samohlásek [t, d, n].

Percepční závažnost exploze u souhlásek [ť, ď, ň] je vysoká a je srovnatelná se závažností tranzientů sousedních samohlásek, zejména samohlásky následující.

3.4.4 Okluzívy velární [k, g]

Velární okluzívy jsou v češtině zastoupeny na první pohled také úplnou trojicí, a to ústními [k, g] a nazální velárou [ŋ]. Vzájemný vztah a využití těchto velárních okluzív však nejsou zcela vyvážené.

V domácí slovní zásobě je plně využito jen neznělé [k]. Znělá velára [g] se vyskytuje v domácí slovní zásobě jen tam, kde je podle pravidel znělostní asimilace neznělá souhláska párová nahrazována odpovídající souhláskou znělou. Plně je [g] využito jen v slovech přejatých nebo v slovech expresívních. O protikladu [k]-[g] a jeho zařazení v systému sr. II. Fonologie. Nosní velára [ŋ] se vyskytuje jen v postavení před [k] a v slovech cizího původu před [g].

Závěr souhlásek [k, g, ŋ] je tvořen zadní částí hřbetu jazyka proti přední části měkkého patra; hrot jazyka tkví obvykle volně v dutině ústní. Artikulační úsilí je největší ze všech souhlásek závěrových (největší setrvačná hmota aktivního artikulačního orgánu) a uvnitř skupiny klesá v obvyklém pořadí: neznělá, znělá, nazála. V tomto pořadí se též zmenšuje plocha závěru, který se posunuje poněkud dozadu. Značné změny místa závěru způsobuje samohláskové okolí; nosná artikulace samohlásky se uplatňuje velmi výrazně, zejména u samohlásek zadních proti předním.

Např. závěr ve spojení [gi] se uskutečňuje na zadní části tvrdého patra, ve spojení [gu] na měkkém patře a ve spojení [ga] na rozhraní tvrdého a měkkého patra.

Závěr [k, g, ŋ] zabírá kolem 80 % trvání hlásky; u [k] trvá okluze 170 ms, u [g] 120 ms, u [ŋ] 130 ms. (Hodnota [ŋ] byla určena z trvání souhlásky [ŋ] ve spojení [ŋk] a výpočtem podle trvání hlásek v dvojčlenných souhláskových spojeních. (sr. kap. D. Hlásková spojení.)

Exploze je stejně výrazná jako u předchozí skupiny souhlásek palatálních. Exploze velárních okluzív bývá často zdvojená a je provázena poměrně výrazným šumem. U [k] trvá téměř 40 ms, u [g] 20 ms. U [ŋ] exploze nemůže

vzniknout, protože závěr se ve spojení souhlásek po skončení nazály nezruší. Průměrné trvání celých souhlásek je 210, 140 a 130 ms.

Kmitočtové složení okluze se opět shoduje s párovými souhláskami závěrovými. U nazály [n] je patrný F1; jen ojediněle se vyskytuje vyšší formant až v oblasti 3 kHz.

Exploze tvoří na spektrogramech široký příčný pruh (0,2–10 kHz). Jeho nejintenzívnější části jsou v oblasti sudých formantů následující samohlásky (zejména F2 a F4). Akustické složení je značně závislé na samohláskové artikulaci.

Tranzienty následující samohlásky se značně liší od tranzientů samohlásek ve spojení s předchozími závěrovými souhláskami. Tranzient F2 nemá jednotný výchozí bod, jak je tomu u [t, d, n] a [ť, ď, ň], ani není stoupavý jako u [p, b, m]. Koartikulace ve spojeních souhláska a samohláska je tak výrazná, že tranzienty F2 a F3 zadních vokálů [u, o] téměř neexistují; u ostatních samohlásek mají tyto dva tranzienty vzájemně rozbíhavý charakter: F2 je klesavý a F3 je stoupavý. Největší kmitočtový zdvih je u samohlásky [a], k čemuž značnou měrou přispívá i velký čelistní úhel při jejím tvoření.

Percepční závažnost exploze velárních souhlásek [k, g] a tranzientů následující samohlásky je podobně jako u [ť, ď] přibližně stejná.

3.4.5 Okluzíva laryngální (tzv. ráz)

V češtině se kromě uvedených okluzív vyskytuje ještě zvukový prvek, který má charakter okluzívní souhlásky, tzv. ráz.

Ráz se vyskytuje při tzv. tvrdém hlasovém začátku slov začínajících samohláskou a často i ve spojení dvou samohlásek na mezislovním švu (podrobněji o rázu sr. kap. F. 6.2.1).

Ráz nepovažujeme za hlásku (ani nemá funkci významotvornou), ačkoli artikulačně i akusticky má všechny znaky neznělé závěrové souhlásky. Aktivním artikulačním orgánem jsou hlasivky, které vytvářejí závěr hláskovacího traktu. Trvání tohoto závěru je přibližně shodné s trváním neznělých okluzív. Po uvolnění závěru je na spektrogramech patrná exploze, která se svým trváním i intenzitou podobá explozi bilabiály [p]; příčný pruh exploze je v kmitočtovém rozpětí 0,2–5 kHz s výraznými maximy v oblasti formantů následující samohlásky. Percepční závažnost této exploze není významná.

Základním znakem je trvání okluzní pauzy a skokový nárůst intenzity začátku samohlásky.

3.5 SOUHLÁSKY ÚŽINOVÉ

Při tvoření souhlásek úžinových není hláskovací trakt uzavřen úplně, ale vytváří úžinu, kterou prochází výdechový proud. Artikulační úsilí je při tvoření souhlásek úžinových většinou vyšší než u souhlásek závěrových.

3.5.1 Frikativy retozubné [f, v]

Obě souhlásky retozubné, neznělé [f] a znělé [v], jsou ve stejných vzájemných vztazích, v jakých jsou všechny české, shodně tvořené párové konsonanty. Obě souhlásky jsou artikulovány dolním rtem (aktivní artikulační orgán), který tvoří úžinu s hranou dolních řezáků (pasívní artikulační orgán). Mezi frikativními souhláskami jsou labiodentály tvořeny s nejmenším artikulačním úsilím a podobně jako u všech párových souhlásek je znělá frikativa [v] artikulována s menším úsilím než neznělá [f].

Rozdíl v trvání neznělého [f] (240 ms) proti znělému [v] (120 ms) se projevuje pouze v mezisamohláskovém postavení. V postavení předsamohláskovém na počátku slova je [f] naopak kratší (110 ms) a neliší se od [v].

Přesto, že [f, v] jsou souhlásky párové, liší se jak akustickou skladbou, tak i percepční závažností jednotlivých akustických veličin.

Šum neznělého [f] je sice širokopásmový (1-12 kHz), ale protože dolní kmitočtové pásmo není potlačeno tak, jako u jiných frikativ, jeví se souhláska [f] percepčně jako hlubší než ostatní souhlásky. Širokopásmová šumová oblast má pro poznatelnost frikativy [f] největší význam. Vyšší intenzita šumu než u znělého [v] je způsobena větší artikulační silou při tvoření úžiny. V řadě realizací má šumová oblast explozívní charakter, který však není pro poznatelnost souhlásek [f, v] rysem rozhodujícím.

Znělá frikativa [v] má šum velmi slabý. Pro poznatelnost souhlásky nabývá na závažnosti přechod od souhlásky k samohlásce. Tranzienty následující samohlásky mají tendenci stoupavou, podobně jako u bilabiály [b]. Přechod mezi souhláskou a samohláskou je však pozvolnější než u souhlásky závěrové: formanty souhlásky přecházejí do formantů sousedních samohlásek spojitě a jsou jim svým kmitočtem velmi blízko, pokud se přímo neshodují.

Někteří fonetici (např. Frinta 1909) rozlišovali dva odstíny souhlásky [v]: jeden označovali jako [v] úžinové (např. před jinou souhláskou), druhý jako [v] závěrové před samohláskou (kde se zdá, jako by byla v koncové fázi souhlásky exploze). Podobný rozdíl však lze pozorovat i u některých realizací jiných souhlásek, např. [j] nebo [l]. Celkový úžinový charakter těchto souhlásek však zůstává zachován.

3.5.2 Frikativy zubodásňové

Vlastní frikativy tvořené na alveolách mají společný charakteristický rys, totiž nápadný sykavý šum, pro nějž se nazývají **sykavkami** (sibilantami). Dělíme je na *přední* alveoláry s vyšším, ostřejším šumem, tj. **sykavky ostré,** a na *zadní,* s nižším šumem, tj. **sykavky tupé.**

3.5.2.1 Přední alveolární frikativy [s, z]

Přední alveolární frikativy [s, z] se tvoří na předních alveolách zadní částí hrotu jazyka: vlastní hrot se přitom lehce dotýká dolních řezáků. Vlastní úžinu vytvářejí okraje přední části jazyka na předních alveolách. Zúženou štěrbinou se omezuje volná cesta výdechovému proudu, který je hnán proti ostří dolních řezáků. Rty se aktivně na artikulaci nepodílejí, ale ve spojení se zadními souhláskami se jejich zaokrouhlení projeví snížením dolní hranice šumu.

Silný šum, který touto artikulací vzniká, je vysoký a nachází se v kmitočtové oblasti 4–10 kHz. S větší artikulační silou je tvořena neznělá sykavka [s]. Artikulace následující samohlásky se u obou frikativ projevuje poklesem dolní hranice šumu (asi o 500 Hz), a to před samohláskami zadními [o, u]. Znělá souhláska [z] má velmi nízký F1 periodické části v okolí 200 Hz a v některých realizacích i velmi slabé vyšší formanty, zejména F2.

Trvání neznělého [s] je delší než u znělého [z] (260 ms : 170 ms) pouze v postavení mezisamohláskovém. Na začátku slova jsou obě souhlásky v postavení předsamohláskovém přibližně stejně dlouhé (180 ms). Periodická část znělého [z] v předsamohláskovém postavení na počátku slova předchází o 30–100 ms před částí šumovou; vlivem předstihu periodické části je i šum kratší (130 ms).

Pro percepci sykavek ostrých nejsou tak významné přechodové fáze sousedních samohlásek, protože posluchač je rozpoznává především podle jejich charakteristického šumu, který má i v prostoru značnou donosnost.

3.5.2.2 Zadní alveolární frikativy [š, ž]

Zadní alveolární frikativy se rovněž tvoří zadní částí hrotu jazyka, ale proti zadním alveolám. Vlastní hrot je mírně zdvižen a vytváří podstatně větší úžinu mezi hrotem jazyka a řezáky, než je tomu při tvoření [s, z]. Dolní čelist se posunuje poněkud kupředu (horní a dolní řezáky se dostávají přibližně do jedné vertikální roviny). Rovněž rty se předsunují poněkud dopředu a mírně se zaokrouhlují.

Tyto artikulační rozdíly mají ve srovnání s artikulací ostrých sykavek výrazné akustické důsledky. Silný třecí šum je nižší než šum sykavek ostrých.

Dolní hranice šumu [š, ž] 1,4-2 kHz je hlavním rozlišovacím znakem ostrých a tupých sykavek [s-š], [z-ž] a mez šumu je závislá na koartikulaci s danou samohláskou. Nejnižších hodnot dosahuje ve spojení se zadními samohláskami [o, u].

Poměr trvání neznělá/znělá v mezisamohláskovém postavení je 240/160 ms; v předsamohláskovém postavení na počátku slova je 180/170 ms.

Ani pro poznatelnost tupých sykavek nejsou tak důležité přechodové fáze sousedních samohlásek, protože je dostatečně charakterizuje intenzívní šum.

3.5.3 Frikativa předopatrová [j]

V češtině je zastoupena pouze jedna palatální frikativa, souhláska [j]. Od ostatních frikativních souhlásek se podstatně liší. Úžina je tvořena hřbetem jazyka proti tvrdému patru a je větší než u všech předchozích frikativ. Hrot jazyka se lehce dotýká dolních řezáků. Rty jsou sbliženy (malý čelistní úhel), retní štěrbina se zaostřuje do stran. Artikulačně je souhláska [j] velmi blízká vysoké přední samohlásce [í] a v mnoha realizacích se s ní shoduje.

Rozdíl je v artikulačním záměru: při tvoření [í] jde o vytvoření a rozeznění dutin, při [j] o vytvoření úžiny a třecího šumu. Tento rozdíl je patrný zejména tam, kde frikativa [j] stojí v postavení mezi dvěma vokály *i-ovými*, např. *pijí, rozvíjí, míjí* aj.

Hlasivky jsou v činnosti v průběhu trvání celé souhlásky (souhláska [j] je vždy znělá) a úžina jejich činnost neovlivňuje.

Frikativa předopatrová [j] je souhláska, u níž se nejobtížněji určují hranice mezi souhláskou a samohláskou, a to jak percepčně, tak i na spektrogramu. I když je [j] tradičně řazeno mezi souhlásky šumové, nebývá šum na spektrogramech dostatečně zřetelný. Je to důsledek jak nízké hladiny intenzity šumu, tak i prolínání periodické a šumové části spektra.

Základním charakteristickým rysem souhlásky [j] je tranzientní formantová struktura, která je v řadě realizací shodná se samohláskou [í]. Pouze ve spojení [ji] a v pečlivé výslovnosti jsou formanty F2 a F4 asi o 20 % vyšší než u samohlásky [í]. Tyto formanty tvoří kmitočtovou oblast v pásmu 2,5 až 5 kHz. F1 má kmitočet v okolí 300 Hz, shodně se samohláskou [i].

Ve spojení se samohláskami zadními [o, u] navazují na sebe přechodové fáze F2 a F3 tak, že tvoří spojité pásmo s kmitočtovým zdvihem až 3 kHz. Šum se objevuje poněkud výrazněji ve spojení se samohláskami předními [e] a [i]. Je to způsobeno zvolněním artikulačních pohybů v důsledku malé změny v nastavení hláskovacího traktu.

Z hlediska percepce jsou významné přechodové oblasti (tranzienty) formantů: obě části přechodu ve spojení souhlásky se samohláskou na sebe spojitě navazují. V koncovém postavení ve slově je dosti často patrný přechod souhlásky [j] do postavení neutrální samohlásky.

Trvání realizace souhlásky [j] v postavení mezisamohláskovém je 110 ms, v postavení předsamohláskovém na počátku slova 120 ms; celkové průměrné trvání souhlásky se pohybuje kolem 130 ms.

O výslovnosti palatální souhlásky [j] v různých hláskových spojeních sr. kap. F. Spisovná výslovnost.

3.5.4 Frikativa zadopatrová [x]

Jako samostatná hláska se v češtině vyskytuje pouze neznělá frikativní velára [x]. Artikuluje se zadní částí hřbetu jazyka proti rozhraní měkkého a tvrdého patra. Přesné místo úžiny je závislé na artikulaci sousední samohlásky (zejména následující): mění se od zadní části tvrdého patra až k přední části měkkého patra obdobným způsobem jako místo závěru u velárních okluzív [k, g]. Hrot jazyka spočívá buď lehce za dásněmi dolních řezáků nebo volně v přední části dutiny ústní. Třením v úžině se tvoří třecí šum, jehož výška se liší v závislosti na hláskovém okolí, jak to odpovídá koartikulačním obměnám.

Akusticky je frikativa [x] tvořena šumem, jehož maxima jsou v kmitočtových oblastech sudých formantů sousedních samohlásek. Oblast F4 (4,5 kHz) je v šumu souhlásky poměrně stálá a dosti intenzívní (pásmo šumu dosahuje někdy až k 10 kHz). Oblasti lichých formantů samohlásek jsou v sousedství [x] silně potlačeny. V koncovém postavení ve slově je u [x] patrný přesun k hodnotám, jež odpovídají kmitočtům formantů neutrální samohlásky.

Druhá část přechodu mezi souhláskou a samohláskou vytváří někdy nevýrazné tranzienty formantových kmitočtů následujících samohlásek, které však nejsou významné percepčně. Těžiště závažnosti je v šumu velární frikativy [x].

Trvání souhlásky [x] v mezisamohláskovém postavení je 240 ms, v předsamohláskovém postavení na počátku slova 160 ms.

V postavení před párovými znělými souhláskami, kde se v češtině podle pravidel znělostní asimilace nahrazují neznělé souhlásky odpovídajícími znělými, je neznělá frikativa [x] někdy nahrazována hrtanovou souhláskou [h], častěji však znělým protějškem souhlásky [x], totiž znělou velární frikativou [γ] (např. ve spojení [abiγbil]). Její způsob i místo artikulace jsou shodné s [x], vykazuje jen menší intenzitu (jako všechny souhlásky znělé ve srovnání s odpovídajícími neznělými) a jako u všech znělých jsou při jejím tvoření v činnosti hlasivky. U znělého velárního [γ] je na spektrogramech zřetelný F1, který je poněkud nižší (asi o 20 %) než F1 sousedních vokálů.

3.5.5 Frikativa hrtanová [h]

Jedinou českou frikativou hrtanovou (laryngální) je [h]. Vlastní artikulace se provádí v hlasivkové štěrbině, v níž jsou hlasivky sbliženy v části hlasivkové a kmitají (vydávají hlasivkový tón), v části chrupavčité je zvláštním vychýlením hlasivkových chrupavek vytvořena trojúhelníkovitá úžina, v níž vzniká třecí šum. Při tvoření hrtanové frikativy není rozhodující postavení mluvidel nad hrtanem. Dutiny hláskovacího traktu jsou buď v artikulačním postavení následující samohlásky, nebo do tohoto postavení pozvolna přecházejí podle nastavení traktu na samohlásku předcházející.

Tvoření [h] je tedy velmi složité. Současné vytváření úžiny a znění hlasu týmž artikulačním orgánem, tj. hlasivkami, vykazuje velkou spotřebu výdechového vzduchu, větší než při kterékoli jiné souhlásce.

Akustická struktura souhlásky obsahuje jak složku periodickou, tak i šumovou, ale periodická složka je velmi slabá. Kmitání hlasivek při tvoření [h] je odlišné; ve spektru lze určit kromě základního kmitočtu jen jeden, nebo nejvýše dva další harmonické kmitočty. Spektrum je charakterizováno zesílenými oblastmi v blízkosti formantů sousedních samohlásek a je tvořeno převážně složkou šumovou. V postavení předsamohláskovém na počátku slova předbíhá šumová složka časově složku periodickou asi o 50 ms (tj. 30 % celkového trvání souhlásky). Z hlediska percepce je tento předstih šumové složky závažný.

Trvání hrtanové frikativy [h] je o něco kratší než u většiny znělých frikativ: na počátku slova před samohláskou 120 ms, v postavení mezisamohláskovém 140 ms.

3.5.6 Frikativa boková [l]

V spisovné češtině existuje pouze jedna souhláska boková (laterála), tzv. [l] střední. Hrot jazyka se při její artikulaci opírá o zadní část alveolárního výstupku a po obou stranách jazyka se tvoří dosti volná úžina. Výdechový proud obchází překážku po obou stranách, hlasivky jsou v činnosti: souhláska [l] je vždy znělá. Třecí šum je minimální, proto v akustickém složení zjišťujeme především složky periodické, tónové. Hláskovací trakt je v neutrálním artikulačním postavení.

Souhláska [l] má zřetelný formantový charakter, střední kmitočet F1 je 0,4 kHz, F2 1,4 kHz a F3 2,7 kHz. Pro percepci souhlásky je závažný přechod na hranici mezi souhláskou a samohláskou, který je charakterizován jednak náhlým krátkodobým poklesem intenzity v trvání asi 20 ms, jednak skokovou změnou přechodů kmitočtů souhláskových a samohláskových formantů. Ná-

hlá změna jak intenzity, tak kmitočtů je důsledkem zvláštního způsobu artikulace souhlásky [l]. Přechod mezi předcházející samohláskou a následující souhláskou [l] je pozvolný, zatímco přechod k následující samohlásce bývá rychlý.

Určení hodnot trvání [l] je obtížné pro značnou podobnost souhláskového a samohláskového akustického složení a pozvolný přechod mezi samohláskou a souhláskou. Přibližné hodnoty jsou v mezisamohláskovém postavení 100 ms, v předsamohláskovém postavení na počátku slova 120 ms, celkové trvání cca 140 ms.

Souhláska [l] může mít v češtině i úlohu samohlásky, např. v slovech *vlk, vedl, mlha* aj. Umožňuje to právě akustická podstata souhlásky, která se velmi blíží samohlásce; tzv. slabikotvorné [l̩].

3.5.7 Frikativy kmitavé [r, ř]

Obě kmitavé (vibrantní) souhlásky [r, ř] jsou v češtině ve své základní *spisovné* podobě podle artikulačního místa alveolární; [r] je souhláska sonorní, [ř] je souhláska šumová.

3.5.7.1 Souhláska [r]

Artikulace kmitavé sonory [r] je podobná alveolárním souhláskám závěrovým s tím rozdílem, že hrot jazyka netvoří stálý závěr, ale kmitá proti přední části alveolárního výstupku. Tím je výdechový proud přerušován kmitočtem přibližně 20 Hz; jazyk kmitá v průměru jednou až třikrát. V některých realizacích dochází ke krátkému, slabému uzavření úžiny, obvykle jen v jednom kmitu: hrot jazyka se dotkne alveol. Hláskovací trakt je v neutrálním artikulačním postavení.

Podobně jako boková souhláska [l] má i kmitavé [r] periodické tónové (samohláskové) složení. Ve spektru jsou zřetelné formanty; střední kmitočet pro F1 je 0,6 kHz, pro F2 1,6 kHz, pro F3 2,5 kHz. Formanty F1 a F3 se ve srovnání se souhláskou [l] vzájemně sbližují, zatímco F2 mívá kmitočet poněkud vyšší. Spektrální struktura je přerušována (kmitáním jazyka) v průměru 1 až 3krát v celé hlásce. Toto přerušování je percepčně závažné. Přechody mezi souhláskou a samohláskou i mezi samohláskou a souhláskou jsou pozvolné.

Trvání je přibližně stejné jako u [l] a rovněž pro značnou podobnost souhláskového a samohláskového složení je obtížné určit přesné hodnoty.

Podobně jako [l] je i vibrantní souhláska [r] využívána v češtině ve funkci vokálu, např. v slovech *trn, bratr, zrno* aj. je tzv. slabikotvorné [r̩].

O odchylných způsobech tvoření souhlásky [r] sr. kap. F. Spisovná výslovnost.

3.5.7.2 Souhláska [ř]

Kmitavá souhláska [ř] se vyskytuje ve dvou podobách, a to základní znělé a v pozičním odstínu neznělém. Znělé [ř] se vyskytuje v postavení na počátku slova před samohláskou a mezi samohláskami, popř. v sousedství znělých souhlásek, např. *řeka, moře, mřít, dřevo, řvát* aj. Neznělé [ř̥] na konci slova před pauzou a v sousedství neznělé souhlásky, např. *malíř, tři, lhářka.*

Artikulace souhlásky [ř] je rovněž alveolární, svým tvořením se podobá souhlásce [r], avšak s tím rozdílem, že vlivem většího artikulačního úsilí (největšího mezi všemi souhláskami) hrot jazyka kmitá proti alveolárnímu výstupku. Zvětšené artikulační napětí si vynucuje zmenšení čelistního úhlu a počet kmitů jazyka pak stoupne na 4 až 6 (přibližně dvojnásobně proti [r]). Alveolární úžina je menší, výdechový proud se prodírá úžinou s větší prudkostí a naráží na ostří zubů. Vzniká výrazný šum, velmi blízký šumu tupých sykavek.

Přestože se souhláska [ř] vyvinula v minulosti z [r], s nímž se v morfologii střídá, není [ř] souhláska sonorní, ale osobitá souhláska šumová.

Akustickým složením připomíná [ř] párové frikativy. Znělé [ř] má složku periodickou i šumovou. F1 a F2 je kmitočtově shodný s formantovými oblastmi [r]; 0,6 a 1,6 kHz. F3 bývá na spektrogramu málo zřetelný a je o něco nižší než u [r]. Obvykle navazuje na dolní hranici šumové oblasti (2,5–8 kHz). Hodnota dolní hranice šumu [ř] se pohybuje přibližně uprostřed mezi hodnotami dolních hranic šumu frikativ [z] a [ž]. Periodická část souhlásky [ř] časově předbíhá část šumovou v průměru o 190 ms.

Přerušování spektra kmitáním hrotu jazyka není na spektrogramech patrné. Vyšší opakovaný kmitočet interferuje s modulací šumu způsobenou kmitáním hlasivek. U neznělého odstínu vibranty [ř̥] periodická složka chybí.

Přechody mezi souhláskou a samohláskou a naopak mezi samohláskou a souhláskou jsou podobné jako u frikativ [š, ž], ale nejsou percepčně závažné. Významné je akustické složení šumu spolu s jeho vibrací.

Průměrné trvání [ř] na počátku slova před samohláskou je 170 ms, v postavení mezisamohláskovém 160 ms. Trvání neznělého odstínu vibranty [ř̥] nelze určit přímo, protože se vyskytuje pouze v souhláskových spojeních a na konci slova. Trvání [ř̥] v koncovém postavení ve slově je přibližně 260 ms.

O nespisovné podobě [ř] sr. F. Spisovná výslovnost.

3.5.8 Souhlásky polozávěrové [c, č]

V češtině jsou zastoupeny pouze polozávěrové (afrikáty) alveolární, a to v neznělé podobě předoalveolární [c] a zadoalveolární [č]. Jejich znělé protějšky [ʒ], [ǯ] se vyskytují jen jako poziční odstíny hlásek [c], [č] před znělými páro-

vými souhláskami (sr. D. Hlásková spojení; o jejich zařazení do fonologického systému sr. II. Fonologie).

Obě afrikáty (i jejich znělé protějšky) se vyznačují ve své první části alveolárním závěrem, podobným jako při tvoření souhlásek [t, d]. Při tvoření [c] se zadní část hrotu jazyka přitiskne k *přední* části alveolárního výstupku, přední část hrotu jazyka se přitom opírá o dolní řezáky. Při artikulaci [č] se zadní část hrotu jazyka opírá o *zadní* část alveolárního výstupku, hrot jazyka tkví volně v dutině ústní. Závěr při tvoření afrikát je však v porovnání se souhláskami [t, d] slabší a kratší. Po uvolnění závěru se vytvoří úžina, podobná odpovídajícím alveolárním frikativám, a to u [c], [ʒ] sykavce ostré, u [č], [ǯ] sykavce tupé.

Pro podobnost svého šumu bývají souhlásky [c, č] i jejich znělé odstíny zařazovány ke skupině sykavek (někdy jsou označovány jako polosykavky). Akustické vlastnosti jejich šumu i způsob navazování formantů sousedních hlásek jsou velmi podobné odpovídajícím alveolárním souhláskám frikativním i okluzívním.

Akustické složení [c] je v první části afrikáty tvořeno pauzou (u [ʒ] periodickou složkou F1 s kmitočtem asi 300 Hz). Druhá část je šumová a kmitočtově téměř shodná se sykavkou [s], pouze horní hranice šumu dosahuje až k 12 kHz. Percepčně nejzávažnější je složení šumu, který následuje po okluzní pauze a průběh intenzity šumu: ten má maximum v první třetině svého trvání. Vliv samohláskové artikulace se projevuje pouze ve spojení se samohláskami zadními [o, u], a to poklesem dolní hranice šumu.

Akustické složení [č] je v první části rovněž tvořeno pauzou (u [ǯ] je v pauze F1 periodické části, která přetrvává až do konce souhlásky), následuje šum, jehož složení je přibližně shodné se šumem tupé sykavky [š] v rozmezí 2,5–8 kHz. Ve spojení se samohláskami [o, u] může klesnout dolní hranice šumu až na 1,2 kHz.

Percepčně je význačný přechod od závěru k úžině a průběh intenzity šumu.

Průměrné trvání [c] v postavení na počátku slova před samohláskou je přibližně 210 ms (okluze zaujímá asi 80 ms, exploze s následujícím frikativním šumem 130 ms). V postavení před jinou souhláskou se obě hodnoty mohou krátit, a to v závislosti na druhu souhlásky.

Průměrné trvání [č] v postavení na počátku slova před samohláskou je 220 ms (okluze trvá asi 90 ms, exploze s následujícím šumem asi 130 ms). Podobně jako v případě [c] se trvání může krátit v postavení před jinou souhláskou.

V příloze ke kap. C. Hlásky sr. schematické průřezy mluvidel při artikulaci samohlásek, spektrogramy samohlásek a vybraných souhlásek.

D. HLÁSKOVÁ SPOJENÍ

4.0 CHARAKTERISTIKA HLÁSKOVÝCH SPOJENÍ

Hlásky nevystupují v souvislé řeči izolovaně (jen ojediněle některé hlásky tvoří slabiku a ta pak slovo nebo i větu; např. ve funkci spojek *a*, *i* nebo citoslovečná věta *Ó!*), ale určitým způsobem se seskupují a navzájem na sebe působí. Vytvářejí tak hláskové spojení jak v rámci slabiky (tam je styk hlásek nejtěsnější), tak i přes hranici slabiky.

Ze zásoby českých hlásek (5 samohlásek krátkých, 5 dlouhých, jedna česká dvojhláska a 25 souhlásek) by bylo možno jejich kombinováním vytvořit velké množství takových spojení. Ve stavbě slov a tvarů se v češtině vyskytují jen některé z nich. V tomto seskupování českých hlásek je určitá pravidelnost, lišící se od pravidelností v jiných jazycích.

Řeč při vytváření své slovní zásoby nevyužívá všech kombinačních možností svého hláskového inventáře. Kterých kombinací využívá a kterým se vyhýbá, to záleží jednak na samé povaze hlásek, jednak na specifických zvláštnostech daného jazyka. Tak např. po sonorách [r], [l], [m], [n] v postavení na začátku slova následuje v němčině nebo angličtině vždy samohláska, zatímco ve slovanských jazycích, v češtině, ruštině nebo polštině může po některé z nich následovat souhláska: čes. *lhát, rvát, mrav*; rus. *lgat', rvat', nrav*; pol. *mrok, rwać*; někdy mohou následovat i dvě souhlásky, např. čes. *mstít*, rus. *mstit'* ap.

Využitím hlásek a jejich kombinačních schopností se zabývají práce z oblasti fonologické statistiky (Mathesius 1947; Vachek 1940; Ludvíková 1966; Novotná 1972).

Při tvoření souvislé řeči se uplatňují dvě základní roviny artikulace. Nosná je artikulace samohlásková s odpovídajícím postavením artikulačních orgánů. Souhlásky a jim odpovídající artikulační činnost je modifikací artikulace samohláskové. Přitom je souhláska artikulována na postavení samohlásky následující.

Z hlediska akustického složení není řeč proces ustálený (sr. kap. B.), ale je to sled krátkodobých dějů s trváním 10 až 300 ms. Artikulační orgány nemohou přecházet z jednoho artikulačního postavení do druhého okamžitě. Dosažení každého cílového postavení hlásky spotřebuje jistý čas, který je závislý jednak na hmotnosti přemisťovaných artikulačních orgánů, jednak na použi-

tých svalových silách. V akustickém složení řeči se pak tyto změny projevují jako přechodové změny (tranzienty).

V plynulém spojování hlásek v hláskova spojení (a dále ve slabiky, slova, takty a vyšší celky) se také projevuje snaha o zvyšování efektivnosti mluvní práce, záležející jednak v tendenci po úspoře práce artikulačních orgánů, jednak v tendenci po úspoře času.

Hlásková spojení jsou rozličného charakteru; může se spojovat souhláska se samohláskou, samohláska se souhláskou, samohláska se samohláskou a souhláska s jednou i více souhláskami.

4.1 SPOJENÍ SOUHLÁSKY SE SAMOHLÁSKOU

Spojení souhlásky se samohláskou v jedné slabice je nejpřirozenějším a neobvyklejším hláskovým spojením. V těsném spojení souhlásky se samohláskou se nejvýrazněji projevuje dominance samohláskové artikulace.

O těsném spojení souhlásky a samohlásky a převaze samohláskové artikulace se můžeme přesvědčit sami: vyslovíme-li např. slabiky *ki, ku*, sledujeme značný rozdíl v postavení rtů již od zahájení artikulace. Retní štěrbina se zaostřuje (při tvoření *ki*) nebo zaokrouhluje (při *ku*) ještě dříve, než cokoli vyslovíme. Je tedy v odpovídajícím postavení již na začátku artikulace, kdy bychom spíše očekávali pouze zdvižení kořene jazyka pro [k] a nikoli zároveň již přípravu pro následující samohlásku (Skaličková 1954).

Ve spojení souhlásky se samohláskou se v samohláskové artikulaci uskutečňují změny pomalejší a v kmitočtovém složení je můžeme vyjádřit jako změnu formantové struktury, která se děje rychlostí přibližně 3–7 oktáv za sekundu. Tato hodnota se zdá na první pohled veliká, ale uvědomíme-li si, že trvání samohlásek v souvislé řeči se pohybuje kolem jedné desetiny vteřiny, pak dospíváme k hodnotám 0,3 až 0,7 oktávy po dobu trvání samohlásky.

Ve spojeních souhlásek se samohláskami se dolní hranice rychlosti změny samohláskové formantové struktury (3 okt/s) uplatňuje tam, kde má toto základní hláskové spojení trvání asi 150 ms; trvání samohlásky je přibližně 75 ms. V těchto spojeních může probíhat artikulační změna po dobu trvání celé samohlásky a obvykle stále ještě dosahuje cílových hodnot. Pokud je tempo řeči vyšší (trvání hláskového spojení klesá pod 150 ms), pak následuje samohlásková rychlost změny 7 okt/s. Často není cílových hodnot artikulace dosaženo a formantové složení samohlásek se liší od jejich normativní podoby. Z hlediska percepce však tyto odchylky nebývají hodnoceny jako výrazné změny kvalitativní. Při identifikaci souvislé řeči se více orientujeme na relativní změny v akustickém složení řečových jednotek než na jejich změny absolutní. Modifikující a přechodové fáze souhláskové artikulace mají ještě větší rychlost změn a mohou dosahovat asi dvojnásobných hodnot rozsahu změn artikulace samohláskové, tj. 7–15 okt/s.

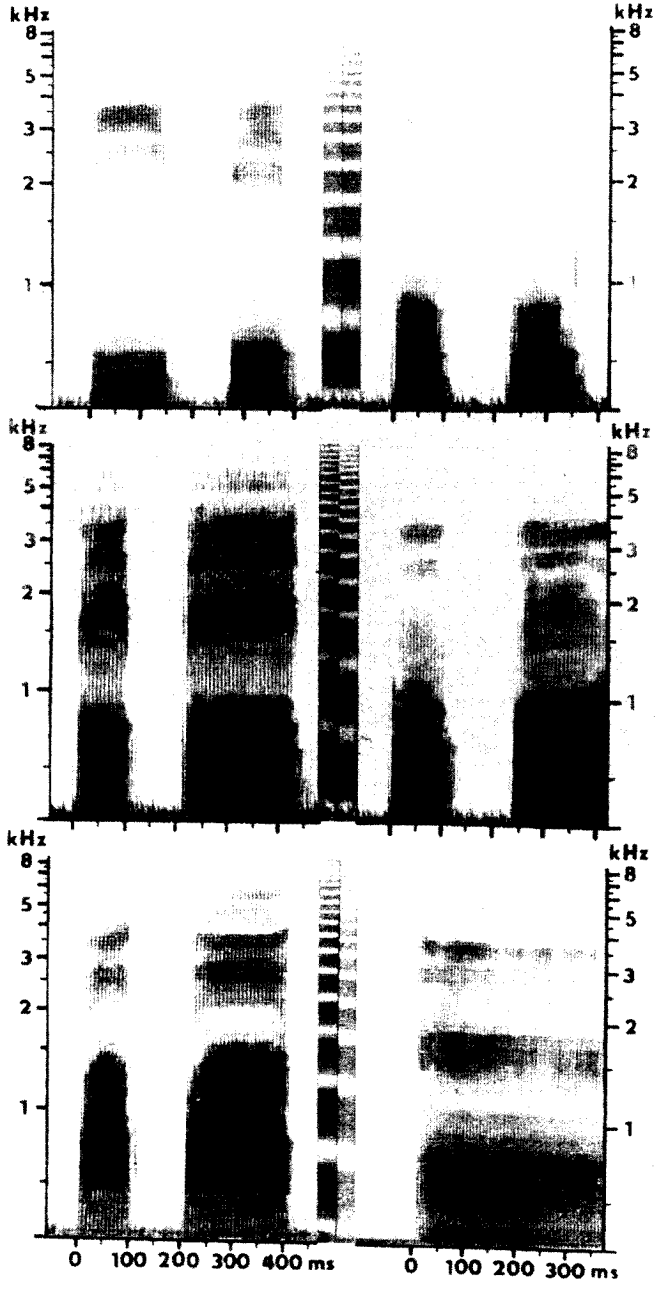

Tab. 1 Spektrogramy českých samohlásek, vybrané ze souvislé promluvy

levý sloupec zhora: [pipi] [pepé] [papá]
pravý sloupec zhora: [pupú] [popó] [ə]

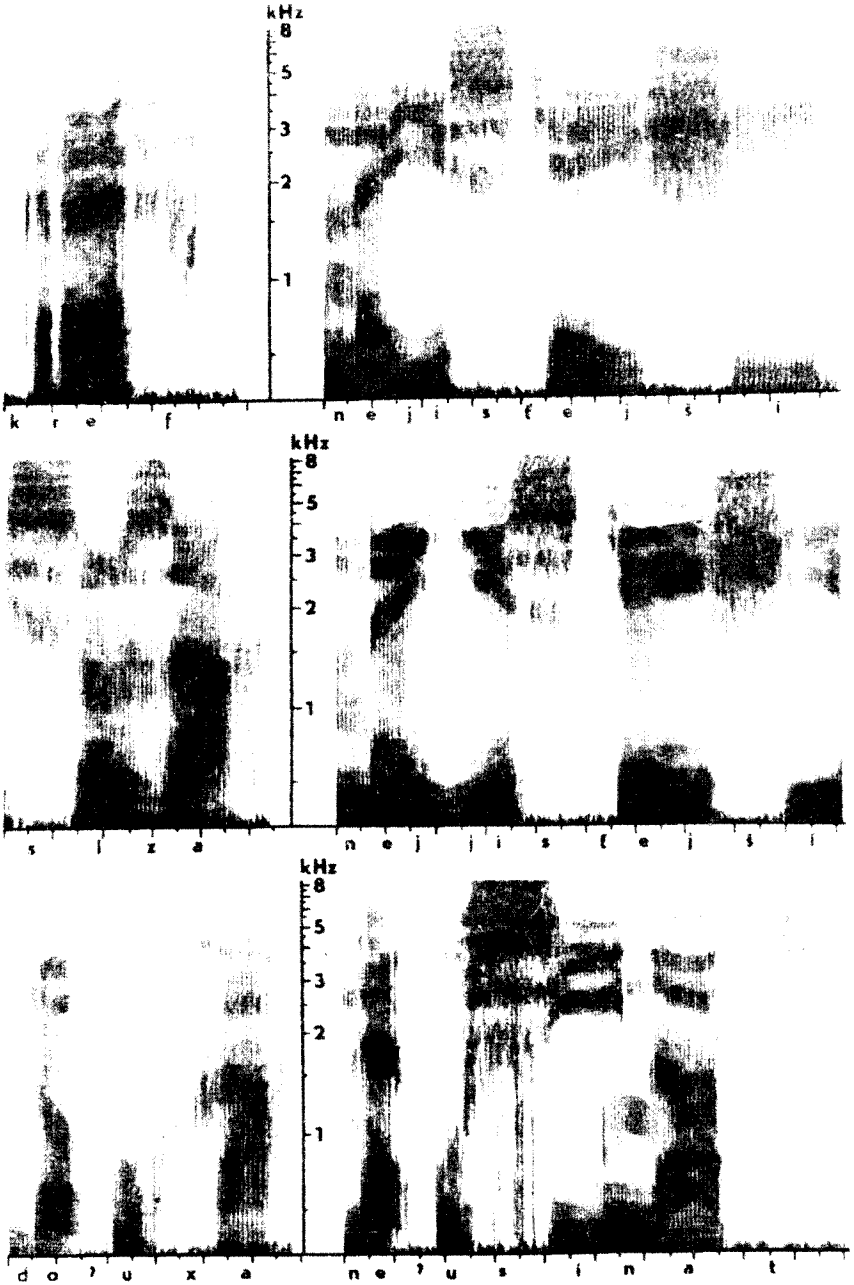

Tab. 2 Spektrogramy českých souhlásek, vybrané ze souvislé promluvy; velké časové značky po 100 ms

a) [kreɾ] b) čím dál [nejistejši]
c) [slza] d) opravdu [nejjistejši]
e) [do ʔ uxa] f) [ne ʔ usinat]

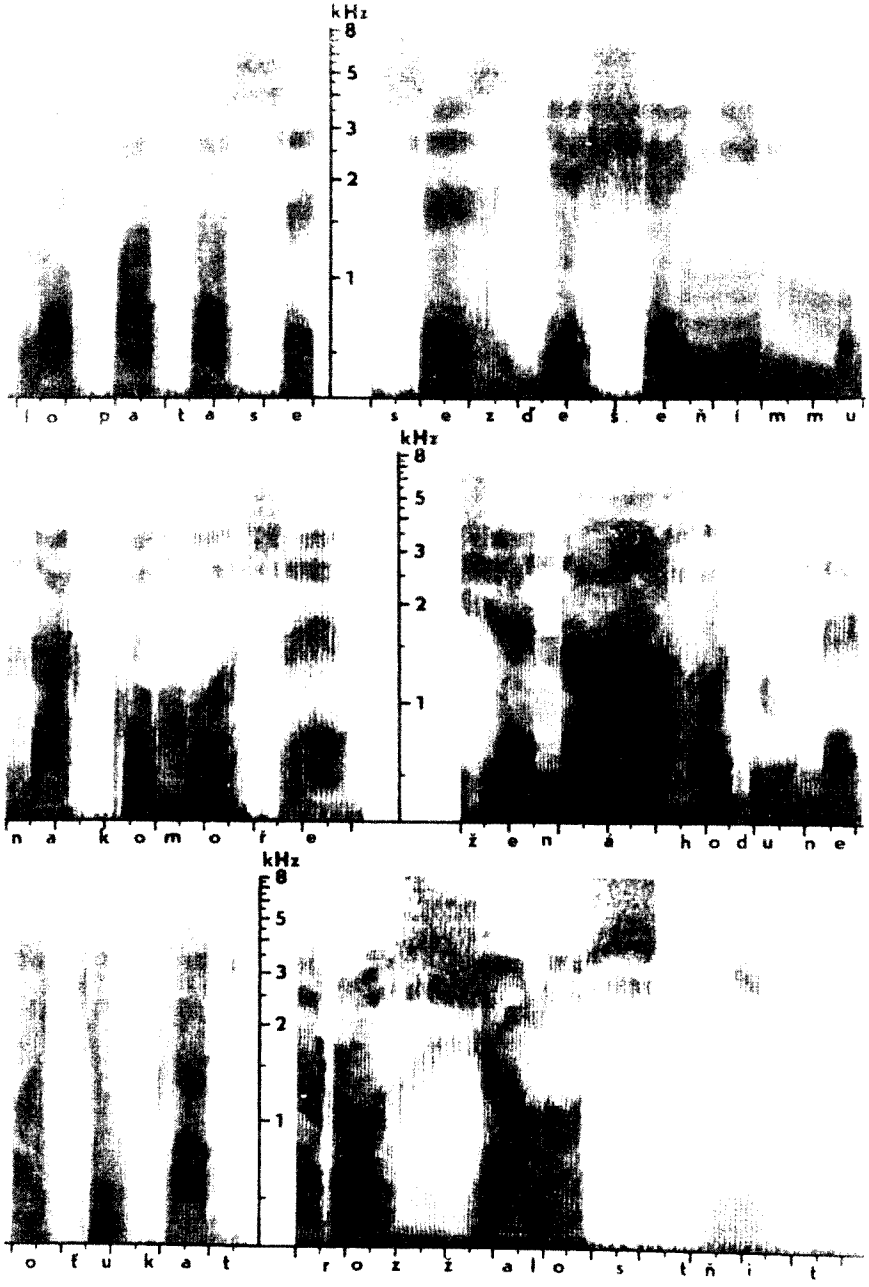

Tab. 3 Spektrogramy českých souhlásek, vybrané ze souvislé promluvy

a) [lopatase] zlomí
b) [sezďešeňimmu] křičel
c) má [nakomoře]
d) jestli [ženáhodune] vyloučíš
e) [otukat]
f) se [rozžalostňit]

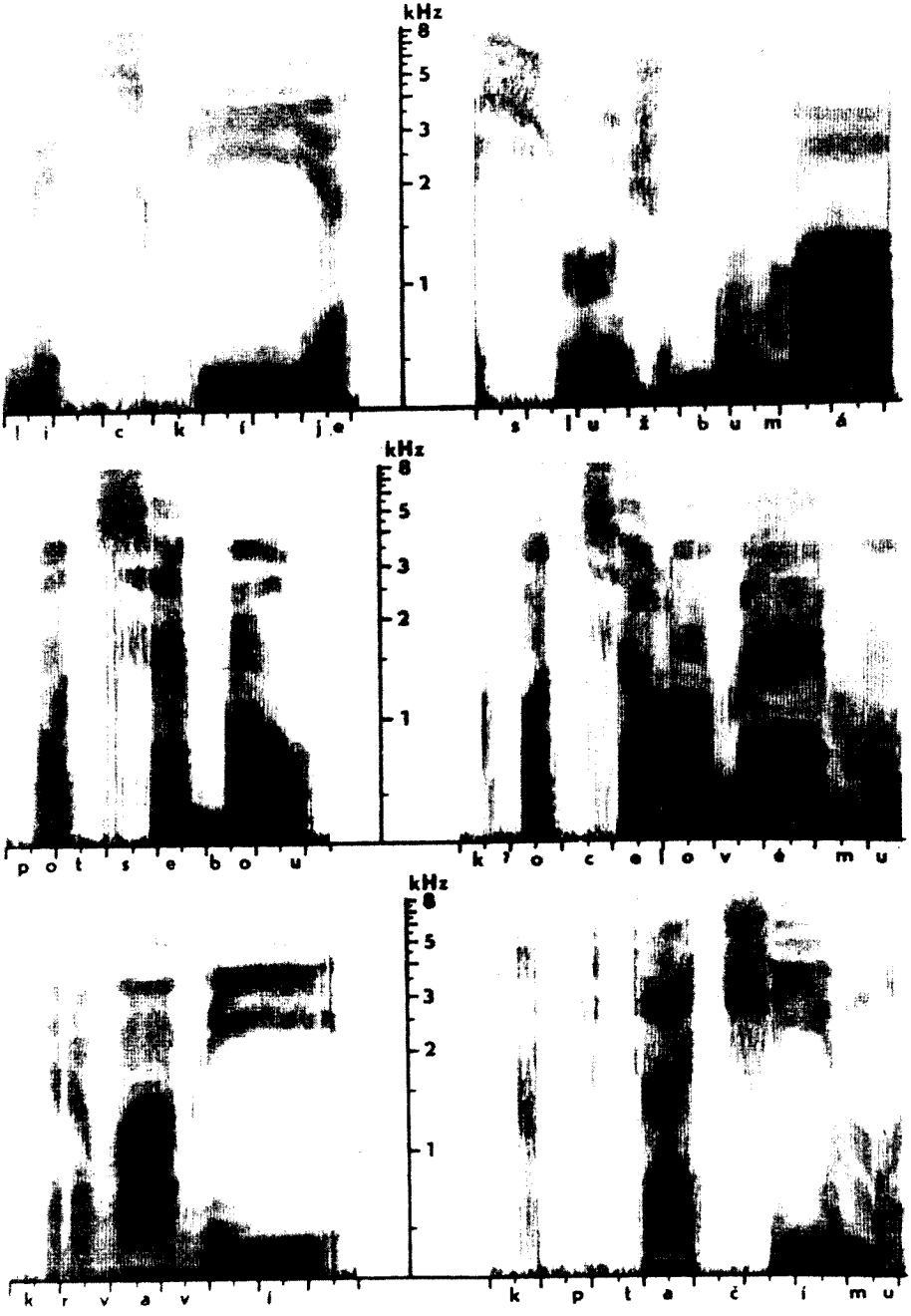

Tab. 4 Spektrogramy českých souhlásek, vybrané ze souvislé promluvy

a) osud [lickije]
b) nejjistější [službumá]
c) [potsebou]
d) [k ʔ ocelovému hřebenu
e) [krvavi]
f) [kptačimu] zpěvu

Spojení souhlásky se samohláskou přes hranici slabiky se v češtině objevuje na morfematickém švu (a samozřejmě na hranici slov) a pak se může před samohláskou realizovat ráz, např. *bezobratlý, v únoru, před oknem* [bes ʔobratlí], [f ʔúnoru], [přet ʔoknem] apod. O artikulační a akustické podstatě rázu sr. kap. C. Hlásky, o používání rázu kap. F. Spisovná výslovnost.

4.2 SPOJENÍ SAMOHLÁSKY SE SOUHLÁSKOU

Spojení samohlásky se souhláskou není již tak těsné, ale i zde můžeme sledovat značný vliv artikulace samohláskové. Artikulační orgány setrvávají v nastavení na samohláskovou artikulaci až do dosažení cílové artikulace souhláskové.

Např. při vyslovení spojení *uk, ik* sledujeme, že rty zaujímající zpočátku postavení pro samohlásku *u* nebo *i* se vracejí do neutrálního postavení po zaznění *k*.

Změny v průběhu vokalických formantů přispívají také k identifikaci následující souhlásky. Ve spojení s nazálami zasahuje nosní rezonance více či méně i samohlásku. K nazalizaci přispívá nepřesné tvoření závěru následující souhlásky nosní.

4.3 SPOJENÍ SAMOHLÁSKY SE SAMOHLÁSKOU

O spojení samohlásky se samohláskou (přesněji o spojení dvou samohláskových prvků) jsme pojednali v partii o dvojhláskách (kap. C. Hlásky).

K spojení samohlásky se samohláskou dochází pouze přes hranice slabiky, a to v domácí slovní zásobě jen na morfematickém švu, popř. mezi dvěma slovy. Výslovnost je buď plynulá, nebo s rázem (např. *pravoúhlý, neúnavný, doopravdy* buď [pravoúhlí], [neúnavní], [doopravdi] nebo [pravoʔúhlí], [neʔúnavní], [doʔopravdi]).

V akustickém složení se realizace bez rázu projeví plynulým přechodem formantové struktury obou samohlásek, realizace s rázem jako laryngální okluzíva (sr. 3.4.5).

Spojení dvou samohlásek se označovalo termínem hiát. Ten se někdy odstraňoval vloženou hláskou hiátovou, např. [modrovokí]. Také vkládání rázu nebo i protetického *h* (např. v chodském nářečí *na hulici*) je vlastně vkládáním hiátových zvuků.

4.4 SOUHLÁSKOVÁ SPOJENÍ

Ve spojeních souhlásek dochází nejčastěji k změnám, kterými se vyrovnávají rozdíly v jejich artikulaci. Výsledkem neustálého přestavování mluvních orgánů z jednoho artikulačního postavení do druhého může být někdy jen jistá modifikace původní podoby některého z členů souhláskového spojení, jindy dochází k naprosté kvalitativní změně jeho podoby, popř. k nahrazení souhlásky zcela jinou.

Nejčastější změnou je tzv. asimilace čili spodoba, která je dvojího druhu: buď se týká místa a způsobu artikulace *(spodoba artikulační)* nebo znělosti souhlásek *(spodoba znělostní)*.

4.4.1 Spodoba artikulační

Setkají-li se dvě souhlásky s rozdílnou artikulací, vyrovnává se rozdíl mezi jejich artikulací artikulační spodobou. Tu pak můžeme rozlišit na spodobu artikulačního místa a spodobu artikulačního způsobu.

Podle toho, kterým směrem se asimilace uskutečňuje, rozeznáváme zde (ale i při spodobě znělostní) asimilaci **postupnou** (progresívní), jestliže předcházející souhláska ovlivní následující. Dále asimilaci **zpětnou** (regresívní), v češtině obvyklejší, jestliže následující souhláska ovlivní souhlásku předcházející.

Někdy se postupná spodoba označuje jako *perseverační* (vlastnost prvé souhlásky přetrvává do druhé), zpětná spodoba jako *anticipační* (prvá hláska předjímá vlastnost hlásky následující).

Příkladem zpětné spodoby *artikulačního místa* je změna alveolárního [n] v [ŋ] velární před velárními okluzívami [k], [g]. K podobné spodobě dochází také u nazály [m] před retozubnými frikativami [v], [f] (např. tramvaj, nymfa jako [traŋvaj], [niŋfa]). Alveolární [n] projevuje sklon k spodobě i před jinými okluzívami než jenom velárními; běžná je např. spodoba [n] v [ň] před palatálními okluzívami [ť], [ď].

Spodobu podle artikulačního místa můžeme sledovat i u jiných kategorií souhlásek, např. spodobu ostrých a tupých sykavek aj. O odchylkách od spisovných podob souhláskových spojení sr. kap. F. Spisovná výslovnost.

Příkladem spodoby *artikulačního způsobu* je spojení okluzívy s homorgánní frikativou (popř. afrikátou), které se mění v afrikátu (např. větší je-li vysloveno jako [vječí], lidský jako [lickí], podzim jako [pozim] apod.

Jako homorgánní označujeme hlásky, které jsou tvořeny na stejném artikulačním místě. Např. hlásky k–ch, p–f, t–č, i–j jsou vzájemně homorgánní, tj. artikulované ve stejné oblasti (Skaličková 1961). Homorgánní jsou také souhlásky [t] a [s], [t] a [š], [d] a [z], [d] a [ž].

Přirozená tendence lidského organismu pracovat s maximální ekonomií pohybů způsobuje, že

homorgánní souhláskové dvojice jako např. [ts] nebo [tš] velmi často vytvářejí „redukovanou artikulaci", při níž se redukuje část artikulačních pohybů jedné nebo obou souhlásek spojení, nebo se jedna z hlásek vypouští nebo konečně dvojice souhlásek přejde v jedinou souhlásku jinou. Spojení [ts] a [tš] jsou v češtině dobrým příkladem k doložení tohoto artikulačního procesu. Např. v slovech jako *lidský, sovětský,* popř. *většina* mají tato spojení akustické složení odpovídající afrikátám [c] a [č] (sr. také 4.4.5.1).

Za spodobu artikulačního způsobu můžeme označit i případy, kdy homorgánní okluzíva ústní a nosní (popř. opačně) se v sousedství chovají tak, že se mezi oběma členy spojení neuskuteční ústní exploze první souhlásky a na přechodu mezi nimi vykoná artikulační pohyb pouze měkké patro (buď se průchod otevře v pořadí orála-nazála, nebo se zavře v pořadí (nazála-orála). Artikulační závěr prvé souhlásky zůstává uchován v celém spojení. Např. v slovech *obmysl, smutno, dnes, vodník, pondělí* ve spojeních [bm], [tn], [dn], [dň], [nď].

4.4.2 Spodoba znělostní

Ve spojení dvou souhlásek lišících se při svém tvoření účastí hlasu vyrovnává se rozdíl mezi nimi spodobou znělostní. Účastní se jí souhlásky párové (sr. 3.3.3). Pro znělostní spodobu v češtině platí tato pravidla:

1. Spojení souhlásek párových je buď celé znělé nebo celé neznělé. Rozhodující pro znělost a neznělost celého spojení je poslední souhláska. V zásadě jde o spodobu zpětnou. Např. výsledkem spojení:

znělá + neznělá = neznělá; *zpívá, hladký* [spívá], [hlatkí]
neznělá + znělá = znělá; *sbor, kletba,* [zbor], [kledba]

2. Jedinečné souhlásky se spodoby neúčastní, ani samy asimilaci nepůsobí, ani se neasimilují. Např. spojení:

směna [smňena], *změna* [zmňena], *msta* [msta], *mzda* [mzda].

Z prvého pravidla je několik výjimek, které se týkají:

a) Retozubné souhlásky [v], která se podle 1. pravidla spodobuje, ale sama asimilaci nepůsobí. Chová se jako souhláska jedinečná, např. v slovech vsadit [fsaďit], svatý [svatí], zvát [zvát].

b) Hrtanová souhláska [h] se sama rovněž spodobuje podle 1. pravidla (např. *nehty* [nexti]), ale často, následuje-li po neznělé, působí asimilaci podle 1. pravidla, a to vždy tam, kde se zřetelněji cítí morfematický šev (např. *shora, shůry* se spodobuje [zhora], [zhúri]). V ostatních případech také podle 1. pra-

vidla, a to ve výslovnosti častější na Moravě. Ve výslovnosti vyskytující se převahou v Čechách se spodobuje asimilací postupnou. Nejčastěji jde o spojení s neznělou sykavkou [s]. Realizuje se tedy např. v slovech *shoda, shromáždění, na shledanou* [zhoda], [zhromážďěňí], [nazhledanou] nebo [schoda], [schromážďeňí], [naschledanou].

c) Souhláska [ř] se v postavení před souhláskou párovou řídí podle 1. pravidla, např. *řve* [řve], ale v postavení po párové souhlásce podléhá asimilaci postupné, např. *dřevo, zřídlo* [dřevo], [zřídlo]; *tři, křik*, [tř'i], [kř'ik].

Pouze tehdy, stojí-li [ř] na počátku slova, působí na poslední souhlásku předchozího slova podle 1. pravidla. Sr. např. rozdíl mezi *křeček* [kř'eček] a *k řece* [gřece].

Na konci slova před pauzou jsou všechny párové souhlásky (a také [ř]) zastoupeny pouze souhláskou neznělou. Např. *let, led* [let], *zeť, zeď* [zeť], *les, lez* [les], *keř, malíř* [keř'], [malíř'].

Jestliže před takto vzniklou koncovou souhláskou neznělou předchází párová, je také neznělá podle 1. pravidla. Např. *sjezd* [sjest].

4.4.3 Funkce samohlásky v souhláskových spojeních

V souhláskových spojeních se samohláska po poslední souhlásce realizuje způsobem, který se odlišuje od její realizace v jednoduchém a těsném spojení souhláska + samohláska. Jak jsme již uvedli (v kap. F.), pro identifikaci souhlásky mají význam tranzienty následující samohlásky, avšak jejich percepční závažnost je různá. Obecně lze říci, že u souhlásek s ustáleným, tj. poměrně stejným spektrem po dobu trvání celé souhlásky (např. u frikativ) je význam tranzientů následující samohlásky zanedbatelný. Velkou váhu mají pro identifikaci souhlásek, jejichž spektrum je krátkodobé (např. u okluzív). Z artikulačního hlediska je však každá souhláska tvořena na nosné artikulaci následující samohlásky.

V souhláskových spojeních je situace složitější. Nosná artikulace samohlásky se projevuje odlišně v závislosti na druhu souhláskového spojení. Např. ve spojení dvou okluzív se mezi prvním a druhým členem spojení objevuje zvláštní přídavný element, tvořený na artikulačním postavení samohlásky neutrální. V podstatě jde o zvuk, který v časovém průběhu spektra vykazuje pravidelná zesílení, příznačná pro samohlásky. Ve srovnání s ostatními samohláskami jsou však méně výrazná, jejich intenzita bývá v průměru o 10—20 dB nižší a trvání přibližně poloviční (tab. 1). Realizace přídavného elementu mezi okluzívami vyplývá z poměrů artikulačních; např. mluvidla mohou přejít z jednoho cílového postavení (charakteristického pro okluzívu) do postavení jiného jen přes určitou střední fázi, v níž zaujímají postavení neutrální. Konkrétní postavení mluvidel (popř. i utváření dutin) závisí na předcházející i ná-

sledující souhlásce. Ve spojeních souhlásek připomíná tento přídavný zvuk samohlásku jak svou zvukovou podobou, tak i svým akustickým složením. Objevuje se po okluzívách a jedinečných souhláskách explozívních, po nichž následuje souhláska znělá. Např. ve slově [studna] je vokalický prvek zřetelný a jeho trvání je téměř shodné s trváním okolních hlásek.

Ve spojení neznělých souhlásek okluzívních se po prvé okluzívě obvykle objevuje šumová oblast, která má charakter šumu laryngálního. V souhláskových spojeních dvou frikativ se samohláskový prvek objevuje jen velmi zřídka. Výjimkou jsou spojení, v nichž prvním členem je znělá souhláska retozubná [v].

Častý výskyt tohoto vokalického prvku po [v̩] by mohl podpořit názor některých fonetiků, že frikativa [v] má explozívní charakter. Vokalický element po [v] ukazuje i na to, že pro její identifikaci mají tranzienty následující samohlásky větší význam než pro ostatní frikativy.

Přídavný vokalický prvek se nevyskytuje v souhláskových spojeních po jedinečných souhláskách [j], [l], [r], což je samozřejmé vzhledem k jejich výrazně samohláskovému charakteru.

4.4.4 Modifikace charakteristických oblastí souhlásek v souhláskových spojeních

V souhláskových spojeních je zvláště nápadné to, jak se souhlásky v různém souhláskovém okolí vlivem koartikulace různě modifikují a jak se v menší nebo větší míře odlišují od své základní podoby v postavení mezisamohláskovém. Nejvýrazněji se tyto modifikace projevují ve svém časovém průběhu (ve směru horizontálním). Z tohoto hlediska můžeme souhlásková spojení rozčlenit do tří skupin:

1. Do první skupiny můžeme zařadit souhlásková spojení, v jejichž spektru vytváří akustický tlak jednu souvislou oblast exploze a šumu nebo jenom šumu. Do této kategorie patří spojení okluzív s frikativami a frikativ s frikativami (s výjimkou sonor).

Např. v spojeních [ps] nebo [pš] v slovech *psát, lepší* aj. navazuje na explozi labiály frikativní šum sykavek, který se v těchto spojeních pohybuje buď v poněkud nižším kmitočtovém rozsahu, než bývá obvyklé v postavení mezisamohláskovém, nebo se naopak kmitočtový rozsah exploze bilabiály přizpůsobuje kmitočtovému rozsahu šumu sykavky. Podobně také ve spojeních [dv] nebo [tv] v slovech např. *dvoje, útvar,* v nichž náznak exploze, který se někdy vyskytuje u labiodentál v postavení na počátku slova, splývá s explozí alveoláry, na niž bezprostředně navazuje frikativní šum [v]. Výrazná je šumová oblast zejména ve spojení s neznělou alevolárou [t].

Příkladem spojení dvou frikativ jsou např. [zž], [sš] v slovech *rozžehnout, snažší,* která charakterizuje jediná šumová oblast se značnou intenzitou. V postavení na počátku slova a většinou i na morfologickém švu prefixovém je šumová oblast dvou spojených sykavek v průměru asi o třetinu delší než u sykavky v postavení mezi dvěma samohláskami. (Tab. 3.)

2. Souhlásková spojení druhé skupiny mají spektrum, v němž každý člen spojení vytváří svou oblast exploze nebo šumu. Zařazujeme sem spojení dvou okluzív a také spojení frikativ s okluzívami (opět s výjimkou sonor).

Volnost souhláskových spojení, která řadíme do této skupiny, je dána charakteristickým rysem okluzívních souhlásek, totiž pauzou před explozí.

Spojení dvou okluzív, např. [pt] v slově *pták* nebo [tk] v slově *potká* je charakterizováno především dvěma pauzami a přídavným zvukovým elementem (srov. 4.4.3) za první explozí, která je obvykle oslabena.

Spojení frikativy s okluzívou, např. [st] v slově *stát* nebo [šk] v slově *liška* je charakterizováno vždy vlastní šumovou oblastí frikativy, pauzou před explozí a vlastní explozí okluzívy (tab. 4).

3. Třetí skupina souhláskových spojení vytváří přechod mezi oběma předchozími. Spojení těchto souhlásek je volnější: charakteristické oblasti obou členů spojení se sice do jisté míry prostupují, ale přesto mají spektrum jasně ohraničené. Řadíme sem spojení souhlásek párových s nepárovými, zejména spojení okluzív i frikativ se slabičnými i neslabičnými realizacemi sonor.

Volnější jsou souhlásková spojení okluzív se sonorami, např. [tr] v slovech *trám* i *trne*, [tl] v slovech *metla* i *metl*. Po okluzívě se před sonorou často objevuje i krátká pauza. Těsnější je spojení frikativy se sonorou, např. [zr] v slovech *zázrak* i *zrno*, [zl] v slovech *zlato* i *vezl* se šumová oblast frikativy obvykle do jisté míry prostupuje s periodickou oblastí sonory (tab. 2).

Poněkud stranou všech tří uvedených skupin stojí souhlásková spojení s kmitavou souhláskou [ř], která mají dvojí spektrum:

a) Spojení velárních okluzív se souhláskou [ř] (např. v slově *křoví*) je volnější; před [ř] se někdy objeví i náznak exploze. Volnost spojení je dána artikulačními poměry, totiž obtížností přechodu od velárního závěru k vibracím jazyka.

b) Spojení s ostatními okluzívami (např. v slovech *přát, třetí*) je charakterizováno těsnou návazností frikativního šumu na explozi okluzívy (svým charakterem poněkud připomíná spektrum spojení okluzív se sykavkami). Podobně také spojení s frikativami (např. v slově *zřídlo*) má jedinou šumovou oblast, pohybující se (zejména ve spojení se sykavkami) v kmitočtové oblasti vyšší, než má základní podoba vibranty v postavení mezi samohláskami.

V časovém průběhu vibranty [ř] se také výrazně projevuje rozdíl mezi její podobou v postavení předsamohláskovém (např. *křest*) a v postavení mezi dvěma souhláskami (např. *křtu*). Šumová oblast souhlásky [ř] má v podobných případech (také např. *třpyt, hřmí, chřtán* aj.) v průměru dvakrát delší trvání než v postavení před samohláskou. Spektrum souhlásky [ř] však nikdy, ani v postavení mezi dvěma souhláskami, nevykazuje rysy příznačné pro samohlásku.

4.4.5 Případy zvláštní

Obecně lze říci, že všechna souhlásková spojení jsou těsnější, nachází-li se na morfologickém švu sufixovém, volnější, jsou-li na morfologickém švu prefixovém. Platí to zejména pro následující dva typy spojení souhlásek homorgánních a pro spojení souhlásek stejných, popř. artikulačně příbuzných.

4.4.5.1 Homorgánní spojení [ts], [tš]

Homorgánní spojení [ts], [tš] vystupují jednak jako dvoučlenná spojení na morfologických švech sufixových a prefixových (popř. na mezislovním předělu), jednak jsou součástí souhláskových spojení tříčlenných i vícečlenných, v nichž zvláštní místo zaujímá spojení [tst] na švu prefixovém. Realizace těchto spojení mohou mít až trojí charakter:

a) Akustické složení spojení [ts] a [tš] odpovídá afrikátám [c] a [č] v postavení mezisamohláskovém (sr. 4.4.1).

b) Akustické složení odpovídá afrikátám, ale ve spektru se objevuje krátký náznak exploze; poslechem lze postřehnout slabý element t-ový.

c) Akustické složení odpovídá oběma složkám spojení. Alveolára [t] je charakterizována odpovídající pauzou, po níž následuje krátká exploze s proměnným trváním 10—15 ms. F2 společný pro [t] i [s] navazuje na F2 následující samohlásky. Jeho průběh vychází z oblasti přibližně od 1,5—2 kHz (charakteristické pro alveoláry) a je ovlivněn druhem následující samohlásky. Sykavky jsou charakterizovány šumovou oblastí ve vyšších kmitočtech v rozmezí 5—10 kHz.

Realizace s prvním typem akustického složení převažují na morfologických švech sufixových (např. v slovech *lidský, většina*). Realizace s druhým a ojediněle i s třetím typem akustického složení převažují na morfologických švech prefixových a ve spojení slabičných předložek *nad, pod, od* se jménem *(pod sadem, od sebe)*, popř. ve spojeních se zvratnými zájmeny (*radit se, určit si* aj.) (tab. 4). O spisovné výslovnosti těchto spojení sr. kap. F., fonologické hodnocení sr. II. Fonologie.

V tříčlenných spojeních [tst], např. v slovech *představitelé, podstata* je spojení [ts] realizováno většinou jako afrikáta [c]. Silná artikulační opora, kterou poskytuje spojení [ts] následující souhlásce alveolární a kompenzační úsilí mluvních orgánů se projevuje i v akustickém složení: pro výrazné šumové oblasti afrikáty se krátí obvyklá pauza před alveolární okluzívou na minimum.

4.4.5.2 Homorgánní spojení [dz], [dž]

Homorgánní spojení [dz], [dž] vystupují jednak na začátku slov, jednak na morfologickém švu prefixovém (popř. na mezislovním předělu). Realizace těchto spojení mohou mít dvojí charakter:

a) Akustické složení odpovídá znělým protějškům afrikát, tj. [ʒ], [ǯ]. Jejich šumová oblast se pohybuje v rozmezí 4–10 kHz pro [ʒ], 2–8 kHz pro [ǯ]; účast hlasové složky při jejím tvoření se projeví přítomností periodické oblasti F1 v kmitočtovém rozsahu 200–450 Hz. Afrikáty [ʒ] a [ǯ] se vyznačují velmi krátkým trváním šumové oblasti, zejména v postavení na začátku slova.

b) Akustické složení odpovídá oběma členům spojení. Šumová oblast v rozsahu 4–10 kHz pro [z] a 2–10 kHz pro [ž] těsně navazuje na explozi alveoláry [d].

Realizace s prvním typem akustického složení, tj. jako znělá afrikáta [ǯ] se objevují na počátku slov *džbán, džber* [ǯbán], [ǯber] (nebo na počátku některých slov přejatých, např. *džudo* [ǯudo], *džem* [ǯem] aj.). Na morfologickém švu prefixovém, např. v slovech *podzim, odžínat,* popř. v spojeních se slabičnými předložkami, např. *pod zemí, od života* jsou časté jejich realizace s druhým typem akustického složení, tj. [podzim], [odžínat], [podzemí], [odživota], ale můžeme se setkat i s realizacemi znělých odstínů afrikát, tj. [poʒim], [oǯínat], [poʒemí], [oǯivota]. O spisovné výslovnosti těchto spojení sr. F. 6.2.2.1.

4.4.5.3 Spojení souhlásek stejných (geminace)

Dvě souhlásky stejné se v češtině vyskytují uvnitř slova na morfologickém švu sufixovém a prefixovém, popř. na mezislovním předělu.

Pouze na švu prefixovém se setkávají okluzívy [dd], [tt], z frikativ [zz] a palatální [jj] (prefix *nej-*, tvořící superlativ adjektiv a adverbií, např. *nejjednodušší*). Pouze na švu sufixovém se setkávají velární okluzívy [kk], nazály [mm], [nn] z frikativ [šš], afrikáty [cc], [čč]. Spojení ostrých sykavek [ss] se vyskytuje jak na švu sufixovém, tak i prefixovém.

Při realizaci souhlásek stejných dochází buď k jejich splynutí v souhlásku jedinou (obvykle na sufixovém švu, např. *měkký, kamenný*: [mňekí], [kamení]), nebo tam, kde chce mluvčí naznačit šev, modifikuje se toto spojení v tzv. souhlásku zdvojenou (geminátu). Souhláskou zdvojenou rozumíme takovou souhláskovou artikulaci, při níž v okamžiku dosažení cílového artikulačního postavení první souhlásky setrvávají mluvidla v cílovém postavení, avšak nový artikulační impuls zvýrazní počátek druhé části spojení. Artikulační postavení zůstává po celé trvání zdvojené souhlásky stejné.

Např. ve spojení dvou alveolárních okluzív [dd] (např. v slově *poddaný*) je exploze první aveoláry oslabena, druhé naopak zvýrazněna. Spektrum spojení

[jj] (např. *nejjasnější*) je charakterizováno třemi výraznými formantovými oblastmi, které na sebe sice navazují plynule, ale přibližně v jedné třetině jejich trvání se projeví prudký pokles intenzity (tab. 2).

Se spojením souhlásek stejných se setkáváme také na švu slov složených, např. *půllán, dvojjazyčný, jakkoli* ap. Oslabená artikulace prvního členu spojení se projeví v akustickém složení: poklesem intenzity v případě spojení souhlásek frikativních, oslabenou explozí prvého členu spojení souhlásek okluzívních.

O spisovné výslovnosti souhlásek stejných sr. F. 6.2.2.3.

4.4.5.4 Spojení souhlásek artikulačně blízkých

Při realizacích spojení souhlásek artikulačně blízkých je v některých případech podobná situace jako v realizacích souhlásek stejných. V češtině jde jednak o spojení souhlásek alveolárních, odlišujících se palatálností, [dď], [tť], [ťt], [nň], jednak o spojení sykavky ostré a tupé [sš], [zž], popř. spojení ostré sykavky s tupou afrikátou [sč]. S výjimkou spojení souhlásek nazálních [nň] jsou výsledkem souhlásky zdvojené, a to jak na morfologických švech prefixových, tak i sufixových.

Ve spojení alveolár [dď], [tť] (např. *oddělení, předtisk*) je exploze prvního členu spojení oslabena a v řadě realizací lze zaznamenat i jeho slabou palatalizaci.

Spojení nazál [nň] na švu sufixovém (např. v slovech *účinně, povinně*) se obvykle realizuje nezdvojeně. Oba členy spojení se redukují v souhlásku jedinou, palatální [ň]; [účiňe], [poviňe].

Ve spojení [zž], [sš] na švu prefixovém se velmi silně uplatňuje artikulační asimilace [z→ž], [s→š], a to ve větší míře tam, kde toto spojení stojí na švu slabičného prefixu (např. *rozšířený*), než na prefixu neslabičném (např. *zšednout*). Podobné realizace mají i spojení ostré sykavky s tupou afrikátou [sč] (v slovech jako *rozčesat, zčervenat*).

O spisovné výslovnosti těchto spojení souhlásek artikulačně příbuzných sr. F. 6.2.2.1.

4.4.5.5 Modifikace nazální okluzívy [n]

Příkladem artikulační asimilace je změna alveolární nazály [n] v její velární odstín [ŋ] v postavení před velárními okluzívami [k], [g] (sr. 4.4.1). Rozdíl v akustickém složení alveolární a velární nazály se obvykle projevuje přítomností exploze u [n] a nepřítomností u [ŋ]. Velární nazála mívá také slabý F2 a naopak s jistou pravidelností se objevuje F3.

Akustický rozdíl je přirozeně důsledkem různých poměrů artikulačních. Alveolární [n] se tvoří jedním ústním závěrem: dotykem jazyka v oblasti alveolárního výstupku. K explozi dochází po uvolnění závěru. Při tvoření velárního [ŋ] se artikulace přesunuje z oblasti alveolární na vélum, přičemž při obvyklé výslovnosti spojení [ŋk] dochází k zjednodušení detenze [ŋ], popř. k jejímu splynutí s následující velární okluzívou. Postavení artikulačních orgánů je při cílové artikulaci obou souhlásek shodné, s výjimkou postavení měkkého patra. Po uzavření průchodu do dutiny nosní se závěr v oblasti měkkého patra otevře.

Podobné akustické složení má však nazální souhláska také ve spojeních [nsk] (např. *panský, občanský, čínský* ap.; toto spojení má v češtině díky sufixům *-ský, -ská, -ské* poměrně vysokou četnost výskytu). Změna akustického složení nazály je obvykle signalizována nazalizací samohlásky, která předchází před souhláskovým spojením, jejím plynulým přechodem k souhlásce a absencí exploze nazály.

Nazalizace předchozí samohlásky je způsobena tím, že se měkké patro spouští a uvolňuje vchod do dutiny nosní již během přechodu od samohlásky k nazále. K provedení ústního závěru buď nedojde, nebo je zcela oslaben.

Oslabená exploze nazály, popř. její nepřítomnost se také objevuje ve spojeních nazální souhlásky s následující labiálou [b], např. ve slově *honba*. Absence exploze a velmi krátká pauza před labiálou charakterizují toto spojení. S nazalizací samohlásky a s absencí exploze se také setkáváme ve spojeních nazály s následujícími afrikátami [nc], [nč], např. v slovech *konců, končí* a s tupou sykavkou [nš], např. *menší*.

O spojení s nazálními souhláskami (typ [bm], [dn], [tn], [dň] a [ňď]), v nichž se neuskutečňuje ústní exploze první souhlásky, jsme již pojednali v 4.4.1.

4.5 ČASOVÉ ČLENĚNÍ HLÁSKOVÝCH SPOJENÍ

Změny akustického složení hláskových spojení se nejvýrazněji projevují v trvání jednotlivých členů spojení a v modifikaci jejich základních rysů v čase.

Trvání jednotlivých částí promluvy je vedle melodie a hlasitosti nejvýraznějším akustickým parametrem, podílejícím se na tvorbě prozodických rysů. Trvání, podobně jako intonace (ve smyslu melodie) jsou však ovlivňovány již na nižších úrovních tvorby řeči. Základní koartikulační jednotkou je slabika a její nejčetnější podobou spojení souhlásky se samohláskou. Čím je úroveň tvorby řeči vyšší, tím větší jsou její základní jednotky (které vždy sestávají z určitého počtu jednotek nižších). Každá vyšší jednotka (takt, větný úsek apod.) přispívá k výsledné artikulační a akustické podobě jednotky nižší. Proto v souvislé řeči nejsou změny v trvání absolutní, ale relativní.

4.5.1 Trvání hlásek ve spojení souhlásky se samohláskou

Ve spojení souhlásky se samohláskou mají nejmenší odchylky od svého trvání v postavení mezisamohláskovém ty souhlásky, které jsou tvořeny s maximálním artikulačním úsilím. Jde o souhlásky neznělé, z jedinečných o nazály.

Naopak souhlásky znělé a z jedinečných souhlásky s výrazným vokalickým charakterem [j], [l], [r] mají trvání ve spojení se samohláskami velmi proměnlivé, a to v závislosti na druhu následující samohlásky.

I ve spojení se samohláskami jsou všechny neznělé souhlásky delší než znělé i než jedinečné. Tato skutečnost ukazuje na významný doprovodný rys znělosti v češtině, jímž je rozdíl v trvání souhlásky. Trvání je odrazem většího nebo menšího artikulačního úsilí (sr. C. 3.3.6.1).

Rozdíl mezi slabičnými a neslabičnými realizacemi sonor [r] a [l] se neprojevuje v jejich trvání, ale závisí na konkrétním souhláskovém okolí (např. trvání [r] stoupá před souhláskami v pořadí okluzíva-polozávěrová-frikativa-nazála. Srov. Hůrková-Hlaváč 1981).

Trvání samohlásek v těsných spojeních souhlásky se samohláskou vykazuje jednu obecnou tendenci: po delší souhlásce následují samohlásky s trváním kratším a naopak. Je to výsledek kompenzační tendence mluvních orgánů při vytváření takových základních jednotek řeči, jakými jsou slabiky, totiž snahy vytvářet jednotky stejné délky.

4.5.2 Trvání hlásek v souhláskových spojeních

Trvání souhlásek v souhláskových spojeních podléhá velmi složitým vlivům, v nichž se uplatňují tři obecnější tendence:

a) Změna trvání souhlásky závisí na postavení souhlásky ve spojení. Souhlásky na posledním místě spojení jsou proti ostatním souhláskám v témže spojení kratší. Je to způsobeno tím, že tranzienty poslední souhlásky se prostupují s tranzienty následující samohlásky. Ostatní souhlásky si musí vytvořit všechny charakteristické oblasti samostatně (tj. včetně tranzientů). Projeví se to i v jejich delším trvání.

b) Změna trvání souhlásky je závislá na druhu souhlásky. Souhlásky, které jsou v postavení mezi dvěma samohláskami delší, v souhláskových spojeních se zkracují. Naopak, krátké souhlásky se v souhláskových spojeních obvykle prodlužují. Časová kompenzace je také důsledkem obecné tendence projevující se při produkci řeči, totiž snahy vytvářet jednotky stejného trvání (pokud nejsou zvláštní důvody k porušení této pravidelnosti, např. v případě realizace prozodických rysů).

c) Změny trvání souhlásky závisí na jejím souhláskovém okolí v daném spojení.

Z hlediska trvání v souhláskových spojeních můžeme souhlásky seřadit do tří skupin:

r j l v ř d n ň	m b ď g ž z	k p ť t f š x č s c
60%	100%	160%

Střední skupina souhlásek se blíží průměru trvání všech českých souhlásek, tj. 100% trvání. Krajní souhlásky mají trvání přibližně 60% (minimum pro [j]), a 160% (maximum pro [c]) z průměru. Nejnižší hodnoty trvání vykazuje [r], které však má největší rozptyl hodnot ve všech postaveních (i v mezisamohláskovém).

Pro přiblížení skutečných poměrů uvádíme, že např. trvání [z] se pohybuje v rozmezí asi 110—170 ms. To je také průměr z celé řady uvedených souhlásek.

Konkrétní hodnoty trvání jednotlivých souhlásek jsou ovlivněny nejen jejich souhláskovým okolím, ale i realizací suprasegmentálních rysů; významovým i individuálním členěním promluvy.

Kompenzace trvání jednotlivých hlásek ve spojeních může být vyjádřena koeficientem 1,06. Roste-li počet hlásek ve spojení, zkracuje se jejich trvání přibližně s tímto koeficientem (resp. $\frac{1}{1,06}$, protože při všech fyziologických apod. měřeních vycházíme ze srovnání změřených hodnot v geometrických stupnicích, popř. v logaritmech těchto poměrů).

E. ZVUKOVÁ STRÁNKA SOUVISLÉ ŘEČI

5.0 ZVUKOVÉ PROSTŘEDKY SOUVISLÉ ŘEČI

Mluvená řeč tvoří souvislý zvukový proud, z něhož je možno vydělit větší nebo menší celky podle rozdílných hledisek. Základním přístupem by bylo vymezení takových menších jednotek na základě rozboru významového. Každá taková jednotka je však obvykle výrazně charakterizována i vymezována prostředky zvukovými.

Tyto zvukové prostředky se souhrnně označují buď jako prostředky modulační (Hála 1975), jindy jako prozodické, popř. jako suprasegmentální (na rozdíl od segmentálních, za něž se pokládají hlásky). Tyto prostředky slouží jednak k zvukové organizaci mluveného projevu, jednak zprostředkují posluchači řadu informací jak o obsahu sdělení, tak o postojích mluvčího.

Ve výstavbě modulačních (prozodických) prostředků souvislé řeči se mohou uplatňovat všechny základní vlastnosti zvuku, a to jeho **intenzita** (resp. dynamika), **tónová frekvence** (výška) a její změny (průběh), **trvání** a jeho proměny i **barva zvuku.** Každá z těchto vlastností je ovšem využívána v různé míře a také v závislosti na tom, do jaké míry je jí využito již při výstavbě segmentálních jednotek. Proto je tu např. obvykle nejméně využíváno barvy zvuku, která je maximálně využita např. k odlišení hlásek.

Pro prozodické prostředky jsou charakteristické některé faktory:

1. Konstrastivní způsob hodnocení prostředků posluchačem. Tak např. v různých jazycích je rozhodující nikoli absolutní intenzita zvuku, ale rozdíl v dynamice; obvykle není tak závažná sama frekvence (výška tónu), jako změna výšky tónu; stejně je důležitější jako jazykový prostředek změna mluvního tempa v průběhu promluvy než tempo samé. V jazycích, kde existuje tzv. vokalická redukce (např. v ruštině), je důležitý rozdíl v barvě plných a redukovaných vokálů.

2. Komplexnost použitých zvukových prostředků. Jako jazykový prostředek se obvykle neuplatňuje prostředek charakterizovaný toliko jedinou vlast-

Knihovna
ÚSTAVU PRO JAZYK ČESKÝ
ČSAV, Praha

ností zvuku. Většina zvukových rysů vytvářejících prozodický prostředek zřídka působí v jedné funkci osamoceně, ale více rysů spolupůsobí a vzájemně se doplňuje, často se i zastupuje, takže je někdy obtížné určit, který rys prostředku je nejzávažnější. Navíc se tentýž zvukový prostředek může uplatňovat na různých úrovních výstavby promluvy.

Poměrně stabilní užití některých souborů zvukových rysů popř. i komplexních zvukových prostředků vedlo k jejich označení, jako by šlo o jednoduchý prostředek vyznačující se jediným zvukovým rysem (popř. alespoň s takovým jediným rysem dominujícím).

Tak se např. užívá termínu „přízvuk slovní", „přízvuk větný" nebo „důraz" a v řadě starších prací se o nich mluví jako o prostředcích dynamických, ačkoli současné výzkumy potvrzují, že i v jazycích jako je čeština nebo ruština jde o prostředek komplexní, kde je složka intenzitní jen jednou z mnoha a nikoli vždy rozhodující (sr. 5.2.1). Podobně se pod označením „intonace", „intonační kadence" rozuměly prostředky vyznačující se toliko průběhem základního hlasového tónu a byly přehlíženy složky další. Jestliže se dále (sr. 5.4) pojednává zvlášť o melodických prostředcích, o „melodémech" jako prostředcích vyznačených především jedním rysem — tónovým průběhem – je to dáno tím, že tento dílčí prostředek má vybudován systém s pevnou strukturou, přitom však i on působí vždy v souhře s ostatními prostředky a vytváří s nimi komplexní prostředek „intoném" popř. kadenci.

5.0.1 Vydělení zvukových jednotek

Z hlediska zvukového rozboru, závislého zejména u vyšších jednotek značně na rozboru jazykovém, můžeme vydělit zvukové jednotky různých úrovní. **Promluva** jako nejvyšší jednotka mluvního aktu se člení v menší úseky. Promluva se skládá z **vět,** které jsou nejmenšími promluvovými celky uzavřenými po stránce významové. Je pro ně však neméně důležité, že jsou uzavřeny i zvukovými prostředky, které označujeme v širším slova smyslu jako intonační.

Věty se člení ve **větné úseky** (kóla), které jsou vymezovány a určovány po zvukové stránce pauzou a dalšími prostředky intonačními (tedy komplexem tzv. větného přízvuku, melodie).

Složkami, z nichž je vybudován větný úsek, jsou tzv. **přízvukové takty,** jež jsou především vymezovány tzv. slovním přízvukem. Takty se pak dále člení až v nejmenší jednotky souvislé řeči, slabiky.

Slabika je nejmenší jednotkou řeči, v níž dochází k tak těsnému spojení jejích složek, že při rozčlenění proudu řeči nejsme schopni rozdělit je do úseků menších, které by umožnily ještě řeči rozumět. (Hála 1975; Skaličková 1954; Romportl 1973.)

Přestože každý uživatel jazyka je schopen bez obtíží rozčlenit řeč nebo slovo na slabiky (a to už od dětského věku), není dosud shody v názoru na

podstatu slabiky. Byly definovány pouze různé složky slabiky a jevy, které tvoření slabiky doprovázejí.

Z dosavadních teorií jsou nejrozšířenější teorie o podstatě slabiky: výdechová, motorická, sonoritní a artikulační (Hála 1975). Žádná z nich sama o sobě však podstatu slabiky jednoznačně nevysvětluje.

5.1 SLABIKA

Podmínkou vzniku slabiky je zaznění hlasu, fonace. Mluvčí pak mění průběh a trvání slabičné fonace. Slabičná intenzita a tonalita umožnily vytvářet takty (slova) jako jednoslabičné i víceslabičné útvary a v těch pak odlišit slabiky přízvučné a nepřízvučné.

Vrcholem slabiky mohou být v každém jazyce samohlásky (popř. dvojhlásky, někde i trojhlásky), v některých jazycích i sonorní slabikotvorné souhlásky (jak je tomu i v češtině).

Nejjednodušším příkladem slabiky je těsné spojení souhlásky a samohlásky (konsonantu a vokálu), čímž je vytvořena jednoduchá slabika otevřená. Časté je i spojení konsonant, vokál, konsonant, což je jednoduchá slabika zavřená. Rozdíl mezi otevřenými a zavřenými slabikami je v některých jazycích rozdílem základním, nikoli však v češtině.

K oběma jednoduchým typům slabik se mohou na počátku předsunout nebo připojit na jejich konci další souhlásky. Pro češtinu je možno považovat za krajní mez skupinu čtyř konsonantů na počátku slabiky *(vstříc, pštros)* a skupinu tří konsonantů na jejím konci *(zábst, pomst)*. Nejdelším typem slabiky jsou monosylaba typu *strast, ctnost*.

5.1.1 Slabika v češtině

Vrchol slabiky v češtině tvoří jednak samohlásky (a to krátké nebo dlouhé v slabikách přízvučných i nepřízvučných, otevřených nebo zavřených) a dvojhlásky, jednak některé slabikotvorné souhlásky, zejména *r, l*, výjimečně i *m* (ve jménech cizího původu i *n*). Tyto souhlásky jsou vždy jen krátké (na rozdíl od slovenštiny). Příklady: *dal, dál, hra, hrá, dráha, drahá; jdou, kout; krk, vlk, hadr, vedl, sedm.*

Hranice slabik jsou uvnitř nesložených českých slov jasné tam, kde mezi vrcholy slabik není více než jedna souhláska *(dě-lá, tr-vá)*. Je-li souhlásek více, vědomí hranice slabiky kolísá. Přitom poslední souhláska skupiny se vždy počítá k následující slabice, souhlásky předcházející pak buď k slabice následující nebo předcházející. Je možno mluvit o tendenci tvořit spíše slabiky otevřené. Příklady: *mat-ka* nebo *ma-tka; sest-ra, ses-tra* nebo *se-stra*. Podle

toho se také dělí slova v psaném jazyce. Jiná je ovšem situace v takových slovech, kde je zřejmý šev mezi předponou a základem slova, např. *nej-užší, pod-oční.*

Někdy se v češtině užívá označení „pobočná slabika" pro onen jev, kdy slovo začíná sonorou a po ní následuje ještě před vrcholem první slabiky jedna nebo více souhlásek, např. *rty, mzda, lstivý.* Na počátku sice v češtině nevznikají slabiky se slabikotvornou souhláskou, avšak existuje zde jistý náznak možnosti takového vzniku (např. v některých nářečích).

5.2 PŘÍZVUKOVÝ TAKT A SLOVNÍ PŘÍZVUK

Slovo není v češtině jen zvukovou jednotkou, nýbrž jednotkou významovou, která však není vždy v proudu řeči vyznačována charakteristickými zvukovými rysy, jež by bylo možno pokládat za zvukové prostředky vymezení slova. Zvukovou jednotkou odpovídající v souvislé řeči slovu (nikoli se však s ním kryjící) je **přízvukový takt,** tvořený skupinou několika slabik s jedním přízvukovým vrcholem. Tento vrchol tvoří slabika, která je nositelem tzv. slovního přízvuku.

5.2.1 Slovní přízvuk

Ve většině jazyků existuje zvukový jev, který je označován jako slovní přízvuk. Obyčejně se rozlišoval přízvuk dynamický (za jehož charakteristický rys se pokládalo zvětšení intenzity v přízvučné slabice) a přízvuk melodický (intonace v užším slova smyslu — k intenzitnímu zvýraznění se připojoval charakteristický tónový průběh). Jako jazyky s dynamickým přízvukem se uvádějí např. čeština i ruština, s melodickým např. srbocharvatština.

Podle novějších výzkumů je třeba pokládat slovní přízvuk za jev komplexní, který má i v podobě tzv. dynamického přízvuku řadu zvukových složek. Slovní přízvuk v češtině se vyznačuje především souborem rozdílů v síle a výšce tónu, méně se uplatňuje obměna trvání slabiky, ještě méně obměna témbru (Janota 1967; Ondráčková 1968).

Rozdíly v intenzitě mezi přízvučnými a nepřízvučnými slabikami nejsou tak výrazné jako např. v ruštině (v některých případech dokonce chybějí). Pokud jde o tónové rozdíly, je tu významnější malé zvýšení nebo snížení tónu než velké (které se pak hodnotí jako součást melodie věty, sr. 5.4). Obměna trvání je v češtině omezena tím, že kvantita samohlásek je využita jako prostředek na rovině fonematické (naproti tomu v ruštině je rozdíl trvání využit plně). Omezení platí ještě více pro obměny hláskové barvy. (Rovněž témbrový rozdíl u vokálů je v ruštině využit plně k odlišení přízvučných a nepřízvučných slabik.)

V zásadě je v češtině vázán slovní přízvuk na prvou slabiku slova (přesněji v promluvě na prvou slabiku přízvukového taktu - sr. 5.2.2). Jeho umístění vy-

značuje v neutrální větě počátek slova (ne ovšem každého). Plní tedy v češtině funkci delimitativní, je-li realizován, je signálem počátku slova.

Na rozdíl např. od ruštiny kde rozdílné umístění přízvuku odlišuje dvě slova s různým významem (např. *'muka – mu'ka*), je v češtině mezi *'jeden* a *je 'den* vyznačen umístěním přízvuku počátek slova, popř. skutečnost, že proti jednomu slovu stojí slova dvě.

V jazycích s tzv. melodickým přízvukem (ze slovanských např. srbocharvátština nebo slovinština) se např. užitím stoupavého nebo klesavého přízvuku mohou lišit slova s různým významem nebo gramatické tvary (např. dativ a lokál).

5.2.2 Přízvukový takt

Přízvukový takt (někdy též mluvní takt nebo „fonetické slovo") je úsek promluvy s jedním přízvukovým vrcholem. Jednoslabičné takty jsou tvořeny jednou přízvučnou slabikou, ve víceslabičných taktech tvoří vrchol taktu přízvučná slabika, k níž se připínají další slabiky nepřízvučné. V češtině je obvykle přízvukový vrchol v slabice počáteční (takt sestupný), v jiných jazycích (např. v ruštině) mohou přicházet i takty s vrcholem na konci (vzestupné) nebo uprostřed (obstupné).

Takty nejsou obvykle odděleny pauzou. Jestliže se však v neutrální promluvě pauza realizuje, děje se tak pouze na hranici taktů. (Spadá pak vjedno s pauzou mezi větnými, promluvovými úseky - sr. 5.3 nebo větami - sr. 5.4).

Přízvukový takt má v češtině tyto vlastnosti (Ondráčková 1981):

a) Přízvučná slabika je zpravidla první slabikou přízvukového taktu.

b) V neutrální promluvě leží hranice taktů v místě hranice slov (toliko v projevu silně expresívním může být slovo rozděleno do dvou i více taktů).

c) Přízvukový takt může obsahovat několik slov.

d) Hranice mezi jednotlivými přízvukovými takty je obvykle charakterizována kontrastem stupně přízvučnosti (nepřízvučná - přízvučná), řídcji sledem dvou přízvučných slabik. Méně výrazně je vyznačována dalšími zvukovými jevy (např. poněkud oslabeným sklonem k souhláskové asimilaci atp.).

5.2.2.1 Délka přízvukových taktů

Podle statistických výzkumů přízvukových taktů (Ondráčková 1962) převažují v češtině takty dvouslabičné a tříslabičné, které tvoří více než 70 % všech taktů. Jako nejdelší takt byl zaznamenán v jediném případu ze 67 tisíc takt devítislabičný.

Statistika taktů podle počtu slabik (Ondráčková 1962):

jednoslabičné	7,8 %	pětislabičné	3,9 %
dvouslabičné	39 %	šestislabičné	0,7 %
trojslabičné	33,7 %	sedmislabičné až	
čtyřslabičné	14,8 %	devitislabičné celkem cca	0,1 %

5.2.2.2 Takt a slovo

Základním typem taktu je takový takt, který je tvořen jedním slovem, druhým nejčastějším případem jsou takty tvořené slovy dvěma. Vyskytují se ovšem i takty složené z většího počtu slov.

Příklady: ^{4}ˈ*Od začátku se mu* /^{2}ˈ*nad očekávání* /^{1}ˈ*dařilo.*

Jednoslovnému přízvukovému taktu se nejvíce podobají spojení jednoslabičné původní předložky s následujícím jménem. Na předložku přechází obvykle slovní přízvuk následujícího slova (např. ˈ*Přijde* /ˈ*navečer.* — ˈ*Přijde* /ˈ*po sedmé*). (Sr. 6.2.3.)

Víceslovné takty se dále vytvářejí nejčastěji spojením přízvučného počátečního slova (popř. předložkového spojení) s následujícím jednoslabičným slovem jedním nebo několika. Taková slova bývají označována jako příklonná, pokud se vyskytují vždy pouze v podobě nepřízvučné, označují se jako příklonky (např. *se, mu*).

Příklady: ˈ*Najedl se* / ˈ*dosyta.* ˈ*Přišel tam* / ˈ*pozdě.* ˈ*Na stůl si* / ˈ*nesedej.* ˈ*Uvědomil si to* /ˈ*dobře.* ˈ*Uvědomili jsme si to* /ˈ*dobře.* ˈ*Když jsem se ho pak* / ˈ*nedočkal*, ...

Výjimečně vytvářejí takt dvě slova více než jednoslabičná. Nejčastěji tomu tak je, stojí-li na počátku dvouslabičná původní předložka (např. ˈ*Beze všeho* / ˈ*přijďte!* — je však možná i výslovnost: ˈ*Beze* /ˈ*všeho* /ˈ*přijďte!*).

Při jednotlivých realizacích nelze vyloučit ani spojení několika slov — z nich i víceslabičných — v jednom taktu. Tak je možno např. vyslovit ˈ*Dali bychom si* /ˈ*pozor.* ˈ*Neradi by se byli* / ˈ*dělili.*

Jednoslabičná slova mohou mít z hlediska taktu různé postavení. Přízvučná ho mohou tvořit sama (např. ˈ*Přišel* / ˈ*sám.* ˈ*Víc* / ˈ*nemohl* / ˈ*udělat*) nebo mohou stát na počátku víceslabičného taktu, a to nejen jednoslabičné předložky (např. ˈ*Vstoupil* /ˈ*do domu.* ˈ*Co se* /ˈ*děje?*). Nepřízvučná slova se mohou připojovat k přízvučnému slovu a zvětšovat počet slabik taktu (ˈ*Zdálo se mi to* /ˈ*divné*).

V některých případech (zejména na počátku vět nebo větných úseků) stojí

jednoslabičná slova bez přízvuku (nebo se slabším přízvukem) před slovy s přízvukem a vytvářejí tzv. taktovou předrážku (někdy též: předtaktí). Příklady: *Pan ˈNovák / ˈnepřišel. Tak ˈpojďte!*

Někdy se soudí, že v takovém případě vytváří předrážka s následujícím slovem jediný takt, který je pak i v češtině obstupný (Zich 1920; Mathesius 1947; Hála 1962; Ondráčková 1962; Palková 1974).

Někdy se označuje jednoslabičné slovo bez přízvuku, které předchází slovu, s nímž je bezprostředně spojeno, i v postavení uprostřed věty jako taktová předrážka (např. *ˈPřišel / pan ˈNovák*); jindy se však slovo připojuje k předchozímu taktu (*ˈPřišel pan / ˈNovák*). Analogicky je možno posuzovat i spojení jednoslabičné nepravé předložky se jménem (*ˈProběhl / skrz ˈhoušťinu.* — *ˈProběhl skrz / ˈhoušťinu*).

5.3 VĚTNÝ ÚSEK A VĚTA, VĚTNÝ PŘÍZVUK

Jak již bylo řečeno, promluva se člení na věty, ty pak dále na větné (promluvové) úseky neboli kóla (sr. 5.0.1). Jednoduché věty se mohou skládat pouze z jediného větného úseku, věty delší (i jednoduché, zejména však souvětí) se dělí na větší počet větných úseků.

5.3.1 Větný úsek

Větný úsek nemá ve větné výstavbě vždy plně odpovídající protějšek. Mnohdy jím jsou jednotlivé věty souvětí ať hlavní nebo vedlejší (např. *Dříve než začal jíst // umyl si ruce. Setmělo se // a lampy se rozsvítily.*). Jindy však probíhají hranice mezi úseky např. i mezi jednotlivými členy několikanásobného větného členu (např. *Na stole se hromadily knihy // sešity // i jednotlivé listy papíru.*). Často se skládá věta z několika úseků majících v syntaktické výstavbě nejrůznější protějšky (např. *Ta stará // zaprášená // zapomenutá kniha // kterou našel na půdě // byla tištěna švabachem.*).

Větný úsek se skládá buď z jednoho přízvukového taktu, nebo ho tvoří skupina taktů. Předěl mezi jednotlivými úseky tvoří pauza, před níž předchází tzv. kadence, která se zvukově realizuje tzv. větným přízvukem (obvykle na přízvučné slabice závěrečného taktu úseku) a příslušnou melodickou formou.

Rozčlenění promluvy (věty) na úseky podmiňuje řada faktorů a projevují se tu některé výrazné tendence.

5.3.1.1 Členění na úseky

Členění na úseky je ovlivňováno **délkou promluvy** (popř. délkou věty). V češtině se projevuje tendence rozčlenit větu, která má více než 5 nebo 6 taktů, na větší počet úseků, i když k členění nevedou důvody syntaktické (např. *Nedlouho potom / vyhlásil papež v německé říši kříž proti císaři.* — Vančura). Věta s menším počtem taktů mívá častěji jediný větný úsek. Podle průzkumu (Palková 1974) se vyskytují jednotaktové úseky častěji na začátku promluvy než uprostřed nebo na jejím konci.

5.3.1.2 Členění na úseky a syntaktická stavba

Důležitým, i když vždy nikoli rozhodujícím faktorem členění na větné úseky je **syntaktická stavba** promluvy.

a) Nepříliš dlouhá promluva (jednoduchá věta) bude rozčleněna nebo nerozčleněna na větné úseky podle toho, zda mezi větnými členy je vztah determinační nebo koordinační. Členění na úseky vyjadřuje rozdílné věcné významy.

Jestliže vyslovíme větu „*V poválečných letech vzniká nová // socialistická literatura.*" s vyznačeným předělem (pauzou) mezi slovy *nová* a *socialistická*, jde o vztah koordinační (literatura té doby má novou kvalitu, je totiž socialistická na rozdíl od předcházející).

Vyslovíme-li větu bez předělu jako jediný větný úsek, jde o vztah determinační, kde adj. nová rozvíjí celý výraz *socialistická literatura* (znamenalo by to, že socialistická literatura již existovala, v dané době pak vzniká její nová forma).

b) Předěl mezi větnými úseky není pravidelně realizován uvnitř těsných spojení, svou podstatou determinačních, a to zejména mezi shodným přívlastkem a následujícím substantivem *(velký dům, vynikající pracovník)*, mezi hodnotícím adverbiem a následujícím slovesným tvarem *(dobře pracuje)*, mezi takovým adverbiem a následujícím adjektivem (obvykle odvozeným od slovesa, např. *špatně pochopený, znamenitě napsaný)*, mezi dvěma adverbii stojícími v determinačním vztahu *(hodně nedbale, velmi dobře)*.

To, co bylo řečeno o těchto spojeních, platí především o tzv. souslovích *(vysoká škola, vlčí mák, postavení mimo hru)*.

c) Touž promluvu je možno mnohdy rozčlenit různě v různý počet větných úseků (též v závislosti od mluvního tempa, sr. 5.4.3). Zatímco některé předěly jsou závazné (označíme je v příkladu dvojitou čárou), jsou jiné možné (potenciální; označíme je čárou jedinou). Navíc jsou některé z nich vázány na přítomnost druhých předělů.

Např. *Existence a tajuplnost /¹ zašlé slávy /² dávno zaniklých měst // zaujala rakouské badatele /³ bratry Schreiberovy /⁴ natolik // že . . .*

V tomto příkladu se nemůže předěl /2/ realizovat, jestliže se nerealizuje předěl /1/; podobně se nemůže uskutečnit předěl /3/, nebude-li realizován předěl /4/.

5.3.1.3 Členění na úseky a kontext

Možnost členění na větné úseky je závislá také na **kontextu.** Umístěním mezi-úsekového předělu je někdy možno vymezit platnost tzv. větného přízvuku (resp. důrazu), zvláště tehdy, není-li umístěn na posledním nebo předposledním taktu úseku.

Příklad: *Náš systém / byl dříve jednoduchý.* V kontextu se mluvilo o jediném systému; jestliže se realizuje vyznačený předěl, je zřejmé, že se vytčení přízvukem týká našeho systému.

Náš systém byl dříve jednoduchý. V kontextu se mluvilo o jednoduchosti systému. Větný přízvuk uvádí celý úsek.

5.3.2 Věta jako vyšší jednotka souvislé řeči,

než je větný úsek, má obvykle v gramatické výstavbě daleko spíše odpovídající protějšek, než je tomu u úseku. Větě jako zvukové jednotce („fonetické větě") pravidelně odpovídá v syntaxi věta (popř. výpověď). Je však třeba upozornit, že pro to, aby část promluvy nesla zvukové rysy (fonetické) věty, není bezpodmínečně nutné, aby byla gramaticky plně uspořádána (např. v ní nemusí být vyjádřen predikační vztah).

Věta může být jednoduchá a skládat se z jediného větného úseku (popř. jako jednoduchá se skládat z úseků více), nebo může být složená (souvětí) a pak bude složena z většího počtu větných úseků.

Jen výjimečně tvoří souvětí jediný větný úsek. Obvykle se tak může dít ve větách s několikanásobným přísudkem, které se mohou pokládat za slučovací souřadné souvětí (např. *Tatínek seděl a četl.*). Ani zde však není vyloučena realizace ve dvou úsecích.

Zvukové prostředky, které vymezují větu, jsou velmi podobné prostředkům vymezujícím větný úsek. Zčásti slouží i jako prostředky odlišující větu (ukončenou) od větného úseku (neukončujícího větu).

Tyto zvukové prostředky se označují různými termíny. Nejčastěji se pracuje s termínem větný přízvuk a intonace (větná). Na tomto místě věnujeme pozornost pojmu „větný přízvuk", v odd. o větě a intonaci pojednáme sr. 5.4.

5.3.3 Větný přízvuk

V promluvě a v jejích složkách (větě, ve větném úseku) jsou některé výrazy vytčeny, zdůrazněny. Důvody takového vytčení mohou být různé (např. významné postavení v kontextové výstavbě, vytčení do protikladu atp.). Také prostředky, jimiž se takové vytčení děje, mohou být rozdílné. Děje se tak obměnou slovosledu (např. umístěním na počátku nebo konci věty, úseku), jindy např. lexikálním zdůrazněním (např. užitím zdůrazňujícího, zesilujícího výrazu, např. příslovce). Děje-li se tak pomocí zvukových prostředků, označuje se jejich soubor jako **větný přízvuk.**

V starší literatuře se tradovalo, že větný přízvuk je realizován tím, že se na určitém slově věty (úseku) projeví zesílením slovního přízvuku dynamický vrchol věty, který bude umístěn pravidelně v závěru věty (úseku). Proto se také tzv. „dynamická linie věty" v češtině označovala jako „stoupavá, vzestupná". (Např. Šmilauer 1947, s. 48; Havránek-Jedlička 1982, s. 150; Daneš-Hála-Jedlička-Romportl 1954, s. 94 aj.)

Současné výzkumy ukazují (Skaličková 1956; Palková 1974), že na oné části věty (větného úseku), který je vytčen (obvykle na tzv. jádru výpovědi), nedochází obvykle k výraznému zesílení slovního přízvuku (namnoze tento přízvuk není zesílen vůbec). Jestliže jde o poslední slovo (takt) v úseku a není-li žádné předcházející slovo téhož úseku zvýrazněno zvukovými prostředky, dostačuje toto umístění v závěru úseku spolu s umístěním počátku příznačného melodického tvaru (sr. 5.4.2) popř. i dalšími zvukovými jevy (prodloužením poslední slabiky koncového taktu úseku atp.), aby tento takt byl hodnocen jako nositel „větného přízvuku".

Jestliže je jádrem výpovědi jiný než poslední takt (a ten je pak nositelem „větného přízvuku"), stane se obvykle nejvýraznějším zvukovým rysem umístění počátku melodické kadence (melodému, sr. 5.4.2) na jeho přízvučné slabice, popř. v souhře se zvukovými rysy dalšími. (Zde jsou jimi i zesílení, popř. další zvýšení nebo snížení tónu, zvětšení intervalů v melodému, prodloužení popř. zkrácení přízvučné slabiky.) Pro takto zdůrazněný větný přízvuk se někdy užívá termínu **důraz.**

5.3.3.1 Umístění přízvukových vrcholů

Umístění tzv. větného přízvuku je z hlediska mluvčího často fakultativní a je motivováno řadou možných faktorů.

a) Umístění přízvukových vrcholů ve větě (větném úseku) je součástí obvyklé intonace v těchto složkách souvislé řeči. V tomto základním typu (bezpříznakovém) je větný přízvuk převážně umisťován na posledním taktu úseku. Napomáhá (nejvýrazněji) členění promluvy na větné úseky.

b) Umístění přízvukových vrcholů je podmíněno významem příslušného

výrazu ve větě. Možnost takového umístění není zcela závazná, naopak fakultativní a vzhledem k textu je sekundární. Za nejvýraznější tendenci tohoto typu lze pokládat snahu umístit přízvukový vrchol na onen výraz (nebo též na onen výraz), který vyjadřuje velkou míru vlastnosti, na superlativ atp.

c) Zvukové vrcholy jsou umisťovány v důsledku kontextové vazby mezi jednotlivými výrazy. Protože je tu tento zvukový prostředek jediným prostředkem, který zajišťuje jeho vytčení (předcházející případy byly vzhledem k textu sekundární), je ho třeba hodnotit jako funkční a závazný.

Z hlediska posluchače je nejbezpečněji identifikovatelný typ c), který je charakterizován jediným zvukovým vrcholem na jiném než posledním taktu úseku. Jestliže je v tomto typu zvukový vrchol na posledním taktu, je třeba, aby byl doplněn dalšími výraznými zvukovými prvky, např. stoupavě-klesavou melodickou kadencí (melodémem) apod. Typy a) a b) jsou identifikovány v závislosti od výraznosti realizace a vzhledem k významu výrazu v úseku (pro typ b).

5.3.3.2 Tendence umístění větného přízvuku

Tendence, které se uplatňují při umisťování větného přízvuku v českých větách (větných úsecích), je možno shrnout do několika bodů (sr. Palková 1974).

1. Jestliže je věta bez kontextové vázanosti, předpokládá se přízvukový vrchol na posledním taktu věty (úseku). Zvukovou realizaci je tu možno pokládat za doprovodný rys (prvotní tu je již samo umístění v závěru úseku před předělem buď ukončujícím nebo neukončujícím, realizovaným zpravidla pauzou, sr. 5.4.3). U některých vět je možno i v tomto typu předpokládat přítomnost více vrcholů, tak např. v doplňovacích otázkách, popř. někdy i tehdy, kdy jádro výpovědi je tvořeno souslovím. Tato dvouvrcholovost však není zcela závazná. (Příkl. *ˈKdy jste se rozhodli ˈpřijít?*)

2. Je-li jednotka (věta, úsek) kontextově vázána, tj. jestliže část obsahuje známou informaci a není nositelem větného přízvuku, kdežto jádro jednotky obsahuje novou, na přecházející navazující informaci, pak tato část je nositelem větného přízvuku (resp. důrazu), ať je umístěna v kterékoli části věty (úseku). V některých případech je možno, aby byla kontextově vázána celá věta (a není pak rozčleněna na úseky), jindy je vázána jen část a obvykle pak tvoří samostatný úsek (sr. 5.3.1.3).

3. Jestliže se ve větě (úseku) opakuje slovo (pokud nemá být opakováno s důrazem), převládá tendence, aby toto slovo nebylo nositelem větného přízvuku. Jestliže je umístěno v konci úseku, splývá s posledně uváděným případem typu 2. Příklad: *Pozůstatky tohoto dávného oceánu jsou pravděpodobně // Středozemní moře //, Černé moře //, Kaspické moře // a Aralské ˈjezero.*

4. Jestliže se ve větě vyskytují vedle sebe paralelně postavené (koordinova-

né) výrazy, je tendence umístit na ně větný přízvuk typu uváděného sub b). Jde velmi často především o vícenásobné větné členy, které tak vytvářejí samostatné úseky (mnohdy jen o jediném taktu, zvláště často ve výčtech). Např. *Pole ˈpšeničná / ˈkukuřičná / a ˈslunečnicová / se táhla ˈk obzoru.* (Hlášení: *Ráno se budou tvořit ˈmlhy / přes den ˈpolojasno.*)

5. Jestliže je ve větě vyjádřeno srovnání nebo kontrast lexikálními prostředky, je umístění větného přízvuku na výrazech, které jsou srovnány nebo vytýkány do protikladu, závazné. Obvykle pak jde o výraznější typ větného přízvuku, jaký jsme označili jako důraz (5.3.3).

K lexikálním prostředkům, kterými jsou uváděny takovéto případy užití větného přízvuku (důrazu), jsou např. *více než, čím - tím, nikoli - nýbrž, nejen - ale i, sice - ale* atp. Např. *Byla nejen ˈstarší, / ale i ˈrozumnější. Čím ˈdelší / tím ˈrozpačitější bylo mlčení. Zatímco ˈcelosvětově činí podíl lesů třiatřicet procent rozlohy, // ˈu nás je zalesněno čtyři a půl miliónů hektarů.*

6. Výraz, na nějž se v následujícím kontextu navazuje, popř. který k následujícímu kontextu odkazuje, je obvykle nositelem větného přízvuku (obyčejně typu b) — popř. c) sr. 5.3.3.1). Např. *A to je ˈvšechno, / co jsme ještě chtěli ˈříci k tomuto testu.* (Sr. odkazování - na rozdíl od:) *A to je ˈvšechno // co jsme ještě chtěli říci k tomuto ˈtestu, // jehož výsledky mohou být pro nás ˈzajímavé.*

7. Jak již bylo řečeno, výrazy, které vyjadřují velkou míru vlastnosti, strhují na sebe obvykle přízvukový vrchol (typ b).

Např. ve větě: *A ještě dvě ˈdůležité ˈinformace.* (Kromě větného přízvuku na slově *informace* na sebe strhuje druhý vrchol i slovo *důležité.*)

5.4 VĚTA A VĚTNÁ INTONACE

Věta a větný úsek jsou vymezovány po stránce zvukové řadou současně působících zvukových prostředků, které se často označují souhrnným termínem intonace (v širším slova smyslu), popř. větná intonace (u některých sovětských autorů, dále Daneš 1957).

Někteří autoři neužívají takovéhoto souborného označení, nýbrž označují jedním termínem celou kategorii zvukových větných prostředků, např. mluví o nich jako o prozodických prostředcích souvislé řeči, o prostředcích suprasegmentálních. Někdy je užíván termín modulace souvislé řeči (Hála 1975, s. 240n.). Základní souborný intonační prostředek můžeme označit jako intoném (Romportl 1973).

V souboru větné intonace je možno rozlišit především prostředky, které se někdy označují jako dynamické, melodické a kvantitativní.

5.4.1 Prostředky dynamické

Již při výkladu slovního přízvuku (5.2.1) a stejně i při pojednání o přízvuku větném (5.3.3) bylo zdůrazněno, že přízvuk nelze v češtině označit jednoznačně za zvukový jev, kde dominuje složka intenzitní, dynamická, že oba typy přízvuku jsou jevy komplexní, na nichž jsou jistým způsobem zúčastněny i zvukové prvky další. Přesto tradiční označení českého přízvuku jako přízvuku dynamického (proti melodickému) i označování rozložení přízvukových vrcholů ve větném úseku a ve větě jako dynamické linie věty vede k tomu, že i zde zařazujeme tento odstavec pod označení „prostředky dynamické".

Jak jsme již upozornili, umístění tzv. větného přízvuku (popř. důrazu) je často určováno umístěním závažné intonační formy (kadence, melodému, sr. 5.4.2) před závěrem větného úseku. Naopak je třeba říci, že v případě, kdy nejde o zvláštní zvýraznění některého přízvuku v posledním taktu úseku, je melodická kadence (melodém) realizována od posledního slovního přízvuku v úseku; je-li přízvukový vrchol v jiném než posledním taktu, je melodém umístěn od přízvučné slabiky tohoto taktu do konce (sr. 5.4.2).

5.4.2 Prostředky melodické

Výška tónu vytvářeného hlasivkami a změny této tónové výšky provázejí každou hlasitou řeč. Ovšem způsob, kterým jednotlivé jazyky těchto změn tónové výšky užívají, není ve všech stejný. V češtině se jich využívá k vytváření tzv. melodie věty (někdy též intonace v užším slova smyslu).

V některých jazycích je změna výšky tónu již vlastností slabiky a změnou tohoto tónového průběhu se liší významem různé jednoslabičné útvary (např. v čínštině nebo vietnamštině). V jiných jazycích se rozdílný tónový průběh významně uplatňuje v přízvučných slabikách slov, která se odlišují např. stoupavým a klesavým melodickým přízvukem (ze slovanských jazyků např. v srbocharvátštině nebo slovinštině).

I když v hlasité řeči je vyslovena každá hláska, jejíž podstatnou součástí je hlasivkový tón (tedy samohláska, sonora a znělá souhláska šumová - párová), na určité výšce tónu (popřípadě se v průběhu jejího vyslovení tento tón zvyšuje nebo snižuje) není každý tento tón vnímán jako součást melodie řeči. Tu tvoří výška tónu a změny výšky tónu pouze v samohláskách a souhláskách plnících funkci samohlásek (tedy slabikotvorných), i v jinak využitých sonorách.

Melodie řeči se však – na rozdíl od melodie hudební – neskládá ze sledu tónů o určité od počátku až do konce zachované frekvenci (která se u hudebních tónů odvozuje navíc od pevně určeného tónu příslušného ladění), ale pohybuje se volně v rozmezí hlasového rozsahu každého mluvčího.

Obvykle se základní melodický průběh v češtině označuje jako klesavý nebo klesající v mírném oblouku. Při odchylce od tohoto klesavého průběhu (ať vychýlením tónu dolů nebo ještě častěji nahoru) se obvykle signalizuje nějaká změna v obsahu nebo způsobu sdělení. Přitom je ovšem důležité, že takovéto změny v tónovém průběhu nemají stejnou závažnost ve všech částech věty (popř. taktu).

Rozborem česky mluvených projevů se došlo k tomu, že počáteční části melodie vět (úseků), ať jsou melodicky jakkoli utvářeny, nemívají obvykle (kromě ve větách silně citově zabarvených, zejm. zvolacích) zásadní důležitost z hlediska jazykové funkce. Závažné jsou většinou části závěrečné. Délka závěrečné části pak souvisí i s ostatní zvukovou výstavbou věty (úseku), především s tím, kde spočívá tzv. větný přízvuk, popř. důraz. Ten pak bývá na přízvučné slabice taktu obsahujícího slovo (spojení slov), které je tu jádrem výpovědi (sr. 5.3.3; 5.4.1).

Právě blízká závislost jednotlivých zvukových složek souvislé řeči vedla k tomu, že se hledalo souhrnné označení pro celý soubor těchto složek, propojených sítí vzájemných vztahů a často sloužících témuž cíli.

Nejdůležitější část melodického průběhu věty (úseku) počíná obvykle přízvučnou slabikou jádra výpovědi (někdy i v kontrastu k tónu bezprostředně předcházející slabiky) a probíhá až do konce věty. Nejčastěji je tvořeno jádro výpovědi posledním slovem (taktem) věty (větného úseku).

Tato část melodického průběhu se nejčastěji označuje jako kadence, nověji se užívá i termínu melodém.

V termínu kadence (Daneš 1957) může být skryto několik blízkých, přesto však rozdílných významů. Je to spíše jednotka intonace v nejširším smyslu slova (také se vyskytuje termín intoném). Navíc může ve fonologii věty někdy označovat jednotku intonačního systému, jindy variantu této jednotky. Termín melodém pak označuje melodickou jednotku systému (Romportl 1973).

Když popisujeme jednotlivé melodické prostředky jazyka, soustředíme se především na popis melodie v kadencích (melodémech) s tím, že upozorníme na různé varianty, nejčastěji závislé na počtu slabik kadence.

Na rozdíl od jazyků, které mají umístěn slovní přízvuk buď na konci slov (jako francouzština) nebo na předposledních slabikách (např. polština), takže kadence bývají nejčastěji jednoslabičné nebo dvouslabičné, jen v případech, kde přízvuk jádra výpovědi není na slově posledním, bývají delší, v češtině jsou – vzhledem k umístění českého přízvuku na počátku slova (taktu) – časté kadence třídslabičné, čtyřslabičné i delší. S tím pak souvisejí možnosti značného využití variant a dalších modifikací jednotlivých melodémů v češtině.

Melodické kadence (melodémy) tvoří v češtině systém. Spolu se složkou dynamickou (5.4.1) slouží:

1. k odlišení věty ukončené od věty (úseku), která bude (po pauze, za předělem) dále pokračovat;

2. k odlišení různých druhů vět (vět s různou postojovou modalitou), především k odlišení otázky zjišťovací od ostatních druhů vět;

3. k odlišení vět neutrálních, pronesených bez citového zabarvení, od vět, které jsou s takovým zabarvením proneseny - dále i k odlišení druhu takového zabarvení.

5.4.2.1 Melodie neutrálních vět ukončených

Pokud jde o melodické prostředky, je třeba především odlišit věty, které nejsou zjišťovacími otázkami, tedy především neutrální věty oznamovací, ale i rozkazovací a dokonce i tázací doplňovací (uvozené tázacím slovem) - pokud zde ovšem nejde o tzv. opakovanou nebo zpětnou otázku, od vlastních otázek zjišťovacích (na něž je možno odpovědět pouhým ano nebo ne).

5.4.2.1.1 Melodie vět oznamovacích, rozkazovacích a otázek doplňovacích

Za základní melodii oznamovací věty v češtině je třeba pokládat melodii klesavou. Jak již bylo řečeno, nemusí jít o melodii, která klesá od nejvyššího vrcholu zcela na počátku věty. Častěji se melodie na počátku mírným obloukem zvedá a dosahuje vrcholu na některé z dalších slabik (např. 2. až 5. podle délky věty). To vše se děje za předpokladu, že věta je pronesena zcela neutrálně a bez nejmenšího zdůraznění některého členu. Za těchto podmínek je pokládáno za jádro výpovědi poslední slovo věty.

Pro to, aby věta zůstala neutrální oznamovací větou, je rozhodující, aby byl zachován pozvolna klesavý průběh melodie posledního taktu počínaje přízvučnou slabikou. Taková je totiž podoba čtyřslabičné varianty melodému, který je základní, bezpříznakovou formou české větné melodie.

V dalších znázorněních melodického průběhu jednotlivých typů melodémů budeme vzájemný poměr výšek v jednotlivých slabikách znázorňovat různě vysoko umístěnými vodorovnými čárkami. Tam, kde bude třeba znázornit průběh tónu v slabice, použijeme čar šikmých, popř. i obloučků. Naproti tomu v oněch částech věty, kde melodie nemá žádnou z výše naznačených funkcí (tedy velkou většinou v částech mimo tzv. melodém), vyznačíme nadále možný průběh melodie pouze tečkami umístěnými v různých výškách.

Při různém počtu slabik kadence (melodému) v neutrální oznamovací větě zaznamenáváme takovéto tónové průběhy:

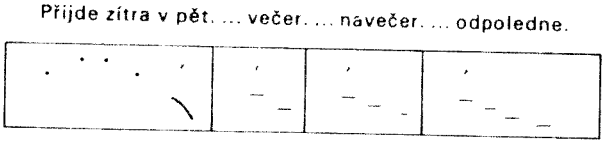

Průběh v melodému je klesavý, celkově se zapojuje do tónového průběhu v celé větě.

Jestliže je třeba zdůraznit jádro výpovědi (stále ještě bez citového zabarvení), zvýší se obvykle přízvučná slabika jádra výpovědi a pokles je výraznější. Přitom se melodém výrazně vyčlení z celkové klesavé linie věty (slabika s důrazem zde vystoupí nad tuto linii). Příkladem jsou tytéž věty, avšak pronesené s důrazem na posledním slově.

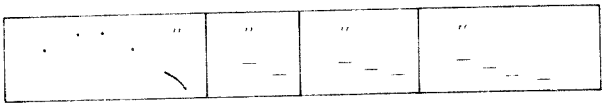

Jestliže je důraz na přízvučné slabice jiného než posledního slova, rozprostře se klesavý melodém od této důrazné slabiky až do konce věty, jako například ve větě „*Udělala velmi mnoho práce*" (s důrazem na slově *velmi*).

Udělala velmi mnoho práce

V zásadě stejnou melodickou podobu má i intonace neutrální věty rozkazovací.

K tomu, aby byla odlišena odlišná postojová modalita tohoto druhu vět od vět oznamovacích, není třeba, aby bylo využíváno prostředku melodického, neboť je již dostatečně vyjádřena příslušným slovesným tvarem, ať již jde o určité sloveso v tvaru rozkazovacího způsobu, nebo – méně obvykle – o tvar infinitivní.

Příklady ukazují, že je tu v základě shoda s větou oznamovací. Uvádíme alespoň příklady na jednoslabičný melodém „*Na červenou stůj!*", „*Na červenou stát!*" a na melodém v tříslabičné variantě „*V této místnosti nekuřte!*", „*V této místnosti nekouřit!*"

Na červenou stůj! ... stát!

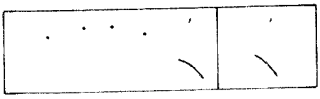

V této místnosti nekuřte! ...nekouřit

Shodný je i průběh při důrazu:

Na červenou stát!

V této místnosti nekuřte!

Je tu třeba upozornit, že v rozkazovacích větách bývá nejčastěji jádrem výpovědi právě určitý tvar slovesný, tj. sloveso v rozkazovacím způsobu (popř. infinitiv), i když je umístěn na jiném místě než na konci věty, a to jak v případech, kdy je věta vyslovena bez důrazu, tak i s ním.

Přijďte zítra v pět!

Přijďte zítra v pět!

K větám rozkazovacím bychom mohli přiřadit i věty přací, které se – v případě, že jsou proneseny neutrálně nebo s velmi slabým citovým zabarvením – co do melodického průběhu neliší od vět rozkazovacích nebo oznamovacích. Tak v nich je příslušná postojová modalita vyjadřována speciálními prostředky nemelodickými (lexikálními – přísl. spojkami). Většinou však věty přací doprovází citové zabarvení, proto o jejich melodii více sr. 5.4.2.3.

Také v otázkách doplňovacích (uvedených tázacím slovem) pronesených neutrálně se obvykle užívá základního klesavého melodického tvaru velmi podobného nebo shodného s větami oznamovacími nebo rozkazovacími.

K vyjádření postojové modality „otázkovost" zde plně dostačuje právě tázací slovo, které větu uvádí. Na odlišení od slovně shodného předpauzového úseku (např. proti otázce *„Kdo se chce zúčastnit?"* počáteční vedlejší věta souvětí *„Kdo se chce zúčastnit, přihlásí se u pořadatele."*) je třeba užít v předpauzovém úseku odlišného melodému (sr. 5.4.2.2).

S melodií ve větách rozkazovacích spojují tyto věty i častější víceslabičné varianty melodému i v případech, kdy věta není pronesena s důrazem. Jádrem výpovědi je tu mnohdy tázací slovo, ačkoli se vyskytují i časté případy, kdy nositelem melodému je pouze poslední slovo (někdy jsou vytčena obě tato slova).

Srovnejme takovou dvojí možnost pronesení věty *„V kolik hodin přijdete?"*

V kolik hodin přijdete?

V kolik hodin přijdete?

Při zdůraznění je ovšem možno zvukově vytknout kterýkoli větný člen a melodém se zcela podobně realizuje jako ve větách oznamovacích a rozkazovacích s důrazem. Častější je tu naopak podoba s kratší variantou melodé-

mu, protože důraz bývá spíše na jiných členech věty než na tázacím slově, nejspíše na slově posledním, zvláště, je-li vytýkáno do protikladu.

Např. v uváděné větě, je-li zdůrazněno slovo *přijdete*, znamená to, že nás zajímá příchod, nikoli odchod tázaného. V případě, že zdůrazníme výraz v *kolik*, jde o situaci, kdy není pochyby o příchodu, je však nutný přesný časový údaj. Melodie vět pak vypadá asi takto:

V kolik hodin přijdete?

V kolik hodin přijdete?

Je-li otázka doplňovací pronesena s některým melodémem vlastním otázkám zjišťovacím, jde buď o tzv. zpětnou otázku (v podstatě tedy o otázku zjišťovací s formou otázky doplňovací) nebo o otázku dosti silně citově zabarvenou. Sr. 5.4.2.1.2 a 5.4.2.3.

5.4.2.1.2 Melodie otázek zjišťovacích

Melodie v otázkách zjišťovacích má zcela jasně odlišný průběh od melodie ve větách oznamovacích (i rozkazovacích a otázkách doplňovacích). Tento rozdíl se týká ovšem především melodie v závěrečné části věty od přízvučné slabiky jádra výpovědi (tj. kadence, melodému), kdežto část kadenci předcházející se melodií nijak podstatně neodlišuje od prvé části ukončených vět neotázkových.

I zde budeme užívat termínu kadence nebo melodém a budeme ho vymezovat od přízvučné slabiky jádra výpovědi do konce věty.

V Danešově terminologii (Daneš 1957) se označuje tento druh kadence jako antikadence (kadence v oddílech promluvy ukončených neuspokojivě – sr. II. Fonologie; u Romportla se užívá termínu melodém otázkový (Romportl 1973).

Neutrální otázkové melodémy se v spisovné češtině vyskytují ve dvou podobách, tzv. stoupavé a stoupavě-klesavé. Nejlépe si můžeme jejich rozdíl ukázat na trojslabičných variantách, např. ve větě „*Nejdu příliš pomalu?*"

Nejdu příliš pomalu?

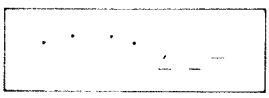

Nejdu příliš pomalu?

Obě formy se vyznačují hlubokým tónem na přízvučné slabice, také poslední slabika se pohybuje zhruba ve stejné střední hlasové poloze, rozdíl je však

ve výšce slabiky po přízvuku. Zatímco v podobě stoupavé (označíme ji jako otázkový melodém I) je druhá slabika zhruba ve výši slabiky přízvučné (nebo jen mírně vyšší), v podobě stoupavě-klesavé (v melodému II) se slabika po přízvuku výrazně zvýší a pak v následující slabice hlas opět mírně poklesne.

Obě formy se mohou v spisovných projevech užívat v neutrálních otázkách celkem rovnocenně (melodém I bývá častější v projevech v oblasti moravské, melodém II v oblasti české).

Jak uvidíme dále, rozdíl bude patrný zejména v otázkách citově zabarvených. V oblasti moravské zcela převládají varianty odvozené z melodému I, v Čechách pak z melodému II, neužívá-li se v nespisovných projevech forem oblastních (např. v oblasti tzv. „plzeňského zpívání" nebo středočeské, popř. i obecné formy tzv. *III* (sr. níže).

Rozdíl obou otázkových melodémů je plně rozvinut ve variantách tříslabičných a delších, kdežto varianty dvouslabičné a zejména jednoslabičné obou melodémů téměř nebo úplně splývají. Znázorníme to zde schematicky takto:

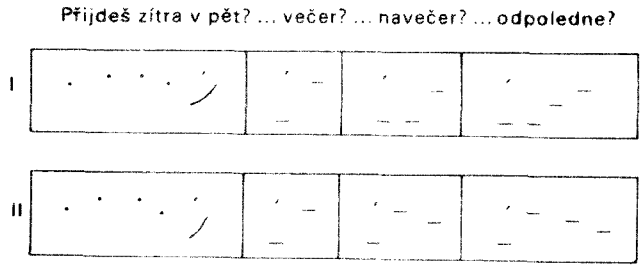

Při důrazu (stále ještě bez většího citového zabarvení) se výrazně zvětší intervaly (např. vzestup v melodému II se může zvětšit až na oktávu i více), zejména se však prohloubí prvá přízvučná slabika melodému. V případě, že se jádrem výpovědi stane jiné než poslední slovo, přesouvá se počátek melodému na jeho přízvučnou slabiku a celý melodém se rozprostírá až do konce věty, jak ukazuje následující příklad:

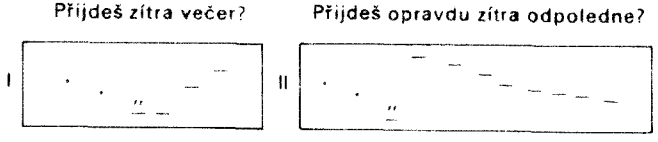

Při delších variantách melodému II se stává, že největší výšky nedosahuje tón v slabice bezprostředně následující po hluboké slabice přízvučné, ale až v slabice třetí nebo při dlouhých tvarech i čtvrté. Jde ovšem pouze o modifikaci této varianty, která nemění její platnost.

Jak bylo již řečeno, přebírá někdy podobu melodému otázky zjišťovací někdy i otázka doplňovací. Děje se tak buď tenkrát, je-li provázena silným citovým zabarvením, ještě častěji však tehdy, jde-li o tzv. zpětnou otázku. Nerozumíme-li např. otázce *„Kdo tam byl?"*, ujišťujeme se o tom, na co se tázající ptal opakováním otázky *„Kdo tam byl?"* (tedy: Ptáte se: *Kdo tam byl?*) a v takovém případě ji proneseme s některou kadencí otázky zjišťovací (I nebo II).

Ve středních Čechách a pak i v krajích dalších se v nespisovných projevech rozšířil otázkový melodém, který značíme jako III a který se vyznačuje tím, že jeho přízvučná první slabika není nejhlubší, nýbrž naopak nejvyšší z celého útvaru. Další průběh je podobný melodému II. Hluboký tón je pak na nepřízvučné slabice, která předchází 1. slabice kadence. Pravděpodobně tento útvar vznikl modifikací melodému II. Ve spisovných projevech působí rušivě.

Jiné druhy otázek nemají vlastní melodické formy, nýbrž užívají melodémů s jinou základní platností. Tak otázky tzv. vylučovací ve své prvé části mají melodém předpauzový, v závěrečné části pak melodém klesavý (např. ve větě *„Přijdeš osobně, nebo ti mám zatelefonovat?"*)

5.4.2.2 Melodie před nekoncovou pauzou

Na rozdíl od melodémů, které stojí v závěrečné části ukončené věty (ať jde o větu zakončenou ve větách oznamovacích, rozkazovacích a otázkách doplňovacích, popř. vylučovacích o tzv. vlastní kadenci, neboli k. konkluzívní nebo v otázkách zjišťovacích o tzv. antikadenci), v závěru větných úseků, kterými věta nekončí, vyskytují se speciální typy melodémů (resp. polokadence).

Takovými úseky (kóly) mohou být jak nekoncové věty v souvětí (ať vedlejší nebo hlavní), tak i větné členy oddělené od dalších částí věty nekoncovou pauzou nebo členy výčtu.

Základním typem předpauzového melodému je tzv. typ stoupavý. Jeho přízvučná slabika je hluboká, po ní následující slabiky stoupají. Obvykle bývá i slabika předcházející před přízvučnou hluboká, hlubší než přízvučná. Můžeme ji pokládat za součást melodému (a jako takovou ji také vyznačujeme v diagramech).

Vyjdeme opět ze známého typu věty, jakého jsme užili i u předcházejících druhů jako příkladu, jenom s tím rozdílem, že věta bude po pauze pokračovat. Půjde o větu s dvěma úseky, v jádru prvého se budou střídat slova o různém počtu slabik: *Přijde zítra v pět (večer, navečer, odpoledne), ale bude už pozdě.*

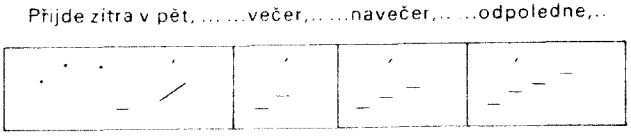

Kromě tohoto předpauzového (nekončícího) melodému přicházejí ještě další typy, někdy se s předcházejícím střídající, zejména, je-li ve větě větší počet předpauzových úseků.

Poměrně častý je melodém rovný, který se obyčejně vyskytuje ve výčtech. Také v něm obvykle předchází slabika s hlubokým tónem (patří-li k témuž úseku).

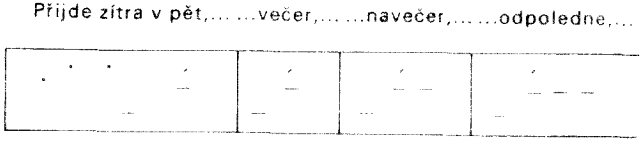

Někdy se objeví i melodém klesavý, který připomíná klesavý průběh v oznamovacích větách, avšak obvykle v těch nepoklesá tak hluboko jako ve větách ukončených.

5.4.2.3 Melodie citově zabarvené věty

Kromě melodických forem, které se vyskytují ve větách citově neutrálních, existuje v jazyce bezpočet dalších forem, kterých se užívá ve větách s různým citovým zabarvením. Většinou bývají odvozovány od forem (melodémů) užívaných ve větách neutrálních tak, že jsou buď intervaly zvětšovány, někdy naopak zmenšovány (např. při lítosti, smutku, kdy navíc ještě poklesá celková výška hlasu), jindy se útvary obvykle v základních melodémech kromě zvětšení opakují i v předcházejících částech věty (ve větách zvolacích, silně citově zabarvených otázkách, v silně citově zabarvených větách přacích nebo rozkazovacích).

Existuje však několik melodických typů, které mají své pevné místo v melodickém systému češtiny, jejich forma i platnost je ustálena.

V prvé řadě jde o melodém, uplatňující se ve větách se slabším i silnějším citovým zabarvením různého druhu (radost, vychloubání, někdy pouze zájem atp.), který bývá někdy označován jako „melodické vytýkání".

Je to termín S. Petříka, který tomuto útvaru věnoval podrobnou pozornost a ve své monografii jej také popsal a rozebral (Petřík 1938). Jeho pozorování a rozbory byly doplněny jeho následovníky, takže „melodické vytýkání" patří k nejlépe popsaným melodémům češtiny.

„Melodické vytýkání" se vyznačuje tím, že ve víceslabičné variantě je přízvučná slabika poměrně hluboká, po ní následující vystoupne na tón výškou zhruba odpovídající výšce přízvučné slabiky ve větě neutrální, následující slabiky pak poklesají jako v neutrálních ukončených neotázkových větách. V dvouslabičném tvaru je vzestup v 1. slabice a pokles se uskuteční v druhé slabice, v tvaru jednoslabičném je vzestup v oblouku vydutém vzhůru (někdy i náznak sestupu v závěru). Příklady (druh zabarvení: vychloubání):

Přijde zítra v pět. ... večer. ... navečer. ... odpoledne.

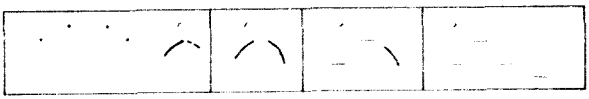

Zcela vyhraněným melodémem s určitou funkcí je tzv. melodie varování, která propůjčuje větám s formou vět oznamovacích, tázacích doplňovacích i rozkazovacích význam výstrahy, varování atp.

Význam vět s tímto melodémem je tak jednoznačný, že se i uvažovalo, zda nejde o další druh vět blízkých větám rozkazovacím a přacím, vyjadřující další druh postojové modality (Romportl 1973).

Melodie varovací se vyznačuje průtažnou melodií, nejprve stoupavou, pak klesavou a v závěru zase s náznakem stoupnutí. Tento průběh se uskutečňuje v jednoslabičné variantě v jedné slabice, až může zasahovat celou větu, je-li zdůrazněné jádro na počátku věty.

Jako příklad uvádíme věty vyslovené s výstrahou (s výčitkou):

Já jsem ti to dal! ... dával! ... podával! ... odevzdával!

Celá věta je pronesena s tímto melodémem v následujícím příkladu:

Nepokoušejte se to udělat!

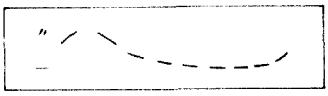

V jednotlivých oblastech českého jazyka se vyskytují ještě další melodické formy, které jsou regionální a v jiných krajích se pociťují jako nespisovné odchylky. Patří k nim tzv. „plzeňské zpívání", některé nespisovné středočeské melodémy (zejména III otázkový melodém), výrazné zvyšování koncového tónu v zjišťovací otázce na střední Moravě atp.

I ve spisovném projevu je možno (např. ve zvolacích větách) použít dalších melodických forem, které se někdy užijí pro jeden případ, při emfázi a v jiných situacích (např. při projevu smutku).

5.4.3 Prostředky kvantitativní: Pauzy a frázování. Tempo

Pauza je přerušení plynulého toku řeči a je důležitým faktorem, kterým se člení souvislá řeč v menší jednotky, výpovědi a větné (výpovědní) úseky. Správné místo pauzy je mnohdy zásadně důležité pro správné pochopení promluvy (sr. 5.3.1.2).

Předěl, který je vyznačován pauzou, však obvykle neoznačuje pauza sama, nýbrž spolu s melodickým tvarem (melodémem podle druhu úseku - sr. 5.2.2). Důležité je rovněž správné rozložení přízvuků a důrazů. To vše spolu s pauzou napomáhá správnému členění, pro něž se užívá pojmu **frázování.**

Všechny mluvené projevy (ani všechny jejich části) nepronášíme stejnou rychlostí, stejným tempem. Jednotlivci se odlišují tempem své řeči (tzv. osobní tempo), avšak změny tempa podle potřeb sdělení provádějí všichni mluvčí zhruba stejným způsobem (tempo věcné). (Hála 1975.)

Např. změnou tempa (zpomalením nebo zrychlením) se často odlišují vsuvky, vložené do souvislého projevu. Přitom se ovšem častěji mění ve vsuvce i celková průměrná výška hlasu.

Tempo obvykle vyjadřujeme počtem slabik pronesených za minutu. Kromě počtu a délky slabik jsou pro celkové tempo projevu důležité pauzy, jejich počet a délka. Například zvolnění tempa se nedosáhne toliko prodloužením slabik, ale ještě více prodloužením mluvních pauz.

Někdy se jako zvláštní typ mluvního tempa uvádí i tempo národní. Pokusná měření ukázala, že některé jazyky mají v průměru tempo rychlejší (např. italština, japonština), jiné volnější (bývá uváděna angličtina nebo ruština; usuzuje se však spíše podle projevů oficiálního charakteru). Ovšem v každém jazyce je velké rozpětí podle jednotlivých mluvčích i podle charakteru projevu. Čeština bývá uváděna mezi jazyky s průměrným tempem.

5.4.4 Zvukové prostředky souvislé řeči vcelku

Již předcházející kapitoly ukázaly, že zvukové prostředky souvislé řeči nepůsobí izolovaně, že se vzájemně doplňují a ovlivňují, někdy dokonce podmiňují. Např. zvýrazněný větný přízvuk (důraz) označuje jádro výpovědi, současně se však touto přízvučnou slabikou počíná kadence (melodém), která určuje význam (modalitu) věty.

Ani pauza, která vypadá jako prostředek nejjednodušší, mající pouze jediný rozměr, totiž trvání, není zvukový jev zcela jednoduchý. Velmi často ji vnímáme tam, kde není znění řeči ve skutečnosti vůbec přerušeno. Je zde ovšem zachován melodém, který už sám o sobě je schopen vyznačovat předěl. Obvykle však působí obě složky (přerušení řeči i melodie), popř. i další složky (protažení koncové slabiky před pauzou atp.) společně jako prostředek členění.

F. SPISOVNÁ VÝSLOVNOST

6.0 Ortoepie

Ortoepie (spisovná výslovnost) je soubor výslovnostních norem, jimiž se řídí zvuková podoba mluvených spisovných projevů.

Ortoepie je protějškem ortografie (pravopisu), který je souborem norem, jimiž se řídí grafická podoba spisovného jazyka. Podobně jako je pravopis kodifikován Pravidly českého pravopisu, existuje i kodifikace ortoepické normy (Výslovnost spisovné češtiny I. 1967; Výslovnost spisovné češtiny 1978). Při kodifikaci jedné normy (pravopisné či výslovnostní) je třeba brát ohled na normu druhou, protože psaná podoba jazyka nutně ovlivňuje jeho podobu mluvenou a naopak (pravopisné počešťování slov, sr. ovlivňování pravopisu přejatých slov jejich výslovností, např. *universita* [-zi-], z toho pak pravopisná podoba *univerzita*). (Romportl–Novotná–Buchtelová 1973).

Uvnitř ortoepie se liší dva oddíly, jednak **ortofonie,** tj. souhrn pravidel o správném tvoření hlásek, jednak vlastní **ortoepie** jako souhrn pravidel o správném využití ortofonicky tvořených hlásek v hláskových spojeních, slovech a vyšších jednotkách souvislé promluvy.

Východiskem spisovné české výslovnosti je konkrétní úzus, způsob, jakým se v mluvených spisovných projevech po zvukové stránce realizuje čeština. Podkladem spisovné normy je „skutečně existující, přirozená a na konvenci založená výslovnost, která jako nedílná součást spisovného jazyka plní jeho celonárodní sdělovací funkci; je to výslovnost uživatelů spisovného jazyka po celém jazykovém území, snažících se o spisovný projev kultivovaný po všech stránkách, z hlediska výslovnosti tedy prostý zvláštností nářečních, místních a individuálních." (Výslovnost spisovné češtiny I. 1967, s. 10.)

6.0.1 Výslovnostní styly

Stejně jako spisovný jazyk je diferencován funkčně, tak i spisovná výslovnost, ačkoli je ve své podstatě jednotná, je vnitřně rozrůzněná stylisticky.

a) *Styl základní*, „neutrální". Je to styl kultivovaného denního styku, který se uplatňuje ve veřejných mluvených projevech (při oficiálních jednáních, ve škole, na přednáškách, je základní styl výslovnosti učitelů, rozhlasových a televizních hlasatelů apod.).

b) *Styl vybraný*, „vyšší". Uplatňuje se ve výjimečných případech, v slavnostních oficiálních projevech, tehdy, je-li třeba zvládnout obtížné akustické podmínky.

c) *Styl zběžný*, „nižší". Je to styl hovorového denního styku (pokud se v něm užívá spisovného jazyka) s menšími nároky na výraznost, např. s častějším zjednodušováním hláskových spojení, popř. s některými nespisovnými prvky v přízvukování nebo ve větné melodii.

Výslovnostní styly nejsou tak vymezeným pojmem, jako je tomu u stylů jazykových. Pojem „styl" v oblasti výslovnosti nelze mechanicky aplikovat v rozsahu zcela analogickém pojmu „styl jazykový". Každý jazykový styl je totiž charakterizován výběrem a uspořádáním určitých jazykových prostředků, a to morfologických, syntaktických, lexikálních apod. Ve výslovnosti není situace zdaleka tak jasná, protože se velice nesnadno vymezuje soubor prostředků, které jednotlivé výslovnostní styly vytvářejí. Do souboru prostředků, podílejících se na vytváření výslovnostních stylů, patří nejen slohově rozlišená výslovnost hlásek a hláskových spojení, ale i realizace zvukových prostředků větných. Volbu výslovnostní podoby mluvených projevů ovlivňují také činitelé objektivní i subjektivní povahy. Jsou to např. připravenost a nepřipravenost projevu, čtenost a nečtenost, monologičnost a dialogičnost, veřejnost a neveřejnost projevu, mentalita mluvčího apod. (Jedlička 1972; Hůrková–Buchtelová–Pelešková 1981.)

6.1 Ortofonie

Podrobný popis správného tvoření hlásek jsme podali v kap. C. Hlásky; zde se omezíme pouze na nejčastější odchylky od jejich normativní podoby.

6.1.1 Samohlásky

Pět samohlásek (sr. 3.1), užívaných ve spisovné češtině v podobě krátké nebo dlouhé, představuje typy základní, neutrální. Tyto typy samohlásek vykazují jistou proměnlivost své zvukové podoby: nejsou, a ani nemohou být při každém jednotlivém vyslovení absolutně stejné. Kolísají v určitých přípustných mezích; překročí-li však kolísání míru danou obecnými zvyklostmi, pociťujeme takové realizace samohlásek jako odchylky od jejich spisovné podoby.

Odchylky v kvalitě samohlásek bývají způsobeny jejich návykově pozměněnou artikulací: jde v podstatě vždy o jejich výslovnost buď příliš otevřenou, nebo řídčeji — příliš uzavřenou (úzkou).

Nejčastější odchylkou od spisovné výslovnosti, s kterou se setkáváme zejména ve středních Čechách (u mladé generace se však šíří i za hranice středo-

české oblasti), je *otevřená výslovnost* samohlásek [i, í]. V nespisovné podobě se blíží kvalitativně samohláskám [e, é] (např. *lid, kytka, divadlo* v nespisovné výslovnosti [let], [ketka], [ďevadlo]). Otevřenou podobu má samohláska [o], která se v nespisovné výslovnosti blíží samohlásce [a], (např. *pokoj, prosím, stroj* v nespisovné výslovnosti [pakoj], [prasím], [straj]). Velmi otevřeně se vyslovuje také samohláska [e], např. *otevři*, nespisovně [otavři], často navíc s nespisovným dloužením, např. [helá], [sluncá] apod. Nespisovná podoba zadní samohlásky [u] se kvalitativně přibližuje samohlásce [ə], např. *budu, kupec* nespisovně [bədə], [kəpec].

Jako nespisovnou hodnotíme také *zavřenou (užší) výslovnost* samohlásek u mluvčích z některých nářečních oblastí. Např. s užším odstínem dlouhé samohlásky [á], který se zvukově blíží přednímu [é], se setkáváme v jihozápadních nářečích, např. na Klatovsku a Chodsku. Se zavřenějším (užším) odstínem samohlásek [e, é], [o] a [i, í] se setkáváme u mluvčích z některých oblastí Moravy.

Ve spisovné výslovnosti je důležité zachování rozdílu v délce samohlásek, neboť je v češtině významotvorný. Proto ortoepická norma požaduje přesné rozlišování samohlásek krátkých a dlouhých; rozdíly jejich kvantity jsou pro slova domácí vyznačeny v Pravidlech českého pravopisu. Označování délky samohlásek v českých slovech odpovídá zároveň i normě jejich výslovnosti.

Tendence k nespisovnému zkracování dlouhých samohlásek se neprojevuje u všech českých samohlásek stejnou měrou, ale týká se nejvíce samohlásek a [ú].

Příčinou toho, proč se zkracují z dlouhých samohlásek především [i] a [ú] (a jen zřídka např. střední samohláska [á]), vysvětloval již ve dvacátých letech J. Chlumský (1928) tím, že výslovnost [i] a [ú] je z hlediska artikulace nejobtížnější a také nejnáročnější. Vyžaduje totiž značnou artikulační námahu svalstva jazyka, který je při jejich tvoření v postavení artikulačně nejvyšším ve směru posunu vzhůru k paterní klenbě. Toto obtížné artikulační postavení svádí k jisté uvolněnosti, jejímž výsledkem je pak krácená výslovnost dlouhých samohlásek.

Nespisovné krácení samohlásek postihuje dlouhé samohlásky nejčastěji v nepřízvučných slabikách koncových (např. *není, paní, myslím, dolů, bratrům* v nespisovné výslovnosti [neňi], [paňi], [mislim], [dolu], [bratrum] ap.), ale i v slabikách přízvučných (např. *říkám, vím, stůjte* v nespisovných podobách [řikám], [vim], [stujte]). Dlouhá samohláska [ú] bývá krácena také v přivlastňovacích zájmenech, např. *můj, tvůj, svůj* v nespisovných podobách [muj], [tvuj], [svuj].

Jiné samohlásky, zejména [é], postihuje nespisovné zkracování již řidčeji. Ke zkracování dlouhého [é] dochází v koncovkách *-ého, -ému*, např. *dobrého, mladému*, v nespisovných podobách [dobreho], [mlademu].

Zkracování dlouhých samohlásek může být také příznačným rysem odchylné výslovnosti nářeční. Sklon zkracovat délku dlouhých samohlásek mají zejména mluvčí z oblasti lašských a přilehlých valašských nářečí.

Naopak nespisovně prodlužovány bývají krátké samohlásky v koncích větných úseků (např. [řekla krátcé], [udělám to zítrá]), popř. i jinde před pauzou.

6.1.2 Souhlásky

Odchylky od spisovné výslovnosti souhlásek, jaké se vyskytují i ve spisovných projevech, mohou mít příčiny několikerého druhu. Může jít o odchylnou výslovnost oblastní (nářeční), v jiných případech může jít o vady výslovnosti, konečně může jít o výslovnost nedbalou. Podrobný popis správného tvoření souhlásek sr. 3.3.

6.1.2.1 Odchylky oblastní

V některých českých nářečích se vyslovují jednotlivé souhlásky odchylně od výslovnosti spisovné a nářeční výslovnost se pak přenáší i do projevů spisovných.

Řada nářečí (zejm. lašská, též některá moravskoslovenská, ojediněle i v jihozáp. Čechách) uchovala tzv. tvrdé *l*, daleko řídčeji se vyskytuje *l'* měkké nebo změkčené. Ve spisovné češtině je třeba vyslovovat pouze tzv. *l* střední (sr. 3.5.6).

Jen výjimečně se dnes ve spisovném projevu setkáváme s obouretnou výslovností souhlásky [v], většinou u mluvčích, kteří pocházejí ze severovýchodních Čech, v poloze po samohlásce na konci slova nebo před jinou souhláskou (např. *pravda, křivda, krev*; [prauda], [křiuda], [kreu]). Ani tato výslovnost není spisovná.

6.1.2.2 Vady výslovnosti

Vady výslovnosti jsou vážným nedostatkem mluveného projevu. K nejnápadnějším a nejčastějším vadám řeči patří tzv. *rotacismy*, tj. odchylná výslovnost souhlásek [r] a [ř]. Výslovnost tzv. [r] zadopatrového je i v běžné praxi nežádoucí. Ve veřejném mluveném projevu (např. u hlasatele, přednašeče, ale i učitele) je tato výslovnost nápadnou a rušivou odchylkou — stejně jako i jiné druhy rotacismů, např. [r] třené (tvořené pouhým sblížením čelistí bez kmitání jazyka), [r] čípkové (uvulární) nebo hrdelní, popř. obouretné.

Vady výslovnosti u [ř] bývají podobné jako u [r] (tzv. rotacismus bohemicus), navíc se někdy setkáváme s individuální vadou, kdy mluvčí vyslovuje souhlásku [ř] nezněle (tj. i v polohách, v nichž se ve spisovném jazyce vyslovuje vždy [ř] znělé, tj. v postavení mezi samohláskami).

Z dalších souhlásek bývají nejčastěji postiženy sykavky. Vady sykavek (tzv. *sigmatismy*) jsou velmi nápadné a při veřejných projevech značně rušivé. Nejčastěji bývá při vadném tvoření sykavek posunuta artikulace souhlásek [s], [z] kupředu, až na ostří horních řezáků. Podobným nedostatkem je tzv. boční sigmatismus, kdy proud vzduchu nesměřuje proti řezákům, ale vychází stranou.

6.1.2.3 Odchylky v nedbalé výslovnosti

Při nedostatečně přesné, nedbalé výslovnosti dochází někdy k deformaci, popř. úplnému zániku některých souhlásek. Postiženy bývají nejčastěji tři souhlásky úžinové [v], [j], [h], při jejichž tvoření je třecí šum doprovázen zněním hlasu. K zániku nebo k oslabení jejich výslovnosti dochází většinou v postavení mezi dvěma samohláskami, např. v slovech jako *pivo, povídal, to je, výjimečný, trojúhelník, nejenom, nějaký, toho, druhého,* nespis. [pio], [poídal], [toe], [vímeční], [trouhelňík], [nénom], [ňeakí], [too], [druéo] apod.

6.2 VLASTNÍ ORTOEPIE

V souvislé řeči nevyslovujeme zpravidla hlásky jednotlivě, ale spojitě ve slabikách a slovech. Mluvidla se neustále přestavují z jednoho artikulačního postavení do jiného (sr. kap. D. Hlásková spojení). Při tomto přirozeném artikulačním procesu dochází k pozměňování podoby té či oné hlásky, popř. i k vzniku hlásky nové. Některé z těchto změn, které se vyskytují i v mluveném projevu spisovném, jsou součástí spisovné výslovnostní normy, jiné nikoli — a hodnotíme je jako nespisovné.

6.2.1 Spojování samohlásek

Poučení o spojování samohlásek jsme podali v odd. 4.3, o artikulační a akustické podstatě rázu sr. 3.4.5. Zde doplňujeme:

Ráz se v češtině vytváří automaticky a pravidelně po každé absolutní pauze a je tedy samozřejmý na začátku věty, pokud začíná samohláskou, např. [ʔuďelám to dnes], [ʔotevři mi] a také uprostřed souvětí nebo uvnitř věty, kterou členíme na menší větné a rytmické celky, např. [ʔuťichli továrni / ʔuťichli ʔulice / ʔusnuli hvjezdi / ʔokolo mňesíce].

V běžném neutrálním projevu se ráz příliš neuplatňuje; v řadě případů je také užívání rázu v dnešních mluvených projevech na ústupu (Novotná-Hůrková 1974). Z hlediska profesionální mluvní techniky nelze však význam rázu

podceňovat, protože jeho přítomnost přispívá k větší srozumitelnosti mluveného slova. Záleží také na stylu výslovnosti. Častější je ráz při volném tempu mluvy a v důrazné výslovnosti.

Spisovná výslovnost vyžaduje užití rázu po neslabičných předložkách *k, v, s, z;* např. *k obědu, v únoru, s Ivanem, k Anežce, z okna:* [kˀobjedu], [fˀúnoru], [sˀivanem], [kˀanešce], [sˀokna]. Za nespisovnou se pokládá výslovnost bez rázu, a to jak se souhláskou neznělou [kobjedu], [fúnoru], [sivanem], [kanešce], [sokna], tak se souhláskou znělou [gobjedu], [vúnoru], [zivanem], [ganešce], [zokna].

V projevech slavnostnějších a oficiálních dáváme přednost výslovnosti s rázem:

a) Po nepřízvučné slabice (po předklonce) nebo nepřízvučném slově jednoslabičném, např. *byl ospalý, toť on, začˀ umřít* [bilˀospalí], [toťˀon], [začˀumřít] a nikoli [bilospalí], [toťon], [začumřít] apod.

b) Při setkání dvou stejných samohlásek na hranici slabičné předložky a slova se samohláskovým začátkem, např. *do Ostravy, po obědě,* [doˀostravi], [poˀobjeďe]; na švu předpony a slovního základu, např. *doopravdy, pootevřít, neexistuje* [doˀopravdi], [poˀotevřít], [neˀegzistuje] apod.

c) Při setkání dvou různých samohlásek na hranici slabičné předložky a slova se samohláskovým počátkem, např. *po ulici, do Evropy* [poˀulici], [doˀevropi]; na švu předpony a slovního základu, např. *poučit, neobyčejný* [poˀučit], [neˀobičejní] aj.

6.2.2 Spojování souhlásek

O spojování souhlásek, spodobě artikulační a znělostní podrobně sr. D. Hlásková spojení, zejm. 4.4.1 a 4.4.2.

6.2.2.1 Spodoba artikulační

O spodobě artikulační jsme pojednali v části 4.4.1. Jako spisovné jsou hodnoceny tyto případy:

a) Spodoba alveolárního [n] v [ŋ] velární před [k, g] (např. [veŋku]), dále ve spojení souhlásek alveolárních [t, d] a palatálních (tj. souhlásek artikulačně příbuzných; např. *vodník, hutník* jako [voďňík], [huťňík]), spojení alveolární nazály před palatálami [ť, ď] (např. *anděl, puntík* jako [aňďel], [puňťík]).

b) Připouští se zjednodušená výslovnost spojení závěrových souhlásek [t, d] s úžinovými [s, z, š, ž] v polozávěrové souhlásky [c, č] (popř. v jejich znělé protějšky [ʒ], [ǯ], např. v slovech *dětský, lidský, tlustší, podzim* [ďecký], [lický], [tluščí], [poʒim] aj. Tam, kde je zřejmý šev složeniny nebo předpony a slovní-

ho základu, dává se přednost zachování výslovnosti obou souhlásek, např. *odsouzení, podšívka* [otsouzeňí], [potšívka].

Výslovnost obou souhlásek se zachovává na hranici předložek a jmen, např. *nad stromem, před školou* [nat stromem], [přet školou].

c) Připouští se zjednodušená výslovnost spojení závěrových souhlásek [t, d] s polozávěrovou souhláskou [c] v slovech *dcera, srdce* jako [cera], [srce].

Jako nespisovné se hodnotí všechny asimilace ve spojení ostrých a tupých sykavek, popř. spojení ostrých sykavek s tupými polosykavkami, např. *rozšířený, bez šíje, rozčesat, z Čech* (tj. nespisovná výslovnost [rošířeňí], [bešíje], [roščesat], [ščech] místo spis. [rossířeňí], [bessíje], [rosčesat], [sčech] aj.).

Ve spojení souhlásek alveolárních a palatálních [tť], [ťt] a [dď] se ve spisovné výslovnosti zachovávají obě souhlásky (např. *předtisk, pusťte, oddělení* [přetťisk], [pusťte], [oddďeleňí]).

6.2.2.2 Spodoba znělosti

O spodobě znělosti jsme pojednali v části 4.4.2; proti pravidlům uvedeným v tomto oddíle existuje několik výjimek:

a) Souhláska [v] asimilaci znělosti podléhá, sama však asimilaci znělosti nezpůsobuje, např. *vtip, vsadit* [ftip], [fsaďit], avšak *tvůj, svíce* aj.

b) Proti základnímu pravidlu, že znělá souhláska ztrácí na konci slova znělost a může jí nabýt jen tehdy, když po ní následuje v počátku následujícího slova znělá souhláska párová (nikoli však jedinečná nebo samohláska), platí o předložkách, že si zachovávají svou znělost i před jedinečnými souhláskami (např. [pod lesem], [nad námi] ap.).

c) Předložka *k* před nepárovými souhláskami a před retozubným [v] se nemění v souhlásku znělou. Nářeční výslovnost [gránu], [gradosti], [gmamince], [gjejímu] se považuje za nespisovnou.

d) Předložka *s*, pokud se jí užívá s genitivem, chová se obvykle jako by bylo psáno *z*. Vyslovuje se zněle i před nepárovými souhláskami (např. *s mostu, s věže* jako [zmostu], [zvježe]). Jen tehdy, je-li nutno vyjádřit jednoznačně pohyb s povrchu dolů, vyslovuje se zde [s]. S instrumentálem je výslovnost obojí, např. *s Jiřím* [zji-] i [sji-]. Neznělá sykavka [s] se vyslovuje vždy ve spojení se zájmeny, např. [svámi], [snámi].

Předložka *přes* se chová tak, jako by na konci bylo psané *z*. Pouze před souhláskami neznělými (a před pauzou) podléhá asimilaci a je neznělá, např. [přeskopec], [přestebe]. Souhláska [z] se vyslovuje ve vokalizované předložce *přese*.

e) V rozkazovacím způsobu 1. os. č. mn. se obvykle před koncovkou *-me* vyslovuje souhláska v téže podobě jako v 2. os. č. j., tj. *povězme* [-sme], *buďme* [-ťme]. Jako oblastní varianta se ve spisovných projevech připouští výslovnost

odpovídající psané podobě slova [sňezme], [buďme] atd. Jiné obměny jsou nespisovné.

f) U slov typu *kresba, prosba, modlitba* aj., kde se pouze v gen. pl. objevuje mezi původně znělou a neznělou souhláskou samohláska [e], je základní spisovná výslovnost znělá. Analogií je tedy [krezep], [prozep], [modlidep], [svadep], ačkoli u posledních dvou příkladů bývá výslovnost obojí. Obojí je také výslovnost u odvozených adjektiv, např. *kresebný, prosebný*.

g) O výslovnosti spojení *sh* jako [sch] a [zh] jsme pojednali 4.4.2. Obojí výslovnost, např. *shoda* jako [schoda] i [zhoda], se považuje za spisovnou.

6.2.2.3 Souhlásky stejné

Dvě souhlásky stejné vyslovujeme zjednodušeně všude tam, kde již necítíme sklad slova, např. *Anna, panna, kamenný, účinný, měkký, cenný*. Jako spisovná se hodnotí zjednodušená výslovnost také ve slovech *babiččin, vyšší, nižší* apod.

Zdvojená výslovnost se doporučuje:

a) Ve všech případech, v nichž by mohlo dojít k závažným změnám smyslu, např. *nejasnější-nejjasnější, nejistější-nejjistější, podaný-poddaný, přetančit-předtančit*, dále v tvarech podstatných a přídavných jmen typu *racek-racci, pecka-pecce, cvrček, špaček, kukaček*, ve spojeních s částicí *-li*, např. *dal-li, povídal-li* aj.

b) Na švu složených slov, např. *čtverrohý, půllán, půllitr, dvojjazyčný, trojjediný, dvojjehlan* apod.

c) V příponách rozkazovacího způsobu na koncovku *-me*: *oznamme, zlomme, uvědomme si*.

6.2.2.4 Jiné změny souhláskových spojení

a) V tvarech pomocného slovesa *být*, tj. *jsem, jsi, jste, jsme*, se připouští zjednodušená výslovnost bez počáteční souhlásky [j], např. [přišli sme], [volal sem] apod. Výslovnost souhlásky [j] se zachovává v tvarech záporných (např. *nejsem, nejsi*) a tam, kde *být* je slovesem plnovýznamovým, (např. pod důrazem ve větě *Myslím, tedy jsem*).

Všude jinde se výslovnost počátečního [j] rovněž zachovává, např. v slovech *jméno, jmelí, jdu, jdi* aj.

b) V řadě souhláskových spojení na začátku, uprostřed a na konci slov dochází k nespisovnému zjednodušování, např. na začátku slov *kdyby, když* nespis. [dibi], [diš], místo spis. [gdibi], [gdiš], *vždyť, vždycky* nespis. [dit'], [dicki], místo spis. [vždit'], [vždicki], *vzbudit, vzmáhat* nespis. [zbuďit], [zmáhat], místo

spis. [vzbuďit], [vzmáhat]. Uprostřed slov se zjednodušují souhlásková spojení např. v slovech *prázdný, prázdniny*, nespis. [prázní], [prázňini], místo spis. [prázdní], [prázdňini], *švestka, kostka* nespis. [šveska], [koska], místo spis. [švestka], [kostka], *zaměstnání, vlastní* nespis. [zamňesnáňí], [vlasňí], místo spis. [zamněstnáňí], [vlastňí]. Na konci slov se zjednodušuje např. v číslovkách *jedenáct, dvanáct* nespis. [jedenác], [dvanác], místo spis. [jedenáct], [dvanáct], v slovech *dost, radost* nespis. [dos], [rados], místo spis. [dost], [radost].

6.2.3 Slovní přízvuk

Český slovní přízvuk není významotvorný, ale má v češtině svou důležitost, protože liší (jako tzv. hraniční signál) spojení dvou slov od slova jediného (např. *je* ˈ*den* od ˈ*jeden, to* ˈ*pivo* od ˈ*topivo*), sjednocuje slabiky slova v jeden celek a je důležitým činitelem rytmickým.

O kvalitě a vlastnostech českého přízvuku sr. kap. E. oddíl 5.2.1. Některá slova, obvykle jednoslabičná, přízvuk nemají a vytvářejí se slovem předcházejícím jednoslabičný takt (sr. 5.2.2). Některá slova nemají přízvuk zcela pravidelně a jejich základní podoba je nepřízvučná. Nazýváme je příklonkami, např. zájmena *se, si, mě, mi, ho, mu*, částice *-li* apod. Jiná slova jsou nepřízvučná jen v jistých polohách (např. slovo *tam* ve větě *Nikdo tam nebyl*). Nepřízvučným slovům po pauze, která předcházejí před slovem přízvučným, říkáme předklonky.

Původní předložky jednoslabičné (jako *bez, na, do, ke, o, od, pod, po, přes, u* apod.) přejímají obvykle přízvuk následujícího slova a tvoří s ním jeden takt. Mezi výslovností předložkového spojení se stejným počtem slabik a výslovností slova s jednoslabičnou předponou není po stránce přízvukové rozdíl (např. *ve tři/vetři, stoupal na horu/nahoru, po čestné/počestné* aj.).

Jednoslabičná předložka nepřijímá přízvuk tehdy, a) jestliže za ní následuje slovo nesklonné, např. příslovce (je to obvykle slovo, které zdůrazňujeme ve větě): *odehrálo se to za* ˈ*velmi zvláštních okolností, dostal se do* ˈ*příliš nebezpečné situace, požadavek pokládali za* ˈ*historicky oprávněný*; b) před velmi dlouhým slovem, např. *stál na* ˈ*nejnepřístupnějším místě*; c) když slovo za předložkou vytýkáme do protikladu, např. *prohráli na* ˈ*domácím, a ne na* ˈ*cizím hřišti* apod.

Pravidlo o přízvukování předložek se netýká předložek nepůvodních, dvouslabičných (např. *kromě, podle*) i jednoslabičných (např. *blíž, dle, kol, krom, skrz*), které nemají pravidelně hlavní přízvuk (např. *dle* ˈ*rady, kol* ˈ*stavení, krom* ˈ*tebe*).

Slovní přízvuk, o němž jsme doposud mluvili, označujeme jako přízvuk hlavní. Kromě něho se objevuje v dlouhých slovech (zejména složených) i méně výrazný přízvuk vedlejší, který je fakultativní. Setkáváme se s ním

hlavně v takových složeninách, v nichž zdůrazňujeme rovnocennost obou částí (např. ˈ*česko-ˌněmecký*, ˈ*červeno-ˌbílý*).

6.3 SPISOVNÁ VÝSLOVNOST SLOV PŘEJATÝCH

Zásady výslovnosti slov přejatých (tj. slov cizího původu) nejsou v češtině zcela shodné se zásadami, jimiž se řídí výslovnost slov domácích (sr. 6.2). Přejatá slova tvoří v české slovní zásobě skupinu slov vyhraněných nejen po stránce tvaroslovné, slovotvorné, pravopisné a slohové, ale i po stránce výslovnostní. Specifický ráz výslovnosti přejatých slov je dán tím, že jazyky, z nichž jsou slova do češtiny přejímána, nemají hláskovou soustavu s češtinou shodnou a výslovnost jednotlivých hlásek je od výslovnosti české odchylná. Proto se zvuková podoba slov cizího původu přizpůsobuje fonetickým zvyklostem češtiny.

Výslovnost slov přejatých se v češtině vyznačuje snahou nahradit zvukové prvky původního jazyka, které čeština nemá, nejbližšími zvukovými prvky českými. Podkladem spisovné české výslovnosti přejatého slova je sice výslovnost v jazyce, z něhož bylo slovo přejato, ale rozhodující je - pokud ovšem nejde o slovo nové - jak je toto slovo vyslovováno uživateli spisovného jazyka v mluvených spisovných projevech, a to za předpokladu, že je toto slovo součástí jejich aktivní slovní zásoby (Výslovnost spisovné češtiny 1978).

Zvuková adaptace, kterou procházejí přejatá slova v češtině, není ovšem ve všech případech stejná. V zásadě lze říci, že v procesu přejímání a zdomácňování slov cizího původu se objevují různé stupně:

a) Slova, která se zcela přizpůsobila zákonitostem domácího systému a od domácích slov se nijak neliší; jejich pravopis je zcela počeštěn a je tedy ve stejném poměru k výslovnosti jako u slov domácích (např. *sezóna, toaleta* aj.).

b) Slova, která se přizpůsobila českým pravopisným i výslovnostním zvyklostem jen částečně (např. *gilotina;* pravopis pův. jazyka *guillotine,* čes. spis. výslov. [gilotína]).

c) Slova, která nepronikla do mechanismu přejímajícího jazyka, zůstávají mimo, píší se původním pravopisem (např. *resumé/résumé*) nebo mají povahu citátu (např. *chargé d'affaires*).

Citáty se píší původním pravopisem a doporučuje se výslovnost v původním jazyce buď zachovat nebo se jí co nejvíce přiblížit.

6.3.1 Zásady české výslovnosti slov přejatých

Při přejímání slov z cizího jazyka dochází v češtině obvykle k několika typům změn, z nichž nejdůležitější jsou:

a) Přesouvání přízvuku na první slabiku. Nemá-li jazyk, z něhož se slovo přejímá, stálý přízvuk na první slabice slova (např. francouzština, italština, ruština, polština apod.), přesunuje se - s výjimkou citátů - přízvuk v češtině na první slabiku. Tento přízvuk je kvalitou shodný s přízvukem v slovech domácích.

b) Náhrada cizích hlásek. Hlásky cizích jazyků, které čeština nemá, se nahrazují foneticky nejbližšími hláskami domácími. Např. anglická souhláska obouretná (psaná w) se nahrazuje českou souhláskou retozubnou [v] v slovech jako *twist, watt;* výslovnost [tvist], [vat] aj. Tzv. aspirované souhlásky *p, t, k* (např. v němčině nebo angličtině) nahrazujeme odpovídajícími českými souhláskami [p], [t], [k].

Tam, kde odpovídající česká hláska nemá platnost samostatné hlásky (fonému), ale má jen odpovídající odstín hlásky (variantu), může být k náhradě užito tohoto odstínu. Platí to i v těch případech, kdy je odstín vázán jen na určité hláskové sousedství. Např. čeština nemá jako samostatné hlásky znělé polozávěrové souhlásky [ʒ] a [ǯ] (tj. znělé protějšky [c] a [č]); vyskytují se však v domácích slovech jako výsledek znělostní spodoby (sr. 4.4.2). Např. znělým odstínem se nahrazuje anglické [ǯ] v slovech jako *džudo, džem/jam;* výslov. [ʒudo], [ʒem] aj.

6.3.2 Samohlásky v slovech přejatých

Hlavní zásadou pro výslovnost samohlásek (popř. dvojhlásek) v přejatých slovech je jejich náhrada kvalitativně nejbližšími samohláskami (popř. skupinou samohlásek) českého spisovného samohláskového systému.

6.3.2.1 Kvalita samohlásek

Náhrada jednotlivých typů samohlásek v přejatých slovech se děje podle těchto zásad:

a) Zaokrouhlené přední samohlásky, např. německé *ö, ü,* psané také *oe, ue,* popř. obdobné samohlásky maďarské, které se v českém samohláskovém systému nevyskytují, nahrazují se v češtině předními samohláskami nezaokrouhlenými [e, é], [i, í] např. *dýza* z něm. Düse, *rentgen,* pův. Roentgen);

b) otevřené a zavřené samohlásky se nahrazují v češtině samohláskami střední kvality (tj. ani zavřenými ani otevřenými). Např. zavřené vokály [e], [o] ve francouzštině nahrazujeme v češtině krátkým, popř. dlouhým [e, é] či [o, ó]: francouzské slovo *fillet* se v češtině vyslovuje i píše *filé,* rovněž tak *plató* (pův. pravopis *plateau*). Otevřené anglické [e] nahrazujeme [e] českým (např. *bek,* dříve psáno *back,* vyslovujeme [bek]);

c) nosové samohlásky, např. francouzské, se nahrazují spojením příslušné české samohlásky nenosové + [n], popř. před souhláskami retnými [m], tj. [an], [am], [en], [em], [on], [om] (např. *šantán, parfém, pardon*);

d) v řadě jazyků se vyskytují samohlásky, které můžeme označit jako střední, středové. Tyto samohláskové zvuky se v češtině vyskytují pouze výjimečně a nejsou nikdy vnímány jako samostatná hláska. Obvykle se nahrazují českým [e].

Tak např. za anglické [ə] se v češtině užívá buď plné [e] nebo samohláska, která se v anglickém slově píše *e (boxer, sprinter)*. Německé [ə] nahrazujeme plným [e], pokud nestojí před sonorními souhláskami [l, r, m, n]. V těchto případech spojení [ə] + sonora nahrazujeme slabikotvornou souhláskou, např. *padl, katr*. Za ruské [ə] se v češtině vyslovuje hláska odpovídající psané podobě slova, tedy buď [a] nebo [o], např. *sovět, chozrasčot*.

6.3.2.2 Spojení samohlásek

Spojení dvou samohlásek v přejatých slovech se může uskutečnit uvnitř jedné slabiky jako dvojhláska (diftong) nebo přes hranice dvou sousedních slabik, tedy podobně jako v slovech domácích.

Spojení dvou samohlásek uvnitř základu slova jsou jedním z příznaků cizosti slova v češtině, neboť podobná spojení se v domácích slovech mohou vyskytovat jenom mezi předponou a základem nebo na švu složeniny.

V domácí slovní zásobě se vyskytuje dvojhláska *ou*, která se však v přejatých slovech objevuje výjimečně: v přejatých slovech se vyskytují ještě dvě další dvojhlásky, *au* a *eu* (o spojení samohlásek v slovech domácích i některých cizích dvojhlásek sr. 3.2.7).

Ve slovech přejímaných z cizích jazyků se v češtině vyslovuje dvojhláska, popř. místo ní spojení samohlásky např. se souhláskou [j] nebo slabičné spojení dvou samohlásek, a to bez závislosti na výslovnosti původní.

a) Jednoslabičně se vyslovuje např. dvojhláska *au (auto, restaurace)*, někdy *eu (neurotik, leukocyt)*, dále spojení *i* + jiná samohláska *(ionosféra* [jonosféra] i [ijonosféra]). Jestliže po samohlásce následuje *i*, bývá vyslovováno jako [j] *(detail* [detajl], *pleistocén* [plejstocén]). Při spojení *-oi-* se vyskytuje i výslovnost dvojslabičná *(celuloid* [celulojt] i [celulojit]).

b) Dvojslabičně se obvykle vyslovují jiná spojení dvou samohlásek, např. *ea, ae, ao, oa* apod. *(meandr, aeronaut, aorta, koala)*. Spojení psané *i (y)* + samohláska se většinou vyslovuje se souhláskou [j] vloženou mezi [i] a samohlásku, např. *ia, io, ie (medián, kiosk, dieta)* výslovnost [mediján], [kijosk], [dijeta].

c) Pro výslovnost rázu platí v přejatých slovech v zásadě stejná pravidla

jako v slovech domácích (sr. 6.2.1). Na rozdíl od slov domácích však v přejatých slovech dochází ke styku dvou samohlásek uvnitř základu nesložených slov nebo tam, kde český uživatel složenost slova necítí. Zde se v přejatých slovech ráz nevyslovuje (např. *ideál, reálná, teorie*).

6.3.2.3 Kvantita samohlásek

Rozdíl mezi samohláskou dlouhou a krátkou se uplatňuje i ve slovech přejatých. Na rozdíl od slov domácích je plně využit u všech vokálů, tedy i u dvojice [o]-[ó]. Délkou samohlásky rozlišujeme někdy i přejatá slova různého významu, např. *nota-nóta, lama-láma, deviza-devíza.*

Ve slovech přejatých se délka samohlásky neoznačuje v pravopisné podobě důsledně. V pravopisné podobě některých přejatých slov délka samohlásky označena bývá (např. *panoráma, sezóna, schéma, archív*), avšak v mnohých přejatých slovech vyznačena není, a přesto v nich některou samohlásku vyslovujeme dlouze, např. slova *chinin, karikatura, brilatina* vyslovujeme [chinín], [karikatúra], [brilantína]. Nejistota ve výslovnosti se mnohdy projevuje tím, že nevyslovujeme dlouhou samohlásku plně, ale jen polodélku.

Pokud jde o délku samohlásky, neřídíme se ani zde vždy přesně původní výslovností. Např. v slově *demokracie* vyslovujeme první slabiku krátce, ačkoli původní výslovnost byla dlouhá (démo-), stejně tak *etický* (pův. éthos), *maturita* (pův. mátúritás).

Nejčastější případy kolisání kvantity v přejatých slovech:

a) v některých slovech přejatých se chybně vyslovuje samohláska dlouhá tam, kde je ve spisovné výslovnosti samohláska krátká (např. *režie, datum, primář*);

b) v některých případech dochází ke krácení samohlásek základového slova v odvozeninách (např. u přípon typu *-al: chlór/chlor - chloral, bór/bor - boran, mánie - maniak* [manijak]);

c) v několika typech zakončení slov, obsahujících zejména samohlásku [o], někdy i [e], je správná výslovnost jak krátká, tak dlouhá (např. *-agog: pedagog* [-agog], [-agóg], *-oda: anoda* [-oda], [-óda], *-fon: telefon* [-fon], [-fón]).

6.3.3 Souhlásky v slovech přejatých

Zásoba souhlásek v přejatých slovech je v zásadě stejná jako v slovech domácích (v důsledku náhrady cizích hlásek hláskami domácími). Samohlásky v slovech přejatých podléhají stejným asimilačním změnám podobně jako souhlásky v slovech domácích (sr. 4.4.2 a 6.2.2.2). Z uvedených pravidel existuje několik výjimek.

a) Na rozdíl od slov domácích se vyslovuje původní [s] převážně jako [z] nejen před znělou párovou souhláskou, ale často i v sousedství znělých souhlásek nepárových, např. ve skupinách *ns, ms, rs, ls, sj (censura/cenzura* [-zú-], *plasma/plazma* [-zma], *pulsovat* [-zo-], *kursiva/kurzíva* [-zí-], *disjunkce* [dizj-], [disj-]).

Výslovnost se [s] zůstává zachována hlavně ve slovech, která mají nízkou frekvenci výskytu (např. *konsenior, perseverace,* výslov. [konsenijor], [perseverace]).

b) Také uprostřed slova mezi dvěma samohláskami se v řadě případů vyslovuje [z] (např. *bazén, klozet, drezura*). Dále se vyslovuje [z] v řadě předpon cizího původu a prvých částí složenin psaných např. *iso-/izo-, meso-/mezo-* (např. *isotop/izotop,* výslov. [izotop]; *mesoderm/mezoderm* výslov. [mezoderm]).

c) Jako spisovná se hodnotí výslovnost se [s] ve slovech *diskuse, diskusní.* Výslovnosti se [s] se dává také přednost ve slovech *resort, režisér, disertace, renesance.*

d) Na konci slovních tvarů se vyslovuje - v souhlase se základním pravidlem platným pro češtinu - pouze neznělá souhláska [s], tedy i tam, kde v jiných tvarech téhož slova (popřípadě v odvozeninách) je [z]. (Např. *traverza,* 2. p. mn. č. *traverz* [travers], avšak *kurs,* 2. p. *kursu* [kurzu].)

Dvojice [k] a [g]

Tyto dvě souhlásky mají v rámci přejatých slov poněkud jiné postavení než v slovech domácích. Sr. 3.4.4. O protikladu /k/ - /g/ a jeho zařazení v systému sr. III. Fonologie.

Snaha vyznačit cizost přejatého slova vede k častým nespisovným podobám slov jako *balkón, motocykl, demokracie, frekvence* (nespisovná výslovnost [balgón], [motocigl], [demogracije], [fregvence] místo spisovné výslovnosti [balkón], [motocikl], [demokracije], [frekvence]. Ve slovech *inkoust, plakát, akát* je spisovná výslovnost s [k] i [g].

Výslovnost psaného x

Toto písmeno označuje buď vyslovované [ks] nebo [gz], a to podle těchto pravidel:

a) před znělými souhláskami [gz], např. *exhibice* [egzhibice], před neznělými a na konci slovních tvarů [ks]: např. *exponovat* [eksponovat];

b) na začátku slova před samohláskou [ks]: např. *xylolit* [ksilolit];

c) mezi samohláskami (s výjimkou případů uvedených v pravidle d) [ks], např. *boxovat* [boksovat], *plexisklo* [pleksisklo];

d) počáteční skupina *ex-* (původně většinou předpona) se vyslovuje [egz-]

v případech, kdy následuje samohláska a pokud se už jako předpona v češtině nepociťuje, např. *existovat* [egzistovat], *exemplář* [egzemplář].

V případech, kde se *ex-* pociťuje zřetelně jako předpona, vyslovuje se [eks] i před samohláskou a nepárovými souhláskami, např. *exadmirál* [eks'admirál], *exministr* [eksministr].

6.4 SPISOVNÁ VÝSLOVNOSTNÍ NORMA A JEJÍ KODIFIKACE

Zásady, podle nichž se stanoví spisovná výslovnostní norma a zásady její kodifikace, nejsou ve všech jazycích stejné. V řadě jazyků je základem výslovnosti spisovné výslovnost kulturního centra (např. ve francouzštině, ruštině, angličtině), jinde se výslovnost spisovného jazyka sjednocuje na jiné bázi, např. v němčině na základě výslovnosti profesionálních mluvčích (rozhlasových hlasatelů) bez určitého lokálního podkladu.

V zásadě má česká spisovná výslovnost také lokální základ (v podstatě je východiskem výslovnost středočeská), avšak v současné kodifikaci jsou respektovány i výslovnostní varianty jiného místního původu. V případě, kdy nebylo možno stanovit výslovnost jednotně, existuje alternativní výslovnost, kterou jsme uvedli (např. výslovnost spojení *sh* jako [sx] i [zh], sr. 4.4.2 a 6.2.2.2).

Existuje i spisovná norma zvukových prostředků větných, v jednotlivých jazycích však obvykle není přesně kodifikována (hlavní zásady pro češtinu sr. kap. E.).

V kodifikačních příručkách spisovné výslovnosti jádro celého souboru výslovnostních norem tvoří většinou zvukové podoby hlásek a hláskových spojení resp. slov; v češtině i norma kvantity samohlásek a slovního přízvuku.

II.a FONOLOGIE

A. FONOLOGIE

1.0 ZNAKOVÝ CHARAKTER JAZYKA

Zvukovým prostředkům přirozených jazyků jsou přiřazovány významy, mají tedy platnost znaků. Jazyky plnící své základní funkce jako znakové prostředky se znakovou platností jsou komplexní povahy; skládají se z jednotek, které samy o sobě znaky nejsou. To jsou znakové jednotky, tvořené podle ustálených forem (šablon): těmto jednotkám jazykového systému se říká **fonémy.** Na jejich základě se tvoří jednotky mluvených projevů, jimž se říká **hlásky.** Znakové jednotky jazykového systému, ať mají platnost prostředků pojmenovacích nebo gramatických, se v mluvených projevech konkretizují pomocí mluvních orgánů v znakové jednotky akustické. Ty se skládají z hlásek jako znakové jednotky jazykového systému z fonémů.

Základní znakové jednotky se skládají ze dvou složek. Jedna je nositelem významu (tzv. složka označující), druhá je složka významová (označovaná). V rovině jazykového systému se složka označující skládá z fonémů, teprve komunikačním aktem vzniká z abstraktního útvaru fonémového akustická konkretizace, bez níž by se komunikace nemohla uskutečnit.

V jazycích jako je čeština se elementární znakové jednotky (hlavně ty, které mají platnost prostředků pojmenovacích) spojují v znaky složené, jimž se říká slova.

1.1 FONÉM JAKO NOSITEL VÝZNAMU

Jednotlivé fonémy (a jejich hláskové konkretizace) se mohou stát nositeli významu, ať už ve spojení s jinými fonémy nebo samy o sobě. To však neznamená, že by už fonémy jako jednotky fonologického systému byly samy znaky.

V češtině jednofonémová slova jsou nositeli jen formálních (nepojmenovacích) významů. Jsou to jednak spojky *(a, i)*, jednak předložky, jež se skládají jednak ze samohlásek *(o, u)*, jednak ze

souhlásek (*k, s, z*) Souhlásková slova se těsně přimykají k slovu následujícímu (např. *k lesu, z domu*); z hlediska fonetického jde o jedno slovo.

1.2 FONETIKA A FONOLOGIE

Pro fonologii jsou fonetická data, ať už získaná přímým pozorováním (včetně poslechu), nebo pomocí technického zařízení, jen východiskem pro další zkoumání.

Důležitý rozdíl mezi fonetickým a fonologickým přístupem je v tom, že se ve fonetice klade hlavní důraz na objektivně zjistitelná fakta, ve fonologii se pracuje víc s tzv. konstrukty a modely. Ani fonetika se však neomezuje jen na pozorování konkrétních jevů, i ona pracuje s obecninami, především s hláskovými typy. V klasifikaci hlásek se jde ve fonetice do větších podrobností než ve fonologii.

1.3 FONOLOGIE A MORFONOLOGIE

Orientace na funkční podstatu zvukových jednotek jazyka vede fonologii k tomu, že se k ní připojuje jako přechodná oblast tzv. **morfonologie.**

K morfonologii patří především tzv. produktivní fonologické alternace jako kmenotvorné a flexivní diference (např. velárních aj. souhlásek, např. *pták-ptáci, ruka-ručka, roh-rožek, hoch-hošík, hodit-házet* aj., dále alternace znělostní, např. plot-plodu, koza-koz (vysl. [kos]).

1.3.1 Zařazování morfonologických jevů

Část morfonologických jevů zařazují někteří lingvisté přímo do fonologie, a to tím způsobem, že zjišťují pozice s rozdílným využitím některých příbuzných (podobných) fonémů. Rozlišují se potom pozice silné, v nichž se určitých fonémů využívá bez omezení, od pozic slabých, v nichž se určité fonémy nevyskytují. Krajním případem omezeného výskytu nějaké hlásky je, že se připouští jen v sousedství jiné hlásky a má potom platnost tzv. poziční (kombinatorické) varianty.

1.3.2 Silné a slabé pozice fonémů

Velmi často je v různých jazycích omezený výskyt souhlásek, které tvoří páry podle protikladu neznělost-znělost. Silná pozice je v tomto případě před samo-

hláskou nebo před tzv. nepárovou (sonorní) souhláskou. Výskyt souhlásek párových co do znělosti je omezen pravidlem, že skupina takových souhlásek musí být buď celá znělá nebo celá neznělá, přičemž řídícím fonémem takových skupin je souhláska poslední (o zvláštních případech sr. I. Fonetika 4.4.2 a II. Fonologie 3.4). Na konci slov před pauzou se vyskytují jen neznělé souhlásky, v psané podobě jazyka se zachovává jednota s tvary základními. Jde o neutralizaci znělostního protikladu, ale neznělé střídnice za znělé mají neredukovanou podobu a jsou obyčejně také hodnoceny jako příslušné neznělé fonémy.

1.4 INVENTÁŘ FONÉMŮ

Podstatnou složkou fonologie konkrétních jazyků je stanovení **inventáře fonémů** a jejich systémového uspořádání. V tzv. generativní fonologii se uplatňuje zřetel k systémovému uspořádání jen v omezené míře, a to v rámci klasifikace fonémů na základě distinktivních rysů (o těch podrobněji sr. 1.4.2). Zato se v generativní fonologii věnuje větší pozornost distribuci fonémů a pravidlům, jimiž se řídí využití jednotlivých fonémů i zvláštních kombinací při stavbě znakových jednotek jazyka (Kučera 1961).

Jiným specifickým rysem generativní fonologie je rozlišování a hodnocení fonologických jednotek podle jejich obvyklosti popř. univerzálnosti. V tom smyslu se pak mluví o přirozené fonologii (sr. např. Schane 1973). V rámci této nové orientace se využívá také pojmu protikladové příznakovosti.

V generativní fonologii byl pojem příznakovosti modifikován, užívá se ho také pro rozlišování jednotek základních, které se vyskytují v různých jazycích nejčastěji, na ně se také dočasně omezuje dětská mluva. V podobném smyslu se v pražské škole od let šedesátých zavádí rozlišování mezi jádrem a periferií jazykových systémů (nejen jejich fonologické složky.)

1.4.1 Binární protiklady

Spolu s teorií distinktivních rysů využívá generativní fonologie také přednostně tzv. **binárních protikladů.** Z binárních protikladů jako základu pro systémové uspořádání fonémů vychází např. E. Pauliny (1968), stanovisko umírněného binarismu zaujímá J. Vachek (1968). Fonologická teorie v našich výkladech jde v omezení binárního principu ještě dále. S tím souvisí také omezení počtu souhláskových korelací, jež do fonologie češtiny zavedl J. Vachek. V případě tzv. graduálních protikladů u českých samohlásek přijímáme řešení Trubeckého, jehož se přidržel také J. Vachek. Uvádíme však jako možné i alternativní řešení jiné, v podstatě binární.

1.4.2 Distinktivní rysy fonémů

Mají-li fonémy sloužit jako stavební materiál pro znakové jednotky jazyka, musí se od sebe zřetelně odlišovat. Tyto odlišnosti jsou různě veliké, některé jsou méně zřetelné, jiné zřetelnější. Vždy jde o rozdíly, které vyplývají z akusticko-artikulačních vlastností jak fonémů, tak jejich zvukových realizací (hlásek) konstituují tzv. **distinktivní rysy.** To jsou konstitutivní jednotky, z nichž jakoby se fonémy skládaly v útvary podobné atomům.

O poměru mezi distinktivními rysy a fonémy platí základní pravidlo, že se jednotlivé fonémy mohou skládat i z malého počtu distinktivních rysů. Celkový počet distinktivních rysů všech známých jazyků je poměrně malý, počet fonémů je vždy větší než počet distinktivních rysů, z kterých se fonémy skládají.

Distinktivní rysy se zčásti shodují s fonetickými vlastnostmi, na jejichž základě se klasifikují hlásky. Na základě klasifikací hlásek podle fonetických vlastností vznikaly první pokusy o klasifikaci fonémů. Všechny dosavadní pokusy o klasifikaci fonémů a vystižení systémových souvislostí mezi fonémy jsou odvozeny z fonetických klasifikací hlásek. Je to závažné svědectví o tom, že fonologie svými základy tkví ve fonetické empirii. Od klasifikace fonémů se přecházelo ke konstrukci modelů fonologických systémů.

Jednotlivé fonémy se od sebe navzájem liší různým počtem distinktivních rysů. Poměrně značný je počet dvojic fonémů, které se od sebe liší jen jedním distinktivním rysem. Jeden distinktivní rys se někdy opakuje u několika párů fonémů. Tak je tomu např. u souhláskových dvojic, v nichž jeden člen páru se liší od svého protějšku distinktivním rysem znělosti. V takových případech mluvíme o **fonologických korelacích.** Opakovaný distinktivní rys se nazývá **korelační příznak.** Formule jednotlivých párů je $x - x + b$. Symbol x zde vyjadřuje množinu společných vlastností, to je tzv. srovnávací základ. Minimální rozsah korelace jsou dva páry se stejným korelačním příznakem.

1.4.2.1 Dva fonémy se mohou od sebe lišit současně přítomností a nepřítomností jednoho distinktivního rysu. Tento případ se dá vyjádřit formulí $x + b - x + c$. K takovým dvěma dvojicím se mohou přidružit další. Symbol x v každé dvojici zase označuje množinu společných distinktivních rysů, jež je pak v každé dvojici jiná. S takovým případem se setkáváme v češtině např. u souhlásek /k/, /t/, /p/. Každý z těchto fonémů se od ostatních liší jednou vlastností při stejném počtu vlastností společných. Předpokládáme-li, že jsou tyto společné vlastnosti tři, platí pro uvedenou trojici fonémů formule $(a + b + c) + x$. Symbol x v této formuli zastupuje tři různé distinktivní rysy. Pro všechny tři souhláskové fonémy /k/, /t/, /p/ platí vztahy variační proporčnosti /k/ : /t/ = /k/ : /p/ = /t/ : /p/. Vztah jednotlivých členů v dvojicích je symetrický, na pořadí členů nezáleží.

Při klasifikaci popisu fonému na základě distinktivních rysů nebyla dosud vypracována jednotná teoretická základna. I při popisu jednoho fonologického systému se odborníci čas. i rozcházejí. Nadto ještě i význační fonologové své klasifikační zásady postupem části mění. Rozdíly se však jen zřídka týkají celkového počtu fonémů. Nejčastěji se odlišně postupuje při stanovení charakteristik dvou základních skupin fonemů, samohlásek a souhlásek.

Počet distinktivních rysů, s kterými se dosud pracovalo při klasifikaci českých fonémů, se pohybuje kolem 12. U každého z těchto rysů se připouštějí charakteristiky akustické a artikulační, obyčejně se uvádí způsob obojí. V novější době se nepočítá se společnými distinktivními rysy u souhlásek a samohlásek (starší pojetí sr. Vachek 1968).

K slabým položkám teorie distinktivních rysů patří především to, že se v charakteristikách, které se opírají o dvojčlenné (binární) protiklady, jasně nerozlišuje mezi případy, kdy jde o tzv. protiklady privativní, a případy ostatní. Jasným příkladem na privativní protiklad je pár /p/–/b/, kde souhláska /b/ má navíc jednu fonologickou vlastnost, tj. znělost. Tato vlastnost nemusí být u všech fonémů /b/ do podrobností stejně realizována, mohou se zde vyskytovat např. modifikace vlivem následující samohlásky, ale rozhodující je, aby každý uživatel příslušného jazyka foném /b/ od fonému /p/ (popř. také /d/) jasně rozeznával. Oba fonémy /p/ a /b/ mají všechny distinktivní vlastnosti stejné a liší se od sebe právě jen tím, že /b/ má proti /p/ navíc vlastnost znělosti. Také fonémy /b/ a /d/ se od sebe liší jen jednou distinktivní vlastností, ale situace je zde jiná. Nejde již o rozdíl v přítomnosti a nepřítomnosti této jediné vlastnosti; nedá se říci, že foném /b/ má navíc vlastnost, která fonému /d/ prostě chybí. Na místě vlastnosti, která je charakteristická pro foném /b/, má foném /d/ svou vlastní charakteristickou vlastnost. Přitom je důležité to, že bez své specifické vlastnosti není foném /b/ stejně jako foném /d/ vůbec možný. Příslušné dvě vlastnosti jsou spolu navzájem ve vztahu substitučním, nikoli ve vztahu privativním, jak je tomu v případě párů souhláska znělá — souhláska neznělá.

1.5 URČOVÁNÍ FONÉMŮ

U spisovných jazyků jako je spisovná čeština se nabízí jako nejjednodušš přístup k stanovení inventáře fonémů prověrka účelnosti grafického systému Zjišťují se nejdříve odchylky od zásady označovat fonémy pomocí grafických značek (písmen, grafémů) podle zásady „grafém za foném". Od této zásady se český grafický systém odchyluje hlavně dvojím odlišným způsobem: některé fonémy se označují pomocí dvou nebo i více grafémů nebo zase naopak se jednoho grafému užívá pro označení dvou fonémů. V obou případech jde právě jen o odchylky od základního principu „grafém za foném" v platnosti.

Z případů, kdy se jeden foném vyjadřuje dvěma grafémy, je pro češtinu

nejcharakterističtější užívání dvojice *i/y* jako variantních grafických znaků pro označení fonému /i/ (totéž platí o dvojici *í/ý*, kde jde o variantní znaky pro foném /i:/). Z hlediska genetického se užívání variatních grafémů pro fonémy /i/ a /i:/ jeví jako grafický přežitek, kterým se naznačuje, že šlo původně o dva fonémy nebo alespoň o dvě výrazně odlišné poziční varianty. Z hlediska funkčního jde však o přehodnocení staré grafické dublety na prostředek, pomocí něhož se odlišují slova a gramatické tvary sice stejně znějící, ale s různým významem. O rozdíl ve věcném významu jde např. u dvojic *bil - byl, vír - výr*, o rozdíl ve významu gramatickém u dvojic *psali - psaly, malí - malý*, o věcný a gramatický význam zároveň např. v dvojicích *pily* (gen. sg., nom. pl. k pila) - *pili* (3. os. pl. živ. mask. slovesa pít), *víli* (sloves. tvar) - *víly* (subst. tvar s dvojí platností); (sr. kap. E.).

1.5.1 K případům, kdy se jednoho grafému užívá pro označení dvou fonémů patří v češtině především označování souhlásek /ť/, /ď/, /ň/ v polohách před grafémy *i, í* a také před grafémem *ě* pomocí grafému *t, d, n*, v ostatních polohách pomocí grafému *ť, ď, ň*. Jde zároveň o případy, kdy jeden foném, např. /ť/, je vyjadřován dvěma grafémy: *t* a *ť* (sr. podrobněji výklad 1.5.1.1).

1.5.1 Neutralizace a asimilace

Nejčastěji se užívá v češtině jednoho grafému pro označení dvou fonémů v případech, kdy dochází k tzv. **neutralizaci a asimilaci znělostního souhláskového protikladu.** O neutralizaci jde v poloze na konci slova před pauzou, o asimilaci v poloze před párovou souhláskou nesouhlasnou co do znělosti resp. neznělosti (v omezeném rozsahu dochází k asimilaci ve směru opačném, sr. kap. C. 3.4). Jak při asimilaci, tak při neutralizaci jde o substituci jednoho fonému příbuzným fonémem jiným, ale graficky se tato alternace fonému nevyjadřuje, uplatňuje se zde princip zachování jednoty grafického zobrazení příslušné znakové jednotky (základního, odvozovacího nebo gramatického morfému).

V tomto smyslu se dvě různě znějící znakové jednotky vyjadřují jedním grafickým komplexem např. v případech *říza - říz* (fonol. přepis /ři:s/), *roba - rob* /rop/, *setba* /sedba/, *plavčík* /plafči:k/.

1.5.2 Tzv. komutační testy

Pomocnou procedurou při stanovení inventáře fonémů jsou tzv. **komutační testy.** Jejich podstatou je zjišťování významových rozdílů v skupinách slov a tvarů, které se od sebe liší pouze jedním fonémem. Jen některé takové obměny vedou k další existující znakové jednotce. Např. obměnou slova *strom* vznikne slovo *stroj*, ale žádné jiné, jež by se od slova výchozího lišilo jen koncovou

souhláskou. Důležitější než komutační test na základě celých slov je test omezující se na části slova, jež obsahují hlásku, o níž se má zjistit, má-li platnost fonému. Je-li např. na začátku slova slabika *gra-* vedle slabiky *kra-* stačí to k identifikaci fonému /g/; pro češtinu však v tomto případě platí omezení, že se tento foném vyskytuje pouze v přejatých slovech (a ojediněle v interjekcích).

1.5.3 Periferní postavení segmentálních jednotek

O tzv. **periferním postavení** některých segmentálních jednotek se rozhoduje hlavně na základě zjištění, není-li jejich výskyt omezen na přejatá slova a interjekce. Ve spisovné češtině patří k fonémům v periferním postavení samohláska [o:], souhláska [g] a obě afrikáty [ʒ] a [ʒ]. Všechny tyto tři souhlásky se v domácí slovní zásobě vyskytují jen jako poziční znělé varianty (alofóny) svých neznělých protějšků [k], [c], [č]. Velární souhláska [γ] je v češtině jen poziční variantou, nejde tedy vůbec o jednotku s funkční platností. (Sr. I Fonetika kap. C.)

1.6 POSTAVENÍ SUPRASEGMENTÁLNÍCH JEDNOTEK

Jazyková komunikace se uskutečňuje na základě jednotek, kterým se říká **promluvy** (jazykové projevy, komunikáty, texty). Promluvy se skládají z vět, jedna věta může mít platnost samostatné promluvy. Věty se skládají ze slov, některá slova mohou mít platnost věty a promluvy. Jednotlivá slova i skupiny slov nabývají větné a promluvové platnosti jednak gramatickým, jednak zvukovým ztvárněním. V písemné komunikaci je zvukové ztvárnění vět naznačováno specifickými grafickými prostředky.

Organizace slov ve větné celky se uskutečňuje dvojím základním způsobem. Především tím, že se samy věty od sebe oddělují přestávkami (pauzami) a že se pomocí přestávek člení také věty na části, jimiž mohou být jednak slova, jednak skupiny slov (tzv. syntagmata a větné úseky). Prostředkem členění větných celků na části je také tzv. **slovní přízvuk.** Hranice slov ve větných celcích bývají často vyznačovány zvukovými prostředky jen potenciálními. Pro češtinu má po této stránce větší důležitost přízvuk, protože je ustálen na první slabice slovních jednotek.

1.6.1 Tónová modulace

Druhým základním prostředkem zvukového ztvárnění větných celků jsou tzv. **prostředky suprasegmentální.** Nejdůležitější z těchto prostředků je **tónová modulace,** jejíž opěrnou složkou je přízvuk, pro větnou platnost zvláštním způsobem přizpůsobovaný. Tónová modulace je vlastní větným celkům jako

promluvovým jednotkám; v tomto případě lze mluvit o větotvorné platnosti tónového ztvárnění. Tónová modulace má i vedlejší rozčleňovací platnost; má jinou podobu na konci větných úseků, podle toho, jde-li o úsek koncový nebo nekoncový (vnitrovětný).

Další základní funkce tónové modulace je větně sémantická. Pomocí zvláštních modifikací tónového ztvárnění na konci větných jednotek se odlišuje jeden typ tázacích vět (tzv. otázek zjišťovacích) od všech ostatních větných typů: vět oznamovacích, zvolacích, rozkazovacích a otázek doplňovacích (u těch je tázací platnost vyjádřena pomocí tázacích zájmen nebo příslovcí). Větší funkční zatížení tónového ztvárnění na konci vět a větných úseků dochází terminologického vyjádření pomocí označení **kadence.** (Sr. I. Fonetika E. 5.4.2.)

1.6.2 Segmentace promluvy

V rovině větných celků vyvstává někdy potřeba provádět segmentaci nezávisle na rozdílech mezi členěním segmentálním a suprasegmentálním. Jde pak zpravidla o vyjádření rozměrového vztahu mezi větnými celky a jeho částmi. Stojí zde pak proti sobě **makrosegmenty** (= větné celky) a **mikrosegmenty,** popř. ještě **mezosegmenty.** Makrosegmenty jsou větné celky, mikrosegmenty slova, popř. slabiky; vychází se prostě ze zvukové podoby jazykového projevu bez zřetele k jeho obsahové platnosti a sémantickému členění. Pokračuje-li se v segmentaci ještě dále, dospěje se k hláskám jako promluvové konkretizaci fonémů. Provádí-li se segmentace promluvy, jež se skládá z více vět, je třeba zavést ještě termín **hypersegment.** Na spojování makrosegmentů v hypersegmenty se mohou podílet i prostředky větné fonologie (suprasegmentální jednotky druhého stupně).

Za neobsahové mezosegmenty je třeba považovat tzv. takty. Jsou to jednotky, u nichž se k přízvukovanému slovu bez pauzy připojují slova nepřízvučná, častěji v platnosti příklonek, řidčeji také předklonek. Např. věta *Až po letech se přihlásil* se skládá ze tří mezosegmentů (taktových jednotek).

1.7 FONOLOGICKÁ PARADIGMATIKA A SYNTAGMATIKA

Rozdíl mezi fonologií a fonetikou se někdy opírá o rozlišování mezi vztahy **paradigmatickými** a **syntagmatickými.** Vychází se z teze, že jazykové systémy jsou konstituovány jen vztahy paradigmatickými a vztahy syntagmatické se pak považují za záležitost roviny promluvové (řečové).

1.7.1 Princip posloupnostní uspořádanosti jednotek

Syntagmatické uspořádání fonémů v elementárních zvukových jednotkách má systémový charakter, je součástí jazykového kódu. Lineární posloupnost fonémů v morfémech a slovech (včetně gramatických tvarů slov) se nevytváří teprve v promluvách, je předem dána již v znakových jednotkách, které jsou součástí jazykového systému. **Posloupnostní uspořádání jednotek jazykového systému** není totéž co posloupnost časová. Teprve v řečové aktivitě uspořádání „vedle sebe", jež může být prostorově znázorněno, se mění v posloupnost časovou. Čtení graficky vyjádřených řetězců fonémů nemusí probíhat plynule od jednoho grafému k druhému, většinou jsou v dílčích aktech postihovány celé úseky v kolísavé délce jako dílčí celky (komplexy segmentálních jednotek).

1.7.1.1 Slabika jako jednotka posloupnostní uspořádanosti

Princip posloupnostní uspořádanosti se vztahuje také na jednotky, které nemají znakovou platnost. K takovým případům patří především **slabiky.** Zde je situace podobná jako u vět, posloupnostní variantnost jednotlivých členů je omezena různými pravidly, takže proti velké rozmanitosti konkrétních (promluvových) vět stojí omezené množství větných vzorců (schémat). U slabik má velký rozsah kombinovatelnost samohlásek se souhláskami; v češtině je téměř neomezená kombinovatelnost typu V + K, pro pořadí K + V již platí různá omezení. Také některé souhláskové skupiny zůstávají v češtině nevyužity (hlavně v domácích slovech). Odlišná pravidla platí např. i pro příbuzné hlásky. V češtině např. se na počátku slov připouští spojení [m] + likvida, nikoli [n] + likvida (sr. I. Fonetika D. 4.4). Skupiny stejných souhlásek a samohlásek (hláskové geminace) se v češtině vyskytují pouze při styku dvou morfémů (např. v slovech *oddálit, rozsápat, vinný, poodkrýt*).

1.7.1.2 Složení slabiky

Téměř univerzální platnost má v dosud prozkoumaných jazycích pravidlo, že každá slabika musí obsahovat samohlásku nebo sonorní souhlásku. V češtině podobně jako v mnohých jiných jazycích se může slabika skládat jen z jedné samohlásky. Je-li nositelem slabičnosti sonora, pojí se k ní ještě jiná souhláska. Na začátku slova se v češtině slabičné souhlásky nepřipouštějí, na konci ano.

Slabika je vlastně přechodný útvar jazykově promluvový. Jazykovou jednotku z ní dělá hlavně skutečnost, že je nositelkou prozodických vlastností (v češtině přízvuku a elementů tónové modulace).

1.8 DYNAMIKA FONOLOGICKÝCH SYSTÉMŮ

Systémy přirozených jazyků nejsou vyvážené a ustálené; projevuje se v nich napětí a zároveň rozvrstvení podle míry stability a labilnosti. Vedle pevného centra se seskupují složky proměnlivé, z nichž některé se jeví jako ústupové, periferní, v krajním případě i jako odumírající, jiné zase jsou obdařeny vitalitou a pociťují se jako progresívní. Systémové postavení periferních složek je neurčité, nejednoznačné, a těžisko vývojové dynamiky je právě v nich.

Ve fonologickém podsystému se dynamické napětí projevuje již tím, že některých prostředků se využívá ve větší míře, jiných jen zřídka. To se týká také kombinační potence fonému. Zde jsou značné rozdíly již důsledkem toho, že z velkého počtu možných kombinací se v každém jazyku využívá jen menší část. U řídkých a neobvyklých kombinací fonémů se pak projevuje tendence k zjednodušování, v důsledku hláskových změn však zase vznikají různé kombinace nové.

1.8.1 Stylisticky diferencované dublety

Časem se některé nové i starší kombinace fonému zase začaly zjednodušovat, zároveň však se ustalovaly některé kombinace nové, hlavně v důsledku přejímání slov z jiných jazyků. Tyto změny pokračují i v nové době a dají se sledovat i v živém jazykovém dění. V důsledku odstraňování některých kombinací fonémů vznikají obyčejně dubletní tvary, tradičně nebo generačně odlišené stylistickým příznakem. Tak je tomu v dnešní češtině např. u dubletních tvarů minulého času typu *vedl - ved, nesl - nes, vezl - vez* (zkrácené tvary mají větší frekvenci v předponových složeninách jako *přivez, odved* ap.). V případech zjednodušování hláskových skupin i v zkracování slov jde také o projev tendence k úspoře komunikační energie a času. Dosti rozsáhlým polem kombinační dynamiky v současné češtině je fonologická korelace vytvářená páry souhlásek neznělá - znělá.

1.8.2 Postavení znělostního páru /f/ - /v/

Na půdě češtiny i jiných slovanských jazyků se změnilo také postavení znělostního páru [f] - [v]. Souhláska */* měla nejdřív vysloveně periferní postavení a pro dobu praslovanskou se ani nedá předpokládat. Totéž se dá říci o souhlásce [v], jež původně byla přechodným útvarem vokalicko-konsonantickým. Když se upevnilo její postavení mezi znělými souhláskami, začal se k ní tvořit protějšek v podobě souhlásky [f]; to byla nejdříve jen poziční varianta fonému /v/. Jako nezávislá hláska se mohla vyskytovat jen v onoma-

topoických slovech a interjekcích jako *foukati* a *fuj*. Postavení dvojice /f/ - /v/ jako člena souhláskové korelace se postupem času upevňovalo v důsledku přejímání slov z cizích jazyků, jež postupně v češtině zdomácňovala. Byla to také různá vlastní jména osobní, jež plnila funkci křestních jmen, např. *Filip, František* (z lat. Franciscus).

1.8.3 Postavení fonému /ř/

Dynamickým živlem jsou ve fonologických systémech fonémy izolované nebo jen slabě spojené příbuzenskými vztahy s jinými fonémy. Takovým fonémem je v češtině /ř/, jež je příbuzné s likvidou /r/. Od /r/ se však /ř/ zřetelně liší oslabenou sonoritou a rozštěpeností na variantu znělou a neznělou. Přes značnou izolovanost je české /ř/ pevnou součástí fonologického systému, a to hlavně v důsledku toho, že se účastní různých deklinačních, konjugačních i slovotvorných alternací.

K vzniku napětí a neintegrovaných částí v systému fonémů přispívají i přesuny v systému prostředků suprasegmentálních, ať už k nim dochází v rámci slova nebo taktů, větných úseků i celých vět.

1.9 TEORIE GRAFICKÝCH SYSTÉMŮ

Teorie grafických systémů (grafémika) je věda o grafických prostředcích, jež tvoří součást spisovné normy jazyka. Ta se postupně tvoří na určitém stupni kulturního vývoje ze základů, jež v prvotní podobě mají charakter improvizovaných pokusů o optické dorozumívání, nezávislé na dorozumění akustickém.

Grafické soustavy užívané pro účely jazykové komunikace jsou v podstatě dvojí: hláskové a ideografické. Hláskové grafické soustavy jsou založeny na principu korespondence mezi grafickými značkami, jimž se říká **grafémy** a fonémy, základními jednotkami zvukového systému jazyka. Grafémy jsou vlastně znaky fonémů, ale tento vztah není vždy úplně symetrický, někdy bývá jeden foném označován dvěma nebo i více grafémy a naopak jeden grafém může označovat dva fonémy (zřídka i víc). Běžně se užívá v grafických soustavách také tzv. spřežek, grafických znaků složených, tvořených kombinací znaků jednoduchých. V češtině je takovým komplexním grafémem sdružený znak *ch*, označující foném /x/, neznělý protějšek fonému /h/.

Slova grafém se neužívá pouze pro označení grafických (psaných i tištěných) jednotek, jež samy označují fonémy nebo skupiny fonémů. V širším slova smyslu jsou grafémy základní jednotky grafického systému a patří k jim např. také diakritická a interpunkční znaménka a dále také znaky ideografické, ať už tvoří součást ideografických soustav nebo jen doplněk soustav hlás-

kových (alfabetických). Proti grafému stojí jeho konkrétní realizace v grafickém komunikátu, podobně jako proti fonému stojí jeho konkrétní realizace v mluveném projevu.

1.9.1 Autonomie grafického systému

Každá grafická soustava hláskového typu se vyznačuje v poměru k zvukovému plánu jazykového systému určitým stupněm autonomnosti. To znamená, že od principu korespondence mezi grafémy a fonémy se připouštějí odchylky častější nebo méně časté. Jen zřídka se vyskytují korespondence také mezi podobnými grafémy a podobnými fonémy. Celkově se dá říci, že distinktivní vlastnosti grafémů korespondují jen zřídka s distinktivními vlastnostmi fonémů. Za příklad zřetelné korespondence může platit dvojice liter P a B, jež označují fonémy, odlišné jen vlastností znělosti, jíž by u grafému B mohl odpovídat spodní oblouček, společný základ by byl pak stejný.

V češtině se vyjadřují společné fonologické vlastnosti u některých fonémů diakritickými znaky, hlavně čárkou (u dlouhých samohlásek) a háčkem (u tzv. palatálních souhlásek). Ať je autonomie grafického systému ve srovnání se systémem jazyka mluveného sebevětší, vždy oba tyto systémy tvoří celek, vždy jsou to vlastně dvě varianty systému jednoho. Je jedna spisovná čeština, ta disponuje dvěma komunikačními normami, mluvenou a grafickou. Každá z nich má v rovině komunikační své funkční odlišnosti. Výhodou mluvené komunikace je její snadná realizace a bezprostřednost, hlavní předností grafické komunikace a jejího systémového základu je to, že spojuje mluvčího s adresátem vzdáleným prostorově i časově, že je snadno uchovatelná a může mít neomezený počet příjemců.

1.9.2 Grafémy projevů psaných a projevů tištěných

V grafických soustavách fonematického typu má každý grafém několik variantních různotvarů. Takovými různotvary jsou především modifikace grafémů, užívané v projevech psaných na rozdíl od projevů tištěných. Psané podoby grafémů se většinou grafémům tištěným podobají, ale téměř nikdy se s nimi úplně neshodují. Potřeba modifikace grafému v projevech psaných vyplývá do značné míry z technických podmínek zhotovování rukopisu, např. při spojování jednoho grafému s druhým.

1.9.3 Velká písmena a jiné grafické znaky

V psaném i tištěném písmě má každý grafém dva základní různotvary, kterým se říká velká a malá písmena. **Velká písmena** mají základní platnost. Užívá se jich na začátku věty a mají pak dvojí funkci. Označuje se jimi příslušný foném a kromě toho jsou hraničním signálem začátků vět. Druhou základní funkcí velkých liter je odlišovat vlastní jména od ostatních slov. Také v tomto případě se užívá velkých variant jen u prvního grafému. Celá slova nebo i skupiny slov se skládají z velkých písmen často v nápisech, názvech literárních děl i jiných výtvorů a také při zdůrazňování (ve zdůrazněné části textu mají grafickou podobu normální).

V grafických soustavách hláskového typu se vždy v nějaké míře užívá také prostředků, které v zvukovém plánu nemají přímé odůvodnění. To se týká např. užívání velkých písmen pro označení větných začátků a vlastních jmen; dále různých **zkratek**, pomocných znaků ideografických aj. Zvláštní postavení mají v grafických soustavách hláskového typu **prostředky pro označování větné intonace** a **členění vět na úseky nebo souvětí na dílčí věty,** také značky, kterými se v textu vydělují tzv. věty vložené.

1.9.4 Fonologická transkripce

Ve fonologické části mluvnice se užívá transkripce, která se z větší části shoduje s transkripcí fonetickou (sr. I. Fonetika A. 1.4).

Základními jednotkami fonologické transkripce jsou grafické znaky, jimž v zvukové realizaci odpovídají fonémy. Jen v omezeném rozsahu se při fonologické transkripci přihlíží k pozičním variantám (např. k slabičným variantám sonorních souhlásek, které od sebe odlišujeme zvláštním diakritickým znakem pod normální literou; sr. slabičná sonora /r̩/ proti neslabičné /r/).

Odchylně od fonetické transkripce se označují dlouhé samohlásky, a to dvojtečkou za literou (grafémem); sr. dlouhá samohláska /a:/ proti krátké samohlásce /a/, /e:/-/e/, /i:/-/i/. Fonologickou transkripci píšeme v šikmých závorkách / /.

B. FONOLOGIE SPISOVNÉ ČEŠTINY

2.0 FORMOVÁNÍ SPISOVNÉ ČEŠTINY

Hlavní zvláštnosti fonologického systému spisovné češtiny se dají poměrně snadno stanovit na základě srovnání s komplexem českých nářečí. Spisovná čeština se začala formovat v 13. století, kdy nářeční diferenciace západoslovanského nářečního bloku na území Čech a Moravy (spolu s přilehlou oblastí slezskou) již značně pokročila. Vyplynulo z celkové kulturně-politické situace, že se stalo základem spisovné češtiny nářečí sídelního města Prahy a jeho okolí. Tam se už dříve (než se začalo v písemné komunikaci užívat češtiny) vyvinul tzv. kulturní dialekt, kterým se uspokojovaly složitější dorozumívací potřeby státní administrativy a církevního života. Také ústní slovesnost se podílela na formaci kulturního dialektu, v němž ustupovaly úzce teritoriální zvláštnosti společným rysům nadnářečním.

Už v tomto kulturním dialektu a ve větší míře pak v jazyce psaném narůstala vrstva nových vyjadřovacích prostředků, hlavně lexikálních. Byly to především jednotky pojmenovací, jež sloužily označování různých nových kulturních vymožeností. Pro tyto nové skutečnosti byly pojmenovací prostředky zčásti přejímány z jiných jazyků, hlavně z latiny a němčiny, zčásti se tvořily odvozováním z domácích lexikálních základů nebo sémantickými modifikacemi pojmenovacích jednotek v domácím jazyce již existujících. Šíření nových vyjadřovacích prostředků latinského původu napomáhala hlavně oficiální náboženská organizace, jež latiny užívala nejen na úrovni mezinárodních styků a ve správním aparátě, ale také jako jazyka kultického. Domácího jazyka se užívalo jako opory pro náboženskou výchovu širších vrstev, z počátku jen v míře velmi omezené.

2.0.1 Příznaky fonologické cizosti

Tato situace se začala poměrně rychle měnit v století 14., když zesílily městské stavy řemeslnické a na šlechtických dvorech se rozmnožil lid čelední.

První zachované literární památky psané česky pocházejí z konce 13. století, ale sahají svými kořeny do doby o něco starší. V dřívějších dobách se užívalo v kruzích českých vzdělanců pro určité projevy mluvené i psané latiny, v 10. a 11. století také církevní slovanštiny. To zanechalo své stopy v náboženské a administrativní terminologii; v nejstarších zachovaných písemných památkách česky psaných se však nedají zjistit žádné známky toho, že by se spisovná čeština začala tvořit postupným počešťováním církevněslovanských textů.

Část vyjadřovacích prostředků, jež byly přejaty z cizích jazyků, přešla časem i do obecného užívání, ale neztratila ani po uplynutí několika staletí všechny příznaky cizího původu. I v dnešní češtině, spisovné i v nářečích, se např. udržela různá stará slova, ve kterých se vyskytuje foném /f/ na začátku lexémů a vůbec v polohách, ve kterých se v slovech původu domácího nevyskytuje. K takovým případům patří např. slova *forma, fara, fedrovat, fládr, frak*. Foném /f/ se v nich vyskytuje na počátku slova před samohláskou nebo sonorní souhláskou. Jako fonologická cizost se do jazykového systému přítomné doby zařazují i v různých dobách přejatá slova, jež mají na začátku samohlásku /a/, /e/, /i/ (netýká se to slov pomocných a interjekcí), např. *akát, atom, erb, eso, inkoust*.

Příznak fonologické cizosti z hlediska synchronního si v češtině udržují přejatá slova obsahující uvnitř lexikálních základů dvojici samohlásek, z nichž každá si zachovává svou slabičnou platnost. Patří sem např. slova *idea, poezie, rezervoár, kuloár*. K zvláštnostem těchto samohláskových skupin patří také to, že jejich členy nejsou odděleny rázem. V slovech domácích se samohláskové skupiny vyskytují jen na rozhraní dvou morfémů, z nichž aspoň jeden zpravidla bývá pojmenovacím základem (lexémem), např. *naočkovat, nauka, vyudit, doopravdy, jednooký, pravoúhlý*.

2.1 STYLISTICKÉ KONFIGURACE FONÉMŮ

K stylovému rozvrstvení jazykového systému přispívá fonologické složení lexémů také v případech, kdy obsahují takové kombinace souhlásek se samohláskami, jež se vyskytují v slovech domácího původu jen v případech, kdy má jejich význam zvukomalebné nebo expresívní zabarvení. Týká se to např. spojení palatální souhláska + /o/, /u/ nebo dvojhláska /ou/. K takovým případům patří zvukomalebná slova jako *ňuňukat, kňučet, kňourat, čochtat, šoupat, ďobat*, z expresívních výrazů např. *čouhat, čumět, courat, hňup, ňouma, potlouchlý, tululum* (Mathesius 1947, sr. též kap. C. a D.). V přejatých slovech si takové fonémové skupiny podržují příznak cizosti, např. *čokoláda, čovíčální,*

žurnál, šupa; mívají zároveň také zabarvení expresívní *(žumpa, žold, čokl).*

Fonémové kombinace uvedeného typu se běžně vyskytují na hranicích lexémů a přípon i koncovek, např. *spojovat, stěžovat, krajový, zkracovat, zkracují, sleďům, mužů* aj. Podobná situace je také u spojení velární souhláska + samohláska přední řady (s výjimkou /i/, jež vzniklo ze staršího /y/, jež je zachováváno v grafice). Zatímco např. skupina /xe/ uvnitř lexémových základů mívá expresívní zabarvení, např. *chechtat se, ochechule,* u slov s intelektuální platností mívá příznak fonologické cizosti *(chemie, schéma, cherubín).*

Fonologické cizosti se běžně vyskytují u přejatých vlastních jmen osob, zvláště rodných (křestních), z nichž některá svým původem sahají až do středověku (např. *Filip, František, Gotfrid, Filomena, Floián, Adolf*). Také příjmení cizího původu, nejčastěji německého, zdomácněla v českém prostředí ve fonémovém složení, jež se v jménech původu domácího nevyskytují, např. *Adler, Gebauer, Forst, Herman.* Mezi fonologicky příznaková vlastní jména patří názvy cizích měst a zemí, jež tvoří součást kulturní slovní zásoby, např. *Afrika, Amerika, Indie, Finsko, Galie, Helsinky, Taurus.* I pro přejatá vlastní jména platí stejně jako pro apelativa pravidlo, že při přejetí dochází k fonologické adaptaci, nepřijímají se cizí fonémy. K přejímání apelativ i vlastních jmen s fonémy jako /f/, /g/ byly vytvořeny předpoklady tím, že tyto hlásky existovaly již jako poziční a stylistické varianty v slovech domácích.

2.1.1 Proměny fonologického systému - centrum a periférie

V důsledku přejímání slov z cizích jazyků se měnil fonologický systém češtiny v podstatě jen v rovině fonémové kombinatoriky a v rovině funkčního zatížení fonémů. V rovině systémového uspořádání fonémů, o něž se opírá jádro každého fonologického systému, dochází ve spisovné češtině k posunům mezi **centrem** a **periférií** obou základních podsystémů segmentálních jednotek, samohláskových a souhláskových fonémů (souhláskových hlavně v části skládající se ze souhlásek nesonorních).

U podsystému vokalických fonémů se to týká samohlásky /o:/, jež se v domácích slovech intelektuálního významu v češtině nevyskytuje. Tak vzniká nápadná asymetrie v mikrosystému, který tvoří samohlásková kvantitativní korelace (sr. 2.3.1).

2.1.2 Postavení fonémů /f/, /g/ a /ʒ/, /ʃ/

V podsystému souhlásek upevňuje rostoucí počet lexikálních výpůjček periferní postavení fonému /f/, týká se to např. slov *filozofie, filantropie, fábor, fanfára, fotbal, fúrie, defraudace.* Podobná je situace u fonému /g/, jen s tím rozdílem, že domácí slova s tímto fonémem (jsou to jen interjekce) zde téměř vůbec chybějí, běžně se /g/ vyskytuje jen jako poziční varianta k fonému /k/ (např. v slovech *kdo, kde, kdy*). Při zdomácňování někdy /g/ alternuje s /k/,

např. *krejcar - grejcar, cikán - cigán,* u vl. jména *Kromus - Gromus.* Obě znělé afrikáty /ʒ/, /ǯ/ tvoří v českém podsystému souhláskovém nejzazší periférii, v domácích slovech jsou zastoupeny jen nepočetnými interjekcemi, na nepočetných výpůjčkách s těmito fonémy /ʒ/ téměř vůbec neparticipuje.

2.1.3 Statistická zjištění a funkční zatížení fonémů

Pro celkový ráz systému českých fonémů po stránce funkčního využití vyplývají závažné závěry ze statistických zjištění o hláskovém složení lexémů (základů pojmenovacích jednotek) v poměru k znakovým jednotkám pomocným, neplnovýznamovým, hlavně spojkám, předložkám a zájmenům a také k sufixálním složkám pojmenovacích jednotek včetně flektivních koncovek. Jen ke konstrukci lexémů se využívá celého inventáře fonémů, ostatní jednotky se znakovou platností jsou konstruovány bez využití některých fonémů souhláskových.

Některé spojky, předložky a většina koncovek jsou tvořeny jen jedním fonémem, hlavně samohláskou. Spojky *a* a *i* patří přitom k nejfrekventovanějším českým slovům, velmi často se vyskytují také předložky *na, do, za,* dále zájmena *já, ty, on, my, vy, se.* Hlavní zvláštností pojmenovacích jednotek je to, že se v jejich konstrukci využívá souhlásek ve větší míře než při konstrukci slov pomocných. K zvýšené frekvenci souhlásek přispívají neslabičné předložky *s, z, k,* jež však mají dvojfonémové varianty *se, ze, ke, ku* (a také předpony *s-, z-,* jež mají rovněž dvojfonémové varianty *se-, ze-*). Podle statistiky textů je v češtině poměr vokálů a konsonantů přibližně stejný.

Už tato statistika napovídá, že v češtině mají převahu slabiky typu CV (konsonant + vokál); to je také nejčastější případ tzv. *otevřených slabik,* k nimž patří slabiky jednofonémové a také slabiky typu VCV, CCV a slabiky, které mají na počátku tři nebo čtyři konsonanty (tyto jsou už velmi řídké). Celkem se dá říci, že se v češtině projevuje výrazná převaha otevřených slabik nad zavřenými, tj. končícími souhláskou nebo souhláskovou skupinou.

K charakteristice plnovýznamových slov (patří k nim všechna slova flexívní včetně číslovek, zájmena tvoří přechodnou třídu mezi slovy plnovýznamovými a formálními, a také adverbia) je třeba dodat, že se v češtině nevyskytují lexémy (lexikální základy), skládající se jen ze samohlásky nebo dvojhlásky (na rozdíl např. od francouzštiny, angličtiny i některých dalších jazyků). Jednofonémové jsou v češtině jen zkrácené názvy některých chemických prvků, a dále mluvnické názvy liter a vokalické zkratky vůbec.

2.2 SYSTÉMOVÉ USPOŘÁDÁNÍ SEGMENTÁLNÍCH JEDNOTEK

Jádro fonologického systému spisovné češtiny tvoří inventář fonémů v podobě uspořádané množiny s **dvěma podmnožinami** (podsystémy): **samohláskovou** a **souhláskovou.** Souhláskový podsystém se dále člení na dva dílčí systémy: **souhlásek sonorních** a **souhlásek nesonorních** čili šumových. Toto rámcové třídění českých fonémů se opírá o tzv. základové vlastnosti akustické, jejichž artikulační podmínění je dáno účastí nebo neúčastí té části mluvních orgánů, která se nazývá hlasivky. Účastí hlasivek vzniká tónový základ fonému, při neúčasti (nebo jen doprovodné účasti) hlasivek se stává akustickým základem fonémů složka šumová (šum vzniká v nadhlasivkové části mluvidel); v tomto případě jde o šumové (nesonorní) souhlásky. Skupina souhlásek sonorních tvoří přechod mezi samohláskami a šumovými souhláskami (sr. I. Fonetika C.).

2.2.1 Podsystém souhláskový

Pomocí tónové složky, jež má platnost diferenční, nikoli základovou, se u šumových souhlásek tvoří dvojice, u nichž jeden člen má tónový komponent navíc (těmto souhláskám se říká znělé), druhý je bez něho, např. /p/ - /b/, /t/ - /d/, /s/ - /z/.

Každý z těchto párů je realizací tzv. privativního protikladu, opakování v dalších párech je důsledek tzv. proporčnosti. Jde tedy zároveň o **protiklady privativní** a **proporční,** všechny páry dohromady tvoří **znělostní korelaci souhláskovou.** Funkčně je nejvíc využito párů /t/ - /d/, /s/ - /z/, /š/ - /ž/ a /p/ - /b/. Oslabené postavení v korelačním mikrosystému mají páry /f/ - /v/ a /k/ - /g/; v prvním z nich je slabším členem páru foném neznělý, v druhém foném znělý. Protikladová asymetrie je ještě větší u párů /c/ - /ʒ/ a /č/ - /ǯ/. Postavení fonému /ř/ sr. C. 3.4.2.1.

Důležitou vlastností znělostní korelace souhláskové je to, že platnost základního pravidla je omezena asimilačními a neutralizačními pravidly (podrobněji sr. kap. C.).

2.2.2 Kvantitativní korelace samohlásek

Na rozdíl od znělostní korelace souhláskové nepodléhá hlavní korelace samohlásková, tj. kvantitativní, žádnému pozičnímu omezení. V kterékoli slabice ve slově může být nositel slabičnosti, i v slovech o větším počtu slabik může každá z nich obsahovat dlouhou samohlásku, např. v slovech *králíkům* a *výskání* jsou to tři dlouhé slabiky. Slov a tvarů s dvěma dlouhými vokály v sou-

sedních slabikách (ať je slovo dvojslabičné nebo víceslabičné) je v češtině bezpočtu.

Samohlásková kvantita je v češtině úplně nezávislá na přízvuku (na rozdíl od ruštiny). Střídání dlouhých a krátkých samohlásek má v češtině podíl na odlišování lexikálních jednotek i gramatických tvarů, sr. např. dvojice *bál - bal* (imperativ od *balit*), *sílí - sílí, kárá - kára, vrány - vrany, dál - dal* aj.

2.2.3 Vztah mezi samohláskovým a souhláskovým podsystémem

Složitým způsobem, odlišným nejen v různých jazycích, ale také v dialektech téhož jazyka, se utvářejí **vztahy mezi základními podsystémy segmentálních jednotek, samohláskovým a souhláskovým.** Sám souhláskový podsystém se zřetelně dělí na dvě složky, z nichž jedna (tzv. sonory) pro svůj dvojí akustický základ, tónový a šumový, může být hodnocena jako útvar přechodový. Přechodový charakter sonorních souhlásek se projevuje i po stránce distribuční především tím, že mohou tvořit slabičný vrchol. V češtině se to týká hlavně likvid /r/ a /l/ a v ojedinělých případech také nazály /m/.

2.2.4 Postavení neslabičných samohlásek

Podobný přechodný charakter jako slabičné sonory mají **neslabičné samohlásky.** Ve spisovné češtině (a také v převážné části českých nářečí včetně češtiny obecné) se to týká neslabičného /u̯/, jež se vyskytuje jen jako součást dvojhlásky /ou̯/, popř. také dvojhlásek /au̯/ a /eu̯/ (v interjekcích a přejatých slovech). Podobně jako jsou slabičné souhlásky pozičními variantami příslušných souhlásek neslabičných, je /u̯/ poziční variantou samohláskového fonému /u/. V podobném poměru jako /u̯/ k /u/ je ve spisovné češtině souhláska /j/ k samohlásce /i/. Fonetická příbuznost těchto dvou fonémů je zřejmá, ale jejich distribuce má ještě daleko k tomu, aby bylo možno /j/ interpretovat jako poziční variantu samohlásky /i/. Oporou samostatnosti /j/ je především výskyt na začátku slov před souhláskou (např. *jmění, jho*, tvary slovesa *být* aj.). V nářečích a obecné češtině /j/ v těchto polohách zaniká, je tedy možno mluvit o tendenci k splynutí /j/ a /i/ v jeden foném.

Splynutím /j/ a /i/ v jeden foném /j/ by tak přešlo v /i̯/; byla by odstraněna dost nápadná asymetrie v podsystému českých samohlásek, ale ne úplně. Postavení neslabičného /i/ by bylo jiné než postavení neslabičného /u̯/. To má totiž mezi souhláskami akusticky příbuzný protějšek ve fonému /v/, s nímž také v některých českých nářečích vytváří variantní pár. Je to důsledek bilabiální artikulace fonému /v/, který pak v sousedství s vokálem splývá s /u̯/, např. v slově *pravda* (výsl. [prauda]).

2.3 SYSTÉMOVÉ USPOŘÁDÁNÍ SAMOHLÁSKOVÝCH FONÉMŮ

Všech samohláskových fonémů (kromě dvojhlásky /ou/) má spisovná čeština deset. Z nich jedna polovina jsou samohlásky krátké /i/, /e/, /a/, /o/, /u/. Protože délka trvání u dlouhých samohlásek je zhruba dvojnásobná než u samohlásek krátkých, je možno modelovat dlouhé samohlásky opakováním symbolu pro samohlásky krátké (/ii/, /ee/ atd.).

2.3.1 Kvantita samohlásek

Dlouhé samohlásky určují délku celé slabiky. V jazykovém povědomí se rozeznávají dlouhé slabiky jen na základě dlouhých samohlásek (a na základě dvojhlásky /ou/, popř. také /au/ a /eu/, jež se však v domácích slovech, jež nemají platnost interjekcí, nevyskytují). Souhlásky na fonologickou délku slabik vliv nemají, ani když je jich v jedné slabice větší počet; např. v slově *strastný* je jen druhá slabika dlouhá.

2.3.1.1 Postavení fonému /o:/

Po stránce funkční je mezi dlouhými a krátkými samohláskami rozdíl, každá dlouhá samohláska se vyskytuje méně často než její krátký protějšek. Velmi omezenou frekvenci má samohláska /o:/, protože se v domácích slovech, jež nemají expresívní zabarvení, vůbec nevyskytuje. Dloužením samohlásky /o/ se tvoří expresívní varianty k slovům bez dloužení, např. u adverbia *tolik* (tvar *tólik* jako by znázorňoval ve srovnání s *tolik* větší množství). Foném /o:/ se vyskytuje také v interjekci *ó*.

Běžně se vyskytuje foném /o:/ v slovech přejatých; tato délka se dosud v psané normě jazyka důsledně nevyjadřuje. Ve shodě s výslovností se píše /ó/ např. *balkón, balón, citrón, óda, ozón, odiózní* (připouští se též psaní *odiosní*), *ódium, perón, vagón, zóna*. Bez grafického vyznačení se předpisuje výslovnost s délkou např. v slovech *agronom, tropus, zoolog* (zde se připouští i výslovnost bez dloužení).

2.3.1.2 Postavení fonému /e:/

Oslabené postavení má v podsystému českých samohlásek také foném /e:/. Souvisí to s tím, že ve většině nářečí a také v obecné češtině se /e:/ změnilo v /i:/ (podobně jako se změnilo staré /o:/ v /u:/ po přechodném stadiu s /uo/, např. *dům, kůl, stůl*). Z obecné češtiny pronikají tvary s /i:/ do češtiny hovorové a někdy také do češtiny spisovné, např. v slovech *kolínko, polínko, vřetýn-*

ka, bidýlko (vedle bidélko). Tomuto pohybu napomáhají také vlastní jména jako *Polívka, Konývka.*

U některých zdrobnělin tohoto typu se dubletní tvary s /e:/ nevyskytují (např. kotýlek, pakatýlek). U dvojice *kolénko — kolínko* se v potravinové terminologii ustálil tvar s /i:/. K zastaralému slovu *vértel* se vedle *vértýlek* užívá také *vértelek*; k *jetel* se vyskytují zdrobnělé tvary *jetýlek* a *jeteléček*, ke *konev konévka* i *konývka*, ke *křídlo křidélko* i *křidýlko* ap. Podrobnější výzkum by asi ukázal, že tvary /e:/ pozvolna ustupují tvarům s /i:/.

K upevňování systémového postavení fonému /e:/ přispívají přejatá slova, v nichž někdy /e:/ alternuje s /e/, např. *héros - heroický, krém - kremrole, médium - mediální, téma - tematický, schéma - schematický, klérus - klerik, klerikální, plénum - plenární.* V důsledku přejímání slov s /e:/ vznikají také minimální dvojice typu *ven* (adv.) - *vén* (gen. pl. od *véna*), *fen* (gen. pl. k fena) - *fén* (suchý jižní vítr v alpské oblasti). Také různá vlastní jména přispívají k upevňování fonému /e:/ v systému českých samohlásek (např. *Béďa, Léna, Féďa, Péťa, Véna*).

2.3.1.3 Postavení fonémů /a/, /a:/

Pro celkové systémové uspořádání českých samohlásek vyplývají závažné důsledky ze zvláštního postavení fonémů /a/ - /a:/. Zatímco ostatní čtyři základní dvojice českých samohlásek tvoří jasné dvojčlenné protiklady /i/, /i:/ - /u/, /u:/, /e/, /e:/ - /o/, /o:/, /i/, /i:/ - /e/, /e:/, /u/, /u:/ - /o/, /o:/, zaujímá proti celé této protikladové skupině dvojice /a/, /a:/ postavení zvláštní, nevstupuje se žádnou další dvojicí do těsnějšího příbuzenského poměru.

Vzniká tak asymetrické uspořádání, u něhož se nabízí znázornění ve formě čtyřúhelníku s jednočlenným doplňkem na jedné rovině nebo ve formě jehlanu, u něhož fonémy /a/, /a:/ zaujímají postavení vrcholové. V případě plošného znázornění se nabízí umístění fonémů /a/, /a:/ do středu čtyřúhelníku. Vezmeme-li za základ pouze samohlásky krátké, dostaneme jednoduchý obrazec

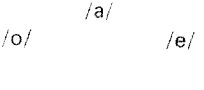

Každá ze samohlásek umístěných na vrcholech čtyřúhelníku se účastní dvou základních protikladů, pro něž se nabízí terminologické vyjádření ostrost - tupost (akutovost - gravisovost) a kompaktnost - difúznost, jejichž akustická interpretace není zatím obecně přijímána. Podle tradiční teminologie artikulační stojí zde proti sobě páry zadní - přední /u/-/i/, /o/-/e/ a střední - vysoké /o/-/u/, /e/-/i/. Odlišnost tupých a ostrých (předních a zadních), tj. /e/-/o/, /i/-/u/ je zesilována privativním protikladem labiálnost - nelabiálnost (akusticky bémolnost - nebémolnost).

K otázce zvláštního postavení fonému /a/ (resp. dvojice /a/, /a:/) je třeba ještě dodat, že jen v řadě /a/-/e/-/i/ se dá uvažovat o tzv. graduální (stupňovité) trojčlenné řadě, k níž by se pak připojovala dvojice /o/-/u/ jako vedlejší řada neúplná (sr. Vachek 1968, s. 28n a 130):

/a/ /e/ /i/
/o/ /u/

2.3.2 Matrice distinktivních rysů samohlásek

Celkové systémové uspořádání českých samohlásek se dá vyjádřit také tabulkou, ve které jsou základní protiklady vyjádřeny pomocí symbolů +, −, z nichž znak - vyjadřuje nepřítomnost příslušné protikladové vlastnosti, i když jde o tzv. minimální ekvipolentní páry, u nichž se jeden člen odlišuje od svého protějšku nejen nepřítomností jedné vlastnosti, ale zároveň substitucí za tuto vlastnost. Nejde pak (podobně jako u některých dvojčlenných protikladů souhláskových) o protiklad privativní, nýbrž symetrický, v němž oba členy mají stejný počet distinktivních vlastností. Všechny vlastnosti kromě jedné jsou oběma fonémům protikladového páru společné, jedna vlastnost je odlišná, ale u každého členu jiná. Schematicky se dá takový protiklad vyjádřit vzorcem $x + a - x + b$, kde symbol x vyjadřuje soubor společných vlastností.

V celkovém přehledu základních vlastností českých samohlásek není třeba uvádět tónovost, protože je vlastní všem samohláskovým fonémům (i neslabičným). Celková charakteristika pak dostává tuto podobu: symbol O vyjadřuje neúčast fonému na příslušném protikladu.

Tabulka 1 Celkové systémové uspořádání českých samohlásek

fonémy / protiklady	i	i:	e	e:	a	a:	o	(o:)	u	u:
ostré – tupé	+	+	+	+	0	0	−	−	−	−
vysoké – nízké	+	+	−	−	0	0	−	−	+	+
krátké – dlouhé	−	+	−	+	−	+	−	(+)	−	+

U protikladu /o/-/o:/ se pomocí závorky u fonému /o:/ naznačuje periferní postavení tohoto fonému.

Samostatný doplněk k systému českých samohlásek tvoří dvojhláska /ou/, k níž se volně přidružují dvojhlásky /au/, /eu/, jež mají podobně periferní postavení jako foném /o:/; vyskytují se jen v přejatých slovech (/au/ také v platnosti domácí interjekce).

Dvojhláska /ou/ je pravidelnou střídnicí za starší /u:/, jež se dosud udrželo v moravskoslovenských nářečích. Původ /ou/ je patrný z alternací /u/–/ou/, např. v slovech a tvarech jako *luk* (gen. p.) *louka, dub – doubek, kus – kousek, nuzný – nouze, obuv – obouvat.*

2.4 SONORNÍ SOUHLÁSKY

Všech sonorních souhlásek je ve spisovné češtině šest, jsou to tři souhlásky nosové (nazální), dvě likvidy a foném /j/. Nosové souhlásky /n/, /ň/, /m/ se liší dvěma vlastnostmi od likvid /r/ a /l/:

1. jejich tónový základ je tvořen za účasti hlasivek a zároveň rezonance v dutině nosní;

2. každá z nosových sonorních souhlásek má ve skupině souhlásek nesonorních své protějšky; jsou to fonémy /d/, /ď/, /l/. Tato příbuznost se dá vyjádřit formulí, že všechny tři nazální souhláskové fonémy tvoří se svými nenazálními protějšky korelační řadu souhláskové nazality.

2.4.1 Nazály /n/, /m/

Jen platnost poziční varianty má v češtině hláska /ŋ/, tj. velární /n/. Vyskytuje se jen v poloze před velárními souhláskami, např. v slovech *stinka, venku, mingo* aj. Nosová sonora /m/ se liší od /n/ v důsledku své příbuznosti s fonémem /b/ tím, že patří ke skupině souhlásek labiálních.

2.4.2 Sonory /l/, /r/ a /j/

Obě likvidní sonory /l/ a /r/ a také sonora /j/ se od sonor nazálních neodlišují jen nepřítomností kvality „nazálnost", ale také specifickou tónovou vlastností, jež se sbližuje s vokály. Tato příbuznost u likvid se projevuje tím, že se uplatňují jako nositelé slabičnosti, ale pouze v některých polohách (mezi samohláskami a na konci slova po souhlásce). Akusticky se slabičné likvidy od likvid neslabičných zřetelně neodlišují. Jde tedy pouze o poziční varianty likvidových fonémů.

Každá z likvid má svou specifickou vlastnost, kterou se odlišují od sebe navzájem a zároveň také od všech ostatních sonorních souhlásek. V případě fonému /l/ je to tzv. laterálnost (boková artikulace, sr. I. Fonetika C. 3.5.6).

Likvida /r/ se odlišuje od /l/ hlavně tzv. vibrantností, artikulačním základem i akustickou podobou. K markantním zvláštnostem fonému /r/ patří i to, že má svůj protějšek mezi souhláskami nesonorními (šumovými). Tímto protějškem je foném /ř/, který vznikl ze staršího fonému /ŕ/, popř. /r̓/, tj. palatálního a palatalizovaného /r/. Příslušnost fonému /ř/ k třídě souhlásek nesonorních je dobře patrná již z toho, že jeho tónová složka se vyskytuje pouze v závislosti na sousedních hláskách (sr. I. Fonetika C. 3.5.7.2). Oba tyto fonémy /r/ a /ř/ spolu alternují, např. v etymol. příbuzných slovech *mřít, mor, smrt, horce, var, vřít*, v tvarech *pára, páře, horní, hořejší*.

2.4.2.1 Foném /j/

Vlastnost laterálnosti a vibrantnosti u likvid uvnitř třídy sonor vytváří vlastně dvoučlennou podtřídu, k níž by se mohl připojit foném /j/ jako člen třetí, navazující na foném /ň/ vlastností, jež má svou obdobu u nesonorních souhlásek /t̓/ a /d̓/. Kdybychom se rozhodli pro trojúhelníkový vzorec /r/-/l/, stál by proti dvojici likvid jen foném /j/, jehož hlavní specifikum je výrazně akustická příbuznost s vokálem /i/ (Vachek 1968).

2.4.3 Systémové uspořádání sonor

Celou třídu (resp. subsystém) sonor lze pak charakterizovat na základě ekvipolentních protikladů orálnost - nazálnost, likvidovost - klouzavost (pro tuto vlastnost bývá foném /j/ někdy vydělován jako zvláštní jednočlenná podtřída (sr. Kučera 1961, s. 24), laterálnost - vibrantnost, palatálnost - nepalatálnost (tato vlastnost staví foném /ň/ do protikladu s fonémy /n/ a /m/; fonémy /r/ a /l/ se tohoto protikladu neúčastní) a akutovost - gravisovost (resp. ostrost - tupost). Protiklad orálnost - nazálnost přesahuje v párech /d/ - /n/, /d̓/ - /ň/, /b/ - /n/ přes hranice podtřídy sonorních souhlásek.

2.4.3.1 Matrice distinktivních rysů sonorních fonémů

Se sonorními souhláskami je ve volném příbuzenském vztahu také foném /v/, který je artikulačně i akusticky příbuzný s neslabičným /u̯/, jež je poziční variantou vokálu /u/. Foném /v/ má svůj neznělý protějšek ve fonému /f/, ten má však v systému šumových (nesonorních) souhlásek periferní postavení, vyskytuje se jen ojediněle v domácích slovech. Původně patřil foném /v/ v češtině mezi souhlásky sonorní. Některé zvláštnosti svého staršího postavení si novočeské /v/ zachovalo. Jsou to především odchylky od znělostní asimilace. Před /v/ se párové neznělé souhlásky neasimilují (sr. *potvora, svatý*). /v/

Tabulka 2 Celkové schéma sonorních souhlásek

protiklady	m	n	ň	r	l	j
nazál. – orál.	+	+	+	–	–	–
likvid. – klouz.	0	0	0	+	+	–
later. – vibr.	0	0	0	–	+	0
palat. – nepalat.	0	–	+	0	0	(+)

samo však před neznělou asimiluje (např. v slovech a spojeních *vtáhnout, v tom*), kde se píše v; ale vyslovuje *f*. V jiných nářečích zase /v/ alternuje s /u/ po samohlásce, s níž tvoří dohromady dvojhlásku (je zde např. prauda, lauka).

K párům /d/ - /n/, /ď/ - /ň/, /b/ - /m/ je třeba ještě dodat, že je možné považovat je za souhláskovou korelaci nazálnosti (Vachek, 1968, s. 89-90). Je však třeba pamatovat na to, že u všech těchto tří párů jde zároveň o prodloužení korelace znělostní. Nebylo by ani nemožné stavět nazály proti souhláskám /t/, /ť/, /p/. Alternativní charakteristika na základě trojic /t/ - /d/ - /n/, /ť/ - /ď/ - /ň/, /p/ - /b/ - /m/ by mohla dostat také podobu

/t/ – /d/	/ť/ – /ď/	/p/ – /b/
/n/	/ň/	/m/

K zvláštnostem těchto trojic patří i to, že prvé dvě z nich jsou navzájem propojeny protikladem palatálnosti /t/ - /ť/, /d/ - /ď/, /n/ - /ň/), jehož se také účastní nesonorní i sonorní souhlásky, ale jen některé.

2.5 NESONORNÍ SOUHLÁSKY

Nesonorní souhlásky se po stránce akustické vyznačují podobnou výlučností jako samohlásky. Akustický základ u nesonorních souhlásek je šumový, u samohlásek tónový. Pokud se u nesonorních souhlásek tónová složka vyskytuje, nepatří zde k akustickému základu, má zde jen platnost diferenčního příznaku (odlišuje souhlásky znělé od neznělých).

Šum nesonorních souhlásek vzniká podobně jako u souhlásek sonorních překonáváním překážky v ústní dutině. Překážka je buď úplná (vytváří se závěr, při jehož zrušení má šum podobu tzv. exploze) nebo je neúplná (má

podobu úžiny) a artikulace se vyznačuje procesovostí (trváním). Vznikají fonémy třené (frikativy, spiranty), v případě exploze fonémy ražené (okluzívy, explozívy).

2.5.1 Systémové uspořádání nesonorních fonémů

Všech nesonorních souhlásek je ve spisovné češtině 20, některých z nich se však využívá k tvoření znakových jednotek jen v malé míře; ty mají v podsystému souhláskových fonémů jen okrajové (periferní) postavení. Na základě artikulačních vlastností se dají nesonorní souhlásky celkem snadno utřídit na čtyři skupiny. Analogicky k základním postavením mluvidel se dají tyto skupiny seřadit podle osy vertikální a horizontální do čtverce:

f ď š ž č ʒ	t d s z c ʒ
k g x h	p b f v

Početní asymetrie mezi horními a spodními skupinami je způsobena tím, že vedle vlastních souhlásek závěrových a úžinových jsou v obou horních skupinách navíc dvě souhlásky polozávěrové [č], [ǯ], [c], [ʒ], z nichž fonémy znělé se vyskytují jen v několika málo interjekcích a pak v nepočetných přejatých slovech a cizích vlastních jménech. V domácích slovech se [ʒ] a [ǯ] vyskytují jen jako poziční varianty za /c/ a /č/ před znělými souhláskami (např. ve slovech [lezgdo], [lezgde].

Podobně slabé postavení má v levé spodní skupině foném /g/. Vyskytuje se v domácích slovech jen jako poziční varianta za /k/ (např. [gdo], [gdibix]), jinak jen v interjekcích a přejatých slovech (včetně slov expresívních, přejatých z nářečí, jako je např. slovo *galán*).

Pro akustickou charakteristiku čtyř skupin sonorních souhlásek nabízí teorie distinktivních rysů dvojí řešení, jedno starší, jedno novější. Podle staršího pojetí se odlišují obě dvojice, levá v poměru k pravé a horní v poměru k spodní tak, že jde o protiklady kontrastní, podle novějšího pojetí o protiklady privativní.

Tento rozdíl vyplývá z odlišného pojetí akustické podstaty dvou fonologických protikladů: kompaktnost - difúznost a akutovost - gravisovost. Někdy jsou tyto protiklady interpretovány jako kontrastní (ekvipolentní), jindy zase jako privativní.

Poměr levé části horní řady (jsou to podle artikulace souhlásky palatální) k straně pravé (alveolární) je jiný než levé části řady spodní (jsou to souhlásky velární) k řadě pravé (labiální). Palatální souhlásky se vyznačují zřetelnou akustickou a artikulační příbuzností se souhláskami alveolárními, naproti

tomu velární souhlásky od souhlásek labialních jsou zhruba stejně odlišné jako labiální od alveolárních.

Příbuznost palatál s alveolárami je také zřetelně vyjádřena v české grafické soustavě. Palatální fonémy se odlišují graficky od svých nepalatálních (alveolárních) protějšků pouze dodatkovými znaménky (háčkem). Fonologická příbuznost je zde graficky vyjádřena podobným způsobem u samohlásek (protiklad krátká - dlouhá).

Podle teorie distinktivních rysů se liší palatální souhlásky od alveolárních buď tak, že mají při stejném základu (akutovost) navíc vlastnost kompaktnosti, nebo je alveolárám přiznávána kontrastní vlastnost „difúznost". Vzhledem k jasné příbuznosti palatálních souhlásek s alveolárami by bylo možné počítat s privativními protiklady jen v tomto případě a u řady souhlásek gravisových (veláry a labiály) s protiklady kontrastními.

2.5.1.1 Protiklad akutovost - gravisovost

S existencí kontrastního protikladu **akutovost - gravisovost** se běžně počítá u souhlásek alveolárních v poměru k labiálám a obyčejně také u palatál v poměru k velárám. Poměr palatál k velárám je však v češtině odlišný od poměru alveolár k labiálám, a to především po stránce distribuční. Souhláska [x] alternuje se souhláskou [š], souhláska [h] se souhláskou [ž] a [z], souhláska [k] se souhláskou [č] a také [c]; souhláska [g], kde jde v podstatě jen o přejatá slova, alternuje s [ž] a [z] podobně jako souhláska [h] (např. *doga - doze, Ladoga - Ladožský*).

2.5.1.2 Protiklady závěrovost - kontinuálnost, znělost - neznělost

Ve všech čtyřech skupinách souhlásek, konstituovaných protiklady kompaktnost - nekompaktnost (v horní řadě je situace zvláštní, podle tradičního pojetí artikulačního jde o protiklad palatálnost - nepalatálnost a akutovost - gravisovost) vznikají další diference na základě protikladů **závěrovost - kontinuálnost** a **znělost - neznělost.** V obou těchto případech je akustický základ nesonorních souhlásek pouze modifikován, a to tak, že v jednom případě vznikají páry souhlásek, jejichž jeden člen je realizován v podobě úžinové (kontinuální), jeho protějšek v podobě závěrové (nekontinuální), v druhém případě se jeden člen páru odlišuje od svého protějšku „zesílením" pomocí diferenčního příznaku „znělost".

2.5.1.3 Postavení párů /c/ - /ʒ/, /č/ - /ǯ/

U souhláskových párů, které jsou konstituovány protikladem úžinovost - závěrovost, vzniká však komplikace v důsledku toho, že akutové kontinuanty mají závěrové protějšky dva, z nichž jeden má charakter fonému smíšeného. V případě akutových nepalatálních souhlásek jsou to afrikáty /c/ a /ʒ/, v případě souhlásek palatálních jsou to afrikáty /č/ a /ǯ/. Protože znělé afrikáty se vyznačují jen slabým funkčním zatížením, má řada znělých souhlásek dvě prázdná místa, bereme-li v úvahu jen slova domácí bez expresívního příznaku. Proti úplné řadě neznělých souhlásek stojí neúplná řada souhlásek znělých:

/f/	-	/p/	/s/ - (/c/ - /t/)		/š/ - (/č/ - /ť/)		/x/ -	/k/
/v/	-	/b/	/z/	- /d/	/ž/	- /ď/	/h/	/g/

Souhlásky úžinové se liší od souhlásek závěrových nejen kvantitativně (kontinuálností), ale zároveň také zvláštním zesílením šumu. Tento rys se zřetelně projevuje v souhláskových skupinách se sykavkami. Průvodní vlastnost kontinuant bývá někdy vydělována jako distinktivní rys (užívá se pro ni označení drsnost, angl. strident), v češtině je to většinou vlastnost průvodní (redundantní). Relevantní je pouze u afrikát, popř. také u nesonorní vibranty /ř/, pokud se interpretuje šumová složka jako element společný s afrikátou /č/.

Zvláštní charakter úžinových souhlásek v poměru k závěrovým se projevuje tím, že zřetelný rozdíl mezi oběma řadami zachovává ve všech pozicích (nepodléhá neutralizaci). Po této stránce je situace podstatně odlišná u znělých souhlásek v poměru k souhláskám neznělým. Protiklad neznělost - znělost se v některých polohách neuplatňuje, neutralizuje se. V polohách, kde se znělostní protiklad neuplatňuje, se připouštějí buď jen znělé nebo jen neznělé párové souhlásky. Neznělé se připouštějí na konci slova před realizovanou pauzou a v souhláskových skupinách, na jejichž konci je neznělá (k tomu sr. kap. C.)

2.5.1.4 Korelativní vztah kontinuálnost - nekontinuálnost

Souhláskové páry neznělá - znělá bývají celkem shodně interpretovány jako fonologická korelace. V posuzování párů vytvářených protikladem **kontinuálnost — nekontinuálnost** (úžinovost - závěrovost) se názory odborníků rozcházejí. Většinou se páry tvořené úžinovými a závěrovými souhláskami považují za korelace. Podle Vachka (1968) jde v tomto případě o „souhláskový korelativní vztah (kontinuálnost + drsnost)". Tato charakteristika je však neúplná, i když se připustí, že akustickou podstatu jevu vystihuje správně. S ko-

relací kontinuálnosti počítá Vachek pouze u párů /s/ - /c/, /š/ - /č/ a /x/ - /k/, páry /f/ - /p/, /v/ - /b/, /s/ - /t/, /š/ - /ť/ atd. řadí k „nekorelativnímu vztahu".

Je však docela jasné, že všechny tyto páry spojuje to, že jsou proporční. To je rys, který má celá tato skupina společný s korelacemi.

2.6 SUPRASEGMENTÁLNÍ PROSTŘEDKY

V komplexu suprasegmentálních prostředků mají v češtině dominantní postavení obě složky modulační, **tónová a dynamická** (silová). Ty jsou k sobě v poměru komplementárním při poměrně značném stupni autonomnosti. Někteří specialisté pro otázky větné intonologie zdůrazňují závislost tónové (melodické) složky na složce dynamické. V tom smyslu se někdy mluví o fyziologickém základu této souvislosti (Hála 1962). Připouští se však zároveň, že se za určitých podmínek může složka tónová uplatnit nezávisle na složce dynamické a také kvantitativní. V důsledku toho se pak každá z obou složek může zkoumat nezávisle a pojednává se pak samostatně jednak o dynamické linii české věty, jednak o linii tónové (melodické).

Jsou-li obě hlavní modulační složky při celkové závislosti do jistého stupně autonomní, nabízí se formulace, že při souhlasném využití (buď sestupném nebo vzestupném) vznikají útvary bezpříznakové, při nesouhlasném využití pak útvary příznakové. S tím by byly v souhlase poměry v češtině, kde podle Hály (1962) jednoduché věty oznamovací (těch je v běžné jazykové komunikaci většina) mají dynamickou i tónovou linii sestupnou. Podle jiných fonetiků (např. podle Romportla) je melodická linie v jednoduchých českých větách na začátku mírně stoupavá, po dosažení vrcholu pak mírně klesavá, což však bývá jen částečně v souhlasu s průběhem linie dynamické.

Celkový průběh obou linií, dynamické i melodické, má zhruba stejnou podobu i ve větách rozkazovacích a přacích, dále také ve větách tázacích tzv. doplňkových, jež obsahují tázací zájmeno, adverbium nebo částice. Naproti tomu však se tónová linie v otázkách zjišťovacích v závěru od linie dynamické zřetelně odchyluje, má podobu vzestupnou. Tak tomu bývá také v příznakových (aktualizovaných) větách oznamovacích, rozkazovacích, tázacích a přacích, nikoli však závazně (sr. k tomu příklady I. Fonetika E. 5.4 a také Daneš 1957).

2.6.1 Tónová linie českých vět

Poměrná nezávislost **tónové linie české věty** na linii dynamické je dobře patrna v jednoduchých větách, které se člení zřetelně do dvou nebo více větných úseků. V takových případech se vyznačují nekoncové úseky modifika-

cí tónového průběhu, jež má podobu vzestupnou. To ovšem se týká jen závěrečné části úseku (posledního jejího taktu), část předcházející může být méně sestupná nebo rovná, někdy však bývá také vzestupná. V těchto případech se někdy může považovat přípravná část tónového průběhu za součást kadenčního ztvárnění. V koncovém větném úseku bývají poměry podobné.

Celkovou tónovou linii jednoduchých vět nebo vět složených, které se skládají aspoň ze dvou úseků, můžeme názorně graficky popsat pomocí linií (Kučera 1961, Grepl 1967), doplněných literami, které označují slabiky, na nichž se realizuje klesání nebo stoupání tónové linie. Toto grafické znázornění se dá zjednodušit tak, že se k jednotlivým literám připojí číselný index, který naznačuje relativní výšku tónu příslušné slabiky.

Toto grafické zobrazení se ještě zpřesní menší modifikací řady A, B, C, D, u níž se počítá s možností, že mezi slabikou C a D, jež označují začátek a konec taktu, může být jedna nebo dvě (zřídka tři nebo i více) dalších slabik. Tyto další slabiky mohou být označovány pomocí dodatkového symbolu *x*, výhodnější je však opakování koncového symbolu D s číselným indexem, kterým se označuje počet slabik koncového taktu počínaje slabikou druhou. Centrální postavení má při celkovém uspořádání kadencí (včetně polokadence) slabika C, na níž je úsekový přízvuk.

Přízvučnost slabiky C se přitom nemusí vyznačovat. Obě sousední slabiky jsou zpravidla bezpřízvučné (slabika D je druhá slabika koncového taktu, D^{I} a D^{II} atd. jsou další jeho slabiky). Slabika A může, ale nemusí být přízvučná. Znázorníme si druhý úsek věty *Celé prázdniny / jsem tě neviděl* pomocí řady A_5 B_4 C_3 D_2 D^{I} D^{II}_{-1}, v níž každá následující slabika je o stupeň nižší než předcházející. Indexem -1 u poslední slabiky se naznačuje, že je o stupeň níže než je spodní stupeň normální. Podobně je možno znázornit nadprůměrné povýšení tónu ve větách tázacích.

Na určité potíže při použití této literové symboliky narazíme v případech, kdy se hlavní část kadence realizuje celá na jedné slabice, jíž je jednoslabičné přízvučné slovo. V takových případech tónové stoupnutí nebo klesnutí proběhne v slabice C a to se vyjádří užitím dvou číslicových indexů, jež pak naznačí stoupnutí (např. C_{2-3}) nebo klesnutí (C_{3-2}).

Jestliže má vstupní část kadence podobu stoupavou a vlastní kadenci (slabiky CD, CD_1 D_2) podobu klesavou, vznikne kadence stoupavě klesavá (M. Grepl 1967). Bývá tomu tak jednak ve větách tázacích, jednak v příznakových větách oznamovacích i jiných (rozkazovacích, přacích a zvolacích). Ve větách tázacích může přitom dojít na slabice C k poklesu, v následující k příkrému stoupnutí a potom k závěrečnému mírnému poklesu. Vstupní část kadence může pokračovat v rovné linii větného začátku, např. ve větě *Přijeli včera večer?* počínaje slovem *večer* má intonace podobu A_2 B_2 C_1 D^{I}_{4} D^{II}_{3} (Grepl 1967).

Při důrazovém posunutí přízvukového vrcholu k počátku věty dostává celá

intonační linie podobu zvolna klesavou. V rozkazovacích větách klesavá kadence (např. A_4 B_3 C_2 D_1 ve větě *Napijte se čaje!*) přechází v kadenci stoupavě klesavou A_2 B_3 C_4 D_1 (Grepl 1967; s. 38 a 39).

2.6.1.1 Tzv. polokadence

U tzv. **polokadencí** je častým zjevem intonační poklesnutí na slabice B, další na slabice C, potom teprve nastává postupné stoupání, jež je pro polokadenci charakteristické. Stoupání však může začít už slabikou C a potom rovnoměrně pokračovat; celková podoba kadence je pak např. A_1 B_2 C_3 D_4 (popř. s pokračováním $D_5^{(1)}$). Tato modifikace má pak stylistickou nebo citovou platnost.

K zvláštnímu tónovému poklesu dochází na počátku větných úseků nebo i v jejich závěrečné části polokadenční nebo kadenční a může se v složitější větě několikrát opakovat. Tak je tomu např. ve větě *Kámen se začerní / a na černou plochu / se pauzuje kresba* (Daneš 1957, s. 49). V prvním úseku nastává pokles na zvratném zájmenu *se*, následující přízvučná slabika v tónovém klesání pokračuje, pak se přechází k stoupání; v druhém úseku je tónové poklesnutí nejdříve na začátku (spojka *a*), pak na druhé slabice slova *černou*, klesání přechází na následující přízvučnou slabiku a poslední slabika úseku prudce stoupne; v třetím úseku (je to už závěr věty) je zase pokles na počátečním zvratném *se*, následující slovo *pauzuje* pokračuje o stupeň výše ve všech třech slabikách na stejné úrovni, pak na přízvučné slabice (je to tzv. intonační centrum) nastává pokles a klesání pokračuje na další slabice.

V příznakové modifikaci celkové intonační linie této věty je v prvním úseku poklesnutí na zvratném *se* nejhlubší, pak na následující přízvučné slabice začíná stoupání a pokračuje až na konec úseku. V podstatě stejně je tomu na konci druhého úseku (polokadence začíná před přízvukem); původní podobu si zachovává kadence v posledním úseku věty.

V tónovém poklesnutí přízvučné slabiky na začátku věty, jež se v češtině vyskytuje dosti často, je možno spatřovat tónovou kompenzaci za převládající dynamickou sestupnost větných začátků. Po této stránce jsou zvláštní poměry na začátku vět, které navazují na věty předcházející. Toto navázání se nejčastěji uskutečňuje pomocí jednoslabičného formálního slova, jež k vlastnímu obsahu věty nepatří. Zde jde o jevy mezivětné fonologie.

2.6.2 Dynamická linie českých vět

O celkovém průběhu **dynamické linie české věty**, jejíž nejobvyklejší podoba se vyskytuje v neutrálních větách oznamovacích, se dosud názory odborníků

rozcházejí. Dosti dlouho se uznávalo, že základní podoba dynamické linie je mírně stoupavá, není-li některý větný člen přízvukově zvýrazněn tzv. větným přízvukem. Novější výzkumy však ukázaly, že koncové stoupnutí dynamické linie může být nevýrazné, že někdy k stoupnutí nedojde vůbec a ani mírný pokles tu není vyloučen. Několik takových příkladů uvádí Daneš (1957), který přitom počítá se stylistickou variabilitou. Podrobněji sr. I. Fonetika, kap. E. 5.

2.6.3 Tzv. frázování

Nedílnou součástí suprasegmentálního ztvárnění větných celků je jejich členění pomocí přestávek (pauz); pro toto členění se užívá označení **frázování.** Pauzami se od sebe oddělují také větné celky, toto členění je zvýrazněno koncovými kadencemi i antikadencemi. Podobně jsou pauzy oddělující od sebe větné úseky zvýrazňovány polokadencemi. Ve větných úsecích, které se skládají z několika taktů, bývají na jejich rozhraních pauzy oslabené, málo zřetelné, jež se někdy ani nerealizují. Jde pak o tzv. potenciální (fakultativní) pauzy, jejichž zvláštním případem jsou pauzy posuvné, jež se vyskytují např. ve spojeních typu *okna a dveře.* Normálně zde bývá pauza - pokud se realizuje - před spojkou, vyskytuje se však i členění s pauzou po spojce.

Jde tedy o potenciální (fakultativní) pauzy uvnitř taktu, jež jsou vždy nevýrazné. Příklonky se k jádrovému slovu taktu připojují zpravidla těsněji než předklonky. Všechna slova příklonná se však po této stránce nechovají úplně stejně. Např. ve spojení *nezdá se však* je částice *se* připojena k slovesu těsněji než spojka *však* k částici. Ve spojení *nezdá se mu to však* je už zase situace jiná.

Potenciální pauzy nabývají na významu při veršové rytmizaci, zvláště jambické. Zde také víc než v jiných útvarech veršových záleží na využití stoupavé dynamické linie (Mathesius 1947). V jambických verších je větší potřeba vzestupných začátků větných úseků a taktů a v důsledku toho bývají zesilovány pauzy, jež v běžných promluvách bývají tlumeny nebo i zanedbávány. Jako nepřízvučné začátky taktů se častěji uplatňují formální slova, která mají hovorové zabarvení. Tím se v jambických verších oslabuje stylistická nadnesenost celkové vzestupné rytmizace, kontrastuje se stylistickou obvyklostí rytmizace sestupné.

Ke konstrukci vzestupných začátků taktu se využívá v jambických verších např. ukazovacích zájmen; jejich hovorové zabarvení je patrno z těchto úryvků běžných rozmluv: *Ten starý obraz už tam nevisí. – Kterou knihu chceš, tu vázanou? Podej mi / tu spodní desku. – S tím na něho nechoď. – Tím nepomohl ani sobě.* Přívlastková zájmena v takových případech mívají také zabarvení emocionální; Mathesius (1947) uvádí mj. tyto příklady: *Dej si dolů ten kabát! – Jen kdyby mne ta hlava přestala bolet! – Co tady chce ten člověk?* Dodáváme větu *S tím naším Janem to není k vydržení.* – Samo sebou se rozumí, že je využití takových případů v jambických verších závislé na jejich obsahové náplni a celkovém rázu textu. Ve veršovaném dramatu je k jejich využití víc příležitostí než např. v skladbě lyrické.

K zvláštnostem jambické rytmizace patří také zvýšená potřeba zvýrazňování předělů na rozhraní veršů, a to i v případech, kde jde o tzv. přesahy *(enjambement).* V takových případech se podřizuje veršovanému členění i větná intonace, dostává se pak ve větší míře k slovu intonace veršová (Mukařovský 1948, s. 170).

2.6.4 Tempo řeči

Zvláštní postavení má mezi suprasegmentálními prostředky tzv. tempo, rychlost realizace mluvených projevů. **Tempo řeči** je regulováno především mluvní a percepční kapacitou účastníků komunikace, ta nutně omezuje individuální variabilitu tempa. K objektivním determinantům tempa řeči patří také tzv. sémantická hustota promluvy. Ta je dána průměrnou slabičnou délkou slov, popř. nejmenších segmentálních jednotek, které mají platnost jazykových znaků. Promluva, která má menší průměrný rozsah těchto jednotek, si vynucuje pomalejší tempo než promluva s průměrným rozsahem větším.

C. FONOLOGICKÁ KOMBINATORIKA (FONOTAKTIKA)

3.0 PŘEDMĚT FONOTAKTIKY

Fonotaktika zjišťuje hlavně různá omezení týkající se spojování fonémů při tvorbě fonologických jednotek složených (slabik, morfémů, slov a také slov v taktech a větných úsecích). Jazyky se od sebe liší v tom, že některých spojení využívají a jiných nikoliv a že některým spojením dávají přednost před jinými. V těchto pravidelnostech se zčásti obrážejí staré hláskoslovné změny; častěji jde o jazykové konvence. Některé pravidelnosti jsou důsledkem směřování k artikulační snadnosti a akustické efektivnosti.

V češtině je např. důsledkem starých fonologických změn omezený výskyt samohláskových začátků slov (sr. podrobněji Mathesius 1947, Vachek 1940).

Už v době praslovanské k některým samohláskám na začátku slova (původně asi jen v případech, kdy nešlo o počátek věty a předcházelo slovo končící na jinou samohlásku) bylo přidáváno tzv. protetické j /i/. Týkalo se to hlavně samohlásek /e/ a /i/; proto je např. v češtině *jest* proti latin. *est*. V češtině se vyskytuje /e/ na začátku slov většinou jen v slovech přejatých (např. *erb, eso, energie, elektřina*).

V slovech domácího původu zachovává čeština stav starý. Tvoří-li se ze starých základů slova nová, původní jejich podoba se nemění, ať jde o odvozeniny předponové (např. *pojezdný, pojistka*) nebo příponové (*jedlík, jistota*). Čeština někdy mívá počáteční /j/ také v případech, kdy je v jiných slovanských jazycích na začátku slova samohláska; proti čes. *jistý* je sloven. *istý*, proti *jiskra* sloven. *iskra*, za čes. *jaký (jako)* sloven. *aký (ako)*.

3.1 Kombinovatelnost fonémů uvnitř slova

Kombinovatelnost fonémů je omezena různými pravidly také uvnitř slov. V češtině jde většinou zase o důsledky starých hláskových změn.

Nízká frekvence kombinací velární souhláska + samohláska přední řady např. souvisí s praslovanskými palatalizacemi velár. Za původní spojení *ke* je např. *če*, za *ge* je *že*, za *che* je *še*. Časem vznikala nová spojení velára + *e*, když byla stará samohláska /ъ/ nahrazena samohláskou /e/; takového původu je spojení *ke* např. v tvarech *krokem* nebo v předložce *ke*.

Starými hláskovými změnami se vysvětluje omezená frekvence hláskových kombinací palatální velára + samohláska zadní řady. Je to zase především důsledek palatalizačních změn velárních souhlásek; různé nepravidelnosti vznikly hlavně v časování, např. v tvarech *bojovati, sužovati, bojuji, sužuji*. Zvláštní poměry byly přitom ve spojeních /ču/, /žu/, /šu/, jež se ve většině českých nářečích změnila na *či, ši, ži;* v slovesné flexi však byly častěji restituovány tvary staré (např. *peču, češu, pečuji*).

3.1.1 Kombinovatelnost fonémů na začátku slova

Převahou konsonantických začátků slov se v češtině rozmnožily typy slabik, které jsou neobvyklejší a také nejvýhodnější z hlediska artikulačního a percepčního. Jsou to typy CV (=konsonant + vokál) a CVC. Celkem platí o češtině a o jiných slovanských jazycích, že dávají v distribuci fonémů přednost konsonantickým začátkům (frekvence klesá pravidelně od jedné souhlásky k dvěma a třem) před konsonantickým zakončením; v češtině je číselný poměr asi 1:5. Nejdelší souhláskové skupiny jsou uprostřed slova, kde bývají pravidelně rozděleny slabičnou hranicí.

Už z uvedených příkladů je vidět, že pravidla o řazení fonémů mají většinou charakter pravděpodobnostní, připouštějí se různé výjimky. V souhláskových skupinách na začátku slabiky se dává přednost pořadí šumová souhláska + sonora + vokál; např. *vlak, krása, slast, smělý, snít*. Přibude-li na začátku další souhláska, je nejčastěji úžinová, po ní následuje závěrová *(strom, sklad, stvol, skvělý, střela)*. Při setkání dvou souhlásek sonorních se dává přednost pořadí nazála - likvida, např. *mráz, mlází, smrad*. Sonora před šumovou souhláskou na začátku slova vytváří tzv. pobočnou slabiku (např. *lsti, rty, msta*, sr. I. Fonetika E. 5.1.2).

3.1.2 Kombinovatelnost konsonantických a vokalických fonémů

V důsledku různých pravidel o kombinovatelnosti fonémů je ze všech možných hláskových kombinací využívána jen poměrně malá část. Ani základních možností ve využití možných hláskových skupení u nejkratších jednotek se znakovou platností nebývá plně využíváno. Pro češtinu stejně jako pro mnohé jiné jazyky platí pravidlo, že čím větší je frekvence slov o větším počtu fonémů, tím méně je využito všech možných kombinací. Mezi slovy, která se sklá-

dají jen ze dvou fonémů (jde hlavně o kombinace CV a VC), jsou velmi málo zastoupeny jednotky, které mají platnost pojmenovací. Kombinace CV se vyskytuje hlavně u zájmen, spojek a předložek (zde jde zčásti o tzv. vokalizované tvary neslabičných předložek *k, s, z, v*).

U kombinace VC je celková situace jiná. Především jsou zde zastoupeny kombinace s platností substantiv: *úl, úd;* též flektivní tvary slov trojfonémových, např. *os, ok, oř, uch, má* (od míti), *jí* (k jísti), *oř* (k orati).

Celkem se kombinací typu VC v češtině využívá poměrně málo, daleko méně než kombinací CV. Velká většina všech dvojfonémových slov připadá na zájmena *se, si, té, to, ta, ty, ti, je, já, ho, my* (= mi), *mi, vy,* předložky *do, po, za, od, ke, ku, se, ze, ve* a částice *by, ne, na, no, ba;* patří sem také několik adverbií *tu, už, až* a interjekcí *ach, ech, aj,* též interjekce dvouhláskové *ou, au,* ze spojek *či, že, ač.* Zvláštní skupinu zde tvoří názvy souhláskových fonémů (i hlásek) a grafémů (liter): *be/bé, ce/cé, de/dé, ef, el, er* atd. U samohlásek se vystačuje s názvy jednofonémovými *(a, á, e, é,* atd.), pro grafém /y/ se *užívá* řeckého názvu *ypsilon,* pro grafém /x/ názvu *iks* (graf. podoba je x).

3.1.2.1 Kombinovatelnost konsonantických fonémů v slovech třífonémových

Slova o třech fonémech jsou v češtině zastoupena dosti početně; i zde jsou však doložené kombinace jen menší částí kombinací možných. Poměrně málo jsou zastoupena slova dvojslabičná, např. *ale, ano, ono, oko, ucho, orá, oba, ona, oni.* Nejpočetněji je mezi trojfonémovými slovy zastoupen typ CVC. Patří k němu hlavně substantiva (např. *den, had, rak, rek, sad, rok,* dekl. tvary *hor, kol, žen, par*), pak tvary sloves *(dej, lez, nos, dal, bil, bit, vít),* zájmen *(nás, vás, tom)* adverbia *(tak, pak, moc, víc)* též tvar číslovky *(sto/set).*

Podle počtu dokladů následuje pak typ CCV; jde hlavně o flekt. tvary subst. *(snu, dne, lva, zdi,* dále *kra, hra),* sloves *(sní, dlí, hnu, tnu, tře, dře).* Patří sem též předložky *pro, dle,* z číslovek *tři, sto,* z adverbií *zde.* Nepočetné doklady typu VCC jsou substantiva: *obr,* přejaté *okr, akt, erb, arch* (= též gen. pl. k *archa*), tvary *uzd, úst,* slovesné tvary typu *uhl, osch* (zkrác. k *oschl*), jiné např. *obr, akr* jsou již dvojslabičné.

To, že se některé souhláskové skupiny v slovech o třech fonémech vůbec nevyskytují, nedá se někdy vyjádřit jednoduchými kombinačními pravidly. Překvapuje např., že se nevyskytují skupiny /n/ + šumová souhláska, ačkoliv kombinace /m/ + šumová souhláska se připouští, např. u slov *mžít; mše* (z lat. missa). Celkem se však kombinace sonora + šumová souhláska vyskytují zřídka, zatím co obrácený pořádek je obvyklý. Sonorní likvida po souhlásce šumové na konci slova se stává slabičnou (např. *vezl, vichr, nesl* aj.). Skupiny dvou šumových souhlásek zakončené likvidou se v platnosti samostatného

slova v češtině nepřipouštějí stejně jako skupiny šumová souhláska + likvida. V mluvnických tvarech, kde by se taková kombinace teoreticky dala čekat, objevuje se před koncovou likvidou tzv. vkladné /l/ (např. gen. pl. od *sklo* je *skel*, od *sestra sester*, od *astra aster*).

3.1.2.2 Kombinovatelnost fonémů v slovech čtyřfonémových

V slovech, která se skládají ze čtyř fonémů, převládá v češtině typ CVCV; dvě slabiky se stejnou kombinací fonémů reprezentují zde z hlediska artikulačního i percepčního optimální model slabičného složení slova. V složení prvním a druhém není podstatných rozdílů. Není zde možná ani divergence v členění slabičném a morfémovém — ta by se mohla vyskytnout teprve ve slovech víceslabičných (např. v adj. *bezoký, bezuchý*). Slova typu CVCV se podstatným způsobem podílejí na velkém počtu otevřených slabik (spolu s třífonémovými typy CCV, VCV a CVV).

V slovech typu CVVC, pokud v nich skupina VV není diftongická (např. *kout, pout, raut*), tvoří první část různé předpony (např. *douč, pouč, vyuč, nauč, nauk, výuk, dooř, vyoř*). Slova typu CVCC, pokud koncová souhláska není slabičná likvida (např. *pekl, mohl, řekl*) jsou nejčastěji tzv. krátké inf. tvary (*nést, vést, růst, jíst*) a substantiva (např. *host, mast, most, kost, list, pěst*, plur. tvary *cest, vest, kast*). V textech zvyšuje frekvenci typu CVCV početné zastoupení v základním lexikálním fondu (např. *žena, dítě, řeka, hora, zima, léto, jaro, nebe, péro, seno*). Několik příkladů na čtyřfonémová slova a tvary s likvidou v první slabice: *plný, klne, vlna, zrno, brdo, srna, drtí.*

Frekvencí jednotek typu CVCV zvyšují zájmenné tvary jako *komu, tomu, jemu, těmi, jimi, námi, vámi, sami, samu, sama, sebe, tebe, mému, její, jeho* atd. - Početné jsou slovesné tvary tohoto typu, např. *nese, vede, vodí, nosí, rodí, dává, mívá, píše, kosí, máme, dáme, víme, víte, dali, bolí, volá, káře, září, moří, pádí, pálí, poví, neví, nemá, nejí* aj. Z flekt. tvarů substant. sem patří např. nepřímé pády substantiv typu CVC, např. *rodu, kazu, pádu, páru, daru, voru, vola, býka, koně, soli, lodi, kolu*; zájm. tvary *koho, toho, sebe* aj.

3.1.2.3 Kombinovatelnost fonémů v slovech pětifonémových

Podrobnější statistické údaje k slovům o pěti fonémech uvádí J. Vachek (1940). Z počtu asi 11 000 slov tohoto rozměru připadá asi 45 % na typy CVCVC a CVCCV. Na třetím místě je typ CCVCV, jak se dá čekat podle pravidla o častém výskytu souhláskových skupin na začátku slova (celkem 1 409 případů). Tři souhlásky na začátku (typ CCCVC) se vyskytují 397krát. Ze slov s vokalickým počátkem (asi 10 % z celkového počtu) tvoří asi 95 % slova s předponou *o-, ob-, od-* a *u-* (typ VCCVC je zde zastoupen 475krát, typ

VCVC 452krát). Z ostatních typů jsou početněji zastoupeny: VCVCC (65krát) a VCCCV (67krát). U slov s počátečním *o-* jsou početně zastoupeny případy, kde ze synchronního hlediska není již předponový původ vokalického začátku jasný, ale historickou analýzou se dá dokázat (např. *otruby, otrok, oblek*).

Nerovnoměrné využití možných hláskových kombinací je patrno u pětifonémových slov ze statistických údajů o výskytu jednotlivých samohlásek po souhláskovém začátku. Nejfrekventovanější jsou případy s /e/ (1 036), pak následuje /o/ (978), /a/ (929), /i/ (809), dále následují dvě samohlásky dlouhé: /í/ (509), /á/ (505), po nich /u/ (468), posléze /ú/ (80) a /é/ (50). V přejatých slovech je pochopitelně pořadí značně odchylné. U výrazů expresívních a onomatopoických je v čele samohláska /u/, u výrazů expresívních pak následuje /a/, u onomatop. /e/. K častému výskytu /e/ v první slabice intelektuálních slov ještě přispívá záporná předpona ne-. Časté počáteční /p/ (u domácích slov 567 příp.), /v/, /n/ tvoří složku předpon *(po-, v-, ne-* ap.). K skupinám se třemi souhláskami na začátku je třeba dodat, že v nich převládají případy se slabičnou likvidou na druhém místě. Často je tato řada rozdělena morfémovou hranicí; ta je dosti častým dělítkem také u slovních začátků s dvěma souhláskami.

3.1.3 Fonologická kombinatorika v slovech přejatých

Z hlediska fonologické kombinatoriky mají zvláštní postavení ve spisovné češtině (podobně jako v jiných jazycích) slova přejatá a také vlastní jména cizího původu. Vyskytují se v nich např. běžně kombinace velární souhláska + /e/, jež se v slovech domácích vyskytují hlavně v příponách a koncovkách. V přejatých slovech a vlastních jménech cizího původu se také běžně vyskytují v platnosti samostatných fonémů souhlásky, jež se v slovech domácích vyskytují jen zřídka (např. v interjekcích) nebo v platnosti pozičních variant (např. souhláska /g/).

3.2 SAMOHLÁSKOVÉ A SOUHLÁSKOVÉ SKUPINY

3.2.1 Samohláskové skupiny

V českých pojmenovacích jednotkách se vyskytují tři základní formy samohláskových skupin: 1. **stejnoslabičné** (to jsou tzv. diftongy, dvojhlásky), 2. **různoslabičné,** jimiž neprochází morfémová hranice, 3. **různoslabičné,** při nichž každý člen samohláskové skupiny patří k jinému morfému (lexikálnímu, slovotvornému nebo gramatickému). Samohláskové skupiny v češtině bývají jen dvojčlenné.

V stejnoslabičných samohláskových skupinách (tj. dvojhláskových) jedna ze samohlásek ztrácí slabičnou platnost. Bývá to samohláska u (= /u̯/), jež se nejčastěji vyskytuje jako součást dvojhlásky /ou/: např. *louka, touha, vedou, mou, tou.* Ve spojení s vokálem /a/ tvoří /u/ dvojhlásku /au/ v přejatých slovech *(auto, kauce, kentaur* aj.), též v domácí interjekci *au.* V přejatých slovech se vyskytuje také dvojhláska /eu/, např. v slovech *eufonie, eufemismus, eunuch, pneumatika.* V takových případech se někdy skupina /eu/ vyslovuje dvojslabičně. Jsou to tzv. sestupné diftongy (vrchol slabiky tvoří první samohláska); vzestupné slabiky čeština nezná.

3.2.1.1 Samohláskové skupiny ve slovech přejatých

Různoslabičné samohláskové skupiny, jimiž neprochází morfémová hranice, se v češtině vyskytují jen v přejatých slovech; např. *poezie, poetika, duál, loajální, roajalista, neandrtálec, meandr, teatrální, duo, dualismus, neologismus, neofyta.* V skupinách samohlásek, jež mají na prvním místě samohlásku /i/, se mezi ní a následující samohláskou zpravidla vyskytuje přechodné /j/, např. *biologie, biograf, bibliotéka, piano, miasma, diurnista* (tedy /bijo-/, /lijo-/, /pija-/); v odborném stylu se vyskytuje v některých případech také výslovnost bez /j/. Ve složeninách s hranicí uvnitř samohláskové skupiny se vyslovuje většinou bez vkladného /j/: *polyandrie, polyester, demiurg* aj. Vkladné /j/ je obvyklé v přejatých slovech před českou nebo počeštěnou koncovkou; např. *lilie* (= /-ije/), *lilii, lilií* (= /-iji, -ií/), *gymnáziem, gymnázií, filosofie.* Počáteční /i/ ani /e/ po předponách s vokálem na konci zachovává podobu původní (bez /j/). O spisovné výslovnosti těchto spojení sr. I. Fonetika F. 6.32.2.

3.2.1.2 Samohláskové skupiny ve slovech domácích

V domácích slovech se nediftongické samohláskové skupiny vyskytují uvnitř slova jen na rozhraní dvou morfémů. Může to být na rozhraní předpony a slovního základu (např. *výuka, neostrý, doopravdy, uorat, přiostřit, podstoupit*) a na rozhraní složených slov *(černooký, poloodkrytý, kosoúhlý, celoocelový, kamenouhelný, tmavooranžový, samoobsluha).* Připojení kmenotvorné přípony k základu, který končí na samohlásku, se v domácích výrazech vyskytuje jen v případech, kdy jde o zkratkové nebo indexové základy; např. *e-ová* sloučenina, *u-ové* diftongy, *i-ové* zakončení, *é-ové* ladění. Jde vesměs o doklady z odborného stylu.

Spojení dvou samohlásek v domácích slovech na rozhraní dvou morfémů bývá nezřídka tak těsné, že vzniká tendence k diftongizaci, k stahování dvou slabik v jednu. Častěji tak tomu bývá v hovorovém stylu, v běžných konverzačních projevech. Počátečním stupněm diftongizace bývá

zrychlená výslovnost obou sousedních samohlásek, takže může vzniknout dojem, že jde o slabiku jednu (např. v slovech *naukový, poukaz, neústupný*).

Předpokladem allegrové výslovnosti je spojení bez přechodového souhláskového elementu, jímž v domácích slovech bývá tzv. ráz, tlumeně vyslovená hlasivková explozíva, jež se běžně vyskytuje i před samohláskou na začátku věty nebo větného úseku.

Setkávají-li se dvě samohlásky na hranici mezislovní, je samostatnost druhé samohlásky posilována hlavním přízvukem, např. *procento uranu, sto uncí, toho umění, a to ubožátko, mimo Anky.* V takových pozicích se obvykle realizuje výslovnost s rázem. (Sr. I. Fonetika F. 6.2.1.)

3.2.2 Souhláskové skupiny

Frekvence souhlásek a také souhláskových skupin převyšuje v češtině potřebu odlišit morfémy a slova zřetelně fonémovým složením. Jinými slovy: jednotlivé souhlásky i souhláskové skupiny se v morfémech a v slovech vyskytují daleko častěji, než by tomu bylo při uplatňování principu distinktivní ekonomie. Redundantnost při konstrukci morfémů a slov je z větší části důsledkem vysoké frekvence souhláskových skupin.

Větším výskytem se souhlásky nápadně liší od samohlásek. To je patrno již z fonémového složení slabik. V češtině se až na řídké výjimky v jedné slabice vyskytuje jen jedna samohláska (ta někdy také sama tvoří slabiku), souhlásek naproti tomu bývá v jedné slabice často víc, ojediněle až pět. Z nich větší část bývá před samohláskou, menší za ní.

Nejčastěji se vyskytují souhláskové skupiny dvojčlenné. Uvnitř slova může slabika začínat samohláskou jen v případě, když je od souhláskové skupiny oddělena morfémovou hranicí (např. *portarturský*).

Souhláskové skupiny o více než dvou fonémech se vyskytují jen na začátku morfémů a jen docela ojediněle také na konci. Uvnitř slova se morfémové začátky o třech fonémech vyskytují pouze po předponách (např. *nadstropní, rozstřílet*) nebo ve složeninách (např. *čtyřstrunný, trojspřeží*). Souhláskové skupiny na začátku slova mohou být rozšířeny neslabičnou předložkou, např. *v stromě, k pstruhu, s pštrosem.*

V dvojčlenných skupinách převládá řazení šumová souhláska + sonora, v trojčlenných převládá na začátku řazení úžinová souhláska + závěrová souhláska. Úžinová souhláska přitom nejčastěji bývá sykavka, např. *sklo, stát, stráň, strýc, skryt, zbraň, zdráv.* V dvojčlenných skupinách jsou nejčastěji na začátku neznělé sykavky, ostré mají přitom velkou převahu nad tupými. Počáteční skupiny /šl-/ a /šr-/ se vyskytují hlavně v přejatých slovech. V skupinách dvou sonor na začátku slov se nepřipouští kombinace s počátečním /n/ a /ň/, kombinace s počátečním /m/ jsou běžné, např. *mrak, mléko, mněl* (graf. měl), *mnoho.* Počáteční skupina /rm-/ je nepočetně zastoupena, skupiny /rn-/ a /rň-/ vůbec ne. Dvě likvidy na začátku slova se nevyskytují, v koncovém /-rl/ v tvaru *stárl* tvoří morfém *-l* slabiku.

Vzájemná kombinovatelnost závěrových souhlásek je velmi omezena. Počáteční /kt-/ se vyskytuje jen v zájmen. výrazech jako *který, kterak,* u táz. *kdo* dochází k znělostní asimilaci. Skupina /tk/ se vyskytuje v několika slovech na začátku, uvnitř slova hlavně na styku morfémů, skupina /pk/ jen v tomto postavení. U skupiny /pt/ je stejná situace jako u skupiny /tk/.

Na konci slov se daleko nejčastěji vyskytuje skupina /-st/, jež je početně zastoupena i na začátku. Většina případů s koncovým /-st/ připadá na abstrakta typu *radost, stálost, jakost.* Patří sem také hovorové tvary slovesné typu *rost, tisk,* a často se vyskytují adv. *dost.* Nepříliš početná je skupina s koncovým -sk (včetně zkrácených slovesných tvarů typu *tisk, písk, prask*).

3.3 STAVBA SLABIKY

Základní pravidla fonotaktiky vyplývají pro češtinu ze slabičné stavby slov a taktů. Slabika je základní jednotka rytmického uspořádání slov v souvislé řeči. Zvláštní případ tvoří slova neslabičná; jsou to hlavně neslabičné předložky *k, s, z, v.* Ty tvoří fonetický celek s následující slabikou (např. *k tomu, s mým*): před slovem začínajícím samohláskou nastává zvláštní situace, je-li mezi předložkou a počáteční slabikou ráz (neznělá explozíva, pokud se zde vyskytuje, má pak platnost hraničního signálu).

Slabika je strukturována na základě kontrastování samohlásek a souhlásek. Samohlásky tvoří přitom jádro (vrchol) slabiky. Slabičné minimum je jedna samohláska nebo dvojhláska (zřídka též trojhláska). Fonémovým i hláskovým složením slabik se jazyky od sebe značně liší. Jsou např. značné rozdíly ve využití slabik jednofonémových (typ -V-), slabik otevřených (zákl. případ -CV-) a slabik zavřených (zákl. případ -VC-). Počet souhlásek na začátku i na konci slabiky (pokud nejde o slabiku typu -V-) je proměnlivý. V češtině je maximum 5 souhlásek na začátku a 3 na konci slabiky. Také slabičným rozsahem slov a taktů se jednotlivé jazyky od sebe liší. (O taktech sr. I. Fonetika E. 5.2.2.)

Počet slabik ve slově i v promluvách o několika slovech se dá snadno určit podle počtu slabičných vrcholů, tj. podle počtu samohlásek nebo dvojhlásek. Proto nedělá ani dětem potíže tzv. slabikovaná výslovnost (např. při skandování). Při takovém slabikování bývají v některých případech kolísavé hranice slabiky, hlavně, když uvnitř slova není možné rozdělit skupiny souhlásek podle morfémové hranice.

Pro češtinu platí pravidlo o nadřazenosti morfémového členění nad autonomním členěním slabičným. Platnost tohoto pravidla má však různá omezení; především se řídí jinými pravidly počátek slov (zvláště začíná-li slovo předponou) a konec slova, kde jsou ještě rozdíly mezi slovotvornými příponami a příponami gramatickými (koncovkami).

Podle běžné praxe je grafické oddělování předpony od slovního základu závazné, i když tento

základ začíná samohláskou (např. *roz-utíkat se, bez-akcentový*, graficky *roz-, bez-*). Hranice mezi základem slova a příponou se nerespektuje, když jde o příponu vokalickou (nebo začínající samohláskou), např. *prosit, kupo-vat, prodá-vat*. U koncovek je to více méně samozřejmé, sr. např. *ha-da, ví-me, kla-dou, milova-ný, de-ník*.

Mezi začátkem a koncem slova jsou také závažné rozdíly v rozsahu souhláskových skupin. Pro češtinu platí pravidlo, že na počátku slova bývají skupiny souhlásek delší než na konci; nadto se zde výrazně projevuje tendence k otevřeným slabikám. V nemalé míře je to důsledek toho, že čeština na samém počátku své samostatné existence se ještě řídila zákonem otevřených slabik. Když zanikly tzv. slabé jery, vznikly nově zavřené slabiky i na konci slov, a to po poměrně značném počtu.

Otevřené slabiky si udržely svou početní převahu, protože většina mluvnických tvarů (zvláště substantivních, adjektivních, a zájmenných) končila vždy na samohlásku. U některých mluvnických tvarů nově vzniklé souhláskové zakončení zase zaniklo, např. v 3. os. sg. i pl. přítomného času. Převaha otevřených slabik se podstatně nezměnila ani v důsledku nových změn, jako je např. převládnutí krátkých tvarů infinitivních *(míti - mít, nésti - nést)*. Podle statistických údajů (Ludvíková 1968) je otevřených slabik v současné spisovné češtině 75 %. Už v důsledku této velké převahy otevřených slabik je výskyt souhláskových skupin na začátku slov (a slabik) daleko častější než na konci. Všech případů s třemi souhláskami na konci (bez slabičného konsonantu) bylo napočteno o málo víc než půl procenta, slov (a předložkových spojení) se třemi souhláskami na začátku asi 18krát tolik.

3.3.1 Souhláskové skupiny na začátku slov

Pozoruhodnou vlastností souhláskových skupin na začátku slov je to, že na posledním místě (tj. před samohláskou) bývá nejčastěji souhláska sonorní (hlavně některá z likvid včetně /ř/). Typické jsou tedy počáteční skupiny v slovech *sklo, stlát, ztlumit, strom, strana, strava, stloukat, struna, strouha, stříkat, střecha, střílet, skřípot, zdraví, zdroj* atd. Velká většina slov s třemi souhláskami na začátku má na prvním místě /s/ (méně často /z/, které není předponou). Jiné případy: *vzduch, vzdech, vzdát, vzdělaný*. V předložkových spojeních typu *k strýci, v smrti, v smradu* začátek slabiky narůstá.

3.3.2 Slabičná délka slov

Slabičná délka slov je závislá na stylovém charakteru textu. V hovorovém stylu mají největší frekvenci slova jednoslabičná, v odborném stylu slova dvojslabičná; v odborných textech roste také frekvence slov delších než tři

slabiky (slova přesahující čtyři slabiky jsou i v odborných textech řídká). Umělecké texty kolísají mezi oběma krajnostmi. V textech s hojnými dialogickými pasážemi (mohou to být samozřejmě i texty dramatické) bývá někdy jednoslabičných slov více jako polovic. (Např. v jedné části Čapkova Loupežníka je jich přes 50 %, tříslabičných něco přes 40 %.) V odborných textech zvyšují počet víceslabičných slov slova přejatá.

V hovorových textech a také v uměleckých textech veršovaných bývá větší procento souhlásek (v poměru k samohláskám) než v textech odborných (včetně textů esejistických; také umělecká próza mívá větší frekvenci samohlásek než texty veršované). Je to důsledek rostoucí frekvence slov víceslabičných. Ta se většinou vyskytují méně často ve verších než v próze, ačkoliv vzhledem k přirozené kvalitě samohlásek by se zde mohla čekat tendence protichůdná. Vysvětlení je celkem prosté: větší frekvence jednoslabičných slov zvyšuje frekvenci souhlásek (na jednu samohlásku připadá více souhlásek zvláště v slovech plnovýznamových).

Frekvenčním poměrem samohlásek a souhlásek je určena *tzv. slabičná hustota textu,* slabičné likvidy se přitom počítají k samohláskám. Slabičnou hustotu textu zvyšuje v češtině a v jiných slovanských jazycích častý výskyt spojek *a, i* a předložek *o, u.* V češtině je spojka *a* nejfrekventovanějším slovem vůbec.

3.4 NEUTRALIZACE, ASIMILACE, DISIMILACE

3.4.1 Pojem neutralizace

Termínem **neutralizace** se označují různá více nebo méně důsledná poziční omezení v užívání fonémů. Nejčastěji jde o omezení některých hláskových kombinací, hlavně souhláskových. V starších mluvnicích se pro neutralizační jevy užívalo označení **asimilace** a **disimilace.** Pojem neutralizace je však širší než asimilace a netýká se jen jevů fonologických. Také užívání mluvnických a lexikálních prostředků podléhá různým omezujícím pravidlům.

Ve spisovné češtině byl např. v starší době po záporných tvarech slovesných neutralizován protiklad mezi akuzativem a genitivem, připouštěl se v takových případech jen genitiv. V novější době se od tohoto pravidla připouští hodně odchylek.

Také v hláskosloví nebývají omezující distribuční pravidla stejně důsledně dodržována. V některých případech se výjimky nepřipouštějí nebo jsou důsledkem uplatnění jiného pravidla, v jiných případech jsou výjimky zjevem běžným a spisovná norma připouští kolísání. Příkladem značně důsledné fonologické neutralizace v češtině je znělostní harmonizace v souhláskových skupinách. Jde zároveň o případ fonologické asimilace. V češtině se uvnitř slova a v značném rozsahu i na rozhraní slov neoddělených pauzou připouštějí u souhlásek párových co do znělosti jen sourodé skupiny, buď jen znělé nebo jen neznělé.

Jako příklad fonologické neutralizace, jež má jen podobu výskytové tendence (připouštějí se početně odchylky od základního pravidla), je zvyšování tónu slabiky pod přízvukem. Připouští se kolísání jednak v tónovém rozpětí tohoto jevu, jednak v dodržování základního pravidla vůbec. Funkčně bývá využíváno snižování nebo zvyšování tónu hlavně v slabikách před přízvukem nebo po přízvuku. Povahu tendencí mají v češtině také některá omezující pravidla o výskytu dlouhých samohlásek, resp. slabik.

3.4.1.1 Tzv. asimilace na dálku

Příkladem na asimilaci, kterou není možno zahrnovat k jevům neutralizačním, je tzv. **asimilace na dálku.** Patří k ní např. archaická a oblastní varianta *žížeň* k normální formě *žízeň*. Poněkud častější jsou případy disimilace za podobných podmínek, patří k nim např. slova *legrace* (vedle *rekreace*, obojí z lat. recreatio), *lejstra* (z lat. registra), *kapradí* (z pův. papradí), *svižný* (ze švižný). Stejně výjimečný ráz mají formy, které vznikly tzv. metatezí (přesmykováním) a haplologií. Metatezí vznikly např. lid. tvary *cerel* (za spis. celer) *žlíce* za lžíce, *hmla* za mlha. V případě lid. varianty *žlíce* je metateze motivována tendencí po odstranění tzv. **pobočných slabik.** Většina slov s pobočnými slabikami má v češtině knižní zabarvení. Příbuzné je zanikání jednoslabičného *j-* před souhláskami, např. ve tvarech *jsem, jsou, jdi, jméno* aj.; toto zjednodušování proniká i do hovorového stylu spisovného jazyka. Jen výjimečně pronikají do spisovné češtiny produkty haplologie. V hovor. jazyce je běžné např. *jabko* za jablko.

3.4.1.2 Neutralizační omezení ve spojení konsonantů stejných

K neutralizačním omezením patří také potlačování jednoho členu v posloupnosti dvou stejných souhlásek. V češtině se vyskytují zdvojené souhlásky jen na styku dvou morfémů, a to buď uvnitř jednoho slova nebo na rozhraní dvou slov. Vyskytují-li se dva stejné grafémy uvnitř jednoho morfému, nevyplývají z toho žádné důsledky pro výslovnost. Tak je tomu např. u vlast. jména *Anna* a subst. *panna* (v tomto případě jde vlastně o slovo příponové, ale běžně se chápe jako jednoduché). I v cizích vlastních jménech se zdvojené souhlásky vyslovují jako souhláska jedna. Také na styku dvou morfémů téhož slova i slov sousedních se často vyslovují zdvojené souhlásky jako jednoduché.

V psaných projevech mohou být zdvojené souhlásky vyjádřeny tak, jako by šlo o jednu souhlásku znělou a druhou neznělou (nebo obráceně), ale v takových případech dochází k znělostní asimilaci (např. v slově *rozsápal*). K asimilaci dochází někdy také při setkání ostré a tupé sykavky, např. v slově *sčítat, sčetlý, sčísnout.*

Předpisy pro spisovnou výslovnost počítají u zdvojených souhlásek s rozdíly stylovými. V pečlivé výslovnosti se vyslovují zdvojené souhlásky zřetelně odlišně od výslovnosti běžné, u té zas převládá zjednodušování. Na rozhraní slovního základu a přípony dochází i v projevech pečlivě vyslovovaných zpravidla k zjednodušení (např. v adj. *měkký, cenný, povinný, slezský, pražští, babiččin;* platí to také o slově *leccos*). Jen u komparativů se při pečlivé výslovnosti uplatňuje snaha vyslovovat zdvojeně (aby nedošlo k záměně s jinými tvary, např. v případech jako tišší, jednodušší). S dvojí výslovností, pečlivou a běžnou, se počítá také u zdvojených souhlásek, jež vznikají na rozhraní předpony a slovního základu, např. v slovech *rozsoudit, rozsáhlý, bezzubý, bezzásadový.* Někdy samo stylistické zabarevení slova implikuje pečlivou výslovnost např. *oddálit, podtlak, poddůstojník, oddech.* (Sr. I. Fonetika F. 6.2.2.3.)

3.4.2 Znělostní korelace souhlásková

Znělostní kolerace souhlásková, třebaže je její uplatnění neutralizačními pravidly značně omezeno, nepřestává proto být dominantní složkou souhláskového podsystému spisovné češtiny i všech útvarů substandardních včetně obecné češtiny. Neutralizace znělostního protikladu nastává jednak v skupinách párových souhlásek, jednak v postavení na konci slova před realizovanou pauzou, kde se připouštějí jen neznělé členy korelace. Neutralizace se vztahuje na všechny páry znělostní korelace, s určitým omezením u párů /f/ - /v/ a /x/ - /h/. Neutralizace v souhláskových skupinách jsou důsledkem pravidla, že se připouštějí skupiny párových souhlásek zharmonizovaných podle vlastnosti znělost-neznělost.

I když na rozhraní morfémů dochází k asimilaci, v grafickém vyjádření se „etymologický" rozdíl zachovává. (Princip grafické jednoty morfému se uplatňuje také při neutralizaci na konci slova.) Píše se tedy např. *podkop, rozkaz, hlídka, hezký, lehký, lávka,* ale vyslovuje [potkop], [roskas], [hlítka], [heskí], [lexkí], [láfka]. K regresívní asimilaci dochází také v případě, kdy je řídícím fonémem souhláska znělá, např. v slovech *prosba, léčba* (vysl. [prozba], [léžba]). Před souhláskou /v/ k asimilaci nedochází, vyslovuje se shodně s grafickým vyjádřením např. *štoudví, ploutví, svatba, zvíře.* Souhláska /x/ se před následující párovou znělou neasimiluje v podobě laryngálního /h/, nýbrž velárního /ɣ/. Jde však nikoliv o samostatný foném, nýbrž jen o poziční variantu souhlásky /h/. Ve skupině *sh* se ve spisovné výslovnosti připouští asimilace progresívní i regresívní (sr. I. Fonetika F.) U předložek *s, přes* dochází jen k asimilaci regresívní (např. [přez honzu]).

3.4.2.1 Případy zvláštní: vibranta /ř/ a asimilace před samohláskovými začátky slov

Zvláštní pravidla platí také pro kombinace se souhláskou /ř/. Tato vibranta má v češtině dvojí podobu, znělou a neznělou a liší se tak od vibranty /r/ a zároveň také od všech sonorních souhlásek, k nimž se také obvykle počítá. Neznělá forma /ř/ však sama naznačuje, že jde o foném, jehož postavení je mezi souhláskami sonorními a šumovými. Rozdíl mezi znělým a neznělým /ř/ však nemá funkční platnost, jsou to jen dvě poziční varianty (alofony) jednoho fonému. Neznělá varianta /ř/ se vyskytuje na konci slova před pauzou a v sousedství neznělé souhlásky, např. v slovech *páteř, třeba, hospodářství.* Dochází zde tedy k asimilaci progresívní i regresívní. U předložek *s* a *přes* se před /ř/ běžně vyskytuje kolísání, předložka zpravidla dostává podobu znělou.

Podobné kolísání se také vyskytuje před mezislovním předělem, po němž následuje slovo s počáteční samohláskou, např. ve spojeních *před očima, pod oknem, v okně, snad uhne, vpád Uhrů.* Zde záleží na tom, vyslovuje-li se počáteční samohláska s rázem nebo bez rázu. V prvním případě dochází k znělostní asimilaci, v druhé asimilace nenastává. Při plynulé výslovnosti bez rázu se zpravidla nedodržuje shoda morfémového a slabičného členění, popř. hranice mezi předložkou a následujícím slovem (např. v spojeních *bez obavy, pod okrajem, nad úrovní*).

3.5 DISTRIBUCE NEPŘÍZVUČNÝCH SLOV

Nepřízvučná slova (jsou to většinou jednoslabičná synsémantika, slova významově nesamostatná) se v češtině řídí zvláštními fonotaktickými pravidly. Podle jejich postavení ve větě je možno je dělit na tři skupiny. První skupinu tvoří slova příklonná (tzv. enklitika), jež tvoří rytmický celek (takt) s přízvučným slovem předcházejícím (může jich být několik za sebou, např. *pamatuj si to*), dále jsou to slova, která se připojují k přízvučnému slovu následujícímu (říká se jim předklonky nebo proklitika), a konečně slova, která se někdy připojují k slovům přízvučným (nejčastěji jako předklonky), jinak se spojují s jinými nepřízvučnými slovy a tvoří s nimi přízvukové celky; první slovo této skupiny dostává přízvuk, celá skupina má pak platnost rytmické jednotky (taktu; sr. I. Fonetika E. 5.2.1).

Pro postavení příklonek ve větě platí toto základní pravidlo: příklonky stávají za prvním přízvučným slovesem ve větě nebo za výrazem spojovacím (spojkou, částicí, navazovacím zájmenem), nikoli však po spojkách *a, ale, avšak.* To platí jak o větách hlavních, tak vedlejších; např. *Nikdo si nevšiml, kdy se vzdálil. - Už se zdálo, že mu dochází dech. - Nás si tam nechal. - Nic mi neřekl.*

Zvláštní situace nastává, když věta začíná členem rozvitým (nejčastěji o třech slovech). V takových případech stává příklonka často za slovesem, např. *Po několika hodinách čekání se lidé začali pokojně rozcházet. - Několik hladových psů vleklo se za námi.* Na výskyt takových případů působily jazykové příručky, které předpisovaly kladení zvratného *se* za sloveso. Dnes se běžně připouští kladení příklonek přímo za rozvitým členem úvodním, i když se po něm utvoří pauza. V obou uvedených příkladech by takové řešení bylo docela dobře možné a příklonka by se mohla stát předklonkou, i kdyby stála po pauze jen potenciální.

3.5.1 Příklonky

Tzv. **stálé příklonky** jsou především zvláštní tvary osobních zájmen, které už svou formou naznačují nepřítomnost přízvuku: *my, ti, si, tě, se, mu, ho.* Protože na ně nemůže padat ve větě přízvuk, nemohou být ani nositeli větného důrazu. Je-li třeba syntaktickou platnost zájmena akcentovat, užije se tvaru důrazového; proti *Dej mi to!* stojí pak např. *Mně to nedávej!* Věta *To se ti asi nelíbí* může při posunutí zájmena do popředí dostat např. podobu *To se jen tobě nelíbí* (nebo *To se nelíbí tobě*, popř. *Tobě se to nelíbí*). K tvaru *mi* je zdůrazňovací protějšek *mně*; ve větě *Mně se to nestává* by tvar *mně* mohl být zaměněn tvarem *mi* zase jen při změněném slovosledu, např. *To se mi nestává.* U zájmena 1. os. je však protiklad *mně - mi* oslaben, často se delší tvar užívá, i když není nositelem důrazu. Zřetelně se odlišují tvary *mu, ho*, od tvarů *jemu, jeho.*

Z uvedených příkladů je patrno, že ukazovací zájmeno *to* může být podle potřeby přízvukováno při jinak nezměněné podobě. Přízvuk má např. v tázací větě *To si mám dát líbit?* nepřízvučné v obměněné její podobě *Mám si to dát líbit?* V přízvukové poloze (např. na začátku věty) nestává nikdy v spisovných projevech zvratné *se*, ať má význam zájmenný (s důrazným protějškem *sebe*) nebo jen platnost částice (např. ve větě *To se uvidí* nebo *Už se dočkáš*). – Příklonky (*mi, ti, se*, aj.) se někdy vyskytují i v poloze předklonné nebo je aspoň možná oboji interpretace. Tak je tomu např. ve větách *Takové věci si nechej pro sebe. To všechno ti jistě neříkal. - Při takovém hluku se spát nedalo.*

K příklonkám se počítají také tvary slovesa *být* (jako součást složených tvarů, např. minulého času). Také tyto tvary se vyskytují v poloze předklonné, např. *Po dvou hodinách jsme klesali únavou. - S takovým výsledkem jsme nepočítali. - Teprve po dlouhých průtazích jste všechno vrátili.* Pevnější postavení příklonky má spojka *však*; to je patrno např. ze srovnání se spojkami *ale, avšak* se stejnou syntaktickou platností. Spojka však bývá pravidelně umisťována na druhém místě, jak je to u enklitik pravidlem; po rozvitém úvodním členu se spojka *však* chová spíše jako předklonka, tedy podobně jako tvary pomocného slovesa *být* a zároveň jako spojky *a, i, že, až* aj., u nichž

spojovací platnost vylučuje možnost postavení enklitického. Ve větě *Počátkem března však začaly ledy pukat* je postavení spojky *však* kolísavé. Podobně tomu bývá ve větách, v nichž *však* následuje po zvratném *se*, např. *Po několika hodinách se však zase vrátili.*

3.5.2 Předklonky

Různá jednoslabičná slova se v nedůrazném postavení stávají předklonkami, když se dostanou po pauze před slovo přízvučné. Bývají to hlavně výrazy, u kterých v menší nebo větší míře proniká funkce navazovací (kontextová a situační); např. *Tak něco dělej. - Pak nevěděl kudy kam. - Víc nikdo nečekal. - Tou dobou už tam nikdo nebyl. - Ten člověk se nám nelíbil.* Přívlastková zájmena (hlavně přivlastňovací) přitom ani navozovací platnost mít nemusí; *Váš pes to přece nebyl. - Mou naději byla tenkrát jen přízeň bohaté tety.* Nedůrazná slova na počátku věty bývají také různé kvantifikační výrazy ve funkci atributivní, např. *Půl knihy už přečetl. - Moc lidí tam nebylo. - Pět korun mu zůstalo na večeři. - Nic dobrého nás nečeká.* Také tvary pomocného a sponového slovesa se v čele věty chovají jako předklonky: *Jsem zvědavá, jak to dopadne. - Byl v řadě poslední. - Mám všeho dost.* Také slovesa doplňovaná jinými výrazy, sémanticky závažnějšími, mívají na začátku věty oslabené postavení: *Psal pomalu a dlouho. - Chtěl odmítnout, ale nevěděl jak.*

V krátkých tázacích větách bývá často na začátku nedůrazné tázací zájmeno nebo příslovce, když je důraz na slovesu, např. *Kdo nechce jít? - Proč stojíte? - Kam míříš? - Co máš na mysli? - Kdy odcházel?* V takových případech zpravidla může být zdůrazněn výraz tázací a intonační charakter celé věty se změní. Když se po úvodním výraze tázacím objeví příklonka, utvoří s úvodním výrazem takt, který může být jen slabě přízvukován a tvoří pak s následujícím taktem soutaktí; např. *Kdy se konečně ukážeš? - Kam tak spěcháte? - Co vás nemá?* Počáteční slovo může být i jiné než tázací, např. *Tak přišel až večer. - Tak si přijel až večer.* K takovému posunu může dojít také rozšířením věty o nějaké bližší určení, např. *Už půjdu // Už půjdu domů. Byl bledý // Byl bledý jak stěna.*

Z takových případů vyplývá, že vzestupné začátky české věty, tj. přechod od výrazu slabšího k výrazu přízvučnému nejsou omezeny jen na případy, kdy věta začíná jednoslabičným slovem formálním nebo obsahově nezávažným. Může to být také slovo dvojslabičné nebo obsahově nezávažné sousloví. Uvnitř věty nebývá vždy postavení nepřízvučných jednoslabičných slov jednoznačné.

D. FONOLOGICKÁ STYLISTIKA

4.0 STYLOVÉ ROZVRSTVENÍ ZVUKOVÝCH PROSTŘEDKŮ

Každý jazykový plán (zvukový, lexikální i gramatický) se nějak podílí na celkové stylistické výstavbě jazykového projevu (promluvy). Zvukové prostředky, jichž se pro tento účel využívá, tvoří zčásti přímou součást jazykového systému, zčásti jsou to útvary tvořené podle ustálených pravidel teprve v jazykovém projevu samém. To jsou fonologické konfigurace, tvořené jednak z jednotek segmentálních (fonémů), jednak suprasegmentálních (dynamických, melodických aj.).

Podle některých fonologů (sr. např. N. S. Trubeckoj 1939, s. 17n.) souvisí stylové rozvrstvení zvukových prostředků jazyka přímo s třemi základními komunikačními funkcemi: s výrazovou, výzvovou a referenční (předmětně obsahovou). V každém jazykovém projevu se uplatňují všechny tři základní funkční složky, ale rozdílným způsobem, zpravidla některá složka převládá, je mluvčím nějak zvýrazněna. Do popředí se pak dostává mluvčí, adresát nebo složka referenční (věcně obsahová). Ta je v dominantním postavení nejčastěji; v redukované podobě se vyskytuje hlavně v projevech, v kterých mluvčí zdůrazňuje své osobní zájmy nebo se snaží výrazně zapůsobit na adresáta.

Pro vyjadřování základních komunikačních postojů si jazyk vytváří specifické větné konstrukce. Převládá-li v jazykovém vyjádření složka předmětně obsahová, jde o věty oznamovací (vypovídací), obrací-li se zřetel mluvčího zároveň na adresáta, jde o věty rozkazovací nebo tázací; základním prostředkem pro zvýraznění složky mluvčího jsou věty zvolací. S větami, které zdůrazňují zaměření na adresáta, jsou příbuzné věty přací. Jejich specifikum spočívá v tom, že se mluvčí neobrací na adresáta jako na osobu, která by měla k realizaci přání nějak přispět.

V češtině, podobně jako v mnohých jiných jazycích, se základní komunikativní postoje vyjadřují pomocí prostředků gramatických. Ve větách oznamovacích je to indikativ, ve větách rozkazovacích je to imperativ (bývá často provázen oslovením adresáta vokativním tvarem jeho názvu); základní gra-

matickou formou pro věty přací jsou konstrukce s kondicionálem (typ Kéž by tady už byl!). Ve větách tázacích je situace zvláštní. Základním prostředkem jsou zde tázací zájmena a příslovce, těch se už užívá v tzv. otázkách doplňovacích, v otázkách zjišťovacích se stává hlavním formálním prostředkem větná intonace (sr. I. Fonetika E. 5.4.2).

Vyjádření základních komunikačních postojů není však záležitostí promluvové stylizace. Ta přichází k slovu teprve tam, kde pro vyjádření stejných obsahů má jazyk k dispozici různé prostředky k vyjádření tzv. dodatkových sémantických hodnot, jako je např. citový postoj mluvčího k vyjadřovanému obsahu, popř. k jeho složce, k adresátovi ap. Na vyjadřování těchto dodatkových hodnot se podílejí také prostředky fonologické. Může jít potom o zvukovou výstavbu jednotek pojmenovacích nebo celých jednotek komunikačních, buď vět nebo promluv, které se skládají z několika vět.

Zvukové prostředky, které slouží k stylistickému zvýraznění jednotek pojmenovacích, jsou především konfigurace segmentálních jednotek (fonémů), v omezeném rozsahu také jednotlivé fonémy. V tomto případě jde nejčastěji jednak o stylizaci tzv. rétorickou, jednak poetickou.

Dosti častým zjevem jsou i zvukové stylizace agitačních a reklamních hesel, v nichž se uplatňují nápadné konfigurace zvukosledné i rytmické. Rytmické stylizace mimo básnické texty se užívalo v hojné míře i v textech odborných a užitkových, např. v kronikách i filozofických traktátech. V takových případech nejde o poetizaci textu; někdy jsou zvukové prostředky součástí složité komunikační funkčnosti, k níž patří i fixace paměťová (textová mnemotechnika).

I v běžné komunikaci se užívá pojmenovacích prostředků, které se vyznačují různými zvukovými zvláštnostmi, pro něž se užívá souhrnného označení **fonologická expresivita.** Jde hlavně o ty pojmenovací a slovotvorné jednotky, které pro své zvláštní fonémické složení navozují představu těsnější spojitosti mezi označující a označovanou složkou jazykových znaků. Hlavní složku fonologické expresivity však netvoří tzv. zvukomalebná slova (onomatopoické výrazy). O vlastní fonologickou expresivitu jde tam, kde se zvláštní hláskové složení znaku uvádí ve vztah s tzv. konotativní, doprovodnou sémantickou platností.

4.1 NEOBVYKLÉ KONFIGURACE FONÉMŮ

Značně početnou třídu pojmenovacích jednotek s expresivní konotací tvoří v češtině tzv. **anomální konfigurace fonémů,** jež tvoří dvě skupiny dílčí. V jedné skupině jde o spojení palatálních souhlásek *(č, š, ž, ř, c, j, ť, ď, ň)* se samohláskami /o/, /u/ a dvojhláskou /ou/, v druhém případě o spojení velárních souhlásek se samohláskou /e/ (Mathesius 1947, s. 87n.). V obou případech jde o kombinační anomálie, podmíněné starými fonologickými změnami, jež zčásti proběhly již v době praslovanské, zčásti v době staročeské.

V důsledku synharmonizačních změn zanikly v pojmenovacích základech slov (a také v některých slovech pomocných) kombinace velárních souhlásek se samohláskami zadní řady; nově vzniklé souhlásky palatální se mohly vyskytovat v pojmenovacích základech naopak zase jen v poloze před předními samohláskami. Už v době praslovanské se však situace zkomplikovala, když staré dvojhlásky zanikly, z nich dvojhláska /eu/ byla nahrazena samohláskou /u/ a tak se v některých slovních základech dostala do polohy po palatální souhlásce.

Ve staré češtině byly však tyto nové anomálie ve většině nářečí odstraněny v důsledku změny u > i. Je však třeba počítat s tím, že v některých slovech se samohláska /u/ v poloze po palatálních souhláskách (včetně souhlásky /j/) udržovala, a to v důsledku toho, že šlo o slova s výraznou složkou expresívní, k níž se někdy pojila onomatopoičnost. Časem vznikala také nová slova s anomálním hláskovým složením. Tak rostl počet výrazů, u nichž expresívní platnost naznačovalo a zvýrazňovalo samo hláskové složení.

K takovým případům patří v češtině např. *čuně, čubka, courat, žoužel, šupák, ošusta, junda, čurat, čochtat, křupat, šoupat.* (Tato a podobná slovesa mohou sloužit jako onomastické výrazy přímému pojmenování bez expresívní konotace; tato skupina by se dala snadno doplnit o další podobné případy.)

Z hlediska výrazového tvoří zvláštní skupinu případy, u nichž jde o palatální souhlásky /ť, ď/, jež vznikly teprve na půdě české. Zřetelnou expresívní platnost z nich mají např. slova *ťululum, ťulpas, poťouchlý, šťouchat, šťourat, ďobat.* Z hlediska funkční platnosti se nijak od nich neliší slova se souhláskou /ň/, jako jsou např. substantiva *hňup, nekňuba, ňouma,* nebo slovesa *ňuchat, kňourat, kňučet, ňukat.* Souhlásky /ť, ď/ zesilují expresívnost slov, i když se vyskytují na konci slovního základu (např. v slovech *tlusťoch, mladťoch*).

Běžně však hláskové kombinace palatální souhláska + zadní samohláska na hranicích slovních základů expresívní zabarvení nemívají. To platí např. o slovesných tvarech *bojovat, spojovat, vyměňovat, sužovat, vyvažovat,* u adj. a subst. odvozenin *krajový, kouřový, kašovitý, křovina, hnojovina, močovina;* stejná je situace u gramatických tvarů jako *mečů, mužovi, kovářům.*

Anomální hláskové kombinace velární souhláska + /e/ (případy s /i/ nepřicházejí zde v úvahu vzhledem k splynutí *i* a *y*) jsou celkem řídké. Jde hlavně o případy v slovech s výraznou expresivitou, jako je *chechtat, ochechule, kebule, kecat,* interjekce *hej,* z něho odvozené *hejkadlo.* Slova bez expresívního zabarvení mají /e/ jerového původu, např. *keř, herna, hebký, heslo.* V odvozovacích příponách a gramatických tvarech se běžně vyskytuje hlavně /é/ (jež vzniklo stahováním z *oje*), např. *jaké, mnohé, velkého, malého, plachému, lichému.* Krátké /e/ v příponách je opět jerového původu: např. *plachetka, buchetka.*

4.1.1 Postavení slabik re, ré

Podobné je postavení slabiky *re, ré,* např. ve slovech *ret, rež,* kde je samohláska /e/ jerového původu. Tak je tomu i v příponách, např. *borek, dvorek.* V slovese *breptat* se anomální kombinace snadno vysvětlí onomatopoičností i ex-

presívní konotaci. U slov *škaredý, šeredný* je nasnadě výklad na základě expresívní platnosti. Uvedené případy s anomálními hláskovými kombinacemi (palatála + zadní vokál, velára + /e/, /r + e/) se běžně vyskytují v přejatých apelativech i vlastních jménech, např. *kefír, keťas, herka, hever, helma, hezký, chemie, cherubín, Heřman, Karel, Helena, Helmut, regál, Renáta.*

4.1.2 Postavení dvojic /sp/ – /šp/, /st/ – /št/, /sk/ – /šk/

K fonologickým prostředkům, kterých se využívá k vyjádření diferencí na ose neutrální - stylově příznakový (často s emotivním zabarvením), patří dubletní tvary typu *student - študent, sport - šport, specialita - špecialita* (Vachek 1978). Varianty s počátečním /št/ se užívá převážně v běžném jazykovém styku a mívají vedle příznaku hovorovosti také citovou konotaci. Podobná situace je u dvojic s počátečním /sk/ nebo /šk/ (např. *skica - škica, skrupule - škrupule*). V běžném jazykovém styku se užívá dosti značný počet přejatých slov s počátečními skupinami /šp/, /št/, /šť/, k nimž protějšky se /s/ vůbec neexistují; většinou jsou to slova původu německého, u nichž pro vytvoření dubletních tvarů nebyly podmínky; např. *škopek, štoudev, špejchar, špenát, špek, špejle, šperk*, sr. též *šmejd, šmorn.* Některá tato slova jsou stylově příznaková, výrazně expresívní bývají v metaforickém užití *(štoudev, špek, šmejd).* Latinského původu je slovo *škatule* (něm. *Schachtel*), to se také zařadilo mezi slova s emotivní konotací.

Některá slova s počátečním /š/ jsou původu starého, měla zesilující platnost (podobně jako některá počáteční /x/), např. v slovech *šmourat (ušmouraný*, souvisí s *mour), šmatlat* (souvisí s *matlat* a *matat*). Platnost expresívního segmentu bývá připravována také počátečním /x/, např. v slovech jako *chmura, chvoj, chrobák.*

4.1.3 Jiná stylově příznaková spojení

Za expresívní hláskovou skupinu bývá považována také skupina *-ajs-/-aiz* (Zima 1961 s. 12n.). Její zvuková anomálnost je dána stejnoslabičným /aj/, jež v staré češtině dalo *e-j-*, ale udrželo se v interjekci *aj* a v některých výrazech expresívních, např. *lajdat, lajdák, pajdat.* U slova *hajný* byla skupina /aj/ restituována vlivem slovesa *hájit* a substantiva *háj*, v jehož deklinačních tvarech bylo *-aj-* odděleno slabičným předělem. Jinak je stejnoslabičné /aj/ hojně doloženo v přejatých slovech, z nichž některá mají nebo měla expresívní konotaci *(fajn, šajn, hajzl, lajsna, lajblík).*

Z výrazně expresívních slov jako *šmajznout* se negativní citové zabarvení přeneslo na slova původně neutrální (např. *plavajzník* od *plavaiz* z něm. Blei-

weis). *Blajznout* vzniklo jako expresívní obměna z *blíznout* (nedok. *blízat* je nářeční tvar k *lízat*). Na základě slov s expresívním spojením /ajz/ vznikla silně expresívní přípona *-ajzna*, pomocí níž se utvořilo např. slovo *tlamajzna*.

Expresivitu některých slov signalizují počáteční skupiny /cv/, /čv/, /šv/, jež jsou asi původu zvukomalebného, např. *cvachtat, čvachlat, čvandat, švanhat* (*švadronit* je něm.). Dá se také soudit, že expresívní konotace vznikaly u různých neobvyklých hláskových skupin, např. *škrpál, šprtat, střapec), krčma, drmolit, škvor, šmadla, čmuchat* (snad příbuzné s *čenichat*).

4.2 STYLOVÁ DIFERENCIACE JAZYKOVÝCH PROJEVŮ

Větně fonologické (poř. také textově fonologické) prostředky se v nemalé míře podílejí na stylové diferenciaci jazykových projevů na ose styl kultivovaný - styl neutrální - styl běžně mluvených projevů. Toto trojdělení nepostihuje stylové rozvrstvení spisovného jazyka v celé jeho složitosti, jde jen o modelové schéma. V komunikační praxi je nemálo jevů přechodných a je zde třeba počítat také s projevy neurčitého charakteru.

Všechny tři základní stylové vrstvy mají své manifestace již ve výslovnosti. Zde se nejzřetelněji odlišila běžná výslovnost v běžně mluvených projevech od spisovné výslovnosti projevů veřejných a ve školské praxi. Pro kultivovanou a vytříbenou výslovnost se vytvářejí zatím nejpříznivější podmínky v rozhlase a televizi, v podstatě však jen v projevech předem připravených, které bývají často předčítány z psaných předloh.

4.3 VĚTNÉ FONOLOGICKÉ PROSTŘEDKY

Úsilí o kultivovanou spisovnou výslovnost se opírá o teorii jazykové kultury a teorii funkčních stylů. Nesmí se však zapomínat na to, že i psaná forma spisovného jazyka se opírá o fonologické normy. Ty jsou nadto ještě spjaty s gramatickou složkou jazykového systému, a to v rovině morfologické i syntaktické. Tyto souvislosti jsou dobře patrny na dynamické rytmizaci, např. u větného navazování. Základní stylová diference mezi běžným spisovným územ a projevy mluvenými vyplývá ze specifických poměrů v mluveném dialogu. Jen zde se v plném rozsahu uplatňují elementární promluvové útvary, z nichž nejvýraznější je dvojice otázka-odpověď v minimální podobě: jednoduchá otázka se slovesem a odpověď v podobě větného útvaru bez slovesa. To jsou tzv. větné ekvivalenty skládající se často jen z jednoho slova, jímž může být i přitakací nebo popírající částice.

V neslovesných replikách je hlavním nositelem promluvového ztvárnění dynamická a tónová modulace. Jedno a totéž slovo může být otázkou a hned

na to odpovědí, odpovědí může být jen nová otázka. Na otázku *Slyšel jsi to?* může tázaný odpovědět tázacím *Co?*, po otázce *Slyšel jsi něco?* může následovat odpověď *Vůbec nic!* nebo třeba jen nějaký neurčitý zvuk. Srozumitelnost takových zkratkových promluv je v kontextové souvislosti nepostižitelná.

4.3.1 Uplatnění rytmizačního principu

V mluvených projevech (a také v projevech psaných, které napodobují styl projevů mluvených) se někdy uplatňuje tendence po uplatňování **rytmizačního principu** (Mathesius 1947, s. 286n.). Týká se to např. doplňování pronominálního podmětu tam, kde se většinou vystačí s vyjádřením podmětu finitním tvarem slovesa. V podobných případech se hledává motivace v expresívním komponentu vyjádřeného obsahu (např. ve větách *Pojď sem, já tě učešu!* nebo *Maminko, já mám hlad!* - v obou případech jsou partnery hovoru matka a školák). Podle Mathesia jde v takových případech o motivaci „rytmu obsahového i důrazového". Ze sémantiky větných konstrukcí vyplývají důsledky pro jejich fonologické ztvárnění.

4.3.2 Synonymické dvojice slov

Podobně jako má své důsledky pro větnou fonologii amplifikace syntaktická, mají je i různé amplifikace úzce pojmenovací. K takovým případům patří zvláště synonymické dvojice slov asyndeticky spojené tak těsně, že vzniká dojem jednoho slova složeného. Příznakem hovorovosti zvýrazňují tyto pojmenovací konstrukce stylové snížení celého projevu nebo aspoň příslušné věty. V dialogu se i tyto zvláštnosti mohou stát prostředníkem konfrontační charakteristiky jednoho účastníka rozmluvy.

Mezi synonymickými dvojicemi zaujímají už pro svou zvukovou neobvyklost zvláštní postavení případy, kdy jedno slovo svým hláskovým složením obměňuje druhé, např. *křížem - krážem, kliky - háky, slabý - chabý, daleko - široko.* Komponenty takových dvojic mohou být utvořeny ad hoc a nemívají pak žádný určitý význam, např. *láry - fáry.* Dosti početné jsou kontrastní dvojice, z nichž druhá popírá první, např. *cestou - necestou, bratr - nebratr, svátek - nesvátek, blízký - daleký, bohatí - chudí.* Většinou jde v těchto případech o vyjádření různosti protikladnými výrazy. Při prostém opakování jde nejčastěji o emfatické zdůraznění (sr. u B. Němcové *Dávno, dávno již tomu; ráda, ráda bych přišla*). Při reduplikacích se běžně užívá i konstrukcí se spojkou, např. *dál a dál, víc a víc, šel a šel, jedl a jedl;* spojovacím prostředkem mohou být i zájmena: *krok co krok, den co den.*

4.3.3 Stylová platnost některých jiných dvojic

Některé dvojice podobných slov, např. *kliky - háky, cikcak* mají znázorňovací platnost, užívá se jich k označení klikatých čar ap. Podobně se frazeologickým obratem *ode zdi ke zdi* vyjadřuje nestálost, kolísavost lidské povahy. V konstrukcích typu *kliky - háky* (píše se obyčejně dohromady) se uplatňuje v znázorňovací funkci hlavně protiklad samohlásek /i/ - /a/ jako krajní vokalický rozdíl. Podobná situace je také u dvojice v příponách kontrastních slov *malilinký - velikánský.*

O takové i jiné podobné případy se opírá hypotéza o významové platnosti hlásek. Stoupenci teorie hláskové symboliky shromáždili hojně dokladů na výskyt samohlásek /i/, /í/ v slovech, které označují malé předměty. Není však nesnadné najít případy, kde v názvech malých předmětů dominuje samohláska /a/ nebo jiná „temná" hláska. Proto se mluvívá o nevědeckosti názoru, že hlásky jsou nositeli významů.

Jiná je situace v textech, v kterých se uplatňuje snaha zvýraznit pomocí hláskových konfigurací nějaké složky vyjadřovaných obsahů. Nejen jednotlivá slova, ale celé textové pasáže mohou mít např. zvukomalebnou platnost. Hláskové konfigurace mohou být také výrazem snahy poutat pozornost na jazykový projev, i když k obsahu bezprostřední vztah nemají.

E. GRAFICKÝ SYSTÉM SPISOVNÉ ČEŠTINY (GRAFÉMIKA)

5.1 CHARAKTERISTIKA ČESKÉ GRAFICKÉ SOUSTAVY

Česká grafická soustava je odvozena z grafické soustavy středověké latiny. Z latiny převzala téměř všechny základní prostředky (grafémy) pro označování fonémů. Pro fonémy, kterými se čeština od latiny lišila, užívalo se nejdříve tzv. spřežek, tj. spojení dvou liter pro označování jednoho fonému (např. ss = š, cz = č), nebo se pro označení některých fonémů využilo grafému, kterého se používalo také pro označení fonému zvukově blízkého (např. grafémů *d*, *t* pro označení fonémů /ď/, /ť/).

Významným mezníkem ve vývoji české grafické soustavy byla reforma Jana Husa, který zavedl pro označování zvláštních českých fonémů tzv. diakritické značky. K podobnému latinskému grafému se přidávala diakritická značka a tento komplexní znak měl platnost jednoho grafému. Tupé sykavky se začaly označovat pomocí liter pro sykavky ostré, nad nimiž se kladla tečka. Později byla tečka nahrazena háčkem a toho způsobu se užívá dosud: proti grafému *š*, *ž*, *č* stojí jednoduché grafémy *s*, *z*, *c*. Stejným způsobem se odlišuje grafém pro foném /ř/ od grafému pro foném /r/, kde jde o rozdíl mezi sonorní a nesonorní vibrantou.

5.1.1 Grafémy pro obměny fonémů palatálních a retných

V případě palatálních obměn fonémů /d/, /t/, /n/ patří k zvláštnostem české grafiky to, že se fonémy /ď/, /ť/, /ň/ vyjadřují pomocí grafému pro následující foném /i/. V případech zdůvodněných etymologicky se pro označení fonému /i/ užívá tzv. měkké varianty *i*-ového grafému (tvrdou variantou je grafém *y*), např. *ti* = /ťi/. Pro označení fonému /e/, kterému předcházejí grafémy *t*, *d*, *n* s platností fonémů /ť/, /ď/, /ň/, se užívá grafému *ě*, např. řadou grafémů děti se vyjadřuje slovo, které se skládá z fonémů /ďeťi/. V takových případech jde o sdruženou funkční platnost souhláskového a samohláskového grafému dohromady.

Po grafémech označujících retné souhlásky /p/, /b/, /v/, /m/ grafém *ě* označuje spojení fonémů /je/; např. v slovech věno = /vjeno/, běs = /bjes/, pěna = /pjena/. Po nazální retnici /m/ se pomocí *ě* vyjadřuje dvojice fonémů /ňe/, např. v slově město = /mněsto/. V tvarech zájmena 1. os. *mě, mně* má rozdílná grafická forma stejnou fonologickou platnost /mňe/.

5.1.2 Grafémy pro dlouhé a krátké samohlásky

Diakritických znaků se užívalo v staré češtině také pro odlišování tzv. krátkých a dlouhých samohlásek, avšak před Husem ještě nesoustavně. Pro češtinu byla pro označování dlouhých samohlásek zavedena čárka (např. *á, é*) a tohoto způsobu se ve spisovné češtině užívá dodnes.

5.1.3 Grafém pro foném /x/

Čeština měla už v době, kdy se pro ni začala grafická soustava tvořit, proti latině navíc foném /x/, pro který se ustálilo užívání spojení liter *c* a *h (ch)*; této spřežky se užívá i v moderní spisovné češtině. Je to spolu s uvedeným sdruženým vyjadřováním fonémů /ď/, /ť/, /ň/ další případ nedodržování principu korespondence mezi grafémy a fonémy.

5.1.4 Variantní grafémy i, y

Užívání dvou variant *i, y* pro označování jednoho fonému /i/ je ve spisovné češtině motivováno jednak vývojem systému samohlásek, jednak potřebami vyjádřit graficky některé lexikální a gramatické významy.

Stará čeština zdědila z praslovanštiny dva akusticky blízké fonémy, tzv. měkké a tvrdé *i*, jež byly graficky vyjadřovány pomocí grafémů *i* a *y* (litery *y* se dosti dlouho užívalo také jako variantního grafému pro foném /j/).

Když fonémy /i/ a /y/ splynuly ve foném jeden, došlo k funkčnímu přehodnocení těchto dvou liter. V pojmenovacích základech slov se jich nadále užívalo k vyjádření lexikálních významů, častěji pak k vyjádření rozdílů gramatických, hlavně tvarů rodu mužského a ženského a jmen životných a neživotných. V důsledku pravidel syntaktické kongruence se tyto rozdíly vyjadřovaly pomocí variantních grafémů *i, y* také u adjektiv *(slepí psi, chromý muž)* i minulého času *(ptáci zpívali, lampy svítily)*.

Při rozlišování gramatických tvarů pomocí variantních grafémů *i, y* mají uživatelé spisovné češtiny k dispozici poměrně jednoduchá pravidla. Při psaní lexémů (lexikálních základů pojmenovacích jednotek) je situace daleko složitější, pokud nejde o dvojice stejně znějících jednotek, jež se od sebe jasně odlišují významem (např. *mít — mýt, vír — výr, síra — sýra*). V případech, kdy

je třeba podle spisovné normy psát v slovních základech buď *i* nebo *y*, nezbývá než fixace všech příslušných případů v paměti. To se vztahuje na psaní *i, y* po tzv. souhláskách obojetných, po souhláskách tvrdých (to jsou veláry) se píše vždy *y*, po tzv. souhláskách měkkých *(č, š, ž, ř, ť, ď, ň)* se píše vždy jen *i*. Tato základní pravidla platí jen pro slova domácí, nikoli pro slova přejatá.

5.1.5 Grafémy ú, ů

K nápadným zvláštnostem českého grafického systému patří ještě grafém *ů*. Užívá se ho jako variantní formy pro označení fonému /u:/ (vedle formy ú). Z hlediska synchronní syntagmatiky grafému se varianta *ú* odlišuje od varianty *ů* tím, že se vyskytuje jen na začátku lexémů (pojmenovacích základů slova), vedle toho někdy také v přejatých slovech i v jiných polohách (např. *fúrie, túra).* Rozlišování mezi *ú* a *ů* je podmíněno historicky, grafém *ů*, jak to naznačuje již jeho forma, označuje foném /u:/ v případech, kdy jde o střídnici za starší dvojhlásku *uo*.

Foném /u:/ označovaný grafémem *ú* alternuje s krátkým /u/ (sr. např. *úpal* a *upálit, úraz* a *urazit*), naproti tomu foném */u:/* psaný *ů* alternuje s fonémem /o/ (např. *bůh - boží, nůše - nosit*). V jiných polohách než na začátku slovního základu bývá za starší /u:/ dvojhláska *ou*, jež alternuje s fonémem /u/ (např. *dub - doubek, sudič - soudit*).

5.1.6 Funkční využití variantních grafémů ú, ů; i, í; y, ý

Funkční využití variantních grafémů *ú, ů* je poměrně malé, má v podstatě jen distribuční odůvodnění. Ve větší míře je funkčně využito variantního grafému *ě*, který má platnost přímého označení fonému /e/ a zároveň se jím označuje, že předcházející grafémy *t, d, n* označují fonémy /ť/, /ď/, /ň/; po grafémech *p, b, v* označuje *ě* dvojici fonémů /je/, po grafému *m* dvojici /ňe/. Ještě ve větší míře se funkčně využívá variantních grafémů *i, í, y, ý*.

Pomůckou pro správné využívání grafémů *ý* je konfrontace s obecnou češtinou, kde za foném /ý/ bývá hlásková skupina /ej/, např. spisov. *mýdlo, být, výr* má v obec. češtině podobu *mejdlo, bejt, vejr*. Po souhláskách /s/, /z/, /c/ se však vyskytuje obec. /ej/ i v případech, kdy je ve spisovné češtině /í/ např. za spis. *síto, cizí, cítit* je obec. *sejto, cizej, cejtit*.

5.2 PSANÍ PŘEDLOŽEK A PŘEDPON S, Z

Předložky a předpony *s, z* ztrácejí v poloze před párovými souhláskami svou rozlišovací platnost, protože dochází k znělostní asimilaci. I v těchto polohách

je však rozlišujeme podle významové platnosti. Ta je zřetelnější u předložek a u těch předponových složenin, u kterých se dá souvislost s příslušnou předložkou ještě rozeznat.

Oporou pro správné rozlišování mezi *s* a *z* jsou případy, kdy po těchto předložkách nebo předponách následují souhlásky sonorní (sr. výsl. *směs, snít, srůst,* ale *zmatek, znát, zlost;* podrobněji sr. I. Fonetika D. 4.4.2). Grafika je v takových případech v souhlasu s funkční platností předpony nebo předložky.

5.2.1 Předložky s, z s genitivem

Komplikace vznikají u předložky *s* ve spojení s gen.; nastávají pak případy, kdy se zvukově přestávají rozeznávat předložková spojení se *z*, v nichž *z* má vždy genitivní platnost. V důsledku asimilace zanikají v mluveném projevu např. rozdíly mezi *s boudy* a *z boudy, s domu* a z domu. Významový rozdíl je u předložek zřetelný, předložka *s* v spojení s gen. vyjadřuje pohyb nebo směr dolů, s povrchu ap.

5.2.2 Předpony s-, se-, z-, ze-

Rozlišování podle významu má oporu v rozšířených podobách předložek *se, ze,* jež se v omezeném rozsahu objevují také u předpon (např. *seznámit, sesmeknout, zestátnit, zeširoka*). V příponových konstrukcích původní předložkové významy nebývají dost zřetelné, např. v slovech s abstraktním významem *(zkoumat, zkusit, sejít).* U předponových sloves *s-, se-* nejčastěji naznačuje směřování dohromady (vytváření skupiny), např. *spojit, sjednotit, sblížit, sloučit.* Jiná skupina sloves navazuje na předložku pojící se s gen., u níž jde o význam směřování shora dolů nebo odstranění s povrchu (např. *smeknout, sklouznout, spadnout, svléci*).

Je dosti případů, kdy je třeba předepsané grafické rozlišování fixovat v paměti. Většinou se v takových sémanticky nezřetelných případech psaní řídí výslovností; sem patří např. slovesa *spáchat, strpět, spílat, stvořit.* Od výslovnosti se odchyluje grafika např. u sloves *zkoušet, zkoumat, zpěv, zpupný.*

Předpona *z- (ze-)* vyjadřuje u sloves vidovou kategorii dokonavosti (přechod do jiného stavu, výsledek nějakého děje, jeho dovršení ap.). Psaní se opírá o výslovnost v poloze před sonorními souhláskami *(zlevnit, změknout, zničit, zranit).* K některým slovesům s předponou *z-* existují protějšky se *s-*, u nichž sémantické zdůvodnění není vždy zřetelné. U sloves *stlouci* jde o spojení pomocí tlučení, k slovesu *ztlouci* jsou synonyma *zbít* (někoho), *zmlátit.* U dvojice *sběhnout se - zběhnout* vyjadřuje předpona *s-* dostředivý pohyb, předpona *z* má platnost vidovou (dokonavost). Méně zřetelný je významový

rozdíl u dvojice *spravit* (synonymum *opravit*) - *zpravit (oznámit, informovat)*. Psaní se *z-* má v tomto případě oporu v častěji užívaném substantivu *zpráva*, u slovesa *stvrdit* v subst. *stvrzenka (ztvrdit* = udělat tvrdým).

5.3 GRAFIKA SLOV PŘEJATÝCH

U přejatých slov se většinou grafika počešťuje, jindy se zachovává grafika toho jazyka, z něhož bylo slovo přejato. V takových případech se mluví o slovech cizích na rozdíl od přejatých slov zdomácnělých. U slov cizích se už způsobem grafického vyjádření naznačuje, že nejde o slovo běžně užívané. Nejčastěji jsou to speciální termíny odborné.

Vyskytují se však také případy, kdy speciální termín se svou grafickou podobou od běžně užívaných slov přejatých neliší. K takovým případům patří některé cizí názvy chemických prvků, např. *aurum* (= zlato), *mangan* ap.

5.3.1 Grafické cizosti

Cizí grafické zvláštnosti se však zachovávají dosti často také v přejatých slovech běžně užívaných. Týká se to např. užívání grafému *x*, který se vyskytuje např. v přejatých slovech *sexta, praxe, boxer*. Také grafémy *q, w* signalizují cizí původ slov, většinou také grafémy *ƒ, ó*. K běžným grafickým cizostem patří také psaní *y* po souhlásce *c*, např. v slovech *cyklus, cynik, cylindr*. Podobná grafická cizost je psaní *i* po velárních souhláskách, např. v slovech *kino, chinin, paginace, schisma*. V přejatých slovech se vyskytuje někdy grafém *y* po velárních souhláskách i ve shodě s původní grafikou cizí, např. v slovech *kyanovodík, gynekologie*.

Pro přejatá slova neplatí pravidlo, že grafém *i* označuje spolu s fonémem /i/ také výslovnost předchozích souhlásek /d/, /t/, /n/ jako /ď/, /ť/, /ň/. Např. v slovech *tinktura, diktát, nihilismus*, jde v počátečních slabikách o fonémy /t/, /d/, /n/, nikoli /ť/, /ď/, /ň/.

5.3.2 Označování délky samohlásek

Počešťování grafiky přejatých slov se v značném rozsahu projevuje označováním délky u samohlásek ve shodě s výslovností. To se týká např. slov *váza, fádní, konkrétní, kariéra, disciplína*. Obojí grafika se připouští např. v slovech *archív/archiv, báze/base, celulóza/celulosa, fúze/fuse, neón/neon*. V případech s fonémem /u:/ grafém *ú* (např. v slovech *fúze, kúra, fúrie*) naznačuje zároveň cizí původ.

Původní grafika bez délek se zachovává hlavně v odborném názvosloví, jde-li zároveň o odborné texty. Tím se vysvětlují grafické dublety jako *metylén/methylen, jód/jod, chróm/chrom, benzín/benzin,* podobná situace je u slovesa *jódovat/jodovat* (sr. I. Fonetika F. 6.3.2.3).

5.3.3 Grafika slov přejatých z francouzštiny a angličtiny

Počešťovací proces postoupil v posledních třech až čtyřech desítiletích u přejatých slov z francouzštiny a angličtiny. Je to ve shodě s postupnou demokratizací spisovné normy, někdy spolupůsobí také pronikání takových slov do běžného úzu. K počeštění grafiky došlo např. u slov *šok* (dř. choc/shock), *šortky* (dř. shortky), *šambr* (dř. chambre), *krejón* (dř. crayon), *fejton/fejeton* (dř. feuilleton). V některých případech se dosud připouští grafika původní i zdomácnělá, např. u slov *šosé/chaussée, džem/jam.*

V méně běžných slovech se původní grafika drží, např. v slovech *play, playboy, jury, chop.* Původní grafika se zachovává zvláště také v tzv. výrazech citátových, jako je franc. *chargé d'affaires, avant la lettre.*

Důsledně je počešťování přejatých slov prováděno po stránce přízvukové, to se však týká spíše výslovnosti než grafiky. (Sr. I. Fonetika F. 6.3.)

5.3.4 Grafika cizích vlastních jmen

Vlastní jména, jež pocházejí z jazyka s latinskou abecedou, i když je nějakým způsobem upravena, se pro české potřeby ponechávají v původní podobě. Výslovnost se pak zjednodušuje tak, že se vystačuje s domácím repertoárem fonémů. I při zjednodušené české výslovnosti se předpokládají značné znalosti pravidel o platnosti cizích grafémů, např. franc. *ch* jako /š/, angl. jako /č/, ital. jako /k/ aj.

Některé cizí názvy zeměpisné dostaly už z dřívějších dob počeštěnou podobu (např. *Londýn, Paříž, Ženeva, Mnichov, Krakov, Bělehrad, Atény, Řím*). Počešťovanou podobu mívají také rodná (křestní) jména např. *Alžběta, Ludvík, Jan* (z loan ap.). V zeměpisných názvech se apelativní složky (popř. celé názvy) překládají, např. *Středozemní moře, Atlantský oceán, Biskajský záliv.*

Vlastní jména osobní i zeměpisná z jazyků, které užívají jiných abeced než latinské se píší podle výslovnosti, kterou stanoví odborníci (je uváděna v jazykových příručkách i naučných slovnících).

Tato zásada platí i v případech, když se vedle domácího písma užívá v osobních a zeměpisných názvech nějaké abecedy evropské, např. v bývalých koloniálních státech angličtiny nebo francouzštiny. Píše se např. *Čad* (nikoli Tchad), *Keňa* (nikoli Kenya) ap.

5.4 INTERPUNKCE (ROZDĚLOVACÍ ZNAMÉNKA)

Kromě grafémů, pro něž se běžně užívá označení „litera", užívá se v hláskových abecedách i jiných grafických prostředků, z nichž nejdůležitější jsou **grafémy interpunkční** (rozdělovací značky čili znaménka). Pomocí interpunkčních značek nahrazují se v psaných a tištěných projevech především ty zvukové prostředky, které se realizují na celých řetězcích fonémů. To jsou prostředky především suprasegmentální, pomocí nichž se odlišují základní typy vět: oznamovací, zvolací, rozkazovací a tázací. To jsou tzv. tečky, vykřičníky a otazníky. **Tečky** se užívá k označení konce oznamovacích vět, **vykřičníku** u vět zvolacích a rozkazovacích, **otazníku** u vět tázacích.

5.4.1 Vykřičník, středník, dvojtečka, trojtečka

Pomocí **vykřičníku** se zřetelněji vyznačuje rozkazovací platnost věty, i když obsahuje imperativní formu slovesa, již sama naznačuje, že jde o rozkaz (pokud nejde o stylisticky příznakové využití imperativu v jiné platnosti). U vět zvolacích a přacích má vykřičník přímo platnost znaku modálnosti, jež je zvukově vyjádřena pozměněním intonačního ztvárnění.

Uvedeným základním interpunkčním značkám je blízká **trojtečka** v platnosti označení konce neúplných (obsahově neuzavřených) vět.

Základní funkce **středníku** je blízká tečce, pomocí níž se vyjadřuje zakončení oznamovací (prostě informativní) věty. Nejčastěji je středníkem vyjádřeno, že následující věta se obsahově těsně přimyká k větě předcházející.

Základní funkcí **dvojtečky** je předběžné upozornění, že bude následovat přímá řeč nebo citát. Na začátku takového pokračování po dvojtečce se kladou uvozovky; **uvozovky** jsou grafickým znakem dvojitým, užívá se jich v pozměněné podobě k označení konce příslušné části textu (přímé řeči, citátu).

5.4.2 Čárka, pomlčka, závorka

Nejfrekventovanější interpunkční značkou vedle tečky je **čárka.** Její hlavní funkcí je oddělovat od sebe větné úseky, zakončené při zvukové realizaci intonačním útvarem, kterému se říká polokadence.

Vlastní větné vsuvky se nejčastěji oddělují **pomlčkami** nebo **závorkami.** Vedle toho se pomlčky užívá také na konci neukončených vět (častěji než trojtečky). Citátová slova se vydělují někdy pomocí jiného písma, např. kurzívou, v psaných projevech podtrhováním ap.

5.4.3 Vyznačování hranic slov a jiných útvarů mezerami

Za zvláštní případ rozdělovacích znamének je možno považovat také vyznačování hranic slov a jiných útvarů pomocí **mezer.** Hranice, které se v souvislé řeči realizují pomocí pauz, vyznačují se nejen mezerami, ale také dalšími interpunkčními značkami, např. čárkou, tečkou atd. (O používání rozdělovacích znamének sr. Pravidla českého pravopisu.)

5.4.4 Velká písmena a zkratky

Psaní velkých písmen a zkratek sr. kap. A. 1.9.3 a Pravidla českého pravopisu.

II.b MORFONOLOGIE A MORFÉMIKA

ZÁKLADNÍ POJMY MORFONOLOGIE A MORFÉMIKY

0. K VZTAHU GRAFICKÉ A ZVUKOVÉ PODOBY JAZYKA

Vzhledem k důležitosti, kterou má pro českou morfologii korespondence psaného jazyka s jazykem mluveným, je třeba předeslat výkladům o morfologické stavbě jazyka aspoň několik stručných poznámek o vztahu obou těchto výrazových plánů jazyka.

0.1 Korespondence grafické a zvukové podoby je v češtině dostatečně zřejmá i v základní rovině výrazu. O vztahu podroviny grafémické a fonémické lze říci, že jednotlivým grafémům odpovídají v zásadě jednotlivé fonémy a vice versa. Není však tento vztah zcela jedno-jednoznačný, neboť důsledná korespondence mezi grafémy a fonémy bývá v řadě případů narušována. Tak např. jediný foném - neznělá zadopatrová souhláska třená - je na podrovině grafémické reprezentován spojením dvou grafémů, pravopisnou spřežkou *ch*. Nebo na druhé straně spojení fonémů [k] a [s], popř. [g] a [z] se v slovech přejatých označuje jediným grafémem *x*. Obvykle jsou takové „nedůslednosti" z hlediska požadavku jedno-jednoznačného vztahu mezi grafémy a fonémy motivovány zájmy rovin vyšších, znakových, a to zvláště snahou o zvýraznění morfémové stavby slova a slovního tvaru. Tak např. se grafémy pro párové souhlásky znělé *b, d, g, z, ž* na konci slova (a před souhláskami neznělými) realizují jako příslušné souhlásky neznělé (srov. graf. *led* [let], *let*, Gsg *ledu, letu*, ... ve výslovnosti tu základní nominativní podoby splývají).

0.2 Pro morfologii jsou zvláště důležité dva případy takové neshody mezi fonémickým a grafémickým plánem jazyka:

1. Dvojí grafém *i - y (í - ý)* označuje v novém jazyce jeden a týž samohláskový foném — krátké a dlouhé [i] (*pyl* zní stejně jako *pil*, *být* stejně jako *bít* atp.). Tato grafická tradice uchování protikladu měkkého a tvrdého *i - y*

a) usnadňuje rozlišení fonologicky totožných, ale funkčně rozdílných deklinačních morfů (zejm. jde o rozlišení N a A pl typu *sokoli - sokoly, páni - pány* a Npl živ. a než. typu *sokoli - stoly, hadi - hrady*); b) v slabičných spřežkách s grafémy *d, t, n* snižuje početnost diakritických znamének a zvyšuje tak čitelnost a výraznost písemného obrazu tvaru slova (slabiky [ďi, ťi, ňi] označujeme jako *di, ti ni* (palatálnost hlásky je tu nepřímo označena následným měkkým *i*), na rozdíl od *dy, ty, ny* pro vyslovované [di, ti, ni]).

Pozn.: Jinak je distribuce grafémů *i* - *y* dána tak, že v domácích slovech po grafémech „měkkých" (tj. grafémech s diakritickými znaménky) se píše *i*, po grafémech „tvrdých" *(h, ch, k, d, t, n, r)* se píše *y*. Po grafémech „obojetných" *(b, f, l, m, p, s, v, z* a *c)* se v základech slov domácích píše v zásadě grafém *i*, výjimky — kde se tradičně píše grafém *y* — jsou stanoveny výčtem (tzv. slova vyňatá). Pokud jde o grafém *c*, chová se v slovech domácích jako „měkký", třebaže odpovídající mu foném [c] je v těsném vztahu k ostrým sykavkovým fonémům [s] a [z], a proto také nemá „měkčící" diakritické znaménko. Toto zvláštní postavení grafému *c* se prozrazuje např. v tom, že přejatá slova se základem na *-c*, stejně jako vlastní jména na *-ca* se přiřazují k „tvrdému" skloňovacímu typu, srov. *tác*, G *tácu*, *Vašica*, A *Vašicu*; v koncovkách s fonémem [-i] však tradičně grafémická „měkkost" *-c-* působí rozpaky: platná pravopisná norma předepisuje sice *tácy*, ale *skici, Vašici*. U slov cizích je distribuce *i* - *y* z hlediska současného jazyka zcela arbitrární a je dána převážně grafikou v jazyce původním.

2. Grafém *ě* má v slabičných spřežkách trojí fonologickou responzi, jednak [je] po grafémech *b, p, v, f* pro ústní souhlásky retné [bje, pje, vje, fje], jednak [ňe] po grafému *m* pro nosovou souhlásku retnou [mňe], jednak [e] po grafémech *d, t, n*, kde označuje jejich „palatalizaci", palatální protějšky [ď, ť, ň].

0.3 Obojí tato divergence grafémické a fonémické výrazové stránky jazyka má svůj reflex v specifických alternacích grafémických, a to:

1. *i* alternuje s *y* v deklinačních morfémech: a) N a A pl substantiv vz. „pán": *lvi-lvy, páni-pány;* b) Npl substantiv vz. „pán" a „hrad": *motýli-topoly, páni-tóny;* c) Ipl mezi měkkými a tvrdými vz. „muž" - „pán" a „stroj" - „hrad": *muži-pány, stroji-hrady;*

2. grafém *ě* se v deklinačních morfémech zákonitě střídá s grafémem *e*, a to tak, že grafému *ě* po grafémech pro retnice a zubnice odpovídá po jiných konsonantických grafémech *e* (nikoli však obráceně), srov. Lsg *hradě, hrobě - díle;* D, L sg *ženě, zimě - škole*. Toto *-e*, reprezentující *-ě* v hloubkové struktuře (odrážející genezi), odlišuje se od jiného, normálního *-e*, které s *-ě* nikdy nealternuje.

Pozn.: Okolnost, že i grafém *e* jako alternanta grafému *ě* je v hloubkové struktuře vlastně *ě*, vyžaduje přirozeně, aby se příslušný morfém zapisoval v podobě *-ě/e* (a nikoli v obráceném pořadí jako *-e/ě*, jak tomu bývá v školních mluvnicích), popř. *-ě(e)*.

1. POJEM MORFU A MORFÉMU

1.1 Členíme-li postupně slovo (slovní tvar) na menší a menší bezprostřední složky, dospějeme k nejmenším útvarům, které mají ještě povahu znakovou, tj. jsou charakterizovány po stránce výrazové i významové. Takové nejmenší části mající svůj výraz a význam, vyčlenitelné na základě jejich opakování (v různých kombinacích) v jiných slovních tvarech, nazýváme morfy. Části, které v slovním tvaru při jejich vyčlenění popř. ještě zbývají a které mají sice určitý výraz, nikoli však význam, jsou elementy nižšího řádu - submorfy. Tyto submorfy se zpravidla připojují k morfu předcházejícímu nebo také následujícímu, vytvářejíce s tímto morfem jeho (vzadu n. vpředu) rozšířenou variantu. Pokud máme na mysli jejich funkci spojovat morfy a jejich komplexy ve slově, nazýváme je konekty.

1.2 Analýza slovního tvaru na menší nebo větší počet minimálních funkčně významových elementů - morfů, popř. též submorfů (konektů) je ve své podstatě lineární projekcí dvojí postupné binární analýzy na bezprostřední složky - slovotvorné na slovotvorný základ (bázi) a slovotvorný formant a tvaroslovné na tvarotvorný základ (bázi) a tvarotvorný formant. Je proto nauka o morfech a morfémech (srov. 3.1) - morfémika n. morfematika těsně spjata jak s tvořením slov, tak s tvaroslovím. Analýza na bezprostřední složky - základ (bázi) a formant - tvoří vlastní páteř morfologie, a to jak derivační (slovotvorné, odvozování), tak flexívní (tvaroslovné n. tvarotvorné, tvarosloví). Vzhledem k této hierarchizaci i s ohledem na tradici popisů slovotvorných a tvaroslovných systémů češtiny pracujeme v obou morfologických disciplínách s dvojicemi pojmů bezprostředně složkové analýzy „slovotvorný základ" - „slovotvorný formant" a „tvarotvorný základ" - „tvarotvorný formant", aniž provádíme důsledně morf(ém)ovou (a submorfovou) analýzu těchto složek. Pokud jde o konekty, spojujeme je zpravidla v jeden komplex s vlastními (jednomorfémovými i vícemorfémovými) formanty; jako relativně samostatné segmenty je vyčleňujeme pouze tehdy, spojují-li lexikální základy při kompozici nebo fungují-li jako tzv. kmenové (kmenotvorné) přípony, rozšiřující primární tvarotvorný základ, a to zvláště proto, že mohou sekundárně nabýt charakteru slovotvorného formantu, resp. spoluformantu.

V tomto smyslu je pro slovotvornou, zejména však pro tvaroslovnou analýzu důležitý pojem kmene a pravidla jeho utváření.

1.3 Slovní tvar může sestávat pouze z jediného (základového) morfu, např. *hned, a, ne, hej,* popř. ze spojení morfu se submorfem (rozšířené varianty morfu), např. *ať, až, ode-* - jen u slov neohebných -, obvykle však se skládá z morfů (popř. submorfů) několika (např. *vod-a, hrad-Ø, uč-i-tel-é, dobr-ý-mi, prac-u-j-e-te*).

2. TYPY MORFŮ

2.1 Z hlediska jejich funkce rozlišujeme v češtině dva typy morfů:

1. kořeny jsou zřídka samostatné, většinou však nesamostatné morfy vyjadřující elementární (tj. nesložené) lexikální významy, např. *hned, hle; vod-* „aqua", *mal-* „parvus", homonymní *děl-* „facere" a „dividere" ap.;
2. afixy jsou vždy jen nesamostatné morfy vyjadřující elementární nebo složené „gramatické", tj. zobecněné významy; jsou jednak slovotvorné, blíže určující (determinující) kořen, jednak tvaroslovné (tvarotvorné), sloužící ohýbání (flexi) slova, tj. skloňování a časování.

2.1.1 Podle postavení v slovním tvaru vzhledem ke kořenu rozlišují se

a) prefixy neboli předpony, mající místo před kořenem (a modifikující význam tohoto kořene, resp. celého slovního tvaru bez tohoto prefixu). Např. slovotvorné: *vy-(pracovat), pře-(krásný), nad-(hodnota);* tvaroslovné: pouze *po-(jede);*

b) sufixy neboli přípony, mající místo za kořenem, a to bezprostředně nebo za jiným sufixem determinujícím kořen (a pozměňující jeho význam). Např. slovotvorné: *(knih)-ař, (děl)-ník, (blát)-iv-, (cest-ov)-n-;* tvaroslovné: *(nes)-en-, (nes)-l-; (dobr)-á, (dom)-em.* Tvaroslovné přípony utvářející mluvnický kmen nebo jeden z mluvnických kmenů slova nazývají se kmenotvorné přípony, např. *(kuř)-et-/-at, ($děl_1$)-a-, ($děl_2$)-i-.*

Tvaroslovné přípony (pádové, osobní a infinitivní) stojící na konci slovního tvaru (následovat za nimi může pouze postfix - viz dále) nazýváme na odlišení od ostatních tvaroslovných přípon vlastní tvaroslovné přípony nebo prostě koncovky. Rozlišujeme pak koncovky pádové (např. *(žen)-a, -y, -ě, -u, -o, -ou, -(á)m, -(á)ch, -(a)mi, (dobr)-ý, -(é)ho* atd.) a koncovky osobní (např. *(nes)-u, -eš, -e, -em(e), -ete, -ou)* spolu s koncovkou infinitivní (např. *(děla)-t* nebo *-ti*);

c) postfixy jsou zvláštní, pouze slovotvorné afixy, připojované až za gramatický sufix, koncovku, tedy k úplnému slovnímu tvaru. (Tvoří tedy přímý protějšek k prefixům, které se rovněž spojují s celým slovním tvarem.) V češ-

tině jsou omezeny pouze na některá (neurčitá) zájmena a příslovce. Např. *(kdo, koho, komu, ... kde, kdy)-si, (co, čeho, čemu, ...)-koli, -pak.*

Ne dost vyjasněna je v české mluvnici úloha infixů a interfixů. Za infix lze ze současného hlediska považovat zvukový komplex dodatečně vkládaný do základu slova; s jistými výhradami lze sem počítat opakování zvukového komplexu při intenzifikaci adjektiv a adverbií, jako *mal-il-inký, dlouh-an-ánský.*

Segmenty vystupující mezi dvěma jednoduchými základy tvořícími složený základ nazývají se někdy interfixy (např. *-o-* v slově *velk-o-město*); protože tyto elementy nemají funkci sémantickou, nýbrž pouze strukturní, je lépe je vyčlenit mimo vlastní morfy jako tzv. konekty, popř. obecně submorfy (viz zde 1.1 a 1.2).

2.1.2 Z hlediska fonologické formy mohou být morfy jednofonémové (vokalické: *(-)a, u(-), (-)o*; konsonantické: *k, s(-), -t*) nebo vícefonémové. Fonémová struktura morfů je v zásadě dána jejich funkčním druhem: kořenové morfy jsou zřídka jednofonémové: *d-(át), t-(en)*, častěji dvoufonémové: *sp-(át), hr-(a), zl-(ý)*, a zvláště třífonémové *(žen-(a), noc-(Ø), děl-(at), zde, mal-(ý))* a čtyřfonémové *(znak-, část-, klad-(e), star-(ý), před)*, méně často pětifonémové *(kořen, strád-(at), pestr-(ý))* a vícefonémové *(strnad-(Ø), punčoch-(a))*. Z hlediska flexe je někdy důležitý charakter koncové (finální) hlásky kořene (finály). Sufixální morfy slovotvorné jsou zpravidla jednofonémové, a to souhláskové *((ryb)-k-(a), (kal)-n-(ý), (čist-i)-č-)*, nebo dvoufonémové *(-ař/ář-, -och-, -an-)*, řidčeji třífonémové *(-árn-, -tel-, -ost-)* a vícefonémové *(-krát)*. Pro různé druhy obecných slov jsou charakteristické různé morfy koncovkové: pro substantiva jednofonémové morfy samohláskové *(-a, -e, -i/y, -u)* a dvojhláskové *(-ou)*, dvoufonémové morfy typu V + K *(-em, -ám, -ech, -ích, -ách)*, jen výjimečně typu K + V *(-mi)* a trojfonémové morfy typu V + K + V *(-ové, -ové, -ami)*; pro slovesa jednofonémové morfy souhláskové *(-m, -š)* a samohláskové *(-e, -i, -í, -u, -ou)*. Vedle těchto pozitivních (adičních) flexívních morfů je třeba počítat i s realizací nulovou, tj. s morfy nulovými, *(pán-Ø, hrad-Ø, žen-Ø, mlád-Ø, dělá-Ø, mluví-Ø)*.

Prefixální morfy jsou jednofonémové (samohláskové: *u-, o-*; souhláskové: *s-, v-, z-*), dvoufonémové (V + K: *ob-, od-*, a zvl. K + V: *do-, po-, za-, pa-, vy-*; ojediněle K + K: *vz-*), řidčeji trojfonémové (K + V + K: *nad-, pod-, roz-*; K + K + V: *pře-, při-, pra-*) a vícefonémové *(arci-, proti-*, varianty *nade-, pode-, přede-, roze-)*.

3. SJEDNOCOVÁNÍ MORFŮ

3.1 Různé morfy totožného významu, vystupující v různých slovních tvarech, mohou se, jsou-li si i formálně blízké, sjednocovat v jeden morfém. Jeden takový morfém tvoří např. kořenové morfy *ber-* a *br-*, vyskytující se v tvarech slovesa *bere/brát*. Jinak řečeno oba tyto tvary obsahují jeden a týž morfém, představovaný v různých tvarech dvěma různými morfy. Vezmeme-li v úvahu ještě slova příbuzná jako *s-bírat, s-běr, s-bor*, zjistíme, že je tu týž morfém představován ještě dalšími třemi morfy: *-bír-, -běr-* a *-bor*. Obdobně sufixální morfy *-sk-* a *-k-* ve slovech jako *španělský, dánský, norský* a na druhé straně *řecký, ruský, český* jsou jen různými reprezentacemi jednoho a téhož morfému. Prefixální morfy *s-* a *se-*, vyskytující se např. v *se-psat* a *s-pisovat*, tvoří rovněž jeden prefixální morfém, podobně *pro-* a *prů-* v *pro-cházet* a *průchod*. Stejně tak je tomu u morfů koncovkových: např. morfy *-me* a *-m* v slovesných tvarech jako *bude-me/bude-m, přijde-me/přijde-m* představují různé realizace téhož morfému.

3.2 Morf je tedy lineární jednotka jazyka, kdežto morfém nelineární, zobecněná jednotka, jejímiž představiteli jsou morfy. Souhrn morfů téhož druhu totožných svým významem a formálně (foneticky) blízkých vytváří morfém: souhrn kořenových morfů kořenový morfém neboli kořen, souhrn afixálních morfů téhož druhu afixální morfém neboli afix atd.

Morfém může být představován i jen jediným morfem, např. kořen *bol-* v *bolet, bol, bolest* atd., prefix *pra-* v *praotec, prastarý* atp., sufix *-l-* v slovesných tvarech *l*-ových *(moh-l, děl-a-l)*, koncovka *-te* v slovesných tvarech *(děl-á-te, děl-ej-te, nes-e-te, nes-te)*.

Gramatické (flexívní, finální) morfémy vyjadřují buď jediný gramatický význam (jediné séma - např. v tvaru *pojedu* vyjadřuje předpona *po-* význam budoucího děje, v tvaru *nesen* vyjadřuje sufix *-en-* pasívní slovesný rod), nebo celý komplex gramatických významů (např. v jmenném tvaru *dělníků* vyjadřuje koncovka *-ů* zároveň genitiv a plurál) - v takových případech lze mluvit o kumulativních morfémech.

Je užitečné obecně lišit finální sufixy, např. slovotvorné sufixy neohebných slov (slovnědruhové sufixy) a pádové, osobní a infinitivní koncovky, od nefinálních, jako jsou slovotvorné sufixy ohebných slov a gramatické morfémy přechodníků a příčestí.

Pozn.: Formální fonematickou blízkostí morfů rozumí se částečná totožnost skladu fonémů a jejich pořadí. Může přitom jít o tyto rozdíly: (a) vícefonémové morfy se liší jedním fonémem; např. *dřev-o: dřív-k-o, pro-hlížet: prů-hled, muž-ům: žen-ám: kost-em*; (b) jeden z prostředních fonémů jednoho morfu v druhém morfu chybí: *lev: lv-a, lv-ice, dluž-en: dluž-n-a, -n-o, -n-i*

atd.; *chlap-ec: chlap-c-e* atd.; (c) jeden z morfů je delší/kratší než druhý o jeden foném na začátku nebo na konci: *přes: pře- (přes noc: přenocovat), -itel: -tel (drž-itel: zaklada-tel), ve(-), se(-), ze(-), přede(-), nade(-), pode(-), roze(-); v(-), s(-), z(-), před(-), nad(-), pod(-), roz(-); nes-e-me: nes-e-m, žen-ám: paní-m.* Tyto příznaky mohou vystupovat jednotlivě nebo pospolu, např. *moh-u: může-š, ps-át: píš-e* atp.

4. ALOMORFY

Rozložení jednotlivých morfů tvořících jediný morfém je někdy podmíněno morfy sousedními; pak nazýváme takové morfy alomorfy daného morfému.

Užití toho nebo onoho alomorfu může být podmíněno

1. formální strukturou sousedních morfů, zejména fonémovým skladem jejich začátků nebo zakončení, popř. slabičným skladem. Tak rozložení alomorfů prefixálních morfémů *v-/ve-, s-/se-* atd. závisí na počtu a kvalitě počátečních fonémů těch morfů, které za nimi následují *(sbírat × sebrat);*

2. funkční stránkou těchto morfů. Např. kořenový morfém jména *hoch* je představen alomorfem *hoš* před koncovkami *-i, -ích* v N, V a L pl, v ostatních pádech alomorfem *hoch;* podobně kořenový morfém slovesa *psát/píše* je představen alomorfem *píš* v tvarech prézentních, alomorfem *piš* v imperativu, alomorfem *ps* v tvarech infinitivních.

5. VARIANTY

Jeden morfém vytvářejí ovšem i takové morfy, které se mohou navzájem zaměňovat v témž morfematickém okolí. Takové morfy se nazývají varianty daného morfému. Podmínka významové totožnosti a výrazové blízkosti je i u nich závazná.

Zaměňují-li se varianty v okolí libovolných morfů, jde o varianty úplné. To je případ v české mluvnici dosti vzácný: např. prefixální morfy zájmen *leda-* a *lec-*, srov. *ledakdo / leckdo, ledaco / lecco, ledakterý / leckterý* atd., koncovkové morfy přivlastňovacích zájmen *(m-o)-u* a *-ji* v Asg f. a obdobně u *(tv-o), (sv-o).* Častý je zato případ variant pouze částečných, ty se libovolně zaměňují pouze v okolí jedněch morfů, zatímco v okolí druhých morfů může být pouze jedna z částečných variant. Např. v Dsg mužských substantiv se mohou libovolně zaměňovat koncovkové morfy *-u* a *-ovi* po morfech vyjadřujících živé bytosti, kdežto po ostatních morfech se může vyskytovat pouze morf *-u.*

Slovní tvary s různými alomorfy a variantami mohou se lišit stylovým zabarvením. Tak flexívní morf (osobní koncovka) *-m* v l.pl se hodnotí jako hovorový na rozdíl od stylově neutrálního morfu *-me.*

6. MORFONOLOGICKÉ ALTERNACE

Fonologicky nepodmíněná zákonitá záměna téhož morfému při tvoření slov a tvarů nazývá se střídáním fonémů (morfonologickou alternací). Tak např. je střídáním záměna fonémů *k/č, h/ž, ch/š* před sufixem *-k(a)* ve slovech jako *ručka, nožka, soška.* Záměna tu, jak patrno, nezávisí od fonologické povahy počátečního konsonantu sufixu; stejně tak je tomu při střídání *s/š, z/ž, r/ř* v časování sloves *kousat - koušu, řezat - řežu, orat - oru.* Výskyt toho či onoho alomorfu nemůže být objasněn fonologickými zákony současného jazyka, nýbrž pouze historicky. Z hlediska současného jazyka je podmíněn pouze sousedními morfy v struktuře slovního tvaru.

6.1 Alternanty tvoří v jazykovém povědomí jeden morfoném, tj. jako morfonologická jednotka myšlený úhrn fonémů (nebo skupin fonémů) účastnících se alternace, a to tak, že každý morfoném je reprezentován alternantou základní, výchozí, vzhledem k níž se druhá alternanta jeví jako odvozená. V tom smyslu mluvíme také o směru alternace (od alternanty základní k odvozené).

6.2 Fonémy účastnící se alternace tvoří alternační řadu. Tato alternační řada je zpravidla dvojčlenná, řidčeji vícečlenná (v tom případě však zpravidla převeditelná na vztahy dvojčlenné).

V zásadě můžeme tuto řadu chápat dvojím způsobem:

1. jako neuspořádanou dvojici, obecně n-tici alternant, tzn. bez určitého pořadí. Takovou řadu lze psát např. *t/ť* nebo *t/t*, popř. *k/c/č* nebo *k/č/c*, ev. *c/č/k* atp.;
2. jako uspořádanou dvojici nebo obecně n-tici alternant, charakterizovanou právě určitým směrem alternace, s pevným pořadím alternant.

6.2.1 Toto pořadí může být odrazem reálných nebo domnělých hláskových procesů, jejich projekcí do synchronie. V synchronním plánu lze je vyjádřit pojmy foneticko-fonologickými, jako např. tak, že souhlásky zubné mohou být jen výchozími alternantami alternačních řad se souhláskami palatálními: *d/ď, t/ť, n/ň* nebo souhlásky zadopatrové mohou být jen výchozími alternantami vzhledem k alternantám sykavkovým tupým nebo ostrým: *k/c, k/č, h/z, h/ž*, nikoli naopak. Toto hledisko není v pohledu synchronním vlastně morfonologické, nýbrž fonologické.

6.2.2 Morfonologické hledisko vychází z funkce, kterou daná alternace plní při stavbě slova nebo tvaru slova. V tom smyslu se za základní považuje zásadně ta alternanta, která vystupuje v základovém (fundujícím) slově slovotvorné (derivační) dvojice. Tak např. z derivačních dvojic jako *hlas* → *hlásek, klas* → *klásek, van* → *vánek* jednoznačně vyplývá uspořádaná alternační řada *a/á*. Podobně z odvozovacích dvojic *ruka* → *ruční, kniha* → *knižní* jednoznačně *k/č, h/ž*.

V základě je uspořádání alternačních řad z hlediska jejich slovotvorné funkce totožné s jejich uspořádáním podle principu fonologie. Mohou se však vyskytovat odchylky: např. k adjektivu *něžný* je substantivní název vlastnosti *něha*, k slovesu *-kročit* je substantivní název aktu *krok* (tyto odchylky vyplývají z přehodnocení původních dvojic *něha* → *něžný, krok* → *-kročit*).

6.2.3 I po tomto rozboru zůstává nejasným, jak hodnotit alternace v oblasti tvarosloví:

Pokud se nechceme spokojit chápáním alternačních řad v tvarosloví jako neuspořádaných - a toto hledisko podporuje skutečnost, že syntetické slovní tvary v paradigmatu obecně interpretujeme jako prostě koexistující, a nikoli jako odvozené jeden od druhého -, můžeme 1. prostě přejmout uspořádání fonologické a pracovat pak zásadně např. s alternačními řadami *k/c, k/č, h/z, h/ž* ap., nebo 2. opřít se o interpretaci v oblasti slovotvorby - to by bylo sice vcelku možné u alternací konsonantických, pro alternace vokalické však toto hledisko neposkytuje vodítko jednoznačné; 3. pokusit se uvést alternační řady do bezprostřední souvislosti s tvořením tvaru. Tvoření tvarů je ovšem proces jiné povahy než tvoření slov. Zatímco podstatou tvoření slov je odvozování jednoho slova od slova jiného (sémanticky a obvykle i formálně jednodušší-ho), podstatou tvoření tvaru je utváření jednotlivých tvarů od tvarotvorného základu, popřípadě od jednoho z kmenů slova. Tvarotvorný základ, popř. tvarotvorný kmen je však abstraktní pojem, teoretický konstrukt. Reálně je tento pojem přítomen pouze v konkrétních tvarech slova. Tzn. že tvary daného slova prostě koexistují, vytvářejí ucelený dílčí systém: paradigma, reprezentující dané slovo, lexém.

a) V tomto paradigmatu se sice jeden z tvarů (u sloves to bývají dva tvary) považuje za tvar základní - vzhledem k funkční bezpříznakovosti. Takovým tvarem u jmen podstatných je Nsg, u jmen přídavných Nsg maskulin, u sloves příčestí činné, popř. infinitiv (pro podsystém tvarů infinitivních) a 3.sg ind. préz. (pro podsystém tvarů prézentních). Z toho však nelze obecně vyvozovat, že ostatní tvary jsou z tohoto „základního" tvaru odvozeny. A neposkytují proto tyto tvary ani vhodný etalon, vzhledem k němuž by mohly být případné alternanty v ostatních tvarech hodnoceny. Dokonce bývá podoba základu

v Nsg i v infinitivu často zřejmě druhotná, odlišujíc se od podoby základu v tvarech ostatních (srov. např. typ *hrách - hrachu* atd. nebo *nést - nesl, nesen, nesu* atd.).

b) Výstižnější je kritérium distribuční: podle tohoto kritéria budeme považovat za základní tu alternantu, která se vyskytuje před koncovkou pozitivní, a to před samohláskou střední nebo zadní nebo před souhláskou.

c) Podstatu věci patrně nejlépe vystihneme, zavedeme-li do našich úvah pojem většinové (převládající, dominantní) podoby. Ve smyslu tohoto principu nejde např. při alternacích *nést - nesl, nesen, nesu, ...* o krácení *é/e*, nýbrž o dloužení *e/é*, a podobně jde o dloužení *a/á* v *hrách - hrachu, hrachem, kámen - kamene* atd. Jako v uvedených případech je tento princip často v rozporu s principem základního tvaru. (Srov. např. i *pes - psa* atd., kde za výchozí alternantu základu třeba považovat alternantu neslabičnou *ps-*, nikoli alternantu v NSg *pes*.)

6.2.4 Pokud budeme tedy i dále pracovat s uspořádanými alternačními řadami, budeme vycházet z tohoto většinového principu. I tak ovšem se budeme občas muset spokojit s pouhým konstatováním (neuspořádané) alternace (např. mezi prézentními a infinitivními tvary sloves). Ostatně i u některých korelací slovotvorných musíme rezignovat na stanovení směru alternační řady (*čeleď - čeládka, hřmít, hřmět - hrom* atd.).

6.2.5 Členy alternační řady mohou být i spojení dvou fonémů, např. *st/št* v *mastit* - maštěn, sl/šl v *myslit - myšlení* atp.

Jedním z členů alternační řady může být fonémová nula (nulový morf), např. *Ø/e* v *sestra - sester*, ale také *dne, ... - den, kvítku, ... - kvítek*.

6.3 Co do vzájemné blízkosti alternant můžeme lišit alternace korelativní, jejichž členy se liší pouze přítomností a nepřítomností určitého fonologického rysu, jako např. délky, znělosti ap., a alternace disjunktivní, v nichž jeden člen má jeden fonologický rys a druhý jiný.

6.4 TYPY ALTERNACÍ

Můžeme tedy rozlišovat tyto typy alternací (uvádějí se nejprve příklady na výskyt ve funkci slovotvorné, pak ve funkci tvaroslovné, pokud je alternace zastoupena v tvoření slov i v tvarosloví):

A. Samohláskové alternace

(a) S korelativními alternantami

Sem náleží vlastně jen střídání krátkých a dlouhých samohlásek, které má v českém odvozování slov stejně jako v tvarosloví stále ještě významnou úlohu. Podle směru alternace rozlišuje se jednak dloužení, jednak krácení.

Dloužení zahrnuje tyto alternace:

a/á: *hlas - hlásek; kamene - kámen, bral - brát; udal - udán(í);*
e/é: *kámen - kamének; teče, tekl - téci;*
i/í (y/ý): *list - lístek; kopyto - kopýtko; lije, lil - lít; myje, myl - mýt;*
o/ó: *telefon - telefónek; Ø;*
u/ú: *uložit - úloha; u paty - úpatí; Ø.*

Krácení zahrnuje alternace:

á/a: *žába - žabka; dát - udat; dotázat se - dotaz; tázat se - taž se; chválit, -ím - chval, vrátit - vrať;*
é/e: *jméno - jmenovat; léčí, -ím - leč;*
í/i (ý/y): *lípa - lipka, lipový; mýdlo - mydlit; lípa - lip; píše - piš; řídit, -ím - řiď; mýlit se, -ím se - (ne)myl se;*
ú, ů/u: *úžit, úžím - už; (roz)půlit - (roz)pul.*

Prosté střídání krátké a dlouhé kvantity je třeba mezi infinitivními a prézentními tvary sloves: *sát, sál - saje; pást, pásl - pasu* ... Těmto čistě kvantitativním alternacím jsou funkčně ekvivalentní promítnutím původních rozdílů kvantitativních vzniklé alternace kvalitativně-kvantitativní *o/ů, u/ou, ě* [je, ňe]*/í* a obráceně; z hlediska fonologického je však třeba hodnotit tyto alternace jako alternace s členy disjunktivními (viz dále). Tyto alternace kvantity nejsou ovšem ve stejné míře produktivní.

(b) S disjunktivními alternantami

1. alternace samohlásek krátkých:

a/ě: *šťastný - štěstí; sťat - stětí; svatý - svěrice; pamatovat - paměť; Ø;*
a/o: *hrabat - hrob; Ø;*
e/a: *sedět, sednout - (po)sadit; vejce - vajec;*
e/o: *ležet - položit; nese - nosí; Ø;*

2. alternace samohlásek dlouhých:

á/í: *přát - přízeň; vázat se - víže se;*
é/í (ý): *polévka - polívka; světélko - světýlko; ohének - ohýnek; Ø;*

3. alternace samohlásek různé kvality i kvantity:

a) samohláska dlouhá / samohláska krátká:

á/i: *ďábel - diblík; Ø;*
á/ě(e): *třást - otřes; vát - návěj; třást - třese; vát, vál - věje, věj; mám - měl;*
í/a: *žít - žatva; Ø;*
í/ě(e): *hřích - hřešit; zajíc - zaječí; díra - děr; dílo - děl; zřít - zřel; míra - měřit; míra - měrou, měr; pospíšit - pospěš; přísť - předl;*
ů/o: *kůzle - kozlečí; fůra - for;*
ou/u: *kouřit - kuřák; houba - hub; kroutím - kruť; koupit - kup; tlouci - tluče;*

b) samohláska krátká / samohláska dlouhá:

e/í(ý): *jezero - jezírko; postel - postýlka; vzpomenout - vzpomínat; (na)dechnout - (na)dýchat; Ø;*
ě/í: *květ - kvítek; měch - míšek; vyběhnout - vybíhat; větru - vítr;*
ě(e)/á: *čeleď - čeládka; paměť - památka; pět - pátý; Ø;*
o/á: *hodit - házet; Ø;*
o/ů: *roh - růžek; koza - kůzle; vodit - vůdce; soli - sůl; domu - dům; stonat - stůně; stojí - stůj;*
o/ou: *černoch - černoušek; bořit - bourat; rostl, rostu - růst;*
u/ou: *dub - doubek; dul, duje - dout;*

4. alternace samohlásky a skupiny samohláska + souhláska:

i/í//oj: *bije, bít - boj; Ø;*
y/ý//ov: *kryl, krýt - krov; Ø;*
í/ěj(ej): *Ø; staví - stavěj, stavějí; sází - sázej, sázejí;*
á/av: *stát - stav, postavit; Ø;*
á/oj: *Ø; stát - stojí; bát se - bojí se.*

(c) Zánikové alternace k zvukové nule

e/Ø: *čekat - počkat; nadechnout - nadchnout, četl - čtla (četla);* jen zdánlivě *pes - psí; pes - psa, psovi* atd.; *veš - vši . . .; domek - domky; lovec - lovce; píseň - písně* (viz vznikové alternace); *Ø;*
u/Ø: *suchý - schnout; Ø.*

(d) Vznikové alternace

Ø/e: *služba - služebný; hrát - herna; hra - her; služba - služeb; sklo - skel; družstvo - družstev; psa, psovi - pes; vši, ví - veš; domku - domek; lovce, lovci - lovec; písně, písni - píseň; brát - beru; hnát - ženu; žrát - žeru;*
Ø/o: *hřmít - hrom; strmět - strom; Ø;*

Ø/i, Ø/y: *napsat - nápis; sepsat - sepisovat; dotknout - dotyk; zamknout - zamykat; Ø;*
Ø/i, Ø/ý: *psát - písař, písmo; hřmít - hřímat; poslat - posílat; sebrat - sbírat; psát - píše; okno - okýnko; sukně - sukýnka; vyzvat - vyzývat; dotknout - dotýkat; Ø;*
Ø/é: *okno - okénko; sukně - sukénka; Ø.*

V některých případech, kdy směr alternace není jednoznačný, nelze rozlišit mezi alternacemi vznikovými a zánikovými, např. *brát - bere, mlít - mele, zvát - zove* atp.

B. Souhláskové alternace

mají téměř výlučně místo na konci (slovotvorného a tvarotvorného) základu (týkají se tzv. kmenových finál).

(a) S korelativními alternantami

1. alternace zubných s předopatrovými (tzv. měkčení):

d/ď: *mladý - mladě; had - hadí, hádě; had, -a - hadi; hrad - hradě; zahrada - zahradě; mladý - mladí; kladu - kladě;*
t/ť: *krutý - krutě; kohout - kohoutí; kohout, -a - kohouti; chata - chatě; krutý - krutí; čistý - čistí; pletu - pleť;*
n/ň: *mírný - mírně; havran - havraní; havran, -a - havrani; žena - ženě; mírný - mírní; ženu - žeň;*

inverzní alternace (tzv. tvrdnutí):

ď/d: *chodit - chod, chodec, chodce, chodba; Ø;*
ť/t: *letět - let, letec, letce; Ø;*
ň/n: *honit - hon, honec, honce, honba; Ø;*

2. alternace zubodásňového kmitavého *r* s *ř*:

r/ř: *dobrý - dobře; starý - stařec; bratr - bratřit; mistr - mistře; míra - míře; pouzdro - pouzdře; starce, starci - stařec; orat - ořu;*

inverzní alternace:

ř/r: *truhlář - truhlárna; pohoří - pohorský; Ø;*

3. alternace sykavek ostrých s tupými:

s/š: *nosit - nošení, přinášet; prosit - prošen; tesat - teše;*

z/ž: *vozit - vožení, přivážet; vozit - vožen; tázat se - táže se;*
c/č: *ovce - ovčí, ovečka; chlapec - chlapče; péci, péct - peče;*

inverzní alternace tu neexistují.

(b) S disjunktivními alternantami

1. alternace hrdelnic:

s tupými sykavkami (tzv. měkčení):

h/ž: *noha - nožka, nožička, nožní, unožit; lhát - lžu; mohu - může;*
g/ž: *chirurg - chiruržka; Olga - Olžin; Ø;*
ch/š: *moucha - muška, muší; suchý - suše, sušit; suchý - sušší; dýchat - dýše; živočich - živočiši; porucha - poruše;*
k/č: *ruka - ručka, ručička, ruční, ručit; plakat - pláč; plakat - pláče; pekl - peče;*

inverzní alternace (tzv. tvrdnutí):

ž/h: *běžet - běh, běhat; něžný - něha; Ø;*
ž/g: není doklad;
š/ch: *pršet - poprchat, sprchnout; utěšit - útěcha; papoušek - papouch; Ø;*
č/k: *skočit - skok, skákat; Ø;*

s ostrými sykavkami:

k/c: *trpký - trpce; rak - raci, racích; ruka - ruce; babička - babičce; pekl - péci;*
g/z: *Ø; erg - erzích; filolog - filolozích; Olga - Olze;*
h/z: *tuhý - tuze; vrah - vrazi, vrazích; tuha - tuze; pomohu - pomoz;*

inverzní alternace chybějí;

2. alternace zubnic a předopatrových s ostrými sykavkami:

d/z: *tvrdý - tvrz; jedl - jez;*
t/c: *tele, -ete - telecí; trestat - tresce;*
ď/z: *hodit - házet, vyhazovat; soudit - souzen; vidět - viz;*
ť/c: *svítit - svíce; platit - placen; chtít - chce;*

inverzní alternace: *vléci (vléct) - vlek; Ø;*

3. jiné (okrajové) alternace:

h/c: *mohu, mohl - moc; mohu - moci, moct;*
t/s: *Ø; mate, mátl - mást;*
d/s: *Ø; vede, vedl - vést; jedl - jíst.*

(c) Zánikové alternace

hrdelnic
k/Ø: *Nymburk - nymburský; Ø;*
g/Ø: *Viborg - viborský; Ø;*

retnic
p/Ø: *topit - tonout; Ø;*
b/Ø: *hýbat - hnout; Ø;*
v/Ø: *kývat - kynout; vléci - obléci; Ø;*

j/ň: *jíst - sníst; jemu - (k) němu.*

(d) Vznikové alternace

až na malé výjimky (jako *mít - jmění*) chybějí.

C. Alternace souhláskových skupin

přimykají se těsně k typům předchozím:
1. sk/sť: *deska - destička; Ø;*
   (zk/zť): *přezka - přeztička; Ø;*
   sk/šť: *nebeský - nebešťan; horský - horští; vojsko - vojště;*
   šk/šť: *hruška - hruštička; Ø;*
   (žk/žť): *služka - služtička; Ø;*
   ck/čť: *řecký - řečtina; řecký - řečtí;*
   čk/čť: *plačky - plačtivý* (ojedinělé); *Ø;*
2. st/šť: *město - měšťan; Ø;*
   sť/šť: *čistit - čištění; čistit - čištěn;*
   zď/žď: *jezdit - ježdění, zajíždět; zpozdit - zpožděn;*
3. sl/šl: *myslit - myšlení, přemýšlet; poslat - pošlu.*

D. Alternace smíšených skupin

(z hlediska fonologického):
á/ě [je]: *Ø; vát - věje;*
á/ě [ňe]: *Ø; smát se - směje se;*
í/ě [je]: *vítr - větřík; vítr - větru;*
í/ě [ňe]: *tmít se - zatmění; smím - smět, směl;*
e/ě [je]: *Ø; cpete - cpěte;*
ě [je]/í: *květ - kvítek; Ø;*
ě [ňe]/í: *měch - míšek; měl - mít; hřmět - hřmít.*

7. SUPLETIVNÍ MORFY

Morfy s totožným významem, ale zcela rozdílným výrazem patří k různým morfémům, např. kořenové morfy *ber-*, *br-*, atd. a morfy *vz-*, *vez-* patří k různým morfémům, i když mají totožný lexikální význam „prendere"; takové souznačné morfy nazýváme supletivní. Výjimečně patří k témuž morfému dva morfy s totožným významem, jestliže jeden z nich je realizován fonémovou nulou (např. v *nes-Ø* a *děla-l* jsou *Ø* a *l* realizací téhož morfému). Rovněž tak morfy s totožným výrazem patří k různým morfémům, jestliže je jejich význam rozdílný (např. *nos-* v *nos* m. a v *nosit* jsou zcela různé, třebaže souzvučné (homofonní) kořenové morfy).

III. TVOŘENÍ SLOV

A. OBECNÉ POJETÍ TVOŘENÍ SLOV

1. PŘEDMĚT NAUKY O TVOŘENÍ SLOV A JEJÍ MÍSTO V CELKOVÉM POPISU JAZYKA

1.1 Nauka o tvoření slov, slovotvorba, má v rámci synchronního jazykového popisu zvláštní postavení. Vyplývá to z komplexní povahy tohoto oboru a zejména z obtížnosti rozlišit v dané oblasti zřetelně fakta synchronie a diachronie. Již samo stanovení předmětu synchronní slovotvorby naráží na nesnáze. Zatímco v hláskosloví, tvarosloví i skladbě můžeme vést jasnou hranici mezi jevy živými a pouze historickými, v případě slovotvorby máme situaci složitější. Především proto, že při „tvoření slov" máme na mysli stejně tak slovotvorné postupy, procesy tvoření slov jako výsledky těchto procesů, slovotvorné útvary a jejich vlastnosti, utvářenost slov. Je tedy předmětem slovotvorby zkoumání, jak se slova tvoří, ale také jak jsou utvořena, nebo přesněji, jak se jeví utvářena.

1.2 Slovotvornými procesy míníme však nejen jednorázové akty, procesy (u)tvoření nových slov (vlastní produkci slov), nýbrž také (více či méně věrnou) reprodukci tohoto tvoření v řeči. Zatímco vlastní tvoření slov je jevem individuálním a poměrně řídkým, je jeho reprodukce jevem sociálním a běžným.

1.3 Je přirozené, že z výsledků slovotvorných procesů zajímají synchronní slovotvorbu pouze ty slovotvorné útvary, které jsou dosud pociťovány jako realizace slovotvorných schémat jazyka, a mohou proto být v řeči neustále znovu reprodukovány, a nikoli takové útvary, které tuto schopnost už nemají, a jsou proto v řeči brány vždy už jen jako hotové celky. Mezi prvními, slovotvorně motivovanými útvary a druhými, slovotvorně nemotivovanými útvary (viz zde 3.) musíme však počítat s oblastí přechodu i se stálým pohybem, zejména s přecházením jednotlivých slov motivovaných k nemotivovaným.

1.3.1 Ani motivované slovní útvary nemusí být v řeči vždy reprodukovány a mohou být brány jako globální jednotky — to souvisí s obecnou tendencí řeči ke „krátkému spojení" mezi výrazovou a obsahovou stránkou jazykového znaku. Reprodukovatelnost slovotvorné strukturace je proto faktem jazykového systému — v jazykovém projevu může být realizována nebo ne.

1.4 Středem zájmu synchronní slovotvorby jsou proto ne tak vlastní procesy tvoření, ražení nových slov, jako spíše procesy reprodukce slovotvorně motivované složky slovní zásoby a především systém matric představujících modely, podle nichž se v daném období mohou tvořit nová slova. Dalším úkolem synchronní slovotvorby je zkoumání všech výsledků slovotvorných procesů, pokud ve své struktuře obrážejí dosud svou motivaci, tedy průhledných formálně významových struktur (slovotvorně) motivovaných slovních útvarů a jejich funkcí v jazykovém systému i v jazykových projevech. Ne všechny takové struktury slouží přirozeně jako předlohy, modely nových slov; tuto úlohu mají jen ty, jimž je dosud vlastní tvořivá síla — produktivní slovotvorné typy (viz 7.3).

1.5 I ze stanoviska synchronie musíme tedy rozlišovat dva aspekty slovotvorby: procesuální, zaměřený na tvoření nových slov a reprodukci slovotvorných formací, a funkčně strukturní, zaměřený na strukturu slovotvorných útvarů, utvářenost slov a její důsledky pro jejich fungování v jazykovém systému i v řeči. V tomto pojetí zahrnuje slovotvorba - až na poměrně malou skupinu slov slovotvorně zcela inertních - vlastně celou slovní zásobu a stává se tak naukou o strukturních vztazích slov v slovní zásobě a o jejich funkci v jazykovém systému, v řeči, v procesu mluvení a rozumění, a o vnitřně jazykových předpokladech rozvíjení slovní zásoby slovotvornými postupy a prostředky.

1.6 Utvářenost slov a proces tvoření nových slov (a reprodukce slov již utvořených) jsou ve vztahu vzájemné podmíněnosti; tvoření nových slov (vedle zákonitého zahrnuje též nahodilé) tím, že s sebou přináší rozmnožení určitých slovotvorných útvarů, ovlivňuje více nebo méně také vztahy mezi slovy v jazykovém systému a také naše chápání těchto vzájemných vztahů. Slovotvorné postupy a prostředky, které slouží tvoření nových slov, zakládají se především na živých slovotvorných vztazích v slovní zásobě. Právě tento vzájemný vztah procesů a výsledků, které se opět stávají podmínkami nových procesů, tvoří specifičnost slovotvorby a zároveň podněcují vývoj jazyka v této oblasti. Teprve sjednocení obou těchto aspektů může postihnout dialektický vztah mezi slovotvornými procesy a fungováním slovotvorných struktur.

1.7 V rámci této práce bude proto úkolem oddílu věnovaného tvoření slov zejména popis základních rysů slovotvorného systému současné spisovné češtiny, tj. souvislostí, kterými jsou utvořená slova poutána mezi sebou a k ostatní slovní zásobě z hlediska synchronního, přesněji řečeno zjištění a popis soustavy jednotlivých kategorií, tříd, typů a podtypů, v nichž se tvoří a reprodukují slova a do nichž se jednotlivé slovotvorné útvary na základě své formální a sémantické, tj. slovotvorné struktury zařazují.

1.8 Z nastínění předmětu a úkolu nauky o tvoření slov vyplývá i místo této disciplíny v celkovém systému jazyka a jeho popisu v mluvnici.

1.8.1 Slovotvorba je z jedné strany těsně spjata s lexikologií: tvoření slov, jako specifický proces utváření jednoslovných pojmenování, je jedním ze základních prostředků doplňování zásoby pojmenovacích prostředků jazyka novými slovy a zároveň upevňování sémantiky popisné složky slovní zásoby v povědomí uživatelů jazyka; slovotvorný systém, který popisuje slovotvorba, je podsystémem slovní zásoby, lexika; z druhé strany je slovotvorba těsně spjata s gramatikou, a to především s morfologií: slovotvorné prostředky jazyka jsou především prostředky morfémové a sám mechanismus tvoření slov má charakter výrazně morfologický. Proto se také slovotvorba nazývá někdy morfologií derivační.

1.8.2 Kromě toho má však slovotvorba bezprostřední vztahy i k morfologii flexívní, k tvarosloví: je to souvislost slovotvorných afixů (především sufixů) s určitými morfologickými vlastnostmi motivovaných slov (typ flexe, jmenný rod, slovesný vid, přechodnost) a především přímé využívání systémů koncovek (paradigmat) v úloze slovotvorného prostředku (při sufixaci a zvláště bezafixální derivaci - konverzi ap.) a v mnoha případech i podmíněnost slovotvorných potencí slova jeho morfologickými vlastnostmi (např. slovesa I. třídy inf. a obdobně některé typy substantiv, jako jména na *-čí*, kladou odpor sufixální derivaci).

1.8.3 Na širokém úseku stýká se slovotvorba i se syntaxí: jednak tam, kde východiskem derivace je nikoli slovo, nýbrž spojení slov *(modré oči - modrooký, nosit jídlo - jídlonoš/jídlonosič, pod bradou - podbradek)* a kde dvě nebo více slov vstupují v kompozitum *(červenomodrobílý, kovoprůmysl)*, jednak tam, kde utvoření nového slova záleží v jeho transpozici do nového slovního druhu, která bývá často výrazem potřeb větné syntaxe.

Kromě těchto bezprostředních styčných bodů má však slovotvorba se syntaxí ještě souvislosti daleko širší. V derivovaném a komponovaném slově se totiž jako v ohnisku kondenzují ty sémantické entity a relace, které se primárně vyjadřují ve struktuře věty, ovšem v morfologické transformaci. Proto se také s výhodou využívá syntaktických transformací při objasňování a popisu sémantické strukturace fundovaných slov. (Srov. mj. i pojem univerbizace.)

2. ZDROJE A TYPY JAZYKOVÝCH POJMENOVÁNÍ

2.1 Neustálý rozvoj našeho poznání, postihujícího stále širší oblasti skutečnosti a pronikajícího stále hlouběji k jejich podstatným souvislostem a zákonitostem, přináší s sebou i rozvoj myšlení, zejména stále nové pojmy i zpřesnění pojmů starých, a tím staví národní jazyky před nezbytnost zajistit tyto výboje lidského myšlení vhodnými pojmenováními. Zachycení v nových pojmenováních vyžadují si i změny skutečnosti samé, změny v její společenské organizaci, v její civilizační, kulturní a technické úrovni atp. Na druhé straně dožaduje se i variabilita citového života stále nových, dosud neotřelých výrazových prostředků, které by byly nápadnější, a proto působivější a účinnější než vžité, běžné, a proto často otřelé prostředky dosavadní.

2.2 Tuto potřebu nových pojmenování může jazyk uspokojovat různými způsoby, jimž všem je společné zákonité navazování na to, co jazyk již vytvořil a co se v něm ukázalo schopným života a schopným být základem a východiskem nového. Základem nových pojmenování je zásoba slov a vůbec pojmenování vlastních danému jazyku; způsob jejich stavby, jejich utváření je pak určeno principy a pravidly, která v dané etapě vývoje jazyka působí jako určující zákonitosti.

2.3 ZPŮSOBY A PROSTŘEDKY, KTERÉ MAJÍ JAZYKY K DISPOZICI PRO NOVÁ POJMENOVÁNÍ,

jsou různého druhu:

2.3.1 Často se potřeba nového pojmenování uspokojuje pouhým přenesením pojmenování již existujícího na nový pojem, a to na základě metaforické nebo metonymické souvislosti tohoto pojmu s pojmem přímého pojmenování; mluvíme pak o přeneseném pojmenování. Tímto způsobem nevznikají ovšem nová slova, nýbrž pouze nové významy slov již v jazyce existujících.

2.3.2 Podstatný význam pro každý jazyk má především vytváření nových pojmenování na základě vlastní, domácí, popř. již zdomácnělé slovní zásoby a podle vlastních zákonitostí tvoření pojmenování (i když tu někdy spolupůsobil podnět nebo předloha jazyka cizího, jak je tomu v tzv. kalcích). Podle toho, zda se nové pojmenování realizuje v mezích základní pojmenovací jednotky - slova, či záleží-li jen v nové kombinaci slov v jazyce již existujících, rozlišuje se tvoření nových slov a tvoření pojmenování víceslovných (sdružených).

2.3.3 Jen jakýsi doplněk těchto domácích pojmenovacích způsobů představuje přejímání hotových pojmenování z cizího jazyka, popř. z jiného útvaru národního jazyka - přejímání slov a ustálených spojení (sousloví). Pokud jsou taková přejatá, zejm. mezinárodní slova i v českém kontextu slovotvorně průhledná, zařazují se k příslušným slovotvorným typům, stávají se modelem pro tvoření slov z cizích, zvl. mezinárodních elementů na půdě češtiny samé. Z ryze synchronního hlediska není však mezi obojím typem hranic.

Pozn. Projevem zdomácnění původem cizích slovotvorných komponentů je pak to, že se spojují i se složkami domácími; hojně se adaptují cizí základy slovotvornými formanty domácími *(revoluční, demokratický, dominovat, legalizovat, zkonzumovat)*, zřídka se spojují domácí základy s cizími formanty v útvarech hybridních *(houslista, pracant, nadace, pletáž)*.

2.3.4 K tvoření skutečně nových slov dochází však v jazyce poměrně zřídka. Daleko častěji „znovuvytváříme" slova, která už v jazyce jsou, a to tehdy, nemáme-li při formulaci své výpovědi po ruce slovo hotové, a musíme-li je proto ad hoc vytvořit podle příslušných produktivních slovotvorných matric, anebo jde-li o slovo, kterého užíváme jen zřídka, takže i když je bereme jako hotové, uvědomujeme si ještě jeho „derivační historii" (jeho utvářenost, způsob, jak se jeví utvořeno). Analogicky při vnímání nespínáme taková slova často bezprostředně s jejich aktuálním (promluvovým) lexikálním významem, nýbrž dešifrujeme je na základě jejich slovotvorné stavby (struktury) (tím dospíváme k slovotvornému významu slova, podle něhož na základě situace a kontextu usuzujeme na aktuální význam lexikální). Postupy a prostředky, kterých při této reprodukci užíváme, jsou v zásadě tytéž jako ty, jimiž tvoříme slova nová. Jejich rozsah je však širší, neboť nereprodukujeme pouze způsoby a postupy produktivní, účastnící se vytváření nových slov, ale často i takové, které tuto svou schopnost již ztratily a jimiž se nová slova vytvářet nedají, tedy slovotvorné způsoby a postupy již neproduktivní (viz 7.3.2).

Tvořením slov tedy rozumíme nejen proces prvotvoření, ražení nového slova, nýbrž i proces (věrné nebo obměněné) reprodukce této činnosti, jeho opakovaného tvoření.

2.4 ZPŮSOBY A POSTUPY TVOŘENÍ SLOV

2.4.1 Tvoření slov je zcela specifickým prostředkem vytváření nových pojmenování a nejdůležitějším způsobem rozvíjení a obohacování slovní zásoby českého jazyka a zároveň reprodukce jednoslovných pojmenování a jejich fixace v jazykovém povědomí uživatelů jazyka. Podstata tohoto pojmenovacího způsobu je v tom, že nová (n. reprodukovaná) jednoslovná pojmenování vznikají na základě jiných, v jazyce již existujících slov jistými obměnami jejich morfologické struktury, nazývanými souhrnně slovotvornými postupy.

Pozn. Máme-li na mysli obecné způsoby tvoření slov, mluvíme zpravidla o slovotvorných způsobech, jde-li nám o konkrétní realizaci tohoto způsobu (zvláště při aspektu genetickém), mluvíme o slovotvorných postupech. Toto rozlišování je však jen relativní. Podle toho, vstupuje-li do nově (n. reprodukovaně) tvořeného slova jedno nebo více základových pojmenování, rozlišujeme odvozování slov a skládání slov, popř. smíšený postup kompozičně-derivační.

2.4.2 Základní a nejrozšířenější způsob tvoření slov v češtině je odvozování (derivace v užším smyslu), tj. utváření slova na základě jediného fundujícího (výchozího, základového) pojmenování, a to změnou jeho morfémové stavby. Ve shodě s tím rozlišujeme při odvozování odvozovací základ a odvozovací formant (viz zde 5.). O vlastní (čisté) odvozování jde tehdy, jestliže fundující pojmenování je jednoslovné (bez ohledu na to, je-li to slovo prosté nebo odvozené či složené). Převážně záleží odvozování slov na rozšíření kmene slova o slovotvorný afix, a to vpředu: předponou n. prefixem, nebo vzadu: příponou n. sufixem, nebo zároveň vpředu i vzadu: předponou i příponou. Tyto postupy, tj. prefixace a sufixace (tzv. postupy adiční), se od sebe liší nejen místem, kde se obojí afixy ke kmeni připojují, ale i důsledky, které z toho vyplývají. (Proto se někdy liší spojování slov s předponami od odvozování ve vl. smyslu, tj. od odvozování sufixálního a s ním těsně spjatého odvozování „bezafixálního".)

2.4.2.1 Při odvozování předponovém (prefixálním), prefixaci, se tvaroslovný charakter fundujícího slova nemění, fundované slovo předponové (prefixované) podržuje nejen slovní druh, ale i paradigmatickou příslušnost slova fundujícího (srov. *otec, otce* atd. → *praotec, praotce* atd., *krásný, -á, -é* → *překrásný, -á, -é* atd.); předpona tu vlastně nerozšiřuje pouze kmen, nýbrž celé slovo (soubor jeho tvarů), lexikální jednotku, lexém; základ fundovaného slova je tu tedy totožný s fundujícím slovem. Ve shodě s tím slovotvorné předpony jen více nebo méně obměňují nebo pozměňují lexikální význam fundujícího, základového slova, v podstatě však nezasahují jeho gramatický charakter.

Pozn. Fakt, že při prefixaci nedokonavého slovesa dochází ke změně jeho vidu na dokonavý (srov. *nést* ned. → *přenést, odnést, vynést* atd. dok.), nevyvrací toto pravidlo, nýbrž svědčí pouze o tom, že slovesný vid má podloží slovotvorné, tj. zřetelně dosud projevuje svůj slovotvorný základ a není kategorií plně gramatickou.

Slovotvorným formantem je tedy při čisté prefixaci pouze sám prefix. Většině prefixů sice odpovídají i mimo odvození formálně s nimi více méně shodná a významově blízká slova - předložky, které jsou ovšem slovy významově nesamostatnými (synsémantickými) (např. *do-, na-, nad(e), před(e)-, z(e)-, u-* aj.); jsou však i předpony nepředložkové (*roz-, vy-, pa-, pra-* aj.). Prefixace je v češtině příznačná především pro sloveso, v menší míře i pro adjektivum, adverbium a substantivum.

2.4.2.2 Při odvozování příponovém (sufixálním), sufixaci, dochází k podstatnější změně fundujícího slova: nejenže se rozšiřuje jeho kmen o sufix, nýbrž slovo dostává i novou tvaroslovnou charakteristiku (paradigmatickou a často i slovnědruhovou příslušnost), a to ve shodě s charakterem připojeného sufixu, popř. s kategoriálním významem fundovaného slova (srov. *ryb(a)* → *ryb-ář, jar(o)* → *jarn(í)* atp.). Na rozdíl od prefixu nevystupuje sufix - s výjimkou zcela umělého a silně příznakového *-ismus* - nikdy jako samostatné (ani synsémantické) slovo.

Zatímco prefix sám o sobě formuje slovo jako celek, sufix se připojuje vždy jen k slovnímu základu (kmeni). S tím souvisí to, že na rozdíl od prefixu plní sufix rovněž funkci gramaticky klasifikační: zařazuje slovo obvykle k určitému slovnímu druhu, popř. uvnitř něho k určitému flexívnímu (tvaroslovnému) paradigmatu. Proto bývá těsně spjat s tvaroslovnou charakteristikou slova.

Pozn. To se obráží v tom, že v praktických mluvnicích se obvykle uvádí jako slovotvorný sufix nejen vlastní slovotvorný sufix, nýbrž celé spojení, komplex tohoto sufixu s koncovkou tzv. základního (reprezentativního) tvaru slova, tj. Nsg u substantiv, Nsg m. u adjektiv a inf. u sloves (mluví se proto nejen o příponě *-tel, -ák, -ek* atp., ale i o příponách *-ka, -ina, -ice, -yně* atp. a dokonce i o příponě *-a, -í, -ý* atp.). Ve vědecké mluvnici je však třeba vždy komplexnost sufixálního formantu ve výkladu explicite vyznačit, tedy např. *-k(a), -in(a), -ic(e), -yn(e); -(a), -(í);* a rovněž *-tel(Ø), -ák(Ø), -(e)k(Ø).*

Při sufixaci je tedy slovotvorným formantem zpravidla nejen sám sufix, ale spojení sufixu s tvaroslovnou charakteristikou, která vystupuje v tom případě jako (slovotvorný) spoluformant.

2.4.2.3 Zvláštním případem sufixální derivace je slovotvorný postup, při němž východiskem odvození je nikoli slovo-lexém, nýbrž spojení synsémantického slova s příslušným tvarem slova autosémantického - předložkový pád (srov. *pod bradou* → *podbradek, mezi hvězdami* → *mezihvězdný, nad zemí* →

nadzemní). Protože obdobné slovotvorné útvary jsou fundovány slovem – substantivním lexémem (srov. *cesta* → *rozcestí, slunce* → *výsluní*) a odvozeny smíšeným způsobem prefixálně-sufixálním (viz dále; prefix se tu jako předložka vůbec nevyskytá!), chápou se i útvary našeho typu alternativně v tomto smyslu.

Vedle čisté prefixace a čisté sufixace existuje tedy v češtině i smíšený způsob prefixálně-sufixální, vyznačující se tím, že jako slovotvorný prostředek se uplatňují předpona i přípona zároveň (např. *hor(a)* → *pa-hor-ek*, les → *za-les-n(i)(t), zelen(-ý)* – *na-zelen-al(ý)*). V tomto případě je slovotvorný formant roven úhrnu dílčích formantů patřících různým slovotvorným způsobům, tj. prefixaci a sufixaci.

2.4.2.4 Vedle těchto základních druhů derivace, při nichž se kmen vždy rozšiřuje nějakým afixem, uplatňují se v češtině příležitostně i druhotné, na nich založené postupy protikladné, shrnované zpravidla jménem derivace zpětné, a to deprefixace (např. [b]*slát* k *po-slat, tes k ú-tes*) a desufixace (např. *vak* k *váček, dareba* k *darebný, slunit* k *slunce* atp.).

Spojením zpětné derivace s novou derivací přímou vzniká derivace záměnná. Je to jednak záměna prefixu, transprefixace (např. *přibledlý* m. *pobledlý*), jednak záměna sufixu (a zpravidla i tvaroslovné charakteristiky), transsufixace (*zubák* m. *zubař*). S výjimkou typů *darebný* → *dareba* a *krásný* → *krása* jsou tyto nepřímé postupy zcela okrajové a mají stylistický charakter výrazně příznakový (expresívní, básnický).

2.4.2.5 Těsnost spojení sufixu a tvaroslovné charakteristiky vede k tomu, že i sama změna n. záměna tvaroslovné charakteristiky může být derivačním postupem, a je tedy jediným slovotvorným formantem. Tento typ derivace, při němž slovotvorný kmen fundovaného slova zůstává co do rozsahu nezměněn a vlastním nositelem odvození se stává pouze výměna tvaroslovné charakteristiky, se nazývá obvykle derivace bezafixální nebo také konverze (v širším smyslu) (srov. *kámen* → *kamen(í), vesel(ý)* → *vesel(e) / vesel(o), Jan* → *Jan(a), lov(it)* → *lov(Ø)*).

Pozn. Podle některých badatelů jde i v těchto případech o sufixaci, a to nulovou. V tomto pojetí se formant skládá z nulového, tj. materiálně nevyjádřeného sufixu a z tvaroslovné charakteristiky (ze systému koncovek, popř. – u slovesa – i gramatických přípon).

2.4.2.5.1 Tak jako při sufixaci může i při bezafixální derivaci být východiskem odvozování předložkový pád (srov. *na břehu* → *nábřež(í), bez hlavy* → *bezhlav(ý)*). Protože však obdobné slovotvorné útvary jsou fundovány i celým substantivním lexémem (*cesta* → *rozcest(í), doba* → *soudob(ý)*) (prefixy se tu

jako samostatné předložky vůbec nevyskytují), chápou se pak i útvary typu *nábřeží, bezhlavý* sekundárně jako fundované substantivními lexémy a odvozené smíšeným způsobem prefixálně-konverzním *(břeh → nábřež(í), hlava → bezhlav(ý))*.

2.4.2.5.2 Zvláště častý bývá smíšený způsob prefixálně-konverzní při odvozování sloves: *skák-(at) → poskak-(ovat)* ap. (slovesné kmenové přípony *-a-, -ova* - atd. jsou přípony mluvnické a jako takové součástí tvaroslovné charakteristiky!). (Podrobněji o tom viz M. Dokulil, 1973 a Zd. Skoumalová, 1975.)

2.4.2.6 Jak afixální (zejm. sufixální), tak bezafixální derivace může být provázena vedlejším slovotvorným prostředkem (postupem), zejm. alternací hlásek v základu (např. *list → lístek, dub → doubek, chodit → chůze, spát → zaspat*), u prefigovaných základů jednak v jeho části kořenové *(od(e)brat → odběr)*, jednak v jeho části předponové (u některých předpon je to v určitých slovotvorných typech pravidlem, srov. *nátlak, výchova, soutok, údolí, přípisek*), nebo v obojí *(výběr, útěcha)*.

2.4.3 Od bezafixální derivace je třeba odlišovat přechod slova (lexému) z jedné slovnědruhové kategorie do druhé bez jakékoli změny kmene i (vnější) tvaroslovné formy, zvaný obyčejně konverze v užším n. vlastním smyslu.

2.4.3.1 O konverzi v tomto smyslu jde v češtině jen u slovních druhů neohebných, např. při změně adverbia v předložku (srov. (stát) *vedle → vedle* (domu)), při změně spojky v částici (srov. (vidím), *že* (už jdeš) → *že* (už jdeš!)) atp. a při příležitostné substantivizaci neohebných slov, zvláště při metajazykovém vyjadřování jako „každé *proč* má své *proto*", „dej pokoj s tím svým věčným *ale*".

2.4.3.2 V širším smyslu sem však zahrnujeme i takový slovnědruhový přechod, při němž se cílové slovo liší od výchozího výrazu po stránce kvantitativní. Jde tu o přechod a) dílčího souboru tvarů a b) jednotlivého tvaru ohebného slova v samostatné slovo jiného slovního druhu.

2.4.3.2.1 K prvnímu typu patří v češtině substantivizace adjektiv, tj. tvoření substantiv od adjektiv přetvořením dílčího paradigmatu adjektivního (jednoho ze tří rodů nebo množného čísla) v samostatné substantivum; závislé

(kongruující) koncovky adjektiva se při tom přehodnocují v nezávislé koncovky substantiva (srov. *slepý (-á, -é)* adj. → *slepý* subst. m., *vrchní* adj. → *vrchní* subst. m.).

2.4.3.2.2 K druhému typu je třeba řadit v češtině zejm. adverbializaci slovních tvarů, tj. tvoření příslovcí přehodnocením ohebných tvarů jmenných nebo slovesných, které plní ve větě příslovečnou funkci; koncovka příslušného tvaru se v tomto případě přehodnocuje v slovnědruhový, příslovečný sufix (srov. *honem, pádem, časem, místy, ráno, možná;* od původu sem patří i příslovce typu *dobře, daleko, hezky*).

2.4.3.2.3 Na přechodu k juxtapozici (viz dále) je adverbializace předložkových pádů jmen a zájmen (*nahoře, potichu, zaprvé; mezitím* atp.). Druhotně se však takto vzniklé příslovečné spřežky chápou i jako odvozené od jmen smíšeným postupem prefixálně-sufixálním, popř. sufixálně-konverzním (srov. *tichý → potichu, hora → nahoře*).

2.4.4 V mnohem menší míře se v češtině uplatňuje slovotvorný způsob, při němž se ve fundovaném slově spojí v jeden celek dvě nebo více plnovýznamových slov, ať již jsou tato slova spjata nějakým syntaktickým vztahem, či představují slova formálně zcela samostatná (syntakticky nezávislé pojmenovací jednotky). Nabude-li charakteru jednoho slova syntaktická dvojice nebo i složitější vnější syntagma bez jakékoli morfologické změny, mluvíme o spřahování (juxtapozici), v jiných případech, je-li východiskem vnější syntagma n. několik slov nespjatých syntaktickým vztahem a složení je signalizováno morfologicky, o skládání (kompozici). Protože výsledky obou procesů jsou obdobné a zčásti se překrývají, považují se často oba tyto příbuzné postupy za způsob jediný - kompozici v širším slova smyslu. Vzhledem k různé povaze jejich vzniku i k různé jejich struktuře je však vhodné oba způsoby zásadně rozlišovat.

2.4.4.1 Vlastní kompozice, skládání slov je slovotvorný způsob, při němž východiskem tvoření fundovaného slova jsou zpravidla dvě slova, řídčeji více slov, a to jako nezávislé lexikální jednotky nebo i jako členy syntaktické dvojice. Jedno z motivujících slov tvoří zadní (koncový, opěrný) člen (komponent) složeného slova (kompozita) a podržuje si jak svou formu (soubor tvarů), tak svůj gramatický význam (gramatický význam svých tvarů) - analogicky jako fundující slovo prefigovaného útvaru -, kdežto druhé fundující slovo (nebo slova), tvořící přední člen (přední členy) kompozita, jsou po této strán-

ce neutralizována: jeho (jejich) koncovky jsou nahrazeny spojovacím submorfem, konektem (spojovacími submorfy, konekty). Tento spojovací submorf může být i nulový (např. *zvěr-o-kruh, červen-o-modr-o-bílý, kož-e-luh, cest-Ø-mistr*).

Formant složeného slova je tedy vždy komplexní; zahrnuje a) konekty, signalizující neutralizaci, b) pevný pořádek komponentů (členů) a c) sjednocující hlavní přízvuk (na první slabice prvního členu), signalizující, že jde o slovo jediné, v psaném jazyce pak místo c) přistupuje d) grafická celistvost slova, „psaní dohromady".

2.4.4.1.1 Z hlediska onomaziologického je důležitý rozdíl mezi kompozity modifikačními, při nichž koncový (opěrný) člen je pouze modifikován členem nekoncovým (členy nekoncovými) (např. *velkoměsto* je druh města, a to velké město, dělostřelec je střelec, a to z děla, *vodoléčba* je léčba vodou, *tmavomodrý* je modrý, a to s tmavým odstínem, *vodorovný* je rovný jako voda, *světoznámý* je známý po celém světě atp.) – tradičně se mluví v tomto případě o kompozitech vnitřních (ezocentrech) – a kompozity mutačními, při nichž slovotvorný význam není pouhou modifikací významu koncového členu, nýbrž podstatně jej mění, přesahuje (srov. *pivovar* nikoli ‚var, vaření piva', nýbrž ‚zařízení na vaření piva', *listopad* nikoli ‚padání listí', nýbrž ‚měsíc, kdy padá listí', *stokoruna* je bankovka mající platnost 100 korun atp.) – tradičně se v těchto případech mluví o kompozitech vnějších (exocentrech). V tomto druhém případě, který je daleko častější, bývá však kompozice spjata s (afixální nebo bezafixální) derivací. Proti oběma těmto onomaziologickým kategoriím, charakterizovaným tím, že jeden člen je podřazen druhému, determinuje jej, stojí onomaziologická kategorie se souřadným vztahem obou členů *(lesostep, hluchoněmý, česko-ruský)*.

2.4.4.1.2 Významové vztahy mezi členy složenin (kompozit) jsou tedy různé. Většina kompozit v češtině jsou tzv. determinační (určovací) kompozita, při nichž je druhý (koncový) člen složeniny blíže určen, determinován prvním (nekoncovým) *(starověk, tmavomodrý)*. Mnohem řidší jsou kompozita, mezi jejichž členy je vztah souřadný, tzv. koordinační kompozita, zejm. slučovací *(lesostep, opočlověk, československý, červenomodrobílý)* a reciproční *(česko-slovenský)*.

2.4.4.2 Častěji než čistá kompozice (při níž koncový člen je identický s jedním ze základových slov a význam složeniny se podřazuje významu tohoto koncového členu) se v češtině uplatňuje komplexní slovotvorný způsob kompozičně-derivační, při němž kompozice je pouze průvodním postu-

pem derivace, a to jak sufixace, tak i bezafixální derivace (konverze). Vlastním formantem je pak formant derivační, kdežto formant kompoziční je pouze spoluformantem. V slovotvorném významu spojují se kategoriální význam příslušného sufixálního nebo konverzního slovotvorného typu se sjednocující funkcí kompoziční. Základem je v tomto případě vždy větné syntagma (*vysoká škola* → *vysokoškolský, rubat dřevo* → *dřevorubec* – srov. ce:ivované útvary *školský, rubač* atp.).

V četných případech koncový člen sice formálně připomíná základové slovo, ale významově s ním není totožný (srov. *vinohrad, pecivál, lidojed, samostatný*).

Na rozdíl od čisté kompozice může být opěrný (druhý) člen vzhledem k určovanému členu prvnímu (v tomto případě vždy slovesnému) (srov. *vrtichvost* ‚kdo vrtí chvostem') členem určujícím. Z hlediska onomaziologického jsou tyto útvary veskrze mutační (srov. *listonoš, dalekohled, dlouhovlasý, starověký*).

2.4.4.3 Spřahování (juxtapozice) je slovotvorný způsob odlišující se od skládání tím, že jednotlivé komponenty (členy) spřaženého slova (juxtapozita) jsou ve všech jeho tvarech nebo jen v reprezentativním tvaru svým morfémovým skladem totožné se spojením slov (vnějším syntagmatem), z něhož vznikla a na jehož základě se také ozřejmují. V češtině patří k tomuto způsobu především číslovky *(jedenadvacet, osmačtyřicátý, jedenapůlkrát)* a adjektiva *(pravděpodobný, obranyschopný, dlouhohrající)*, řidčeji příslovce *(bohudík, zanicnasvětě)* a substantiva *(zeměžluč)*, zvl. podstatná jména slovesná *(zemětřesení, zmrtvýchvstání)*. Od odpovídajících slovních spojení se odlišují tím, že mají jeden hlavní přízvuk a pevný (ustálený) pořádek svých částí, srov. *práceschopný* na rozdíl od *práce schopný*.

Přechod k derivaci (prefixaci) tvoří spřežky zakládající se na spojení synsémantického slova se slovem autosémantickým, nejčastěji předložky se jménem podstatným (holým nebo rozvitým). Protože spřežky tohoto druhu mají slovnědruhovou platnost příslovcí (základové předložkové pády mají větněčlenskou platnost příslovečného určení), nazývají se obvykle příslovečné spřežky (srov. *dohromady, nahoru, občas, vcelku, zpravidla; doprava, potichu, zhruba; beztoho, potom, proto, mimoto; nanejvýš, odvčera* atp.). Útvary takto tvořené přehodnocují se alternativně v útvary prefixálně-sufixální, popř. sufixálně-konverzní (např. *potichu, pomalu* se interpretují rovněž jako odvozené prefixem *po-* a sufixem *-u* k adjektivům *tich(ý), mal(ý)*).

2.4.5 Mezi slovotvorné způsoby musíme v češtině počítat i reflexivizaci sloves, přesahující hranice fonetického slova, jež rozšiřuje o volný, tzv. „refle-

xívní" morfém *se, si*, řídčeji *sebou*, a utváří tak tzv. zvratná slovesa (srov. *otevřít → otevřít se, hrát → hrát si, plesknout → plesknout sebou*).

2.4.5.1 Obdobně jako u postupů afixálních máme i tu postup inverzní, dereflexivizaci, uplatňující se však v současném jazyce jen zřídka (*končit se, začínat se → končit, začínat, kořit se →* [rk]*kořit* (šíji)).

2.4.5.2 Reflexivizace může být spojena s ostatními druhy derivace, a to jak s prefixací *(plakat → rozplakat se)*, tak se sufixací *(třepat → třepetat se)* a derivací bezafixální *(bratr → bratřit se)* a s jejich kombinacemi *(voda → rozvodnit se)*.

2.4.6 Od vlastního slovotvorného aktu, založeného na analýze pojmenovávaného pojmu (viz 4.1), využívajícího produktivních slovotvorných modelů, musíme zásadně odlišovat pouhou úpravu pojmenování již hotového.

2.4.6.1 Tato úprava záleží nejčastěji v kondenzaci pojmenování víceslovného v jednoslovné (univerbizace, např. *studující průmyslové školy → průmyslovák*), popř. pojmenování složeného v odvozené *(rychlovlak → rychlík)*. Kondenzace užívá týchž slovotvorných způsobů a postupů jako vlastní pojmenování.

2.4.6.2 Jiným druhem úpravy hotového pojmenování je obměna formantu, popř. vůbec zakončení slova, příznačná pro nespisovné útvary jazyka *(dělník → dělňas, gramofon → gramec, sestra → ségra)*, mechanické krácení *(padesát → pade, bezvadný → bezva)* aj.

2.4.7 Ani při vlastním pojmenovacím aktu netvoří se slovo vždy na základě typické pojmenovací struktury reflektující určitou strukturu pojmovou; nezřídka se pojmový rozbor zaměňuje formálním opřením o slovo označující pojem nějak blízký a víceméně mechanickým napodobením slovotvorné struktury tohoto slova (např. *dálnice* podle *silnice, železnice; porotce* podle *soudce*). Dosti často se určitá lexikálně významová kategorie přímo spojuje s určitým formantem bez ohledu na to, jaký je slovnědruhový charakter základu a jaký je vztah mezi pojmenovacím základem a formantem (např. u názvů poplatků: *jízdné, kapesné, školné, výchovné*).

2.5 Všechny tyto způsoby, postupy a prostředky tvoření nových slov, které jsme tu v přehledu naznačili, slouží zároveň (více či méně obměněné) reprodukci slov v řeči, tzn. že na základě svého jazykového povědomí rekonstruujeme strukturu již hotových fundovaných a motivovaných slov a tak je více či méně věrně reprodukujeme. Mezi produkcí a reprodukcí slov není pevných hranic již proto, že jazykové povědomí jednotlivých uživatelů jazyka nikdy plně nerealizuje jazykový systém. Žádný mluvčí bezpečně neví, která slova již v jazyce existují (tj. byla utvořena a přijata jazykovým kolektivem, stala se součástí úzu) a která dosud neexistují, nebo přesněji existují v jazyce jen potenciálně a čekají na své uvedení do oběhu.

2.6 Je však mezi oběma těmito procesy důležitý rozdíl kvantitativní: slov skutečně produkovaných je daleko méně než slov reprodukovaných, i proto, že nově se slova tvoří jen podle slovotvorných typů a vůbec modelů produktivních, zatímco reprodukovat dovedeme i slova náležející ke skupinám neproduktivním, jen když se nám tato slova dosud představují jako motivovaná, a tedy i fundovaná.

3. ZÁKLADNÍ POJMY SLOVOTVORBY – FUNDACE A MOTIVACE

3.1 Základním slovotvorným vztahem je vztah fundovanosti (fundace), podmíněnosti jednoho slova druhým: jedno slovo - fundované - (zpravidla sémanticky i formálně složitější) se zakládá na slově druhém (slovech druhých) (zpravidla sémanticky i formálně jednodušším (jednodušších)) - fundujícím (fundujících), je jím (jimi) podmíněno, fundováno.

Pozn. Formálně jednodušší je slovo (výraz) tehdy, obsahuje-li méně formálních elementů – morfů než druhé, sémanticky jednodušší je tehdy, obsahuje-li méně sémantických elementů – sémů než druhé. Např. substantivum *nástrojař* je fundováno substantivem *nástroj*, subst. *modrásek* adjektivem *modrý*, subst. *cvičiště* slovesem *cvičit* a obdobně adj. *zelenavý* adjektivem *zelený*, adj. *kovový* substantivem *kov*, adj. *pracovitý* slovesem *pracovat*, sloveso *tvrdnout* adjektivem *tvrdý*, adverbium *umělecky* adjektivem *umělecký*, subst. *maloměsto* adjektivem *malý* a substantivem *město* (popř. rozvitým substantivním výrazem *malé město*) atp.

3.1.1 Mezi dvěma pojmenováními A a B je tedy slovotvorný vztah fundace tehdy, předpokládá-li pojmenování A pojmenování B (anebo pojmenování B pojmenování A), neboli jeví-li (a pociťuje-li) se pojmenování B(A) jako základ pojmenování A(B) (pojmenování základové, fundující) a pojmenování

A(B) tedy jako založené, zakládající se na pojmenování B(A) (pojmenování „odvozené", fundované), a to zpravidla jak vzhledem k významu, tak i k formě.

Pozn. Velmi často obráží vztah fundace skutečný vznik, genezi (fundovaného) slova: pojmenování fundující bývá prius, pojmenování fundované posterius. Např. nejprve bylo v jazyce slovo *strom* a teprve pak na jeho základě vzniklo slovo *stromek*. Zásadně to však není nutné: např. příslovce *pomalu* nevzniklo od adjektiva *pomalý*, ačkoli se – z dnešního hlediska – na něm zakládá, nýbrž ze syntaktického spojení – předložkového výrazu *po malu* ap.

Vztah fundace je základním vztahem slovotvorným, který spíná na jedné straně každé slovo fundující se slovy na něm založenými (jím fundovanými), na druhé straně každé fundované slovo s příslušným slovem fundujícím, popř. slovy fundujícími.

3.1.2 Na vztahu fundace jsou tak vybudovány jednak (různosměrné) svazky, spínající jedno slovo fundující (centrální) s (vícečlennou) množinou slov fundovaných, např.

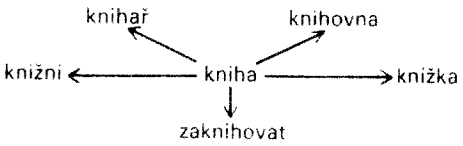

řídčeji jedno slovo fundované s (vícečlennou) množinou slov fundujících, např. *knihovník* → *knihovnictví* ← *knihovnický*, jednak stejnosměrné, lineární řady a rozvětvené řetězce, charakterizované vztahem fundace vždy mezi sousedními členy, např.

včera → včerejší → včerejšek

dole → dolní → dolňák → dolňácky → dolňácky
→ dolejší → dolejšek

Tyto různé principy se uplatňují v tzv. slovotvorných hnízdech (paradigmatech), spojujících všechna slova synchronně odvozená z téhož základu (synchronní obdoba genetické čeledi). Příklad (poměrně jednoduchého) hnízda se základem *kniha*:

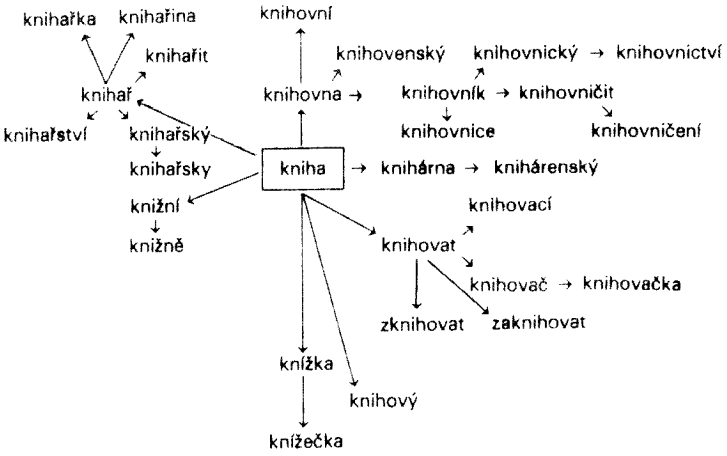

3.2 Se slovotvorným vztahem fundace je těsně spjat paralelní vztah motivovanosti (motivace). Mezi dvěma pojmenováními A a B je vztah motivovanosti (motivace) tehdy, jestliže se pojmenování A (motivované) objasňuje, ozřejmuje pomocí pojmenování B (motivujícího) nebo naopak, a to jak pokud jde o jeho stránku výrazovou (formální), tak pokud jde o jeho stránku významovou (sémantickou). Např. subst. *knížka* je motivováno substantivem *kniha* (a nikoli naopak), subst. *knihovna* substantivem *kniha* (srov. *knížka* je malá n. milá *kniha*, *knihovna* místo, kde se uchovávají *knihy*) atp.

3.3 Pokud chápeme pojem fundace ryze synchronně, lze říci, že pojmy fundace a motivace jsou pouze dvěma různými aspekty téhož reálného vztahu: v prvém případě jde o to, kterým jiným slovem (výrazem) nebo slovy (výrazy) je daný výraz podmíněn, na kterém jiném slově (výrazu) n. slovech (výrazech) se daný výraz formálně i sémanticky zakládá, v druhém případě o to, kterým jiným výrazem se daný výraz objasňuje, je motivován. Vztah fundace se uplatňuje především z hlediska mluvčího, při produkci a reprodukci slov, vztah motivace především z hlediska posluchače, při interpretaci slov. Mezi oběma aspekty je zřejmě příčinná souvislost: objasňuje se to, co je složitější, méně složitým. Proto se také v praxi mluvívá často pouze o jediném vztahu motivace, anebo se vztah fundace omezuje na stránku formální a vztah motivace na stránku sémantickou. Principiálně však je třeba obojí aspekt rozlišovat. Protože tvoření slov se zde podává především z hlediska procesu tvoření, produkce a reprodukce slov mluvčím, budeme zpravidla mluvit o fundaci, o výrazech fundujících a fundovaných atp.; z hlediska interpretace však vždy jde zároveň o motivaci, o výrazy motivující a motivované atp. Jak slovotvorná fundace,

tak slovotvorná motivace týkají se zásadně výrazu jako znaku, tj. obou jeho složek, výrazové i významové. Směr fundace (slovo fundující → slovo fundované) a směr motivace (slovo motivující → slovo motivované) jsou tedy zásadně totožné. Jak fundace, tak motivace však nemusí být na obou rovinách, výrazové a významové, stejně zřetelné, zejm. co do svého směru.

3.3.1 Někdy není u dvojice formálně a významově spolu souvztažných slov jasné, které z obou slov je fundujícím/motivujícím a které fundovaným/motivovaným, neboli jaký je směr fundace/motivace. Bývá to tehdy, když formální kritéria fundace/motivace chybějí buď vůbec (jako při konverzi), anebo kde se dostávají do rozporu s kritérii významovými. V takovém případě je třeba počítat s možností fundace/motivace obousměrné (jako např. u dvojic *blázen* ↔ *bláznit, něha* ↔ *něžný*). Tato zásadní obousměrnost bývá však oslabena (usměrněna) různými činiteli druhotnými, povahy formální i sémantické. Tak např. dějová jména *lov, práce* se zpravidla považují za fundovaná/motivovaná slovesy *lovit, pracovat*, a nikoli obráceně (třebaže geneticky jsou tato dějová jména patrně původní!), a to proto, že a) v obdobných dvojicích, jako *stavět* → *stavba, procházet se* → *procházka*, mají formální příznak fundovanosti/motivovanosti obvykle dějová jména, nikoli slovesa, b) význam dějového jména — děj předmětně chápaný — se nám jeví abstrakcí děje v základním smyslu, označovaného slovesem, a tedy vůči němu sekundárním. Pro stanovení (hodnocení) směru fundace/motivace má význam i frekvence slov a jejich slohové zařazení: jeví se nám jako přirozené vysvětlovat slovo méně frekventované frekventovanějším než naopak (proto *kázeň* → *káznit*), a rovněž slovo stylově příznakové stylově bezpříznakovým (*srna* → [kz]*srn, tisknout* → [t]*tiskat*, nikoli naopak).

Pozn. Od motivace obousměrné je třeba zásadně lišit motivační vztahy mezi slovy majícími společný motivační základ. Tedy např. vztah mezi slovy *knihovna, knížka, knižní* atd. motivovanými vesměs slovem *kniha*. Mohou však tyto vztahy v takovou obousměrnou motivaci přejít, zanikne-li slovo, které bylo jejich společným motivem, např. *zout* a *obout*.

3.3.2 Slovo může ovšem mít i několikerou fundaci/motivaci. Např. slovo *soudce* je fundováno/motivováno a) slovesem *soudit*, b) podstatným jménem *soud* ve významu dějovém, c) týmž slovem ve významu instituce. Tyto fundace/motivace nejsou vždy uvědomovány v témž stupni, jedna z fundací/motivací bývá silnější, základní, druhá (druhé) slabší, vedlejší. Zda vystoupí do popředí ten či onen fundační/motivační vztah, závisí na různých činitelích, daných nejen samým systémem jazyka, nýbrž i individuálním jazykovým povědomím mluvčího nebo posluchače a situací i souvislostí projevu. Alternativní fundace/motivace mívá svůj odraz i v alternativním členění slova (např. *svalovec*

1. k *sval: sval-ovec*, 2. k *svalový: svalov-ec, kovárna* 1. ke *kovář: kovár-na*, 2. ke *kovat: kov-árna*). Různá závažnost fundačních/motivačních vztahů vyplývá zejména:

3.3.2.1 z různé významové a formální vzdálenosti slova fundovaného/motivovaného a slova fundujícího/motivujícího:

a) významově bližší je to fundující/motivující slovo, které má s fundovaným/motivovaným slovem více společných významových rysů (např. *mladice* je významově bližší k *mladík* než k *mladý*);

b) formální blízkostí rozumíme stupeň zvukové/grafické shody základu fundovaného/motivovaného slova se základem slova fundujícího/motivujícího (např. *průvodčí* je formálně bližší k *průvod, doprovod* než k *provádět, provázet*);

3.3.2.2 z různé frekvenční a stylistické vzdálenosti fundovaného/motivovaného a fundujícího/motivujícího slova: čím menší je jeho frekvence a stylová oblast jeho využití vzhledem k frekvenci a stylové oblasti slova fundovaného/motivovaného, tím slaběji se příslušný fundační/motivační vztah uplatňuje (slovo *pruháč* je silněji fundováno/motivováno slovem *pruh* než slovem *pruhatý*, které je v současném jazyce archaismem).

Synchronní motivace nemusí reflektovat původní motivaci slova, jeho genezi, i když tomu tak obvykle bývá. Někdy však je rozdíl mezi motivací primární, genetickou („etymologickou") a motivací sekundární, která je výsledkem přehodnocení motivačních vztahů (např. adjektivum *vezdejší* se dnes spojuje s adverbiem *zde* – jako by šlo o paralelní útvar k *zdejší*, nikoli s adverbiem *vždy*, básn. *vezdy*, které je jeho primárním motivem).

3.3.3 Zpravidla máme na mysli fundaci/motivaci bezprostřední, přímou, při níž se slovo fundované a motivované liší od slova fundujícího a motivujícího pouze jedním „derivačním" krokem, pouze jediným, třeba i složeným formantem. Takový vztah je mezi slovy bezprostředně spojenými v derivačním řetězci (srov. *dělat → dělník, hora → pohoří, mladý → mladost, nosit → nosívat, list → listovat, olej, malba → olejomalba* atp.).

3.3.4 Od fundace/motivace přímé je třeba odlišovat f./m. nepřímou, při níž se fundované/motivované slovo liší od slova fundujícího/motivujícího více než jedním „derivačním" krokem, a tedy i složitým formantem. Takový vztah je mezi slovy, která spolu v derivačním řetězci nesouvisí bezprostředně, mezi nimiž se nachází jedno nebo více zprostředkujících článků (slov). (Srov. *dělat*

(→ *dělník* →) *dělnický, rychlý* (→ *zrychlit* →) *zrychlení, lék* (→ *léčit* → *vyléčit* →) *vyléčitelný*.)

Důležitost nepřímé fundace/motivace pro tvoření slov je v tom, že nepřímé fundační/motivační vztahy mohou se stát předlohou pro tvoření slov „krátkým spojením", tj. s přeskočením derivačních mezičlánků; mezi takovými slovy je pak ovšem vztah fundace/motivace přímé. (Srov. *sílit* → *posílit* → *posilovat* - f./m. nepřímá, avšak *kouřit* → *pokuřovat* - f./m. přímá; podobně je mezi *tichý* a *ztišit* vztah f./m. nepřímé (střední člen *tišit* existuje), kdežto mezi *národní* a *znárodnit* vztah f./m. přímé (střední člen neexistuje!).)

Pojem fundace/motivace přímé/nepřímé je však jen relativní. Mezičlánek bývá někdy jen teoretický konstrukt, a i když reálně existuje, neúčastní se vždy na slovotvorném procesu (k *národní* neexistuje *národnit*, nýbrž pouze *znárodnit, odnárodnit*; k *tichý* je sice *tišit*, přesto však *utišit, ztišit* se tvoří přímo od adjektiva, ukazuje na to i mnohem nižší frekvence prostého *tišit*). Někdy není ani jasné, jaký význam by takový mezičlánek měl vlastně mít (k *síť* je předponové *vsítit* ‚vhodit do sítě', jaký význam by však mělo prosté *sítit*?).

3.3.5 Zvláštním případem je f./m. kondenzační: často totiž hodnotíme slovo fundované/motivované (odvozené nebo složené) na pozadí pojmenování sdruženého (*balonák* ← *balonový plášť*), řídčeji slovo odvozené na pozadí slova složeného (*děják* ← *dějepis*). Motivační poukaz k sdruženému pojmenování je zpravidla jen jednou z motivačních souvislostí slova, a proto také je tento fundační vztah jen alternativní (i když zpravidla obráží skutečnou genezi slova — vznik jednoslovného pojmenování z pojmenování víceslovného, jeho univerbizaci). Vedle toho je v zásadě vždy možný vztah k určujícímu slovu (např. *jehličnan* ← *jehličnatý strom/jehličnatý*, popř. *jehličí*). Univerbizační fundace/motivace má místo především u slov hovorových a slangových (srov. *vlečňák* ← *vlečný vůz*, *zubař* / *zubák* ← *zubní lékař*) a dále u odborných termínů, především v oborech užitých (*pračka* ← *prací stroj* (hovor. *mašina*), *růžovka* ← *muchomůrka růžová*), kde pojmenování sdružené se pociťuje jako těžkopádné.

4. POJEM ONOMAZIOLOGICKÉ KATEGORIE A KLASIFIKACE ONOMAZIOLOGICKÝCH KATEGORIÍ

4.1 Akt utvoření nového slova zpravidla předpokládá, že zobecnělý odraz skutečnosti ve vědomí (obsah vědomí) je nejprve určitým způsobem zpracován, učleněn a zařaděn, a to tak, jak to odpovídá pojmenovacím způsobům daného jazyka. Toto vnitřní strukturování obsahu (pojmu) vzhledem k jeho vyjádření v daném jazyce se děje v rámci tzv. pojmenovacích n. onomaziologických kategorií, tj. základních obsahových struktur tvořících v daném jazyce sémantickou osnovu (půdorys) pojmenování. Onomaziologické kategorie tedy tvoří pojmovou základnu, na níž spočívají vlastní kategorie slovotvorné. Tvoření nového slova probíhá především v opření na nejobecnější komplexní, tj. lexikálně gramatické třídy daného jazyka — slovní druhy.

4.2 Rámcovými onomaziologickými kategoriemi jsou nejobecnější jazykově relevantní pojmové kategorie, které tkví v základě nominativních slovních druhů. Jsou to kategorie předmětnosti (substance), vyjadřovaná zprav. substantivem, kategorie příznaku, a to jednak kategorie vlastnosti příznaku neměnného v čase (vyjadřuje se adjektivem), jednak kategorie děje, tj. příznaku měnícího se v čase (vyjadřuje se slovesem), a konečně kategorie druhotného příznaku (příznaku příznaku), a to jednak kategorie okolnosti, jednak kategorie způsobu a míry (vyjadřují se adverbii, ale také předložkovými pády substantiv).

4.3 Onomaziologických strukturních typů - relačních onomaziologických kategorií není v jazyce mnoho. Pro češtinu je třeba počítat s těmito kategoriemi:

4.3.1 Kategorie modifikační záleží v tom, že se k obsahu daného pojmu přidává doplňující modifikační příznak (tak např. *dub* + doplňující příznak zdrobnělosti = *doubek, učitel* + doplňující příznak ženského pohlaví = *učitelka, krásný* + doplňující příznak intenzívnosti = *překrásný, chodit* + doplňující příznak nepravidelné opakovanosti = *chodívat* atp.). Podle druhu této modifikace rozlišují se např. v rámci pojmové kategorie substance onomaziologické kategorie deminutivní a augmentativní, moční, kolektivní a singulativní, v rámci kategorie vlastnosti onomaziologické kategorie míry a stupně,

v rámci kategorie děje rozmanité modifikace přidávající k ději doplňující znak místní, směrový, časový, fázový, rozsahový a především vidový.

4.3.2 Kategorie transpoziční záleží v tom, že obsah zařazený do určité (jemu odpovídající) pojmové kategorie je pojat v rámci jiné pojmové kategorie, je transponován do této (druhotné) kategorie. Např. jev, který obvykle chápeme jako příznak závislý na substanci, pojímáme jako na ní nezávislý.

4.3.2.1 Jde tu tedy

a) o zpředmětnění vlastnosti *(dobrý → dobrota, kruhový → kruhovost, hravý → hravost)*,

b) o zpředmětnění děje *(padnout, padat → pád, padnutí, padání, růst(i) → růst* subst.*)*.

4.3.2.2 Často bývá dějový příznak substance druhotně chápán jako vlastnost, pak jde o zvlastnostnění děje (např. *přišel → přišlý, trestán → trestaný*). Jindy opět statický příznak substance, tedy vlastnost je nazírán jako dynamický (srov. *(být) zelený → zelenat se*), jde o zdějovění vlastnosti.

4.3.2.3 Paralelní k zpředmětnění vlastnosti a děje je zvlastnostnění okolnosti nebo způsobu a míry děje: *člověk (žijící) na venkově → venkovský člověk, lidé zde → zdejší lidé, příroda na jaře → jarní příroda, boty do služby → služební boty*. - Podstatou deadjektivních příslovcí je tedy převedení vlastnosti do kategorie způsobu a míry *(rychlý → rychle, daleký → daleko, hezký → hezky)*; protože jinak příslovce vyjadřují obvykle okolnost, mluví se často ne zcela přesně o zokolnostnění vlastnosti.

4.3.2.4 Transpozice je tou onomaziologickou kategorií, která nejmarkantněji vyjadřuje vztah slovotvorby k syntaxi. Primárně je transpozice faktem syntaxe, je motivována potřebami větné struktury, teprve sekundárně se účastní i na obohacování slovní zásoby.

Pozn. Ve světové literatuře se v tomto případě mluví zpravidla (s J. Kuryłowiczem) o derivaci syntaktické. Domníváme se však, že i když se při tomto onomaziologickém postupu podstatně nemění lexikální význam základu, přináší s sebou nicméně změna slovního druhu i změnu lexikálně sémantického rámce tohoto významu a tím zároveň umožňuje posuny lexikálního významu v různém směru (srov. *sladký → sladkost* abstr. → *sladkost* konkr.). (Podrobně o transpozici slovotvorné a tvaroslovné viz M. Dokulil, 1982.)

4.3.3 Kategorie mutační zasahuje výchozí obsah podstatněji, mění jej, a to tak, že jev, který má být pojmenován, zařazuje do určité pojmové třídy a pak jej v jejím rámci determinuje určitým příznakem; pojmová složka vchází do onomaziologické struktury pojmu jako složka určovaná (onomaziologický základ), příznak pak jako složka určující (onomaziologický příznak).

4.3.3.1 Zatímco onomaziologický základ je vždy jednoduchý (liší se jen různým stupněm obecnosti, např. substance (něco), živá bytost, člověk, muž), může být onomaziologický příznak jednoduchý (*slepec* = ‚slepý člověk'), nebo složený (*knihař* = ‚člověk, který váže knihy').

4.3.3.2 Z hlediska pojmenovacího je důležité, zda jsou v pojmenování obě (všechny) složky složeného příznaku vyjádřeny explicite (*knihvazač, romanopisec, spisovatel povídek*), nebo zda se některá jen víceméně zřetelně vyrozumívá (*knihař, povídkář*). V tomto druhém případě je to obvykle určující složka onomaziologického příznaku, která je explicite vyjádřena, onomaziologický motiv (*kniha, povídka*), zatímco určovaná složka, onomaziologický spoj, zůstává nevyjádřena (*váže, spisuje*).

4.3.3.3 Vzhledem k tomu lze rozlišovat základní typy mutačních onomaziologických struktur podle kategoriálního charakteru obou polárních členů této struktury, onomaziologického základu a onomaziologického motivu (u onomaziologického příznaku jednoduchého je tento příznak totožný s motivem). Tak bývá pojem kategorie substance určen vztahem k jinému pojmu kategorie substance (*strаník, cukřenka*), vlastnosti (*černozem, černice*) nebo děje (*soudce, pračka*). Analogicky jsou pak určovány i pojmy kategorie vlastnosti, děje a okolnosti (způsobu, míry). Tak např. v rámci kategorie substance rozlišují se (mutační) onomaziologické kategorie nositele vlastnosti, nositele dějového vztahu aj., uvnitř kategorie nositele dějového vztahu se rozlišují subkategorie nositele děje (*modrák* je houba vyznačující se tím, že modrá), činitele (děje) (*učitel* je charakterizován tím, že učí), prostředku činnosti (*rýpadlo* je zařízení, jímž se *rýpá*, sloužící k rýpání), patienta činnosti (*trestanec* je člověk, který je *trestán*, na němž je vykonáván *trest*), výsledku děje (*výtisk* je věc, která je výsledkem *vytištění*, která je *vytištěná*) aj.

4.3.3.4 Některé specifikace onomaziologického spoje mají místo i v rámci několika onomaziologických kategorií (např. vztah účelu). Obdobně může být uvnitř různých onomaziologických kategorií týmž způsobem specifikován onomaziologický základ (např. místo). Na takové jednotě specifického onomaziologického spoje nebo specifického onomaziologického základu jsou za-

loženy onomaziologické kategorie komplexní (např. onomaziologická kategorie účelu nebo místa).

4.3.3.5 Další specifikace vyplývají z toho, že vztah může být druhotně pojat jako vlastnost (*váhal* = kdo váhá, je *váhavý* = je *váhavec*; *nosáč*, *nosál* = člověk, který se vyznačuje nápadným *nosem*, je *nosatý* = *nosatec*). Onomaziologická kategorie vlastnosti se proto široce prostupuje s kategoriemi nositele dějového a předmětného vztahu.

4.3.4 Kategorie reprodukční má význam především pro tvoření (a zejm. reprodukci a interpretaci) imitativních (zvukomalebných) sloves slovotvorně souvztažných s imitativními citoslovci. Činnost vydávání určitého přírodního zvuku je tu pojmenována podle tohoto zvuku, jeho nápodobou (*bečet* = dělat *bé*, *achkat* = dělat *ach*, *bácnout* = udělat *bác* atp.). Jen okrajově reprodukují pojmenování ve smyslu této kategorie také slova nebo výroky jazyka (např. *hromovat* = klnout „*hrome, hrom do toho*"; *dušovat se* = říkat „*na mou duši*").

4.3.5 Pro kompozita a pojmenování sdružená má význam též pojmenovací kategorie koordinační, záležející v tom, že pojem se rozloží ve dva, popř. více znaků téhož řádu: *opočlověk* je op(ice) i člověk, *červeno-modro-bílý* je červený, modrý a bílý.

5. SLOVOTVORNÁ STAVBA SLOVA

5.1 Když je pojmenovávaný obsah ve smyslu onomaziologické kategorie analyzován a strukturován, dochází k druhé fázi pojmenovacího aktu — k onomaziologické, v našem případě již jednoznačně slovotvorné syntéze. Jde nyní o to, jak se onomaziologická struktura realizuje, který slovotvorný způsob se zvolí, která lexikálně gramatická kategorie se vybere jako východisko pro tvoření nového slova, jak se formálně utvoří (upraví) slovotvorný základ a konečně kterého formantu se pro tvoření nového slova užije.

Stanovením onomaziologického základu (o. báze) je zároveň již určen slovnědruhový rámec fundovaného slova. Vytčením rozlišovacího znaku, resp. motivu v onomaziologické struktuře pojmu je opět dáno výchozí základové pojmenování, onomaziologické východisko. Je-li tím východiskem jediné plnovýznamové slovo, utváří se slovo odvozené, je-li jím více plnovýznamových slov, slovo složené a složeně odvozené.

5.2 Vlastní slovotvorná syntéza záleží pak v stanovení dvou bezprostředních složek slova — slovotvorného základu a slovotvorného formantu.

Pozn. Ve shodě s tím záleží slovotvorná analýza fundovaného (motivovaného) slova v zjištění bezprostředních složek slova — slovotvorného základu a slovotvorného formantu, a to na základě jeho konfrontace se slovem fundujícím (slovy fundujícími).

5.2.1 Slovotvorným základem je základové slovo, spojení slov nebo tvar slova, popř. ta jejich část, která je obsažena ve slově fundovaném, odvozeném nebo složeném (*les: pra-les, hor-: pa-hor-ek, na dvoř- : ná-dvoř-í, vysok-, škol- : vysok-o-škol-ský* atp.).

5.2.1.1 Pokud je slovotvorným (odvozovacím) základem pouze část slova, bývá nejčastěji shodná s (tvarotvorným) kmenem fundujícího slova *(hor-a → hor-ník)* nebo s jedním z jeho tvarotvorných kmenů *(nos-i-t → nos-ník/ nos-i-č)*; je-li tento kmen zakončen volným strukturním sufixem *(-k-, -n-* ap.*)*, může být někdy odvozovacím základem kmen bez tohoto sufixu *(hladk-ý → hlad-it, krásn-ý — krás-a,* ale *hořk-ý → hořko, hořkost, hořknout, mravn-ý → mravn-ost)*. V tom případě mluvíme obvykle o tvoření (odvození) z primárního kmene. Jen zřídka, především při expresívním odvozování, je v češtině při odvozování vypouštěna taková část základu, která nemá charakter (primárního) sufixu (srov. *bratr → brach, brácha, cvičit → cvígro*). Pouze v tomto případě je vhodné mluvit o (mechanickém) usekávání, useknutí základu.

5.2.1.2 Základem odvozeného slova může být a) úplné slovo (tak je tomu při čisté prefixaci), b) odvozovací kmen základového slova, úplný n. useknutý (při sufixaci — a desufixaci — i konverzi a smíšených postupech prefixálně-sufixálním a prefixálně-konverzním); c) dílčí paradigma slova (při substantivizaci adjektiv), d) tvar slova (při adverbializaci) a e) předložkový pád (při adverbializaci a při odvozování substantiv a adjektiv z předložkových pádů konverzí n. sufixací), nebo f) kmen slovního tvaru n. skupiny slovních tvarů (při adjektivizaci příčestí, přechodníků aj.).

5.2.1.3 U složeného slova máme buď jediný základ složený - syntaktické spojení plnovýznamových slov (při juxtapozici a zčásti při smíšeném postupu kompozičně-konverzním a kompozičně-sufixálním), nebo více základů (při vlastní kompozici a zčásti při smíšeném způsobu kompozičně-derivačním).

5.2.2 Slovotvorným formantem je úhrn formálních a významových rysů, jimiž se fundované slovo liší od slova fundujícího nebo od slov fundujících.

5.2.2.1 Slovotvorným formantem odvozeného slova může být jak slovotvorná předpona *(les : pra-les, volit : vy-volit)* nebo slovotvorná přípona *(tři- : tři-krát, let- : let-mo)*, tak slovnědruhová a tvaroslovná charakteristika *(-e : zlý → zle; -ovat : los → losovat; -ý : pomalu → pomalý)* a různé kombinace těchto morfémů *(roz- + -í : cesta → rozcestí; -k- + -a : košile → košilka; -ink- + -a-t : spát → spinkat; pa- + (e)k- + -Ø : hora → pahorek* atp.*)*. Vedle těchto hlavních složek formantu mohou se uplatňovat ve funkci průvodních složek formantu ještě také hláskové alternace základu, které - ze synchronního hlediska - pomáhají zvyšovat formální distanci mezi slovem fundujícím a fundovaným *(kost → kůstka, hus-a → house, kruh → krouž-it, vík-o → víč-ko, dělník → dělnic-ký* atp.*)*. Je-li formant složen z afixu a tvaroslovné charakteristiky, vystupuje slovotvorný afix obvykle jako vlastní formant, tvaroslovná charakteristika má pak funkci spoluformantu.

Pozn. Je-li formantem n. součástí formantu tvaroslovná charakteristika, bývá její podoba v základním tvaru pociťována jako reprezentant celého tvaru (třebaže tento tvar sám o sobě neurčuje tvaroslovnou charakteristiku zcela jednoznačně; srov. např. *-(a)* v *rybk(a)* a *vozk(a)*).

5.2.2.2 U slov složených musíme za formant analogicky považovat nejen spojovací vokál, pořadí členů složeniny a zvukový a grafický signál celistvosti slova, popř. (u slov derivovaně složených) odvozovací afix, nýbrž i případné alternace základů (srov. *kůže, loužit → koželuh; drahý kámen → drahokam*).

5.2.2.3 Slovotvorný formant může tedy být jednoduchý - prefix (při čisté prefixaci), sufix (při čisté sufixaci neohebných slov), záměna tvaroslovného paradigmatu (při bezafixální derivaci a při substantivizaci a adverbializaci), reflexívní morf (při reflexivaci), nebo složený - sufix ve spojení se záměnou tvaroslovného paradigmatu (při sufixaci), prefix se záměnou tvaroslovného paradigmatu (při smíšeném způsobu prefixálně-konverzním), prefix a sufix ve spojení se záměnou tvaroslovné charakteristiky (při smíšeném způsobu prefixálně-sufixálním), popř. v kombinaci s reflexivací, dále pevný pořádek komponentů, sjednocující hlavní přízvuk, n. grafická celistvost slova (při juxtapozici), popř. spolu se spojovacím submorfem (konektem), nebo se spojovacími submorfy (konekty) (při kompozici), popř. ještě se záměnou gramatické charakteristiky (při smíšeném způsobu kompozičně-konverzním) nebo se sufixem a záměnou gramatické charakteristiky (při smíšeném způsobu kompozičně-sufixálním). Vedle pozitivního (adičního) formantu může být nositelem odvo-

zení i formant negativní (substrakční - při deprefixaci a desufixaci), popř. nulový (při bezafixální derivaci, kde ovšem vystupuje vždy jen ve spojení se záměnou tvaroslovné charakteristiky). Součástí formantu mohou být i složky fakultativní, jako výběr tvaroslovného kmene (zvl. při deverbativní derivaci), úprava odvozovacího kmene, hlásková obměna základu, rozšíření sufixu spojovacím morfem.

5.2.2.4 Formant může při plném zachování své funkce také formálně variovat. Důležité jsou zejména tzv. (vpředu) rozšířené varianty sufixu, tj. komplex spojovacího morfu (konektu) a vlastního sufixu, vystupující nezřídka jako samostatný sufix (např. *-ovsk(ý) / -sk(ý)*, srov. *otcovsk(ý) / bratrsk(ý)*, *-árn(a)*, *-írn(a)*, *-ovn(a) / -n(a)*, srov. *cukrárna, mrazírna, knihovna / šatna*). U prefixů projevuje se opět rozdíl mezi základními podobami a podobami (variantami) vokalizovanými, srov. *s-/se-/sou-*, *v-/ve-*, *nad-/nade-*, *roz-/roze-* atp. (viz dále).

5.2.2.5 Zvláštní povahu má mezi slovotvornými formanty slovesný formant reflexívní, vzniklý oslabením funkce pádových tvarů zvratného zájmena, A *se*, D *si*, *sebou*, který je volným morfémem, jehož místo ve větě se řídí pravidly o postavení příklonek.

5.2.2.6 Slovotvorné formanty (i jejich složky) mohou být významově určité, vyhraněné, jednofunkční (např. sufix *-ost*, prefix *bez-*), nebo významově neurčité, nevyhraněné, vícefunkční (např. sufixy *-n-*, *-k-*, kmenotvorná přípona *-ova-*).

5.2.2.7 Tak jako u znaků vyššího stupně - slov, lze i u slovotvorných formantů pozorovat vztahy synonymie, polysémie i homonymie. Synonymní jsou např. sufixální formanty *-k(a)* a *-ic(e)* (*učeňka / učnice*), formanty deminutivní a augmentativní formanty, *-ě(e)(t)* a *-i(t)* *se* aj.; polysémní je převážná většina prefixů a většina sufixů, např. *na-* s bohatým významovým spektrem, *-n(i)*, homonymní např. sufixy *-in(a)* (srov. názvy nositelů vlastnosti, výsledků činnosti aj.), formant *-nou-* (*blednout/klesnout*), slovesný prefix *za-* (1) ve významu začátku, (2) ve významu malé míry děje, (3) ve významu směřování děje pryč od něčeho atd. Jen velmi málo formantů je naproti tomu jednoznačných (např. komplementární sufixy *-ův* a *-in*, *-ě(e)*, *-ě(e)te* pro názvy mláďat).

5.2.2.8 Důležitou charakteristikou je spojitelnost (kompatibilita) určitých formantů s určitým typem základu, tak např. sufixální formant *-tel* se (ve své

nerozšířené podobě) spojuje pouze se slovesnými základy otevřenými (samostatnými), slovesný formant *-nou-* se spojuje jednak se základy primárních adjektiv, jednak se základy slovesnými a interjekcionálními.

5.2.3 Hranice mezi slovotvorným základem a formantem může být někdy zastřená, především v důsledku hláskových změn na morfémovém švu. Vedle takových změn, které lze hodnotit jako alternace základu nebo formantu (viz *tel-e : o-tel-it/tel-et-ník/tel-ec-í/tel-át-ko*), dochází tu i ke změnám jiným, jako ke splývání (fúzi) hlásek: dvě stejné nebo foneticky blízké hlásky, z nichž jedna náleží k základu, druhá k formantu (obv. sufixu), splývají v hlásku jedinou (srov. *deník* ← *den-ník*, *ruský* ← *rus-ský*, *lužický* ← *lužic-ský*, *český* ← *češ-ský*, *obléci* ← *ob-léci*). Hranice mezi základem a formantem vede tu tedy jediným fonémem, vyjádřeným graficky jediným písmenem (tzv. morfémovým uzlem).

5.2.4 Předpony mají autonomnější postavení ve slově než přípony, spojují se s odvozovacím základem jasným švem, a proto se také poměrně snadno vyčleňují. Spojování slovotvorných základů s předponami se po mnoha stránkách odlišuje od spojování s příponami a sbližuje se jistými rysy se skládáním slov. Zvláštní povaha předpony ve srovnání s příponou souvisí s jejím místem v odvozeném slově: již sám počátek slova má v češtině mimořádný význam, neboť nese hlavní přízvuk a obsahuje zpravidla jeho sémantické jádro; to podstatně přispívá k ohraničenosti prefixu vůči slovotvornému základu (srov. i *roz-zlobit se*, *od-dálit* atp.).

České předpony jsou neslabičné, jednoslabičné nebo dvouslabičné. Předpony končící se souhláskou (*v-, s-, z-, nad-, pod-, před-* aj.) mají vokalizované varianty s (vkladným) *-e-*, vyskytující se zprav. před základem začínajícím touž, popř. podobnou hláskou (*se-sadit, ve-vázat*) nebo skupinou souhlásek (*ode-stlat, se-zvat*), ale i jindy (*ode-jít, se-brat*). Jinak se u předpon setkáváme pouze s kvantitativními (dloužícími) alternacemi (vázanými na určité předpony a určité slovotvorné typy) (např. *zapadat* → *západ*, *na břehu / břeh* → *nábřeží*, *slunce* → *výsluní*).

5.2.5 Slovotvorné přípony stojí za odvozovacím základem, s nímž utvářejí odvozený kmen fundovaného slova, určujíce do jisté míry i jeho tvaroslovnou charakteristiku. S těsným sepětím slovotvorné přípony na jedné straně se základem slova a na druhé straně s tvaroslovnou charakteristikou souvisí jednak jejich obtížnější vyčlenitelnost (poměrně časté splývání hlásek), jednak variantnost jejich podoby.

Běžným zjevem je, že přípona se kromě své podoby základní vyskytuje v jedné nebo i více podobách rozšířených (a to vždy vpředu, srov. *koň-ský*, ale *ps-ovsk(ý)*); mnohé přípony mají různé rozšířené varianty (srov. *-n(a) / -árn(a) / -írn(a) / -ovn(a)*) (útvary, o něž je přípona rozšířena, se někdy chápou jako konekty, tj. spojovací morfy; mají ovšem jinou funkci než u kompozic, mj. zabraňují nežádoucím alternacím, srov. např. *pískoviště* místo staršího *písčiště*).

Na ohýbací koncovce (popř. i na slovotvorném typu) závisí různé alternace přípony (např. *-(e)c kupec, -c- kupci, -č- kupče/kupč-it*).

Základní podoby přípon jsou neslabičné *(léč-b(a), zem-sk(ý), lid-stv(o))* nebo jednoslabičné *(břez-in(a), mlad-ost, uči-tel)*, jen zřídka dvouslabičné *(hrub-ián)*.

5.2.6 Součástí tvaroslovné charakteristiky může být u odvozených slov ohebných i mluvnická kmenová přípona. Zřetelně se vyčleňují mluvnické kmenotvorné přípony slovesné, tvořící tzv. třídní znak (v kmeni infinitivním *-i-, -ě(e)-, -á-* aj., v kmeni přítomném *-n-, -j-* aj.; srov. *zelen-(a-t), kamen-(ova-t), bled-(nou-t)*. Jako součást fundujícího slova může mluvnická kmenová přípona vstupovat i do základu fundovaného slova *(uč-i-t : uč-i-tel × uč-(e)b-n(í)*. V oblasti jména se mluvnická kmenotvorná přípona vyčleňuje jen u některých substantiv a u adjektiv; jde zejména o koncové *-í, -ý* („stavení", „mladý", „jarní"), v kterém se spojuje kmenová přípona s nulovou koncovkou. Svou fonologickou strukturou jsou mluvnické kmenotvorné přípony málo rozmanité: v zásadě jsou neslabičné *(-n-, -j-)* nebo jednoslabičné *(-i-, -a-, -nou/-nu-)*; *-ov-a-* a *-u-je-* jsou složené.

Za druh mluvnické charakteristiky považujeme i slovnědruhovou příponu neohebného slova, zařazující slovo do slovního druhu, popř. podřízené lexikálně gramatické třídy, a stojící tedy v absolutním konci slova. Jsou jen samohláskové *(široko, vesel-e, hezk-y)*. Stejně jako kmenové přípony slovesné mohou i ony druhotně sloužit k lexikální diferenciaci *(vysoko × vysoce)*.

6. SLOVOTVORNÝ TYP A PODTYP

6.1 O tom, kterého ze slovotvorných prostředků a postupů se v daném případě použije, rozhoduje slovotvorný typ, popř. slovotvorný podtyp, který zvolíme jako model tvoření. Slovotvorný typ představuje nejdůležitější slovotvorně relevantní rysy a důležitý uzlový bod v síti slovotvorných vztahů. Je základní jednotkou slovotvorného systému (a zároveň podsystémem, tj. sou-

borem lexikálních jednotek), v jehož rámci se tvoří a reprodukují slova. Je konstituován určitou obecnou onomaziologickou strukturou, určitým typem slovotvorného základu a určitým formantem. Jinak lze říci, že je to schéma slovotvorné stavby (fundovaných) slov, charakterizovaných (1) příslušností k témuž slovnímu druhu, (2) týmž sémantickým vztahem k příslušným slovům fundujícím a (3) týmž formálním vztahem, a to týmž slovotvorným postupem a týmž slovotvorným formantem. Slova jednoho a téhož typu jsou proto spjata i týmž slovotvorným významem. Podle kategoriální příslušnosti k onomaziologickému strukturnímu typu rozlišují se dvě základní skupiny:

6.1.1 Slovotvorné typy, u nichž vlastní lexikální význam fundovaných slov je v podstatě shodný s lexikálním významem slov fundujících, (takže) slova fundovaná se liší od fundujících vlastně pouze příslušností k jinému slovnímu druhu a formálně sémantickými vlastnostmi, které z toho vyplývají, tj. slovnědruhovým sémantickým rámcem, formálními rysy morfologickými a zejm. syntaktickou funkcí. Tyto typy nazýváme transpoziční a způsob utvoření slov v rámci těchto typů derivací transpoziční, syntaktickou.

6.1.2 Slovotvorné typy, u nichž lexikální význam fundovaných slov není shodný s lexikálním významem slov fundujících, neboť tvořením slov v rámci těchto typů vzniká nový lexikální význam. V tomto případě mluvíme o derivaci lexikální. Jestliže lexikální význam fundovaných slov (a) pouze specifikuje n. modifikuje lexikální význam slov fundujících, mluvíme o slovotovorných typech modifikačních a o derivaci modifikační, (b) podstatně mění lexikální význam slov fundujících, mluvíme o slovotvorných typech mutačních a o (lexikální) derivaci mutační.

6.2 Zatímco deriváty modifikačních slovotvorných typů náležejí vždy k témuž slovnímu druhu jako jejich základová slova, deriváty mutačních typů mohou náležet jak k témuž slovnímu druhu, tak k jiným. Zatímco u typů modifikačních lexikální význam fundovaných slov zahrnuje v sobě lexikální význam slov fundujících (např. významy slov *slůně, slonice, slonisko* zahrnují v sobě význam slova *slon*, s významovými rozsahy je tomu ovšem naopak), u typů mutačních se lexikální význam slov fundovaných pouze zakládá na lexikálních významech slov fundujících; jeho sémantika je obecně určena tou n. onou relací k lexikálnímu významu slova fundujícího (např. *slonovina* není *slon* a něco nadto, nýbrž je hmota z klů slona, *sloninec* je stáj pro slony atp.).

6.3 Méně obecné slovotvorné pojmy - slovotvorné podtypy - připojují ke konstitutivním rysům typu další, nejčastěji specifickou sémantickou třídu odvozených slov nebo sémantický či slovotvorný charakter základových slov. Obecnější slovotvorné pojmy vznikají opět abstrakcí jednoho ze tří konstitutivních znaků slovotvorného typu. Důležitá je zejména slovotvorná kategorie, abstrahující od určitého formantu (např. slovotvorná kategorie jmen činitelských).

7. VLASTNOSTI SLOVOTVORNÝCH ZPŮSOBŮ, TYPŮ A PROSTŘEDKŮ

Mezi jednotlivými slovotvornými způsoby, typy a prostředky jsou významné rozdíly co do jejich vlastností, zejména systémové hodnoty, a jejich využití:

7.1 Různé je především početní zastoupení (početnost, mocnost) jednotlivých slovotvorných způsobů, typů a prostředku v slovní zásobě jazyka daného období, a tedy i v slovotvorném systému tohoto jazyka, a to jednak absolutní, jednak relativní. Tak např. juxtapozice má v češtině obecně uplatnění velmi omezené, zcela nesrovnatelné s derivací i s kompozicí, avšak uvnitř slovního druhu číslovek má postavení dominantní; slovotvorný typ sloves násobených formantem *-vat(i)* *(dělávat)* zahrnuje převážnou část násobených sloves, ale od sloves 2. tř. (na *-nout*) se tvoří násobená slovesa tohoto typu jen výjimečně *(mrzávat)*. Početnost (mocnost) je přirozeně spjata s produktivitou (viz 7.3), podává svědectví o produktivnosti jevu v předcházejícím vývoji. Převážnou většinou jsou prostředky početné (dosud) také produktivní.

7.2 Od této systémové hodnoty je třeba odlišovat častost, frekvenci těchto způsobů, typů a prostředků v řeči, v textech, při užívání jazyka, a to opět jednak častost absolutní, jednak častost relativní. Např. substantivní sufixální formant *-an* má obecně malou častost, relativně vysokou častost má však u jmen obyvatelských (typu *Pražan, Chilan*) a v názvosloví organické chemie (názvy solí se tvoří především tímto formantem, srov. *síran, dusičnan*).

7.3 Nejvýznamnější je stupeň, míra tvořivosti, produktivnosti. Tvořivostí n. produktivností slovotvorného prostředku rozumíme obecně schopnost

prostředku aktivně se účastnit při tvoření nových slov, a to jednak absolutně (v kterékoli platnosti a v kterémkoli typu), jednak relativně (vzhledem k určité platnosti a v určitém slovotvorném typu). Produktivností slovotvorného typu, podtypu atp. rozumíme pak schopnost tohoto typu, podtypu atp. být modelem pro tvoření nových slov.

7.3.1 Je však třeba přihlížet k mimojazykovým podmínkám omezujícím povšechnou produktivitu prostředku. Např. v rámci chemického názvosloví binárních anorganických sloučenin jsou adjektiva na *-n(ý)*, *-natý(ý)*, *-itý(ý)*, *-ičitý(ý)*, *-ičn(ý)*, *-ečn(ý)*, *-ový(ý)*, *-ist(ý)*, *-ičel(ý)* obecně produktivní, základů, s kterými se mohou tyto formanty spojovat, je však (v nestejné míře) omezený počet. Prvků, popř. radikálů, s jejichž názvy se může spojovat např. formant *-ičelý*, je jen nepatrný počet, neboť osmimocné prvky jsou pouze čtyři. Uplatnění formantu *-ičelý* je tu tedy silně omezeno nikoli jazykově, nýbrž věcně. Je proto potřebí odlišovat od úhrnné produktivity, zahrnující podmínky jazykové i nejazykové, i vlastní jazykovou, systémovou produktivitu, která je výrazem ryze jazykových systémových zákonitostí.

7.3.2 Základním a hlavním kritériem stupně produktivnosti slovotvorného prostředku je míra jeho účasti v procesu tvoření nových slov; toto kritérium zahrnuje však nejen produktivnost jazykovou, nýbrž i reálnou společenskou potřebu a aktuálnost pojmu, k jehož vyjádření tento prostředek slouží. Možnost přesně vyčlenit jazykovou, systémovou produktivitu z produktivity celkové je dána v těch případech, kdy máme vedle sebe slovotvorné prostředky plně synonymní. Táž společenská potřeba může pak být uspokojena jedním nebo druhým slovotvorným prostředkem, a dává-li jazyk přednost jednomu z nich, lze vidět příčinu jen v jeho větší jazykové, systémové produktivnosti. Mezi póly neomezené produktivnosti a absolutní neproduktivnosti se prostírá kontinuum; jakékoli stanovení stupně n. míry produktivnosti je tedy jen podmíněné.

7.3.2.1 Uvnitř slovotvorných prostředků živých, tj. vyčlenitelných na základě jejich konfrontovatelnosti se slovem základovým, můžeme rozlišit slovotvorné prostředky

7.3.2.1.1 produktivní, a to

a) (prakticky) neomezeně produktivní, paradigmatické (např. tvoření

jmen individuálně přivlastňovacích příponami *-ův* od jmen osob mužských a *-in* od jmen osob ženských);

b) omezeně produktivní, v důsledku konkurencí s prostředky jinými, synonymními, a to

ba) velmi (silně) produktivní, vyznačující se poměrně vysokou tvořivostí a odolností v konkurenci s prostředky synonymními (např. slovesný formant *-ova-/-uje-*, činitelský sufix *-tel, -č*);

bb) středně produktivní, se středním stupněm slovotvorné aktivity (např. slovesný formant *-i-*, činitelský sufix *-ce, -ek, -ák* aj.);

bc) málo (slabě) produktivní, jevící jen slabou aktivitu při tvoření nových slov (např. slovesný formant *-nou-/-nu-*, činitelský sufix *-ec, -čí* aj.);

7.3.2.1.2 neproduktivní, kterými se v současné době neutvářejí již nová slova (např. formant *-ím* v *otčím*, *-ův* v *rukáv*).

7.3.2.2 Slovotvorné prostředky již neživé (mrtvé), slovotovornou analýzou již nevyčlenitelné; jsou přirozeně vždy jen neproduktivní (např. prefix *s-* v *sličný*, sufix *-r* v *chytrý*). Ty ovšem do synchronního obrazu slovotvorného nepatří.

7.3.2.3 Na všech stupních je přirozeně třeba rozlišovat produktivnost ve smyslu absolutním od produktivnosti relativní (tak např. kmenotvorná přípona *-nou-/-Ø-* je silně produktivní v úloze vytvářet slovesa okamžitá, ale neomezeně produktivní při vytváření (okamžitých) sloves od onomatopoických slov).

8. SLOVOTVORNÝ VÝZNAM SLOVA, IDIOMATIZACE A LEXIKALIZACE

8.1 Jakožto jednotka slovotvorného systému jazyka, vyznačující se určitou strukturou formální i významovou, má fundované a motivované slovo určitý strukturní n. slovotvorný význam. Tak např. slovo *učitel* má slovotvorný význam ‚ten, kdo učí', *strojový* má slovotvorný význam ‚související se strojem', *přepracovat* má slovotvorný význam ‚znovu, jinak zpracovat'. Slovotvorný význam je tedy ten význam slova, který vyplývá z významů jeho jednotlivých složek a z jeho celkové struktury; jinak řečeno je to obecný strukturní význam slovotvorného typu, popř. podtypu, do něhož se dané slovo zařaďuje, konkretizovaný lexikálním významem jeho základu (základů); tak např. struk-

turní význam slovotvorného typu slovesný základ inf. + *-tel* ‚ten, kdo činí, koná to, co vyjadřuje slovo základové' je tu konkretizován lexikálním významem daného základového slovesa *učit* v ‚ten, kdo učí'.

8.1.1 Důležité je, že slovotvorný význam je potenciální, je to fakt jazykového systému (nikoli jeho normy). Není tedy vždy totožný s reálným lexikálním významem daného slova, který je faktem jazykové normy (opírající se o jazykový úzus). Poskytuje však nicméně jistou osnovu pro lexikální význam, který je jeho realizací. Ten bývá zpravidla mnohem bohatší než význam slovotvorný, rozvíjí ze sebe významy další a bývá tak velmi často vlastně nikoli jediným významem, nýbrž souborem lexikálních významů příbuzných; má tedy v tomto smyslu svou strukturu (většinou se kolem významu základního kupí různé významy přenesené). Z těchto významů bývá se slovotvorným významem přímo souvztažný ten význam, který se v dané struktuře jeví jako výchozí, základní.

8.1.2 Co do vztahu mezi příslušným (individuálním) významem slovotvorným a realizovaným základním významem lexikálním se slovotvorné útvary liší: U četných fundovaných a motivovaných slov jsou slovotvorný význam a základní lexikální význam prakticky totožné: tak např. slovem *navrhovatel* označujeme skutečně ‚toho (člověka), který něco navrhuje', slovem *hornatý* ‚vyznačující se (mnoha) horami' atp.

8.2 Mnoho fundovaných slov je však již od počátku poznamenáno jistou neshodou mezi jejich významem slovotvorným, vyplývajícím z jejich slovotvorné struktury, a jejich faktickým významem lexikálním, resp. u polysémních slov jejich základním významem lexikálním. Velmi často je tento lexikální význam užší, bohatší než význam slovotvorný (srov. *stavitel* ne obecně ‚kdo staví', ale ‚ten, pro něhož je činnost stavění povoláním', *růžovka* ne ‚cokoli růžového', nýbrž pouze ‚houba růžové barvy'), řidčeji širší, chudší (*stolař* je nejen ‚ten, kdo vyrábí stoly', ale ‚kdo vyrábí nábytek vůbec'), popř. jednak užší, jednak širší, tedy vlastně se s lexikálním významem jen překrývá (např. *zelenina* není obecně ‚to, co je zelené', nýbrž jen ‚části některých rostlin hodících se k požívání', a to i takové, které nejsou zelené, srov. kořenová zelenina; podobně *modřina* ne ‚co je vůbec modré', nýbrž ‚tmavě modrá i jinak zbarvená podlitina na těle'). V tom případě se mluvívá o idiomatickém charakteru (idiomatičnosti) slovotvorných útvarů. Touto idiomatičností se vyznačuje jen část slovotvorných útvarů, a to v nestejné míře. Je to dáno řadou spolupůsobících faktorů, typem onomaziologické kategorie fundovaného slova (idio-

matičnost se obvykle projevuje jen v rámci typu mutačního), charakterem slovotvorné kategorie fundovaného slova (zvl. rozdíl mezi derivací a kompozicí a vůbec explicitností a implicitností), slovním druhem fundovaného slova a slovním druhem a sémantickou třídou fundujícího slova (podrobněji viz M. Dokulil, 1978).

8.3 Od tohoto typu neshody mezi slovotvorným významem a významem lexikálním se svým vznikem liší (i když se s ním ve svých výsledcích překrývá) ten typ, u něhož neshodnost obojích významů je důsledkem procesu lexikalizace, tj. jeho dalšího samostatného vývoje jako lexikální jednotky. Je-li fundované a motivované slovo jednou v jazykovém úzu, pak působí pozvolna tendence k dalšímu sémantickému vývoji slova, k přímému spojení lexikálního významu a formy, která může vést k zastření jeho motivovanosti (až k její úplné ztrátě, k demotivaci).

Např. slovo *jed* znamenalo původně totéž co *jídlo*, lexikální význam tohoto slova odpovídal tedy jeho významu slovotvornému ‚co je k jídlu, co se jí'; postupem času se však tato souvislost zastřela a slovo nabylo specifického významu ‚látka otravující živý organismus ...'. Podobně slovo *soužit* znamenalo původně ve shodě se svým slovotvorným významem ‚učinit úzkým n. užším, zúžit', přenesením došlo pak nejen ke změně lexikálního významu na ‚trápit', ale i ke změně dokonavého vidu na nedokonavý (srov. též paralelní *sužovat*).

8.4 Jen zčásti vyvažuje působení tendence k demotivaci protikladná tendence k nové, opětné motivaci, k remotivaci slov, která svou motivovanost ztratila (např. *čestný za cný*; srov. též *obuvník* za *švec*).

8.5 Lexikalizace je tedy pozvolný proces diachronický: tam, kde již došlo k úplné demotivaci slova, a tedy i k ztrátě jeho slovotvorného významu, nehledíme ovšem na slovo jako na fundované (a problematika vztahu obojích významů nemá tu tedy místa). Polarita mezi motivací na jedné straně a idiomatizací a lexikalizací na straně druhé určuje vývoj a užívání slovotvorných formací. Mezi oběma póly musíme ovšem počítat nejen s širokým pásmem přechodným, ale i se stálým pohybem.

8.6 Na rozdíl od potenciálních slovotvorných významů, které jsou v zásadě vždy prediktabilní, tj. vyvoditelné ze slovotvorné struktury motivovaných slov, o reálných významech lexikálních to obecně neplatí: ty jsou prediktabilní jen tehdy, odpovídají-li v podstatě příslušným významům slovotvorným, jsou-li s nimi identické – a to pouze u takových slovotvorných útvarů, u nichž nedošlo k idiomatizaci a vůbec k lexikalizaci.

9. SLOVOTVORNÝ SYSTÉM A JEHO POPIS

9.1 V organizaci slovní zásoby má velmi závažnou úlohu síť individuálních binárních vztahů slovotvorných, charakterizovaných nedílnou jednotou formy a významu. Principem této výstavby je, jak jsme poznali, vztah slovotvorné fundace a motivace, to, že slova se formálně i sémanticky zakládají na druhých, jimiž jsou motivována. Téměř každé slovo slovní zásoby je spjato s jiným slovem nebo s více jinými slovy buď jako slovo vzhledem k němu (k nim) slovotvorně fundující a motivující, nebo fundované a motivované. Souhrn těchto slovotvorných vztahů tvoří konkrétní základnu slovotvorného systému jazyka.

9.2 Druhotnou, i když rovněž významnou úlohu má ovšem i síť vztahů lexikálně sémantických, složitě prostupujících organizací slovní zásoby a interferujících do systému slovotvorného (srov. např. integrující úlohu sémantické třídy názvu poplatku pro slovotvorný typ vymezený formantem *-ný(é)*). Významnější je ovšem úloha obrácená, kterou plní při integraci lexika fakta slovotvorná. (Srov. např. lexikálně sémantickou třídu prostředku činnosti a její jádro – slovotvornou kategorii prostředků činnosti.)

9.3 Kromě toho je každé fundované slovo průsečíkem slovních řad spjatých identickým slovotvorným komponentem – základem nebo formantem, tj. členem určitého slovotvorného paradigmatu (hnízda) a určité slovotvorné řady. (Např. odvozené slovo *učitel* je členem slovotvorného paradigmatu se základem *uč(i)-*, k němuž mj. patří slova jako *učit, na-, za-* atd., *učení, učený, učenost, učeně, učeň, učňovský, učebna, učebnice* atd., a členem derivační řady charakterizované formantem *-tel*, k níž náleží všechna činitelská jména s tímto formantem, např. *stavitel, zakladatel, spisovatel* atp.) Slovotvorným paradigmatem rozumí se tedy souhrn slov vyznačujících se společnou slovotvornou bází (u kompozit společným opěrným komponentem) a společným významovým jádrem. Slovotvorné paradigma má uspořádaný charakter. Základem jeho výstavby je princip hierarchie, důsledného podřazení jedněch jednotek druhým. Na rozdíl od členů tvaroslovného paradigmatu jsou členy slovotvorného paradigmatu sémanticky i strukturně navzájem závislé.

9.4 Tyto slovotvorné vztahy se namnoze překrývají se vztahy založenými na jednotě nejmenších významotvorných částí slova, tj. morfémů (morfů): každé morfémově členitelné slovo je totiž průsečíkem různých řad spjatých iden-

tickým morfémem (morfem), a to buď kořenným, nebo zařazujícím (prefixem, sufixem), popř. konektémem; např. slovo *nevypočitatelnost* se zařazuje do 8 řad: slov s prefixy *ne-*, *vy-*, *po-*, s kořenem *-čít-* (a jinými realizacemi tohoto morfému: *-čet-*, *-čt-*), s kmenotvorným sufixem (třídním tématem) *-a-*, sufixy *-tel-*, *-n-*, *-ost-*. Tyto morfémové vztahy „vertikální" přesahují však „horizontální" vztahy slovotvorné, založené na binárních opozicích (slovotvorného) základu a formantu.

9.5 Uvedené individuální slovotvorné souvislosti slov tvoří však jen jednu stránku slovotvorné organizace. Druhou, vyšší, tvoří hierarchie obecných slovotvorných vztahů a obecných tříd na nich založených a charakterizovaných určitým stupněm a směrem abstrakce; tyto „vertikální" generické vztahy a třídy tvoří spolu s centrálními vztahy „horizontálními" podstatu slovotvorného systému. Z tříd představujících první stupeň zobecnění je nejdůležitější třída abstrahující od lexikálně sémantického významu základu - slovotvorný typ, daný třemi základními dimenzemi: jednotou formantu, onomaziologické struktury a lexikálně gramatické kategorie základu. Další abstrakce může jít opět v té n. oné dimenzi. Významnou úlohu má třída abstrahující od jednoty formantu - slovotvorná kategorie. Jí je pak nadřazena jednak třída slovotvorného způsobu, založená na zobecnění formantu, jednak kategorie onomaziologická, abstrahující od slovotvorné formy, jednak konečně kategorie slovního druhu.

9.6 Pro uspořádání slovní zásoby mají důležitou úlohu i obecná paradigmata, abstrahující od konkrétní slovotvorné formy a mající proto vztah jen k rovině významu, např. *děj - činitel děje - vlastnost činitele děje* atd. Takové obecné paradigma může zahrnovat více konkrétních slovotvorných paradigmat, reprezentujících stejně uspořádaný repertoár obecných slovotvorných významů. Pro úplný popis slovotvorného systému je nutné vydělit třídy slov mající totéž obecné slovotvorné paradigma.

9.7 Do sítě slovotvorných vztahů a tříd zasahují určitým způsobem i jiné obecné vztahy a třídy slov, a to jak různé třídy lexikálně sémantické (substance, konkrétnost, abstraktnost, vlastnost, děj, činnost, stav, změna stavu, kvalita, okolnost, osoba, zvíře, pohlaví atd.), tak i třídy lexikálně gramatické (jmenný rod, přechodnost, vid atp.). I když některé tyto vztahy a třídy jsou spoluvymezeny i kritérii slovotvornými, nelze v nich vidět specificky slovotvorné kategorie. Mohou se však v slovotvorném systému uplatňovat a představují v něm pak důležité uzly.

9.8 Se složitostí slovotvorných vztahů souvisí i nesnáze při popisu slovotvorného systému. Již jeho východiskem může být stejně tak způsob tvoření jako lexikálně gramatická povaha fundujícího pojmenování, lexikálně gramatická povaha fundovaného slova, jeho onomaziologická struktura, formant atd.

Vzhledem k účelu této práce volíme následující postup:

9.8.1 Jako základní je uplatněno kritérium slovotvorného způsobu. Nejprve se pojednává o odvozování, pak o skládání, a to jednak o vlastní kompozici, jednak o juxtapozici a o smíšených postupech (substantivizaci, adverbializaci) a konečně o zkratkovém tvoření slov.

9.8.2 Na druhém místě vycházíme ze slovního druhu fundovaného (nově utvořeného) slova. V rámci odvozování se např. nejprve probírá odvozování substantiv, dále adjektiv, sloves a příslovcí. U každého slovního druhu se probírá odvozování příponové a konverzní (bezafixální), předponové, prefixálně-sufixální a prefixálně-konverzní.

9.8.3 Třetím kritériem je obecná onomaziologická struktura nově utvořeného slova, tj. slovotvorné útvary se klasifikují podle pojmenovacích postupů mutačního, modifikačního, transpozičního, reprodukčního (u sloves) a koordinačního (popř. integračního – u skládání).

9.8.4 Dále uplatňujeme obvykle zřetel k slovnědruhové povaze fundujícího (základového) slova.

9.8.5 V tomto rámci probíráme hlavní relační slovotvorné třídy (kategorie) fundovaných slov, určené slovotvornou strukturou s přihlédnutím k lexikálně sémantické, popř. gramatické funkci odvozených (utvořených) slov, např. (u substantiv) názvy nositelů vlastnosti, názvy činitelské a konatelské, adjektiva charakterizační, slovesa okamžitá apod.

9.8.6 Dalším kritériem je slovotvorný formant (a jeho varianty), který uvnitř slovotvorné kategorie konstituuje slovotvorný typ, např. uvnitř jmen konatelských se vyčleňuje mj. přípona *-ař*: konstituující typ *„tesař"*. Formant zároveň zařazuje fundované slovo do určité gramatické třídy, popř.

k určitému vzoru. Typ je charakterizován i údaji o případných hláskových alternacích, které se při odvozování uplatňují.

9.8.7 Uvnitř slovotvorného typu dochází k různorodé další klasifikaci slovního materiálu, především podle lexikálně sémantické povahy, resp. věcné (tematické) příslušnosti fundovaného slova (uvnitř substantiva probíráme nejprve názvy osob, pak zvířat, rostlin, neživých předmětů a abstraktních pojmů), podle jeho gramatických (tvaroslovných a syntaktických) vlastností, podle jeho původu (slova domácí či přejatá), podle jeho nocionální či emocionální platnosti ap. a také podle lexikálně sémantické povahy (příslušnosti) fundujícího slova, např. u deverbativ uplatňujeme zřetel k slovesnému vidu (dokonavosti - nedokonavosti), násobenosti, přechodnosti, zvratnosti atp.

9.8.8 Závěrem se podávají stručné informace o důležitých vlastnostech slovotvorných typů a podtypů, zejména o jejich početnosti, produktivitě, o schopnosti být základem dalšího tvoření slov ap.

B. ODVOZOVÁNÍ

1. ODVOZOVÁNÍ PODSTATNÝCH JMEN

1.0 OBECNÁ CHARAKTERISTIKA

1.0.1 Slovotvorná soustava substantiv má některé rysy, které ji odlišují od soustav ostatních slovních druhů. Substantiva jsou tvořena všemi slovotvornými postupy, je však též příznačné, že mezi nimi naprosto převažuje odvozování příponové (sufixace). Odvozování pouze gramatickými morfémy, koncovkami bezafixální derivace (konverze) je relativně časté, v popise slovotvorné soustavy je však spojujeme s vlastní sufixací příponovou. Má to své oprávnění v blízkosti obou postupů, které jsou někde velmi těsné. Např. hromadné názvy se odvozují koncovkami středního rodu vz. „stavení" *(kamen-í, trn-í, list-í)* i příponou *-ov(í) (sloup-ov-í, lan-ov-í, mříž-ov-í)*. Oba formanty *-í/-ov-í* se v typu prolínají a doplňují.

1.0.2 Pro sufixaci substantiv je ve srovnání s adjektivy a slovesy příznačný značný počet přípon. I přitom je jednoznačnost přípon poměrně vzácná, např. *-tel* v názvech činitelských *(pozorovatel, krotitel)*, *-b(a)* v názvech dějových *(střelba, honba)*. Častěji jsou přípony mnohovýznamové, polyfunkční, např. *-(e)k* je v názvech výsledků děje *(zlomek, zbytek)*, ve zdrobnělinách *(stromek, domek)*, v názvech nositelů vlastnosti *(velek, žloutek)*. Obráží to nepoměr mezi (přece jen omezeným) inventářem odvozovacích přípon a širokými a specificky rozlišenými potřebami pojmenovávacími.

Průvodním jevem sufixace jsou alternace samohlásek a koncových souhlásek slovotvorného základu. U samohlásek jsou častější alternace (vzhledem k základnímu typu) krátící: *á/a (bádat - badatel)*, *é/e (létat - letadlo)*, *í/i (získat - zisk)*, *ý/y (rýt - rytec)*, *í/e (è) (zpívat - zpěv)*, *ů/o (stůl - stolek)*, *ou/u (klouzat - kluzák)*; řidší dloužící: *e/í (jezdit - jízda)*, *u/ou (chlubit - chlouba)*, *o/ů (hrozit - hrůza)* a kvalitativní *(hnát/žene - hon, téci/teče - tok)*. Jsou zastoupeny v různých

typech. Souhláskové alternace jsou hojné a váží se na určité přípony. Často jsou palatalizačního typu, např. před příponami *-(e)c, -ek, -k(a), -k(o), -ák: k/č (žák - žáček), g/ž (pedagog - pedagožka), h/ž (roh - růžek, ch/š (prach - prášek, ucho - ouško), s/š (Rakousy - Rakušan), c/č (herec - herečka), r/ř (starý - stařec), t/ť (prst - prstík), d/ď (mladý - mladík), n/ň (bídný - bídník)*; obdobně měkčící alternace jsou před příponami *-ic(e), -in(a)* a *-išt(ě)* *(suchý - sušina, hořký - hořčice, zlatý - zlatice, chudý - chudina, hrad - hradiště, slaný - slanina, bystrý - bystřice)*. Depalatalizační alternace se vyskytují řidčeji *(hradit - hrad, hanět - hana, letět - letec)*.

1.0.3 Při odvozování substantiv se uplatňují onomaziologické kategorie mutační, transpoziční a modifikační. Nejpočetnější a nejrozmanitější jsou odvozeniny kategorií mutačních, tvořící vždy pojmenování konkrétních předmětů: osob, zvířat, rostlin a předmětů. Některé kategorie jsou jednolité, zahrnují pouze pojmenování jedné třídy: pojmenování osob obsahují názvy obyvatelské a podle příslušnosti; převážně pojmenováním osob, řidčeji živočichů a rostlin, jsou názvy činitelské a konatelské; pouze pojmenováními věcnými jsou názvy prostředků, výsledků děje a míst. Smíšenou kategorií, zahrnující pojmenování všech tříd, jsou názvy nositelů vlastnosti: osob *(mladík, běloch)*, živočichů *(běloušˇ, perleťovec)*, rostlin *(cukrovka, hořčice)*, věcí *(bílek, kapesník)*. Kategorie transpoziční obsahují pouze pojmenování abstrakt, vlastností a dějů. Modifikační kategorie obsahují pojmenování s určitým příznakem, odlišujícím je od pojmenování základových. Tímto příznakem bývá rozsah, a to menší u názvů zdrobnělých a větší u názvů zveličelých, expresívní zabarvení, rozdíl v pohlaví u názvů přechýlených, nedospělost u názvů mláďat a hromadnost u názvů hromadných. Z věcného hlediska jsou tyto kategorie převahou smíšené, pouze názvy přechýlené mohou být jen názvy osobní nebo živočišné.

1.0.4 Odvozeniny bývají samy základem pro další odvozování. Jednotlivé slovotvorné typy mají po této stránce vlastní charakteristickou slovotvornou paradigmatiku. Tam, kde jde o tvoření pravidelné a produktivní, jako např. tvoření posesiv od názvů osob, je zvlášť v popise neuvádíme.

1.0.5 Předponové odvozeniny zaujímají mnohem menší část slovotvorného systému substantiv. Svou povahou se vřazení do kategorií vymykají. Jen v omezených případech u kombinovaného odvozování (předponou a příponou nebo koncovkou) mají společný sémantický rys (označují místa: *náměstí, rozcestí*), který však nespojuje celý typ (srov. *potrubí, počasí*). Určující význam

v předponových odvozeninách nese předpona, modifikující význam základového slova, např. *les - prales, kuřák - nekuřák*. Proto vychází jejich třídění z významů předpon a z jejich povahy (předpony předložkové - nepředložkové). Tento princip se uplatňuje i při třídění předponových odvozenin jiných slovních druhů.

1.1 ODVOZOVÁNÍ PODSTATNÝCH JMEN PŘÍPONAMI

1.1.1 Kategorie mutační

1.1.1.1 Názvy činitelské

1.1.1.1.0 Názvy činitelské pojmenovávají osoby, zřídka zvířata a ojediněle rostliny podle obecně charakteristické činnosti.

1.1.1.1.0.1 Z jejich základního významu vyplývá, že jsou odvozeny výhradně ze základů slovesných. Fundujícími slovy jsou nejčastěji přímo slovesa: *učit - učitel, topit - topič, radit - rádce, plavat - plavec, kouřit - kuřák*, řidčeji dějová substantiva: *nájem - nájemce, původ - původce*. Jako vedlejší motivace se může uplatnit i vztah k dějovým adjektivům: *kočovník* ke *kočovat* i ke *kočovný*. Některá slova lze vztahovat ke slovesům i k dějovým substantivům: *ochránce* k *ochraňovat* i *ochrana, výrobce* k *vyrábět* i *výroba*, někdy ještě i k dějovým adjektivům: *útočník* k *útočit, útok* i *útočný*.

Tato alternativní fundace názvů v širším smyslu činitelských má svůj odraz v interpretaci významové. Jména se vztahem k substantivům lze chápat i jako konatelská (*výrobce* ‚kdo se stará o výrobu'; *nájemce* ‚kdo má něco v nájmu'), jména se vztahem k adjektivům i jako nositele vlastnosti (*kočovník* ‚kdo je kočovný'). Z těchto skutečností plyne, že se názvy činitelské stýkají s názvy konatelskými a s názvy nositelů vlastnosti. Za činitelské v širším smyslu pokládáme ty názvy, u nichž je **význam aktivního původce**, iniciátora činnost převažující, nebo u nichž je vedle jiného významu (konatelského, nositele vlastnosti) možný. K řazení názvů do této kategorie vedou i důvody přehlednosti a zřetelnosti systémového popisu. V jednom typu charakterizovaném společným formantem se totiž střetávají přímá deverbativa se zprostředkovanými (odvozeninami od dějových substantiv a adjektiv) a bylo by nevýhodné a mnohdy obtížné rozdělovat je do různých kategorií.

1.1.1.1.0.2 Činitelem mohou být pouze bytosti živé a naprostou převahou osoby. Zvířata bývají pojmenována podle činnosti jen zřídka. Názvy zvířecích činitelů bývají označením zoologického rodu: *skákač, obaleč, potápník, vřeštan*, nebo označením živočicha podle typické činnosti: *tahoun, běhoun* (kůň);

hlídač, stavěč, dávič, hafan (pes); *kokrhač* (kohout); *škrtič* (krajta); *zabíječ* (tygr). Pojmenování rostlinných druhů činitelskými názvy je výjimečné a motivace je u nich většinou již zastřena: *osladič, vratič, vstavač.* Neživotné činitele, věci, chápeme jako pojmenování prostředku s obecným významem účelovým: *šlehač* ‚nástroj ke šlehání', *pilník* ‚nástroj na pilování'. Po slovotvorné stránce formální se obě kategorie, činitelů a prostředků, široce překrývají. Od jednoho základového slovesa mohou vznikat paralelním tvořením slovotvorná homonyma, slova s významem činitele i prostředku: *vařič, nosič, drtič.* Některé přípony jsou však jen činitelské: *-tel, -če), -čí),* nebo opět jen prostředkové: *-dl(o), -tk(o), -iv(o).* Okrajové jsou případy, kdy se takovou výhradně činitelskou příponou odvozují i názvy neživotné, jako jsou pojmenování matematických veličin: *čitatel, dělitel, mocnitel,* i ty, kdy se příponou s významem prostředkovým utvořily expresivní názvy osob: *třeštidlo, fintidlo.*

Uvnitř jednotlivých činitelských typů rozlišujeme názvy podle vykonávané činnosti obvyklé nebo příležitostné (aktuální). Činitelské názvy charakterizující osoby podle obvyklé činnosti se mohou stát označením povolání: *učitel, řidič, strojvůdce, průvodčí, dělník.* Činnost aktuální může být opakovaná a typická *(trádce, plavec, mluvčí),* nebo jednorázová *(osvoboditel, zakladatel, vyherce).*

1.1.1.1.0.3 V slovotvorné soustavě substantiv představují činitelské názvy velmi početnou skupinu, vnitřně značně diferencovanou (TSČ II uvádí 15 typů). Příčinou značného rozsahu je možnost široké upotřebitelnosti činitelských sufixálních formantů pro jejich snadné spojování vždy s několika slovesnými typy i se základy dějových substantiv a adjektiv. Značná potence tvoření vede k výskytu slovotvorných synonym, činitelských názvů odvozených od stejných základu různými formanty: *°pochlebovač – pochlebník, °ochraňovatel – ochránce.* Častěji se názvy významově diferencují podle významové odlišnosti přípon: *sběratel – sběrač, herec – hráč, průvodce – průvodčí, vůdce – vodič, mluvčí – mluvka* apod. Někdy k tomu přistupuje i diference stylistická nebo citová: *běžec* (neutrální) – *°běhoun – °běhač* (hornický).

1.1.1.1.0.4 Slovotvorná paradigmatika typu je určena už tím, že názvy pojmenovávají osoby. Od všech lze tvořit posesíva s výjimkou názvů s příponou *-čí),* od většiny adjektiva na *-sk(ý)/-ck(ý)/-ovsk(ý),* dále abstraktní substantiva příponou *-stv(í)* a omezeně kolektiva příponou *-stv(o).* Činitelské názvy jsou naprostou převahou rodu mužského. Názvy pro ženské činitele tvoříme zpravidla ze jmen mužských přechylováním, a to příponami *-k(a), -kyn(ě), -ic(e).* Jen výjimečně jsou názvy ženské tvořeny přímo ze sloves: *klepna, kojná.* Odvozená slovesa s významem ‚být tím, co označuje základové substantivum' mají ráz hovorový nebo slangový a nejsou početná: *učitelovat, ředitelovat, soudcovat, paběrkařit.*

1.1.1.1.0.5 Přípony omezené výhradně na odvozování činitelských názvů, nebo u nichž je tento význam základní, jsou **-tel, -č, -c(e), -č(í).** K nim přistupují ještě přípony **-(e)c** a **-ník,** v této kategorii produktivní, sloužící však též k odvozování názvů jiných kategorií, především nositelů vlastností. Vcelku neproduktivní a málo početné jsou typy s příponami **-ák, -oun** i názvy odvozené konverzí. Je příznačné, že se u těchto typů v řadě názvů projevuje výrazné expresivní zabarvení a že mnohé z nich jsou za hranicí spisovného jazyka, příslušejí k obecné češtině nebo k slangu.

K derivačním typům přiřazujeme také typy smíšené, jejichž postavení v kategorii je okrajové. Jsou to:

a) názvy složeně odvozené: *dřevo/tvůr-ce, vodo/měr-ka.*

b) názvy složeně konvertované: *kože/luh, révo/kaz;* patří k nim též čistě složený, jen okrajový typ s první částí slovesnou: *kazimír, tlučhuba.*

A. Činitelské typy produktivní:

1.1.1.1.1 -tel - typ „učitel"

1.1.1.1.1.1 Přípona *-tel* se pojí s koncovkami životných maskulin měkkého vz. „muž", tvoří se jí jen názvy činitelské.

1.1.1.1.1.2 Slovotvorným základem je infinitivní kmen slovesný otevřený. Podle frekvence tvoření jsou to kmeny s příponami *-ova-: spisovatel, zlepšovatel, budovatel, provozovatel; -a-: skladatel, tazatel, konatel, badatel; -i-: učitel, činitel, nositel, volitel; -ě/ě-: trpitel, velitel, stavitel, dohlížitel.*

Od sloves s kmenovou příponou *-ě/ě-* se činitelské názvy odvozují z kmene primárního rozšířenou variantou *-itel (držitel, velitel),* takže mají stejné zakončení jako názvy od sloves s kmenovou příponou *-i-.* Činitelské názvy tedy mají pouze dvojí zakončení: *-atel* a *-itel.*

Nepravidelně je tvořeno slovo *majitel* ze základu *maj-,* souvisícího se slovesem *mít* a dějovým substantivem *majetek,* dále *spotřebitel* od slovesa *spotřebovat.* Slovo *přítel* se opírá jen formálně o sloveso *přát,* motivace je již zastřená a slovo se necítí jako činitelské.

Základová slovesa jsou podle slovotvorné struktury prvotní (neodvozená): *řídit - ředitel, čekat - čekatel* i odvozená a) od substantiv: *cestovat (cesta) - cestovatel, hostit (host) - hostitel,* b) od adjektiv: *tupit (tupý) - tupitel, plnit (plný) - plnitel,* c) od jiných sloves, nejčastěji násobených (imperfektiv): *dobývat (dobýt) - dobyvatel, navštěvovat (navštívit) - navštěvovatel.*

Podle vidu jsou základová slovesa velkou většinou nedokonavá, např. v názvech *budovatel, chovatel, nositel, dodavatel, ochraňovatel, řešitel, školitel, šlechtitel,* méně často dokonavá, obvykle příslušná do 4. třídy ke vz. „prosit"

nebo „trpět", v názvech jako *osvoboditel, stvořitel, vykupitel, objevitel, obnovitel.* Jen několik názvů je odvozeno od dokonavých sloves s příponami *-a-, -ova-: vychovatel, ubytovatel, zpracovatel, zvěstovatel.* Fundace těmito slovesy je buď dána významem, např. u slov *osvoboditel, narušitel,* nebo důvody zvukovými. Odvozeniny jako *vychovatel, zpracovatel* se jen formálně vztahují ke slovesům *vychovat, zpracovat,* významově však k slovesům na *-ovávat: vychovávat, zpracovávat.* Podob *vychovávatel, zpracovávatel* se z eufonických důvodů neužívá.

V obrození se názvy od dokonavých sloves odvozovaly hojněji. Jungmannův Slovník zaznamenává často dubletní podoby dokonavé i nedokonavé, např. *očistovatel/očistitel, vyjednavatel/vyjednatel, vítězitel/zvítězitel.* Pokud jsou takové dvojice i v dnešním jazyce, bývá odvozenina od dokonavého slovesa řídká *(nahraditel, oslavitel, přebásnitel, zdokonalitel)* nebo knižní *(ujařmitel, ztělesnitel),* popř. archaická *(zvítězitel, přestupitel).* Klesající počet odvozenin od dokonavých sloves ukazuje srovnání obrozenské slovní zásoby s dnešní. I Příruční slovník zaznamenává mnoho odvozenin, které jsou dnes už neživé: *probuditel, proměnitel, proslavitel, přenositel, převrátitel.* Potvrzuje to SSJČ, který je už neuvádí.

1.1.1.1.1.3 Odvozování je často provázeno krácením kořenné samohlásky (viz. 1.0.2), např. *á/a (hlásat - hlasatel), í/i (ctít - ctitel),* popř. krácením a změnou kvality: *í/e (ě) (řídit - ředitel, sbírat - sběratel).* U nových odvozenin k alternacím zpravidla nedochází *(pronajímat - pronajímatel, mírnit - mírnitel).*

1.1.1.1.1.4 Činitelé tohoto typu jsou výhradně osobní; jen několik názvů má obecný význam věcný. Jsou to odborné názvy matematických veličin: *dělitel, násobitel, mocnitel, čitatel, jmenovatel, součinitel.* Podle nich byly vytvořeny přímo jako odborné názvy *činitel* a *ukazatel.*

Činitelský význam je specifikován na činitele vykonávající práci především duševní, nikoli fyzickou. Rozdíl vynikne srovnáním s jinými typy, zejména s názvy s příponou *-č,* výrazně pak u dvojic odvozenin od téhož slovesa: *sběratel (známek) - sběrač (odpadků), nositel (vyznamenání) - nosič (zavazadel), stavitel (domu) - stavěč (na železnici), ředitel (továrny) - řidič (auta).*

Nevelký počet názvů označuje povolání: *učitel, stavitel, nakladatel, hlasatel,* větší počet funkci, nebo pojmenovává podle zájmové činnosti: *jednatel, zapisovatel, pořadatel, velitel, posuzovatel, pozorovatel; sběratel, skladatel, spisovatel, cvičitel, zlepšovatel.* Většina názvů označuje činitele vykonávající činnost opakovanou, popř. typickou: *tazatel, odesílatel, obyvatel, uživatel, držitel, navrhovatel, konatel.*

1.1.1.1.1.5 Odvozeniny od dokonavých sloves označují činitele jednoho aktu: *osvoboditel, sjednotitel, zpracovatel.* Odchylkou mají tento význam i řídké názvy od sloves nedokonavých *(zakladatel).*

1.1.1.1.1.6 Osobní názvy se stávají základem pro tvoření substantiv a adjektiv, řidč. sloves na *-ovat*, např. *učitel - učitelův, učitelský, učitelství, učitelstvo, učitelka, učitelovat.*

1.1.1.1.2 **-č** - *„topič"*

1.1.1.1.2.1 Přípona *-č* se spojuje s koncovkami životných maskulin měkkého vz. „muž". Slovotvorným základem v těchto názvech jsou slovesa s infinitivním kmenem otevřeným, podle produktivity tvoření s příponami *-a-: hlídač, pátrač, vrtač, stíhač; -i-: tavič, krmič, topič, razič, holič; -e/ě-: kráječ, stavěč, obráběč, roznašeč;* bez přípony: *hráč, mleč.*

Podle slovotvorného typu jsou základová slovesa v názvech prvotní: *topič, dlaždič, hráč* i odvozená a) od substantiv: *dehtovač, plánovač, brzdič,* b) od sloves (zpravidla s významem násobným): *našeptávač, pokrývač, omývač, sazeč.* Většina těchto základových sloves je původu domácího, zřídka cizího: *balzamovač, armovač, formovač.* Podle vidu jsou to slovesa nedokonavá a většinou předponová, např. ve slovech *opisovač, pokovovač, zametač, roznašeč, prodavač, dohlížeč, rozkrádač, udavač, posluchač,* menším dílem prostá: *měnič, mísič, dělič, palič, hledač, pátrač, vazač, vařič.*

V obrození se vyskytovaly i odvozeniny od sloves dokonavých: *přivodič, uvodič, natahač.* Dosti jich má Jungmannův Slovník, jsou tu však zařazeny jen jako dubletní podoby k názvům od sloves nedokonavých: *dochovač - dochovávač, dokazač - dokazovač.* Šlo jen o pokus slovníkový, podoby se dále nešířily.

Přípona *-č* má řídce užívané varianty **-ač:** *trubač, vozač* a **-eč:** *kladeč.*

1.1.1.1.2.2 Hlásková podoba základu se u starších názvů zkracuje: *á/a (lámat - lamač; vazač, prodavač, vyznavač, dlaždič, palič); í/i (řídit - řidič); í/ě(e) (sbírat - sběrač; vzpěrač, vyzvědač); ou/u (poslouchat - posluchač; brusič, lupič).* Hojný je však výskyt dubletních podob zkrácených i nezkrácených: *slevač / slévač, rozvaděč / rozváděč, ochutnavač / ochutnávač.* V dnešním jazyce se prosazují podoby s nezměněnou samohláskou: *stíhač, obráběč, pátrač, mísič, vychloubač.*

1.1.1.1.2.3 Činitelské názvy s příponou *-č* pojmenovávají osoby. Jen v několika případech zoologických termínů označují zvířata: *skákač, hrabáč, obaleč, zavíječ, bukač, snovač.* Poměrně řídké je pojmenování podle specifické nebo příležitostné činnosti zvířete: *'dávič, 'slídič* (pes), *škrtič* (krajta). Ojediněle se typu využívá k pojmenování rostlin: *osladič, vstavač, vratič,* pěstitelským termínem je *opylovač.*

1.1.1.1.2.4 Odvozování činitelských názvů příponou *-č* je v dnešní češtině produktivní ve dvou významových okruzích:

a) pro označení činitelů vykonávajících práci fyzickou: *topič, krmič, slévač*, nebo mechanickou, nikoli tvůrčí: *zásobovač, seřizovač, vyjednavač*. Takové názvy se staly zhusta označením povolání. Tento specifický význam se ustaluje v nové češtině a souvisí s rozvojem a potřebami specializované výroby od poloviny minulého století. Pokračuje i v době nové: *obráběč, seřizovač, plánovač, pokovovač, kalič, razič* aj.;

b) pro označení osoby podle činnosti hodnocené nepříznivě; často mají takové názvy expresívní příznak: *flákač, našeptávač, pomlouvač, sudič, trapič, palič, ostouzeč, donašeč*.

1.1.1.1.2.5 Vysoká produktivita typu je umožněna snadným tvořením od většiny kmenů otevřených (s výjimkou sloves na *-nou-*). Přípona *-č* není jednoznačná. Odvozují se jí také názvy prostředků: *vyorávač, dávkovač, počítač, šlehač* aj. Protože slovotvorný model obou druhů, činitelů i prostředků, je stejný, není řídký výskyt homonym s oběma významy *(nosič, vařič, drtič, řadič)*. Označení prostředku mohlo vzniknout i přenesením názvu osoby: *hlídač* ‚signální zařízení'. Paralelní tvoření a přenesení nelze dobře odlišit a ze synchronního hlediska je třeba často počítat s obojí motivací.

1.1.1.1.2.6 Slovotvorná paradigmatika je obdobná jako u typu s příponou *-tel: řidič - řidičův, řidičský, řidička; slevač - slevačství, slevačina; posluchač - posluchačka, posluchačský, posluchačstvo*.

1.1.1.1.3 **-c(e)** - typ *„obránce"*

1.1.1.1.3.1 Odvozovací přípona *-c(e)* se pojí rovněž s koncovkami mužského rodu životného. Celý typ však představuje i zvláštní skupinu skloňovací vz. „soudce".

1.1.1.1.3.2 Pokud se názvy vztahují přímo ke slovesům, a to je v zásadě vždy možné, je slovotvorným základem infinitivní kmen bez přípony *(radit - rád-ce, vládnout - vlád-ce)*, u sloves vz. „kryje" i kmen přítomný *(bije - bij-ce)*. Základ končí vždy na souhlásku.

Základová slovesa jsou menším dílem prostá: *vůdce, soudce, strůjce*, větším předponová: *zástupce, obhájce, výherce*. Jsou dokonavá: *obhájce, zachránce*, i nedokonavá: *strůjce, rádce*. Jména sama však bývají vidově nezřetelná.

Část názvů vztahujeme podle formální podoby základu k dějovým substantivům: *důchod - důchodce, původ - původce, nájem - nájemce*. Mnohá lze vztahovat ke slovesům i ke jménům: *ochránce* k *ochránit* i *ochrana, zrádce* k *zradit* i *zrada*. Jednoznačně slovesem jsou fundovány pouze názvy, kde dějové substantivum neexistuje *(vůdce, bijce, kárce)*, nebo kde má jiný význam *(strůj-*

ce - stroj). Název *porotce* byl od nedějového slova *porota* utvořen neústrojně, přímou nápodobou názvů *soudce* a *obhájce.*

1.1.1.1.3.3 Hlásková podoba bývá nejčastěji shodná s fundujícím slovem: *přeprava - přeprav-ce, bije - bij-ce, kárat - kár-ce.*

1.1.1.1.3.4 Příponu *-c(e)* mají také názvy složeně odvozené. Jejich první část je původu substantivního, spojená s druhou částí vokálem **o:** *zákono/dárce, kralobijce,* řidčeji **i:** *vlasti/zrádce,* nebo bez něho: *stroj/vůdce, ˈškol/dozorce.* Složeniny nejsou početné: ᵏ*věrolomce,* ᵏ*zlolajce,* ᵏ*životodárce.*

1.1.1.1.3.5 Názvy tohoto typu označují pouze činitele osobní. K základnímu činitelskému významu přistupuje často označení povolání nebo funkce: *soudce, obhájce, správce, nájemce, zástupce.* Obvykle má výchozí činnost abstraktní ráz: *přímluvce, výherce, zájemce, plátce, přepravce, škůdce, dárce.*

1.1.1.1.3.6 Přípona *-c(e)* je jednoznačná, dnes omezená jen na názvy činitelské. (Jiné je *-c(e)* v neutrálních zdrobnělinách *stádce, slovce,* dnes archaických.) Je výrazně spisovná, produktivita tvoření je však ve srovnání s předchozími typy výrazně nižší. Uvnitř dané slovotvorné kategorie se typ sbližuje s názvy na *-(e)c;* k nimž v nespisovných útvarech některá slova tohoto typu přecházejí: *správce - správec.*

1.1.1.1.3.7 Slovotvorná paradigmatika je opět podobná jako u předchozích typů: *soudce - soudcův, soudcovský, soudcovství,* ˢ*soudcovat.* Ženská jména se přechylují souvztažnou příponou *-kyn(ě),* připojovanou k primárnímu základu: *soud-kyně, dár-kyně.* Hromadná jména se od tohoto typu netvoří.

1.1.1.1.4 -ec/-c- - typ *„letec"*

Přípona *-ec/-c-* (v zkrácené symbolice *-(e)c; -ec* je před koncovkou nulovou (v Nsg), před pozitivní koncovkou je *-c-*) se spojuje s koncovkami vz. „muž". Fundujícím slovem jsou buď slovesa, nebo dějová substantiva.

1.1.1.1.4.1 Základová slovesa jsou vesměs nedokonavá. Slovotvorným základem je jejich infinitivní kmen zavřený: *hud-ec, lez-ec,* nebo je jím primární kmen od sloves s infinitivní příponou *-i-: věšt-ec, chod-ec, mlat-ec, -e/ě-: běž-ec, let-ec, -a-: plav-ec, -ova-: kup-ec* nebo přítomný kmen sloves vz. „kryje": *bij-ec, lij-ec, kuj-ec.* Od těchto posledních sloves se názvy odvozují též variantou **-tec** z kořene: ᶜ*bi-tec, ry-tec, li-tec.* Nepravidelně je odvozeno slovo *pěvec* od *pěti* s příklonem k příbuzným slovům *opěv(ov)at, zpěvák.* Variantou **-lec** je odvo-

zeno několik názvů od otevřených minulých kmenů: *umělec, znalec;* opírají se též o dějová adjektiva *umělý, znalý,* mají však význam činitelský. Ojedinělou variantou je **-dlec** v *tkadlec.*

Pouze k dějovým substantivům poukazují názvy tohoto typu jen zřídka: *věda - vědec* (vztah k *vědět* je jen v pozadí), *dějepis - dějepisec, jazykozpyt - jazykozpytec.* Činitelský význam u těchto názvů je již setřen a proniká význam konatelský: *dějepisec* ‚kdo se zabývá dějepisem'.

Některé názvy můžeme vztahovat ke slovesům i ke jménům: *lovec* k *lovit* i *lov, honec* k *honit* i *hon.* Vztah k slovesu se i z významového hlediska jeví jako základní.

1.1.1.1.4.2 K typu přiřazujeme také názvy složeně odvozené. Jsou poměrně hojné a dosti užívané: *mědikovec, knihkupec, břichomluvec, lukostřelec, horolezec, provazolezec.*

1.1.1.1.4.3 Hlásková podoba základu se při odvozování obvykle nemění, jen ojediněle dochází ke zkrácení: *mlátit - mlatec.*

1.1.1.1.4.4 Názvy označují činitele osobní vykonávající činnost obvyklou, někdy chápanou jako zaměstnání: *rytec, mědikovec.* Užší skupina označuje činitele nějakého pohybu: *plavec, chodec, jezdec, letec, běžec, lezec.*

Přípona *-(e)c* není jednoznačná. V menším rozsahu se jí využívá k odvozování prostředků: *bodec, smyčec* (některé názvy jsou původem zdrobněliny: *kahanec, dvorec*), především se však uplatňuje v odvozování názvů nositelů vlastnosti: *lakomec, šťastlivec, smělec.* Ty odvozeniny této kategorie, které jsou fundovány dějovými adjektivy, se s názvy činitelskými úzce stýkají: *hltavec, váhavec, vystěhovalec.* Uvnitř kategorie jsou názvy tohoto typu nejblíže názvům s příponou *-c(e).*

1.1.1.1.4.5 Produktivita tvoření je v současné češtině nízká, nižší než u předchozího typu s příponou *-c(e),* a počet názvů je malý. Slovotvorné paradigma je shodné jako u předchozích typů: *letec - letcův, letecký, letectví, letectvo, letkyně.*

1.1.1.1.5 -č(í) - typ *„mluvčí"*

1.1.1.1.5.1 Přípona *-č(í)* je spjata s koncovkami měkkých substantiv mužského rodu adjektivního typu.

1.1.1.1.5.2 Fundujícím slovem jsou slovesa nebo dějová substantiva. Základem slovesných odvozenin je primární kmen různých slovesných typů:

mluv-i-t - mluv-čí, rozhod-ova-t - rozhod-čí. Vztah k dějovým substantivům je častější: *dozor - dozor-čí, nákup - nákup-čí, průvod - průvod-čí.*

1.1.1.1.5.3 Názvy pojmenovávají výhradně osoby podle povolání nebo funkce: *průvodčí, dozorčí, výběrčí, výpravčí, rozhodčí.* Řidčeji mají význam činitelů příležitostných: *mluvčí, námluvčí, náhončí. Krejčí* souvisí dnes již jen formálně se slovesem *krájet*, má tedy slovotvornou strukturu zastřenou.

1.1.1.1.5.4 Tvoření je neproduktivní a počet názvů je nevelký. Mnohá slova jsou dnes zastaralá: *správčí, smírčí, popravčí, hončí,* popř. označují skutečnost historickou: *lovčí* ‚správce lovů'. Na udržení některých názvů působí asi i to, že se pociťují jako substantivizovaná adjektiva: *dozorčí, průvodčí.*

1.1.1.1.5.5 Názvy nejsou zdrojem pro další odvozování. Názvy ženských osob se přechylují tak, že se skloňují jako ženské tvary adjektiv: *výpravčí, výběrčí.* Slovo *krejčí*, které ztratilo motivaci, si slovotvorné paradigma vytvořilo: *krejčovský, krejčovství, krejčovat.*

1.1.1.1.6 -ník - typ *„dělník"*

1.1.1.1.6.1 Přípona se spojuje s koncovkami mužského rodu životného vz. „pán".

1.1.1.1.6.2 Názvy jsou z menší části fundovány přímo slovesem a pak je slovotvorným základem infinitivní kmen bez kmenové přípony: *děl-a-t - dělník, tlumoč-it - tlumoč-ník,* u přípony *-ova-* bývá element *-ov-* obvykle zachován: *mil-ov(a)-t - milov-ník,* ale též *následovat - následník / následovník.*

Většinou se názvy pociťují za motivované slovesem i dějovým substantivem: *bojovník* k *bojovat* i *boj, pracovník* k *pracovat* i *práce.* Jen o dějová substantiva s příponou *-ba* se opírají názvy *služebník, prosebník, stavebník, lučebník.*

Některá slova poukazují k dějovým adjektivům a vykládají se jako nositelé vlastnosti: *náhradník* ‚náhradní hráč'. Činitelský význam však u většiny převažuje a v dnešním jazyce je u nich taková motivace jedině možná: *dělník, bojovník, kočovník, loupežník, útočník.*

1.1.1.1.6.3 Názvy tohoto typu označují osoby, jen ojediněle živočichy: *běžník, potápník.*

1.1.1.1.6.4 Ženská jména se přechylují od primárního kmene příponou *-ic(e): bojovnice, nájemnice, pomocnice, řeznice.* Přídavná jména mají zakončení

-cký: bojovnický, loupežnický, názvy vlastností *-ctví: loupežnictví, následovnictví*, názvy hromadné *-ctvo: dělnictvo.*

1.1.1.1.7 -ák - typ *„divák"*

1.1.1.1.7.1 Tvoření touto příponou je málo produktivní a počet názvů je malý. Přípona je spjata s koncovkami vz. „pán".

1.1.1.1.7.2 Základem odvození je infinitivní kmen sloves vz. „dělat" bez kmenové přípony (kmenová přípona *-a-* se tu vlastně včleňuje do slovotvorné přípony): *tulák, žebrák, divák, zpěvák*, řidčeji sloves jiných: *kuřák.* Bývá jím také kmen přítomný: *pase - pas-ák, pije - pij-ák.*

1.1.1.1.7.3 Názvy označují osoby podle nápadné činnosti, častěji záporně hodnocené. Hanlivý příznak proniká k těmto názvům i od augmentativ a od názvů nespisovných, pro něž je přípona *-ák* příznačná (srov. *chmaták, mazák, stěhovák, ulejvák).*

1.1.1.1.7.4 Ženská jména se přechylují příponou *-k(a): tulač-ka, žebrač-ka.* Adjektiva mají zakončení *-cký*, názvy vlastností *-ctví: tulácký - tuláctví.*

1.1.1.1.8 -ař/ář - typ *„kovář"*

1.1.1.1.8.1 Přípona se spojuje s koncovkami vz. „muž". Tvoření je středně produktivní, počet názvů není velký.

1.1.1.1.8.2 Základovým slovem jsou jen zčásti přímo slovesa, a to jejich primární kmen: *kov-at - kov-ář, těž-it - těžař (písař* je odvozeno od obměněného základu *pís-* slovesa *psát).* Častější je fundace dějovým substantivem: *tělocvik - tělocvikář, řezba - řezbář* (obvykle spolu s motivací slovesem).

Přípona má dvojí kvantitativní podobu. Krátká je u názvů dvojslabičných: *tesař, kuchař, písař* (dlouhá je tu výjimečně: *kovář, čtenář*), dlouhá u jednoslabičných: *lhář, žhář* a trojslabičných: *opravář, rozpočtář.*

1.1.1.1.8.3 Názvy označují povolání *(tesař, kovář),* funkci *(rozpočtář),* jen omezeně činnost obvyklou nebo aktuální *(lhář, žhář).*

1.1.1.1.8.4 Přípona je užívanější u názvů konatelských, proto tento význam vystupuje jako vedlejší i u odvozenin od dějových substantiv: *rozpočtář* ‚kdo rozpočtuje'/‚kdo sestavuje rozpočet'.

1.1.1.1.9 -l - typ *„kutil"*

1.1.1.1.9.1 V této skupině činitelských názvů nejde vlastně o přímé tvoření příponou, ale o zpodstatnění slovesných příčestí minulých činných sloves nedokonavých. Tvary příčestí se významově osamostatnily, proto je ze současného hlediska můžeme hodnotit jako substantiva odvozená příponou *-l*. Vznik plných substantiv je provázen vřazením k deklinačnímu vz. „pán" a má i důsledky slovotvorné.

1.1.1.1.9.2 Základem tvoření nebývají slovesa s infinitivním kmenem na *-nou-* a *-ova-*.

1.1.1.1.9.3 Názvy označují osoby podle charakteristické činnosti záporně hodnocené, nežádoucí: *tlachal, škemral, skuhral, chvástal, packal, hýřil, chlubil, slídil, žvanil.* Často jsou za hranicemi spisovnosti: °*rejpal,* °*kecal,* jen výjimečně nemají názvy expresívní zabarvení: *střádal, kutil.*

1.1.1.1.9.4 Na rozdíl od většiny činitelských typů se tyto názvy poměrně často zdrobňují: *ňukálek, loudálek, šťourálek, chlubílek.* Deminutiva přitom vyjadřují zmírnění depreciativního příznaku. Terminologizovalo se slovo *šoupálek* pro označení ptáka.

S charakterizačním významem těchto jmen souvisí, že bývají většinou vespolná, jen zřídka se přechylují: *hihňalka, dovádělka.*

Typ se uplatnil i v mnohých příjmeních: *Chvátal, Kouřil, Prášil, Bařil, Zatloukal, Smejkal, Zapletal, Nevrtal, Nevoral, Klácel.* Na rozdíl od apelativ vznikala i ze sloves dokonavých: *Dokulil, Vykoupil, Vyskočil, Vyletěl, Zavřel, Zlámal, Zatočil.*

B. Činitelské typy velmi málo produktivní a neproduktivní

1.1.1.1.10 **-oun** - typ *„pěstoun"*

Názvy tohoto typu jsou nepočetné a tvoření (z primárního kmene) je jen velmi málo produktivní.

Názvy pojmenovávají osoby podle charakteristické činnosti, obvykle s hanlivým expresívním příznakem: *bifloun, hltoun, šplhoun, mlsoun, zevloun.* Příznak nemá slovo *pěstoun,* názvy označující koně podle činnosti: *běhoun, tahoun* a slovo *letoun* označující věc (letadlo) i zoologický druh; též odborné názvy zoologické *piloun, plavoun, rypoun, stříkoun.* - Variantou **-loun** jsou z primárního kmene sloves odvozeny názvy *křikloun* a *vztekloun* (rovněž k *vzteklý*). Názvy jsou důsledně vespolné.

1.1.1.1.11 Činitelské názvy jiných rodů mívají přípony:

-n(a): Je to neproduktivní přípona pro označení primárních ženských činitelů: *drbna, běhna, klepna.*
-dl(o): Označuje činitele osobní středního rodu, vždy s expresívním příznakem: *fintidlo, trapidlo, zlobidlo.* Na vznik působilo asi metaforické přenesení názvů prostředků na osoby: *motovidlo, trdlo.* Tvoření je neproduktivní.

1.1.1.1.12 Cizí přípony

Činitelské názvy cizího původu byly obvykle přejaty spolu se základovými slovesy a s dalšími odvozeninami. Jejich strukturní souvislosti mohly však vzniknout samostatně až v češtině. Opírají se většinou o slovesa na *-ovat*, méně o dějová substantiva. Mohou mít někdy jinak neobvyklé hláskové alternace. Nejčastějšími a stále produktivními příponami jsou:

-ant (z lat.): *demonstrant, jubilant, kapitulant, komandant;*
-ent (z lat.): *asistent, student;*
-or (z lat.): *kontrolor, revizor, redaktor;* varianta **-átor** je ve slovech jako *recitátor, deklamátor, propagátor, germanizátor;*
-ist(a) (z lat.): *komponista, propagandista;*
-ér (z franc.): *režisér, komandér;* **-er** (z angl.): *boxer* a neprůhledné *dispečer.*

1.1.1.1.13 Typy konverzní

Odvozovacím prostředkem je u nich soubor deklinačních koncovek.

a) Názvy mužského rodu vz. „pán"
Tvoření je neproduktivní a nepočetné: *bloud, zvěd, špeh;* označením živočicha je *plaz.*

K prostým konvertovaným názvům se druží názvy složeně konvertované. Zřídka označují osoby: *břichopas, všeněd, lidojed,* častěji zvířata: *lýkožrout, všekaz, myšilov, včelojed, dřevomil, květomil, vodomil.*

K těmto jménům se druží ženské složeně derivované názvy s příponou *-k(a);* označují zvláště živočichy nižších řádů: *znakoplavka, vodoměrka, medosavka, pískorypka, perlorodka, pěnodějka;* houbu označuje *muchomůrka.*

b) Názvy s koncovkami vz. „muž"
Sem patří jen několik složeně konvertovaných slov jako *čaroděj, zpravodaj.*

c) Názvy s koncovkami vz. „předseda"
Tvoření je neproduktivní a doklady nečetné. Označují povolání nebo funkci:

předseda, sluha, posluha, rada, ostatní mají příznak expresívní: *brbla, drmola, brepta, louda, nimra, popleta, ochlasta.* Negativní ráz je někde zesílen předponou **ne-**: *nemluva, neposeda, nenasyta.* Zastřenou motivaci mají *nesrsta, nekňuba.* Tato slova mohou být chápána i jako názvy nositelů vlastnosti, odvozené z primárního kmene adjektiv *(nemluvný - nemluva).*

1.1.1.2 Názvy prostředků

1.1.1.2.0 Názvy prostředků pojmenovávají věci, které slouží nějaké činnosti jako nástroj. Jejich specifickým rysem je tedy pojem účelu, ale vždy ve vztahu k nějakému nástroji, zařízení. To odlišuje názvy této kategorie od názvů jiných, rovněž charakterizovaných účelem, např. obecných názvů místních: *herna* ‚místo na hraní'.

Věcně sémantická skupina názvů prostředků je širší než slovotvorná. Zahrnuje též prvotní názvy domácí *(nůž, páka, jehla, vidle)* a cizí *(pean, gril, raketa)* i názvy odvozené, jejichž prostředkové chápání není slovotvorně vyjádřeno, je sekundární, navrstvené na jiný slovotvorný význam, ať už nositelů vlastnosti *(rychlík, železnice, lanovka),* nebo názvů dějů *(uzávěr, šití).* Osobitou významovou skupinu v rámci kategorie představují názvy s příponou *-iv(o),* např. *palivo, krmivo, stelivo,* označující látku potřebnou k nějaké činnosti, např. *palivo* ‚to, co je určeno k spálení'.

1.1.1.2.0.1 Všechny názvy jsou přímá deverbativa. Základová slovesa jsou pravidelně nedokonavá, např. v názvech: *stykač, rydlo, lehátko, drapák,* jen výjimečně dokonavá: *odzátkovač, vývrtka.* Po morfologické stránce jsou různých typů. Jen od sloves 2. třídy s minulým kmenem na *-nou-* se názvy netvoří (stejně jako názvy činitelské). Slovotvorným základem bývá celý kmen infinitivní zakončený na: *-a- (kovadlo, kopáč, vrtačka), -i- (jistič, sušička, topivo), -e/ě- (spouštěč, zkoušečka, nabíječka), -ova- (zdrhovadlo, omezovač),* bez přípony *(trdlo, vřídlo, bič, rýč).*

1.1.1.2.0.2 Názvy prostředků označují výhradně věci. Pouze věci lze totiž chápat jako nástroj, jehož prostřednictvím se vykonává nějaká činnost. Živé bytosti, osoby, zvířata a rostliny chápeme jako její činitele. Tím se obě kategorie odlišují, zvláště v případech homonymních: *nosič, vodič* je buď osoba, která vodí, nosí něco, nebo nástroj (věc) k nošení, vodění. Tento rozdíl má u jmen mužského rodu také důsledky morfologické: činitelské názvy se skloňují podle vzorů životných, názvy prostředků podle neživotných: *nosiči, vodiči - nosiče, vodiče.* Homonymní názvy ženského rodu jsou jednak přechýlené názvy k činitelským názvům mužským: *drtič-ka, děrovač-ka,* jednak názvy prostředků s vlastní motivací: *drti-čka, děrova-čka.* Blízkost obou kategorií,

činitelů a prostředků, vyplývá ze shodné fundace slovesy a z aktivního vztahu k činnosti. Nejvíce se názvy prostředků přibližují činitelským v označení prostředků pracujících automaticky, bez přímého lidského vedení: *počítač, přijímač, vysílač, zesilovač.*

1.1.1.2.0.3 V rámci kategorií mutačních se názvy této kategorie stýkají také s názvy nositelů vlastnosti, zejména v typech s formanty *-ník, -nic(e), -čk(a),* odvozenými od dějových adjektiv. Významová interpretace je pak dvojí:

	prostředek na:	věc, která je:
zápalnice	zapálení	zápalná
sušička	sušení	sušicí

Tam, kde je vztah ke slovesu živý, převažuje chápání prostředkové.

1.1.1.2.0.4 Názvy prostředků mají styčné plochy i s kategoriemi transpozičními a modifikačními. V první skupině je to především vztah k názvům dějů. Prostředkový význam je ovšem u těchto jmen sekundární a vznikl metonymickým přenesením na věci konkrétní: *krmení* označuje děj i to, co slouží ke krmení. Takový posun je častý u substantiv verbálních jako *pití, stlaní, šití, bydlení* a u názvů s příponou *-b(a): setba, sadba, vazba, těžba,* méně je u jmen konvertovaných: *obvaz, závěra, opora, návnada.* Tam, kde příslušný dějový význam není, je ovšem prostředkový význam základní: *výtah, lep, zástrčka, vývojka, náboj* apod. Kde se oba významy, dějový a prostředkový, vzdálily, považujeme názvy za paralelně odvozené: *uzávěrka* a) uzavření, b) prostředek k uzavření.

1.1.1.2.0.5 Těsný je též vztah názvů prostředků k názvům výsledku děje. Také zde můžeme některé názvy chápat dvojím způsobem: *nádivka:* a) ‚co slouží k nadívání' (prostředek), b) ‚co vzniklo nadíváním' (výsledek děje). V kategoriích modifikačních souvisí názvy prostředků s deminutivy, augmentativy a kolektivy.

1.1.1.2.0.6 Zvláštní je případ názvů prostředků s příponou *-tk(o).* Původně to jsou deminutiva názvů s příponou *-dl(o),* jak je dosud patrno z dvojic: *zrcadlo - zrcátko, sedadlo - sedátko.* Typ se však osamostatnil, a slova se pociťují jako odvozená přímo od sloves: *lehátko, měřítko, pravítko.* Deminutivní význam ztratila i slova *louskáček, hledáček,* označují však věci drobné.

U názvů prostředků odvozených příponou *-ák* proniká vedlejší význam augmentativní, zejména tam, kde existuje synonymum s jinou prostředkovou

příponou: *otvírák - otvírač, škrabák - škrabač.* Kde synonymum chybí, augmentativní příznak se ztrácí, např.: *drapák, zvedák, šroubovák.*

1.1.1.2.0.7 Příznak hromadnosti je jako sekundární přítomen u názvů s příponou *-iv(o): zdivo, střelivo, stelivo, výrazivo.*

1.1.1.2.0.8 Formanty s vyhraněným prostředkovým významem jsou **-dl(o), -tk(o).** Formanty **-č, -ník, -k(a), -čk(a)** se vyskytují také v jiných slovotvorných kategoriích.
Názvy prostředků jsou všech tří mluvnických rodů, přípony uvnitř těchto skupin se liší mírou produktivity:

		velmi produktivní	středně a málo prod.	neprodukt.
mužský rod	(domácí)	-č, -ník	-ák, -áček, -l	-(e)c, -ik
	(cizí)	-or	-ér	
ženský rod		-čk(a), -k(a)	-nic(e)	
střední rod		-dl(o), -tk(o)	-iv(o)	-lo, -ště

K příponovým odvozeninám se přimykají také útvary konvertované jako *brus, váz, brzda, clona,* a složeně konvertované: *vodočet, teploměr, kulomet.*

1.1.1.2.0.9 Od názvů prostředků se nejčastěji odvozují relační adjektiva příponou *-ov(ý): zásobníkový, počítačový, sekačkový, zápalkový, palivový, razítkový,* jen řídce příponami *-n(í), -n(ý): mýdelní, prádelní, vazebný.* Omezeně se tvoří názvy konatelské: *mydlář, razítkář, kružítkář, pilníkář* a slovesa na *-ovat* a *-it* s významem ‚užívat jako nástroje': *bičovat, razítkovat; mydlit.* Řídce se odvozují i názvy míst, např. *prádelna, pečivárna.*

Velmi produktivní formanty:

1.1.1.2.1 **-č** - typ *„nosič"*

1.1.1.2.1.1 Přípona je spjata s koncovkami vz. „stroj" a spojuje názvy prostředků s názvy činitelskými. Souvislost ovlivňuje i významový odstín většiny prostředkových názvů, spočívající v označování prostředků technických, mechanických a automatických. Jen stará skupinka názvů označuje prostředky jednoduché: *rýč, bič.* Podle údajů TSČ 2 (s. 196) se 32 % názvů obou kategorií shoduje. Tvoření považujeme ve shodných případech za homonymní *(drtič, sušič, vrhač),* mohlo však dojít i k přenesení pojmenování činitele na věc (např. *nosič, čistič*). I synchronně je potřeba počítat s tímto vztahem.

1.1.1.2.1.2 Vztah k činitelským názvům se projevuje i ve shodných podmínkách tvoření. Slovotvorným základem je i zde infinitivní kmen otevřený (s výjimkou sloves na *-nou-*). Základová slovesa jsou činnostní nedokonavá, větším dílem předmětová, např. v odvozeninách *jistič, ustalovač, opékač*, menším dílem bezpředmětová: *stykač, zářič*. Jsou prostá nebo předponová.

Prostá slovesa bývají základem řidčeji. Nejčastěji jím jsou slovesa s kmenovými příponami *-a- (škrabač, stříkač, zvedač, šlehač), -i- (drtič, sytič, chránič, vařič), -ova- (číslovač, děrovač, řádkovač, vzorkovač)*, zřídka s příponou *-e- (kráječ)* a bez přípony: *bič, rýč*. Předponová slovesa jsou častější. Mívají kmenovou příponu *-a- (napínač, ohřívač, opékač, počítač, vypínač, vysílač), -ova- (odlučovač, odpařovač, ostřikovač, rozprašovač, urychlovač, ustalovač, zesilovač), -e/ě- (nabíječ, napáječ, rozvaděč, vysoušeč)*.

Některé názvy mají vedlejší motivaci dějovými adjektivy na *-í* a na tomto pozadí se obvykle chápou jako univerbizované: *odsávač* ‚odsávací zařízení', *počítač* ‚počítací stroj'.

1.1.1.2.1.3 Délka kořenné samohlásky zůstává obvykle nezměněna: *rýt - rýč, měnit - měnič*. Jen u některých vžitých slov nastává krácení (i se změnou kvality): *pořádat - pořadač, bít - bič, stírat - stěrač*. Častěji kvantita samohlásky dosud kolísá: *vysílač - vysílač, nakládač - nakladač*. Někdy je tohoto rozdílu využito k odlišení činitele *(vysávač)* a prostředku *(vysavač)*.

1.1.1.2.1.4 Uvnitř dané kategorie se k názvům tohoto typu těsně váží - po stránce formální i významové - ženské názvy s příponou *-čk(a)*. Dokládá to výskyt dubletních názvů: *počítač - počítačka, drtič - drtička, sušič - sušička*. Dubleta nebývá výrazně diferencována a teprve v užívání se některá z podob ustaluje. Projevuje se však tendence označovat ženskými názvy nástroje menší: *počítač (samočinný) - počítačka (kapesní)*.

1.1.1.2.1.5 Názvy tohoto typu tvoří i po významové stránce skupinu kompaktní. Označují nástroje jednoduché *(rýč, bič, chrlič, škrabač)* i značně složité *(počítač, omezovač, urychlovač)*, nebo celá zařízení *(rozvaděč, směšovač, sdružovač)*. Menší skupina označuje chemické látky *(ustalovač, zesilovač, změkčovač, odlakovač, odbarvovač)*. Jeden název může mít i dvojí prostředkový význam: *zesilovač* a) zvuku, b) chemický roztok.

1.1.1.2.2 -čk(a) - typ „*vrtačka*"

1.1.1.2.2.1 Názvy tohoto typu jsou ženskými protějšky předchozích názvů mužských. Po formální i významové stránce nejsou již tak sevřenou skupinou. Způsobuje to možnost různé motivace. Vedle vztahu ke slovesům vystupuje

u nich totiž silně vztah k účelovým adjektivům na *-cí): hoblovačka - hoblovat / hoblovací, plnička - plnit / plnicí.*

1.1.1.2.2.2 Základová slovesa v názvech jsou nedokonavá s infinitivním kmenem otevřeným, prostá i předponová. Mívají kmenovou příponu *-a-: vrtačka, míchačka, počítačka, stříkačka, houpačka, vysílačka, promítačka, naběračka, sešívačka, -ova-: číslovačka, děrovačka, hoblovačka, opakovačka; obrubovačka, odvětvovačka, přehazovačka, -i-: čistička, leštička, sušička, žehlička, -e-: kráječka, páječka, sázečka, prohlížečka;* bez přípony: *hračka, myčka, pračka, sečka.*

Názvy opírající se o adjektiva poukazují na vznik univerbizací (ʰ*zavařovačka* ‚zavařovací sklenice') a chápeme je jako nositele účelové vlastnosti. Univerbizace je patrna na výrazech slangových *(šalovačka, pátračka).*

1.1.1.2.2.3 Kořenná samohláska se při odvozování obvykle nemění: *stíhat - stíhačka, vysílat - vysílačka,* řídnou se krátí: *dmýchat - dmychačka,* popř. s kvalitativní obměnou: *sbírat - sběračka.* Řídnou než u typu s příponou *-č* jsou podoby obojí, někdy s různými významy: *míchačka* (míchací stroj) / *měchačka* (vařečka), *stoupačka* (domovní potrubí) / *stupačka* (část jednostopých vozidel).

1.1.1.2.2.4 Kromě zmíněného vztahu ke kategorii nositelů vlastnosti překrývají se názvy tohoto typu také s názvy dějovými: *rvačka, honička, piplačka, opletačka.* Ojedinělá jsou úplná homonyma: *pračka* a) nástroj, b) děj. Častější jsou homonyma slovotvorně různě členitelná, znamenající prostředek a ženského činitele, např. *myčka* a) *my-čka,* b) *myč-ka;* stejně *rovnačka, plnička, pražička, zabrušovačka.*

1.1.1.2.2.5 Uzavřenou skupinu se specializovaným významem představují pomnožné názvy oděvů: *plavky,* °*koupačky, opalovačky, oteplovačky,* °*fáračky, dupačky,* bot: *cvičky, přezůvky, ohrnovačky,* ʻ*faldovačky, kopačky,* a lyží: *běžky, skočky, slalomky, sjezdovky.* Skupinu jiného druhu tvoří názvy prostředků na vydávání zvuků: *řehtačka, klapačka, drnkačka, houkačka,* ᵉ*bouchačka.*

1.1.1.2.2.6 Deminutiva od těchto názvů jsou jen ojedinělá: *hračička.* U názvů samých se však deminutivnost pociťuje vlivem formantu *-k(a),* který je též zdrobňovací, a pak formální shody v zakončení se zdrobnělinami jako *lžička, uličká, paličká.* Proto se ve srovnání s paralelními názvy na *-č* užívá těchto názvů na označování věcí malých nebo jednoduchých.

1.1.1.2.3 -k(a) - typ *„pojistka"*

1.1.1.2.3.1 Přípona se spojuje s koncovkami vz. „žena". Základová slovesa jsou nedokonavá i dokonavá, názvy samy jsou vidově nezřetelné. Slovotvorným základem je infinitivní kmen bez přípony. Slovesa jsou z menší části prostá, např. u slov *clonka, měrka, pájka, klapka, třpytka, škrabka, pojistka, spojka*, z větší předponová, jako u slov *výhybka, pokrývka, nálevka, západka, záklopka, zástrčka.*

1.1.1.2.3.2 Samohláska základu se u odvozenin krátí, samohláska předpony dlouží: *nalévat - nálevka, zapálit - zápalka, stírat - stěrka, utírat - utěrka, zasouvat - zásuvka.* Staré (ablautové) střídání je ve *vybíjet - výbojka, vyvíjet - vývojka.* Existuje i řada případů nepravidelných: *zarážet - zarážka, odlévat - odlívka.*

1.1.1.2.3.3 Přípona *-k(a)* je značně polyfunkční, slouží k odvozování názvů různých kategorií. Proto se názvy prostředků dostávají do blízkosti názvů jiných a s nimi se překrývají. Těsný je vztah k názvům dějů, podložený i shodnou fundací. Mohou se vyskytovat i homonyma: *uzávěrka* a) děj, b) prostředek. - Obdobný je vztah k výsledkům děje, srov. *zásilka, výšivka, omítka.* Přesné odlišení obou kategorií je však nesnadné, neboť se navzájem prostupují.

Styčné pásmo je i mezi názvy prostředků a nositelů vlastnosti, protože u nich je přípona *-k(a)* rovněž velmi produktivní. Těsný vztah je k nositelům vlastnosti odvozeným od přídavných jmen s příponami *-ov(ý)* a *-iv(ý): prskavka, zářivka, doutnavka, tlumivka.* Projevuje se dvojí možnou motivací: *prskavka* a) prostředek na prskání, b) prskavá věc. Pojetí nositele vlastnosti je tu ovšem bližší.

1.1.1.2.3.4 Přípona *-k(a)* je základní příponou zdrobňovací. Proto i k názvům prostředků proniká odstín zdrobnělosti. Podporuje to výskyt skutečných deminutiv ke konvertovaným názvům prostředků: *opěra - opěrka, zástěra - zástěrka.* Složitost poměrů však potvrzuje významové rozlišení takových deminutiv: *záloha - záložka, míra - měrka, trouba - trubka*, takže je chápeme jako samostatně tvořené prostředky.

Deminutivní příznak způsobuje, že se názvů užívá pro označení prostředků menších a jednoduchých, avšak ne tak výrazně jako u názvů s příponou *-tk(o).* Názvy samy se zdrobňují jen ojediněle, např. *svorečka.*

1.1.1.2.3.5 K názvům vlastních prostředků přiřazujeme také názvy prostředků v přeneseném významu, zvláště tiskovin a formulářů: *objednávka, propustka, převodka, průkazka, průvodka*, jazykových prostředků: *spojka, předklon-*

ka, příklonka, předložka, vsuvka, grafických značek: *pomlčka, závorka, uvozovka.*

1.1.1.2.3.6 Od názvů tohoto typu se běžně odvozují vztahová adjektiva s příponou *-ov(ý): spojkový, úchytkový, zářivkový,* řídčeji názvy konatelské: *výhybkář.*

1.1.1.2.4 -dl(o) - typ *„letadlo"*

1.1.1.2.4.1 Přípona se spojuje s koncovkami středního rodu vz. „město". Názvy představují výrazný prostředkový typ. Přípona je téměř jednoznačná, jen okrajově se jí odvozují depreciativní názvy činitelské *(fintidlo, třeštidlo),* názvy dějů *(jídlo, prádlo* v obojím významu*)* a názvy míst *(bělidlo, močidlo, bydlo, vřídlo).*

1.1.1.2.4.2 Základová slovesa jsou nedokonavá, činnostní a převážně předmětová. Slovotvorným základem je minulý kmen otevřený sloves prostých i předponových. Bývají to slovesa s kmenovými příponami *-a-: letadlo, klepadlo, mazadlo, škrabadlo; obinadlo, opěradlo, počítadlo, prostěradlo; -ova-: rýsovadlo, kolovadlo; okysličovadlo, splachovadlo; -i-: lepidlo, líčidlo, platidlo, stínidlo; svodidlo; -e/ě-: stavědlo, máčedlo, pájedlo, překlápědlo, rozpouštědlo;* s variantou **-adlo:** *držadlo, *večeřadlo;* s variantou **-idlo:** *vrtidlo;* bez přípony: *bidlo, rydlo, šídlo, mýdlo.*

1.1.1.2.4.3 Základová samohláska se většinou krátí *(chápat - chapadlo, kývat - kyvadlo, bít - bidlo, bílit - bělidlo).* Vyskytují se i podoby dubletní, v nichž dlouhá samohláska charakterizuje formy progresívní: *umyvadlo/-ý, rypadlo/-ý-, zaklinadlo/-í-.* V některých, zpravidla dvojslabičných názvech, se samohláska nekrátí: *mýdlo, šídlo, vřídlo, jídlo.*

1.1.1.2.4.4 Většina názvů označuje prostředky obecně, bez bližší specifikace. Některé názvy se lexikalizovaly: *plavidlo* je souhrnným pojmenováním pro prostředky vodní dopravy, *letadlo* je prostředek pro vzdušnou dopravu, *prádlo* je druh spodního oděvu, *svítidlo* pojmenovává souhrnně druhy lamp, *platidlo* označuje peníze, šeky apod. Slova *bidlo* a *bydlo* už ztrácejí souvislost se slovesy *bít* a *být.* Několik názvů je pro skutečnosti staré: *křesadlo, motovidlo, trdlo, ruchadlo* ap.

Mnoho názvů se uplatnilo v terminologii, jejich význam se však zúžil a specializoval. Označují technické prostředky: *razidlo, měřidlo, vratidlo, čerpadlo, vahadlo;* tělocvičné nářadí: *šplhadlo, madlo, bradla, kolovadla;* myslivecké zařízení: *čihadlo, lapadlo, zradidlo.* Osobitou skupinu tvoří označení různých

látek: *mazadlo, lepidlo, leštidlo, kloktadlo, projímadlo, kadidlo;* k nim patří i prostředky chemické: *okysličovadlo, rozpouštědlo, ředidlo, ztužovadlo, mořidlo.*

Prostředky v přeneseném smyslu jsou orgány živočichů. Bývají často párové, proto se jich častěji užívá v mn. čísle: *kusadla, mluvidla, tykadlo, chodidlo, žihadlo.*

1.1.1.2.4.5 Početnost prostředkových formantů způsobuje, že se z jednoho základu odvozuje i několik názvů: *držadlo - držák, pájedlo - páječka, hnětadlo - hnětač.* Diferencují se obvykle frekvencí užívání nebo významově. Ve dvojicích *-dl(o)/-čk(a)* označují první názvy prostředky jednoduché, druhé mechanické *(mýdlo - myčka).*

1.1.1.2.4.6 Od názvů se odvozují vztahová adjektiva příponou *-ov(ý): letadlový, mýdlový, mazadlový,* řidčeji *-n(ý)/-n(í): mýdelný, prádelní.* Řídké jsou i názvy konatelů: *mydlář.* Zdrobňování je řídké: *mýdélko, letadélko, bidélko/bidýlko.*

1.1.1.2.5 -tk(o) - typ *„lehátko"*

1.1.1.2.5.1 Názvy jsou od původu deminutivy k předchozímu typu s příponou *-dl(o).* Původní zakončení *-dlk(o)* bylo hláskovými změnami přetvořeno v *-tk(o): zrcadlko - zrcátko.* Tím se názvy osamostatnily formálně a větším dílem i významově. Pojí se stejně jako u předchozího typu s koncovkami vz. „město".

1.1.1.2.5.2 Odvozovací podmínky jsou zhruba stejné jako u předchozího typu. Názvy jsou veskrze deverbativa. Základová slovesa jsou dokonavá i nedokonavá, prostá i předponová, slovotvorným základem je minulý kmen otevřený, a to s příponou *-a- (kukátko, lehátko, prasátko, šlapátko), -i- (chránítko, kružítko, razítko, stínítko, tlačítko), -ova- (odpichovátko, osušovátko, ukazovátko).* *Držátko* je odvozeno variantou **-átk(o)** od primárního kmene slovesa *držet.*

1.1.1.2.5.3 Krácení základové samohlásky nastává v menším rozsahu než u názvů s příponou *-dl(o): opírat - opěrátko, kroužit - kružítko.* Dlouží se však pravidelně kmenová přípona *-a- (kukátko, sedátko), -i- (šidítko, chrastítko)* a koncové *-a* v *-ova- (prodlužovátko, ukazovátko).*

1.1.1.2.5.4 Porovnání s existujícími paralelními názvy s příponou *-dl(o)* prozrazuje, že část názvů tohoto typu má jen deminutivní význam: *struhadlo -*

struhátko, škrabadlo - škrabátko, spínadlo - spínátko. Osamostatňování názvů s příponou *-tk(o)* se projevuje již v tom, že se jich častěji užívá a názvy s příponou *-dl(o)* se stávají řídké, popř. zastarávají: *lehátko, řídítko, sluchátko, ukazovátko.* Úplné osamostatnění nastává při odloučení významovém: *pravidlo - pravítko, razidlo - razítko, měřidlo - měřítko.* Výrazné je tam, kde příslušný název s příponou *-dl(o)* chybí. Podle TSČ 2 je takových názvů třetina z celého rozsahu typu. Patří k nim např. *dusítko, lízátko, kapátko, krmítko, mávátko.*

Odstín deminutivnosti je však u všech názvů v té či oné míře pociťován; projevuje se i v označování prostředků malých a jednoduchých.

1.1.1.2.5.5 Názvů se užívá zejména v těchto věcných okruzích: a) předměty denní potřeby *(sedátko, opěrátko, lehátko, tlačítko),* b) kuchařské pomůcky *(struhátko, cedítko),* c) kancelářské a školní pomůcky *(pravítko, razítko, ukazovátko, ořezávátko, těžítko),* d) dětské hračky *(šidítko, chrastítko),* e) hudební prostředky *(dusítko, trsátko, ladítko).*

1.1.1.2.5.6 Názvy nebývají základem pro další tvoření. Některé se zdrobňují: *zrcátečko, sedátečko.* Řídká jsou od nich odvozená adjektiva: *lehátkový, sedátkový, razítkový,* a slovesa: *razítkovat.*

Formanty středně a málo produktivní:

1.1.1.2.6 **-ník** - typ *„nárazník"*

1.1.1.2.6.1 Přípona se spojuje s koncovkami mužského rodu vz. „hrad". U názvů prostředků je zastoupena méně, slouží především k odvozování názvů nositelů vlastnosti; je vyhraněně spisovná.

1.1.1.2.6.2 Základová slovesa jsou nedokonavá, mnohem řidčeji prostá než předponová. Slovotvorným základem je jejich kmen primární: *cedit - ced-ník, dopravovat - doprav-ník.* Samohláska předpony se dlouží tak jako u jiných deverbativ: *nasypat - násypník, vyklopit - výklopník.*

1.1.1.2.6.3 Překrývání s názvy nositelů vlastnosti nastává tam, kde je vedle motivace slovesem nebo dějovým substantivem možná i motivace adjektivem: *násypník - nasypávat / násyp* ‚co slouží k nasypávání, k násypu'; *násypný* ‚násypné zařízení'. V označení pracovních nástrojů nebo technických zařízení převažuje pojetí prostředkové: *průbojník, svorník, nárazník, výměník, výklopník,* avšak i zde se může uplatnit pojetí nositele vlastnosti, zvláště tam, kde existuje i pojmenování souslovné: *dopravník - dopravní pás.*

1.1.1.2.6.4 Názvy se zdrobňují bez expresívních příznaků: *svorníček, průbojníček.* Běžně se od nich odvozují vztahová adjektiva na *-ov(ý)*: *spojníkový, nárazníkový, výměníkový.*

1.1.1.2.7 **-nic(e)** - typ *„zásobnice"*

1.1.1.2.7.1 Typ je ženským protějškem názvů s příponou *-ník.* Přípona se spojuje s koncovkami ženského vz. „růže".

1.1.1.2.7.2 Podmínky tvoření jsou shodné jako u předchozího typu mužského. Produktivita tvoření je však mnohem nižší a počet názvů je nevelký; patří k nim *hlásnice, zásobnice, vábnice, pažnice, zápalnice.* Také zde dochází k překrývání s názvy nositelů vlastnosti: *hlásnice* ‚nástroj k hlášení' / ‚hlásná trouba'.

1.1.1.2.7.3 Úzký vztah k předchozímu typu mužskému dokládají dubletní podoby jako *zásobník - zásobnice, zápalník - zápalnice.* Řidčeji dochází k významovému rozlišení dublet, jež je specifické ve dvojici *razník* (svrchní díl) - *raznice* (spodní díl razidla).

1.1.1.2.8 **-ák** - typ *„tesák"*

1.1.1.2.8.1 Přípona se pojí s koncovkami mužského vz. „hrad". Přípona není jednoznačná, hojnější je při odvozování názvů nositelů vlastnosti, v názvech činitelských a konatelských. Slouží také k odvozování augmentativ, k tvoření univerbizovaných názvů slangových a obecných. Z této oblasti užití proniká i k názvům prostředků příznak expresívní.

1.1.1.2.8.2 Základová slovesa jsou nedokonavá, prostá i předponová. Slovotvorným základem je jejich kmen primární. Podle kmenové přípony jsou to slovesa na *-a- (bodák, doutnák, kluzák, padák, plovák, tesák, napínák, podběrák, vytěrák), -i- (sušák, pařák), -e- (držák, hořák, věšák; naviják, probiják), -ova-* (*šroubovák, stahovák, vytahovák, zvětšovák*), bez přípony *(biják, stojak).*

1.1.1.2.8.3 Samohláska základu se často krátí *(svírat - svěrák, klouzat - kluzák, vytírat - vytěrák),* avšak novější slova zachovávají délku *(napínák, upínák, otvírák).*

1.1.1.2.8.4 Názvy označují prostředky jednoduché a obvykle větších rozměrů. Tento odstín ovlivňuje augmentativní příznak předpony. Specifický odstín

vynikne srovnáním se slovotvornými synonymy: *otvírák - otvírač, utěrák - utěrka, naviják - navíječka.*

1.1.1.2.8.5 Pokud se názvy zdrobňují, nemají zdrobněliny expresívní příznak: *šroubováček, hořáček, držáček.* Běžně se od názvů tohoto typu odvozují adjektiva s příponou *-ový: plovákový, navijákový, kluzákový.*

1.1.1.2.9 **-iv(o)** - typ *„topivo"*

1.1.1.2.9.1 Názvy tvoří zvláštní skupiny s významem látky určené k nějaké spotřební činnosti. Přípona se pojí s koncovkami středního rodu vz. „město". Protože jde o označení látková, tvoří se od nich tvary plurálové pouze omezeně s významem různých druhů *(maziva, hnojiva).*

1.1.1.2.9.2 Názvy se odvozují z infinitivních kmenů sloves nedokonavých převážně 4. třídy vz. „prosit": *topivo, léčivo, krmivo, hnojivo,* méně 5. třídy: *mazivo, řezivo,* zřídka sloves jiných vzorů: *stavět - stavivo, pít - pivo;* z prézentního kmene: *mlít - melivo, stlát - stelivo.*

Některé názvy se opírají o dějová substantiva: *oběživo - oběh, výrazivo - výraz,* zřídka o adjektiva: *tkanivo - tkaný.* K deverbativům, která představují jádro typu, se přimyká několik desubstantiv analogicky tvořených: *kolejivo* (ocelové součásti tvořící konstrukci koleje), *zrnivo* (soustava zrn určité zrnité látky) a staré neprůhledné názvy *kladivo, mlezivo.*

1.1.1.2.9.3 U řady slov se k základnímu významu druží hromadný: *střelivo, výrazivo, kuřivo, topivo, palivo.* Tento odstín je přítomen i u slov *barvivo, léčivo, osivo, krmivo,* majících plurálové tvary pro označení různých druhů látek. Omezeně se látkový význam překrývá s významem výsledku činnosti: *'pletivo* - ‚látka k pletení' / výsledek - ‚co bylo upleteno'.

Mnohé názvy se uplatnily v terminologii chemické a technologické: *brusivo, pěnivo, barvivo, mořivo,* v zemědělské: *stelivo, krmivo, osivo,* v lékařské: *léčiva, obvazivo.*

1.1.1.2.9.4 Názvy jsou běžně zdrojem tvoření adjektiv: *palivový, krmivový;* ojediněle názvů konatelských: *krmivář, palivář.*

1.1.1.2.10 Neproduktivní přípony:

-ík: Pojí se s koncovkami vzoru „hrad". Typ tvoří jen několik názvů jako *budík, hladík* (druh hoblíku), *vábík* (mysl.); *hoblík* a *špendlík* se dnes cítí jako odvozeniny od *hoblovat, špendlit,* ačkoli původ je opačný.

-l(o): Přípona je zřetelná u slov *bodlo, táhlo, hřeblo, hradlo, sedlo, světlo.* Zastřená struktura je ve slovech *máslo, číslo, veslo* (s původní příponou **-slo**); spoluformantem jsou koncovky vz. „město". Příbuzná je přípona **-l(e)** ve slovech *brusle, housle.* Spoluformantem je plurálové paradigma vz. „růže".

-t(o): Patří sem - s mluvnickou charakteristikou vz. „město" - jen několik názvů z větší části se zastřenou strukturou: *pouto, dláto.*

-išt(ě): Spoluformantem je tvaroslovná charakteristika vz. „pole". Přípona má základní význam místní, k prostředkům řadíme její užití ve specifickém významu násady nástrojů (i tu však význam místní zahrává): *bičiště, hrabiště, kosiště, lučiště* (oblouk luku); v nářečích mívají tyto názvy příponu **-isk(o)** *(kosisko).*

1.1.1.2.11 Cizí přípony

1.1.1.2.11.1 Názvy prostředků cizího původu jsou poměrně početné, řada jich však byla přejata do češtiny již jako hotová slova jen s jistými hláskovými úpravami. U mnohých slov je zřejmý vztah ke slovesu nebo k dějovému substantivu cizího původu, kterých se v češtině rovněž užívá: *inhalátor - inhalovat/inhalace, adaptér - adaptovat/adaptace, mixér - mixovat.*

1.1.1.2.11.2 Nejčastějšími příponami cizích názvů prostředků jsou: **-or** (z lat.): *televizor, kompresor* (častější jsou varianty **-tor** a **-átor** u názvů vztahujících se k dějovým jménům ženského rodu na *-ce* (často vedle slovesa): *destilace - destilátor, redaktor, induktor, reprodukto, projektor, traktor; akumulátor, alternátor, inkubátor, karburátor*); **-ér** (z franc.): *mixér, adaptér, difuzér, startér, transportér;* **-er** (z angl.) u nemotivovaných slov: *buldozer, kontejner, trajler.* Názvy s těmito příponami označují též osoby, činitele děje. Tento vztah odpovídá poměrům mezi domácími typy s příponami *-č, -čk(a).* Názvů prostředků cizího původu se užívá pro označení zařízení mechanických a automatických. Vzájemný poměr obou typů není vyhraněn. Někdy existují slovotvorné dublety: *metalizátor - metalizér, ozonizátor - ozonizér, syntetizátor - syntetizér.* Rozlišení se projevuje ve frekvenci užívání, popř. i ve významu: *adaptor* (přístroj k přijímači) - *adaptér* (obecné označení přizpůsobovacího prostředku). Rozdíl se může zřídka projevit i v rozlišení významu činitele a prostředku: *konduktor - konduktér.* Méně početnou skupinu cizích názvů tvoří paralelní názvy s příponami **-ik(um)** (z lat.)/**-iv(um)** (z lat.), označující druhy léků: *narkotikum, antiseptikum, anestetikum, sedativum.*

1.1.1.2.12 Názvy konvertované

a) mužského rodu
Názvy mají koncovky vz. „hrad". Základová slovesa jsou prostá: *brus, lék, vůz,* předponová: *potah, poklop, podnos, zámek, obvaz.*

K prostým odvozeninám se druží složeně odvozené názvy, v jejichž druhé části je *-měr* (označující různé měřící přístroje): *tlakoměr, teploměr, otáčkoměr, rychloměr, vlhkoměr; -met* (přístroje pro vrhání nebo metání): *kulomet, plamenomet, senomet, zrnomet; -vod* (zařízení na vedení): *vodovod, plynovod, parovod, ropovod.*

Několik konvertovaných názvů má koncovky podle vz. „stroj": *náboj, závoj;* neprůhledné je *stroj.*

b) ženského rodu
Nejčastější je typ s koncovkami vz. „žena". K prostým slovesům poukazují: *brzda, clona, váha,* k předponovým: *opěra, opora, opona, spona, vývěva, násada* (často s motivací víceméně zastřenou).

Řídké jsou názvy s koncovkami vz. „růže", už se zastřenou motivací: *nůše, svíce, příze,* pomn. *hrábě.* - Malý počet názvů má koncovky podle vz. „píseň": *spoušť, zdvíž.*

c) středního rodu
Sem patří izolované *'šoupě* s tvaroslovnou charakteristikou vz. „kuře".

Konvertované názvy se stýkají s názvy dějovými, z nichž některé nabývají metonymickým přenesením význam prostředkový: *závěs* = ‚zavěšení' / ‚záclona', *opora* = ‚opření' / ‚zařízení na opírání'.

1.1.1.3 Názvy výsledků děje

1.1.1.3.0 Názvy výsledků děje označují to, co vzniká dějem. U předmětových sloves to jsou výsledky činností, např. *zlomek - zlomit něco, zkratka - zkrátit něco,* u sloves bezpředmětových výsledky vzniklé ze spontánních dějů: *výrůstek.*

1.1.1.3.0.1 Názvy této kategorie jsou výhradně deverbativy. Základová slovesa jsou většinou dokonavá předponová: *ulomit - úlomek, vyrazit - vyrážka, rozvalit - rozvalina,* zřídka nedokonavá prostá: *mýlit se - mýlka, stát - stojka.*

1.1.1.3.0.2 Velmi produktivní formanty kategorie jsou **-ek/-k-** a **-k(a),** středně produktivní je **-in(a).** Všechny tři jsou značně polyfunkční a způsobují překrývání názvů výsledků s názvy jiných kategorií, v nichž se rovněž uplatňují, zvláště tam, kde se spojují se základy slovesnými.

1.1.1.3.0.3 Takový těsný vztah váže názvy výsledků a dějů samých. Je způsoben tím, že se dějové názvy často přenášejí na označení výsledku: *navážka* a) ‚navážení', b) ‚navezený materiál'. Výsledkový význam pociťujeme u nich zpravidla zřetelně jako sekundární, např. *dar, lup, náklad, nános.*

Shodné formanty spojují názvy výsledků a prostředků, těsněji tam, kde je možná dvojí motivace: *doplněk* = a) ‚co vzniklo doplněním', b) ‚co slouží k doplnění'; *omítka* = a) ‚co vzniklo po omítání', b) ‚omítací malta'. Někde představují takové dvojice homonyma: *sečka* = a) ‚nástroj na sekání, sekačka', b) ‚posekaná píce (řezanka)'. U názvů poukazujících k dějovým adjektivům se projevuje i význam nositele vlastnosti. Bývá to u názvů s příponou *-in(a)*: *prasklina* ‚co vzniklo prasknutím' nebo ‚co je prasklé'. Význam nositele vlastnosti je tu vždy zřetelný, a považujeme jej proto za základní a názvy probíráme v této kategorii.

1.1.1.3.0.4 Přípony *-(e)k* a *-k(a)* jsou základními příponami deminutiv. Někdy nelze odlišit, zda je slovo deminutivem nebo vzniklo jako výsledek děje: *obkladek, obvazek,* protože existují dějové názvy *obklad, obvaz,* mající sekundárně i význam výsledku (event. i prostředku). Tam, kde se významy takových dvojic liší, k míšení nedochází: *zlom - zlomek, závit - závitek.* Jistý odstín zdrobnění u těchto názvů se však přece jen cítí.

1.1.1.3.0.5 Výsledky děje bývají konkrétní předměty: *odlitek, odkrojek, nedopalek, snímek, škvarek, výrobek; vyzdívka, značka.* Často označují pozůstatky po nějaké činnosti nebo stopy po ní: *odřezek, úlomek, ústřižek, ohryzek, skrojek, zbytek; piliny, hobliny.* Poměrně početné jsou i názvy abstraktních výsledků: *poznatek, požadavek, výtěžek; pohnutka, pohrůžka, výčitka.*

Mnohé názvy se uplatnily v terminologii: *zlomek, násobek, mocnina, odmocnina* (matem.), *počitek* (psychol.), *výkovek, odlitek, přípravek* (technol.).

1.1.1.3.0.6 Názvy jsou základem odvozování vztahových adjektiv: *značkový, posudkový, vzpomínkový, výdělkový.* Zřídka se zdrobňují, obvykle jen ty z nich, které označují konkrétní výsledky: *škvareček, hoblinka, úlomeček.*

1.1.1.3.1 **-ek/-k-** - typ *„příspěvek"*

1.1.1.3.1.1 Přípona se pojí s koncovkami vz. „hrad". Kromě NAsg má přípona podobu *-k-*: *zbytku, zbytky, zbytkem.*

1.1.1.3.1.2 Fundující slovesa jsou většinou dokonavá, zřídka nedokonavá: *příspěvek, dovažek; škvarek.* Nejčastěji jsou vz. „prosit": *odkrojek, doplatek,*

doplněk, nedoplatek, odlomek, přístavek, účinek, zlomek, méně často patří k vz. „dělat": *výdělek, snímek, přídavek,* zřídka k vz. „krýt": *odlitek, přípitek, svitek, závitek, prožitek;* „brát": *výkovek, odškrabek;* „tisknout": *náčrtek, výpadek, výstřižek;* „minout": *ovínek;* „kupovat": *výsledek.*

Slovotvorným základem je primární kmen infinitivní těchto sloves: *přivès-it - přívěs-ek* nebo kmen v příčestí trpném: *svít - svít-ek* (alternativně tu lze vyčlenit rozšířenou variantu **-tek**). Odchylně je tvořeno *požadavek.*

1.1.1.3.1.3 Při tvoření se koncové souhlásky základu střídají tak jako jinde u této přípony. Samohláska základu se obvykle krátí *(počínat - počinek, dovážit - dovažek, přispívat - příspěvek).* U slovesných předpon *na-, při-, u-, vy-, za-* dochází často ke zdloužení: *náčrtek, přípravek, úbytek, výpadek, zážitek.*

1.1.1.3.1.4 Výsledky vyjadřované tímto typem jsou konkrétní: *odpadek, výkovek, ústřižek,* i abstraktní: *počínek, počitek, požitek, výsledek.*

1.1.1.3.2 -k(a) - typ *„přihláška"*

1.1.1.3.2.1 Názvy se skloňují podle vz. „žena". Fundující slovesa mají stejnou charakteristiku jako u předchozího typu. Nejčastěji příslušejí ke vz. „prosit", např. v názvech *přihláška, předložka, vyrážka, zavářka.* Odvozenin od jiných slovesných vzorů je méně: *dávka, omítka, připomínka; navážka, sázka; roztržka.*

1.1.1.3.2.2 Hláskové alternace se objevují u odvozenin od sloves vz. „prosit" a jsou stejného typu jako u názvů s příponou *-(e)k.*

1.1.1.3.2.3 Na rozdíl od názvů s příponou *-(e)k* označuje tento typ pouze výsledky abstraktní: *vyhláška, námitka, vzpomínka, sázka,* nikoli též konkrétní. Celý typ se těsně váže k názvům dějovým a často se s nimi prolíná: *přihláška, odhláška, dodávka, snůška, vyhrůžka, vykopávka.*

1.1.1.3.3 -in(a) - typ *„dutina"*

1.1.1.3.3.1 Názvy se skloňují podle vz. „žena". Tvoření je středně produktivní.

Význam výsledku je zřetelný u odvozenin fundovaných přímo slovesy. Odvozeniny fundované příčestími a slovesnými adjektivy, jako jsou např. *vypuklina, spálenina,* můžeme chápat jako výsledky vedle základního významu nositele vlastnosti.

1.1.1.3.3.2 Základová slovesa bývají nedokonavá prostá: *štěpina, hoblina,* řidčeji dokonavá předponová: *rozvalina, zátočina, odmocnina, zauzlina.*

Názvy mívají příznak hromadný, zvláště ty, jichž se užívá jako pomnožných: *drtiny, piliny, dějiny.*

1.1.1.3.4 Názvy cizího původu

Výraznou skupinu představují pouze názvy zakončené na **-át** (z lat. **-átum**) s koncovkami vz. „hrad". Počet názvů je poměrně malý. Typ se v dnešní češtině osamostatnil a slova již nejsou přímým odrazem latinských participií, z nichž vznikla. Většinou patří k slovům mezinárodním.

Za označení výsledků považujeme názvy, které mají vedle sebe paralelní slovesa: *diktát (diktovat), referát (referovat), inzerát (inzerovat), exponát (exponovat), destilát (destilovat).* U nemotivovaných názvů je význam výsledku patrný jen na pozadí těchto slov jasně motivovaných, např. *aparát, surogát.*

1.1.1.4 Názvy konatelské

1.1.1.4.0 Názvy této kategorie pojmenovávají osoby, řidčeji zvířata a rostliny, které vykonávají nějakou činnost spjatou se skutečností, která je vyjádřena podstatným jménem v jejich základu. Od činitelských názvů je odlišuje to, že činnost není v jejich základu vyjádřena. Pojmenovávají podle toho, čeho se činnost týká: *houslař* vyrábí housle, *frézař* pracuje na fréze, *rybář* loví (chová) ryby.

Pozn. Vztah konatelských jmen k činitelským jménům dobře osvětlí příklady jako *vazač – knihvazač – knihař.* Explicitní pojmenování je tu pouze složeně odvozené *knihvazač*; obě ostatní nechávají některou složku nevyjádřenou: *vazač* předmět činnosti, *knihař* povahu činnosti.

1.1.1.4.0.1 Z této základní charakteristiky vyplývá, že jde výhradně o odvozeniny ze substantiv různých rodů a typů. Samy konatelské názvy jsou maskuliny, názvy ženských konatelů se od nich přechylují.

1.1.1.4.0.2 Předpokládaná činnost, která se základových substantiv týká, je různě diferencovaná a znamená nejčastěji „něco vyrábět, pěstovat, užívat jako prostředku, obsluhovat, mít". Protože není ve slovotvorné struktuře přímo vyjádřena, může být interpretace názvů podle různé činnosti různá a některé názvy mohou být mnohoznačné: *kolař* – vyrábí kola nebo jezdí na kole nebo krade kola; *dálkař* – studuje dálkově (na dálku) nebo skáče do dálky.

Snadnost tvoření vedla k velké produkci těchto jmen. Tvoří se neustále zejména v pracovním prostředí a odtud mají četná z nich ráz slangový a hovorový: *přejímkář, plánař, vrchař, dráhař.*

1.1.1.4.0.3 Konatelské názvy se stýkají s činitelskými ve skupině názvů odvozených od dějových substantiv. Často je u nich možná paralelní motivace: *výrobce* - kdo vyrábí nebo kdo se stará o výrobu, *básník* - kdo básní nebo kdo skládá básně.

Některé názvy odvozené příponou *-ník* poukazují též k denominativním adjektivům a vedle motivace konatelské vystupuje u nich význam nositele vlastnosti:

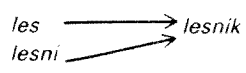

kdo se stará o les
lesní zaměstnanec

1.1.1.4.0.4 Tvoření konatelských názvů je formálně kompaktnější a sevřenější než tvoření názvů činitelských. Počet formantů je podstatně nižší.
Jádrem kategorie jsou typy s příponami **-ař/ář** a **-ník,** z nichž výrazně produktivní je dnes pouze první z nich. Ostatní přípony se při tvoření uplatňují nevýrazně. To je patrné z případů, v nichž název s příponou *-ník* nebo jinou konatelskou příponou představuje vedle neutrálního názvu s příponou *-ař/ář* výraz zastarávající nebo přímo zastaralý: *lyžař - lyžník/lyžec, rybář - rybák, sochař - sošník, železář - železník* (výrobce železa). Někdy se názvy s různými příponami diferencují významově: *loďař* (staví l.) - *lodník* (plaví se na l.), *varhanář* (vyrábí v.) - *varhaník* (hraje na v.). Poměrně značný počet konatelských názvů je cizího původu.

1.1.1.4.0.5 Konatelské názvy označující osoby se jako jiná osobní jména stávají základem pro odvozování posesívních a druhově přivlastňovacích adjektiv, k nimž jsou paralelní abstraktní substantiva s příponami *-stv(í)/-ctv(í): mlékařství, papírnictví.* Podle pojmenovávacích potřeb se běžně přechylují: *rybářka, četařka, kloboučnice, jeřábnice.* Slovesa označující ‚chovat se tak, jako to, co je v základu' mají obvykle ráz pracovní a slangový: *rybařit, lyžařit, povozničit, zedničit.*

Velmi produktivními formanty jsou:

1.1.1.4.1 **-ař/ář** - typ *„rybář"*

1.1.1.4.1.1 Názvy jsou mužského rodu životného s koncovkami měkkého vz. „muž". Produktivita přípony v nové době stále vzrůstá. Přípona má dvojí kvantitativní podobu podle stejných podmínek jako u jmen činitelských. Jednoslabičné, trojslabičné a víceslabičné názvy mají vždy *-ář* (*lnář, tmář; modelář, železničář*), dvojslabičné mívají *-ař* i *-ář,* přičemž je rozložení podob složité. Zhruba platí, že starší názvy s krátkou kořennou samohláskou mívají *-ář:*

cestář, hvězdář, rybář, názvy s dlouhou kořennou samohláskou a názvy novější mívají *-ař: houbař, mlékař, sýrař, bruslař, lyžař, stavbař.* Řídce se vyskytuje kolísání: *brankař / brankář,* popř. s významovým rozlišením: *kolař* - výrobce, zloděj kol nebo závodník na kole; *kolář* - řemeslník.

1.1.1.4.1.2 Slovotvorným základem jsou substantiva konkrétní všech tří rodů, prvotní, odvozená i složená.

1.1.1.4.1.3 Alternace jsou nevýznamné a řídké. Ojedinělé je krácení základové samohlásky, zachované ve starších názvech: *mlynář, kominář, [z]kramář, [z]pernikář.* Dublety jsou u některých názvů se samohláskou *-i/í-: košikář / -í-, [z]pernikář / -í-.* Nezkrácené podoby jsou v současném jazyce běžnější.

V několika názvech se uplatňuje varianta **-kář:** *odbíjenkář, házenkář,* v cizích slovech varianta **-ionář:** *reakcionář, funkcionář, revolucionář.*

1.1.1.4.1.4 Vnitřní významová diferenciace vychází ze vztahu předpokládané činnosti ke skutečnosti zastoupené v základu. Popis skupin není vyčerpávající, vyskytují se skupiny názvů i jednotlivé názvy motivované jinak. V mnoha skupinách je základové substantivum předmětem slovesného děje. Lze vyčlenit několik významových skupin, některé z nich mají dvojí motivaci.

a) Nejrozsáhlejší je skupina označující osoby, které něco vyrábějí a tvoří: *uzenář, brašnář, sklář, modelář, mostař, sochař.* K nim se druží označení osob, které uvedenou věc udržují, opravují, obsluhují: *kamnář, elektrikář, cestář, výhybkář,* a těch, kteří věc prodávají: *potravinář, lahůdkář, mlékař, párkař.*

b) Vymezená je skupina konatelů pěstujících rostliny: *obilnář, bramborář, vinař, ovocnář,* a chovajících zvířata: *včelař, drůbežář, holubář, králíkář / -í-.* K nim se druží názvy těch, kteří rostliny a plody sbírají: *houbař, bylinář, kořenář,* a zvířata loví: *(rel)rybář, rakař,* nebo s nimi pracují: *volař, kravičkář, mezkař.*

c) Zvláštní skupina označuje vlastníky věci uvedené v názvu: *domkář, chalupář, chatař, statkář, sadař, zahrádkář.* Konatelský význam tu přechází v abstraktní význam posesívního vztahu.

d) Substantivum v základu může být také příslovečným určením činnosti. Označuje nástroj, s nímž konatelé zacházejí: *frézař, harpunář, čerpadlář, hradlař;* ze sportovních oborů sem patří *diskař, koulař, oštěpář, kladivář.* Několik názvů označuje hudebníky podle nástroje, na nějž hrají: *harmonikář, [o]flašinetář, kolovrátkář, [s]basař.*

Jiná skupina konatelů je pojmenována podle místa, na němž pracují: *mlynář, pilař, hraničář.* Živočichové bývají pojmenováni podle prostředí, v němž žijí: *mechař, prachař, trouchař, rybníkář, výšinář, travař* (brouci).

1.1.1.4.1.5 Přípona **-ař/ář** je významnou příponou univerbizační (srov. *zubař ← zubní lékař, češtinář ← učitel češtiny*). Hojně se uplatňuje ve slangu, odkud mnohé názvy pronikají do spisovného jazyka. Označují se jí specialisté různých oborů, např. lékaři: *srdcař, plícař, zubař*; učitelé: *češtinář, ruštinář, ma(tema)tikář, fyzikář*; rybáři: *kapr*ař, *parmař, třpytkař, muškař*. Také sportovní názvy vyšly ze slangu a terminologizovaly se: *výškař, tyčkař, čtvrtkař, znakař, obranář, slalomář, desetibojař, volnostylař*. Odvozené názvy jsou výhodné svou krátkostí. Část názvů má zabarvení expresívní: *smolař, troškař, hračičkář*.

Přípona se uplatňuje v menší míře u názvů činitelských, např. *lékař, vladař, lhář, kovář* (srov. 1.1.1.1.8). Konatelské názvy se stýkají s činitelskými v odvozeninách od dějových jmen, avšak význam konatelský u nich převažuje: *odbojář* ‚kdo se účastní odboje', *stavbař* ‚kdo pracuje na stavbě'. Jen někde je převažující vztah ke slovesu, např. *opravář* ‚kdo opravuje'.

1.1.1.4.1.6 Od osobních názvů konatelů se běžně odvozují adjektiva na *-sk(ý)* a paralelní substantiva na *-stv(í): novinářský, novinářství, slovníkářský, slovníkářství*. Podle potřeb se mužská jména přechylují: *rybářka, loutkářka, modelářka*. Odvozená slovesa na *-it* znamenající ‚chovat se tak, jako osoba vyjádřená základovým substantivem' mívají obvykle ráz hovorový nebo slangový: *lyžařit, rybařit, muškařit, sadařit*.

1.1.1.4.2 **-ník** - typ *„lesník"*

1.1.1.4.2.1 Názvy mají koncovku mužského rodu vz. „pán", ty, které označují rostliny, vz. „hrad".

Přípona je dnes méně produktivní než *-ař/ář*. Mnohá slova takto tvořená již zastarávají. Konateli jsou především osoby, zastoupena jsou však i pojmenování zvířat a rostlin.

1.1.1.4.2.2 Některé názvy můžeme současně vztahovat k substantivům i k adjektivům odvozeným od substantiv příponou *-n(í)*. Taková se pak jeví jako konatelská i jako názvy nositelů vlastnosti: *lesník* ‚pečuje o les'/‚lesní zaměstnanec'. Při derivaci dochází k souhláskovým alternacím palatalizačním (srov. 1.0.2).

1.1.1.4.2.3 Přípona *-ník* je víceznačná. Její doménou je odvozování názvů nositelů vlastnosti, v menší míře též názvů konatelských. Variantou je **-ovník** v názvech jako *domovník, plukovník, stolovník*.

1.1.1.4.2.4 Podle vztahu skutečnosti k ději se názvy významově diferencují; lze vyčlenit zejména tyto okruhy:

a) Základové substantivum je předmětem sloves: vyrábět, vytvářet *(soukeník, kloboučník, kožešník, zedník)*, prodávat *(papírník, kartáčník)*, obsluhovat, udržovat *(soustružník, jeřábník, knihovník, kominík, lesník)*, mít, vlastnit *(továrník, chalupník, plantážník)*, účastnit se *(přeborník, závodník, výletník, [h]pochodník)*.

b) Substantivum je příslovečným určením sloves a označuje: zacházet s něčím *(kulometník, lučištník)*, hrát na hudební nástroj *(harfeník, varhaník, bubeník)*, pracovat na nějakém místě *(horník, hutník, úředník, [r]plynárník)*.

Kromě názvů osob zahrnuje typ také názvy živočichů a rostlin. Přípona *-ník* vystupuje u nich především jako prvek unifikující, zařazující je do skupin živočichů a rostlin (spolu s názvy nositelů vlastnosti). Patrné je to z toho, že u nich vlastní význam konatelský ustupuje a živočich nebo rostlina se pojmenovávají jen podle statického vztahu k věci vyjádřené substantivem. U živočichů je to např. podle nápadné části těla: *stehník, laločník* (ptáci), *výsadník* (jelen), nebo podle podoby s nějakou skutečností: *vidličník, paličník, hranostajník* (motýli), *netopýrník* (ryba), podle potravy: *mravenečník*, podle místa, kde žijí: *močálník, bahník* (ryby) aj.

Rostliny se pojmenovávají podle místa výskytu: *skalník, doubravník*, podle podobnosti: *slezinník, vemeník, kopytník, střevíčník*, podle toho, co poskytují: *jahodník, maliník, citroník, kakaovník*.

1.1.1.4.2.5 Osobní názvy tohoto typu jsou základem tvoření pro adjektiva na *-ck(ý) (hutnický)* a příslušná substantiva na *-ctv(í) (hutnictví)*. Podle potřeby se k mužským názvům tvoří ženské *(úřednice, brigádnice, přebornice)*. Odvozená slovesa na *-it* mají ráz slangový nebo hovorový *(úředničit, brigádničit, zedničit)*.

1.1.1.4.3 -ák - typ *„ovčák"*

1.1.1.4.3.1 Názvy jsou mužského rodu vz. „pán". Nocionální význam má jen několik z nich: *ovčák, křižák* aj., většina má zabarvení expresívní.

1.1.1.4.3.2 Alternace se týká především souhlásek: *k/č (rok - ročák)* a *c/č (ovce - ovčák)*. V některých, zvl. expresívních názvech jsou i alternace jiné: *n/ň (cihelňák, bahňák)*, *t/ť (saniťák, cesťák)*.

1.1.1.4.3.3 Názvy označují osoby, zvířata a rostliny. Osobních názvů nocionálních je několik: *ovčák, pytlák, světák*, zvířata označují: *plameňák, křižák, bahňák*, rostliny: *hnízdák, květák, ořešák*. Významová motivace slovesem je obdobná jako u předešlých typů: *ovčák* ‚chová ovce', *světák* ‚zná svět'. Zvířata se pojmenovávají podle toho, čím se živí: *kapustňák, rybák*, podle nápadného

znaku: *tlamák, hřivák.* Expresivní názvy osob se tvoří hojně ve slangu a v argotu a přecházejí odtud do hovorového stylu: *šachťák, lisťák, autobusák, tramvaják, textilák, dopravák.*

1.1.1.4.4 Velmi málo produktivní je přípona **-íř,** zastoupená v několika názvech: *hrnčíř, formíř, nožíř, pasíř, mečíř, uhlíř, zbrojíř; barvíř* (také činitelské).

1.1.1.4.5 Cizí přípony

1.1.1.4.5.1 **-ik** (z řeč. a lat.) - typ *„metodik"*

Nejčastější příponou cizích konatelských názvů je **-ik.** Jména mají koncovky mužského vz. „pán". Počet názvů tohoto typu v současné češtině stále roste. Přejímají se již hotová, ale v systému existují jakoby odvozená, proto se v češtině mohou i tvořit, např. *polarografik.*

Základem odvození jsou přejatá substantiva ženského rodu: *balada - baladik, metoda - metodik,* řidčeji rodu středního: *astma - astmatik.* Od jmen na *-ie* je slovotvorným základem kmen redukovaný o toto zakončení: *akademie - akademik.* Četná jména na *-ik* jsou souvztažná s názvy oborů na *-ik(a): fyzik - fyzika,* hodnotíme je proto jako konvertovaná (srov. 1.1.1.4.6).

Vnitřní významové dělení je stejné jako u názvů domácích. Typ zahrnuje výhradně pojmenování osob. Méně jsou to ty, které něco vyrábějí, tvoří: *symfonik, satirik, dramatik.* Specializované jsou názvy označující zástupce oborů: *historik, psychoanalytik, ortoepik, medik* (k redukovanému kmeni slova *medicína*) a názvy nemocných: *reumatik, astmatik, neurotik, paranoik, hysterik.*

Podle potřeby se názvy přechylují: *technička, historička, medička.*

1.1.1.4.5.2 **-ist(a)** (z franc.) - typ *„žurnalista"*

Přípona zařazuje názvy k mužskému rodu životnému vz. „předseda". Tvoření je poměrně rozsáhlé a v nové době velmi produktivní.

Základem jsou přejatá substantiva různých typů: *idealista, bagrista.* Jen několik názvů je hybridních se základy domácími, jako *houslista;* patří sem označení stoupenců směrů: *májista, davista, hlasista,* a názvy expresivní: *švandista, srandista.* Názvy jsou výhradně osobní a jejich motivace dějem je obdobná jako u jiných názvů této kategorie. Patří sem např. názvy osob podle toho, co tvoří: *novelista, žurnalista, fejetonista;* v čem jsou znalci: *bohemista, germanista, medievalista;* na jaký hudební nástroj hrají: *hobojista, flétnista, čelista, trumpetista, saxofonista;* podle stroje, který obsluhují, řídí: *motorista, automobilista, bagrista, tankista;* jaký sport pěstují: *fotbalista, hokejista, ragbista, tenista;* jaký směr zastupují: *idealista, materialista, humanista;* patří sem i *[r]gážista* a *drogista.*

Ženské názvy se přechylují příponou *-k(a): automobilistka, houslistka,* adjektiva se tvoří příponou *-ick(ý): tankistický, žurnalistický.*

1.1.1.4.6 Názvy konvertované

Část konatelských názvů cizího původu má (ve vztahu k základovým substantivům) jen koncovky vz. „pán". Zakončení základových substantiv *-ie* se přitom odsouvá: *filozofie - filozof.* Končívají na *-log: filolog, ideolog, psycholog, sociolog; -nom: agronom, ekonom; -urg: chirurg, metalurg; -graf: fotograf, stenograf, lexikograf.* S jiným zakončením jsou *filozof, psychiatr, diplomat, akrobat* aj.

Skupina názvů se přimyká k substantivům na *-ik(a).* Označují pracovníky, stoupence oboru: *logik, technik, matematik, politik, metodik* (též k *metoda*).

1.1.1.5 Názvy nositelů vlastností

1.1.1.5.0 Názvy této kategorie pojmenovávají živé bytosti i věci podle vnějšího znaku nebo vnitřních charakteristických rysů chápaných jako vlastnost. Pojmenování osob jsou označením typu: *mladík, stařec, lakomec, kráska,* nebo to jsou označení aktuální, příležitostná: *opilec, provinilec, trestanec, nešťastník.* Názvy zvířat jsou z malé části charakterizační, např. pojmenování druhů koní: *hnědák, bělouš,* ale většinou se staly pevným označením živočicha, termínem: *hlodavec, roháč, lyska.* Termíny jsou i názvy rostlin: *ryzec, jalovec, světlík, ostnáč,* a nerostů: *živec, kazivec, magnetovec.* Valná část přírodovědných názvů byla vytvořena v minulém století. Tvoření je tedy již uzavřeno, nové názvy těchto oborů se až na výjimky netvoří.

1.1.1.5.0.1 Z významového určení kategorie plyne, že názvy jsou odvozeny výhradně od slov označujících vlastnosti, od přídavných jmen. Základová adjektiva jsou podle své struktury prvotní, s jakostním významem: *slepec, malík, dobrák, naháč,* nebo odvozená od substantiv s významem široce vztahovým, druhotně i jakostním: °*jarník, nešťastník, pásovec, šedivec,* od příslovcí: *spodek, dolejšek,* a od sloves: *uprchlík, opozdilec, vzdělanec.* Od adjektivních číslovek jsou odvozeny: *dvoják, trojice, prvek.*

Odvozeniny od desubstantivních a deverbativních adjektiv mívají též vedlejší motivaci přímo substantivem nebo slovesem: *severka* ‚severní hvězda; hvězda na severu', *opilec* ‚opilý člověk; člověk, který se opíjí'. Ve vztahu k adjektivní motivaci se u mnohých názvů této kategorie uplatňuje pojetí univerbizační: *parohatý tvor - paroháč, levá ruka - levice, lísková hůl - lískovka.* Svou strukturou neoznačují totiž určitého nositele jednoznačně. Jen konvence roz-

hoduje o tom, že např. *žloutek* není cokoli, co je žluté, ale žlutá část vejce, *severák* je severní vítr, *parník* je parní, tj. parou poháněná loď.

1.1.1.5.0.2 Formantů je relativně vysoký počet a mají většinou uplatnění i v jiných kategoriích. Zařazují názvy ke všem mluvnickým rodům, převážně však k maskulinům a femininům. Nejproduktivnějšími v těchto skupinách jsou u maskulin: **-(e)c, -ík, -(e)k, -ák, -áč,** u feminin: **-ic(e) -nic(e), -k(a), -in(a),** u neuter: **-č(e).** Názvy nositelů vlastnosti cizího původu jsou nepočetné.

Názvy ženského rodu jsou naprostou převahou věcné. Osobní a zčásti zvířecí nositele vlastnosti lze vykládat jako přechýlené z názvů mužských. Za přímé nositele vlastnosti považujeme jen ty, ke kterým mužský protějšek chybí. U názvů je to jen zřídka *(kráska),* u zvířecích názvů bývá přímá motivace adjektivem pravidlem *(hnědka, bělice).* Významu nositelů vlastnosti nabyly i početné, původně abstraktní názvy vlastnosti na *-ost* a *-ot(a),* a to metonymickým přenesením, proto je v této kategorii neprobíráme: *dobrota, sladkost* ‚dobrá, sladká věc'.

1.1.1.5.0.3 Slovotvorná paradigmatika se liší podle sémantických tříd názvů. Osobní pojmenování jsou zdrojem pro odvozování adjektiv na *-sk(ý)/-ck(ý)* a substantiv na *-stv(í)/-ctv(í),* podle potřeb se také přechylují. Věcné názvy se stávají základem pro odvození adjektiv vztahových a pro zdrobňování. Odvozená slovesa mívají ráz hovorový a slangový.

A. Názvy mužského rodu

1.1.1.5.1 -ec/-c- - typ „*stařec*"

1.1.1.5.1.1 Názvy se skloňují podle měkkých vz. „muž" a „stroj". Přípona je v kategorii nejproduktivnější s převažujícím rozšířením u názvů osob.

1.1.1.5.1.2 Alternace se týkají velárních souhlásek *h/ž: ubohý - ubožec, ch/š: hluchý - hlušec* a *r/ř: starý - stařec* (v dalších pádech *ř* není: *starce, starci*).

1.1.1.5.1.3 Základem názvů s příponou *-(e)c* mohou být adjektiva nemotivovaná i motivovaná různých slovotvorných typů:

a) adjektiva prvotní
Osoby jsou charakterizovány většinou vlastností negativní a nežádoucí: *blbec, chromec, ošklivec, pitomec, slepec, surovec, zbabělec;* hodnotící význam nemají: *smělec, světec.* Názvy živočichů jsou většinou termíny, např. *hlušec, rychlec,*

štíhlec, zlatec, méně jen charakteristickým označením: *lysec* (kapr). Rostliny označují *čistec, ryzec, pestřec, jalovec.*

b) adjektiva odvozená od jiných adjektiv
Názvy s těmito základy jsou nepočetné: *šedivec,* [e]*lenivec, jedinec.*

c) adjektiva odvozená od substantiv
Názvů je značný počet, tvoření je produktivní. Základem bývají nejčastěji adjektiva s příponami: *-ov(ý):* [e]*hladovec; pásovec, perleťovec* (živ.); *makovec, ledovec, pískovec, magnetovec* (věci); *-at(ý)/-nat(ý):* osoby označují: [e]*nosatec,* [e]*vlasatec,* [e]*plešatec,* [e]*ušatec,* [e]*svalnatec,* zvířata: *pératec, okatec, zubatec,* rostliny: *kosatec, blamatec, růžkatec, hvězdnatec; -av(ý):* osoby označují: *obětavec,* [e]*špinavec,* zvířata: *tmavec,* rostliny: *chrastavec, kadeřavec; -iv(ý):* osoby označují: *jednotlivec, ohnivec, poctivec,* zvířata: *blešivec,* rostliny: *všivec, plesnivec.* S předložkovými pády korespondují adjektiva v názvech: [f]*bezdomovec,* [e]*bezhlavec.*

d) adjektiva složená

da) s první částí adjektivní: osobu označuje *tvrdohlavec,* zoologickými termíny jsou: *chudozubec, přímorožec, kulatohlavec, tenkonožec, pestrokřídlec,* botanickými: *přímovlasec, slanorožec,* věc označuje *trojzubec;*

db) s první částí substantivní: osoby se takto označují zřídka, např. *psohlavec,* častěji jde o termíny zoologické: *nosorožec, srpokřídlec, zubodrápec, hlavonožec, pilohřbetec, vrubokřídlec,* a botanické: *šňůrkovlasec, kořenonosec.*

Konstitutivním prvkem těchto názvů je formant, který je přiřazuje k živým bytostem. V názvu je podán popis podle znaků živočicha: má přímé rohy, tenké nohy apod. Častěji se opírají o spojení substantiva s adjektivem nebo okolnostním určením (má na nose roh) než přímo o složená adjektiva *(přímorohý, tenkonohý).* K mnohým ani taková adjektiva nejsou doložena a často je i sám název nezřetelný: *kýlonožec.*

e) adjektiva odvozená od sloves

U většiny názvů s těmito základy je možná též sekundární motivace slovesem a názvy se pak druhotně jeví jako činitelské: *znalec* ‚kdo je znalý'/‚kdo zná'. Názvy s deverbativními adjektivy jsou v typu nejpočetnější. Adjektiva mívají přípony *-v(ý): živec; -av(ý):* početné názvy označují osoby: *hloubavec, loudavec, nedočkavec, podnikavec, váhavec, zvědavec,* zvířata: *dravec, hlodavec, přežvýkavec, šplhavec,* rostliny: *laskavec,* ojediněle věci: *lijavec; -iv(ý):* názvy osob jsou dosti početné, např. *blouznivec, chamtivec, marnivec, vášnivec, bázlivec,* názvy živočichů jsou řidší: *bahnivec, brodivec,* i názvy rostlin: *dávivec,* a nerostů: *kazivec; -l(ý):* osobní názvy jsou poměrně hojné: *opozdilec, opilec, otužilec, provinilec, vytrvalec, přistěhovalec, ospalec, poněmčilec;*

-n(ý): podtyp je velmi početný a názvy označují nositele stavu nebo vlastnosti vzniklé dějem. Adjektiva odvozená od prostých sloves jsou základem názvů osob, např. *chovanec, štvanec, trestanec, zaměstnanec, cvičenec, snoubenec, učenec,* názvů výrobků, např. *pletenec, mazanec, trhanec,* matematických veličin, jako *dělenec, mocněnec, násobenec,* jednorázových poškození, zvláště tělesných, např. *škrábanec, kopanec, rýpanec;* nepočetné jsou názvy zoologické: *ploštěnec, vrápenec, žíhanec,* a botanické: *křížence, očkovanec, roubovanec.* Od adjektiv odvozených od předponových sloves se odvozují naprostou převahou názvy osobní a jejich tvoření je velmi produktivní: *utečenec, utopenec, omezenec, ozbrojenec, oslavenec, osvícenec, oblíbenec, odsouzenec, pomatenec, pojištěnec, pověřenec, přidělenec, skrčenec, vyhnanec, vzbouřenec, ztřeštěnec.* Mnohé názvy mají citové zabarvení, obsažené již v základovém adjektivu.

K deverbativním základům lze připojit i odvozeniny od složených adjektiv s druhou částí slovesného původu: *domorodec, zimomřivec, novokřtěnec, těžkooděnec, novorozenec* (osoby); *býložravec, masožravec, hmyzožravec, všežravec* (zvířata).

1.1.1.5.1.4 Přípona *-(e)c* je ovšem též důležitou příponou činitelskou *(plavec, letec).* Překrývání obou kategorií se projevuje u odvozenin ze slovesných adjektiv na *-l(ý),* jako např. *povstalec, znalec,* u nichž se uplatňuje i vedlejší motivace slovesy.

1.1.1.5.1.5 Osobní názvy jsou základem pro adjektiva na *-ck(ý) (poslanecký, cizinecký)* a často i pro substantiva na *-ctví (poslanectví, vyslanectví, poražectví).* Podle potřeby se mužské názvy přechylují (po odsunutí přípony *-(e)c*) příponami *-kyn(ě) (poslankyně, zaměstnankyně)* i *-k(a) (cizinka, domorodka).*

1.1.1.5.2 **-ík** - typ *„důvěrník"*

1.1.1.5.2.1 Životné názvy s touto příponou se skloňují podle vz. „pán", neživotné podle „hrad". Tvoření je poměrně produktivní, zvláště od adjektiv s příponami *-n(í), -n(ý).*

1.1.1.5.2.2 Alternace jsou palatalizačního typu a týkají se pouze zubnic: *t/ť (lítý - lítík, pryskyřník lítý), d/ď (mladý - mladík), n/ň (bídný - bídník)* a dále *r/ř (starý - °stařík).*

1.1.1.5.2.3 Názvy jsou odvozeny od adjektiv nemotivovaných i motivovaných:

a) adjektiva prvotní
Názvy jsou početné a označují osoby *(mladík, °nezbedník, °tlouštík)*, živočichy *(štíhlík, různík)*, rostliny *(světlík, lítík)* a věci *(malík, rovník, rychlík)*.

b) adjektiva odvozená od substantiv
Nejpočetnější jsou odvozeniny od adjektiv s příponami *-n(ý)*: *důvěrník, hanebník, násilník, odborník, viník, záletník* (osoby); *písečník, rušník* (zvířata); *hnojník, máselník, stříbrník* (rostliny), *moučník, sirník, obdélník, větrník* (věci); *-n(í)*: *brigádník, celník, divadelník, státník, strojník, zdravotník* (osoby); *lučník, polník* (zvířata); *jaterník, plicník* (rostliny); *deník, měsíčník, ročník, pondělník, zimník, kapesník, hrudník, ručník, středník, trávník* (věci); sem se přiřazují odvozeniny od složených adjektiv s touto příponou: *pětiúhelník, čtyřúhelník*. U mnoha z těchto jmen je však základní motivací poukaz k substantivu (v. dále 1.1.1.5.2.5).

c) adjektiva odvozená od sloves nebo dějových jmen
Názvy jsou početné a jejich základy bývají adjektiva s příponami *-n(ý)*: *dlužník, kočovník, lichotník, loupežník, pomocník, útočník* (osoby); *úskočník, zdobník* (zvířata); *zápasník* (rostlina); *ozvučník* (věc); k nim se přiřazují i odvozeniny od složených adjektiv s druhou částí dějovou, např. *čarodějník, světoběžník, křivopřísežník, dobrovolník* (osoby), *cizopasník* (živočich), *lichoběžník, rovnoběžník* (věci); *-n(í)*: názvů je jen několik, např. *náhradník, začátečník, zápisník*; *-l(ý)*: počet názvů je poměrně velký: *usedlík, uprchlík, zbohatlík, zvrhlík* (osoby), *prolhlík, nadupelík* (zvířata), *prorostlík* (rostlina).

1.1.1.5.2.4 Rozšířenou variantou přípony je **-ník,** která se nejčastěji váže na odvozeniny od adjektiv na *-ov(ý)*. Názvy označují zvířata: *kulovník, modřinovník, pískovník, terčovník*, rostliny: *ebenovník, gumovník, kaučukovník, čajovník, kávovník, malinovník, štírovník, trnovník*, věci: *kilometrovník, vzorkovník*. Touž variantou jsou odvozeny také názvy od řadových číslovek označující osoby podle věku, např. *třicátník, padesátník, šedesátník*. Významově jsou však motivovány číslovkami základními. Jimi jsou motivovány i názvy mincí *pětník, desetník, padesátník*. Označení vojenských hodností *desátník, setník* patří vlastně ke jménům konatelským (kdo velí desíti, stu vojínů). Variantou *-ník* je odvozeno též *zlatník* od *zlatý*. Protože se největší počet názvů tohoto typu opírá o adjektiva s příponami *-n(ý)* a *-n(í)* a další velká část je odvozena přímo variantou *-ník*, má v tomto typu naprostá většina názvů zakončení *-ník*.

1.1.1.5.2.5 Přípona *-ík* i zakončení *-ník* se vyskytuje také u názvů činitelských a konatelských. První se stýkají s těmi nositeli, kteří se opírají o dějová adjektiva. Za činitele považujeme především takové názvy, k nimž příslušné dějové adjektivum chybí nebo je řídké a knižní, např. *dělník*. Jinde rozhoduje

o pojetí převažující motivace. U odvozenin z adjektiv na *-n(ý)* to bývá zpravidla motivace dějem. Podobně mají zřetelný konatelský význam názvy poukazující k substantivům, k nimž předpokládané adjektivum není doloženo nebo není běžné *(kloboučník, papírník)*. Někdy se však významy překrývají a názvy patří do kategorie nositelů i konatelů: *strojník, hutník, lesník*.

1.1.1.5.2.6 Od osobních názvů se odvozují adjektiva na *-ck(ý) (mladický)* a substantiva na *-ctv(í) (mladictví, důvěrnictví, státnictví)*. Přechýlené názvy mají příponu *-ic(e) (brigádnice, majetnice, zdravotnice)*. Věcné názvy se mohou zdrobňovat: *větrníček, maliček, zápisníček*. Odvozená slovesa na *-it* jsou hovorová a slangová: *divadelničit, domovničit, úřednič it*.

1.1.1.5.3 **-ák** – typ *„pravák"*

1.1.1.5.3.1 Názvy se skloňují podle vz. „pán" a „hrad". Produktivita tvoření je střední a názvy bývají většinou expresívní.

1.1.1.5.3.2 Alternace souhlásek jsou palatalizačního typu. Ze samohlásek alternují jen *ou/u (hloupý — hlupák)*.

1.1.1.5.3.3 Základová adjektiva jsou prvotní i odvozená. Prvotní v názvech osob: *dobrák, hlupák, chytrák, chudák, levák, pravák, pěšák*, v neterminologických názvech zvířat: *bělák, sivák, ryzák, hnědák*, a v označení věcí: *širák, křivák, zlaťák*. Adjektiva odvozená od jiných adjektiv, číslovek a příslovcí jsou základem názvů *divočák, šedivák; dvoják, troják, šesterák; předák, zadák*. Početnější jsou základová adjektiva odvozená od substantiv příponami *-ov(ý)*: přípona se při odvozování odsouvá a *-ák* se připíná k primárnímu kmeni: *křížový – křižák, pravičák, levičák* (osoby), *březňák, duhák* (zvířata), *ořešák* (rostl.), *žebříňák* (věci); *-n(ý): tučňák, plameňák, -ěn(ý)* (jen z primárního kmene): *dřevák, slamák, měďák; -at(ý)* (jen z primárního kmene): *paličák, šosák* (osoby), *nosák, tlamák, ušák* (zvířata), *špičák* (věci). Deverbativní adjektiva jsou základem jen ojediněle: *bouřňák* (pták), *bouřlivák*.

1.1.1.5.3.4 Přípona *-ák* je mnohoznačná. Odvozují se jí názvy činitelů *(kuřák, tulák)*, prostředků *(drapák, naviják)* a názvy zveličelé *(chlapák)*. Široké uplatnění má v obecné češtině a ve slangu různých oborů: *slepák, motorák, nákladák, roháč, tenisák, paneláč, osobák, Václavák*. Vystupuje tu jako živý produktivní prostředek univerbizační.

1.1.1.5.3.5 Osobní názvy jsou základem pro odvozování adjektiv přivlastňovacích na *-ck(ý) (ubožácký)* i substantiv na *-ctv(í) (ubožáctví)*. Přechylují se

příponou *-k(a): dobračka, ubožačka,* nebo zůstávají vespolné: *chudák, levíčák, bouřlivák.* Názvy věcí se vcelku běžně zdrobňují: *dřeváček, zlatáček.* Pokud jsou deminutiva osobní, mají ráz expresívní: *chytráček, hlupáček, chudáček.* Odvozování sloves je řídké *(chytračit).*

1.1.1.5.4 -ek/-k- - typ *„celek"*

1.1.1.5.4.1 K příponě přistupují koncovky vz. „pán" a „hrad". Názvy označují živé bytosti i věci.

1.1.1.5.4.2 Alternace jsou shodné jako u přípony *-(e)c.*

1.1.1.5.4.3 Prvotní adjektiva bývají základem odvození jen ojediněle: *mládek, stárek* (osoby), *bílek, žloutek, celek, svátek* (věci). Od číslovek řadových jsou odvozeny názvy *prvek, čtvrtek, pátek, desátek.* V několika názvech jsou základem adjektiva derivovaná od příslovcí příponami *-e/ějš(í) (dolejšek, hořejšek, vnějšek, protějšek, včerejšek)* a *-ní (spodek, vršek, předek, zadek, vnitřek, dnešek).* Několik názvů se opírá o složená adjektiva: *holobrádek, černohlávek, trojlístek, levoboček, hrdopýšek.* Z dějových adjektiv jsou základem jen slovesná adjektiva s příponou *-n(ý)/-t(ý),* označující osoby *(°mazánek, °otesánek, °otrhánek)* a věci *(škubánek, °kapánek, odlitek, svitek, slitek).*

1.1.1.5.4.4 Přípona *-(e)k* má výrazné uplatnění při zdrobňování. Deminutivní význam proniká k názvům této kategorie zvláště tam, kde existuje též název na *-(e)c: otrhanec - otrhánek,* pociťuje se však i jinde: *mazánek, strouhánek, škubánek* (jeho formálním výrazem je zdloužení vokálu).

1.1.1.5.4.5 Názvy se stávají základem pro adjektiva s příponou *-ov(ý) (žloutkový, celkový)* a *-n(í) (čtvrteční, páteční).*

1.1.1.5.5 -áč - typ *„zelenáč"*

1.1.1.5.5.1 Přípona se pojí s koncovkami vz. „muž" a „stroj". Názvy označují živé bytosti i věci. Část názvů se stala termíny zoologickými a botanickými. Mimo terminologickou oblast mají názvy výrazně expresívní charakter. Přispívá k tomu i hojné užití této přípony ve slangu jako prostředku univerbizačního: *kuláč, štikáč, sukáč.*

1.1.1.5.5.2 Základová adjektiva jsou jen výjimečně prvotní: *naháč, zelenáč;* od primárního kmene se tvoří *boháč, strakáč.* Vlastní jádro typu představují odvozeniny od denominativních adjektiv s příponou *-at(ý),* která se při odvo-

zování odsouvá. Proto se názvy mohou chápat i jako tvořené přímo od substantiva: *brada - brad-áč*. Toto chápání potvrzují i názvy nositelů vlastnosti, k nimž adjektivum chybí: *jikra - jikrnáč*. Názvy označují osoby: *bradáč, břicháč, hrbáč, vousáč*, zvířata: *paroháč, šupináč, štětináč* (zoologickými termíny jsou: *roháč, zubáč, hranáč, kamenáč, okáč, pyskáč*); řidší jsou názvy rostlin: *hlaváč, ostnáč, listnáč*, a výjimečně označení věcí: *ucháč*. Adjektiva jiných typů jsou základem odvození jen sporadicky: *malináč*; od dějových adjektiv vznikly názvy masných, hlavně rybích výrobků: *uzenáč, pečenáč* a *zavináč* (z primárního kmene adjektiva *zavinutý*).

1.1.1.5.5.3 Variantu s deminutivním příznakem **-áč(e)k** mají názvy *jedináček* a bot. termín *hlaváček, naháček* (ocún).

1.1.1.5.5.4 Názvy osob se jen výjimečně přechylují *(bohačka)*.

1.1.1.5.6 Málo produktivní přípony:

-och: Vyskytuje se jen v několika názvech osob: *běloch, černoch, rudoch, divoch, lenoch, slaboch, °staroch, °tlustoch*.

-oš: Je jen v několika termínech: *tlustoš* (živočich), *choroš* (rostl.).

-ouš: Názvy označují koně podle barvy srsti: *bělouš, hnědouš*, s expresívním příznakem osoby: *starouš, chytrouš*, názvem ptáka je *chocholouš* (z primárního kmene adjektiva *chocholatý*).

Častá je zdrobnělá varianta **-ouš(e)k,** pociťující se v mnoha slovech jako samostatná: *drahoušek, černoušek, svatoušek, staroušek*.

-ýš: Je jen v několika termínech zoologických: *slepýš, hroznýš, měkkýš*, a botanických: *černýš, křehkýš, mokrýš*.

-as: Názvy mají ráz expresívní a obecný: *chuďas, kruťas, pruďas, kliďas*.

Zdrobnělá varianta **-ásek** je v označení motýlů: *bělásek, modrásek, hnědásek, žluťásek* a v zastarávajícím *oblásek*.

-án: Je doložena v názvech *dlouhán, velikán*.

-an: Přípona našla uplatnění v chemickém názvosloví pro označení solí: *sirnatan, fosforečnan, dusičnan, siřičitan, síran* (z primárního kmene *sír-ový*). Z botanického názvosloví sem patří *jinan* a *jehličnan, listnan* (z primárního kmene adj. na *-atý*).

-oun: Názvy jsou v označení osob výrazně expresívní: *blboun, vztekloun*. Označení živočichů jsou utvořena většinou zpravidla přímo od substantiv: *kladivoun, mečoun, piloun, zuboun, pyskoun, nosoun*.

-oň: Přípona je v nespis. *blboň, slepoň* a v termínech *outloň, rychloň, štíhloň, jasoň* (zool.).

-ín: Názvy jsou ojedinělé: *modřín, růženín, olivín* (od olivový), někdy se vztahují přímo k substantivům: *vltavín* (k *Vltava*); osoby označují *bolestín, podivín* (srov. i vl. jm. *Černín*).

1.1.1.5.7 Cizí přípony

-át (z lat.) - typ *„kandidát"*
Je jedinou rozšířenou cizí příponou názvů této kategorie. Vznikla z latinských příčestí trpných na *-atus*. V češtině se opírají o trpné příčestí příslušných počeštěných sloves (formálně se vztahují k primárnímu kmeni těchto cizích sloves): *kandidovat - kandidát*. Názvy označují osoby: *adresát, delegát*; nemotivované jsou: *advokát, prelát, kurát, renegát*. Názvy věcné tohoto typu chápeme jako výsledky činnosti, např. *exponát, inzerát, destilát* (srov. 1.1.1.3.4).

1.1.1.5.8 Typy konvertované

1.1.1.5.8.1 Konverzí je utvořen jen malý počet názvů. Poněkud četnější skupinu vytvářejí názvy s koncovkami vz. „pán" a „hraď", odvozené ze složených adjektiv. Osoby pojmenovávají *°krasoduch, rudovous*; zoologickými termíny jsou *tupohub, rychlonoh, dlouhonos, ostrorep*, botanickými *ostrolist, bělotrn, dvojzub*; věci označují *dvojzub, trojzub*. Některá z nich se mohou chápat i jako metonymicky užitá kompozita: *zlatokvět* jako *zlatý květ* apod. Sem patří i geometrické názvy *čtyř-, pěti-, šesti-, osmistěn, troj-, čtyřhran*.

1.1.1.5.8.2 Neproduktivní jsou názvy konvertované s koncovkami vz. „předseda": *°ožrala, †lacina*.

1.1.1.5.8.3 Omezeně produktivní jsou názvy konvertované z primárního kmene adjektiv. Takové tvoření se též označuje jako zpětná derivace: *dareb-n-ý - dareb-a*. Názvy jsou zhusta obojrodé, často se však pociťují i jako vespolné s gramatickým rodem mužským. Mívají většinou expresívní zabarvení: *čipera, dareba, ničema, mízera, protiva, nemotora, nezbeda, nemrava, nestyda, necita*. Blízké názvy *brbla, nemluva, louda* vztahujeme spíše přímo ke slovesům a jen sekundárně k dějovým adjektivům a považujeme je za činitelské (srov. 1.1.1.1.13).

B. Názvy ženského rodu

Nejproduktivnější formanty jsou:

1.1.1.5.9 -ic(e) - typ *„pravice"*

1.1.1.5.9.1 Přípona se pojí s koncovkami vz. „růže". Názvy označují většinou věci, v menším počtu též rostliny a živočichy.

1.1.1.5.9.2 Pravidelné alternace souhlásek jsou palatalizačního typu, samohláskové alternace jsou ojedinělé: *bílý - bělice.*

1.1.1.5.9.3 Základová adjektiva těchto názvů bývají

a) prvotní: *bělice, jalovice, zlatice, slepice* (zvířata), *hořčice, ostřice, ruměnice, sinice* (rostl.); *bystřice, levice, rovnice, kolmice* (věci);

b) odvozená od substantiv příponami *-ov(ý):* názvy zvířat a rostlin jsou řídké: *střečkovice, borovice,* hojné jsou názvy věcí označující hole: *dřínovice, lískovice, trnkovice;* nápoje: *slivovice, třešňovice, meruňkovice, vínovice;* jiné věci: *makovice, ledovice, voskovice; -n(ý): hedvábnice, stříbrnice* (zvířata); *písečnice, slunečnice* (rostliny); *silnice, dálnice, železnice* (věci); *-n(í):* ojedinělé jsou názvy zvířat: *potočnice,* a rostlin: *měsíčnice, slunečnice, vodnice;* převažují názvy věcné: *bočnice, okenice, početnice, plachetnice, ručnice, polnice; -ěn(ý): sklenice, kořenice, dřevěnice; -at(ý): okatice, vlasatice; -í: beranice, jelenice.* O složená adjektiva se opírají *retozubnice, červenopeřice;*

c) odvozená od sloves příponami *-n(ý): dojnice, nosnice* (zvíř.), *kvasnice, ornice, zápalnice; -ební: cvičebnice, učebnice, -n(ý)* (od zpřídavnělých příčestí trpných): podtyp je početný, názvy však mívají význam děje nebo výsledků děje. Přiřazujeme sem jen ty, které se výrazně opírají o adjektiva. Jde vesměs o pojmenování věcí: *lomenice, lepenice, mazanice, oranice, tkanice.*

1.1.1.5.9.4 Varianta **-nic(e)** je v několika názvech jako *lístkovnice, šachovnice, padoucnice.*

1.1.1.5.9.5 Názvy věcí bývají základem pro odvozování vztahových adjektiv příponou *-ov(ý): pravicový, slunečnicový.* Zdrobňují se příponou *-k(a): borovička, jalovička, bělička;* deminutivní význam nemají odb. názvy jako *smolnička, trávnička, letnička.*

1.1.1.5.10 -k(a) - typ *„cukrovka"*

1.1.1.5.10.1 Přípona se spojuje s koncovkami vz. „žena". Názvy označují především věci, jen v malé míře zvířata a rostliny a ojediněle osoby. O širokém uplatnění formantu a jeho velké produktivitě svědčí názvy, které označují současně několik různých nositelů vlastnosti: *červenka* - pták, rostlina, nemoc, hlína; *višňovka* - hůl, dýmka, nápoj, sad; *cukrovka* - řepa, nemoc.

Přípona se uplatňuje ve slangu a v obecné češtině jako výrazný prostředek univerbizační. Mnoho názvů pak proniká do hovorového stylu: *podzemní dráha → podzemka, plenární schůze → plenárka.*

1.1.1.5.10.2 Pravidelné střídání se týká souhlásek a je palatalizačního typu; omezené je střídání samohlásek: *a/á (planý - pláňka), u/ou (suchý - souška), o/ů (borový - borůvka).*

1.1.1.5.10.3 Základová adjektiva v názvech jsou

a) prvotní: *hnědka, plavka, křivka, lyska* (živ.); *pláňka, syrůvka, růžovka* (rostl.); *přímka, zlatka, kyselka* (věci);

b) odvozená od substantiv příponami *-ov(ý)*: několik názvů tohoto velmi produktivního tvoření označuje živočichy: *dešťovka, perlovka,* a rostliny: *cukrovka, srdcovka, májovka, vrbovka, penízovka* a zastřené *borůvka;* velký počet věcných názvů označuje např. hole: *lískovka, dubovka, dřínovka, jilmovka;* dýmky: *pěnovka, sádrovka, višňovka;* nápoje: *sodovka, třešňovka, malinovka;* materiály: *šatovka, lemovka;* zařízení a nástroje: *lanovka, pásovka, rámovka, zvukovka, zrcadlovka.* Někde převažuje motivace substantivem: *prachovka* ‚utěrka na prach', *vzduchovka* ‚puška na stlačený vzduch'. Mnohé názvy se odvozují též z primárního kmene a často existují obě podoby, kratší jsou však užívanější: *bambusovka / bambuska, kmínovka / kmínka, petrolejovka / petrolejka;*

-at(ý)/-nat(ý)/-ovat(ý): tvoření je produktivní: *hlavatka, hřebenatka, kosatka* (živ.); *dřípatka, ježatka, vrbatka, kožnatka* (rostl.); *břichatka, rohatka, jinovatka* (věci);

-it(ý)/-ovit(ý): *lupenitka, zobanitka* (živ.); *válcovitka, trepkovitka* (rostl.);

-n(ý): *chudobka* (z prim. kmene), *plamenka, sněženka* (rostl.);

-n(í): *jitřenka;* z primárního kmene: *severka, minerálka, cirkulárka, filiálka;*

-ě/en(ý): *drátěnka, slaměnka, nitěnka, měděnka, žíněnka;*

-sk(ý) (jen z primárního kmene): *bilinka, podèbradka* (vody); *°debrecínka, °cikánka* (uzeniny); *-ův, -ov(a), -ov(o)*: Od těchto posesiv se tvoří univerbizovaná pojmenování, poukazující často již přímo k substantivům: *májovka, vernovka, škodovka, morzeovka;*

c) složená: názvy označují osoby: *černo-, plavo-, tmavo-, rusovláska, zlatohlávka;* zvířata: *ostroretka, drobnoočka, křivozobka;* rostliny: *stolístka, pětiprstka.* Mnohé názvy nemají k sobě příslušná adjektiva, jsou utvořeny složeně příponově: *chlupobříška, stehnobrvka, kruhoočka* (živ.), *sedmikráska, řasonitka, vlasoústka* (rostl.);

d) odvozená od sloves příponami *-v(ý)/-av(ý)/-iv(ý):* Patří sem několik názvů zvířat *(hořavka, pijavka, volavka, škrkavka, měňavka),* rostlin *(netýkavka, loupavka, nepukavka)* a početné názvy věcí ap. *(ukolébavka, voňavka, slinivka, zářivka),* nemocí *(slintavka, kulhavka, škytavka, třesavka, rezavka); -l(ý): trvalka* (rostl.), *znělka; -n(ý):* tvoření je velmi produktivní *(vázanka, strouhanka, skládanka, myšlenka, tlačenka, uzenka); -n(í):* názvy jsou vesměs věcné *(vstupenka, jízdenka).*

1.1.1.5.10.4 Přípona *-k(a)* má několik variant. Při tvoření se nejvíce uplatňují **-ačk(a)** *(levačka, pravačka, bramboračka);* **-ovk(a)** *(zbrojovka);* **-ušk(a)** *(světluška, drobnuška).*

1.1.1.5.10.5 Přípona je polysémní a uplatňuje se v mnoha kategoriích. Je výraznou příponou přechylovací, proto životné názvy nositelů vlastnosti ženského rodu s touto příponou pociťujeme často jako přechýlené. Odvozeniny od slovesných adjektiv na *-n(ý)* se chápou jako názvy výsledků děje *(uzenka, skládanka),* odvozeniny od účelových adjektiv na *-c(í)* jako prostředky *(vysílačka, zkoušečka).*

1.1.1.5.10.6 Od pojmenování věcí se odvozují vztahová adjektiva příponou *-ov(ý): jinovatkový, cukrovkový.* Zdrobňování není časté: °*borůvečka,* °*syrůvečka,* °*myšlenečka.*

1.1.1.5.11 **-in(a)** - typ *„čeština"*

1.1.1.5.11.1 Substantiva se skloňují podle vz. „žena". Názvy označují především věci, jen výjimečně živé bytosti.

1.1.1.5.11.2 Pravidelné alternace souhlásek jsou palatalizačního typu: *t/ť: krytý - krytina, d/ď: chudý - chudina, n/ň: slaný - slanina, k/č: mělký - mělčina, sk/šť: český - čeština, ck/čť: řecký - řečtina* a *r/ř mokrý - mokřina.* Samohlásky se střídají ojediněle: *ou/u: pavoučí - pavučina.*

1.1.1.5.11.3 Základová adjektiva jsou různých typů. Přípona se přimyká k jejich kmeni plnému i primárnímu, např. *mělký - mělčina, vysoký - vysočina,* ale *hluboký - hlubina, nízký - nížina.* Motivujícími jsou adjektiva

a) prvotní: *mokřina, hlušina, celina, vysočina; hladina, rovina, nížina;*

b) řadové číslovky: *třetina, čtvrtina* ... (zlomky); *padesátiny, šedesátiny* ... (narozeniny);

c) adjektiva odvozená od substantiv příponami *-n(ý): cenina, olejnina, obilnina; -n(í): přírodnina; -sk(ý)/-cký:* produktivní je pojmenování řečí: *čeština, ruština, polština, slovinština, turečtina.* Hovorový a slangový ráz mají názvy z primárního kmene: *lumpačina, sprostačina,* zvl. označení povolání: *úřednična, zedničina, právničina* (s alternující motivací substantivní): *-at(ý)/-ovat(ý): hrbatina, pahorkatina, sukovatina; -iv(ý): jednotlivina, plesnivina; -ov(ý): bukovina, kmenovina, jetelovina;* z primár. kmene: *jetelina, bučina, olšina, smrčina* (s alternující motivací substantivní); *-í* (konvertovaná druhově přivlastňovací): *králičina, zaječina, beranina, rybina* (s alternující motivací substantivní);

d) adjektiva deverbativní s příponami *-n(ý), -t(ý):* U mnoha názvů proniká význam výsledků děje. Z názvů jsou produktivní některé sémantické skupiny, např. názvy jídel: *zavařenina, smaženina, uzenina;* poškození, zvl. tělesných: *spálenina, odřenina, zlomenina, podlitina; -l(ý): rostlina, proláklina, omrzlina, zmrzlina, puklina; -n(ý): výbušnina, mocnina, spěšnina; -av(ý)/-iv(ý): hořlavina, žíravina, trhavina, škodlivina.*

1.1.1.5.11.4 Rozšířených variant je několik, jejich uplatnění je však jen sporadické: **-ovin(a):** *oslovina, slonovina, obilovina* (většinou se však názvy vztahují přímo k substantivům); **-otin(a):** *drobotina, prvotina.*

1.1.1.5.11.5 Významové odstíny názvů jsou rozmanité. Označují např. živočišné produkty *(beranina, jehnětina, králičina),* látky podle jakosti *(surovina, tekutina, kyselina, hořlavina),* zeměpisné útvary *(rovina, nížina, proláklina, pahorkatina),* porosty *(smrčina, březina, dubina, jetelina),* poškozená místa *(zlomenina, omrzlina, zhmožděnina, opuchlina).*

1.1.1.5.11.6 Přípona *-in(a)* je mnohoznačná, avšak význam nositelů vlastnosti je u ní základní. Tyto názvy se ovšem překrývají s názvy výsledků děje *(zlomenina)* a v označení krajinných útvarů a porostů s názvy míst *(smrčina, dubina; pahorkatina, rovina).* Část názvů má odstín hromadný *(chudina, bučina, kulatina).*

1.1.1.5.11.7 Vztahová adjektiva se od tohoto typu odvozují příponami *-ov(ý) (kapalinový, lihovinový), -n(ý) (hlubinný, rovinný), -at(ý) (rovinatý, nížinatý), -sk(ý) (chudinský).* Konatelské názvy se tvoří od názvů řečí: *češtinář, ruštinář,* a některých jiných: *zmrzlinář, novinář, rostlinář.* Deminutiva se tvoří omezeně: *rostlinka, rovinka, hlubinka.*

1.1.1.5.12 Neproduktivní přípony

Některé další přípony se uplatnily zvláště v názvech zoologických a botanických: **-uch(a):** *černucha, žluťucha* (bot.); *[zp]starucha* (osob); **-ul(e):** *bledule* (bot.), s přímým vztahem k substantivům: *břehule, sněhule, vodule* (zool.); *křivule* (věc); **-av(a):** *černava, dálava, šírava, [n]pláňava* (jevy).

1.1.1.5.13 Názvy konvertované

Formantem jsou koncovky vz. „žena" a základem adjektiva s příponou *-n(á): sečna, tečna, nárysna, průmětna, půdorysna* (geometr. názvy); *-n(í): základna, klubovna.* Jiné názvy vztahujeme spíše ke slovesům a vydělujeme u nich formant **-n(a)** s významem místním *(pracovna).*

C. Názvy středního rodu

1.1.1.5.14 Tvoření je řídké a počet názvů je malý. Jediným produktivním formantem je **-č(e)** s koncovkami vz. „kuře": *jalůvče, rajče, dvojče, trojče* ... Přičleňují se k názvům konvertovaným s obdobným významem mláďat, nedospělých jedinců, plodů apod.: *nemluvně, mládě, pláně.* Původně deminutivní formant **-átk(o)** je v názvech: *nekřtěňátko, [c]nedělňátko.*

Význam nositele vlastnosti mají také původně abstraktní názvy, jako *dobro, teplo, ostří, mládí,* metonymicky přenesené na věci a jevy.

1.1.1.6 Názvy obyvatelské

1.1.1.6.0 Názvy obyvatelské pojmenovávají osoby podle místa, které obývají nebo odkud pocházejí: *Brňan* je obyvatel nebo rodák z Brna, *Hanák* obyvatel nebo rodák z Hané. Jsou výhradně mužského rodu, pojmenování ženských osob se tvoří přechylováním.

1.1.1.6.0.1 Základem odvozování jsou jména míst obecná i vlastní. Obecná jsou označením různých míst, např. *město - měšťan, hora - horák* nebo *horal.* Vlastní jména jsou pojmenováním obcí, krajů, zemí, států apod. Obyvatelské názvy od nich odvozené jsou také vlastními jmény: *Pražan, Hanák, Moravan, Korejec, Asiat.*

1.1.1.6.0.2 Produktivními příponami jsou **-an** a **-ec.** Konkurují si v názvech obyvatel zemí a krajů, např. *Kambodžan, Vietnamec,* ale v názvech obyvatel

měst se uplatňuje pouze přípona *-an*. Častá, ale ne vždy plně spisovná je u obyvatelských názvů přípona **-ák.**

1.1.1.6.0.3 Názvy obyvatel se netvoří od všech vlastních jmen místních, zvláště je omezeno tvoření od jmen měst a obcí. Bez příslušného obyvatelského názvu jsou ve spisovném jazyce např. jména osad *Ivančice, Slatiňany, Lysá, Veselí,* jakož i víceslovná jména jako *Vysoké Veselí, Dívčí Hrady* a mnoho jmen cizích, např. *Haag, Minsk, Baku* aj. (Zčásti je suplují zpodstatnělá jména přídavná: *Ivančičtí.*)

Názvy obyvatel zemí označují zhusta též příslušníky národů: *Angličan, Portugalec.* Netvoří se však jen odvozováním příponami, ale též (pouze) koncovkami životných vzorů mužských substantiv z primárních kmenů vlastních jmen zemí: *Itálie - Ital, Arábie - Arab;* četné jsou takové názvy vztahující se k jménům na *-sk(o): Bulhar - Bulharsko,* podobně *Rus, Srb, Rumun, Maďar, Dán, Nor, Španěl* atp. (Tu jde vlastně o inverzní chápání původního derivačního vztahu *Bulhar - Bulharsko,* který dosud jako alternativní přetrvává.)

1.1.1.6.0.4 Obyvatelské názvy jsou jen ojediněle základem pro adjektiva na *-sk(ý)/-ck(ý)* a názvů na *-stv(í)/-ctv(í) (evropanský, cizinecký - evropanství, †cizinectví).*

Odvozovací přípony produktivní:

1.1.1.6.1 **-an** - typ *„Pražan"*

1.1.1.6.1.1 Přípona je v této kategorii základní a nejproduktivnější. Názvy jsou deklinačního vz. „pán" a mají v Npl koncovku *-é,* hovor. též *-i: Pražané - Pražani.*

1.1.1.6.1.2 Obvyklé závazné alternace (viz 1.0.2) jsou rozsáhlé a týkají se koncových souhlásek základu, např. *k/č (Irák - Iráčan), g/ž (Kongo - Konžan), ch/š (Stachy - Stašan), d/ď (Náchod - Náchoďan), t/ť (Lanžhot - Lanžhoťan), st/šť (město - měšťan).*

1.1.1.6.1.3 Slovotvorným základem jsou obecná označení míst, např. v názvech *občan, vesničan, krajan, ostrovan, seveřan, jižan,* častěji vlastní jména, a to světadílů: *Američan, Afričan, Australan, Evropan,* zemí a států: *Moravan, Číňan, Kanaďan, Laosan, Mexičan,* a osad: *Bratislavan, Jihlavan, Opavan, Berlíňan, Moskvan, Varšavan.* Zatímco v názvech obyvatel zemí konkuruje této příponě také přípona *-(e)c,* je v názvech obyvatel osad postavení přípony *-an*

monopolní. V první skupině se vyskytuje zřídka dubletnost: *Australan - Australec, Litvan - Litevec*, v druhé skupině jsou časté, zvláště u obyvatel domácích osad, podoby s příponou *-ák;* některé však bývají hovorové, popř. i nářeční: *Pražák, Brňák, Vančák* (k *Ivančice*), *Vídeňák* (viz 1.1.1.6.3).

1.1.1.6.1.4 Některé názvy, např. *Angličan, Belgičan*, jsou odvozeny variantou **-čan,** můžeme je však také vztahovat k adjektivům *anglický, belgický*. O adjektiva *nebeský, pozemský* se opírají *nebešťan, pozemšťan* (s alternací *sk/šť*). Názvy jako *Holanďan, Syřan, Indonésan* jsou odvozeny z primárního kmene základových jmen po odsunutí *-sko* a *-ie*.

1.1.1.6.2 **-ec/-c** - typ *„orientálec"*

1.1.1.6.2.1 Jména mají koncovky vz. „muž".

1.1.1.6.2.2 Apelativní odvozeniny jsou velmi řídké. Jsou zastoupeny slovem *cizinec* a několika k adjektivům poukazujícími názvy, jako *orientálec (orientální), cizozemec (cizozemský)*. Produktivní je odvozování od jmen vlastních označujících kraje, země, státy atp. Osadní názvy se touto příponou netvoří, jen jako výjimky lze uvést názvy *Amsterodamec, Astrachánec*. Základová jména jsou v kmeni převážně zakončena na souhlásky *-l: Izraelec, Portugalec, Somálec, Brazilec; -n: Iránec, Libanonec, Filipínec, Albánec, Slovinec, Japonec; -j: Libyjec, Kolumbijec, Malajec, Thajec;* zřídka mají zakončení jiné: *Vietnamec*. Přípona základových jmen *-sk(o)* se při odvozování odsouvá (*Somálec - Somálsko*). Některé názvy poukazují k primárním kmenům adjektiv odvozených od vlastních jmen zemí: *Gruzínec (gruzínský), Afgánec (afgánský), Kubánec (kubánský), Peruánec (peruánský), Litevec (litevský), Nicaragujec (nicaragujský)*.

1.1.1.6.3 **-ák** - typ *„lesák"*

Jako stylově neutrální se objevuje přípona jen v nemnohých názvech obecných, jako *lesák, podlesák, měšťák*, ve vlastních názvech pouze v *Hanák, Eskymák*, druhotně v *Horák, Dolák*. Produktivní je v dubletních podobách k vlastním neutrálním názvům na *-an*. Mají ráz hovorový a některá i nespisovný: *Kralupák, Vídeňák, Rakušák, Bavorák*.

1.1.1.6.4 Neproduktivní přípony jsou **-án** (z lat.) ve slově *Indián*, jinak jako hovorová varianta k některým názvům na *-an (Amerikán, Mexikán, Korsikán);* **-al** je jen v *horal* (přejato z polštiny); **-at** (z lat.) v *Asiat*.

1.1.1.7 Názvy příslušenské

1.1.1.7.0 Názvy označují osoby podle příslušnosti k nějakému kolektivu nebo stoupence hnutí a směrů. Jsou výhradně mužského rodu, názvy ženské vznikají přechýlením. Produktivními příponami jsou **-ník, -(e)c, -ář, -ák.** Všechny se uplatňují především v kategorii nositelů vlastnosti, a proto se mnohé názvy obou kategorií překrývají. Hojné jsou zde též názvy cizího původu. Hojně se od názvů této kategorie odvozují adjektiva na *-sk(ý)/-ck(ý)* a zčásti substantiva na *-stv(í)/-ctv(í).*

1.1.1.7.1 -ník - typ *„družstevník"*

Názvy se skloňují podle vz. „pán". Alternace jsou shodné jako u názvů nositelů vlastnosti s touto příponou (srov. 1.1.1.5.2.2). Označují se takto příslušníci kolektivů a organizací *(družstevník, straník, vrstevník)* a stoupenci hnutí *(kališník).* Odvozovacím základem jsou příslušná substantiva, často proniká rovněž motivace adjektivem: *družstevník* ‚příslušník družstva' nebo ‚družstevní rolník'.

1.1.1.7.2 -ec/-c- - typ *„leninovec"*

Základní podoba je řídká: *leninec, mičurinec* (podle ruštiny), častější je varianta **-ovec.** Názvy se odvozují z vlastních jmen osob a označují stoupence hnutí a směrů: *leninovec, mičurinovec, wágnerovec, dvořákovec;* ojedinělé jsou odvozeniny od názvů časopisů reprezentujících hnutí: *ruchovec, lumírovec.*

Vlastní jména označují členy panovnických rodů: *Přemyslovec, Romanovec, Arpádovec, Piastovec* a jsou odvozena od posesiv na *-ův, -ova, -ovo (Přemyslovci* ‚Přemyslovi potomci'). Přechylují se jen názvy poslední skupiny příponou *-n(a): Přemyslovna, Arpádovna.* I tyto podoby lze považovat za odvozené od posesiv (Přemyslova dcera - *Přemyslovna*).

1.1.1.7.3 -ář - typ *„odborář"*

Názvy se odvozují jen od obecných jmen s věcným významem a označují příslušníky skupin a hnutí: *odbojář, odborář,* s rozšířenou variantou **-ionář:** *legionář, milicionář.*

1.1.1.7.4 -ák - typ *„svazák"*

Plně spisovné je jen *svazák,* ostatní názvy mají ráz hovorový nebo slangový: *zbrojovák, škodovák, konstruktivák, jezdák.*

1.1.1.7.5 Názvy s cizími příponami

Velmi početné jsou názvy s příponou **-ist(a)** (z franc.), označující příslušníky různých směrů pojmenovaných substantivem na **-ismus**. Zpravidla je v této spojitosti tvoříme: *marxista, realista, idealista, purista.* Výjimkou je *slávista* ke *Slávie.*

Názvy jiného typu jsou řídké. S příponou **-it(a)** (z lat.) to jsou názvy: *adamita, jezuita, táborita, husita,* a zpětnou derivací ze jmen na *-ie* (jako *demokracie - demokrat*) tvořené názvy *diplomat, byrokrat, aristokrat* aj.

1.1.1.8 Názvy míst

1.1.1.8.0 Tyto názvy jsou obecným pojmenováním míst podle toho, co se na nich nachází, co na nich roste, pěstuje se apod., nebo podle toho, co se na nich dělá. Z této významové charakteristiky vyplývá, že názvy jsou v prvním případě denominativa, v druhém deverbativa a kategorie je podle tvoření smíšená.

1.1.1.8.0.1 Věcně sémantická kategorie míst je širší nežli slovotvorná. Zahrnuje i slova prvotní, jako *město, země, kraj,* i názvy, u nichž se místní pojetí vyvinulo sekundárně; např. u názvů *rovina, nížina, pahorkatina* apod. vzniklo zúžením obecného významu nositele vlastnosti, u hromadných názvů stromů, jako *doubí, smrčí, habří,* přenesením na označení míst, kde rostou. Metonymickým přenesením nabyly místního významu též četné abstraktní názvy dějů. U některých z nich se stal dokonce převažujícím nebo výlučným: *lom, brod, průsmyk, přístav, výčep, pochod, přejezd; honitba, pastva.* Abstraktní názvy vlastností na *-stv(í)/-ctv(í)* se staly označením oboru a pak míst, kde se příslušná oborová činnost provozuje: *řeznictví, uzenářství, pekařství, holičství.* Tvoření takových slov je popsáno tam, kam patří svým základním významem. Názvy motivované předložkovým spojením a mající místní význam, jako *nábřeží, záhumenek,* se uvádějí u odvozování předponového.

1.1.1.8.0.2 Základními a zároveň nejproduktivnějšími příponami této kategorie jsou **-išt(ě)** a **-n(a)** (s variantami). Středně produktivní **-ník** a **-nic(e)** jsou vlastními příponami nositelů vlastností a v označování míst se uplatňují v druhé řadě. Ostatní přípony mají užití omezené a zpravidla úzce specializované.

1.1.1.8.0.3 Zdrojem dalšího odvozování se názvy všech typů stávají poměrně zřídka, např. adjektiv vztahových na *-sk(ý) (kavárenský, slévárenský, strojírenský),* řídčeji na *-ov(ý) (koupelnový), -n(ý) (rovinný), -n(í) (letištní, stanovištní).*

Produktivní přípony:

1.1.1.8.1 -n(a) - typ *„studovna"*

1.1.1.8.1.1 Jména mají koncovky vz. „žena" a označují většinou uzavřené prostory.

1.1.1.8.1.2 Podle základových slov jsou to denominativa i deverbativa.

a) Denominativa pojmenovávají místa podle osob, které na místě pracují *(ředitelna, hlasatelna)*, podle zvířat, která na nich žijí nebo se chovají *(vlčinec, králíkárna)*, podle rostlin, které na nich rostou, popř. se pěstují *(bramboříště)*, podle věci, která je na nich uložena *(kotelna, popelník)*, podle výrobků, které se tam vyrábějí *(cihelna, papírna)*.

b) Deverbativa označují místa, na kterých se koná nějaká činnost. Opírají se především o slovesa na *-ovat*, např. *pracovna, ošetřovna, studovna*, někdy zároveň o slovesa a o dějová jména: *přípravna, výkupna, hovorna*, zčásti pouze o dějová jména: *koupelna, prodejna, sběrna*.

1.1.1.8.1.3 Produktivní jsou i rozšířené varianty **-ovn(a), -árn(a)** a **-írn(a).** První variantou jsou od názvů věcí odvozeny názvy jako *mincovna, strojovna, vzorkovna, vozovna*. U některých z nich lze předpokládat i motivaci adjektivy na *-ov(ý)* *(čokoládovna)*. Od názvů osob jsou odvozeny *krejčovna, tkalcovna, hájovna*, výjimečně je *výrovna* od názvu ptáka *výr*. Varianty *-árn(a)* a *-írn(a)* vznikly perintegrací odvozenin od názvů na *-ař/ář* a *-íř*: *cukrář - cukr-ár-na, pekař - pek-ár-na, havíř - hav-ír-na*. Vztah k osobám je u nich zastřen a do popředí vystupuje vztah k věci: *betonárna, cementárna, konzervárna, mlékárna*. Je to podporováno i případy, k nimž osobní jméno chybí *(kavárna, elektrárna, moštárna)*. Menší skupina poukazuje ke jménům zvířat: *drůbežárna, králikárna/-í-, ovčárna, rybárna, konírna*.

Obě varianty jsou rozšířeny i při odvozování od sloves s kmenem na *-á-* *(čekárna, plovárna, posluchárna, umyvárna/-ý-)*, s kmenem na *-í-* *(balírna, čistírna, třídírna, udírna, žehlírna)*.

Značný rozsah tvoření a existence variant vede k tomu, že se objevuje i více podob od téhož základu. Mohou se lišit významem, užitím nebo slohovým příznakem: *strojovna - strojírna, kotelna - kotlárna, soustružna - soustruhovna - soustruhárna*.

1.1.1.8.2 -išt(ě)/-isk(o) - typy *„ohniště", „středisko"*

1.1.1.8.2.1 K příponě *-išt(ě)* přistupují koncovky středního rodu vz. „moře", k příponě *-isk(o)* vz. „město". Formanty jsou geneticky příbuzné, avšak jejich

využití ve spisovném jazyce je různé. Základní podobou je *-išt(ě); -isk(o)* je rozsahem omezeno a užitím specializováno. Většina názvů s formantem *-išt(ě)* má ovšem také paralelní názvy na *-isk(o),* jsou však většinou nespisovné, užívané v nářečích.

1.1.1.8.2.2 Názvy s příponou *-išt(ě)* označují místa jako otevřené, volné plochy. Tento odstín vynikne konfrontací s názvy s jinými příponami označujícími prostory uzavřené: *smetiště - ⁽smetník, popeliště - popelník, obvaziště - obvazovna, hřiště - herna.*

1.1.1.8.2.3 Od významově rovnocenných paralel, jako *bahniště / bahnisko, spáleniště / ⁽spálenisko, strniště / strnisko* se liší dvojice, ve kterých název s příponou *-isk(o)* má specializovaný význam pro označení míst myšlených jako bod, zpravidla abstraktních: *ohnisko, hledisko, stanovisko, středisko* (srov. *stanovisko k problému - stanoviště autobusů*), dále slova *ložisko, letovisko* a *zimovisko* (přejatá ze slovenštiny).

1.1.1.8.2.4 V konci základu se pravidelně střídají souhlásky: *d/ď (hrad - hradiště), k/č (řeka - řečiště), h/ž (nocleh - nocležiště), r/ř (brambora - bramboříště);* samohlásky se většinou krátí *(hliniště, skaliště, kluziště).*

1.1.1.8.2.5 Základem odvození jsou podstatná jména a slovesa.

a) Desubstantiva se vztahují k názvům věcí: *bahniště, ohniště, schodiště, smetiště;* rostlin: *bramboříště, jetelniště, maliniště, jahodiště;* zřídka živočichů: *mraveniště, termitiště.* Zvláštní skupinu představují jména motivovaná dějovými názvy: *dějiště, pastviště, odbytiště.*

b) Deverbativa se opírají o slovesa na *-it: bludiště, cvičiště, jeviště, hnízdiště, rodiště, tábořiště; -at: kluziště, letiště, skladiště, přístaviště; -ovat: pracoviště, parkoviště, sportoviště;* řídčeji o slovesa jiných typů: *hřiště, líhniště;* od primárních kmenů sloves (event. od dějových substantiv) jsou odvozeny názvy *bojiště, obvaziště, výskytiště.* U některých je možná i motivace adjektivy na *-n(ý): oraniště, spáleniště, zbořeniště.*

1.1.1.8.2.6 Rozšířenou a produktivní variantou je **-ovišt(ě).** Je hojná zvláště v odvozeninách od základů na *-k, -h, -ch: pískoviště, brankoviště, svahoviště, mrchoviště,* řídčeji jinde: *vřesoviště, slínoviště, žároviště.* Vcelku řídká je varianta **-liště:** *koupaliště, učiliště, propadliště,* ojedinělá je **-eniště** ve *staveniště.*

1.1.1.8.2.7 Místní význam přípony *-išt(ě)* je základní. V malém počtu názvů je tento význam modifikován pro označení držadel nástrojů, často je tu i dubletní přípona *-isk(o): bičiště/bičisko, kosiště/kosisko, hrabiště/hrabisko.*

1.1.1.8.2.8 Názvy jsou omezeně základem pro adjektiva na *-n(í): hradištní, bahništní*, a *-ov(ý): střediskový, ohniskový.*

Středně produktivní přípony:

1.1.1.8.3 **-ník** - typ *„rybník"*

Názvy jsou mužského rodu vz. „hrad". Označují zpravidla různé schránky, nádoby, jímky, obydlí zvířat apod.

Základem odvození jsou substantiva označující věci: *ciferník, čajník, dřevník, popelník, seník, šatník;* zvířata: *holubník, prasečník, teletník, včelník, rybník, kurník.* Specializovanou skupinu tvoří názvy anatomické: *žlučník, vaječník.* Odvozeniny od sloves jsou ojedinělé: *hmatník, chodník.*

1.1.1.8.4 **-nic(e)** - typ *„lednice"*

Názvy se skloňují podle ženského rodu vz. „růže". Představují ženský protějšek k předchozímu typu mužskému. Také jejich významový odstín je shodný.

Převažují odvozeniny od substantiv označujících věci: *klenotnice, lednice, obilnice, popelnice, zbrojnice, zvonice;* méně rostliny: *chmelnice, vinice, štěpnice,* a živočichy: *bažantnice, lososnice.*

Odvozeniny od sloves jsou řídké: *střelnice, věznice* (též k *vězeň*). K dějovým jménům poukazují např. *porodnice, trestnice, tržnice.* Názvy motivované adj. na *-n(í)* se pokládají za nositele vlastnosti.

Málo produktivní přípony:

1.1.1.8.5 **-inec/-inc-** - typ *„hostinec"*

Spoluformantem jsou koncovky vz. „stroj". Názvy označují místa, kde se chovají zvířata: *hřebčinec, medvědinec, psinec, ovčinec, vepřinec.* Od názvů osob jsou odvozeny názvy *sirotčinec, hostinec; nalezinec* je odvozeno z prvotního kmene adj. *nalezený* nebo substantiva *nalezenec,* z primárního kmene adjektiv *chudobný, chorobný* jsou odvozeny názvy *chudobinec, chorobinec.*

1.1.1.8.6 **-ín** - typ *„včelín"*

Názvy se skloňují podle vz. „hrad". Jejich počet je nízký, jsou omezeny na

označení míst, kde se chovají zvířata: *hřebčín, kravín, vepřín, ovčín, včelín.* Výjimečný je *velín* (dispečerské zařízení), rozšiřující výlučně denominativní skupinu o deverbativum (od slovesa *velet*), snad vlivem smíšené denominativní i deverbativní povahy jiných místních typů.

Názvy na *-ín* bývají synonymní s názvy na *-ník, -nice, -inec*; srov. *vepřín – vepřinec, včelín – včelník – včelnice.*

1.1.1.8.7 -in(a) – typ „*březina*"

Názvy se skloňují podle vz. „žena". Přípona *-in(a)* je mnohoznačná. Místní význam převažuje u názvů označujících porosty: *dubina, březina, bučina, smrčina*, a u názvů odvozených od jmen osob: *dědina, otčina.* U jiných názvů, jako *rovina, vysočina, proláklina*, je tento význam jen druhotný vedle základního významu nositele vlastnosti.

1.1.1.8.8 -k(a) – typ „*cukřenka*"

K příponě přistupují koncovky vz. „žena". Názvy označují věci, v nichž je něco uloženo: *kořenka, nábojka.* Variantou **-enk(a)** byly odvozeny: *pepřenka, cukřenka, pudřenka, peněženka*, variantou **-ovk(a):** *lékovka.* Slangové názvy továren *(automobilka, lokomotivka, vagónka)* jsou spíše univerbizované formy složených pojmenování *(továrna na automobily, na vagóny)* než přímé odvozeniny.

Přípony neproduktivní:

1.1.1.8.9 -yn(ě): *svatyně (jeskyně, kuchyně* jsou neprůhledné*);* **-dl(o)** je v místním významu jen v několika slovech, jako *bělidlo, divadlo, bydlo* a v zastřeném *zřídlo;* **-ář** je v několika slovech domácích *(listář, rostlinář, slabikář, snář)* a též v cizích *(relikviář, herbář).*

1.1.2 Kategorie transpoziční

1.1.2.0 Substantiva těchto kategorií vznikají transpozicí (přenosem) obsahu jiného slovního druhu, např. význam vlastnosti vyjadřovaný primárně přídavnými jmény *mladý, chudý, cizí* se mění v substantiva *mladost, chudoba, cizost*, význam děje ve slovesech *lovit, stavět, pracovat* v substantiva *lov, stavba, práce.* Tímto procesem vznikají substantivní názvy vlastností a dějů. Prostředky jsou shodné jako při odvozování kategorií mutačních.

1.1.2.1 Názvy dějů

1.1.2.1.0 Tyto názvy vyjadřují děj ve slovnědruhové formě podstatného jména, děj pojatý jako předmět (nezávislý jev).

1.1.2.1.0.1 Základem pro jejich tvoření jsou výhradně slovesa, a to různých tříd, prostá i předponová, dokonavá i nedokonavá. Odvozený název děje je substantivum se všemi mluvnickými znaky tohoto slovního druhu. Ze slovesných kategorií zůstává zřetelně zachován vid jen u podstatných jmen slovesných *(volání - zavolání)*, u jiných typů jsou vidové rozdíly většinou více nebo méně setřeny.

Synchronně považujeme každé dějové substantivum za odvozené ze slovesa: *lovit - lov, nastoupit - nástup, vyrobit - výroba.* Přehodnotily se tak často případy z genetického hlediska opačné, jak ukazuje i směr morfonologických alternací: *strašit - strach, skočit - skok* aj.

1.1.2.1.0.2 Formanty řadí názvy k mužskému, ženskému i střednímu rodu. Nejbohatší inventář přípon je u rodu ženského. Podle produktivity a početnosti převládá nad příponovým tvořením konverze, zastoupená u mužského i ženského rodu. Ve středním rodě je zastoupen vedle neproduktivního typu s příponou **-dl(o)** pouze jeden typ, zato nejproduktivnější a nejpočetnější, podstatná jména slovesná. Jejich tvoření je na hranici odvozování příponového a koncovkového, lze je vyložit jako odvozování příponami **-n(í), -t(í)** nebo koncovkami vzoru „stavení", s formální závislostí na příčestí trpném.

1.1.2.1.0.3 Abstraktní význam děje bývá takřka u všech názvů provázen druhotnými významy konkrétními. Názvy se metonymicky přenášejí na jejich původce *(hlídka, stráž, výbor)*, na výsledek *(náčrtek, svazek, kresba, sběr)*, na prostředek *(četba, dlažba, postřik)*, na místo *(průjezd, východ, přechod)*.

1.1.2.1.0.4 Od dějových názvů se odvozují vztahová adjektiva příponami: *-ov(ý): nadstavbový, pochodový, koupelový; -n(ý): pracný, výzkumný, životný; -n(í): nástupní, soutěžní, stavební.* Zvláštní povaha těchto názvů, to, že mají formu substantivní, ale význam dějový (slovesný), je příčinou toho, že se od nich mohou odvozovat jak názvy činitelů *(výzkumník, správce, skokan)*, tak konatelů *(pochůzkář, průzkumář)*.

Typy dějových názvů probíráme podle rodů, a to nejdříve typy příponové, pak koncovkové (konverzi), v závěru typy s cizími příponami.

Typy příponové

A. Názvy mužského rodu

1.1.2.1.1 **-ot** - typ *„jásot"*

1.1.2.1.1.1 Přípona řadí názvy ke vz. „hrad". Typ je velmi produktivní a skupina názvů je početná. Názvy mají zřetelné významové omezení: označují děje zvukové (vnímané sluchem), omezeně optické a přerušovaný pohyb. Příznačná je dvojslabičnost názvů, jen ojediněle jsou názvy trojslabičné *(cvrlikot).* Děj vyjádřený těmito názvy je trvací, nikoli jednorázový.

1.1.2.1.1.2 Základová slovesa se opírají o zvukomalebná příslovce: *dupat - dup, bouchat - buch,* a příslušejí nejčastěji ke vz. „dělat". Jsou vesměs bezpředponová.

1.1.2.1.1.3 K alternacím obvykle nedochází, jen zřídka se krátí samohláska základu (popř. se změnou kvality): *bleskot - blýskat se, mihot - míhat se, buchot - bouchat.* Některé názvy se vztahují ke slovesům 4. třídy vz. „trpět", např. *šumot - šumět;* u nich dochází k alternaci *č/k*: *brečet - brekot, syčet - sykot.* U názvů *šepot, řehot* mizí *t* základových sloves *šeptat, řehtat se.*

1.1.2.1.1.4 Zvukové děje vyjádřené těmito názvy jsou různé: *cinkot, hukot, rachot, třeskot, skřípot, tikot;* označují též zvuky vydávané zvířaty: *bekot, mekot, štěkot, bzikot,* lidmi (způsob mluvení): *šepot, chechtot, jásot, řehot, brekot.* Optické děje vyjadřují: *blikot, bleskot,* trhavý pohyb: *kmitot, klusot, třesot.* Izolované je *život* poukazující k starší podobě prézentního kmene slovesa *žít: živu.* Dnes je chápeme jako tvořené rozšířenou příponou **-vot** (opírá se ovšem i o adjektivum *živý*).

1.1.2.1.1.5 Některé názvy se stávají základem pro slovesa na *-otat*: *blekotat, blikotat, drkotat, klokotat,* méně často na *-otit: šramotit, rachotit.*

1.1.2.1.2 **-ek/-k-** - typ *„úsudek"*

Součástí formantu jsou koncovky vz. „hrad". Tvoření je jen málo produktivní. Přípona *-ek/-k-* je značně polysémní. S významem dějovým se u ní stýká především význam výsledků děje; tak je tomu např. v názvech *úplatek, rozsudek, úsudek, úvazek, zmatek.* Varianta **-t(e)k** je v názvech *počátek, začátek, prožitek, užitek, zážitek,* varianta **-n(e)k** ve *spánek.*

B. Názvy ženského rodu

1.1.2.1.3 -b(a) - typ *„četba"*

1.1.2.1.3.1 Spoluformantem této i všech ostatních přípon jmen ženského rodu (s výjimkou typu „vánice") jsou koncovky vz. „žena". Tvoření je poměrně produktivní, avšak výrazně se v češtině rozšířilo až od doby národního obrození.

1.1.2.1.3.2 Přípona se připojuje ke kořeni slovesa, jehož samohláska je v názvech krátká: *četba, šalba, tužba,* výjimečně dlouhá: *léčba.*

1.1.2.1.3.3 Základová slovesa jsou většinou prostá, např. v *dělba, honba, držba, malba,* jen zřídka předponová, např. v *zástavba, výsadba, údržba, přemalba.*

1.1.2.1.3.4 Několik názvů nemá již dějový význam a označuje konkrétní věci: *klenba, pažba, hradba,* popř. místo: *chodba.*

1.1.2.1.3.5 Nepočetné jsou názvy s variantami **-ob(a)**: *žaloba, obžaloba, obhajoba,* a **-tb(a)**: *setba, kletba, honitba, modlitba, ženitba.* Zcela řídké je **-tv(a)**: *bitva, žatva, pastva.*

1.1.2.1.3.6 Názvy jsou základem pro vztahová adjektiva s příponami *-ov(ý): sadbový, -n(í): dražební, honební, palební, -n(ý): toužebný, hanebný, léčebný, malebný.*

1.1.2.1.4 -k(a) - typ *„zkouška"*

1.1.2.1.4.1 Typ patří k velmi produktivním. Přípona se připíná ke kořeni slovesa, jehož samohláska se krátí: *bajka, výminka, zkratka, zkouška,* nebo naopak dlouží: *splátka, stávka.*

1.1.2.1.4.2 Základová slovesa jsou zčásti prostá, např. v *hádka, sázka, stávka, půjčka, hlídka, toulka,* z větší části však předponová, např. v *otázka, objížďka, odchylka, podmínka, přihláška, srážka, vyhlídka.*

1.1.2.1.4.3 Několik názvů je odvozeno variantami **-tk(a):** *bitka, pitka, pohnutka; hrátky, přástky;* **-ánk(a):** *pozvánka; radovánky, líbánky;* **-enk(a):** *myšlenka, volenka, domněnka.* (Vlastně tu jde o odvození od podstatných jmen slovesných na *-ní* a *-tí.*)

1.1.2.1.4.4 Většina názvů označuje také výsledky děje a prostředky. Všechny tři kategorie se prostupují a přesné rozlišení není možné.

1.1.2.1.5 **-čk(a)** - typ *„honička"*

Tvoření je jen středně produktivní. Základová slovesa jsou výlučně nedokonavá, prostá i předponová. Názvy mají expresívní, převahou záporný příznak. Často jsou hovorové nebo za hranicí spisovného jazyka: *rvačka, povídačka, [e]piplačka, [e]tahačka, honička, [0]tancovačka, [0]zdržovačka.* Některé názvy dějů jsou homonymní s názvy prostředků: *houpačka, klouzačka, hračka.*

1.1.2.1.6 **-in(a)** - typ *„dřina"*

Tvoření je málo produktivní. Názvy jsou expresívní s příznakem familiárním, bývají hovorové nebo nespisovné. Jen ojediněle jsou motivované pouze slovesem: *[e]dřina, [e]plahočina;* k nim patří i názvy fundované příčestím trpným: *mazanina, [e]slátanina.* Variantou je **-ovina** v názvech jako *[0]krejčovina, [0]ševcovina.* Běžná je druhotná motivace substantivem: *[0]truhlařina* - k *truhlář* i *truhlařit, [0]kantořina, [e]otročina.*

1.1.2.1.7 **-ic(e)** - typ *„vánice"*

Spoluformantem jsou koncovky vz. „růže" (s Gpl na *-ic*). Základem bývá příčestí trpné na *-n.* Tvoření je slabě produktivní. Jména jsou expresívním označením dějů přírodních *(vánice, plískanice, čvachtanice)* a lidských *(mačkanice, tlačenice, pranice).* Některá nabyla významů konkrétních, zvl. výsledků děje *(mazanice, škrabanice, lepenice, míchanice).*

1.1.2.1.8 Okrajový význam má tvoření s neproduktivními příponami **-ot(a)** *(dřímota, robota, žebrota),* **-eň** *(kázeň, sklizeň)* s variantami **-seň, -zeň** *(píseň, bázeň, přízeň),* **-ež** *(krádež, loupež).*

C. Názvy středního rodu

1.1.2.1.9 **-dl(o)** - typ *„prádlo"*

Ve významu dějovém je tento formant zastoupen jen u několika názvů jako *jídlo, žrádlo, prádlo,* majících vedle toho pravidelně i konkrétní význam prostředku nebo patientu činnosti.

Typy konvertované

A. Názvy mužského rodu

1.1.2.1.10 Názvy s koncovkami vz. „hrad" - typ *„lov"*

1.1.2.1.10.1 Tvoření je velmi produktivní a názvy jsou co do početnosti hned za substantivy verbálními.

1.1.2.1.10.2 Alternace jsou poměrně rozsáhlé a postihují koncové souhlásky i kořenné samohlásky. Ve srovnání s infinitivem je koncová souhláska „tvrdá": *honit - hon, hodit - hod, platit - plat, hovořit - hovor, běžet - běh, klečet - klek.* Samohláska základu se většinou krátí: *zakládat - základ, získat - zisk, rozptýlit - rozptyl,* popř. i se změnou kvality: *loupit - lup, zpívat - zpěv, téci - tok, odvézt - odvoz, hnát - hon.* Některé slabičné předpony se ve srovnání se slovesy dlouží: *přístav, útěk, výstřel, západ;* někdy jsou krátké i dlouhé: *dotaz / důkaz, důvod; projev, pronájem / průvan, průběh.*

1.1.2.1.10.3 Základová slovesa jsou prostá, častěji předponová, nedokonavá i dokonavá. Vidově lze názvy hodnotit jen podle kontextu; některé vyjadřují děj trvací *(běh, lov, tok),* zpravidla však děj jednorázový *(švih, hvizd, pokyn, převaz).*

1.1.2.1.10.4 Od prostých sloves jsou odvozeny např. názvy: *lom, trh, tah, hod, pád, běh, lov, tok;* od předponových: *dolet, návlek, nadhled, odjezd, postih, podpis, průstřel, přetisk, přednes, přínos, rozvod, slet, vchod, výbuch, záměr.*

1.1.2.1.10.5 Od názvů bývají odvozována adjektiva příponami *-ov(ý): postupový, letový, trhový; -n(ý): lovný, chovný, náročný, přínosný, výbušný; -n(í): tržní, zpěvní, kupní, dovozní.*

1.1.2.1.11 Názvy s koncovkami vz. „stroj" - typ *„boj"*
Typ je vcelku neproduktivní, počet názvů nevelký. Patří sem především několik názvů k slovesům vz. „kryje": *nápoj, rozvoj, vývoj, odboj, výboj, příboj, náboj, děj,* a k slovesům 5. tř.: *prodej, výdej* i *výdaj, podej, výprodej, rozprodej.* Jinak sem patří: *pláč, tanec, kašel.*

B. Názvy ženského rodu

1.1.2.1.12 Názvy s koncovkami vz. „žena" - typ *„jízda"*

1.1.2.1.12.1 Tvoření je velmi produktivní. Názvy představují ženský protějšek k mužským názvům typu *lov, běh.*

1.1.2.1.12.2 Koncová souhláska je ve srovnání s infinitivem „tvrdá": *hanět - hana, toužit - touha, utěšit - útěcha, odloučit - odluka, radit - rada, odplatit - odplata.* Samohláska základu se u dvojslabičných názvů obvykle dlouží: *jízda, chlouba, hrůza,* u trojslabičných krátí: *námaha, obliba.* Předponová samohláska se často dlouží: *nákaza, útěcha, výchova.*

1.1.2.1.12.3 Prostá slovesa jsou základem názvů jako *hana, chvála, snaha, touha, msta, víra.* Jádrem jsou odvozeniny od sloves předponových, jako např. *dohoda, ohrada, obruba, odměna, potupa, podpora, prohra, přeprava, představa, příprava, rozvaha, sprcha, únava, výchova, zhouba, zátopa.*

1.1.2.1.12.4 Jako od jiných dějových názvů se od tohoto typu odvozují adjektiva na *-ov(ý): představový, zátopový, -n(ý): pochvalný, zrádný, obrodný, -ní: jízdní, herní.* Poměrně řídce se od nich odvozují pojmenování osob (činitelů a konatelů): *osvětář, opravář, ochranář, návštěvník.*

1.1.2.1.13 Názvy s koncovkami vz. „růže" - typ *„vůně"*

Typ je neproduktivní a představuje jej jen několik názvů: *chůze, koupě, záře, vůle, pře, rozepře, vůně.*

1.1.2.1.14 Názvy s koncovkami vz. „píseň" a „kost" - typ *„řeč"*

Tvoření je dnes neproduktivní, ale poměrně početné. Koncová souhláska základu je měkká, řidčeji obojetná; názvy se skloňují častěji podle vz. „píseň" než „kost", často však kolísají mezi oběma vzory. Základová slovesa jsou prostá: *řeč, mysl, řež, lež, stráž* i předponová: *náplň, výplň, předpověď, výpověď, průtrž, přítrž.*

Adjektiva se od názvů tohoto typu odvozují řidčeji: *strážní, předpovědní; řečový, výplňový.* Zřídka se od nich odvozují jména činitelská / konatelská: *řečník, strážník.*

1.1.2.1.15 Zpodstatnělá přídavná jména slovesná jako *házená, kopaná* jsou středně produktivní. (Podrobně o nich v kap. o substantivizaci adjektiv viz D 1.)

C. Názvy středního rodu

1.1.2.1.16 Podstatná jména slovesná (substantiva verbální) - typ *„volání", „bití"*

1.1.2.1.16.1 Tato slova představují nejproduktivnější typ dějových názvů. Po formální stránce se jejich tvoření váže na příčestí trpná: *volán - volání, bit - bití.* Názvy se však tvoří i od sloves, která příčestí trpná nemají: *spaní, sedění, stárnutí, předjetí, umění.* Z toho důvodu a proto, že se po významové stránce tato substantiva s příčestími nespojují, lze považovat za formant **-n(í), -t(í).**

1.1.2.1.16.2 Ze všech dějových názvů jedině podstatná jména slovesná zachovávají zřetelně vid: *nesení - přinesení - přinášení, pečení - upečení.* Mívají u sebe někdy též zvratné zájmeno *se*, zvláště v případě rozlišení: *učení jazykům - učení se jazykům.*

1.1.2.1.16.3 K základnímu významu dějovému získávají tato slova metonymickým přenesením různé významy konkrétní, nejčastěji význam výsledku činnosti: *psaní, hlášení, oznámení, oblečení, čalounění, kování, osvětlení,* dále místa, zvláště druhů poškození a poranění: *škrábnutí, seknutí, říznutí, odření;* tvarů terénů: *vyvýšení, klesnutí, propadání;* prostředků: *kouření, setí, čtení, zapalování, chlazení, vázání;* kolektivního původce činnosti: *vedení, hnutí.*

1.1.2.1.16.4 Srovnání se synonymními názvy jiných typů ukazuje, že podstatná jména jsou nejbližší slovesům, že nejlépe zachovávají označení procesu; srov.: *loupení - lup, zaplavení - záplava, dupání - dupot, stavění - stavba, koupání - koupel.*

1.1.2.1.16.5 Naprostá ztráta dějového významu je výjimečná, provázejí ji i odlišnosti hláskové: *stavení, rčení,* a jiné, jako neexistence základového slovesa: *vysvědčení.*

Podstatná jména slovesná bývají jen zřídka základem pro další odvozování (i při významech konkrétních), např. adjektiv: *napěťový, rubáňový,* názvů osob: *topenář.*

1.1.2.1.17 Cizí přípony

Za slovotvorně dějové považujeme především ty cizí názvy, k nimž existuje i příslušné přejaté sloveso: *trénink - trénovat.* Dějový význam mají ovšem i některé názvy, k nimž takové sloveso v češtině chybí, jsou však zřetelně členěny: *jachting, mítink, ofenzíva, iniciativa.*

V názvech se uplatňují přípony: **-ink** (z angl.) v označení sportovních činností: *trénink, driblink, stopink, boxink, kempink, trampink;* **-ur(a)/úr(a)** (z lat.): *cenzura, korektura, drezúra;* **-c(e)** (z lat.): *indukce, redakce, projekce, dezerce* a varianty **-ic(e):** *edice;* **-zic(e):** *kompozice;* **-ac(e):** *adaptace, likvidace, meliorace,* často od sloves na *-izovat: automatizace, mechanizace, kolonizace, rajonizace, penalizace, demokratizace;* **-z(e)** (z lat.): *recenze, extenze, transfúze;* **-áž** (z franc. nebo z angl.): *eskamotáž, špionáž, kolportáž.* Ve středním rodě jsou z franc. přejatá nesklonná slova na **-é:** *defilé, expozé.*

1.1.2.2 Názvy vlastností

1.1.2.2.0 Názvy vlastností vyjadřují vlastnost jako jev o sobě formou substantiv. Vzhledem k abstraktní povaze nemají v základním významu plurálové tvary: *mladost, čistota, bohatství.*

1.1.2.2.0.1 Základovými slovy jsou výhradně adjektiva, a to kvalitativní, řídčeji relační, různých slovotvorných typů. Východiskem nikdy nebývají posesíva a konvertovaný typ na *-í (bratrův, matčin, rybí).* Bývají jím, byť řídčeji, relační adjektiva odvozená od substantiv označující místo *(školní, rohový),* časové pojmy *(večerní, loňský)* a některé typy dějových adjektiv *(pracující, vykonavší).*

1.1.2.2.0.2 Produktivními formanty jsou **-ost** a **-stv(í)/-ctv(í)** s výlučným nebo naprosto převažujícím užitím pouze v této kategorii.

1.1.2.2.0.3 Abstraktní názvy vlastností nabývají konkrétních významů metonymickým přenesením na jejich nositele: *sladkost, dobrota* ‚sladká, dobrá věc'.

1.1.2.2.0.4 Tvoření názvů vlastností bývá od téhož základu i vícenásobné: *bohatost - bohatství, bělost - běl - běloba.*

1.1.2.2.0.5 Názvy jsou východiskem pro odvozování adjektiv vztahových: *rychlostní, milostný, čistotný,* omezeně pro názvy konatelské: *rovnostář, jakostář,* vzácně jiné: *dobrotisko.*

Velmi produktivní formanty:

1.1.2.2.1 -ost - typ *„rychlost"*

1.1.2.2.1.1 Přípona je nejproduktivnější v kategorii a také jednou z nejproduktivnějších přípon vůbec. Je jednoznačná (mimo několik málo starých jmen dějových). Substantiva se skloňují podle vz. „kost".

1.1.2.2.1.2 Alternace samohlásek jsou omezeny na několik případů střídání *í/ě(e): líný - lenost, bílý - bělost.* Ze souhlásek se střídá pouze *ň/n: prostřední - prostřednost,* u cizích slov *ck/čn: komický - komičnost.*

1.1.2.2.1.3 Základová adjektiva jsou morfologického typu tvrdého: *veliký - velikost, rychlý - rychlost,* řidčeji měkkého: *krajní - krajnost, cizí - cizost.* Podle slovotvorné povahy jsou v základech názvů adjektiva:

a) prvotní: *měkkost, tuhost, ryzost, krátkost, radost* (od *rád*);

b) odvozená od substantiv různými příponami: *milostivost, povrchnost, květnatost, členitost, českost, cennost, pracnost;*

c) odvozená od jiných adjektiv: *žlutavost, šedivost, maličkost;*

d) odvozená od příslovcí: *dnešnost, dávnost, prostřednost;*

e) odvozená od sloves: *snášenlivost, dobyvačnost, opuštěnost, zkušenost, vyzrálost, dokonalost, dospělost, neporušitelnost, viditelnost;* několik názvů je odvozeno od deverbativních adjektiv na *-c(í)* variantou **-nost:** *budoucnost, jsoucnost, vroucnost, nepřejícnost* (táž varianta je i v názvu *domácnost* odvozeném z nedějového adjektiva *domácí*);

f) složená: *škodolibost, pozoruhodnost, bojeschopnost, dvojjazyčnost, samostatnost, rovnodennost, dlouhověkost, blahodárnost.*

Vedle domácích adjektiv mohou být základem i adjektiva přejatá: *módnost, ideálnost, abstraktnost, logičnost, komičnost, melodičnost, solidnost.*

Základem mohou být též adjektivní zájmena: *jakost, kolikost, veškerost* a číslovky: *dvojitost, trojitost.* Názvy *bytost, stížnost* a *žádost* se opírají o slovesa *být, stěžovat si* a *žádat* a mají primární charakter dějový.

1.1.2.2.1.4 Zpravidla je základní význam adjektiva a substantiva identický *(rychlý - rychlost, zralý - zralost),* jen zřídka je rozdílný *(zlý - zlost, starý - starost, hodný - hodnost).* Názvy fundované adjektivy odvozenými od dokonavých sloves mají ve shodě s nimi význam výsledkový a stavový: *vyčerpanost, zadluženost, rozespalost, opuštěnost, zarmoucenost.* U některých názvů přistupuje k základnímu významu příznak častosti jevů. Jejich základem bývá v tom případě zpravidla přímo substantivum: *sňatečnost, úmrtnost, poruchovost, ne-*

mocnost, návštěvnost, úrazovost. Označují též výskyt jevů, např. *porodnost* ‚průměrný počet porodů v určité době'.

Odvozeniny od dějových adjektiv mohou být synonymní s příslušnými dějovými názvy *(nasycenost - nasycení, pochybnost - pochyba, odcizenost - odcizení).*

Častá je konkretizace abstraktních názvů. Přenášejí se na označení nositele: *pitomost, hloupost* (čin), *památnost, vzácnost, cennost* (věc), *společnost* (lidé). V těchto konkrétních významech mají slova tvary pl: *sladkosti, památnosti.*

1.1.2.2.1.5 Názvy s příponou *-ost* jsou někdy synonymní s jinými typy názvů vlastností, např. *hrubost - hrubství, bohatost - bohatství, prázdnost - prázdnota, bělost - běloba - běl.* Omezeně jsou základem pro adjektiva vztahová: *rychlostní, velikostní, bělostný, milostný, radostný.*

1.1.2.2.2 -stv(í)/-ctv(í) - typ *„bohatství", „strojnictví"*

1.1.2.2.2.1 Je to druhá velmi produktivní přípona této kategorie. Pojí se s koncovkami vz. „stavení". Vázanou variantou je *-ctv(í)* (odpovídající adjektivní příponě *-ck(ý)*). Mechanicky by bylo možno vydělit jen *-tv(í),* avšak porovnání se základní podobou ukazuje, že souhláska *c* představuje morfematický uzel, v němž splývá *c* základu a *s* přípony: *měšťá-c-tví, here-c-tví.*

1.1.2.2.2.2 Podle povahy základových adjektiv patří názvy do dvou skupin, které reprezentují:

a) Odvozeniny od adjektiv prvotních a odvozených jinou příponou nežli *-sk(ý): bohatství, lakomství, množství, příslušenství, prvenství; vítězství* (od primárního kmene adjektiva *vítězný* nebo přímo od *vítěz).* Tyto názvy jsou v menšině, základní význam vlastnosti je však u nich vždy zřetelný.

b) Odvozeniny od adjektiv na *-sk(ý)/-ck(ý)* derivovaných od substantiv, a to od jejich primárních kmenů, tvoří jádro typů. Tam, kde je kmen adjektiva totožný s kmenem substantiva, se tvoření adjektiva na *sk(ý)* a názvu na *-stv(í)* jeví jako paralelní:

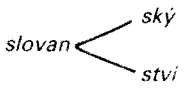

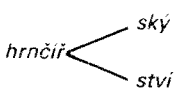

V ostatních případech je formální závislost názvu vlastnosti na adjektivu zjevná: *strojnický - strojnictví, strojírenský - strojírenství, předsednický - předsednictví, krejčovský - krejčovství.* Ve vztahu *český - češství* je zvláštnost způso-

bena historickým vývojem, v němž v adjektivu splynulo *š* základu a *s* přípony v jednu souhlásku *s*.

Základová substantiva v těchto případech jsou názvy osob. Jsou zčásti prvotní: *mužství, otroctví, členství, panenství*, z větší části odvozená různými příponami: *-tel (učitelství, sběratelství), -č (vyděračství, pokrývačství), -ník (řečnictví, kožešnictví, uličnictví), -(e)c (letectví, horolezectví), -ic (šlechtictví, panictví), -c(e) (soudcovství, vůdcovství), -ák (tuláctví, žebráctví), -ař (lékařství, mlékařství), -ář (uzenářství, zelinářství), -an (venkovanství, měšťanství, zemanství).*

Význam vlastnosti v této druhé skupině zachovávají především názvy, v jejichž základu je pojmenování osoby podle povahové vlastnosti: *vyděračství, tuláctví, mučednictví, spojenectví*

Tam, kde název osoby je označením povolání, vystupuje do popředí význam druhu povolání, oboru činnosti, směru, odvětví apod.: *pekařství, zahradnictví, sochařství, vojenství, křesťanství, hvězdářství, sběratelství.* Z těchto významů se vyvinulo označování míst, např. prodejen *(pekařství, cukrářství, železářství)*, sídla *(ředitelství)*, území *(panství, království)* aj.

Mnohé názvy jsou specializovány jen na některý z těchto významů a vlastnosti již neoznačují. Často však označují slova jak abstraktní vlastnost (někdy latentně a potenciálně), tak některý obor nebo místo.

Malá skupina názvů je odvozena od adjektiv na *-sk(ý)* nemajících vztah k osobě: *náboženství, lázeňství, sušárenství, strojírenství.*

1.1.2.2.2.3 Přípona *-stv(í)* je často synonymní s příponou *-ost: bohatství - bohatost, bídáctví - bídáckost.*

Příbuznou příponou je **-stv(o)/-ctv(o),** která má dnes význam hromadný. Význam vlastnosti podržuje jen knižně a zastarale: *bohatstvo, manželstvo, lakomstvo.*

1.1.2.2.3 -ot(a) - typ *„dobrota"*

1.1.2.2.3.1 Pojí se s koncovkami vz. „žena". Přípona je středně produktivní a její užívání je omezeno stylově i územně (častější na Moravě než v Čechách). Nové názvy tohoto typu se již netvoří.

1.1.2.2.3.2 Základová adjektiva jsou tvrdá: *dobrota, slabota, hluchota*, ojediněle měkká: *cizota, psota;* většinou prvotní nebo zastřená a výhradně domácí: *drahota, nahota, měkkota, prostota, prázdnota, teplota, tesknota.* Od primárního kmene jsou odvozeny *ochota, lakota, mrákota;* odvozené adjektivum je v názvech *mastnota, temnota.* Několik názvů má základ zájmenný: *mnohota, nicota, samota*, číslovkový: *jednota.* Zastřená je motivace u *hodnota.*

1.1.2.2.3.3 Metonomický přenos je u těchto názvů řídký: *měkkota* ‚měkký člověk', *sirota* ‚sirotek', *drobota* ‚drobná věc, maličkost'.

1.1.2.2.3.4 Příponě *-ot(a)* konkuruje často přípona *-ost*. V dvojicích má název s příponou *-ot(a)* obvykle zabarvení knižní nebo zastaralé: *tupost - tupota, štědrost - štědrota, mladost - mladota, zlost - zlota.*

1.1.2.2.3.5 Poměrně zřídka se od těchto názvů odvozují adjektiva příponou *-n(í): teplotní* nebo *-n(ý): hodnotný, čistotný*, a k nim opět názvy vlastnosti *hodnotnost, čistotnost.*

1.1.2.2.3.6 Málo produktivní a neproduktivní formanty:

-in(a): Přípona má v této kategorii jen okrajové uplatnění. Základem bývají adjektiva a častěji substantiva kvalifikační. Patří sem názvy oborů, povolání, způsobů jednání s expresívním příznakem, zpravidla hovorové nebo nespisovné: *doktořina, kantořina, sedlačina, řezničina, bláznovina, taškařina, psina, kočičina, kocourkovština, oblomovština.*
-ob(a): Příponou se vytvořila jen nepočetná skupina slov: *mdloba, chudoba, běloba, staroba, hniloba, choroba, siroba.* Některá se stala základem adjektiv: *chudobný, chorobný, starobní*, zřídka i sloves: *zlobit se.*
-k(a): Tvoření je neproduktivní, názvy označují rozměry: *šířka, hloubka, výška, dálka* (od primárních kmenů), *délka* (nepravidelné k *dlouhý*, s oporou o *delší, déle*). Odvozují se od nich adjektiva na *-ov(ý): hloubkový, výškový, dálkový.*
-d(a): Tato neproduktivní přípona je jen ve dvou názvech: *pravda, křivda* (z nich adjektivum *pravdivý* a sloveso *křivdit*).

1.1.2.2.4 Typy konvertované

1.1.2.2.4.1 Názvy s koncovkami vz. „píseň", „kost". Tvoření je neproduktivní. Uzavřenou skupinu představují názvy barev: *zeleň, červeň, černˇ* (podle „píseň"), *modř, žluť, hněď, šeď,* [a]*oranž, běl* (podle „kost"). Jiné významy mají: *pláň,* [b]*sláň,* [b]*roveň, souš.*

1.1.2.2.4.2 Názvy s koncovkami vz. „stavení". Tvoření je neproduktivní a počet názvů je malý: *mládí, stáří, zdraví, veselí, vědomí, ostří.*

1.1.2.2.4.3 Názvy s koncovkami vz. „město". Jsou to původní substantizované jmenné tvary. Protože motivující adjektiva dnes jmenné tvary nemají, chápou se tyto názvy jako konvertované: *blaho, ticho, teplo, mokro, vlhko, sucho, dusno, chladno, horko, parno;* některé označují etické, estetické anebo filozo-

fické pojmy: *dobro, zlo, krásno, nekonečno;* z cizích adjektiv na *-ck(ý)* jsou odvozeny názvy *komično, tragično.*

1.1.2.2.5 Názvy cizí

1.1.2.2.5.1 **-it(a)** (z lat.), vz. „žena". Typ je produktivní. Názvy poukazují k adjektivům na *-n(í): banální - banalita, genialita, specialita, originalita, produktivita, variabilita, rentabilita,* zřídka *-n(ý): realita.* Bez vztahu k adjektivům jsou: *mortalita, natalita, paternita, parita.* Názvy mají také protějšky s domácí příponou *-ost: speciálnost, originálnost, produktivnost.*

1.1.2.2.5.2 **-ik(a)** (z lat. a řeč.), vz. „žena". Tvoření je produktivní. Základová adjektiva končí na *-ick(ý): romantický - romantika.* Názvy označují také obory činnosti a vědní disciplíny: *politika, technika, ekonomika, fyzika, logika, gramatika, gymnastika, kanoistika.*

1.1.2.2.5.3 **-i(e)** (z řeč.), vz. „růže". Názvy s touto příponou označují rovněž obory činnosti a jsou motivovány adjektivy na *-ick(ý): astronomie, historie, zoologie, diplomacie, telepatie, polygrafie.*

1.1.3 Kategorie modifikační

1.1.3.0 Názvy této kategorie se liší od svých slov základových jen přídatným významovým rysem. Bývá jím označení skutečností menších nebo naopak větších, citového zabarvení, jedinců jiného pohlaví nebo nedospělých (mláďat), kolektivů a souborů nebo zase naopak jednotlivin. Vztah fundace zůstává zásadně v rámci téže slovnědruhové kategorie.

Odvozovacími prostředky jsou přípony nebo jen koncovky.

1.1.3.1 Názvy zdrobnělé

1.1.3.1.0 Kategorie názvů zdrobnělých (deminutiv) je charakterizována velkou početností a produktivitou tvoření. Proces tvoření není uzavřen; existuje vždy potenciální možnost tvořit je od slov nově vzniklých nebo přejatých stejně jako od starých slov z důvodů stylistických nebo významových.

1.1.3.1.0.1 Inventář přípon je uzavřen a vyznačuje jej obsahové a formální sepětí přípon ve všech třech rodových skupinách: v mužském rodě jsou základními příponami **-ek/-k-, -ík,** v ženském **-k(a),** ve středním **-k(o).**

Deminutiva jsou vždy stejného rodu jako jejich základová substantiva. Pří-

pony se ve všech rodech spojují s koncovkami tvrdých vzorů („hrad", „žena", „město").

Vedle uvedených přípon vytvářejících deminutiva 1. stupně existují přípony pro deminutiva 2. stupně (příležitostně je možné odvozování dalších stupňů). Spolu se základovým slovem dostáváme řady s postupně zesíleným deminutivním příznakem: *strom - stromek - stromeček, ryba - rybka - rybička, pero - pérko - pérečko.* Řady deminutiv nebývají vždy kompletní. Mnohá slova mají pouze jedna deminutiva, a to 1. stupně: *zajíc - zajíček, ulice - ulička, ucho - ouško,* nebo 2. stupně: *voda - vodička, kolo - kolečko;* v tom případě je významový rozdíl mezi oběma stupni setřen.

Z genetického hlediska jsou deminutiva 2. stupně odvozena ze stupně prvního touž nebo obdobnou příponou (přípona se v podstatě opakuje): *strom(eč)-ek, kost(eč)-ka; les(íč)-ek.* V synchronním pohledu vydělujeme však u nich celý, původně složený formant: **-eč(e)k, -íč(e)k, -ečk(a)** atp.

1.1.3.1.0.2 Rozsah zdrobňování je omezen především významem základových substantiv. Nejhojněji se zdrobňují názvy konkrétních věcí, hojně názvy zvířat, méně názvy osob a řídce názvy abstraktní. Nezdrobňují se názvy odborné, pokud už nejsou sama deminutiva termíny, např. *bubínek, kovadlinka, třmínek* (anatom.).

Jistou úlohu tu má i rod substantiv. Nejpočetnější jsou deminutiva od maskulin, méně početná od feminin a nejméně početná od neuter.

1.1.3.1.0.3 Deminutiva modifikují význam základových slov kvantitativně, označují věci menší: *domek, koník, knížka, okénko.* Často tento význam doprovází příznak emocionální; někdy mají pouze význam emocionální, a to zpravidla kladný: *tatínek, maminka, sluníčko.*

1.1.3.1.0.4 Od zdrobnělin se omezeně odvozují adjektiva, posesívní od názvů osob: *tatínkův, maminčin,* vztahová od názvů věcných: *bubínkový, stromkový.* Odvozené konatelské názvy mají obvykle expresívní příznak: *koníčkář, hračičkář, zahrádkář, kytičkář.*

A. Názvy mužského rodu

1.1.3.1.1 -ek/-k-/-ík - typy „*stolek*", „*lesík*"

1.1.3.1.1.1 Rozložení obou přípon je nahodilé, nelze je postihnout nějakým pravidlem. Dominantní postavení má přípona **-ek/-k-:** *brousek, sloupek, vršek, doubek, kousek.* Přípona **-ík** je u menšího počtu deminutiv, jako *most, vozík,*

lesík, psík, bičík, mužík. Vyskytují-li se podoby s oběma příponami, bývá jedna z nich knižní nebo řidší (uvádí se na 2. místě): *prstík / prstek, polštářek / polštářík.*

1.1.3.1.1.2 Před příponou *-(e)k* dochází k palatalizačním alternacím souhlásek. Samohláska základu se někdy dlouží *(vlak - vláček, roh - růžek, plech - plíšek),* někdy krátí *(nůž - nožík, stůl - stolek, vítr - větřík).*

1.1.3.1.1.3 Deminutiva 2. stupně mají složené formanty: **-eček/-ečk-** a **-íček/-íčk-** s rozložením sledujícím příslušné formanty 1. stupně: *-(e)k/-eč(e)k: stromek - stromeček, domek - domeček,* a *-ík/-íč(e)k: lesík - lesíček, psík - psíček.*

Pokud mají deminutiva 1. stupně formálně shodné zakončení s některou z uvedených komplexních přípon 2. stupně, dále se nezdrobňují (mají většinou už význam 2. stupně): *zaj/íček, hrn/eček, m/íček, pt/áček, ž/áček, lup/ínek, kous/íček, člov/íček.* Ojedinělou variantou je **-áček/-áčk-** v *synáček* a **-ínek/-ínk-** v *tatínek.*

Deminutivní význam přípon *-(e)k* a varianty *-áč(e)k* způsobuje, že i v názvech jiných kategorií s těmito příponami se často pociťuje deminutivnost, např. u výsledků děje: *výstupek, výklenek, strojek,* prostředků: *rysováček,* a nositelů vlastností: *nováček, miláček.*

1.1.3.1.1.4 Stará přípona **-ec/-c-** deminutivní význam ztratila. Slova mají ráz knižní až archaický: *kahanec, kabátec, mlýnec,* nebo specializovaný nedeminutivní: *válec, sloupec, chlapec, límec, stolec.*

B. Názvy ženského rodu

1.1.3.1.2 Deminutivní příponou 1. stupně je **-k(a)** - typ *„stránka"*, pojí se s koncovkami vz. „žena".

1.1.3.1.2.1 Pravidelné alternace souhlásek jsou palatalizačního typu. Samohlásky se někdy dlouží *(stránka, vížka, hůrka),* řídčeji krátí *(budka).*

1.1.3.1.2.2 V složených deminutivních příponách 2. stupně převládá **-ičk(a):** *ručička, nožička, botička, vrbička, kravička* (z primárního kmene), *chvilčička, hůlčička* (ze sekundárního kmene). Méně časté je **-ečk(a):** *knížečka, stránečka.* Zřídka si obě přípony konkurují: *chvilička* i *chvilečka, kostička* i *kostečka.* Některá slova mají jen deminutiva podle formy 2. stupně: *hvězdička, vodička, růžička, panička, kozička.* Původní deminutiva 1. stupně ztratila u některých takových slov příznak zdrobnění a nabyla významu specifikovaného: *vodka,*

hlávka. Na *-ičk(a)* končí i pravidelné zdrobněliny 1. stupně od nedeminutivních slov na *-ic(e): ulička, palička, lavička, polička, samička, bělička,* proto se tato slova již dále nezdrobňují.

1.1.3.1.2.3 Rozšířenými variantami přípony *-k(a)* s emocionálním zabarvením jsou: **-enk(a)/-ěnk(a):** *šavlenka, maměnka;* **-ink(a):** *ručinka, hlavinka, maminka;* **-unk(a):** *dcerunka;* **-ušk(a):** *dceruška.* U téhož slova se může vyskytovat i více synonymních zdrobnělin: *ručička — ručinka, šavlička — šavlenka, dcerečka — dceruška — dcerunka.*

1.1.3.1.2.4 Stará zdrobňovací přípona **-ic(e)** (vz. „růže") je zatlačena, slova působí knižně nebo zastarale: *lodice, holčice* nebo nabyla jiného (nedeminutivního) významu: *hlavice, růžice, metlice, konvice, hvězdice.*

C. Názvy středního rodu

1.1.3.1.3 Zdrobněliny 1. stupně mají příponu **-k(o)** - typ *„pérko"*. Spoluformantem je soubor koncovek vz. „město".

1.1.3.1.3.1 Alternace souhlásek jsou palatalizačního typu. Krátké samohlásky se dlouží: *slůvko, dřívko, raménko/-í-, znaménko/-í-.*

1.1.3.1.3.2 Od slov vz. „kuře" se zdrobněliny odvozují z rozšířeného plurálového kmene se zdlouženou samohláskou: *kuř/át-ko, hous/át-ko, děvč/át-ko, nemluvň/át-ko, zvíř/át-ko, košť/át-ko.*

1.1.3.1.3.3 Deminutiva 2. stupně mají složené přípony **-ečk(o):** *zrnečko, pérečko, okénečko/okýnečko;* **-éčk(o):** *zrnéčko;* **-íčk(o):** *zrníčko;* **-ičk(o):** *očičko.* Některá slova mají pouze deminutiva s touto složenou příponou, např. *kolečko, pivečko, vínečko, městečko; masíčko, políčko, sklíčko, vajíčko.* Ojedinělá je přípona **-ink(o)** v *očinko.* Deminutiva od týchž slov mohou mít i různé přípony: *zrnečko - zrnéčko - zrníčko, slunečko - slunéčko - sluníčko, srdečko - srdéčko - srdíčko.*

1.1.3.1.3.4 Stará deminutivní přípona **-c(e)** (vz. „pole") se objevuje jen jako archaismus: *stádce, okénce, hrdélce.*

1.1.3.2 Názvy zveličelé - typy *„chlapák", „psisko"*

1.1.3.2.1 Zveličelé názvy (augmentativa) mají vedle významu něčeho, co má

větší velikost než obvykle, vždy příznak expresívní, obvykle pejorativní. Ten u mnohých převládá a jeví se jako základní. Tvoření je velmi omezené a často jen příležitostné. Hojnější je za hranicemi spisovného jazyka.

1.1.3.2.2 Augmentativními formanty jsou: **-ák** (s koncovkami vz. „pán" a „hrad"); od názvů mužského rodu jsou odvozeny názvy *chlapák, židák, študák, šutrák* (‚velký kámen'), od jmen střed. rodu *auťák, biják;* **-isk(o)** (s koncovkami vz. „město"); od jmen muž. jsou odvozeny názvy *sedlačisko, chlapisko, psisko, čertisko, klučisko, vousisko,* od žen. *skalisko,* od stř. *pivisko;* **-an** (s koncovkami vz. „hrad"): *nosan, zoban, copan;* **-as** (s koncovkami vz. „pán"): *lotras;* **-izn(a)** (s koncovkami vz. „žena"): *babizna, hlavizna.*

1.1.3.3 Názvy přechýlené

1.1.3.3.0 Tvoření ženských protějšků k názvům mužským (výjimečně mužských k ženským) nazýváme přechylování (moce). Přechylují se především názvy osob (jen některé charakterizační názvy zůstávají nepřechýlené: *chytrák, miláček*), méně názvy zvířat (nepřechylují se většinou názvy zvířat nedomestikovaných a vůbec ne odborné názvy zoologické: *skřivan, vrána, káně*). Mužská jména mohou být domácí i přejatá, prvotní, odvozená nebo složená.

1.1.3.3.0.1 Ve vztahu k základovému maskulinu rozlišujeme dva typy přechýlených názvů, a to tvořené a) z plného kmene *(učitel-ka, řidič-ka, žák-yně, holub-ice),* b) z primárního kmene *(děl-ník - děl-nice, sportov-ec - sportov-kyně, správ-ce - správ-kyně, náměst-ek - náměst-kyně).* V druhém případě tvořívají obě přípony, maskulin a feminin, vázané dvojice: **-ník/nic(e), -(e)c/-kyn(ě)** apod., připínané k primárnímu kmeni. Původně jde však i zde o tvoření ženského názvu z mužského.

1.1.3.3.0.2 Ženské protějšky mužských názvů označují činitele *(spisovatelka, hlasatelka, krmička, průvodkyně),* konatele *(frézařka, zelinářka, soustružnice, jeřábnice),* obyvatele *(vesničanka, Pražanka),* nositele vlastnosti *(mladice, krasavice, běloška).* V označování povolání je tvoření odrazem sociální situace, pronikání žen do různých oborů, dříve jen mužských.

Přechýlené názvy měly i další význam, označování manželek osob vyjádřených základovým substantivem: *kovářka, majorka, učitelová.* V tomto významu se názvů přestalo v dnešní češtině užívat.

1.1.3.3.0.3 Produktivními příponami jsou **-k(a), -yn(ě)/-kyn(ě)** a **-ic(e).** Ostatní se uplatňují jen okrajově. Při přechylování zvířecích názvů je monopolní

příponou **-ic(e).** Zvláštní formant **-ov(á)** slouží pro odvozování ženských příjmení.

1.1.3.3.1 -k(a) - typ *„sousedka"*

1.1.3.3.1.1 Odvozování touto příponou je nejproduktivnější.

1.1.3.3.1.2 Průvodní souhláskové alternace jsou palatalizační. V příponě *-ák* a *-ík* základního jména se samohlásky krátí: *kuřačka, tulačka, právnička.*

1.1.3.3.1.3 Odvozeniny jsou dvojího typu. Odvozují se

a) z plného kmene maskulin, a to od základových maskulin prvotních, domácích i cizích: *žačka, sousedka, družka, čarodějka; doktorka, inženýrka, atletka;* z označení národů: *Češka, Ruska, Polka, Srbka, Bulharka;* dále od odvozenin s příponami *-tel (stavitelka, skladatelka, spisovatelka), -ák (divačka, pasačka, žebračka), -č (řidička, prodavačka, dojička), -ář (čtenářka, železničářka), -ař (bruslařka, lyžařka, mlékařka), -íř (kreslířka, malířka, šermířka), -an (venkovanka, Slovanka, Afričanka), -ist(a) (cyklistka, optimistka, houslistka), -ent (absolventka, abonentka, korespondentka), -ik (technička, botanička, historička);*

b) z primárního kmene maskulin s příponou *-(e)c (cvičenec - cvičenka; míšenka, snoubenka, milenka, schovanka, Gruzínka, Japonka, Slovinka, Němka);* od *Slovák, Brňan* je odvozeno *Slovenka, Brněnka* variantou **-enka.**

1.1.3.3.2 -yn(ě)/-kyn(ě) - typy *„mistryně", „přítelkyně"*

1.1.3.3.2.1 Přípona je výhradně přechylovací, je však řidší než přípona *-k(a).* Někdy existují podoby s oběma příponami: *přítelka - přítelkyně, ctitelka - ctitelkyně.* Přednost má přípona *-yn(ě)* u cizích názvů na *-g: chirurgyně, dramaturgyně,* u nichž by užití přípony *-k(a)* vynucovalo alternaci *g/ž.* Kvantitativním rozšířením je základní příponě rovnocenná vázaná varianta *-kyn(ě).*

1.1.3.3.2.2 Základní příponou **-yn(ě)** jsou odvozeny názvy *bohyně, žákyně, otrokyně, mistryně, ministryně, sokyně, kolegyně.* Variantou **-kyn(ě)** se přechylují názvy od muž. jmen na *-c(e) (správkyně, dárkyně, soudkyně, obhájkyně)* a *-(e)c (lovkyně, umělkyně, sportovkyně, plavkyně).* Analogicky jsou utvořeny názvy *předsedkyně, přítelkyně.*

1.1.3.3.3 -ic(e) - typ *„holubice"*

Co do produktivity je tato přípona druhou za příponou *-k(a).*

Z plného kmene se tvoří jen několik názvů osobních, např. *čertice, ²poslice, učnice.* U názvů zvířecích (pokud se přechylují) je tato přípona monopolní: *holubice, medvědice, lvice, orlice, pávice, slonice, tygřice, velbloudice.*

Z primárního kmene se odvozují názvy od maskulin na *-ík/-ník: mladice, odbornice, zdravotnice; dělnice, číšnice, jeřábnice, závodnice, soustružnice.*

1.1.3.3.4 -ová - typ *„krejčová", „Dvořáková"*

1.1.3.3.4.1 V obecných názvech osob je přípona řídká, např. *krejčová, radová, správcová, mistrová.* Dřívějších názvů pro označení manželek jako *ševcová, učitelová, doktorová, továrníková* se dnes již neužívá.

1.1.3.3.4.2 Jádro odvozování příponou **-ov(á)** je v oblasti příjmení. Přechýlená podoba ženského příjmení se tvoří připojením přípony *-ov(á)* k plnému kmeni mužského příjmení, který je roven podobě Gsg bez koncové samohlásky, tj. ve většině případů bývá totožný s Nsg: *Novák* - Gsg *Novák-a* → *Novák* + *-ová, Horáček* - Gsg *Horáčk-a* → *Horáčk* + *-ová, Dítě* - Gsg *Dítět-e* nebo *Dít-ě* → *Dítět* + *-ová* nebo *Díť* + *-ová* (dvojí možností ve skloňování jsou dány i dvě možné podoby ženského příjmení, při volbě jedné z nich se respektuje rodinná zvyklost a dodržuje se analogie skloňování a přechylování). Nsg mužských příjmení je zakončen (a) na vyslovovanou souhlásku, (b) na vyslovovanou samohlásku, (c) adjektivními koncovkami.

a) Od mužských příjmení zakončených ve výslovnosti na souhlásku (vzory „pán", „muž") se většina ženských příjmení tvoří zcela pravidelně: *Dvořák(a) - Dvořáková, Nikolajev(a) - Nikolajevová, Pavlov(a) - Pavlovová, Foster - Fosterová, Beniuc(a* nebo *Beniuka) - Beniucová* nebo *Beniuková, Karlas(e) - Karlasová, Schulz - Schulzová, Nitzsch(e) - Nitzschová, Petrovič - Petrovičová.*

Při odvozování ženských příjmení se (a) vynechávají pohybné samohlásky *(Jakubec - Jakubc-e - Jakubcová, Tomeš - Tomše* i *Tomeše - Tomšová* i *Tomešová),* (b) u českých příjmení zakončených na latinskou koncovku *-us* se toto zakončení buď vypouští, nebo ponechává *(Oliverius - Oliveria* i *Oliveriuse - Oliveriová* i *Oliveriusová;* příjmení cizinců zakončená na *-us, -os, -as, -is* ovšem přechylujeme připojením *-ová* k Nsg, např. *Xantopulos - Xantopulosová, Mauridis - Mauridisová),* (c) u cizích příjmení se koncové *-y,* popř. *-i* nebo *-eu,* které v některých jazycích označují souhlásku [j], v ženských příjmeních ponechávají *(Grey - Greyová, Bleibtreu - Bleibtreuová),* podobně jako (d) koncové nevyslovované *-e, -i, -y,* je-li ho třeba k naznačení výslovnosti nebo deklinační měkkosti koncové souhlásky *(White - Whiteová, Arany* [-ň] *- Aranyová, Slavici* [-č] *- Slaviciová,* ale *Montrose - Montrosová* i *Montroseová).* V zájmu identifikace základové mužské podoby směřují vývojové tendence příjmení na *-e* k ponechání tohoto nominativního zakončení i v ženských podobách příjmení *(Hennique - Henniqueová, Monge* [monž] *- Mongeová).*

b) Od mužských příjmení zakončených na vyslovovanou samohlásku (vzory „předseda", „pán", „muž" a skloňování zájmenné) se ženská příjmení tvoří analogicky podle jednotlivých typů skloňování (viz IV2A 2.1.1.2) zakončených

ve výslovnosti na *-a/-á: Hora* - Gsg *Hor(y)* - *Horová, Moravia* - *Moravi(i)* - *Moraviová, Marat* [mara] - *Marat(a)* - *Maratová, Maurois* [moroa] - *Mauroisová, Merenmaa* [-má] - *Merenmaaová,* na *-o/ó: Bidlo* - *Bidlová, Franco* - *Francová* nebo *Franková, Correggio* - *Coreggiová, Szabó* - *Szabó(a)* - *Szabóová, Cousteau* [kustó] - *Cousteauová,* na *-i/í, -y: Bezstarosti* - *Bezstarostová, Díky* - *Díková, Révai* - *Révai(ho)* - *Révaiová, Josefy* - *Josefyová, Gándhí* - *Gándhíová,* na *-u/ú: Lambru* - *Lambru(a)* - *Lambruová, Rotrou* [rotru] - *Rotrouová, Néhrú* - *Néhrúová,* ale *Jonescu* - *Jonesc(a)* - i *Joneska* - *Jonescová* i *Jonesková, Papandreu* - *Papandreová, Dimitriu* - *Dimitriová,* na *-e/é: Mihule* - *Mihul(e)* - *Mihulová, Osolsobě* - *Osolsobová, Daudet* [dode] - *Daudetová, Mallarmé* - *Mallarméová.*

Dvojí možné podoby se analogicky podle skloňování (viz IV2A 2.1.1.2.3) vyskytují u příjmení na *-e,* např. *Kníže* - *Knížetová* i *Knížová, Poche* - *Pochová* i *Pocheová, Krause* - *Krausová* i *Krauseová,* a u všech příjmení na *-e/ě,* popř. *-i, -y,* jejichž původ není zcela zřejmý *(Pintě* - *Pintová* i *Pintěová).* Pokud jsou nositeli takto zakončených příjmení cizinci, přípona *-ov(á)* se vždy připojuje k nominativnímu tvaru mužského příjmení.

c) Příponou *-ov(á)* se přechylují i některá mužská příjmení s adjektivním zakončením

ca) tvrdým na **-ý,** a to typu *Nesý, Balý;* vedle podob *Nesýová, Balýová* jsou ovšem možné i adjektivní podoby *Nesá, Balá* (od ostatních adjektivních příjmení na *-ý, -oj, -ij(i), -yj(y)* je však ženským příjmením odpovídající tvar ženského adjektiva tvrdého, tj. *Bílý* - *Bílá, Tolstoj* - *Tolstá, Nikolskij* - *Nikolská, Kowalski* - *Kowalská*); příjmení na **-ých** jako *Šerých,* tj. ve tvaru Gpl se přechylují *Šerýchová* (i *Šerých*);

cb) měkkým na **-í,** a to typu *Krejčí, Kočí;* vedle podob *Krejčová, Kočová* jsou možné i adjektivní podoby *Krejčí, Kočí;* u příjmení typu *Brixí, Tachecí* má ženské příjmení vedle podob *Brixová, Tachecová* ještě možnou podobu *Brixíová, Tachecíová* (a ovšem i *Brixí, Tachecí*);

cc) přivlastňovacím na **-ův, -ů,** např. *Petrův* - *Petrůjová* (i *Petrů,* popř. *Petrová*), *Jakubův* - řidčeji *Jakubová* (vedle *Jakubův*), *Tomšů* - zřídka *Tomšová* (vedle *Tomšů*).

1.1.3.3.5 -n(a) - typ *„kněžna"*

Přípona je neproduktivní, vyskytuje se jen v názvu *kněžna,* její varianta **-ovn(a)** v *královna, císařovna,* **-ezn(a)** v *princezna.*

1.1.3.3.6 Několik názvů je odvozeno konverzí, koncovkami vz. „žena". Domácí názvy jsou zastaralé *(souseda, kmotra),* cizí jsou běžnější *(blondýna, bruneta, magistra, markýza).* Sem patří i vlastní jména jako *Jana, Pavla, Stanislava, Václava, Františka* aj.

1.1.3.3.7 Neproduktivní a zcela okrajový je případ opačného přechylování, tj. mužských jmen od ženských. Ve slovech *kmotr, manžel* je odvozovací postup zastřen a jen etymologie odhaluje jejich odvození z žen. jmen *kmotra, manželka*. Zjevný je dosud směr přechýlení u *vdova - vdovec, srna - srnec, opice - opičák, žába - žabák, veverka - veverčák, labuť - labuťák* a s řídkou příponou **-er:** *husa - houser, káča - kačer*.

1.1.3.4 Názvy mláďat

1.1.3.4.1 Kategorie zahrnuje názvy mláďat jedinců, zpravidla zvířecích, zřídka osobních, označených základovým substantivem. Je reprezentována jediným typem, názvy odvozenými koncovkami stř. vz. „kuře". Tvoří takřka celý rozsah tohoto morfologického typu, ke kterému ještě patří jen několik slov jiného významu.

1.1.3.4.2 Základní formant **-ě/e** má rozšířenou příponovou variantu **-č(e)** zastoupenou v názvech jako *čunče*. Vznikla perintegrací z názvů, u nichž *č* alternovalo s příponovým *k (dobytek - dobytče)* nebo *c (jezevec - jezevče)*. Varianta **-íč(e)** je v několika slovech jako *lvíče, orlíče*, zakládajících se původně na deminutivech *lvík* (neužívané), *orlík*.

1.1.3.4.3 Tvoření je produktivní, avšak není volné. Běžně se odvozují názvy mláďat od domácích chovných zvířat: *house, kachně, holoubě, kuře* (ke *kur*), *kůzle* (ke *kozel*), *kotě* (ke *kot*), *hříbě* (k *hřebec*). Přímou motivaci dnes postrádají slova *štěně, tele, jehně* a rovněž *prase* a *morče*, u nichž není význam mláděte. Časté je též odvozování od zvířat ochočených a lovných: *medvídě, lvíče, tygře, slůně, jezevče, vlče, srnče*.

Názvy lidských mláďat jsou řídké: *cikáně, žídě*. Názvy *klouče, vnouče, pravnouče, děvče* jsou pociťovány jako dublety k názvům *kluk, vnuk, dívka*, které samy označují nedospělé osoby a mají odstín deminutivnosti. Nemotivované je *dítě*, zastřenou motivaci má *robě*. Tento význam, podložený daným vyhraněným tvaroslovným typem, je i u jmen nositelů vlastnosti jako *mládě, nemluvně*.

1.1.3.4.4 Specifickým rysem tohoto typu je tvoření deminutiv na **-átko:** *holoubátko, telátko, medvídátko*, srov. i *děťátko, robátko, nemluvňátko* atp.

1.1.3.5 Názvy hromadné

1.1.3.5.0 Věcně sémantická kategorie hromadnosti je širší než slovotvorná. Zahrnuje též názvy jako *hmyz, hrav, skot, dav, národ, zástup, sběr, žoužel*

a odvozeniny jiných typů se sekundárním příležitostným příznakem hromadnosti (viz dále).

1.1.3.5.0.1 Slovotvorná kategorie obsahuje odvozeniny označující kolektiv, soubor jedinců téhož druhu fundovaný jménem jedince: *list - listí, bratr - bratrstvo.* Názvy jsou zpravidla singularia tantum, plurálové tvary netvoří buď vůbec, nebo jen s významem plurálu jednotlivých kolektivů *(včelstva, mužstva),* nebo s expresívním významem velkého množství *(vodstva).*

1.1.3.5.0.2 Příznak hromadnosti může být navrstven sekundárně i na jiný význam, např. nositele vlastnosti: *chudina;* místa: *smrčina, dubina;* názvů děje: *sbor, soubor, pletení, šití.* U neuter vz. „stavení" přesahuje význam hromadnosti od slovotvorných kolektiv, jako *listí, kamení,* k některým názvům nemotivovaným: *obilí, droždí, roští, chrastí.*

1.1.3.5.0.3 Produktivní jsou formanty **-stv(o)/-ctv(o)** a **-(í)/-ov(í).** První typ zahrnuje především kolektivy osob, druhý výhradně soubory věcí. Nová kolektiva se téměř netvoří, v porovnání s minulostí můžeme zaznamenat ústup kolektiv obojího typu a jejich náhrady plurálovými tvary příslušných jmen.

1.1.3.5.0.4 Názvy hromadné se jen zřídka stávají základem pro další odvozování: *družstevní, družstevník (družstevnický, družstevnictví).*

1.1.3.5.1 -stv(o)/-ctv(o) - typy *„bratrstvo", „žactvo"*

1.1.3.5.1.1 Spoluformantem jsou koncovky vz. „město". Varianta *-ctv(o),* v níž *-c-* splývá v morfematickém uzlu s příponovým *-s-,* je u odvozenin se základy na *-k: žák - žactvo* nebo *-c: letec - letectvo.*

1.1.3.5.1.2 Obligatorní alternace se týkají souhlásek *ch/š: mnich - mnišstvo, h/ž: druh - družstvo.*

1.1.3.5.1.3 Základová substantiva v názvech označují osoby a podle slovotvorné povahy jsou

a) prvotní (popř. se zastřenou stavbou): *bratrstvo, božstvo, mužstvo, lidstvo, †generálstvo;*

b) odvozená různými příponami: *učitelstvo, obyvatelstvo, úřednictvo, dělnictvo, rolnictvo, měšťanstvo, občanstvo, Slovanstvo, čtenářstvo;* z primárního kmene jsou odvozeny názvy *potomstvo, vzdělanstvo;*

c) substantivizovanými adjektivy: *duchovenstvo, příbuzenstvo, představenstvo.*

1.1.3.5.1.4 Zvířecí kolektivy označují *koňstvo, ptactvo, včelstvo,* obecné *živočišstvo* a *tvorstvo,* souhrn rostlin označuje *rostlinstvo.* Nepočetné názvy kolektiv neživotných jsou na okraji typu: *šatstvo, loďstvo, vodstvo, svalstvo, nervstvo, horstvo.*

1.1.3.5.1.5 Nové názvy tohoto typu se dnes netvoří a v běžném užívání je z nich jen několik, např. *žactvo, učitelstvo, dělnictvo.* K rozšíření významu došlo u slov *letectvo, dělostřelectvo,* označujících nejen osoby, ale i věci, tj. letadla, děla.

1.1.3.5.2 **-(í)/-ov(í)** - typy *„listí", „stromoví"*

1.1.3.5.2.1 Základní formant představují koncovky vz. „stavení", jde tedy o konverzi. Rozšířená příponová varianta *-ov(í),* formálně poukazující k adj. na *-ov(ý),* je u některých názvů zastoupena výlučně: *stromoví, mřížoví, křoví,* nebo spolu s *-í: malinoví / maliní.*

1.1.3.5.2.2 Alternace se týkají souhlásek: *d/ď, t/ť, n/ň, c/č, r/ř, k/ž, ch/š, k/č.* Samohlásky se někdy dlouží: *proutí, dříví, kvítí,* řidčeji i krátí: *březí, lipoví.*

1.1.3.5.2.3 Názvy se odvozují výhradně od názvů konkrétních věcí a rostlin. Významově jsou blízké plurálu základových jmen: *listí/listy,* mají však navíc odstín soubornosti. Soubory věcné označují: *peří, trní, kamení, uhlí, zrní; laťoví, plachtoví, sloupoví, trámoví, větvoví.* Rostlinné kolektivy chápeme jako označení porostů: *akátí, doubí, hloží, ořeší, rákosí, smrčí; jedloví, vrboví, révoví.* Hromadný význam pronikl i k původním nositelům vlastnosti s tímto formantem: *houští, mlází* (s alternací *d/z*) a k názvu vlastnosti *mládí* v metonymickém významu ‚mladí lidé'.

1.1.3.5.3 **-ež** - typ *„mládež"*
Je to neproduktivní formant zastoupený jen u slova *mládež;* u *drůbež* je fundace zastřená (k *drobný*) stejně jako u ^{oc}*verbež* (k slovesu *verbovat*).

Formanty se sekundárním příznakem hromadnosti:

1.1.3.5.4 **-in(a)** - typ *„smrčina"*

Hromadnost se pociťuje u označení porostů (chápou se též jako označení

míst): *smrčina, bučina, olšina, jetelina*; převažuje i v názvech nositelů vlastností *družina, chudina.*

1.1.3.5.5 **-iv(o)** – typ *„osivo"*

Hromadný význam proniká k názvům látek: *kuřivo, stelivo, osivo, střelivo, topivo,* u nichž někdy převažuje: *oběživo, vazivo, kamenivo.*

1.1.3.5.6 **-ot(a)** – typ *„pěchota"*

Hromadný význam mají dnes deadjektivní *holota, pěchota* a deverbativní *žebrota.*

Cizí formanty:

1.1.3.5.7 **-ik(a)** (z řečt. a lat.). K substantivům se přímo vztahují jen slova *problematika, tematika,* ostatní současně i k adjektivům na *-ický*; označují soubory uměleckých děl určitého žánru: *esejistika, baladika, dramatika, fejetonistika,* nebo rázu: *epika, lyrika, klasika, grafika.*

1.1.3.5.8 **-it(a)** (z lat.). Patří sem jen několik slov jako *generalita, admiralita.*

1.1.3.5.9 **-i(e)** (z řečt.). U tohoto zakončení je hromadnost omezena na slova jako *aristokracie, plutokracie, byrokracie, oligarchie, buržoazie* (u jmen na *-kracie, -archie* ‚vláda' jde vlastně o metonymický posun významu dějového).

1.1.3.5.10 **-áž** (z franc.). Přípona je v názvech *metráž, kilometráž, trikotáž* (podle toho v hybridních *pletáž, kusáž*) a v nemotivovaném *pakáž.*

1.2 ODVOZOVÁNÍ PODSTATNÝCH JMEN PŘEDPONAMI A TYPY SMÍŠENÉ

1.2.0 V tomto způsobu odvozování jsou formantem předpony, útvary, které se připínají před slovotvorný základ. Při čisté (vlastní) prefixaci modifikuje předpona význam jména, které zůstává morfologicky nezměněno *(prales, nekuřák).* V tomto typu jsou v úloze formantů tzv. pravé předpony, morfémy, které plní v jazyce jen tuto úlohu (**pra-, ne-, pa-**). Druhotně se sem řadí

též typ s předponami nepravými, tj. takovými, které jinak v jazyce fungují jako předložky. Oba typy se po formální stránce shodují v tom, že se předpona spojuje s celým slovem, které se morfologicky nemění. V druhém typu jde o útvary dvojího původu a zčásti i dvojí synchronní interpretace. Jeho jádrem jsou útvary odvozené z předložkových pádů základových slov. Nevyjádřený pojmenovací základ je určován vztahem k okolnosti vyjádřené tímto předložkovým pádem, z hlediska onomaziologické struktury nejde tedy o modifikaci, nýbrž o mutaci ve smyslu nositele okolnostního určení. Např. *předsíň* je ‚prostor před síní', *poddůstojník* ‚hodnost pod důstojníkem' atp. Většinou se však tato motivace ztrácí a slova tohoto typu jsou přehodnocena v útvary, kde předpona má význam modifikující (ve smyslu vlastní prefixace), např. *nadúroda* (‚nadměrná úroda'), *předzahrádka* (‚přední zahrádka'), často se však obojí chápání prostupuje: *předehra* (‚hra před vlastní hrou'), *podskupina* (‚skupina pod větší skupinou'). U početných slov s cizími prefixy, která se sem přiřazují, je motivace předložkovým pádem vůbec nemožná, protože tyto cizí prefixy jako předložky v češtině nefungují. Pro zjednodušení je interpretujeme jako čistou prefixaci s modifikační motivací.

1.2.0.1 Častější nežli čistá prefixace je v češtině prefixace smíšená, při níž se při spojení s předponovým formantem mění i morfologická charakteristika základu. Odvozenina dostává ještě sufix *(pod-pat-ek)* nebo jiné zakončení *(ná-měst-í)*. Rozlišujeme tak typ prefixálně-sufixální a prefixálně-konverzní. Tento pohled vychází z formálního členění odvozenin. Motivace pojmenování však obvykle poukazuje k předložkovému spojení *(na městě, pod patou)*. Názvy lze pak chápat jako nositele okolnostního určení, přičemž nositel sám v odvozenině vyjádřen není *(náměstí* ‚prostor na městě', *podpatek* ‚část obuvi pod patou'). U mnohých názvů je tato motivace zastřena *(poschodí, náledí)*. Vedle nich se k typu přiřazují nečetné formálně shodné odvozeniny s pravými (nepředložkovými) předponami *(rozcestí, výsluní)*. Z toho důvodu chápeme celý typ jednotně jako prefixaci. V utvořeném slově je vždy zřetelně vyčlenitelný prefix (u většiny případů přehodnocená předložka) s modifikačním významem a spoluformant příponový nebo koncovkový. U slov cizích není z hlediska češtiny mezi předložkami vlastními a nevlastními rozdílu, proto je intepretujeme v zásadě vždy jen ve smyslu předpon vlastních.

1.2.0.2 Zde probíráme přirozeně pouze slova odvozená primárně předponou, nikoli sekundární odvozeniny z předponových slov. U některých odvozenin je ovšem možná motivace dvojí, sufixace, popř. konverze se u nich prolíná s prefixací *(nekuřák* můžeme vztahovat ke *kuřák* i k *nekouřit, bezbožník* vztahujeme spíše k adj. *bezbožný* než k předložkovému spojení *bez boha)*.

1.2.1 Typ čistě předponový

1.2.1.1 Odvozeniny jsou utvořeny prostým spojením základového substantiva s předponou, která jeho význam modifikuje. Podle původu a povahy se v typu uplatňují:

1.2.1.2 Předpony domácí

1.2.1.2.1 pravé (nepředložkové)

Tvoření s nimi je produktivní a poměrně hojné. Předpony dodávají slovům odstín:

a) záporný: **ne-:** názvy popírají význam základového slova *(nekuřák, nevoják, nestraník; neklid, nepořádek, nevděk, nezájem, nesmysl),* někdy vyjadřují jeho opak *(nepřítel, nekov),* jindy nedostatek *(nechuť, neláska),* někdy pouze zdůrazňují záporný význam základového slova *(nesvár* ‚svár', *nestvůra* ‚stvůra' *);*

b) zesilující: **pra-** označuje zpravidla jevy starší nebo původní. Příbuzenské názvy označují osoby o generaci starší, popř. mladší: *praděd, prabába, prastrýc, prateta; pravnuk, prasynovec.* Pro označení další generace se předpona opakuje: *prapraděd, prapraprabába; prapravnuk.* V jiných názvech osob označuje předpona prvotnost *(pračlověk, praobyvatel; praotec, pramáti),* týž význam je v názvech živočichů a věcí užívaných většinou jako termíny *(praještěr, prapták, prales, prajazyk, pralátka);* **pře-** modifikuje ve smyslu větší míry *(přesila, přemíra, přeochota);*

c) podobnosti: **pa-** vyjadřuje podobnost nepravou, falešnou *(paklíč, pavkus, paumění, pavzdělání).* Řada názvů se uplatnila v terminologii zoologické *(pakůň, pakomár, pakobylka, paroh),* a botanické *(palist, pajasan, pahřib),* řidčeji v zeměpisné *(parovina);*

d) společenství, podílnosti: **sou-** je v názvech osob *(soudruh, †soujmenovec)* a dějů *(souhra, souběh, soutok, souzvuk),* méně často věcí *(součást);* **spolu-** (původní příslovce) se významově přiřazuje k předponě **sou-** *(spolužák, spoluzaměstnanec, spolubojovník, spoluautor, spolupráce, spoluvina).*

1.2.1.2.2 nepravé (předložkové)

Předpony vznikly přehodnocením původních předložek. Tento způsob tvoření je v češtině nepůvodní a vznikl mechanicky nápodobou cizojazyčných vzorů (srov. *předpokoj* - Vorzimmer, *mezihra* - Zwischenspiel atp.). Podle původu jsou předponami předložky

a) vlastní, z nichž se nejvíce uplatňují: **nad-** *(nadporučík, nadpraporčík, nadčlověk, nadplán, nadprodukce, nadúroda, nadpráce)*, **pod-** *(podporučík, poddůstojník, podpraporčík, podplukovník, podskupina, podvečer, podtitul, podtext)*, **před-** *(předehra, předpokoj, předscéna, předsíň, předvýchova, předvčerejšek, předvečer, předzahrádka)*, **pří-** *(příchuť)*, **přes-** *(přesčas)*, **do-** *(dopoledne)*, **od-** *(odpoledne)*;

b) nevlastní: **proti-** *(protihráč, protikandidát, protijed, protilátka, protinávrh, protiofenzíva, protireformace, protisměr, protivítr)*, **mezi-** *(mezičas, mezihra, mezipatro, meziprodukt, mezistupeň)*, **místo-** *(místokrál, místopředseda, místoředitel)*, **spolu-** (příklady viz 1.2.1.2.1d).

1.2.1.3 Předpony cizí

1.2.1.3.1 Často bývají přejaty celé předponové odvozeniny, v českém kontextu jsou však u nich předpony vydělitelné.

1.2.1.3.2 V cizích slovech se vyskytují předpony s významem

a) negativním: **a-** *(agnostik, ateista, amoralista)*, **i-/in-/im-** *(ilegalita, invarianta, impotence)*, **dis-** *(disharmonie, disproporce)*;

b) podobnosti: **para-** *(parafráze, parapsychologie, paratyf)*;

c) prvotnosti nebo vzoru: **proto-** *(protoplasma, prototyp)*;

d) směrovým: **ex-** (jako domácí *vý-*: *export, exkomunikace, extrakt*); **pre-** (dom. *před-*: *prehistorie, prepuberta*), **dia-** (dom. *prů-*: *diametr, diapozitiv*), **kon-** (dom. *s-, sou-*: *konfederace, konkurs, kontext*).

1.2.1.3.3 V cizích slovech i ve spojení s domácími základy se uplatňují předpony označující

a) důraz: **arci-** v osobních názvech církevních a šlechtických titulů vyjadřuje vyšší hodnost *(arcibiskup, ²arciděkan, arcikníže, arcivévoda)*, jinde mají názvy příznak expresívní *(arcilotr, arciničema)*, v názvech věcí je řídká *(arcidílo)*; **ultra-** v názvech směrů a jejich stoupenců vyjadřuje přehánění s expr. příznakem *(ultrakonzervatismus, ultrašovinismus, ultrapravičák, ultrareakcionář)*, nocionální význam má v termínech *(ultrazáření, ultrazvuk)*; **super-** označuje zesílení kvality *(superbomba, superkritika)*;

b) **ex-** s významem ‚bývalý': *exkrál, exmistr, exministr*;

c) opačnou věc, to, co je proti: **anti-** *(antifašista, antimilitarista, antisemitismus)*, **kontra-** *(kontrabas, kontrarevoluce, kontrarozvědka, kontrašpionáž)*;

d) podřízenost: **sub-** *(subdodavatel, subkomise)*;

e) postavení vespod: **infra-** *(infrazáření, infrazvuk)*;

f) nepravost: **pseudo-** *(pseudoamatér, pseudogotika, pseudoumění, pseudo-*

věda - často s příznakem expr.); **quasi-, kvazi-** - *(quasirevolučnost, kvazivěda);*

g) postavení za: **meta-** *(metafyzika, metajazyk, metalátka);*

h) zástupce osob: **pro-** *(proděkan, prorektor, prokonzul),* **vice-** *(vicekancléř, vicekrál, viceprezident).*

1.2.2 Typ smíšený

1.2.2.1 Prefixálně-sufixální

Názvy jsou odvozeny předponami předložkovými, nejčastěji vzniklými z vlastních předložek, a současně příponami. Stýkají se s odvozeninami od prefigovaných adjektiv: *bezbožník - bezbožný.* V přehledu se omezujeme na případy, kdy taková motivace chybí, tj. na slova fundovaná bezprostředně předložkovým výrazem. V četných názvech je motivace předložkovým spojením živá, takže je pak možno chápat je jako nositele okolnostního určení *(náramenník* ‚to, co je na rameni' *),* jinde je již zastřena. Proto probíráme celý typ společně a vykládáme ho zjednodušeně jako prefixaci s modifikujícím významem předpony. Z přípon se v tomto odvozování uplatňují zejména: **-ík/-ník** *(náčelník, nádeník, nátělník, nánožník, náhrdelník, podsněžník, podčárník),* **-ic(e)/-nic(e)** *(nákolenice, náušnice, okostice, pobřišnice, pohrudnice),* **-(e)k** *(náhubek, náprstek, náramek, podbradek, podpatek, záhumenek),* **-k(a)** *(podkolenka, příručka);* ostatní přípony jen řídce: **-(e)ň** *(předprseň),* **-ák** *(zálesák),* **-(e)c** *(bezdomovec, protinožec).*

1.2.2.2 Prefixálně-konverzní

Velmi produktivní je typ s koncovkami stř. rodu vz. „stavení". Motivace předložkovým spojením je většinou živá, menší část názvů je však již nezřetelná (u názvů odvozených předponami nepředložkovými je ovšem tato motivace nemožná). Proto probíráme všechny případy společně. V odvozeninách se uplatňují především předpony přehodnocené z pravých předložek: **bez-** *(bezpráví, bezvládí, bezvětří),* **ná-** *(nábřeží, nádraží, nádvoří, náměstí, nároží),* **nad-** *(nadloktí, nadloží),* **o-/ob-** *(okvětí, okolí, obočí),* **po-** *(pobřeží, pohoří, povodí;* území kolem vod označují názvy *Pomoraví, Povltaví, Podyjí* atp.), **pod-** *(podhradí, podhůří, podhoubí, podskalí, podletí),* **před-** *(předhoří, předměstí, předmostí, předjaří),* **při-** *(přístřeší, přísálí, přízemí),* **s-** *(scestí),* **ú-** *(úbočí, úmoří, úskalí, území),* **zá-/za-** *(zahraničí, zámoří, zápraží, závětří, zázemí).* Názvy označují především místa, řídčeji časový úsek. Názvy se zastřenou motivací mají významy specializované, např. *náledí, poschodí, potrubí, přísloví, násilí, úsilí.*

Z nevlastních předložek se jako předpona uplatňuje jen **mezi-** *(meziříčí, mezikruží, mezivládí).*

Mnohem méně jsou v typu zastoupeny pravé předpony (nepředložkové). Nejčastěji to je předpona **sou-** *(souhvězdí, soukolí, souslovi, souostroví, soustátí, sousoší, souvětí),* méně **roz-** *(rozcestí, rozhraní, rozvodí)* a **vy-** *(výročí, výsluní).*

Na okraji je několik odvozenin s koncovkami vz. „hrad" a „píseň" *(podzim, předkrm; náruč / náručí, náves / návsí).*

2. ODVOZOVÁNÍ PŘÍDAVNÝCH JMEN

2.0 OBECNÁ CHARAKTERISTIKA ODVOZOVÁNÍ PŘÍDAVNÝCH JMEN

2.0.1 Základní rysy odvozování adjektiv vyplývají z pojmenovacího charakteru adjektiv; je to slovní druh, jehož podstatou je pojmenovávat poměrně stálý, závislý příznak předmětu (substance), který se někdy označuje jako vlastnost v širokém smyslu slova. Tato vlastnost se v pojmenováních vyjadřuje buď přímo (tzv. primárními nebo nemotivovanými adjektivy), anebo nepřímo, na základě souvislosti s jinými jevy (adjektivy sekundárními, slovotvorně motivovanými, odvozenými a složenými).

Při odvozování adjektiv vyplývá příznak přisuzovaný substanci

a) z děje nebo z činnosti, která se určované substance nějak dotýká - pak se adjektiva odvozují od sloves, popř. dějových substantiv, např. *kupující, kupovaný, koupivší, koupený, kupní (nákupní, výkupní), trvalý, bolavý, vzdálený, plovací* ap.;

b) z blíže nespecifikovaného vztahu určované substance k jiným substancím - pak se adjektiva odvozují od substantiv, např. *učitelův, učitelský, ptačí, školní, motorový, zdravotnický, vlasatý, nemocný* ap.;

c) z toho, že se vlastnost již daná jen modifikuje, popř. specifikuje - pak se adjektiva odvozují od adjektiv, např. *bělavý, nažloutlý, obtloustlý, maličký, mladistvý, dlouhatánský* ap.;

d) z toho, že se příznak 2. stupně („příznak příznaku"), tj. okolnost, způsob nebo míra, převádí, transponuje v příznak 1. stupně, tj. „zvlastnostňuje se" - pak se adjektiva odvozují od příslovcí, např. *dolní, dolejší, podélný, kolmý* ap., nebo od předložkových pádů substantiv, např. *bezruký, mezinárodní, zákeřný* ap.

Pozn. 1. Tvoření adjektiv z kmenů jiných než pojmenovacích slovních druhů, tj. zájmenných a číslovkových, se zpravidla chápe jako tvoření uvnitř daných slovních druhů (např. *jaký, takový, desátý, desatery* ap. jsou zájmeny, popř. číslovkami). Tvoření adjektiv z citoslovcí, např. *sakra-*

mentský, saprlotský, a z částic, např. *kýžený*, je ojedinělé a zcela okrajové. – 2. Podobným způsobem jako adjektiva svým původem a typem domácí se v jazykovém povědomí ozřejmují i adjektiva přejatá z cizích jazyků, popř. jako cizí pociťovaná, a to ať už představují v češtině pouze adaptaci cizích adjektiv, anebo jsou skutečně odvozena (z přejatých slov); hranice je tu ostatně velmi plynulá.

2.0.2 S uvedenými pojmenovacími přístupy korespondují typy onomaziologických struktur, kategorií a způsob jejich uplatnění u adjektiv. Tak první dva případy zakládají onomaziologickou kategorii mutačního typu, třetí je typu modifikačního a čtvrtý představuje transpoziční typ onomaziologických struktur. (Specifický případ představuje transpozice tzv. slovesných adjektiv.)

2.0.2.1 Relativně nejvýrazněji se u adjektiv realizuje onomaziologická kategorie mutační; je v obou svých slovotvorných subkategoriích, v adjektivech deverbativních i desubstantivních, vnitřně členěna a má i svůj repertoár slovotvorných prostředků, někdy značně produktivních; zdaleka však nedosahuje bohatosti vnitřního členění a rozrůzněnosti formálně významových prostředků mutační kategorie substantiv. To souvisí s tím, že adjektiva jsou svým pojmenovacím (a konec konců i gramatickým, tj. syntakticko-morfologickým) charakterem slovním druhem nesamostatným, vázaným na substantiva; nemají samostatnou denotaci ani referenci a denotační funkce nabývají teprve ve spojení se substantivy a jejich prostřednictvím.

Jediným kategoriálním významem mutačně odvozených adjektiv je signalizovat blíže nespecifikovaný vztah substance k jiné substanci (u útvarů desubstantivních), popř. vztah substance k ději (u útvarů deverbativních) v některých jeho obecných aspektech a momentech, jako je např. častost a (ne-)opakovanost děje, jeho trvalost nebo aktuálnost, schopnost, způsobilost nebo náchylnost k činnosti, aktivnost, pasívnost, rezultátovost, účelovost děje ap.

2.0.2.2 U adjektiv je zastoupena i kategorie modifikační, vyjadřující různé stupně a odstíny intenzity vlastnosti v užším smyslu, jakosti, a to jak přímo, tak srovnáním. Stupňování (gradace, komparace), tzn. vyjadřování vyššího nebo nejvyššího stupně vlastnosti ve srovnání s jinými předměty téže třídy, je neomezeně produktivní, tvoří se od všech jakostních adjektiv a má charakter paradigmatický. Naproti tomu modifikační odstíny bez aspektu srovnávacího mají poměrně bohatý rejstřík slovotvorných prostředků, někdy i se silným emocionálně expresívním zabarvením; přitom se však tvoří jen k poměrně omezenému a uzavřenému počtu jakostních adjektiv. Zvláštní postavení má pak popření vlastnosti předponou *ne-*, která se však připojuje i k adjektivům vztahovým.

2.0.2.3 Proti předchozím onomaziologickým kategoriím je typ transpoziční zastoupen u adjektiv - kromě specifických tzv. slovesných adjektiv (viz 2.1.1.1) chudě a nevýrazně jak co do repertoáru prostředků, vesměs nevlastních, vypůjčených z jiných kategorií, tak i co do počtu útvarů jimi tvořených, zvl. při odvozování adjektiv z příslovcí *(zde - zdejší)*. Tento typ odvozování adjektiv se dnes doplňuje a obohacuje tvořením z příslovečných určení vyjádřených předložkovými pády substantiv *(pod kůží - podkožní)*, což těsně souvisí s kategorií mutační; útvary tohoto typu totiž v podstatě opakují u jednotlivých útvarů sufixy, které se vyskytují u prosté sufixální derivace s týmiž základy *(národní - mezinárodní, motorový - bezmotorový)*.

2.0.3 Z formálních prostředků se při odvozování adjektiv jen omezeně využívá postupu konverzního, tj. pouhé záměny tvaroslovného paradigmatu bez zvláštní slovotvorné přípony nebo předpony. Je tomu tak u vztahových adjektiv typu *holub - holubí* a u jmen fundovaných předložkovými pády typu *bezduchý*, u několika deadverbiálních jmen typu *kolmý* (z příslovce *kolmo*), popř. *pomalý* (z *pomalu*), alternativně pak i u některých typů deverbativních, tvořených jakoby z příčestí a přechodníků *(pečený, zvednutý, přistěhovalý, nesoucí, bývší)*.

Nejčastějším prostředkem odvozování adjektiv je sufixace, uplatňující se u všech onomaziologických strukturních typů. Adjektivních přípon je celá řada, mají rozmanité funkce, jsou charakterizovány značnou synonymií a v některých případech (přípony *v*-ové a zejména *n*-ové, přípona *-sk(ý)*) i homonymií. Spolu s vlastní příponou určuje odvozovací formant adjektiv jejich tvaroslovné zařazení ke vzoru „mladý", anebo „jarní" (tak se liší např. adj. *životný* a *životní*), popř. ke vzoru „otcův" a „matčin".

Čistá prefixace se uplatňuje jen v kategorii modifikační, a nebereme-li v úvahu předpony cizí (zhusta se uplatňující zase jen u základů cizích), je počet domácích předpon a rozsah jejich využití nepatrný. Výjimkou je ovšem předpona *nej-*, tvořící superlativ, a *ne-*, označující negaci. Rovněž smíšeného způsobu prefixálně-sufixálního, popř. prefixálně-konverzního se při odvozování adjektiv využívá omezeně; první se vyskytuje v modifikační kategorii, oba pak v transpoziční.

2.0.4 Odvozování příponami bývá doprovázeno hláskovými alternacemi na morfémovém švu, z nichž některé mají ráz obecnější. Týkají se ovšem převážně jen odvozování adj. desubstantivních (popř. i deadjektivních a deadverbiálních); o alternacích u adj. deverbativních lze uvažovat jen podmíněně. Ta jsou totiž vždy více nebo méně fundována některou z variantních podob kmene (přítomného nebo minulého), nebo jejich slovotvorný základ vytváří podoba kmene vyskytující se u dějových substantiv.

2.0.4.1 Tak k pravidelným souhláskovým alternacím typu měkčení *k/č, h/ž, ch/š,* popř. *g/ž* dochází před příponami začínajícími souhláskou, jako *-n(í), -n(ý)* a *-nat(ý)* (nikoli však *-sk(ý)*), např. *svátek - sváteční, zpátky - zpáteční, válka - válečný, vlek - vlečný, sopka - sopečný; kniha - knižní, volnoběh - volnoběžný, obsah(ovat) - obsažný, klíh - kližnatý, břicho - břišní, živočich - živočišný, ostych (ostýchati se) - ostyšný, socha - sošnatý, katorga - katoržní.*

Před příponami začínajícími samohláskou, jako *-í, -in, -it(ý), -iv(ý), -ist(ý)* a *-ě(e)jš(í)* (nikoli však před *-at(ý), -ovit(ý), -ovat(ý), -ovsk(ý)* a *-ův*), měkčí kromě uvedených zadopatrových souhlásek, např. *králík - králičí, matka - matčin, hezký - hezčí, písek - písčitý, nárok - náročivý, divoký - divočejší; pstruh - pstruží, ostraha - ostražitý, neduh - neduživý, ubohý - ubožejší, hroch - hrošík, macecha - macešin, šlacha - šlašitý, vrtoch - vrtošivý, vetchý - vetšejší,* popř. *Olga - Olžin,* dále ještě *d/ď, t/ť, n/ň,* např. *had - hadí [haďí], had - haditý, pravda - pravdivý, škaredý - škaredější; chrt - chrtí, teta - tetin, léta - letitý, žádost - žádostivý, hrbolatý - hrbolatější; havran - havraní, královna - královnin, blána - blanitý, šťastný - šťastnější.* Jiné alternace typu měkčení, např. *r/ř, c/č, s/š* aj., nejsou již tak obecné, neuplatňují se u všech typů adjektiv a nejsou ani u jednoho typu vždy pravidelné; také před jinými příponami, než jsou uvedeny, např. před příponou *-š(í), -at(ý)* ap., nejsou alternace buď vůbec, nebo jsou specifické, anebo nepravidelné.

Před příponou *-n(í)* dochází k pravidelné alternaci typu tvrdnutí koncových souhlásek *ď/d* a *ť/t,* např. *loď - lodní, ústředí - ústřední, pozdě - pozdní; pouť - poutní, letiště - letištní, zvláště* - zvláštní; alternace ř/r je nepravidelná.

2.0.4.2 U substantiv, v jejichž deklinačních tvarech alternuje *-e-* s nulou (tzv. pohyblivé *-e-*), vychází se při odvozování adjektiv příponami začínajícími souhláskou, jako *-n(í), -n(ý), -nat(ý), -sk(ý),* pravidelně z podob s *-e-*, např. *stavba,* Gpl *staveb - stavební, bitva, bitev - bitevní; jádro, jader - jaderný, válka, válek - válečný, sopka, sopek - sopečnatý; sestra, sester - sesterský, kázeň, kázně - kázeňský, dílna, dílen - dílenský, vojna, vojen - vojenský.* Někdy mívají tuto podobu základu s *-e-* adjektiva i tehdy, je-li tvaroslovná podoba s *-e-* jen hypotetická, reálně se mezi deklinačními tvary nevyskytuje, a kde je tedy alternace motivována jen hláskovou strukturou základu, např. *slunce - sluneční, pochva - poševní, srdce - srdečný* (ale *srdcový!*), *vražda - vražedný, teplo - tepelný, příbuzný - příbuzenský, ministr - ministerský, Chuchle - chuchelský.*

Před příponami začínajícími samohláskou, jako *-í, -in, -it(ý), -iv(ý),* ale i *-ov(ý), -ovsk(ý), -at(ý), -ovat(ý), -ovit(ý), -ouc(í)* a *-ův,* tvoří ovšem slovotvorný základ pravidelně podoby s nulou, např. *lev,* Gsg *lva - lví, jezevec, jezevce - jezevčí, sestra,* Gpl *sester - sestřin, větev, větve - větvitý, písek, písku - písčitý, vejce,* Gpl *vajec - vejčitý; lež, lži - lživý, vášeň, vášně - vášnivý; válec, válce - válcový, květen, května - květnový, loutna,* Gpl *louten - loutnový, švestka,* Gpl

švestek - švestkový; Kašpárek, Kašpárka - kašpárkovský, Aleš, Aleše i *Alše - alšovský; důlek, důlku - důlkatý, pahorek, pahorku - pahorkatý, kopec, kopce - kopcovitý, stupeň, stupně - stupňovitý, světlo,* Gpl *světel - světloucí, kupec, kupce - kupcův.*

U jmen s kvantitativní alternací kmenové samohlásky mívá slovotvorný základ adjektiva podobu se samohláskou krátkou *(vůz,* Gsg *vozu - vozový, sníh, sněhu - sněhový, líh, lihu - lihový, bůh, boha - boží);* ojediněle se krátí (a mění) samohláska základu i u jmen, které v tvaroslovném paradigmatu mají jen samohlásku dlouhou *(bříza, břízy - březový).*

2.0.4.3 Vedle tvoření z úplného (derivovaného) kmene se u adjektiv poměrně často, nikoli však pravidelně, uplatňuje tvoření z kmene primárního, zbaveného slovotvorných přípon, např. přípony *-n(a)* (před příponou *-n(í), továrna - tovární, pokladna - pokladní*), *-k(a)* (před *-n(ý), pojistka - pojistný, památka - památný, horečka - horečný, horečnatý,* a před *-sk(ý), jeptiška - jeptišský, Polička - poličský*), řidčeji *-(e)c (hostinec - hostinský), -(e)k (pacholek, pacholský), -k(y) (Benátky - benátský), -k(o) (Jevíčko - jevíčský), -sk(o) (Lipsko - lipský), -ost (společnost - společenský).* Z cizích přípon se častěji odsouvají *-um/-ium (studium - studijní, muzeum - muzejní)* a *-ie (provincie - provinční, periférie - periferní).*

Jiné typy alternací jsou buď nepravidelné, anebo jsou vázány na specifické slovotvorné typy adjektiv, a jsou proto připojeny k výkladu u těchto typů.

2.0.5 Vedle základního aspektu prostě pojmenovacího se v slovnědruhové kategorii adjektiv zvlášť výrazně projevuje pragmatický aspekt hodnotící nebo kvalifikující. Z tohoto aspektu se pak adjektiva jeví buď jako neobsahující hodnocení (adjektiva vztahová, relační; pro zdůraznění absence hodnotícího odstínu se někdy nazývají též prostě nebo čistě vztahová), anebo hodnocení obsahující (adjektiva jakostní, kvalitativní).

Vzájemný poměr adjektiv vztahových a jakostních se reflektuje i v slovotvorném systému samém. V obou základních mutačních subkategoriích, v adjektivech deverbativních a desubstantivních, jsou slovotvorné typy, které mají buď výhradně, nebo alespoň převážně funkci vytvářet adjektiva jakostní.

Právě poměr mezi adjektivy vztahovými a jakostními, zejména neustálé procesy „zjakostňování" a „odjakostňování" adjektiv, je stálým zdrojem napětí v této slovotvorně-sémantické oblasti, určujícím také její dynamiku (srov. též IV 1 B 3.2, α β).

2.1 PŘÍDAVNÁ JMÉNA ODVOZENÁ ZE SLOVES

2.1.1 Kategorie transpoziční

2.1.1.1 Slovesná (verbální) adjektiva

2.1.1.1.0 Pojmenovávají děj motivujícího slovesa jako vlastnost (příznak), na rozdíl od ostatních dějových adjektiv je to kategorie transpoziční. Zachovávají slovesný rod, vid, vyjadřují relativní čas, podržují si rekci a vůbec valence motivujícího slovesa.

Kategorie relativního času se podílí na konstituování jednotlivých typů pouze u slovesných adjektiv aktivních, u pasívních se uplatňuje jen sekundárně jako následek vidové příslušnosti motivujícího slovesa. V zásadě se od nich netvoří další derivace (adjektiva 2. a 3. stupně vlastnosti, adverbia a abstraktní substantiva), neužívá se jich jakožto predikátu - to je sbližuje s adjektivy účelovými.

Jsou těsně spojena se systémem tvarů motivujících sloves, z hlediska slovotvorného jsou to však v současném jazyku už plnoprávná adjektiva, s ostatními (vlastními) dějovými adjektivy těsně systémově spjatá (mj. existencí širokého přechodového pásma mezi nimi a vlastními dějovými adjektivy).

Jsou vesměs citově nezabarvená, neexpresívní. Pro pojmenovávací potřeby terminologické se jich užívá jen zřídka *(kráčející exkavátor, nakloněná rovina).*

2.1.1.1.1 Aktivní verbální adjektiva pro současný děj - typ *„dělající"*

Pojmenovávají aktuální (popř. obecně pojatý) děj současný s dějem určitého slovesa, slovotvorně transponovaný ve vlastnost a formálně převedený do slovnědruhové kategorie adjektivní.

Ze synchronního hlediska je to typ konverzně-derivační, nelze jej považovat za pouhou součást systému tvarů motivujícího slovesa (adjektiva tohoto typu nelze formálně spojovat s tvarem pro mužský rod přechodníku, jejich význam nelze pomocí významu přechodníku postihnout, na rozdíl od přechodníku jsou součástí běžné slovní zásoby a hojně frekventována; jejich označování jakožto zpřídavnělé přechodníky není proto z hlediska současného jazyka vhodné). Existuje paralelnost mezi slovotvornou stavbou těchto adjektiv, tvarem 3. os. pl. préz. slovesa a tvarem přechodníku pro současnost, není však úplná (srov. *pečou* × *pekoucí*, novotvar *pečící*). Jsou motivována v současném jazyku slovesem jako celkem, odvozovacím základem je prézentní kmen slovesa.

Formant je tvořen komplexním sufixem a morfologickou charakteristikou

vzoru „jarní". Sufix se skládá ze stabilního komponentu **-c** a předcházejícího variabilního spojovacího komponentu (konektu); má tedy variantní podoby: **-ou-c(í), -í-c(í), -ejí-c(í), -ají-c(í).**

Tato adjektiva jsou fundována výhradně slovesy nedokonavými. Netvoří se od sloves neosobních. Zřídka se tvoří od sloves označujících tělesné a duševní stavy a pocity s neosobním činitelem děje *(bolící).* Mohou se stávat východiskem pro substantivizaci *(cestující, pracující).*

Mohou někdy suplovat adjektiva účelová *(řídící učitel, kráčející exkavátor, vedoucí úloha);* dezaktualizace může přecházet v kvalifikační pojetí vlastnosti *(překvapující* ‚překvapivý', *pomíjející* ‚pomíjivý'*).* To vede v některých případech k rozšíření derivačních možností, někdy i k přetvoření slovotvorné stavby samého adjektiva rozšířením o relační dějovou příponu **-n(ý):** srov. *kající – kajícný,* a nakonec ke konstituování nového typu vlastních dějových jmen s příponou **-cn(ý)** (viz 2.1.2.1.1.5). Od sloves jednotlivých vzorů se tvoří adjektiva příponami:

2.1.1.1.1.1 -ou-c(í):

a) „nést": *nesoucí, vezoucí, třesoucí;* neprav. *jdoucí, jsoucí; vědoucí;*
b) „péct": *pekoucí, tekoucí, tlukoucí; řkoucí* (z přít. kmenu); objevují se však i novotvary typu *pečící;*
c) „třít": *troucí, mroucí, meloucí;* ale pronikají i novotvary *třící, vřící;*
d) „brát": *beroucí, peroucí; lhoucí* od vz. „mazat";
e) „tisknout": *táhnoucí, tisknoucí; blednoucí;*
f) „minout": *tonoucí, vanoucí.*

2.1.1.1.1.2 -í-c(í):

a) „mazat": *píšící; ptačící/plakající, kážící/kázající;*
b) „krýt" a „kupovat": *kryjící, bijící; kupující, pociťující, konstruující;*
c) „prosit" a „trpět": *prosící, bájící; bydlící* (k „bydlit" i „bydlet"), *trpící, držící;* neprav. *bojící se, spící, stojící.*

2.1.1.1.1.3 -ají-c(í):

a) „dělat", popř. „kopat": *dělající, dávající;* neprav. *mající; kopající;*
b) „mazat" a „brát": *mazající, kousající, skákající, stonající; hrabající.*

2.1.1.1.1.4 -ě(e)jí-c(í):

a) vzor „sázet": *sázející, střílející;*
b) slovesa kolísající mezi vzory „sázet" a „trpět" mají dubletní tvary: *slzející/slzící, bujející/bující;* neprav. *chtějící/chtící.*

2.1.1.1.2 Aktivní verbální adjektiva pro předcházející děj - typy *„udělavší", „přišlý"*

Pojmenovávají děj, který proběhl a byl ukončen před dějem určitého slovesa, transponovaný ve vlastnost slovnědruhově vyjádřenou adjektivem. Tuto vlastnost lze vyjádřit jednak konverzně-derivačním typem s příponou *-(v)š(í)*, jednak konverzním typem adjektivizovaných *l*-ových participií.

2.1.1.1.2.1 Adjektiva s příponou **-(v)š(í)** - typ *„udělavší"*

Jsou ve vztahu se slovesnými aktivními adjektivy pro současný děj, diferencuje je protiklad relativního času (současnost - předčasnost), odlišuje je dále to, že byla jako typ do spisovné češtiny přejata (z ruštiny) až v nové době, pociťují se jako útvary značně knižní, zastaralé, až umělé. Potenciálně se tvoří paradigmaticky, jsou však omezena na psaný jazyk a jejich frekvence je minimální. Nesubstantivizují se a nepřecházejí do kategorie vlastních dějových adjektiv (kromě *byvší*). Nejsou východiskem derivací. Jsou na pomezí konverze a derivace: z hlediska současného jazyka je nelze už jednoznačně chápat jako motivované tvarem minulého přechodníku a nazývat je zpřídavnělými přechodníky.

Tvoří se z minulých kmenů dokonavých sloves (kromě *byvší* a *chtěvší*).

a) Přípona **-vš(í)**: tvoří se jí adjektiva od všech slovesných vzorů s otevřeným minulým kmenem: *přikryvší, ohnuvší, uťavší/utnuvší, pronajavší/pronajmuvší, poprosivší, vytrpěvší, nasázevší, udělavší, nabravší, namazavší, vybojovavší, zorganizovavší.*

b) Přípona **-š(í)**: od sloves vzorů „nést" a „péct": *přinesší, upekší;* neprav. *přijedší, přišedší.* Jejich frekvence je dnes téměř nulová.

c) Oběma variantami přípony se tvoří adjektiva od sloves vzoru „tisknout"; útvary s variantou *-š(í)* jsou však už zcela archaické: *natisknuvší/natiskší.*

2.1.1.1.2.2 Adjektivizovaná aktivní participia, zakončená na **-l(ý)** - typu *„přišlý"*

Významově jsou synonymní se slovesnými aktivními adjektivy pro předchozí děj. Na rozdíl od nich se netvoří paradigmaticky, jsou však naopak většinou slohově nepříznaková. Tvoří se od sloves dokonavých (vyjma *bývalý*), nejčastěji předponových, výhradně podmětových, a to z činného příčestí; jejich význam lze pomocí tohoto příčestí postihnout (jde tedy o typ čistě konverzní, srov. *padlý* ‚ten, který padl'). Snadno nabývají hodnotících kvalifikačních významů; tento typ se proto synchronně stýká „ prolíná s kategorií dějových adjektiv charakterizačních (2.1.2.1.1), a zvláště s kategorií aktivních dějových

rezultátových adjektiv (2.1.2.1.2); je mezi nimi široké přechodové pásmo a mnohé adjektivní útvary se řadí ve svých různých významech simultánně do typů kategorie adjektiv slovesných i kategorie adjektiv dějové vlastnosti.

Jsou zároveň i v systémovém vztahu s pasívními verbálními adjektivy (2.1.1.1.3). Některá adjektiva na *-l(ý)* jsou totiž motivována reflexívními slovesy (pak na rozdíl od adjektiv na *-vš(í)* nezachovávají reflexívní morfém *se*). V tom případě je však často možná i sémantická motivace pasívními tvary slovesa (*smáčklý* ‚který se smáčkl bez vědomého zásahu externího činitele děje', nebo ‚který byl někým záměrně smáčknut'). Pokud je adjektivum motivováno předmětovým přechodným slovesem, je možné jen toto pasívní pojetí *(probdělá noc, přestálá choroba)*; tato pasívní adjektiva na *-l(ý)* jsou však intelektualizačním procesem ze spisovného jazyka vytlačována.

Aktivní slovesná adjektiva tohoto typu bývají derivačním východiskem pro tvoření názvů nositelů vlastnosti formantem *-(e)c (přistěhovalec)* a názvů výsledků děje *(usedlina)*.

Tvoří se od sloves těchto vzorů:

a) „nést": *zalezlý, rozkvetlý, roztřáslý;*
b) „péct": *speklý, rozmohlý, uteklý;*
c) „třít": *vytřelý, vyvřelý,* ᶠ*rozevřelý;*
d) „mazat": *vystonalý,* ᶠ*selhalý;*
e) „tisknout": *padlý, lehlý; prochladlý, proběhlý;*
f) „minout": *přilnulý, uplynulý,* ᶠ*vyšinulý;*
g) „krýt": *ožilý, roztálý,* ᶠ*rozvilý;*
h) „kupovat": *nastěhovalý, přicestovalý* (jen ojed.);
ch) „prosit": *opozdilý, zhřešilý* (jen ojed., pouze útvary příležitostné: ᶠ*rozkročilý,* ᶠ*přiženilý*, zachovávají význam čistě transpoziční);
i) „trpět": *vykypělý, zduřelý, vyčpělý;*
j) „sázet": od sloves změny stavu s předponou *z-* téměř paradigmaticky: *zvápenatělý, zvědečtělý, zvulgárnělý;* vzniká mnoho útvarů slohově omezených a příležitostných, někdy i bez doloženého motivujícího slovesa *(zeskutečnělý)*; od jiných předponových sloves tohoto vzoru se tvoří zřídka: *rozbahnělý,* ᶠ*odnárodnělý;*
k) „dělat": *spadalý, zbělalý, zteplalý;*
l) nepravidelná: *přibylý (z-), přišlý, nastalý.*

2.1.1.1.3 Pasívní verbální adjektiva

2.1.1.1.3.0 Pojmenovávají pasívní děje transponované slovnědruhově v adjektivum, jejichž patientem je substantivum tímto adjektivem určované. Tvoří se z trpného příčestí sloves tím, že k jeho tvaroslovnému kmenu přistupuje

morfologická charakteristika vzoru „mladý"; jde o typ konverzní. Distribuce zakončení **-n(ý)/-t(ý)** je plně ve shodě s rozložením tvarotvorných přípon trpných příčestí.

Spolu s aktivními verbálními adjektivy pro současný děj vytváří tento typ centrum kategorie verbálních adjektiv, na rozdíl od aktivních verbálních adjektiv je zde však kategorie mluvnického času neutralizována.

Tvoří se zcela pravidelně od předmětových sloves přechodných, a to i od reflexív *(uvědomovat si něco → uvědomovaný)*, reflexívní morfém však odpadá. V řadě případů se tvoří i od předmětových sloves nepřechodných, a to zvl. tam, kde neakuzativní objekt může být pojat jako substance přímo zasahovaná dějem *(cloumaný, dosažený, odříkaný* - k *odříkat se něčeho - posmívaný, ubližovaný, vzpomínaný)*.

Protiklad pasívnost - aktivnost je u těchto adjektiv zčásti neutralizován, a to zvl. tam, kde je adjektivum motivováno i nepasívním reflexívním slovesem *(přitisknutý* ‚který byl přitisknut nebo se přitiskl', *postavený, ztopořený)*. Je-li adjektivum tohoto typu motivováno slovesem nepředmětovým, má význam aktivní primárně nebo výlučně *(ochrnutý, oprýskaný, podařený, zhnisaný, zkrachovaný)* - naopak pasívní význam jsou s to vyjadřovat i verbální adjektiva aktivní *(prostouplý, prolezlý*, srov. 2.1.1.1.2.2).

Adjektiva tohoto typu snadno a masově přecházejí do kategorie adjektiv dějové vlastnosti (2.1.2.1.1.4), a to tím, že nabývají hodnotících významů; mezi oběma kategoriemi tím vzniká široké přechodové pásmo, týž útvar může často v různých významech patřit do obou kategorií. Užitím pro potřeby terminologie v rámci sousloví se adjektiva tohoto typu dezaktualizují a automaticky přecházejí do kategorie adjektiv dějové vlastnosti.

2.1.1.1.3.1 Adjektiva na **-n(ý)** - typ *„(u)dělaný"*: jsou motivována slovesy vzorů

a) „nést": *(při)nesený, (u)metený*; „péct/péci": *(u)pečený, (při)vlečený*; „třít": *(u)třený*; „tisknout": *(na)tištěný, (vy)vržený, (do)sažený*; „prosit": *(po)prošený, (u)hájený*; „trpět": *(vy)trpěný, (u)slyšený*; „sázet": *(na)sazený, (pro)vázený*;

b) „dělat": *(u)dělaný, (na)sekaný*; „kopat": *(vy)kopaný, (u)kolébaný*; „brát": *(na)braný, (na)cpaný*; „mazat": *(na)mazaný, (do)tázaný*;

c) „kupovat": *(na)kupovaný, (na)roubovaný, (z)likvidovaný*.

Slovesa tohoto typu se tvoří pravidelně, některé útvary mají však minimální frekvenci (např. od sloves vzoru „prosit" adjektiva *louděný, okusený* n. *okušený*).

2.1.1.1.3.2 Adjektiva na **-t(ý)** - typ *„přitisknutý“*; jsou motivována slovesy vzorů:

a) „tisknout“: *(vy)křiknutý, (vy)tisknutý, odemknutý, (vy)vrhnutý* (dublety jako *napadnutý, přitáhnutý, roztrhnutý, vystihnutý* se šíří);
b) „minout“: *(vy)sunutý, (na)hrnutý, ochrnutý;*
c) „začít“: *začatý, (za)jatý, (u)ťatý;*
d) „krýt“: *(po)krytý, (u)mytý, zahřátý.*

2.1.2 Kategorie mutační

2.1.2.1 Adjektiva příznačné dějové vlastnosti

Tuto slovotvornou kategorii tvoří adjektiva, kterými se substanci připisuje vztah k ději jakožto příznak víceméně statického rázu a stabilní; tento příznak je přitom sémanticky nějak úže vymezen (tím se odlišují od široce relačních dějových adjektiv), není však vyhraněně specializován (tím se odlišují od účelových a pasívních možnostních adjektiv). Je to kategorie vnitřně dost nehomogenní a nekompaktní, projevuje se v ní značné napětí mezi poměrně stabilním centrem a rozsáhlou oblastí periferní, která se překrývá s periferiemi jiných adjektivních slovotvorných kategorií a tvoří s nimi široká přechodová pásma.

2.1.2.1.1 Charakterizační dějová adjektiva

Pojmenovávají aktivní relativně stálou charakteristickou vlastnost substance. Tuto kategorii tvoří centrální slovotvorný typ s příponou *-v(ý)* a jejími variantami, a dále přechodový typ s příponou *-l(ý)* a periferní typy s příponami *-(i/a/u)t(ý), -(c/č)n(ý)* aj.

2.1.2.1.1.1 Adjektiva s příponou **-v(ý)** a jejími variantami - typ *„hravý“*

Pojmenovávají primárně vlastnosti spočívající v tom, že se substanci (člověku, zvířeti) připisuje časté, nápadné, nadměrné nebo jinak od průměru odchylné konání neaktuálně pojatého děje nebo sklon k němu. Vlivem hojných sémantických posunů se v mnoha případech staly určovanými výrazy i pojmenování substancí neživých, následkem toho se vedle základního slovotvorného významu ‚mající sklon k něčemu, často něco konající‘ staly součástí slovotvorného významu tohoto typu i významy jako ‚projevující něco, působící něco‘ apod. (*vzrušivý* znamená jednak ‚mající sklon se vzrušovat, snadno se vzrušující‘, jednak ‚vyvolávající, působící vzrušení‘ atd.; adjektiva jako *namáhavý, přesvědčivý* atd. už primární význam obvykle vůbec nevyjadřují).

Motivujícím výrazem jsou především slovesa akční, jen druhotně stavová. Vyloučena jsou slovesa změny stavu a akční slovesa determinovaná *(běžet* apod.*)*. Pojmenovávaný děj není chápán jako aktuální a jednorázový, a to ani tehdy, je-li motivující sloveso dokonavé (*povzbudivý* ‚vyznačující se časově neomezenou schopností povzbudit, povzbuzovat'); pojmenovávají-li děj jednorázový, přecházející sémanticky do sféry kategorie adjektiv slovesných *(povzbudivý* je pak synonymem k *povzbuzující)*.

Tvoří se především z minulého kmenu sloves vzorů „prosit" a „dělat" sufixem **-v-** a jeho variantou **-iv-** od sloves typu „sázet"; tvoření adjektiv od ostatních slovesných typů má ráz periferní. Také variantní sufix **-av-** má postavení periferní. Všechny tyto sufixy se spojují s tvaroslovnou charakteristikou vzoru „mladý". V zásadě se netvoří od sloves typu „tisknout", „minout" a „kupovat".

V rámci tohoto typu se uplatňují rozšířené varianty **-liv(ý), -lav(ý), -nliv(ý), -enliv(ý); -čiv(ý), -čliv(ý), -tiv(ý), -tliv(ý), -zliv(ý);** hojněji z nich je zastoupena jen varianta *-liv(ý)*, ale i ta je dnes neproduktivní. Tyto varianty vstupují do složitých konkurenčních vztahů jednak se základním formantem *-(i)v(ý)*, jednak mezi sebou navzájem. Kromě toho konkurují slovotvorné formanty tohoto typu někdy také s formanty jiných adjektivních dějových kategorií, zvl. s formantem *-n(ý)* (např. *vábivý - vábný, otáčivý - otočný*, útvary s *-n-* jsou však často slohově příznakové) a s formantem účelovým *-c(í) (napodobivý - napodobovací, dávivý - dávicí* apod.). Ztrátou příznaku aktivnosti nabývají útvary s formantem *-v-* někdy schopnosti pojmenovávat pasívní možnostní vlastnost a vstupují pak do konkurenčních vztahů s adjektivy této slovotvorné kategorie *(spolehlivý; natáčivý)*.

Adjektiva tohoto typu se uplatňují především v terminologii, např. *svítivý, počínavý, střídavý, třaskavý, bukavý, dědivý, rozbřídavý*. Zároveň však má tento typ i rozsáhlou a pestrou periférii útvarů slohově a frekvenčně omezených, expresívních, často jen příležitostně tvořených, většinou pro potřeby uměleckých stylů (ᶠhrůzlivý, ᶠrozkošivý, ᶠspletivý). Přípona **-v(ý)** odvozuje adjektiva od sloves vzorů:

a) „dělat": *blikavý, čenichavý, praskavý; hrkotavý, skřehotavý* (s paralelní motivací dějovým substantivem na *-ot*); *posedavý, prozíravý; káravý, poutavý; odmítavý, napínavý, odmlouvavý, prolínavý; hloubavý;* od reflexív: *míhavý, rozbíhavý, vtíravý; smrákavý; stýskavý;*

b) „prosit": *čadivý, hýřivý; hojivý, rdousivý; napodobivý, oslnivý; hrozivý;* od reflexív: *parádivý, štítivý;*

c) „brát": *dravý, rvavý, štvavý;* „mazat": *lhavý, mazavý, psavý;* „krýt": *hravý, smavý, nyvý* - jen zřídka;

d) „kupovat" (zcela ojed.): *stěhovavý*.

Varianty **-av(ý)** a **-iv(ý)**

a) Přípona **-iv(ý)** přistupuje k základům sloves vzorů „trpět" a „sázet", zříd-

ka k základům jiným (kromě vzoru „prosit"): *ječivý, řičivý, skučivý; svědivý; blyštivý; burácivý, kráčivý, dovádivý; pomíjivý; kácivý, otáčivý; hřejivý, lechtivý.*

b) Přípona **-avý** přistupuje k slovesným základům všech slovesných tříd ostatních: *lezavý, třesavý, žhavý, přilnavý, pijavý, bručavý, čpavý, bolavý, voňavý, měňavý, obětavý* (s paralelní motivací substantivem *oběť*).

Varianty **-lav(ý)** a **-liv(ý)**

Jde o podtypy výrazně hodnotící, někdy expresívní; zčásti jsou to dubletní útvary k adjektivům se základním formantem *-v(ý)* (kromě *hořlavý, křiklavý*); odvozovacím základem je primární kmen slovesa, u sloves vzorů „trpět" a „sázet" plný minulý kmen *(trpělivý).* Některá jsou paralelně motivována substantivem *(smradlavý; svárlivý);*

a) **-lav(ý):** *hořlavý, mazlavý, měnlavý, stydlavý, třaslavý;*

b) **-liv(ý):** *citlivý, pečlivý, pohrdlivý, přičinlivý, přitažlivý, spolehlivý, srážlivý, stydlivý, svárlivý, škodlivý; mlčelivý, snášelivý, trpělivý.*

Ostatní varianty:

a) **-nliv(ý)** (od sloves vzorů „dělat", „trpět" a „sázet"): [z]*doufanlivý, trvanlivý, zdánlivý; mlčenlivý, zdrženlivý; snášenlivý, učenlivý, úpěnlivý;*

b) **-čiv(ý)** (od sloves vzoru „sázet", zřídka jiných): *sháněčivý, zahálčivý; palčivý, uhrančivý;* varianta **-čliv(ý)** jen stupňuje expresivitu útvarů na *-čiv(ý):* [e]*sháněčlivý,* [e]*uhrančlivý;*

c) **-tiv(ý):** *brečtivý, plačtivý;*

d) **-tliv(ý):** [f]*pohnutlivý, zapomnětlivý;*

e) **-zliv(ý):** *bázlivý* (vzhledem k *bázeň* je zde formant *-livý*).

2.1.2.1.1.2 Adjektiva s příponou **-l(ý)** - typ *„bdělý"*

Je to slovotvorný typ neproduktivní, zahrnuje však útvary značně frekventované. Tato adjektiva pojmenovávají dějové vlastnosti stálé, pro určovanou substanci příznačné a přitom časově neurčené (to je odlišuje od typu aktivních slovesných adjektiv na *-lý*, viz 2.1.1.1.2.2). Synchronně je nelze chápat jako související s *l*-ovým tvarem (činným příčestím); *-l-* je v těchto útvarech plně příponou (na rozdíl od adjektiv rezultátových, viz 2.1.2.1.2). Na rozdíl od slovesných adjektiv na *-l(ý)* se stupňují pravidelně, tvoří se z nich adverbia a substantiva abstraktní vlastnosti s formantem *-ost.*

Neuplatňují se tu sekundární nebo paralelní motivace dějovým substantivem (kromě *vzteklý*). Motivující slovesa jsou vesměs subjektová nedokonavá, a to základní nebo druhotná imperfektiva. Sekundárně se do tohoto typu přesouvají některá rezultátová adjektiva motivovaná slovesy dokonavými, v souvislosti s tím se zesiluje sémantický motivační vztah adjektiv k paralelnímu slovesu nedokonavému (srov. *uznalý*, pův. ‚který uznal něco', synchronně

‚který uznává', obdobně *zchytralý* apod.); zvlášť zřetelný je tento posun tam, kde se oslabuje nebo mizí sémantický vztah k fundujícímu slovesu *(oplzlý, otrlý, rozpustilý, spanilý, urostlý* atd.*)*. Pasívní význam mají tato adjektiva jen ojediněle a nesystémově *(domnělý, podezřelý; obvyklý)*.

Jsou motivována slovesy vzorů
a) „péct" *(vleklý)*, „nést" *(vlezlý)*;
b) „tisknout" *(lesklý, táhlý)*, „minout" *(plynulý)*,
c) „trpět" *(bdělý, souvislý* - z primárního kmene slovesa),
d) „sázet" *(skvělý, umělý)*,
e) „prosit" (jen útvary slohově omezené),
f) „dělat" *(dbalý, trvalý, znalý, zoufalý)*.

2.1.2.1.1.3 Adjektiva s příponami **-at(ý), -it(ý), -ut(ý)** - typy *„sršatý", „náležitý", „tekutý"*

Je to typ zcela neproduktivní. Kromě několika adjektiv sem patří většinou útvary slohově omezené, zvláště archaické, což se projevuje i v některých anomáliích, pokud jde o podobu kmene a alternace. Uplatňují se tu ojediněle paralelní nebo sekundární motivace substantivem *(špásovitý)*. Omezeně se jich využívá pro potřeby odborného názvosloví *(spojitý, ležatý)*.

a) Přípona **-at(ý);** byla jí odvozena např. adj. *ležatý, nestydatý, sršatý, ježatý*.
b) Přípona **-it(ý);** patří sem např. adj. *náležitý, roztržitý, pracovitý, trucovitý (pánovitý* lze chápat i jako desubstantivní adj. podobnostní*)*; u adjektiv motivovaných slovesy vzoru „prosit" lze vyčlenit alternativně základní formant **-t(ý):** *vlnitý; sklonitý, složitý* (pasívní význam je už silně oslaben), *zavalitý*.
c) Přípona **-ut(ý);** patří sem adj. *tekutý, běhutý, smrdutý, visutý, třeskutý*.

2.1.2.1.1.4 Adjektiva s příponou **-n(ý)** - typ *„osvědčený"*

Formant je primárně určen pro tvoření trpných slovesných adjektiv. Poměrně četná adjektiva takto tvořená nabyla však možnosti vyjadřovat aktivní nerezultátovou charakteristickou vlastnost. K tomu přispívá řada okolností, zvláště je to neutralizace vztahu agens-patiens, nerezultátové chápání děje (třebaže jde o útvary motivované dokonavými slovesy), zesílené chápání vlastnosti jako trvalé a příznačné, různé procesy lexikalizační, přenášení významu atd. Nejde proto o slovotvorný typ plně konstituovaný a vyhraněný, přesto však je existence této adjektivní skupiny jako typu faktem povahy už slovotvorné. Lze sem zařadit adj. jako *nafoukaný, nenažraný, odhodlaný, odměřený, osvědčený, soustředěný, spřátelený, ukvapený, umíněný, zamračený* aj.

Dvě skupiny sem patřící nabyly povahy systémových podtypů. Jsou to adjektiva typu *„uběhaný"* a *„rozpovídaný"*. Ta lze ze synchronního hlediska vztahovat k prefigovaným motivujícím slovesům jen formálně; je proto možné

pojímat je i jako útvary prefixálně-sufixální (např. *ulekaný* ‚ten, kdo se často, snadno leká, bázlivý', a nikoli ‚ten, který byl ulekán'; proti tomu *uleknutý*, tj. ‚ten, který se ulekl').

Adjektiva těchto dvou podtypů jsou motivována valnou většinou nepředponovými nedokonavými podmětovými slovesy (nereflexívními i reflexívními), a to především vzorů „dělat", „prosit", „trpět". Konkurují s adjektivy tvořenými formantem *-v(ý) (ubreptaný - brebtavý, rozpovídaný - povídavý)*. Jsou zřetelně neintelektuální (zcela vyloučena jsou z odborné oblasti) a expresívně zabarvená.

a) Složený příponově-předponový formant **u- -n(ý):** *ubreptaný, unaříkaný, upovídaný, usmrkaný, uspěchaný; umračený, uřečněný; ukřičený, uslzený; ulhaný, uřvaný,* ˡ*urozumovaný*.

b) Složený formant **roz- -n(ý):** *rozběhaný, rozfňukaný, rozchechtaný; rozdychtěný, rozhýřený, roztoužený; rozkřičený, rozmrzený, rozkašlaný;* ojediněle i s formantem **roz- -t(ý):** *rozesmátý, rozevlátý*.

Pozn. Jako pojmenování nerezultátové aktivní charakteristické vlastnosti lze chápat i některé útvary s jinými prefixy, např. *nabručený,* ˡ*ohnípaný, prolhaný, promlsaný* atd.

2.1.2.1.1.5 Adjektiva s příponami **-cn(ý), -čn(ý)** - typy *„horoucný", „vyběračný"*

První z nich vznikla sufixací aktivních slovesných adjektiv na *-c(í)* příponou *-n(ý)*, druhá perintegrací přípony adjektiv tvořených příponou *-n(ý)* od činitelských substantiv s příponou *-č-*.

a) Přípona **-c-n(ý):** Patří sem adj. z prézentních kmenů sloves jako *kajícný, přejícný, mohoucný, pomíjejícný, vroucný, vědoucný, jsoucný, horoucný,* ˡ*živoucný*. Pasívní význam má *žádoucný*, anomálně je tvořeno *bojácný*.

b) Přípona **-č-n(ý):** Adjektiva tohoto typu jsou motivována slovesy předmětovými (přechodnými i nepřechodnými), ojediněle podmětovými, a to nedokonavými (kromě *povalečný, setrvačný*). Paralelně mohou být motivována činitelskými substantivy na *-č*, jde však většinou o motivaci čistě formální. Existují i mnohá adjektiva, k nimž činitelské substantivum neexistuje nebo je slohově a frekvenčně omezeno. Jsou někdy v synonymických a konkurenčních vztazích k adjektivům na **-v(ý)** *(vemlouvavý - vemlouvačný* apod.*)*. Adjektiva tohoto typu jsou motivována nedokonavými slovesy vzoru „dělat" *(posměvačný, pomlouvačný, poživačný* ap., k dokonavému slovesu se formálně vztahuje *setrvačný* a útvar s už zčásti zastřenou motivací *uštěpačný)*, slovesy vzoru „kupovat" *(panovačný, rozkazovačný)*; formálně se k slovesu vz. „sázet" vztahuje ˡ*povalečný* (vedle ˡ*povalovačný*). Zastřenou motivaci má adj. *ustavičný* s variantním formantem **-vičný**.

2.1.2.1.1.6 Adjektiva zcela neproduktivních typů a izolovaná

Vesměs jde o adjektiva s oslabeným motivačním vztahem a zastřenou slovotvornou strukturou. Patří sem adjektiva zvl. s formantem **-m(ý)** *(kradmý, svismý; vidomý, lakomý* - obě s variantním sufixem *-om-)*, s formantem **-r(ý)** *(bodrý, mokrý, kyprý)*, **-k(ý)** *(hybký, prudký, sypký; horký, hořký, křepký)*.

2.1.2.1.2 Aktivní vlastnostní rezultátová adjektiva - typ *„zhýralý"*

2.1.2.1.2.0 Pojmenovávají neaktuální aktivní relativně trvalou, pro substanci příznačnou dějovou vlastnost jakožto výsledek dříve proběhnuvšího a ukončeného děje.

Jejich slovotvorným pozadím je **l-ové** (činné) příčestí motivujícího slovesa; na rozdíl od adjektivizovaných činných příčestí na *-l(ý)* (2.1.1.1.2.2) nejde zde však o prostou slovnědruhovou transpozici, protože tato adjektiva mají už více nebo méně zřetelně význam jakostní. Tento fakt, jakož i existence variant formantů **-el(ý)** a **-il(ý)** opravňují pojímat tento typ jako konverzně-derivační a element *-l-* sekundárně jako sufix. Jde tedy o typ přechodný, stojící mezi typem čistě konverzním (2.1.1.1.2.2) a typem derivačním (2.1.2.1.1.2). Přechodnost tohoto typu jako celku se promítá i do jednotlivých adjektiv, u nichž může být někdy zřetelnější významová složka dějová *(opilý)*, jindy rezultátová, stavová *(otužilý)*.

Jsou motivována dokonavými slovesy (v tom se odlišují od adjektivizovaných příčestí na *-l(ý)*), a to především slovesy podmětovými, a z nich zase v prvé řadě slovesy změny stavu. Od nedokonavých sloves jsou odvozeny jen ojedinělé izolované útvary *(zralý, rodilý, rostlý)*. Hojně se u nich uplatňují sekundární motivace (*zpředmětnělý* ← 1. zpředmětnět, 2. předmětný, 3. předmět).

Existuje početná skupina adjektiv tohoto typu, která vedle základního slovotvorného významu mají systémově i význam modifikační; ta lze pak chápat i jako prefixálně-sufixální (*nafialovělý* 1. ‚mající vlastnost vzniklou proběhnutím děje, tj. nafialovění', 2. ‚trochu, poněkud fialový, jsoucí do fialova').

2.1.2.1.2.1 Základní odvozovací formant je tvořen příponou **-l-** (geneticky totožnou s tvarotvornou příponou činného příčestí) a tvaroslovnou charakteristikou vzoru „mladý". Formant se připojuje k minulému kmenu motivujícího slovesa (existujícího buď reálně, nebo - a to poměrně často - jen potenciálně). Vedle toho existují i dvě podoby variantní, **-ě(e)l(ý)** a **-il(ý)** (tvoří se jimi většinou jen adjektiva slohově a frekvenčně omezená).

Adjektiva tohoto typu jsou principiálně aktivní, avšak poměrně značný počet útvarů tohoto typu je ve vztahu konkurence s rezultátovými dějovými adjektivy pasívními. V současné spisovné češtině je však zcela zřetelná ten-

dence k tomu oba typy na základě slovesně rodového principu odlišit (u aktivních rezultátových adjektiv je tato tendence silnější). Lze rozlišit tři typy této konkurence: a) obě adjektiva mají význam pasívní *(probdělý - probděný*, lexikalizováno je *posedlý)*; b) oba útvary mají víceméně zřetelný význam aktivní *(zakaboněný - zakaboněný, zkrachovalý - zkrachovaný)*, c) slovesný rod je alespoň u jednoho členu dvojice neutralizován *(poněmčilý - poněmčený)*.

Tento slovotvorný typ má stabilizované centrum, tvořené běžně užívanými, slohově bezpříznakovými adjektivy (pro potřeby odborného názvosloví se jich však využívá poměrně málo, srov. např. *zkorkovatělý, zdvojčatělý*). Zároveň však má tento typ i velice rozsáhlou periférii útvarů slohově omezených, často i tvořených nesystémově. Bohatě se jich využívá zvl. v projevech uměleckých; v nich se uplatňují i útvary deprefigované, popř. reprefigované (*pustlý, ohynulý*) a kombinace útvarů už existujících (*odnárodilý → odrodilý, odnárodnělý*). Značný počet útvarů frekvenčně omezených nemá přitom reálně existující motivující sloveso, popř. ani předchozí člen slovotvorné řady (např. *zpantatinštělý*).

2.1.2.1.2.2 Mezi adjektivizovanými příčestími na **-l(ý)** (2.1.1.1.2.2) a tímto typem je rozsáhlá oblast přechodová, hranice mezi oběma typy je nezřetelná a pohyblivá, přičemž typ rezultátových dějových adjektiv se neustále rozšiřuje o adjektiva slovesná (transformační); příznakem jejich přechodu k typu rezultátovému je rozšíření možnosti vzniku dalších derivací (stupňování, tvoření adverbií a abstraktních substantiv), vznik synonymických vztahů k vlastnostním adjektivům jiného typu, vznik hodnotících přenesených významů. Adjektiva tohoto typu jsou motivována slovesy (podle min. kmene) I. třídy: *otekly, převislý, sčetlý* ap., II. třídy: *osmahlý, provlhlý, zapadlý*, III. třídy: *osiřelý, zdrobnělý, zjemnělý* (od deadjektivních sloves změny stavu se tvoří téměř paradigmaticky a navíc existuje velké množství adjektiv tohoto typu, která jsou frekvenčně omezena a k nimž motivující sloveso existuje jen potenciálně), IV. třídy: *nahodilý, pokročilý, způsobilý*, V. třídy: *nabobtnalý, vychytralý, zvětralý*; od sloves VI. třídy jsou jen ojedinělá: *scestovalý, zachovalý*.

2.1.2.1.3 Pasívní rezultátová adjektiva - typ *„okouzlený"*

2.1.2.1.3.0 Pojmenovávají vlastnosti, které vznikly jako výsledek proběhnuvšího a ukončeného pasívního děje (popř. se jako taková alespoň jazykově pojímají), popřípadě jako výsledek děje reflexívního (obvykle jde o vlastnost předpokládající samovolné, cílevědomě nezaměřené probíhání děje, ale není vyloučena ani reflexivita vyjadřující záměrné řízení děje agentem).

Adjektiva tohoto typu jsou primárně motivována formálně a povětšině i sémanticky tvary trpného příčestí. Na rozdíl od pasívních slovesných adjek-

tiv nejde však o typ čistě konverzní. U adjektiv tohoto typu byl v jejich slovotvorném významu přenesen důraz z proběhnuvšího děje na výsledný stav, kvalitu. Následkem toho je možno od těchto adjektiv derivovat adverbia a abstraktní substantiva vlastnosti, stupňovat je a užívat jich v přísudku. Tato adjektiva jsou často motivována i reflexívními slovesy, a to paralelně *(rozesmátý* ← ‚který byl (někým n. něčím) rozesmát' i ‚který se rozesmál'*)*, nebo výhradně *(uhřátý* ← ‚který se uhřál'*)*. Zatímco pasívní participia jako součást soustavy slovesných tvarů i pasívní slovesná adjektiva vyjadřují trpnou perspektivu vždy a nutně, rezultátová pasívní adjektiva s formanty **-n(ý)/-t(ý)** se od vyjadřování této perspektivy zčásti odpoutala a lze je stejně jako aktivní výsledková adjektiva na *-l(ý)* pokládat za typ konverzně-derivační. Morfémový element *-n-/-t-* zde nabyl do jisté míry povahy prostředku derivačního, sufixu, souvztažného ovšem s odpovídající tvarovou příponou trpných participií. Přitom však přechody mezi tímto typem a pasívními slovesnými adjektivy jsou plynulé a uskutečňují se ve značném množství případů přímo uvnitř jednotlivých adjektiv. Vzhledem ke vztahu patiens-agens lze rozlišit tyto skupiny:

a) Adjektiva výrazně patientová; jsou motivována dokonavými předmětovými slovesy přechodnými (např. *okouzlený, podmíněný, zdrcený*), ojediněle nepřechodnými (např. *opovržený, ublížený, unavený* - vzhledem k *být unaven čím*).

b) Adjektiva s neutralizovaným protikladem patiens-agens jsou paralelně motivována dokonavým předmětovým slovesem přechodným a podmětovým slovesem reflexívním *(vzdálený* ‚kdo n. co byl(o) vzdálen(o) kým' nebo ‚kdo se sám vzdálil', nebo ‚kdo n. co je umístěn(o) ve vzdálenosti, bez ohledu na to, kdo n. co toto umístění způsobil'; obdobně *pohněvaný, rozvlněný, vyplašený, znepokojený, zpomalený* ap.*)*.

c) Adjektiva výhradně agentová (např. *zetlený, zkrachovaný*, od reflexív *nabažený, odhodlaný, rozkročený, schoulený, angažovaný*).

Adjektiva tohoto typu jsou principiálně motivována slovesy dokonavými, kromě toho však existují dva silně produktivní podtypy motivované slovesy nedokonavými (viz 2.1.2.1.3.3). Oslabenou motivaci mají přejatá adjektiva, k nimž nebyl přejat zároveň motivující výraz (srov. *blazeovaný, distingvovaný, verzírovaný*), ale i některá domácí adjektiva (např. *přirozený, neomalený, svrchovaný* a rozsáhlá skupina tabuových adjektiv přitvořených k adj. *zatracený* ap.).

Tento slovotvorný typ má rozsáhlé a stabilizované nocionální centrum, tvořené adjektivy slohově ani frekvenčně neomezenými; hojně se jich využívá i pro potřeby odborného názvosloví. Má však i poměrně rozsáhlou periférii adjektiv frekvenčně omezených (expresívních i individuálních okazionalismů).

Synchronně je odvozovacím základem adjektiv tohoto typu minulý kmen slovesa, odvozený kmen adjektiv je totožný s kmenem pasívního participia.

2.1.2.1.3.1 Adjektiva s příponou **-n(ý)** jsou motivována slovesy (podle minulého kmene) I. třídy: *popletený, vypasený, zmatený; namožený; rozechvěný;* II. třídy: *dotčený, utištěný;* III. třídy: *ukřičený; srozuměný, utrmácený, rozbujněný, rozdováděný;* IV. třídy: *narušený, zabydlený, ztřeštěný;* V. třídy: *nadaný, odhodlaný, přehnaný, zklamaný, uplakaný;* VI. třídy: *očarovaný, přetrénovaný, sešněrovaný; zdegenerovaný* atd.

2.1.2.1.3.2 Adjektiva s příponou **-t(ý)** jsou motivována slovesy I. třídy: *nadutý, rozevlátý, zarytý; dojatý, napjatý;* II. třídy: *uleknutý, zakřiknutý; pominutý, uhranutý, zapomenutý;* nepravidelnými: *odbytý, vyjetý* atd.

2.1.2.1.3.3 Nedokonavými slovesy jsou motivovány dva speciální podtypy tohoto typu:

a) Adjektiva pojmenovávající způsob zpracování materiálu - podtyp *„pečený"*

Tento podtyp je vymezen jednak lexikálně sémanticky (pojmenovávají se jím nejčastěji vlastnosti pojaté jako způsob zpracování, ale i vlastnosti jiné, podobně pojaté, např. *číslovaný, plánovaný, trestaný* apod.), jednak lexikálně gramaticky, videm motivujících sloves; ten je u sloves domácího původu vždy nedokonavý. Ze značné části tvoří tento podtyp adjektiva motivovaná přejatými slovesy nedokonavými nebo obouvidovými; proces vidové diferenciace přejatých sloves se reflektuje v tomto adjektivním podtypu jeho dalším vyhraňováním (např. adj. *paragrafovaný* se stává jeho integrální součástí se vznikem slovesného dokonavého neologismu *oparagrafovat* apod.). Adjektiva jsou motivována primárními i sekundárními imperfektivy (vyloučena jsou však slovesa indeterminovaná), a to předmětovými přechodnými.

Je to vysoce produktivní podtyp adjektiv výrazně nocionálních, hojně využívaný i pro potřeby odborného názvosloví (téměř tu naopak chybějí útvary okazionální). V jeho rámci se tvoří stále nová adjektiva, k některým z nich neexistuje sloveso (°*láčený, škvárovaný* ap.).

Jsou motivována slovesy I. třídy: *pečený, krytý, setý, třený;* II. třídy: *tištěný, klenutý;* III. třídy: *sázený, vybíjený, zkoušený;* IV. třídy: *dušený, šlechtěný, zlacený;* V. třídy: *kapaný, míchaný; vyřezávaný, zadělávaný, psaný, vázaný; zvaný;* VI. třídy: *lisovaný, očkovaný, svařovaný, civilizovaný, regulovaný, stylizovaný* atd.

b) Adjektiva pojmenovávající způsob zpracování povrchu - podtyp *„pruhovaný"*

Také tato adjektiva pojmenovávají rezultátovou vlastnost jako statický, stabilní příznak, s potlačením dějového momentu. Jde o podtyp vysoce produktivní; jeho adjektiva jsou motivována desubstantivními slovesy nedokona-

vými. Motivující slovesa jsou předmětová přechodná, většinou patří k slovesnému vzoru „kupovat". Sekundárně jsou tato adjektiva téměř bez výjimek motivována substantivy, což vystupuje do popředí u těch z nich, k nimž reálně motivující sloveso neexistuje (srov. *kostkovaný* ‚pokrytý obrazci připomínajícími kostky' ap.) nebo má periferní postavení.

Protějšky k útvarům tohoto typu tvoří plně rezultátová adjektiva od dokonavých sloves s předponami *o- (oplechovaný)*, méně často *po- (pochromovaný)*, *z-*, *za-*, *vy-* a *po-*, popř. *roz-*.

Patří sem adjektiva od sloves vzoru „kupovat"
- doložených: *mramorovaný, očkovaný, pruhovaný, sítkovaný, parketovaný, roskovaný, vzorkovaný, záplatovaný* atd.,
- jen potenciálních: *čtvercovaný, kostkovaný, pihovaný, pigmentovaný, plechovaný, škvárovaný, zubovaný* atd.

Těchto adjektiv se hojně užívá pro potřeby terminologické. Tvoří se tak i adjektiva slohově zabarvená, frekvenčně omezená, ba i okazionalismy pro potřeby uměleckého vyjádření (většinou s významovým odstínem žertovným nebo depreciativním, např. *?ozdůbkovaný*).

2.1.2.1.4 Pasívní nerezultátová adjektiva

2.1.2.1.4.1 Adjektiva s příponou **-n(ý)** – typ *„toužený"*

Pojmenovávají pasívně pojímanou dějovou vlastnost jakožto (relativně) stabilně přítomnou, neomezenou v průběhu děje na časové ose. V jejich významu bývá obsažen i příznak vlastnosti příznačné, charakteristické. Tím jsou souvztažné s aktivními charakterizačními adjektivy (reprezentovanými především adjektivy s příponou *-tel(ný)*). Zatímco však typ adjektiv s příponou *-tel(ný)* má postavení centrální, je početně bohatý a zřetelně vyhraněný, jejich pasívní protějšek má postavení periferní.

Adjektiva tohoto typu jsou motivována slovesy nedokonavými; ne však všechna adjektiva těmito slovesy motivovaná jsou nerezultátová (srov. podtyp *„pečený"* 2.1.2.1.3.3a); mezi nimi je pak přechodové pásmo (srov. *pěstěný, pěstovaný* 1. ‚který byl vypěstěn', 2. ‚který je pěstován, je předmětem stálé péče'). Z adjektiv přejatých patří do tohoto typu především ta, která jsou motivována slovesy výhradně nedokonavými *(postulovaný, renomovaný)*, i když i u těchto se někdy může sekundárně projevit význam rezultátový *(civilizovaný* ‚který byl zcivilizován'*)*. Motivující slovesa jsou předmětová přechodná (kromě několika výjimek, jako *posmívaný, zneužívaný, toužený, zmítaný* apod.). Jde o přechodný typ konverzně-derivační; morfém *-n-* lze aspoň druhotně chápat i jako formant.

Adjektiva tohoto typu jsou motivována zvláště slovesy IV. třídy: *blažený,*

ctěný, tajený, toužený; V. třídy: *hledaný, vítaný, štvaný; nečítaný, neslýchaný*; VI. třídy: *milovaný, pěstovaný, plánovaný; improvizovaný, kultivovaný*, ojediněle jinými: *opomíjený, přehlížený, chtěný* atd.

2.1.2.1.4.2 Adjektiva s příponou **-it(ý)** - typ *„členitý"*

Jde o typ zcela neproduktivní. Jsou motivována slovesy nedokonavými i dokonavými; vidový význam v odvozeném adjektivu je však zcela potlačen. Zčásti jsou synonymní s adjektivy s formantem *-n(ý) (členěný - členitý)*.

Běžná jsou pouze adj. *členitý, (ne)přetržitý, spletitý, spojitý* a *určitý*.

2.1.2.1.4.3 Adjektiva s příponou **-m(ý)** - typ *„známý"*

Je to periferní neproduktivní typ zastoupený jen několika útvary, základní podoba přípony je pouze v adj. *známý*, rozšířené varianty u adj. *vědomý, nevidomý, pitomý* (**-om(ý)**) a *zřejmý* (**-jm(ý)**).

2.1.2.2 Účelová adjektiva

Pojmenovávají vlastnosti, jimiž se (zpravidla neživá) substance charakterizuje jako určená (a to obvykle, pravidelně nebo stále) k uskutečnění nějaké činnosti, záměrně prováděné obvykle člověkem. Účelový vztah se v rámci slovnědruhové kategorie adjektiv systémově uplatňuje jen u útvarů opírajících se slovotvorně o slovesa, popř. dějová substantiva. Kategorie je tvořena centrálním typem s příponou *-c(í)* a několika typy periferními.

2.1.2.2.1 Adjektiva s příponou **-c(í)** - typ *„brzdicí"*

Adjektiva tohoto typu se tvoří příponou *-c-* spojenou s morfologickou charakteristikou adjektivního vzoru „jarní". Tato přípona přistupuje k minulému slovesnému kmeni (jen ojediněle se spojuje s kmenem přítomným, má pak variantní rozšířenou podobu, srov. *peč-icí, stoj-ací*). Vedle základní podoby formantu existují i variantní podoby **-ac(í), -ec(í), -ic(í),** vzniklé perintegrací. Na rozdíl od slovesných adjektiv si účelová adjektiva nezachovávají ani slabý náznak vyjádření kategorie času.

Účelová adjektiva se primárně tvoří od sloves nedokonavých, dokonavá slovesa jsou formálním slovotvorným východiskem pouze tehdy, kdy by jinak odvozovacím základem muselo být druhotné opakovací imperfektum se sufixem *-va-* (srov. *rozmetací*); dále existují i případy, kdy je z dokonavého slovesa utvořeno adjektivum pojmenovávající účelově pojatý děj skutečně jednorázový; tyto případy jsou však zřetelně periferní (srov. *přivítací slavnost, oddací list*). Netvoří se v zásadě od sloves stavových, od sloves změny stavu

a od sloves podmětových. Dále se netvoří od sloves s minulým kmenem zakončeným souhláskou a od sloves II. třídy. Platí tu i omezení čistě sémantická. Formantem *-c(í)* se odvozují adjektiva především od sloves pojmenovávajících fyzické, smysly vnímatelné, zvl. pracovní a výrobní činnosti. Zvlášť silně platí toto omezení u sloves cizího původu.

U některých adjektiv se vedle základní motivace slovesem uplatňují i paralelní vedlejší motivace dějovým substantivem *(dotazovací* ← 1. *dotazovat se,* 2. *dotaz)* nebo sekundární motivace nedějovým substantivem *(žlábkovací* ← *žlábkovat* ← *žlábek);* tyto druhé motivace se zvýrazňují tam, kde motivující sloveso existuje jen potenciálně *(plástovací* ← *plástev* apod.*)*.

Při odvozování se dlouhá kmenotvorná slovesná přípona krátí *(hrál - hrací; sací, přací).* U slovesných základů *-běr-, -měr-, -pěr-, -těr-* a *-věr-,* které mají alternace se samohláskou *-í-,* směřuje vývoj k posílení těchto alternativních podob s *-í-* (kromě několika případů lexikalizovaných, jako je *svěrací,* dále i *měřicí* aj.).

Do kategorie účelových adjektiv přesahují některé jiné dějové adjektivní kategorie, a to aktivní slovesná adjektiva (*zdokonavující* ap.), charakterizační adjektiva (*kypřivý, hojivý* ap.) a pasívní možnostní adjektiva (srov. *snímatelný - snímací*).

Účelová adjektiva s příponou *-c(í)* jsou typ výrazně nocionální, intelektuální. Tento typ se rozvinul a vyhranil především pro potřeby odborného stylu, zvl. terminologie. Adjektivum buď samo má povahu terminologického prostředku (*lícovací, postulovací* apod.), nebo bylo terminologizováno už jako součást sousloví (*nakládací, trhací* apod.). Jen zcela ojediněle se proto u těchto adjektiv objevují významové odstíny expresivity, emocionality. Poměrně značný je však počet adjektiv omezených frekvenčně; tato omezení odrážejí proces dotváření tohoto slovotvorného typu.

Adjektiva tohoto typu jsou motivována slovesy I. třídy: *bicí, licí, plecí, sací, třecí* ap.; III. třídy: *házecí, krájecí, máčecí, sázecí, vláčecí; navíjecí, otáčecí, předváděcí, svářecí, vyklápěcí* aj.; IV. třídy: *brzdicí, hasicí, holicí, chladicí, kreslicí, řídicí, trávicí* aj.; V. třídy: *dýchací, kopací, sedací, tahací, získávací; mazací, tázací, psací; cpací, chápací, houpací* aj.; VI. třídy: *hoblovací, mapovací, smaltovací, stávkovací, šrafovací, vidovací; donucovací, odmašťovací, omlazovací, podmiňovací, slosovací, zlepšovací* atd.

Adjektiva s variantním formantem **-ac(í)** jsou motivována slovesy podle minulého kmene třídy I. *(hnětací, pletací, třesací),* II. *(tiskací)* a III. *(visací, ležací),* nepravidelné je *stojací,* s formantem **-ic(í)** slovesy III. třídy: kromě *šumicí, velicí* jde o útvary periferní.

2.1.2.2.2 Periferní účelové adjektivní typy

2.1.2.2.2.0 Několik typů, primárně sloužících k vyjadřování široce relačního dějového vztahu, lze sekundárně pojímat i jako periferní slovotvorné typy účelové, a to především pro silné a pevné synonymické a konkurenční vazby adjektiv těchto typů s centrálním účelovým typem na *-c(í)*.

Účelový význam (aspoň do jisté míry) systémově vyjadřují slovotvorné typy s příponami **-n(í)** (a jejími variantami), **-n(ý)**, **-ov(ý)**. Adjektiva těchto typů mají vidové významy potlačeny na minimum. Vztah ke kategorii slovesného rodu je anulován zcela. Formální slovotvorná analýza těchto typů je podána v oddílu o široce vztahových dějových adjektivech (viz 2.1.2.4).

2.1.2.2.2.1 Adjektiva s příponami **-n(í)**, **-n(ý)** – typy *„filtrační“*, *„orný“*

Jsou to slovotvorné typy komplementární, obecná tendence k hodnocení adjektiv na *-n(í)* jako primárně relačních a na *-n(ý)* jako primárně kvalitativních je při vyjádření účelově pojatého vlastnostního vztahu jednak oslabena, jednak modifikována.

Formanty přistupují k základům dějových substantiv bezsufixových *(sečný, výchovný, očistný, zábavní)*, s formantem *-b(a) (léčebný, palebný, vrtebný, učební)*, *-v(a) (bitevní, pastevní)* a *-k(a) (vářečný)*. V řadě případů je základ adjektiv totožný se základem substantiva i slovesa *(lovný, očistný)*. Řada účelových adjektiv s příponou *-n(ý)* je motivována jen slovesy, a to vzoru „prosit“ (např. *střelný, točný, sdělný, vložný*), „dělat“, „mazat“ *(rubný, vazný)* a „kupovat“ *(děkovný, varovný)*; pro příponu *-n(í)* jsou slovesa (vz. „kupovat“) východiskem ojediněle *(hodovní, pracovní)*.

Naprosto výsadní postavení má přípona *-n(í)* v rámci účelové kategorie jen tam, kde jsou adjektiva tvořena od dějových substantiv přejatých (s příponami *-ace, -ice, -ence*). Některá tato adjektiva jsou pouhé synonymické paralely k adjektivům s formantem *-c(í) (filtrační – filtrovací, skartační – skartovací)*, většinou jsou však formanty *-c(í)* a *-n(í)* ve vztahu komplementární distribuce. Od sloves přejatých se totiž adjektiva na *-c(í)* tvoří jen tehdy, jde-li o slovesa silně zdomácnělá *(lakovací, rýmovací)*, popř. označující zcela konkrétní činnosti, především pracovní a výrobní postupy *(kupírovací, modelovací, štancovací)*. Tam, kde jde o složitější, nekonkrétní a intelektuální činnosti, je slovesný formant *-c(í)* vyloučen a nastupuje jmenný formant *-n(í) (evokační, komparační, prevenční* atd.*)*.

Účelové významy mohou vyjadřovat i přejatá (adaptovaná) adjektiva s formantem **-ivn(í)** *(komparativní, konzultativní, preventivní, regenerativní* apod.*)*.

2.1.2.2.2.2 Adjektiva s příponou **-ov(ý)** - typ *„pobídkový"*

Také adjektiva tohoto typu mají v rámci kategorie účelových adjektiv postavení periferní, třebaže v menší míře než adjektiva s formanty *-n(í)* a *-n(ý)*, což zřejmě plyne z toho, že tato adjektiva téměř nenabývají významů přenesených a hodnotících významových odstínů. Jsou motivována vždy dějovými substantivy (kromě výjimek jako *brzdový, nástavbový, omítkový*), a to bezsufixovými a se sufixy *-k(a)*, popř. *-(e)k (náběrový, rozlukový, pobídkový,* [1]*výběrkový).*

Často vytvářejí synonymní dvojice s adjektivy na *-c(í)*, jednak významově nerozlišené *(úvazový* i *uvazovací, náběrový* i *nabírací)*, jednak využité k diferenciaci dílčích významů účelových *(letový - létací; výkladový - vykládací* atd.*)*.

2.1.2.3 Adjektiva pasívní možnosti (nemožnosti)

2.1.2.3.0 Adjektiva této kategorie pojmenovávají dějové vlastnosti, jimiž se určovaná substance charakterizuje jako možný (nemožný) objekt děje pojmenovaného základem příslušného adjektiva. Jsou tedy zcela vyhraněna z hlediska slovesného rodu, a to svou jednoznačnou pasívní perspektivou (ojedinělé výjimky, jako *dostačitelný (po-), necitelný, spasitelný* aj., omezené vesměs slohově a frekvenčně, jsou izolované pozůstatky staršího stavu).

Tuto slovotvornou kategorii tvoří centrální slovotvorný typ s příponou **-teln(ý)** a periferní typ s příponou **-n(ý)** (pasívně možnostní adjektiva s příponou **-l(ý)** jsou, kromě adj. *jedlý*, slohově a frekvenčně omezena, např. [k]*nevystihlý,* [f]*neochvělý* apod.; z dnešního jazyka už téměř zcela ustoupila).

Primárně je slovotvorný význam této kategorie specifikací významu široce vztahového, na nějž se však ve většině případů navrstvují též významy kvalifikační. To se projevuje i v možnosti této kategorie být východiskem pro další odvozování (pravidelně se od těchto adjektiv tvoří abstraktní substantiva na *-ost*, často adjektiva 2. a 3. stupně vlastnosti, méně často příslovce).

Pozitivní adjektiva této kategorie se stávají vesměs východiskem pro vytváření záporných protějšků pomocí prefixace předponou *ne-*. Vedle toho však existuje značné množství negativních adjektiv této kategorie, která nemají výchozí kladné protějšky (*nevyhnutelný, nevypsatelný* apod.); tato adjektiva se slovotvorně chápou jako odvozená přímo od záporných sloves, nikoli jako odvozená pomocí záporné předpony (třebaže v jejich motivační formuli je negováno modální větné příslovce, ne sloveso samo; srov. *nevyslovitelný* ‚co **ne**lze vyslovit'). V dvojicích rozlišených negací je pozitivní adjektivum často pouze vztahové, zatímco jeho negativní protějšek má význam kvalifikující, hodnotící, srov. *vypočitatelný (příklad)* × *nevypočitatelný (příklad,* ale i *člověk),* obdobně *popsatelný* × *nepopsatelný* apod.

2.1.2.3.1 Adjektiva s příponou **-teln(ý)** - typ *„dosažitelný"*

Tento formant je na vyjadřování pasívního možnostního významu specializován, je tvořen složenou příponou *-tel-n-* (složka *-tel-* souvisí s činitelskou substantivní příponou *-tel-*) a morfologickou adjektivní charakteristikou vz. „mladý".

Přípona *-teln(ý)* má i variantní podobu **-iteln(ý);** ta se uplatňuje zčásti u adjektiv motivovaných slovesy I. třídy vz. „nést" a „péct" *(snesitelný, přemožitelný),* slovesy III. třídy *(udržitelný)* a II. třídy „tisknout", pokud odvozovací základ adjektiva nezachovává kmenotvornou příponu slovesa *-nu-/-nou-* (*postižitelný*).

Derivační proces je někdy provázen krácením kmenové samohlásky základu (jako odrazu staršího vývojového stadia češtiny); tento stav bývá u některých skupin těchto adjektiv narušován tendencí zachovávat nezměněný základ u motivujícího slovesa i adjektiva. U adjektiv odvozených od dokonavých sloves IV. třídy a sloves V. třídy se krátí *á/a, í/i* a mění se *ou/u (stravitelný, odlučitelný, prokazatelný, vzdělavatelný* apod., je však už *přetížitelný, prodloužitelný, vypátratelný, ovladatelný* i *-á-, obyvatelný* i *-ý-),* u adjektiv motivovaných nedokonavými slovesy k těmto změnám však vesměs nedochází *(drážditelný, tříštitelný,* je však *řiditelný).* U adjektiv motivovaných slovesy I. třídy vz. „nést" a „krýt" s dlouhou samohláskou v základu infinitivu je v základu odvozených adjektiv samohláska krátká, ve shodě s minulým kmenem slovesa *(snesitelný, použitelný).*

Adjektiva motivovaná slovesy II. třídy vz. „tisknout", pokud je základ zakončen souhláskou *-h,* jsou tvořena od kmene minulého (přičemž se toto *h* mění v *ž: dosažitelný*), popř. od jeho variantní podoby (se změnou kmenotvorné přípony *-nou- → -nu-: postřehnutelný*), některé pak obojím způsobem *(postižitelný, postihnutelný);* vývojem se prosazují podoby s příponou *-nu-,* tj. bez změny koncové souhlásky základu.

Tato adjektiva se tvoří téměř výhradně od předmětových sloves přechodných (předmět může být jak osobní - srov. *sesaditelný,* tak věcný - srov. *přemístitelný*). Jen výjimečně se tvoří od předmětových sloves nepřechodných (od sloves s G tehdy, proniká-li i k nim A - *dosažitelný, užívatelný,* od sloves s D: *nevyrovnatelný, nevyhnutelný, odolatelný;* jiná adjektiva od nepřechodných sloves zastarávají a z jazyka ustupují). Netvoří se od sloves pouze zvratných a od ostatních zvratných sloves, pokud zvratné *se* označuje činitele děje.

Adjektiva s formantem *-teln(ý)* zachovávají význam slovesného vidu a vytvářejí i vidové dvojice (*použitelný - používatelný, měřitelný - změřitelný* apod.); v mnoha případech však v jazyku reálně existuje jen tvar motivovaný slovesem dokonavým *(zkrotitelný, urazitelný* - zvláště to platí pro adjektiva motivovaná slovesy IV. třídy*);* v těchto případech se adjektivum často vztahu-

je významově k oběma členům vidové dvojice slovesa (*zcizitelný* ‚ten, který lze zcizit nebo zcizovat').

Adjektiva tohoto typu jsou motivována slovesy (podle minulého kmene) I. třídy nedokonavými: *čitelný, krytelný,* dokonavými: *snesitelný, použitelný, (ne)otřesitelný, přijatelný* (od vz. „umřít" se netvoří) aj.; II. třídy pouze dokonavými: *(ne)dotknutelný, postřehnutelný, zvládnutelný; odsunutelný, prominutelný, (ne)zapomenutelný* aj.; III. třídy: nedokonavými: *viditelný, slyšitelný, přenášitelný,* dokonavými: *oželitelný, (ne)promlčitelný, udržitelný, (ne)vypověditelný* aj.; IV. třídy: nedokonavými: *dělitelný, léčitelný, měřitelný, tavitelný, volitelný,* dokonavými: *doporučitelný, (ne)odpustitelný, opravitelný, (ne)ocenitelný, uskutečnitelný, zranitelný* aj.; V. třídy: nedokonavými: *(ne)dýchatelný, obyvatelný, počitatelný, vzdělavatelný,* dokonavými: *dokazatelný, porovnatelný, (ne)překonatelný, vychovatelný, zviklatelný* aj.; VI. třídy: nedokonavými: *kovatelný, sledovatelný, účtovatelný, posunovatelný, kontrolovatelný,* dokonavými: *pojmenovatelný, slosovatelný, zapamatovatelný, zaplombovatelný,* obouvidými (přejatými): *determinovatelný, lokalizovatelný, operovatelný, verifikovatelný* atd.

2.1.2.3.2 Adjektiva s příponou **-n(ý)** - typ *„roztažný"*

Tento typ má v kategorii pasívních možnostních adjektiv postavení periferní. Tímto formantem se tvoří především široce vztahová dějová adjektiva (viz 2.1.2.4.1), význam pasívní možnosti je jednou z mnoha specifikací tohoto široce vztahového významu. Avšak počet adjektiv s formantem *-n(ý),* která mají význam pasívně možnostní, jejich úloha v jazykové komunikaci a jejich vztahy k adjektivům s formantem *-teln(ý),* umožňují chápat je jako zvláštní, poměrně vyhraněný slovotvorný typ, i když je vcelku na ústupu; mnohé jeho útvary zastarávají, ustupují synonymům s formantem *-teln(ý).* Jeho produktivnost je velmi malá, ovšem jistý počet těchto adjektiv je v jazyce a jeho slovotvorné soustavě pevně zakotven.

Mezi oběma typy je i jistý rozdíl významový; adjektiva s formantem *-n(ý)* pojmenovávají vlastnost spíše jako trvalou, stálou, bez zřetele k tomu, zda se aktuálně realizuje, zatímco adjektiva s formantem *-teln(ý)* (zvláště ta, která vyjadřují význam dokonavého vidu) pojmenovávají vlastnost často jako aktuálně se projevující (srov. *otočný - otočitelný, sklopný - sklopitelný, nezkrotný - nezkrotitelný*). Adjektiva s formantem *-n(ý)* se proto často uplatňují jako součást několikaslovných terminologických pojmenování (srov. *kujný, ohebný, rozpustný, výsuvný* apod.); těch, která slouží běžnému, neodbornému jazykovému styku a nejsou slohově omezena, není mnoho (např. *únosný, pitný, skladný, nedílný, nenasytný, neúprosný*); jinak jde vesměs o útvary s velice malou frekvencí, o archaismy nebo o poetismy (např. [c]*neuhasný,* [f]*nepředstavný,* [f]*provedný,* [b]*neovládný*).

Jejich motivační poměry jsou v podstatě tytéž jako u široce vztahových dějových adjektiv s tímto formantem (viz 2.1.2.4.1), tzn., že jsou motivována buď výhradně slovesem *(otočný)* nebo, řidčeji, slovesem a dějovým substantivem *(ohebný, prodejný)*. Na rozdíl od adjektivního typu na *-teln(ý)* nevyjadřují tato adjektiva vidový význam.

a) Adjektiva motivovaná výhradně slovesem: *pitný; (ne)dostižný, roztažný, nezvládný; neochvějný* (z přít. kmenu), *nástavný, dojný, nedílný, nenasytný, (ne)odlučný, sklopný, přípustný, neúprosný, nezlomný, orný, vkladný; záživný; průzračný* atd.

b) Adjektiva motivovaná dějovým substantivem a slovesem: *dostupný, ohebný, ponorný, posuvný, prodejný, průchodný, průhledný, průjezdný, průsvitný* atd.; *překladný, převodný, únosný; záměrný* atd.

Pozn. Vedle významu pasívní možnosti mohou mít některá adjektiva sem náležející i jiné významy, zejména účelový (např. *orný* ve spojení *orné nářadí, výklopný* ve spojení *výklopný vůz* ap.).

2.1.2.4 Široce vztahová (relační) dějová adjektiva

2.1.2.4.0 Pojmenovávají vlastnost založenou na obecném, nespecifikovaném vztahu neaktuálně pojatého děje k určované substanci a znamenají ‚vztahující se k (určitému ději), týkající se (určitého děje), souvisící s (určitým dějem)'. Z této obecnosti jejich slovotvorného významu plyne, že mohou sloužit k pojmenovávání vlastností i s vysoce složitými a velmi specifikovanými onomaziologickými příznaky, přičemž jedna nebo i několik určovaných složek zůstávají nevyjádřeny (např. *tržný* má mj. význam ‚takový co do délky, že se vlastní vahou přetrhne' ap.).

Relační dějová adjektiva slouží k pojmenovávání těch dějových vlastností, pro které v češtině není specifikovaný slovotvorný prostředek. Proto také ve značném rozsahu zasahují do ostatních kategorií adjektiv odvozených ze sloves a dostávají se s nimi do složitých konkurenčních a synonymických vztahů. Pouze proti adjektivům aktivní rezultátové vlastnosti a pasívním slovesným adjektivům jsou ohraničena zřetelněji (srov. *zdárný - zdařilý, cvičný - cvičený*). V kategorii pasívních možnostních adjektiv je využito formantu *-n(ý)* (viz 2.1.2.3.2).

Účelové významy mohou naopak vyjadřovat adjektiva všech tří adjektivních relačních dějových typů, poměrně zřídka je však relační adjektivum pro tuto funkci zcela specifikováno (srov. *nápravný, přívodní, výběrový, výtěrový* apod.). Většinou pak existuje vedle sebe toto relační adjektivum a vlastní účelové adjektivum s formantem *-c(í)*; oba útvary jsou pak buď víceméně synonymní *(brusný - brousicí, startovní - startovací, odposlechový - odposlouchávací* atd.*)*, nebo se jich využívá k lexikálně sémantické diferenciaci a specializaci

(*sečná zbraň - sekací stroj, výstavní síň - vystavovací právo, upomínkový odznak - upomínací dopis* apod.).

Relační adjektiva s příponou *-n(ý)* široce konkurují s aktivními slovesnými adjektivy pro současnost *(podvodný - podvádějící, výpomocný - vypomáhající, kočovný - kočující)*, zde však jsou relační adjektiva základním členem dvojice, poněvadž dějové adjektivum do tohoto konkurenčního vztahu vstupuje ve významu posunutém, neaktuálním. Opačně je tomu v konkurenci relačních adjektiv na *-n(ý)* s aktivními charakterizačními adjektivy s formantem *-v(ý)*; zde jsou ve vztahu k nim primární adjektiva charakterizační. Víceméně rovnocenná jsou obě adjektiva jen ojediněle *(švitorný - švitořivý)*. Ostatní typy relačních adjektiv konkurují s aktivními slovesnými a charakterizačními adjektivy jen ojediněle a nesystémově (srov. *sousední - sousedící, posudkový - posuzující*).

Z široce relační podstaty této kategorie plyne, že stejně jako vyjadřuje významy aktivní, je s to vyjadřovat i dějovou vlastnost orientovanou pasívně (srov. *pochybný, předplatní, vývěsní, odhadový, vkladový* apod.), přičemž mnohá adjektiva připouštějí realizaci významu jak aktivního, tak pasívního *(lomný, spěšný* atd.*)*.

Dějová relační adjektiva jsou z hlediska slovotvorné sémantiky v soustavě dějových adjektiv kategorií centrální a dominující, a to svou sémantickou obecností, bezpříznakovostí a neutralizovaností, čímž do značné míry sémanticky překrývají kategorie ostatní a jsou schopna v hojné míře vyjadřovat i jejich specifikované významy. Avšak z hlediska formální motivovanosti je to kategorie výrazně periferní a přechodová.

2.1.2.4.1 Široce relační dějová adjektiva s příponou **-n(ý)** - typ *„trestný"*

2.1.2.4.1.1 Jejich výrazně mutační charakter se projevuje v tom, že k nespecifikovanému relačnímu významu často přistupuje ještě sémantický element kvalitativní, a že proto mohou vyjadřovat (příležitostně, nebo i pravidelně) i významový odstín hodnotící.

Formant *-n(ý)* je morfologickou charakteristikou zařazuje k adjektivnímu vzoru „mladý". Formant přistupuje bezvýjimečně k uzavřeným odvozovacím základům. Adjektiva tohoto typu jsou motivována buď výhradně slovesem, nebo zároveň slovesem a substantivem. Pro celý typ je charakteristické, že značný počet jeho adjektiv má motivační vztahy oslabené, až zastřené (to je odraz skutečnosti, že jde o typ velmi starý); mnohá z nich však patří do centra tohoto typu (který má i rozsáhlou periférii útvarů slohově a frekvenčně omezených). Přitom se adjektiv tohoto typu využívá v hojné míře pro potřeby komunikace intelektuální, a to i přímo v názvosloví nejrůznějších oborů. Pro tyto účely se využívají běžná, existující adjektiva, nebo se adjektiva přímo

nově vytvářejí (*osečný*, *podrubný* atd.). Probíhá tu však zřetelný pohyb, mnohá tato adjektiva z terminologických užití ustupují (např. *pohybný*).

Vedle základního formantu *-n(ý)* existuje v rámci tohoto typu řada variantních, rozšířených podob formantu. Jsou to **-čn(ý)** (patří sem jen *setrvačný, dědičný, patřičný*, třebaže jde o formant obecně produktivní), **-vičn(ý)** *(dýchavičný*; lze je však chápat i jako obměnu k *dýchavý*), **-tečn(ý)** *(dostatečný, nadbytečný* s paralelní motivací k *dostatek, nadbytek*), **-tn(ý)** *(obytný*), **-otn(ý)** (*dřímotný*, *chropotný* - paralelně k *dřímota, chropota*), **-utn(ý)** *(slovutný*), **-(v)n(ý)** (*výlevný* - paralelně k *výlev*), **-(j)n(ý)** *(poddajný*), **-(l)n(ý)** *(kapalný*), **-tebn(ý)** *(chvalitebný*).

2.1.2.4.1.2 Adjektiva motivovaná primárně pouze slovesem

U sloves vz. „brát" a „krýt" je odvozovacím základem prézentní kmen slovesa, u sloves „kupovat" buď základ slovesa bez kmenotvorné přípony *(význačný*), nebo základ rozšířený o kmenovou příponu *-ov-* *(slitovný*). U sloves ostatních typů je pak východiskem vždy slovesný základ bez kmenové přípony *(rub-ný*). Kde je tento základ totožný pro oba členy vidové dvojice slovesa, umožňuje to vztahovat odvozené adjektivum k oběma členům *(sdělný* ← *sdělovat, sdělit*), ale sémanticky se jako primární jeví motivace imperfektivem. Vnitřní rozpornost tohoto typu se projevuje v tom, že kde se tyto základy liší, odkazuje derivované adjektivum téměř vždy naopak k dokonavému členu vidové dvojice *(předřadit* ← *předřadný* × *předřazovat*).

Derivační proces je provázen rozmanitými alternacemi; systémovou povahu mají depalatalizační alternace *ř/r, ť/t, ď/d, ň/n*, a dále palatalizační alternace *h/ž, ch/š (tvorný, drtný, předřadný; odtažný, dyšný)*; první alternace se neuplatňuje tam, kde existuje sekundárně motivující substantivum se základem na *-ř (kouřný*). Nesystémově se někdy krátí kořenná samohláska *(vratný, dyšný, mylný*), popř. se v témž smyslu obměňuje *(dotěrný, bludný*). U prefigovaných slovesných základů se samohláska prefixu dlouží a samohláska kořene, je-li dlouhá, krátí *(únožný, přídavný* atd.).

Adjektiva sem náležející jsou motivována slovesy vzoru „prosit": *branný, mylný, točný, tmelný, neměnný, náchylný, poučný, splavný, sdělný; (pod)vratný, opojný, úložný; nosný* aj., „tisknout": *mrštný, nápadný, úsečný, netečný* aj., „nést": *lezný, rostný, nátřasný* aj., „krýt": *hřejný, přejný, kujný, průbojný*, „dělat": *přísavný, zážívný, (ne)dozírný, předsuvný* aj., „brát": *berný, obžerný*, „kupovat": *kočovný, milovný, opětovný, spisovný; pochlebný, potulný* aj., „minout": *plynný, návinný*, „umřít": *melný*, „sázet": *pojízdný*, nepravidelnými: *obstojný*.

2.1.2.4.1.3 Adjektiva motivovaná zároveň slovesem i substantivem

a) slovesem a bezsufixovým substantivem

Odvozovací základ substantiva a slovesa může být hláskově totožný, motiva-

ce je pak rovnocenná, paralelní *(hmatný ← hmatat, hmat)*; alternuje-li hlásková podoba základu, vztah k slovesu se poněkud oslabuje *(varný ← var, vařit)*, je-li základ motivujícího substantiva a slovesa hláskově značně odlišný, pak adjektivum sleduje hláskovou podobu substantiva *(průjezdný, přechodný, rozvodný* atd.; pouze tam, kde odvozený základ podržuje determinant *-ov-* sloves vzoru „kupovat", je vztah k slovesu primární: *žertovný* apod.*)*.

Adjektiva motivovaná slovesem a bezsufixovým substantivem

aa) mužského rodu: *omylný, rušný, záporný; dostupný, ponorný, úderný; pomyslný, zvratný, lomný, bodný, zářezný, výbušný, návodný, odnosný, hmatný, trestný, objemný, sběrný, popisný, žertovný;*

ab) ženského rodu: *nudný, zhoubný, nápravný, úplatný, výchovný, potřebný; obtížný, výztužný, nenávistný, pomocný; bouřný, volný,* [r]*říjný.*

b) slovesem a sufigovaným substantivem

ba) Odvozený adjektivní základ obsahuje sufix substantiva, vztah k substantivu je primární; jestliže motivující substantivum vůbec neexistuje, popř. je slohově omezeno nebo významově posunuto, motivační vztah k slovesu se posiluje (což umožňuje vydělovat i složený formant *-ebný*, např. *cvičebný, kvašebný*). Patří sem adjektiva motivovaná dějovými substantivy mužského rodu s formantem *-ot* (*hřmot* ap.), např. [r]*jásotný,* [r]*blikotný,* [r]*jekotný, hřmotný* (jde o podtyp inherentně expresívní; protože v některých případech, srov. *jásot, jekot*, jsou slovesa formálně vzdálená, jeví se substantivní motivace jako prvotní), a dále jen zcela ojediněle s formantem *-(e)k*, např. *nadbytečný*. Jako prvotní se jeví i motivace substantivy ženského rodu s příponami *-b(a)*, např. *hrozebný, prosebný, šalebný, orebný, vazebný, sazebný, malebný, -ob(a)*, např.: *mdlobný, obžalobný, hnilobný, -k(a): výjimečný.*

bb) Odvozený adjektivní základ substantivní sufix neobsahuje; vztah k oběma motivujícím elementům je oslaben, k substantivu vypuštěním jeho sufixu, k slovesu naopak tím, že v hláskové podobě odvozené adjektivum jinak sleduje substantivum: tento případ se týká jen adjektiv odvozených od dějových substantiv s formanty *-(e)k*, např. *násobný, útulný, rozsudný, ústupný, -k(a): památný*. Motivace slovesem je zde přesto prvotní, neboť sufix *-k-* do odvozeného základu adjektiva nepřechází.

2.1.2.4.2 Široce relační dějová adjektiva s příponou **-n(í)** – typ *„smluvní"*

2.1.2.4.2.1 Tento typ je tvořen derivačním sufixem *-n-* a morfologickou charakteristikou adjektivního vzoru „jarní". V kategorii relačních dějových adjektiv má postavení okrajové, neboť adjektiva tohoto typu se tvoří téměř výhradně od derivačních základů dějových substantiv. Výlučná motivace slovesem je v tomto typu ojedinělá (*těžní, vplatní* a několik adjektiv omezených, z jazyka ustupujících), primární motivaci slovesem mají adj. *kupní, smluvní, střižní* a ta

adjektiva motivovaná slovesy vzoru „kupovat", která si podržela v odvozeném kmenu determinant *-ov-* *(cestovní, sportovní* apod.*)*. Paralelní rovnocennou motivaci slovesem a substantivem mají adjektiva tehdy, když je základ obou motivujících výrazů totožný *(robotní, trestní; herní)*. To jsou však případy nečetné a vcelku izolované; v naprosté převaze jsou případy, kdy adjektivum svou formou zcela zřetelně sleduje hláskovou podobu dějového substantiva (*průjezdní, úmrtní, výrobní* atd.).

Vazbu adjektiv na *-n(í)* s kategorií dějových adjektiv upevňuje rozsáhlá a velmi produktivní skupina adjektiv odvozených z přejatých základů vztahujících se k dějovým substantivům zakončeným na *-c(e)* (viz 2.1.2.4.2.5), *-s(e), -z(e), -x(e), -ur(a)*, popř. jinak (*raport, exhorta* ap.).

2.1.2.4.2.2 U přejatých adjektiv, u nichž jde primárně o adaptaci cizích přídavných jmen (viz též 2.5), lze sekundárně vyčlenit i variantní formanty přípony *-n(í)*, a to

a) **-tn(í), -antn(í), -ent(í):** tento formant je vydělitelný na pozadí motivujících dějových substantiv zakončených na *-c(e)*, pokud neakceptujeme cizí alternaci *c/t* a vycházíme z primárního základu (normální alternační dvojicí je *c/č*, srov. *rezistence - rezistenční*, a proti tomu *rezisten-tní*);

b) **-ivn(í):** tvoří se od týchž skupin přejatých substantiv jako adjektiva se základní podobou formantu, za předpokladu alternace *c/t* (srov. *negace - negativní*, vedle *negační*). Poměr adjektiv s příponou *-ivn(í)* a příponou *-n(í)* je tento:

- existuje jen útvar s formantem *-ivní (represivní, retrospektivní* apod.*)*,
- oba útvary jsou významově totožné *(prevenční - preventivní, regenerační - regenerativní* apod.*)*,
- útvar na *-n(í)* zůstává čistě vztahový, útvar na *-ivn(í)* nabývá významu kvalifikačního *(dekorační - dekorativní, komunikační - komunikativní)*,
- adjektivum na *-n(í)* určuje spíše substance konkrétní, na *-ivn(í)* abstraktní *(projekční - projektivní* atd.*)*,
- oba útvary jsou diferencovány sémanticky *(spekulační - spekulativní* apod.*)*.

Vývoj směřuje k diferenciaci významů obou formantů, *-ivn(í)* se specializuje na významy kvalitativní, hodnotící, a na vlastnosti abstraktní, *-n(í)* zachovává význam čistě vztahový;

c) **-orn(í):** *regulatorní, kombinatorní* atd.,

d) **-áln(í):** jen u malé skupiny adjektiv, jako *experimentální, procedurální* atd., jinak se formant uplatňuje v rámci kategorie nedějových adjektiv,

e) **-(i)biln(í):** *konvertibilní, operabilní* atd.

V relativně samostatný podtyp se vyčleňují adjektiva s formantem **-(e)bn(í),** vyčleňovaným simultánně s formantem *-n(í)*; tato adjektiva (od sloves vzoru „prosit" a „sázet", ojediněle jiných) se totiž vztahují často primárně

k slovesu, ne k substantivu na *-b(a)* (srov. *hasební, ručební, tažební; pěstební, učební*). Motivující slovesa jsou předmětová přechodná, nedokonavá, nepředponová (kromě výjimek jako *služební*).

Široce relačních dějových adjektiv na *-n(í)* se ve značném rozsahu využívá pro potřeby terminologické, a to především adjektiv přejatých a z domácích podtyp na *-ebn(í)*.

2.1.2.4.2.3 Dynamickým charakterizačním rysem celé kategorie relačních dějových adjektiv je distribuce formantů *-n(í)* a *-n(ý)* a pohyb v ní:

a) výsadní postavení má formant *-n(ý)* u adjektiv, která mají primárně význam pasivně možnostní (viz 2.1.2.3.2), u adjektiv na *-čn(ý)* (viz 2.1.2.1.1.5), dále u adjektiv od dějových substantiv na *-ol (šveholný)* a *-ot (blekotný)* a u adjektiv, v nichž se na základní význam relační lexikalizací navrstvil význam kvalifikační různého druhu *(chybný, rozhodný, úskočný* atd.*)*; čistě relační význam si zachovala adjektiva jako *brzdný, návodný, střelný, výzkumný* atd.;

b) existují dvojice s oběma formanty, útvar s formantem *-n(í)* je však slohově omezen; jde vesměs o adjektiva, která směřují do skupiny první jakožto kvalifikační (z jazyka ustupují podoby *'pomocní, 'převratní, 'výchovní* atd.);

c) obě adjektiva jsou zatím rovnocenná; těchto případů je nepatrné množství *(přívodní – přívodný* atd.*)*;

d) dominuje adjektivum s formantem *-n(í)*; to bývá u útvarů s významem čistě relačním (z jazyka ustupují podoby jako *'náhradný, 'výpovědný* atd.);

e) formant *-n(í)* má postavení výsadní; jde o čistě relační adjektiva, u nichž proces diferenciace byl dokončen *(bitevní, nástupní, záložní* atd.*)*, bez výjimky sem patří dnes adjektiva přejatá, a to bez ohledu na to, zda mají význam čistě relační, nebo kvalifikační.

2.1.2.4.2.4 Adjektiva domácí; jsou motivována

a) nesufixovými dějovými substantivy rodu mužského, např. *křestní, soudní, dovozní, překupní, výletní, záznamní*, ženského, např. *besední, dopravní, přehradní, smluvní, výrobní, střižní, kupní (koupě)*, i středního, např. *mýtní, 'písemní, úmrtní, předplatní*; variantním formantem *-ovn(í)* byla odvozena ze substantiv rodu mužského např. adjektiva *hodovní, lisovní, startovní*, ze subst. rodu ženského adj. *cestovní, pícovní, putovní*;

b) odvozenými dějovými substantivy mužského rodu na *-(e)k*, např. *počáteční, zmateční, doplatní, -ej*, např. *výdejní*, ženského na *-k(a)*, např. *výpůjční, -b(a)*, např. *tavební, -ot(a)*, např. *robotní* a *-(t)v(a)*, např. *bitevní*.

2.1.2.4.2.5 Adjektiva přejatá; jsou motivována
přejatými dějovými substantivy (paralelně jde ovšem o adaptaci cizích adjektiv)
a) s příponou *-c(e)* a jejími variantami *-ac(e), -ic(e),* např. *absorbční, redukční, frekvenční, promoční; aplikační, cirkulační, inspirační, konzervační; transpoziční, investiční;*
b) s příponami *-s(e), -z(e), -x(e),* např. *diskusní, expanzní, flexní;*
c) s jinými substantivy, např. *hazardní, protestní, depozitní; kontrolní, cenzurní, administrativní, promenádní, režijní.*

Variantní formanty přejatých adjektiv jsou

a) **-ivn(í),** adjektiva jsou motivována aa) ženskými substantivy s formantem *-c(e)* a jeho variantami, např. *asociativní, kumulativní, preventivní,* ab) ženskými substantivy s formanty *-s(e), -z(e), -(x)e,* např. *depresívní, explozívní, flexivní,* ac) substantivy mužskými, např. [c]*extraktivní, regresívní,* ad) jinými substantivy, např. *rezultativní, ultimativní;*
b) **-tn(í), -ntn(í), -antn(í), -entn(í),** např. *ambulantní, dominantní, urgentní,* [k]*kulminantní, riskantní;*
c) **-biln(í),** např. *sociabilní, sugestibilní;*
d) **-torn(í),** např. [z]*deklamatorní,* [t]*expiratorní,* [f]*observatorní;*
e) **-áln(í),** např. *ceremoniální, konjekturální, procedurální.*

2.1.2.4.3 Široce dějová adjektiva s příponou **-ov(ý)** - typ „*výmlatový*"

2.1.2.4.3.1 Tento typ je už zcela na okraji kategorie dějových adjektiv, neboť adjektiva sem náležející jsou tvořena výhradně od (dějových) substantiv. Přechází proto zcela plynule v kategorii nedějových desubstantivních adjektiv s formantem *-ov(ý).* S jinými typy dějových adjektiv je však vázán tak pevnými synonymickými a konkurenčními vztahy, že, i když nemá specifické příznaky formální, dotváří kategorii dějových adjektiv poměrně zřetelně.

Formant tohoto slovotvorného typu tvoří derivační sufix *-ov-* s morfologickou charakteristikou adjektivního vzoru „mladý". Tento formant se spojuje s odvozovacím základem dějových substantiv, vztah ke slovesu je z hlediska formálního vždy až druhotný. (Tam, kde substantivum původně dějové svůj dějový význam ztratilo, vztah ke slovesu se v rovině sémantické posiluje, srov. *spoušťový* ‚spouštěcí', *vyhláškový* ‚týkající se vyhlašování' apod.). Primární vztah těchto adjektiv k substantivům má za následek, že nevyjadřují kategorii slovesného vidu ani rodu (sekundárně se vztahují k oběma slovesům vidové dvojice, a to i tehdy, když zvuková podoba základu adjektiva poukazuje jen k jednomu členu této dvojice).

Široce relační význam těchto adjektiv se konkretizuje a specifikuje až

v syntagmatickém spojení s určovaným substantivem; často jsou to významy značně složité, nejčastěji však účelové (leckdy jsou adjektiva tohoto typu jediným prostředkem pro adjektivní vyjádření tohoto významu, srov. *výmlatový, přejezdový*). Protože si adjektiva tohoto typu plně zachovávají svůj relační význam, nenabývají významů kvalifikačních a nestupňují se.

Je to typ vyhraněně intelektuální a nocionální, nepříznačný pro umělecký sloh ani běžný jazykový styk, naopak hojně využívaný (jako jediný typ dějový adjektivní výhradně relační) pro potřeby terminologické. To jej činí vysoce produktivním – v případě potřeby lze adjektivum utvořit od kteréhokoliv dějového substantiva bezpříponového nebo s příponou *-(e)k*, popř. *-k(a)*.

2.1.2.4.3.2 Tento typ je spjat pevnou a složitou sítí synonymických a konkurenčních vztahů s dvěma ostatními typy relačních dějových adjektiv na *-n(ý)* a *-n(í)*. Faktory, jimiž je řízena distribuce těchto tří formantů při tvoření široce relačních dějových adjektiv, jsou značně složité a často plynou z okolností diachronní povahy. K obecnějším tendencím patří, že formant *-ov(ý)* se uplatňuje tam, kde:

a) přistupuje k jednoslabičnému základu (*dějový, stahový*);

b) umožňuje vyloučit alternace zakončení základu *(návrhový, únikový)*; to bývá zvláště tehdy, je-li motivující substantivum tvořeno formanty *-(e)k, -k(a) (úsudkový, zápletkový)*, popř. přejatým formantem *-ink, -ing (tréninkový)*;

c) vyhovuje potřebě vyjádřit význam čistě relační, ani potenciálně nepřipouštějící kvalifikační významové posuny.

2.1.2.4.3.3 Tato adjektiva jsou motivována

a) substantivy mužského rodu, a to nepředponovými, např. *běhový, kmitový, proudový, růstový, tlakový*, předponovými, např. *dopadový, důkazový, ohlasový, pohybový, rozvodový, spojový, útlumový, zákalový*; příponovými *(-(e)k)*, např. *dodatkový, posunkový, přestupkový, sňatkový, úpadkový*, i přejatými, např. *dialogový, piknikový, striptýzový, turnajový, atentátový, referátový*;

b) substantivy ženského rodu, a to bez přípony, např. *brzdový, dohodový, směnový, schůzový, výpusťový, výplňový*, s příponou *-k(a)*, např. *docházkový, nabídkový, prověrkový, skládkový, zkratkový, -b(a)*, např. *nadstavbový, sadbový, údržbový, vazbový*, i jinými, např. *sklizňový, svačinový, ozvěnový*, a přejatými bez přípony, např. *intrikový, reprízový, áriový, krizový*, i s příponou, např. *korekturový, hypnózový, blokádový, vernisážový*;

c) substantivy středního rodu, např. *napěťový, seťový, východiskový; extemporový, tremolový*.

2.1.2.4.4 Široce relační dějová adjektiva s příponou **-č(í)** – typ *„tvůrčí"*

Je to typ značně archaický, zcela neproduktivní, omezený početně na malou skupinu útvarů. V současné češtině je zastoupen pouze adjektivy *dozorčí, rozhodčí, smírčí, tvůrčí, vůdčí* a několika adjektivy slohově omezenými (*'průvodčí* ‚doprovodný' apod.); některá z nich jsou nahrazována synonymními adjektivy z jiných typů (*'mluvčí – mluvící, 'lovčí – lovecký*). Některá z nich mají paralelní motivační vztahy k dějovým substantivům *(lovčí, smírčí)* nebo k činitelským substantivům *(tvůrčí, vůdčí)*. Obecný slovotvorný význam typu je široce relační, významy jednotlivých adjektiv jsou však vesměs různým směrem lexikalizací zúženy a specializovány.

2.2 PŘÍDAVNÁ JMÉNA ODVOZENÁ ZE JMEN PODSTATNÝCH

2.2.1 Kategorie mutační

2.2.1.1 Vztahová přídavná jména

2.2.1.1.0 Vztahová desubstantivní adjektiva tvoří velmi důležitou, rozsáhlou a produktivní subkategorii mutačního typu: pojmenovávají relativně stálý atributivní příznak určované substance, a to na základě blíže nespecifikovaných, dějových i nedějových vztahů k jiné substanci, do nichž daná substance vstupuje a jimiž se v pojmenováních určuje.

Od jakostních adjektiv se liší jak nedostatkem hodnotícího zřetele, tak hromadností, rozsahem a téměř neomezenou produktivitou tvoření.

2.2.1.1.0.1 Sama o sobě označují vztahová adjektiva pouze sémanticky nediferencovaný vztah, a to k substanci jako k druhu, popř. – u jmen osob – i jako k jednotlivci. Vztahy nebo souvislosti mezi substancemi určovanými a určujícími bývají podle různé povahy těchto substancí velmi různorodé, jednoduché, ale často i velmi složité, diferencované. K jednoduchým lze např. počítat prostý vztah okolnosti, např. *lesní víla, noční klid, nouzový východ*, vztahy podobnosti, např. *housenkové rypadlo, kalhotová sukně*, dále vztahy částí k celku (a naopak), např. *atomové jádro;* diferencovanější jsou vztahy původu, např. *kamenný schod, pražský rodák, slepičí polévka*, vztahy vhodnosti, způsobilosti, popř. funkčního určení, účelu, např. *minutová ručička, osobní auto, lovecká zbraň*, vztahy určenosti druhem, např. *psí plemeno, jabloňový strom*, a kvantitou, např. *tunová zátěž*, vztahy přináležitosti, např. *myslivcův pes, dělnický dům, podniková chata; bratrův syn, Puškinův vrstevník, dělnické děti*, vztahy autorství, např. *básníkova prvotina, Štursův Raněný, Archimedův zákon*, vzta-

hy zobrazení, např. *Nerudův pomník*, vztahy nominace, např. *Leninova ulice* apod.

Mají-li určované substance charakter jmen dějových, uplatňují se určující substance nezřídka jako aktivní i pasívní nositelé děje, např. *otcova rada, tkáňový rozpad, autobusová doprava; Eichmannovo dopadení, lyžařský výcvik.*

Má-li určovaná substance charakter vlastnosti nebo stavu, uplatňují se určující substance jako jejich nositelé, např. *osobní statečnost, Máchův romantismus;* ve spojení se substantivy vyjadřujícími pojmy místa, času, popř. jiných okolností mohou se určující substance uplatňovat jako nositelé vztahu k těmto okolnostem: *Olbrachtovo rodiště, babiččino údolí, marxovské Německo.*

Pro široký rejstřík vztahů, které mohou v syntagmatech realizovat, se vztahová adjektiva někdy označují jako široce vztahová.

2.2.1.1.0.2 Vztahová desubstantivní adjektiva se tvoří od substantiv nejrozmanitějších druhů a typů. Odvozovacími formanty jsou vesměs jen přípony (s příslušnou tvaroslovnou charakteristikou). Distribuce přípon je dána především sémantickou povahou základu. Zvláštní soubor formantů mají adjektiva odvozená od pojmenování neživých substancí, názvů předmětů, míst a abstrakt (jsou to přípony *-ov(ý), -n(í), -n(ý), -sk(ý)/-ck(ý)*); jinými příponami se tvoří adjektiva od pojmenování bytostí živých: od jmen osob zpravidla příponou *-sk(ý)/-ck(ý)*, od jmen zvířat příponou *-(í)*. V rámci adjektiv z pojmenování osob se však vedle vztahu k substanci jako druhu uplatňuje i vztah k substanci jako k jednotlivině, individuu: tato adjektiva, zvaná tradičně přivlastňovací, se odvozují příponami *-ův (-ova, -ovo)* pro mužský rod substantiv, a *-in (-ina, -ino)* pro rod ženský.

2.2.1.1.1 Jména tvořená příponou **-ov(ý)** – typ *„motorový"*

2.2.1.1.1.1 Odvozování vztahových adjektiv od substantiv označujících neživé substance, místa a abstraktní pojmy příponou *-ov(ý)* je základní, tj. nejrozšířenější a nejproduktivnější.

V zásadě přípona *-ov(ý)* přistupuje u slov domácích k základu uzavřenému, končícímu na souhlásku; u některých adjektiv se kmen rozšiřuje, a to buď příponou tvarotvornou *(rajče – rajčatový)*, anebo přechodovým *-j- (září – zářijový)*. U několika odvozenin z cizích substantiv připíná se *-ov(ý)* i k otevřenému základu: např. *kakao – kakaový, prémie – prémiový, tabu – tabuový* ap.

Při odvozování touto příponou nedochází k souhláskovým alternacím; ze samohláskových alternací se pravidelně uplatňují jen alternace typu *válec – válcový* a *vůz – vozový* (viz 2.0.4).

Příponou *-ov(ý)*, zařazující jména k tvaroslovnému vzoru *„mladý"*, se odvo-

zují adjektiva od substantiv nejrůznější onomaziologicko-slovotvorné, lexikálně sémantické i morfologicko-fonologické struktury, a to většinou jako útvary výhradní, monopolní, řídčeji jako varianty útvarů jinak tvořených.

2.2.1.1.1.2 Vztahová adjektiva na *-ov(ý)* se tvoří od substantiv těchto onomaziologicko-slovotvorných kategorií:

Téměř bezkonkurenční je odvozování od jmen prostředků činnosti, např. *vysavačový, padákový, smyčcový, vrtačkový, trubkový, točnový, krytinový, nábojnicový, letadlový, lehátkový, krmivový, nápojový, houslový* aj.; *brzdový, pákový, přístrojový, startérový, sextantový, diferenciálový, autobusový, tranzistorový, hotelový* aj.

Téměř výlučně se odvozují od substantiv z kategorie jmen výsledků činnosti, např. *doplatkový, posudkový, zlomkový, poznámkový, sázkový, slitinový, srubový, referátový.*

Podobný charakter má odvozování od jmen nositelů vlastnosti, nositelů substančního vztahu i nositelů vztahu k okolnosti (neoznačují-li živé bytosti nebo místa, např. *ledovcový, červencový, žloutkový, kyslíkový, rychlíkový, skleníkový, jelenicový, levicový, náušnicový, myšlenkový, zářivkový, místenkový, číslovkový, kapalinový, třetinový, těstovinový, hrtanový, oktanový, vrcholový, jabloňový, inzerátový, acetylénový, kyanidový, neutronový, bauxitový, benzínový, limonádový, celulózový, germaniový.*

Od jmen zdrobnělých, popř. od jmen podle podobnosti, např. *dílcový, rámcový, hadicový, trubicový, dárkový, kočárkový, oříškový, věnečkový, čárkový, hlávkový, hůlkový, moučkový, tabulkový, kladívkový, kolečkový, zrnkový, kufříkový.*

Od jmen míst je doloženo jen u několika útvarů odvozených od jmen s formantem *-n(a)* (např. *šatnový, točnový, topný*) a *-eln(a)* (např. *koupelnový, prádelnový*). Zato od jmen s příponou *-in(a)* je tvoření produktivní, např. *dutinový, pevninový* (i *pevninský*), *plošinový, rovinový* (i *rovinný*), *naplaveninový, usazeninový.* Od jmen s příponou *-išt(ě)* jsou adjektiva odvozována jen ojediněle *(hřišťový)*, zpravidla jako varianta *(jevištní* i *jevišťový, schodištní* i *schodišťový)*, tvoří se tak však pravidelně od novějších jmen na *-isk(o): ložiskový, ohniskový, střediskový* a také od složených cizích jmen, např. *kosmodromový, biografový, fonotékový.* Jsou doložena též od jmen označujících ohraničené nebo uzavřené prostory či plochy, např. *zásobníkový, slovníkový, loděnicový, ložnicový, nábojnicový, šachovnicový, zastávkový, zdymadlový, okapový, skladový, vjezdový, záchodový.*

Neproduktivní je odvozování od kategorie názvů vlastností. Jsou doložena jen ojedinělá adjektiva na *-ov(ý)*, např. *hodnotový, hloubkový, výškový, tísňový, úrovňový, klidový, nouzový, prospěchový.*

Od dějových jmen s příponou *-b(a)* se vedle staršího tvoření s příponou

-n(í), popř. *-n(ý)* nověji vytvářejí i varianty s příponou *-ov(ý)*. Tak s variantou adjektiv na *-n(í)* existují např. *klenbový, sazbový, vazbový*; monopolní jsou *nadstavbový, zástavbový, sadbový, údržbový*.

Adjektiva na *-ov(ý)* se tvoří i od dějových jmen na *-(e)k (doplňkový, přežitkový, spánkový, sňatkový, závazkový)*, ale bezkonkurenční jsou zejména od substantiv na *-k(a)*, např. *bouřkový, zakázkový, dobírkový, pochoutkový, přehlídkový, přednáškový, připomínkový, ukázkový, vyhlídkový* aj. Z dějových jmen s jinými formanty se tvoří ojediněle, např. od jmen na *-(e)ň: žňový, sklizňový, líhňový; básňový, písňový*, z dějových jmen s cizími formanty jen na *-ing/-ink*, např. *dabingový, kempinkový, tréninkový*. (Jinak u tvoření z dějových jmen zcela převládla přípona *-ní*, srov. 2.2.1.1.2.2.)

Za základní a nejhojnější lze považovat i odvozování adjektiv příponou *-ov(ý)* od dějových jmen bez přípony, např. *zvukový, růstový, tlakový, váhový, letový, pudový, směnový, dostihový, náborový, obvazový, odrazový, poplachový, přenosový, přídělový, rozhlasový, směnový, úrazový* (viz též 2.1).

2.2.1.1.1.3 Druhou přirozenou základnou pro tvoření desubstantivních vztahových adjektiv na *-ov(ý)*, doplňující a prolínající kritérium onomaziologickoslovotvorné struktury základového substantiva, je lexikálně sémantická povaha substantiva. Značný vliv na volbu té či oné konkurenční přípony má věcně významový okruh základového substantiva, výrazy významově souvisící apod.

Adjektiva na *-ov(ý)* se odvozují od pojmenování součástí a druhů oděvání, např. *oblekový, šatový, kalhotový, zimníkový, košilový*; od pojmenování částí bytu a bytového zařízení, např. *bytový, předsíňový, sprchový, pavlačový, nábytkový, postelový, parketový, záclonový*; od pojmenování některých přírodních jevů, např. *dešťový, sněhový, mlhový, vzduchový, kouřový*; z označení časových pojmů jen od názvů měsíců: *lednový, březnový, říjnový*, též *prázdninový* a *víkendový*; od pojmenování částí, druhů a plodů rostlin, např. *stromový, květinový, listový, bukový, lipový, smrkový, houbový, tabákový*; od pojmenování potravin a poživatin, zejména ovoce, např. *banánový, datlový, jahodový, třešňový*; zeleniny, např. *bramborový, cibulový, česnekový, hrachový, salátový*; dále poživatin, např. *čokoládový, chlebový, kompotový, moučníkový, nudlový, těstový, sýrový, paštikový, klobásový*; pokrmů a nápojů, např. *gulášový, knedlíkový, rýžový, čajový, rumový* ap.

U adjektiv z pojmenování částí a orgánů lidského těla, u kterých je základní a nejrozšířenější přípona *-n(í)*, se přípona *-ov(ý)* vyskytuje jen u několika výrazů, např. *kloubový, nervový, pleťový, vlasový, mozkový, zádový, lýtkový, žlučníkový*. U pojmenování nemocí a jejich příznaků (a také léků) nemá přípona *-ov(ý)* (v podstatě) konkurenci, např. *cukrovkový, chřipkový, infarktový, nádorový, průjmový, vředový, souchotinový, úplavicový; aspirinový, masťový, obvazový* aj. Je rovněž základním prostředkem odvozování od pojmenování nástrojů, strojů, přístrojů a jejich součástí, nádob, náčiní ap. až po složité

technické a technologické aparatury, např. *šroubový, nýtový, čepový, kotoučový, pákový, talířový, miskový, jehlový, motorový, tramvajový, kluzákový, rypadlový, tankový, raketový, puškový, dělový, atomový, reaktorový, počítačový, rentgenový, družicový.* Adjektiva na *-ov(ý)* se tvoří též od pojmenování prvků, nerostů, hornin, látek a hmot, např. *cínový, rtuťový, hliníkový, vápníkový, chlorový, uranový, pískovcový, křišťálový, ocelový, panelový, mýdlový, gumový, látkový, bakelitový, silonový;* od názvů základních geometrických útvarů, jednotek měření a platidel, např. *obdélníkový, elipsový, válcový, litrový, metrový, tunový, sekundový, hodinový, hektarový, váhový, korunový, dolarový, rublový;* od názvů sportů, her a tanců, zvláště od výrazů přejatých, např. *basketbalový, hokejový, slalomový, tenisový, polkový, rokenrolový.*

Tvoří se i od domácích jmen abstraktních, zejména jako vztahový protějšek k jakostním na *-n(ý)*, např. *objemový, prostorový, příznakový, skutkový, obyčejový, účelový, rozumový, významový, hlukový,* popř. i jiným, např. *systémový, obsahový.*

Od pojmenování živých bytostí uplatňuje se přípona *-ov(ý)* v těch případech, kdy se pojmenování vztahuje a) na předměty neživé, ale nějak se živých bytostí týkající, z nichž nebo z jejichž součástí vznikly, které zobrazují, popř. napodobují nebo je některým svým znakem připomínají, např. *sleďový (salát), sardelová (pasta), skopový (s. maso), želvový (polévka); slonový (kost), bobrový (kožich); pěšcový, jezdcový* (v šachu); *motýlkový (styl plavání), šnekový (podavač), housenkový (podvozek), lososový, kanárkový (k. barva);* v odborné terminologii zoologické např. *střevlíkový, svižníkový;* b) anebo sice označuje substance živé, uvádí je však do vztahů, v nichž se zpravidla vyskytují jevy neživé: *kůrovcový* (např. *kůrovcová kalamita*, tj. způsobená kůrovcem, srov. *sněhová kalamita*), *červotočový, bourcový (zámotek), střečkový* (*s. boule*, způsobená střečkem), *korálový (ostrov), pstruhový (p. pásmo).* Přípona *-ov(ý)* se vyskytuje i u pojmenování osob ve jménech hromadných, např. *lidový, rodový, sborový, davový, dorostový (lékař),* popř. ve speciálních případech, např. *osobový (kilometr* – dopravní jednotka*).*

Význam podobnosti mají i jiná jména na *-ov(ý)*, např. názvy barev: *fialový, hráškový, kávový, švestkový, vínový* aj.

Některá adjektiva na *-ov(ý)* mají také jakostní význam, např. *hladový, růžový, zásadový; průmyslový (vysoce průmyslově země).*

2.2.1.1.1.4 I z hlediska tvaroslovné a fonologické charakteristiky se jeví přípona *-ov(ý)* (v podstatě) konkurenci, např. *cukrovkový, chřipkový, infarktový,* mužského a ženského rodu a je téměř monopolním prostředkem při odvozování od domácích substantiv středního rodu. Tvoří se jí adjektiva od substantiv s příponami *-dl(o), -tk(o), -iv(o), -k(o)/-átk(o)/-ečk(o), /-ínk(o), -sk(o), -l(o), -t(o),* jakož i všechna nověji tvořená adjektiva od jmen zakončených na *-o (kasinový, pásmový, rondový, studiový).* Nověji se tvoří i od jmen středního

rodu s příponou *-išt(ě)* a vůbec zakončených na *-e (finálový)* a dále od přejatých substantiv zakončených na *-é (reléový)*, *-u (tabuový)* a *-i/y (ragbyový)*.

Při odvozování touto příponou nedochází k souhláskovým alternacím na morfémovém švu, zvl. k tzv. měkčení. Proto substantiva s příponami *k*-ovými *(-(e)k, -ík, -ák, -k(a))*, anebo taková, jejichž odvozovací kmen je takto zakončen (např. *vlak, zrak, znak* ap.), nebrání-li tomu některé z kritérií dříve uvedených, velmi hojně, někdy zcela výhradně odvozují vztahová adjektiva příponou *-ov(ý)*. Také kmeny zakončené na *-g* jednoznačně preferují příponu *-ov(ý)*, např. *ligový, slangový*, tak zvláště všechna jména na *-ing (pudingový)*.

I u ostatních substantiv je zřejmá početní převaha adjektiv odvozených příponou *-ov(ý)*. Naproti tomu užití přípony *-ov(ý)* téměř vylučují jména zakončená na *-í*, a to jak podstatná jména verbální na *-n(í)* a *-tí* (je však *setový*), tak i jména typu *„nábřeží“* (je *nářaďový, nářečový / nářeční*), i jiné útvary takto zakončené *(údobí, okolí, potrubí, pohlaví)*.

2.2.1.1.2 Jména tvořená příponou **-n(í)** – typ *„bezpečnostní“*

2.2.1.1.2.1 Přípona *-n(í)*, tj. vlastně *-ň-* a tvaroslovná charakteristika vzoru „jarní“, kterou se odvozují vztahová adjektiva od substantiv, má poněkud menší rozsah využití než přípona *-ov(ý)*, ale v některých oblastech užívání je velmi produktivní, a to nezřídka jako slovotvorný prostředek monopolní. S užitím přípony bývají spojeny četné úpravy slovotvorného základu:

a) Vedle pravidelného měkčení koncové souhlásky základu, a to *k/č, ch/š, h/ž, g/ž* (viz 2.0.4) je alternace *c/č* nepravidelná (srov. *měsíční, noční*, zejména u cizích: *populační, konvenční*, ale *obecní, plicní*); zcela ojediněle se mění *r* v *ř (jitro – jitřní)*.

b) Vedle rovněž pravidelného tvrdnutí koncové souhlásky *ď/d, ť/t* (viz 2.0.4) se koncové *ř* mění v *r* jen ojediněle *(nádvorní z nádvoří)*, také u cizích jmen zakončených na *-oř (laboratoř – laboratorní* – možná je tu však i motivace k jménům na *-ium*, srov. *sanatorium – sanatorní)* a u výrazu *seminární* (k *seminář*); jinak zůstává (např. *dveřní, zádveřní, páteřní* ap.).

c) Při alternaci typu pohyblivého *-e-* se pravidelně vychází z kmene s *-e-*, např. *palba – palební* (viz 2.0.4).

d) Při odvozování od substantiv s příponou *-n(a) (pokladna, spořitelna, knihovna, továrna)* se koncové *-n* pravidelně odsouvá: *spořitelní, pokladní, knihovní* (viz 2.0.4).

e) Rovněž se pravidelně odsouvá přípona *-um* u slov typu *muzeum, studium* a přisouvá se *-j-: muzejní, studijní*; u slov na *-ie* se odsouvá někdy celé *-ie: periferní* (k *periférie*), *pruderní* (k *pruderie*), *loterní* (k *loterie*); jindy pouze *-e*, pak přistupuje varianta **-jn(í)** (*-j-* je vlast..ě přechodná hláska k zamezení hiátu): *misijní (k misie), režijní* (k *režie*) (viz 2.0.4).

f) Jiné úpravy základu jsou nepravidelné: častěji se krátí základová samohláska u slov dříve tvořených, např. *jaterní* k *játra, peněžní* k *peníze, domovní* k *dům;* u novějších slov se nekrátí, např. *právní, měsíční, půdní, kloubní* aj.; zcela ojedinělé jsou jiné alternace samohlásek, např. *řeka - říční, vejce - vaječní, úřad - úřední, policie - policejní.*

Řídké jsou skutečné rozšířené varianty **-ečn(í):** ojediněle u *středeční* (ke *středa*) podle *čtvrteční* a *páteční,* aby se odstranila homonymie s adj. *střední;* **-otn(í)**: ojediněle se tak chápe *zdravotní* (ke *zdraví*), protože vyšlo z užívání staré slovo *zdravota;* **-ebn(í)**: u několika slov, k nimiž nejsou doložena, popř. jsou stylově a frekvenčně omezena dějová substantiva na *-b(a),* např. *cvičební, platební, učební, zkušební* aj.; **-ovn(í)/-evn(í):** u několika jmen, kde by pouhou příponou *-n(í)* vznikly neobvyklé a někdy i pro výslovnost obtížné hláskové skupiny a kde nelze mezi ně vložit *-e-,* např. *mincovní, cechovní, bankovní, plukovní, domovní, listovní, činžovní;* varianta **-evní** je u *duševní.*

2.2.1.1.2.2 Vztahová adjektiva na **-n(í)** se tvoří od substantiv těchto onomaziologicko-slovotvorných kategorií:

a) Téměř monopolní a bezkonkurenční je odvozování od abstraktních jmen vlastnosti (která se v různé míře konkretizují), např.: *bezpečnostní, mravnostní, národnostní, povětrnostní, přednostní, rychlostní, výkonnostní; drahotní, teplotní, pěchotní; starobní; družstevní,* od přejatých abstraktních jmen vlastnosti a podobných, např.: *humanitní, kapacitní; konzulátní, patronátní; deficitní, tranzitní; konjukturní, miniaturní; archívní, nominativní, imperativní; buržoazní, provinční, ženijní.*

Výrazně se uplatňuje při odvozování od abstraktních jmen dějových a jim blízkých názvů stavu, domácích i cizích, např. *bitevní, pastevní, žatevní, hudební, plavební, služební, stavební, výrobní, spotřební, provozní, dopravní, obchodní, prodejní; destilační, infekční, izolační, organizační, propagační, revoluční, diskusní, kompresní, exkurzní, revizní; promenádní, cenzurní, instruktážní, montážní, reportážní; režijní, maturitní.*

b) Ze jmen místních tvoří se adjektiva na *-n(í)* od dvou slovotvorných typů této kategorie, a to ze substantiv na *-išt(ě),* např. *hradištní, jevištní, letištní, sídlištní,* a od typu na *-í („nábřeží"),* např. *nábřežní, nádražní, nadzemní, pohraniční, podkrovní, zahraniční, zákulisní; okvětní, okolní, ústřední.* U jmen na *-ic(e)* jsou oba prostředky, *-ov(ý)* i *-n(í),* rozděleny poměrně rovnoměrně (a často se vyskytují i jako dublety, např. *tržnicový - tržniční, ručnicový - ručniční, pohrudnicový - pohrudniční*); přípona *-n(í)* se vyskytuje zvl. u jmen s věcným významem budov, např. *nemocniční, radniční,* popř. jiných objektů v prostoru či institucí, např. *hraniční, viniční, uliční, železniční.*

Uvedený onomaziologicko-slovotvorný soubor jmen ovlivňuje tvoření adjektiv i v těch případech, kdy základové substantivum není sice zřetelně strukturováno, ale svým celkovým významem se k některé skupině řadí. Mají proto

příponu *-n(í)* i adjektiva: *mravní, volní, duševní, debatní, kompromisní, konfliktní, kontaktní, reformní* aj.

2.2.1.1.2.3 Bohatší základnu pro tvoření adjektiv na *-n(í)* tvoří lexikálně sémantická povaha základního substantiva. Příponou *-n(í)* se tvoří adjektiva od jmen těchto věcně významových skupin: názvy orgánů, součástí těla (a schránek v něm), např. *břišní, cévní, hrudní, kloubní, lebeční, plicní, střevní;* názvy součástí domu, např. *sklepní, střešní, stropní, okapní, okenní;* názvy stavebních objektů, zejm. budov, např. *cestní, drážní, mostní, přístavní, věžní, radniční, hřbitovní, tovární, restaurační, divadelní, muzejní, univerzitní.*

Názvy časových pojmů (kromě názvů měsíců), svátků a obřadů, např. *úterní, páteční, denní, měsíční, jarní, zimní, ranní, odpolední, letošní, velikonoční, masopustní, výroční;* názvy světových stran a některých přírodních terénních objektů, např. *jižní, měsíční, vodní, říční, rybniční, trávní, lesní, polní, pouštní.*

Nejrozsáhlejší soubor tvoří některé základní „společenské" názvy z organizace a činnosti v národním hospodářství, ve státní správě a kultuře. Patří sem názvy z oblasti průmyslové výroby a služeb, např. *výrobní, spotřební, provozní, stavební, strojní, kontrolní;* zemědělských prací, např. *osevní, žatevní;* dopravy, např. *dopravní, transportní, dovozní, cestovní, nákladní;* obchodu, např. *obchodní, smluvní, prodejní, tržní, reklamní, inzertní;* komunikací a spojů, např. *komunikační, výjezdní, poštovní, listovní, telefonní;* financí, např. *finanční, úvěrní, bankovní, spořitelní, účetní, celní, peněžní, inkasní;* řízení a správy, např. *správní, úřední, evidenční, volební, poradní;* společenských orgánů a organizací, např. *resortní, ústřední, státní, vládní, obvodní, družstevní, parlamentní, děkanátní, konzulátní;* z oblasti práva, např. *právní, soudní, prokuraturní, bezpečnostní, trestní;* vojenství, např. *armádní, generální, divizní, rotní, bitevní, pěchotní;* zdravotnictví, např. *zdravotní, porodní, operační;* kultury (vědy, školství) a zábavy, např. *kulturní, knižní, divadelní, architekturní, galerijní, herní, sportovní, karetní, besední, vědní, recenzní, archivní, školní, učební, zkušební;* církve, např. *církevní, klášterní, duchovní, křestní, pohřební,* zcela ojediněle od jmen prostředků *(strojní* vedle *strojový)* nebo od názvů látek *(dřevní).*

Několik adjektiv na *-n(í)* je i od pojmenování osob, např. *osobní, pilotní, detektivní, invalidní, virtuózní, advokátní, oponentní; subretní* (k *subreta*).

2.2.1.1.2.4 Z morfologicko-fonologických činitelů lze uvést nápadnou dubletnost adjektiv odvozených od substantiv zakončených v kmeni na *-t*, např. *anketní* i *anketový, cigaretní* i *cigaretový, plaketní* i *plaketový*, popř. dokonce i existenci adjektiv jen s příponou *-n(í)* (např. *dubletní*). To lze vysvětlit tím, že takto je zakončeno mnoho jmen různých slovotvorných i lexikálně sémantických typů, např. abstraktní jména na *-ost, -it(a), -at, -it*, a že přípona *-ní* slouží k adaptaci adjektiv typu *impotentní* (viz 2.5.1).

2.2.1.1.3 Jména tvořená příponou **-n(ý)** - typ *„železný"* a **-ě(e)n(ý)** - typ *„měděný"*

2.2.1.1.3.1 Při odvozování desubstantivních adjektiv vztahových má sufix *-n(ý)* omezenou úlohu; dnes skutečně užívaných vztahových adjektiv na *-n(ý)* je relativně málo. Řada slov z užívání postupně ustupuje a je nahrazována adjektivy na *-ov(ý)* a *-n(í)*, anebo nabývá knižního, popř. archaického slohového odstínu.

Užívání některých slov je omezeno jen na určitý druh textů; zejména v poezii a v esejistice mají taková adjektiva ráz prostředků specificky poetických. V odborném vyjadřování se s adjektivy takto tvořenými setkáme jen v několika dílčích oborech, např. v názvosloví jazykovědném. (To ovšem nevylučuje občasné oživení jednotlivých starších výrazů, jako je např. *jaderný*, v novějších spojeních *jaderná fyzika, jaderný reaktor*.)

Průvodními formanty odvozování příponou *-n(ý)* bývají tyto změny (společné i pro tvoření jakostních adjektiv na *-n(ý)*):

a) Vedle pravidelného měkčení koncové souhlásky *k/č, ch/š, h/ž* (viz 2.0.4) je alternace *c/č* nepravidelná: je *konečný* ke *konec*, *vaječný* k *vejce*, *břidličný* k *břidlice*, ale *věcný* k *věc*, *nemocný* k *nemoc*, *ovocný* k *ovoce*. Ojedinělá je alternace *sk/st* (*zisk* - *zištný*; ale jinak zůstává *-sk-*: *bleskný*).

b) U alternace typu pohybné *-e-/Ø* se pravidelně vychází z kmene s *-e-*, např. *válka* - *válečný* (viz 2.0.4).

c) U několika adjektiv je samohláska základu zkrácená, např. *jádro* - *jaderný*, *síra* - *sirný*.

d) U jmen s příponou na *-k(a)*, před níž předchází *-č* nebo *-t*, se tato přípona vypouští: *horečka* - *horečný*, *památka* - *památný* (vedle *památkový* a *památečný*).

e) U několika jmen se setkáváme s rozšířenou příponou *-ečn(ý)*: *část* - *částečný*, *závěr* - *závěrečný*, *pověra* - *pověrečný*; v chemické terminologii: *fosfor* - *fosforečný*, *chlor* - *chlorečný* aj.

2.2.1.1.3.2 Příponou *-n(ý)* se dnes v zásadě netvoří adjektiva ze jmen žádné komplexní onomaziologicko-slovotvorné kategorie substantiv. Relativně hojněji se vyskytují adjektiva na *-n(ý)* jen od jmen na *-(e)k* (a řidč. na *-k(a)*), např. *nadbytečný*, *výdělečný*, *dostatečný*, *užitečný*, *skutečný*, *válečný*, *výjimečný*, *podmínečný*, popř. *sopečný*, *jatečný* aj. Velký počet je adjektiv na *-n(ý)*, která (také) poukazují k substantivům dějovým, zejména tvořeným bez přípony, např. *důvodný*, *lovný*, *obslužný*, *ochranný*, *opěrný*, *pohonný*, *popisný*, *postupný*, *průpravný*, *výchovný*, *výpomocný*, *výzkumný*, *záchranný*. Tato adjektiva mají sice z hlediska své formy blíže k dějovým jménům, významově však poukazují také (a někdy i výhradně) ke slovesům; proto jsou probírána v rozboru adjektiv deverbativních (viz 2.1.2.3.2, 2.1.2.2.2.1 a 2.1.2.4.1.3).

Neproduktivní je tvoření vztahových adjektiv na *-n(ý)* od dějových jmen s příponami, např. od jmen s příponou *-b(a)* jsou bez frekvenčního omezení jen *léčebný, kresebný*; v terminologii se dosud užívá adjektiv *orebný, palebný, skladebný, stavebný* a *vazebný*. Častěji jsou takto tvořena adjektiva jakostní. Ojedinělé je adjektivum *loupežný*.

2.2.1.1.3.3 Jádrem vztahových adjektiv na *-n(ý)* jsou z hlediska lexikálně sémantického útvary odvozené od konkrétních pojmenování potravin a požívatin, popř. i jiných užitečných látek, spotřebního materiálu apod. Patří sem adjektiva ze jmen zemědělských produktů rostlinné výroby, např. *rostlinný, obilný, pšeničný, ovesný, řepný, kukuřičný, senný, vinný, ovocný, jablečný, olejný, kvasný, cukerný, moučný*; ze jmen produktů živočišné výroby, např. *živočišný, mléčný, masný, máselný, vaječný*; ze jmen nerostů a rozličných produktů a látek, např. *nerostný, sodný, uhelný, ropný, kamenný, železný, prkenný, hedvábný*. Některá z nich přešla k adj. jakostním, např. *tučný, mastný* ap. (viz 2.2.1.2.3.7).

K tomuto starobylému jádru se přimyká i skupina jmen odvozených rozšířenou příponou *-ě(e)n(ý)*, např. *lněný, vlněný, bavlněný, nitěný, plátěný; kožený, plstěný, žíněný, kostěný; dřevěný, proutěný, slaměný; skleněný, měděný, olověný, drátěný; hliněný*. Tato adjektiva se většinou vyskytují v takových spojeních s řídícím substantivem, v nichž znamenají ‚vyrobený z něčeho, udělaný, utvořený z nějaké látky', tj. determinují určovanou substanci vzhledem k jejímu původu, vzniku. Jsou tedy obdobou substantivních „jmen podle původu a látky" a bývají někdy vyčleňována jako adjektiva s významem speciálním. Jako celek je toto tvoření již neproduktivní. Dnes se adjektiva s obdobným významem odvozují příponou *-ov(ý)*, srov. např. *fazolový, hrachový, jahodový, špenátový, rtuťový, ocelový, bakelitový, molitanový* aj.

2.2.1.1.3.4 Okrajově se adjektiva na *-n(ý)* odvozují od různých substantiv jiných, např. od kompozit s druhou částí na *-pis (cestopisný, místopisný, přírodopisný* aj.), na *-slov(í) (hláskoslovný, názvoslovný, tvaroslovný* aj.), na *-věd(a) (jazykovědný, přírodovědný)*, na *-zpyt (dějezpytný, národozpytný)* a od jmen nástrojů s druhou částí na *-met (kulometný, raketometný* aj.). Věcným významem sem patří i adjektiva *naučný, odborný a dějinný*.

Výraznější skupinku tvoří i adjektiva ze základních přírodních pojmů (někdy s poněkud knižním až básnickým slohovým zabarvením), např. *vesmírný, hvězdný, sluneční, oblačný, větrný, sněžný, tepelný, světelný, temný*, popř. *rovinný, pramenný*, dále ze sémantického okruhu typu *rostlinný*, např. *bílkovinný, semenný, buněčný, plevelný, jaderný, plemenný, tělesný*, v názvosloví jazykovědy např. *jmenný, větný*, tělocviku např. *stojný, spatný*, ekonomie *užitný* aj.

Menší skupinku tvoří adjektiva *rodinný, obecný, jedinečný, veřejný, řemeslný*, dále *plošný, čtverečný, desetinný, oválný* a také *opačný* a *konečný*.

2.2.1.1.4 Jména tvořená příponou **-ovan(ý)** - typ *„talentovaný"*

Omezeně produktivní jsou adjektiva s příponou *-ovan(ý)* odvozená od substantiv konkrétních, označujících vzory vyskytující se na látkách a podobných materiálech, např. *květovaný, čtverečkovaný, kostkovaný, károvaný, puntíkovaný*, a znamenající „mající na sobě to, nebo zdobený tím, co má podobu označenou základovým substantivem". Tato adjektiva se odštěpila od deverbativních adjektiv podtypu *„pruhovaný"* (viz 2.1.2.1.3.3).

Variantu tohoto typu tvoří adjektiva odvozená od abstraktních přejatých jmen, např. *talentovaný* (k *talent*), *erudovaný* (k *erudice* ‚vzdělání'), *graduovaný* (ke *gradus* ‚vědecká nebo vysokoškolská hodnost'), [h]*renomovaný* (k *renomé* ‚dobré jméno') ap.; znamenají ‚mající to, co označuje základové substantivum'. Některá z nich, např. *talentovaný*, mají jakostní odstín. Tato skupina se rovněž odštěpila od deverbativních adjektiv (viz 2.1.2.1.3.1).

2.2.1.1.5 Jména tvořená příponou **-sk(ý)** - typ *„mořský"* a **-ck(ý)** - typ *„vesnický"*

2.2.1.1.5.1 Přípona *-sk(ý)* (a *-ck(ý)*) a její varianty - s tvaroslovnou charakteristikou tvrdého vzoru *„mladý"* - jsou značně polyfunkční. Celé pestré paletě podtypů je mimo jiné společná i formální stránka odvozování.

Přípona existuje ve dvou komplementárních, nepřekrývajících se podobách, *-sk(ý)* a *-ck(ý)*: obě podoby mají pak další varianty, **-ovsk(ý), -ansk(ý), -ánsk(ý), -ensk(ý), -insk(ý), -ínsk(ý)** rozšiřují příponu *-sk(ý)*; **-ácк(ý), -eck(ý), -ick(ý)** a **-nick(ý)** rozšiřují příponu *-ck(ý)* (která se však jako samostatná přípona nevyskytuje). Podoba na *-ck(ý)*, nehledíme-li na čistě adaptační funkci její varianty *-ick(ý)*, má vlastně dvojí status. Je především poziční variantou přípony *-sk(ý)*, je-li základ slov zakončen na *-k (horník - hornický, zámek - zámecký, Pečky - pečecký)*, a *-c (lovec - lovecký, Jince - jinecký)*, a to i u jmen svým původem i typologicky cizích, např. *bolševik - bolševický, gramatika - gramatický, Turek - turecký, Kragujevac - kragujevacký*.

V jiných pozicích se přípona *-ck(ý)* uplatňuje ve svých rozšířených variantách: **-ácк(ý),** např. v *pimprlácký* (k *pimprle*); **-eck(ý),** např. v *časopisecký* (k *časopis*), *mostecký* (k *Most*); **-ick(ý)** v *třídnický* (k *třídní*), *tankistický* (k *tankista*), *anglický* (k *Anglie*), popř. *ekonomický* (k *ekonomie*), *praktický* (k *praxe*), *prozaický* (k *próza*); **-nick(ý)** v *předsednický* (k *předseda*).

Z rozšířených variant přípony *-sk(ý)* je nejčastější varianta **-ovsk(ý),** např. *stav - stavovský, soudce- soudcovský, Svazarm- svazarmovský, Březí- březovský*; je podmíněna zpravidla morfologicko-fonologickou povahou základu, zejména jeho krátkostí a existencí některých souhláskových skupin, do nichž se nevkládá *-e-*. Přípona **-ansk(ý)/-ánsk(ý)** existuje u jmen místních *(Tatry - tat-*

ranský, Kuba - kubánský) i historických jmen osob *(Julius - juliánský, Terezie - tereziánský)* a je vlastně jen adaptací přípon jinojazyčných, v prvním případě přípony slovenské. Přípona **-ensk(ý)** se vyskytuje např. u adjektiv *starostenský* (ke *starosta*), *živnostenský* (k *živnost*), *mocenský* (k *moc*), *brněnský* (k *Brno*) aj. Přípona **-insk(ý),** např. od *dcera* v *dceřinský (dceřinská buňka)* je obměnou přivlastňovací přípony *-in(a)* (srov. též *dceřiná*), ale i - spolu s příponou **-ínsk(ý)** - adaptovanou podobou cizích přípon, např. *Alžběta - alžbětinský, Rudolf - rudolfínský.*

2.2.1.1.5.2 Kvantita samohlásek základu se zpravidla nemění, jen ojediněle se vyskytuje krácení *-á-* a *-í-, pán - panský, ráj - rajský, Říp - řipský;* zato zcela pravidelně krátí *-í-*, je-li součástí přípony *-ík*, popř. *-ník(y): básník - básnický, řezník - řeznický, Orlík - orlický, Zlatníky - zlatnický.* K dloužení základových samohlásek dochází u adjektiv z některých vlastních jmen místních: *Slaný - slánský, Karviná - karvinský* i *karvínský.*

U alternací typu pohybné *-e-/Ø* se pravidelně vychází z kmenových podob s *-e-* (viz 2.0.4).

Někdy tvoří základ kmen primární. Tak se vypouštějí např. přípony (popř. zakončení) *-(e)c (hostinský* k *hostinec, epikurejský* k *epikurejec, přemyslovský* k *Přemyslovec), -ost (společenský* k *společnost), -k(a) (jeptišský* k *jeptiška, poličský* k *Poličká), -k(o) (jevíčský - Jevíčko),* řidčeji *- (e)k (pacholek - pachol-ský, Na Františku - františský), -k(y) (benátský* k *Benátky,* ale *benátecký* k českým *Benátkám),* u vlastních jmen místních někdy i zakončení *-sk, -sk(o), -sc(o) (Minsk - minský, Lipsko - lipský, San Francisco - sanfranciský,* ale *Blansko - blanenský),* a i *-k* a *-g* v zakončeních na *-berg (-berk, -perk, -berok)* a *-burg (-burk, -borg),* např. *norimberský, vimperský, rožmberský, nymburský, hamburský, göteborský* ap. - U obecných jmen přejatých na *-us, -os, -on* aj. se ovšem odvozují adjektiva z tvaroslovného kmene, např. *cyklický* (k *cyklus*), *kosmický* (ke *kosmos*), *antibiotický* (k *antibiotikum*) aj.

Naopak se - ojediněle - vychází z varianty kmene rozšířené o tematickou příponu, např. *kníže - knížecký; aróma - aromatický, astma - astmatický.* U cizích vlastních jmen místních se někdy vkládá *-j-*, např. *Bari - barijský, Guinea - guinejský* (u jmen na *-ie*, jako *Alexandrie - alexandrijský* nepatří *-j-* k příponě, nýbrž jde o přechodovou hlásku), *Samoa - samojský;* uplatňuje se tu tedy rozšířená varianta **-jsk(ý).** V tomto typu zůstává také na konci základu nehlasné (jenom psané) *-e*, jestliže určuje výslovnost, např. *Cambridge - cambridge-ský,* dále dlouhé samohlásky a dvojhlásky, např. *bordeauxský* [bordóský], rov-něž *-i* a *-u* u jmen dvojslabičných zůstává součástí odvozovacího základu, např. *Bali - balijský, Baku - bakuský.* Ve všech těchto případech jde o odraz poměrů tvaroslovných.

Na příponovém švu dochází - kromě již zmíněných - i k dalším úpravám kon-cových souhlásek základu: tak spojení *k* a *-sk(ý)* dává *-ck(ý) (Písek - písecký,*

Řek - řecký), spojení *h* a *-sk(ý)* dává *-žsk(ý) (Praha - pražský)*, spojení *ch* a *-sk(ý)* dává *-šsk(ý) (mnich - mnišský, Valach - valašský*, ale odchylně se zjednodušením *český* k *Čech*, ale *češství)*, spojení *g* a *-sk(ý)* dává v ustálených případech *-žsk(ý) (Kongo - konžský)*, jinak *g* zůstává *(Haag - haagský)*. Ojediněle alternuje i *ř/r*, např. *čeští bratří - českobratrský*, zvl. u jmen míst, např. *Záhoří - záhorský*, a *z/ž: kněz - kněžský*.

Setkají-li se na švu dvě souhlásky, dochází k zjednodušení: *Chlumec - chlumecký, Brandýs - brandýský, Rus - ruský*.

2.2.1.1.5.3 Vedle shod formálních mají všechny podtypy jmen na *-sk(ý)* (a *-ck(ý)*) i některé společné rysy funkční. Odvozují se takto adjektiva od tří rozsáhlých lexikálně sémantických skupin substantiv: jmen míst (obecných i vlastních), b) obecných jmen osob a konečně c) jmen společenských oborů, odvětví činnosti, kulturních směrů a hnutí ap. Protože se pak jména oborů, odvětví apod. z domácích základů pravidelně vytvářejí buď prostřednictvím jmen osob, anebo - řídčeji - jmen míst, mívá příslušné adjektivum vztah dvoustranný, např. adjektivum *hornický* je souvztažné s *horník* i s *hornictví, těhotenský* s *těhotná* i s *těhotenství, knihovnický* s *knihovník* i s *knihovnictví*; z druhé strany pak např. *školský* se *škola* i *školství, ocelárenský* s *ocelárna* i s *ocelárenství*. Tyto vztahy se uplatňují i tehdy, není-li jeden ze vztahů formálně vyjádřen, např. *umělecký* se vztahuje k *umělec* i - z hlediska významového - k *umění*. Obdobné vztahy jsou i u jmen přejatých, srov. např. *socialistický* je k *socialista* i k *socialismus, atletický* k *atlet* i k *atletika, dramatický* k *drama* i k *dramatik* ap.

a) Z obecných jmen charakteru místního je odvozování adjektiv příponou *-sk(ý)* produktivní od slovotvorného typu jmen označujících uzavřené prostory sloužící jako zařízení, a to na *-n(a)*, např. *dílenský, poradenský, válcovenský*, popř. i *pokladenský* (k *nemocniční pokladna*), a na její varianty: *-írn(a)*, např. *barvírenský, čistírenský, chladírenský, strojírenský; -árn(a)*, např. *cukrárenský, jízdárenský, mlékárenský, plovárenský, továrenský*. Mnohé z těchto jmen mají ovšem rovněž bližší vztah k příslušným názvům oborů na *-stv(í)*, např. *gumárenský, chladírenský, vodárenský, železárenský*.

Tvoří se i od složenin jako *pivovarský, cukrovarský, lihovarský*.

Ostatní obecná jména místní, od nichž se odvozují adjektiva na *-sk(ý)/-ck(ý)*, se seskupují spíše podle principu sémantické blízkosti. Tak tu lze vyčlenit skupinku nejobecnějších pojmů zeměpisných, např. *světský, zemský, krajský, mořský, horský, nebeský, galaktický, kosmický, městský, vesnický, domovský*, popř. i *severský*. Druhou skupinku tvoří názvy staveb, např. *mlýnský, hamerský* (k *hamry*), *dvorský, zámecký, poštovský, farský* (vedle *farní*), *hostinský, kantýnský, krámský, kancelářský*.

Příponou *-sk(ý)* se odvozují adjektiva i od jmen, jejichž základ je zakončen na *-ň*, srov. *báňský, kuchyňský, lázeňský, vězeňský* a také *kázeňský*.

U místních jmen vlastních, tj. u všech jmen zeměpisných, je přípona *-sk(ý)/-ck(ý)* jediným, bezkonkurenčním a neomezeně produktivním adjektivním formantem. Tvoří se jí tedy adjektiva od názvů osídlených míst, měst, vesnic, osad i městských čtvrtí (např. *bratislavský, brandýský, pekingský, plzeňský, pardubický, kladenský, blatenský, rožmitálský, libeňský* ap.), od názvů států (např. *argentinský, bangladéšský, italský*), od názvů území (např. *moravský, flanderský, lombardský, mezopotamský, kuzbaský, sibiřský*), pevnin (např. *evropský, africký, australský*), ostrovů, poloostrovů a souostroví (např. *cejlonský, labradorský, galapágský*), hor a pohoří (např. *krkonošský, himálajský, alpský, kilimandžárský*), řek, jezer a rybníků (např. *vltavský, labský, vážský, dunajský, nilský, amazonský, balatonský, bezdrevský*), pouští (*saharský, taklamakanský*), jeskyní (*macošský, domický*) atd.

b) Druhý, velmi rozsáhlý, téměř neomezeně produktivní podtyp adjektiv na *-sk(ý)* (a *-ck(ý)*) jsou přídavná jména odvozená od obecných jmen osob jako reprezentantů druhu. Tvoří se od jmen nejrůznější onomaziologicko-slovotvorné struktury, patřících do všech věcně významových skupin, do nichž lze výrazy tohoto typu členit, a s nejrůznější morfologicko-fonologickou charakteristikou. Jistá omezení v odvozování představují jen přechýlená jména žen, a to zvláště z důvodů významových (a následně pak i výrazových). Bez frekvenčního nebo slohového omezení jsou doložena jen adjektiva od jmen na *-yn(ě)*: *hospodyňský* (k *hospodyně*), *žákyňský* (k *žákyně*).

Přirozenou základnou adjektiv na *-sk(ý)* je plurálová podoba substantiv: k *přítel* je *přátelův*, ale druhově vztahové *přátelský* je od plurálového tvaru *přátelé*; srov. i *rodičovský* (od *rodiče*), *manželský* (od *manželé*).

Zřídka se tvoří od hromadných jmen označujících lidské kolektivy (v singulárové podobě), např. *lidský, společenský*. Je-li kolektiv označen vlastním jménem, tvoří se adjektiva na *-sk(ý)* od něho hojně a pravidelně, např. *pionýrský, komsomolský, svazarmovský, sokolský, lumírovský, devětsilský, baníkovský* (k názvu tělových. jednoty *Baník*) ap.

Vedle jmen lidí tvoří slovotvorný základ i jména nadpřirozených a fantazijních bytostí, např. *božský, andělský, čertovský, čarodějnický, strašácký* apod., popř. i jména zvířat, např. *koňský, volský, kravský*. Taková adjektiva však často vyjadřují volnější vztah k označené substanci, jen typické, příznačné rysy podobné substanci určující, nebo s ní nějak souvisící, např. *zvířecký* (ve spojení *zvířecké mučení*), *psovský* (*psovská oddanost*), *koňská nátura, božský klid, andělská nevinnost, ďábelský vynález, čarodějnická kuchyně*.

Mnohá adjektiva na *-sk(ý)* mají jakostní a s nimi spojené konotační hodnotící odstíny, a to častěji záporné než kladné. Napomáhá tomu už emocionálně expresívní zabarvení základových substantiv, zejména s příponami *-ák, -an, -án, -oun, -er, -ér, -ař, -ář, -íř, -as, -och* aj., např. (s hodnocením záporným): *měšťácký, pijácký, grobiánský, křiklounský, gaunerský, sektářský*; (s hodnocením kladným): *pašácký, ješácký*. Takové hodnotící odstíny mají i jména s jiný-

mi příponami, nebo nestrukturovaná, např. *sobecký, panský, dědkovský, alibistický*, popř. *mistrovský, mateřský, chlapský, přátelský, soudružský, lidský* aj.

Adjektiva tvořená příponou *-sk(ý)* (a *-ck(ý)*) od obecných jmen osob lze rozčlenit do několika typů:

ba) Zcela pravidelné a nejčetnější jsou případy, kdy se adjektivum vztahuje jen nebo především ke jménu osoby (osob). Sem patří např. *hráčský, řidičský, cvičitelský, hlasatelský, stavařský, statkářský, cizinecký, poslanecký, soudcovský, zrádcovský, pěšácký, školácký, dělnický, řemeslnický, amatérský, režisérský, trenérský, doktorský, redaktorský, dirigentský, docentský, drogistický, tankistický* a dále např. *chlapský, nádenický, kněžský, černošský, otcovský, příbuzenský* (od *příbuzný*), *krejčovský, třídnický* (od *třídní*). Od jmen rodu ženského např. *ženský, panenský, sesterský*, ze jmen rodu středního např. *dětský*.

bb) Někdy však vystupuje do popředí vztah sekundární (k základovému slovu, z něhož je jméno osoby odvozeno), např. *vědecký* se vztahuje nejen k *vědec* (ve spojení *vědecká rada, hodnost* ap.), ale i k *věda* (např. *vědecký pracovník, ústav* aj.). K podstatným jménům slovesným, jako je *bruslení, budování* atd., popř. k jménům dějovým (*chůze, běh* ap.) se netvoří adjektiva a zastupují je adjektiva od příslušných jmen osob, tedy *bruslařský, budovatelský, učednický, umělecký, osvobozenecký, házenkářský, košíkářský, odbíjenkářský, chodecký, běžecký*. Podobně zastupují adjektiva od jmen osob — příslušníků kolektivu — adjektiva od jmen tohoto kolektivu, např. *předsednický* (k *předsednictvo* i k *předseda*), *mládežnický* (k *mládežnící* i k *mládež*), podobně i *pionýrský* (k *pionýři* i *Pionýr*), *svazácký, stranický, pohraničnický* (k *pohraničníci* i k *Pohraniční stráž*). U jmen přejatých je nasnadě vztah takových adjektiv jako *prozaický* nebo *poetický* především k *próza* (ale i k *prozaik*) a k *poezie* (ale i k *poeta*). Také adjektivum *propagandistický* se vztahuje především k *propaganda* (ale i k *propagandista*).

bc) Převážně jen ke jménu osob se adjektiva na *-sk(ý)* (a *-ck(ý)*) vztahují i tehdy, jestliže sice existují vedle nich jména na *-stv(í)* (*-ctv(í)*) a popř. *-ost*, označují však prostou činnost, stav nebo vlastnost spojenou s osobou. Sem patří např. *dobrácký, pytlácký, chalupnický, kominický, holičský, chlapecký, správcovský, zaměstnanecký, houbařský, úplatkářský* ap.

bd) Jestliže však existuje souběžně se jménem osoby i jméno společenského oboru, odvětví činnosti, vědeckého směru nebo hnutí, vztahuje se adjektivum k oběma, např. adjektivum *stavitelský* se vztahuje jak ke *stavitel (stavitelský diplom)*, tak i k *stavitelství (stavitelský projekt)*. Patří sem dále např. *nakladatelský, šlechtitelský, letecký, vynálezecký, (vel)vyslanecký, družstevnický, hornický, lesnický, zdravotnický; lékařský, ovocnářský, sochařský, truhlářský, inženýrský, křesťanský, měšťácký, ministerský* (k *ministr* i *ministerstvo*). Kde je jméno osoby méně frekventováno než jméno oboru, zřetelně převládá vztah ke jménům oboru, např. *hospodářský, železářský, zastupitelský, cukro-*

varnický, pivovarnický, papírnický (srov. obdobně i u adjektiv od jmen místních, např. *strojírenský*).

be) Adjektiva na *-sk(ý)* (a *-ck(ý)*) se odvozují i od přejatých abstraktních jmen; příslušná jména osob – byť se často jeví z hlediska formy jako zprostředkující člen – zůstávají jako motivující element v pozadí. Patří sem adjektiva od jmen na *-ik(a)* (v pozadí se jmény osob bez přípony, na *-ik* a *-ist(a)*), např. *ekonomický, energetický, gymnastický, kosmonautický, kritický, politický, statistický;* na *-i(e)* (v pozadí se jmény osob bez přípony nebo na *-ik*), např. *akrobatický, demokratický, diplomatický, historický, chemický, psychiatrický;* na *-ismus* (souběžných se jmény na *-ik* nebo *-ist(a)*), např. *dogmatický, kapitalistický, marxistický, materialistický, realistický;* od jmen jiných, např. *hygienický* (od *hygiena*), *analytický* (od *analýza*), *praktický* (od *praxe*), *dramatický* (od *drama*) apod.

c) Adjektiva ze jmen společenských oborů, odvětví činnosti, kulturních směrů a hnutí se v češtině také tvoří přímo, bez zprostředkujícího článku jmen osobních nebo místních. U jmen domácích je to tvoření málo výrazné a produktivní. Ke jménům na *-stv(í)/-ctv(í)* jsou např. doloženy útvary: *osvícenský, pohostinský, soudnický,* [1]*skupenský, poručenský;* ke jménům na *-ost: společenský* (vesměs z primárního kmene), *vrchnostenský, živnostenský;* ke jménům na *-n(í): obrozenský,* k jiným např. *nebezpečenský* (k *nebezpečí*, pojišť. *nebezpečenská třída*). Složitější jsou vztahy adjektiva *vojenský;* opírá se jak o vztah ke slovu *vojna*, tak i k *vojenství* (a významově, např. ve spojení *vojenská uniforma*, i k *voják*, popř. k *vojáci*).

U jmen přejatých je adjektiv reflektujících se jen na pozadí vztahu ke jménům dějů, stavů, vlastností (zvláště k pojmenováním oborů činnosti, odvětví, směrů, hnutí apod.) značně více. Adjektivum se opírá o jména na *-k(a)*, např. *gotický, hydraulický, mimický, psychický, termický;* o jména na *-i(e)* (přípona *-ick(ý)*), např. *anarchický, symetrický, galaktický, synchronický, patologický, epidemický;* o jména na *-z(a)* (přípona *-ick(ý)*), např. *hypotetický, analytický;* o jména na *-ma(t)* (přípona *-ick(ý)* ke kmeni s tematickou příponou), např. *klimatický, schematický, tematický;* o jména na *-ism(us)* (s výměnou přípony *-ism(us)* příponou *-istick(ý)*), např. *absolutistický, atavistický, polopatistický.*

d) Příponu *-sk(ý)* vyčleňujeme rovněž v několika málo různorodých domácích výrazech, např. *kázeňský* (ke *kázeň*), *mluvnický* (k *mluvnice*, podle *gramatický* ke *gramatika*), *žaludský* (od *žaludy* — barva v kartách), *mocenský* (k *moc*) a *nemocenský* (k *nemoc*; ve spojení *nemocenské pojištění*), *časopisecký* (přípona *-eck(ý)*, k *časopis*).

V daleko větším počtu se vyskytují podobné dvojice spjaté vztahy fundace, které nelze zařadit do předchozích skupin, mezi jmény přejatými. Tak adjektiva na *-ick(ý)* od jmen na *-(us)*, např. *cyklický, kónický;* od jmen na *-(os): chaotický, kosmický;* na *-(um): antibiotický, centrický,* dále od některých slo-

žených jmen, např. *telegrafický, mikroskopický, barometrický*, jakož i jmen jiných, např. *alkoholický, anekdotický, eliptický, filharmonický, magnetický, parazitický, symbolický, teoretický, vulkanický*.

Uvedená jména tvoří přechod mezi čistou adaptací a odvozováním. Při přejímání cizích adjektiv se sice jako první objevují zpravidla adaptované podoby na *-ick(ý)*, ty však bývají při větším zdomácnění slova nezřídka nahrazovány v těchto případech adjektivy s jinými příponami, popř. se obě varianty ustálí v odlišném významu, anebo jen v jiných užitích apod. Tak např. *atomický - atomový, telefonický - telefonní, typický - typový, morfematický - morfémový*.

e) Poslední podtyp adjektiv odvozených příponou *-sk(ý)*, a zejména variantou *-ovsk(ý)* tvoří útvary od vlastních jmen osob, a to od příjmení *(tylovský)*, od rodných jmen *(matějský)*, od jmen příslušníků národů *(polský)* a jmen obyvatelských *(hanácký)*. Adjektiva všech skupin spojuje jednotná funkce: vztah k bytosti jako k jednotlivci nebo jednotlivině se převádí v obecnější vztah k bytosti jako k druhu, typu, popř. vůbec ve volnější vztahy mezi oběma substancemi. K těmto volnějším vztahům patří vztahy nikoli přímo k osobě nazvané vlastním jménem v základu adjektiva, nýbrž až ke jménům

ea) stoupenců, přívrženců členů hnutí ap., od jmen na *-ov(e)c* (a popř. *-ovstv(í)*), např. *spartakovský, stachanovský, bonapartovský, platonovský, aristotelovský, aristotelský, darwinovský, smetanovský, tolstojovský, galileovský* (od *galileovec*, tj. reprezentant v Galileově poháru); na *-(e)c: leninský, mičurinský*; na *-ej(e)c: epikurejský, pythagorejský*; na *-ián: hegeliánský, malthusiánský*;

eb) příslušníků církví, církevních řádů, sekt apod. na *-án/-ián*, popř. *-ín/-yn*, např. *dominikánský, luteránský, jakobínský, celestýnský*;

ec) příslušníků panovnických nebo šlechtických rodů na *-ov(e)c*: např. *přemyslovský, tudorovský*, popř. bez přípony, např. *valdštejnský, šternberský* ap.;

ed) k zobecněným typizovanějším apelativním jménům biblických, pohádkových nebo literárních postav, např. *jidášský, šalamounský, donchuánský, švejkovský, kašpárkovský*.

ee) K volnějším vztahům patří dále např. vztahy k době, kdy daná osoba (nazvaná v základu adjektiva) žila nebo vládla, např. *rudolfínský, alžbětinský, bachovský, tereziánský, viktoriánský, juliánský (juliánský kalendář*, zavedený za panování Julia Caesara), a také vztahy ke dnům, které byly v kalendáři zasvěceny některým svatým, např. *matějský (matějská pouť), martinský (martinská posvícenská husa), mikulášský (mikulášská zábava), silvestrovský (silvestrovský večer)*. Sem lze řadit i všechny vztahy nominace, např. *anežský (Anežský klášter), havelský (Havelská ulice* podle *havelského kostela), flekovský*, popř. i vztahy nejasné, zastřené, nebo náhodné, např. *štěpánský* (ve spojení *štěpánská pečeně*).

ef) K volnějším vztahům patří i vztahy podobnosti, např. *dantovský verš*

je takový verš (třeba jiného básníka), který něčím připomíná verš, jaký vytvořil Dante apod. (Sem lze přiřadit i adjektiva uvedená zde pod ed).)

Zvláštními vztahy podobnosti jsou pak vztahy napodobování (např. *barnumská reklama* kopíruje reklamu, jakou dělal Barnum), vytváření podle vzoru, receptu (např. *hofmanské kapky* a *priesnický obklad* jsou podle receptů jmenovaných lékařů). Konečně sem patří také ty případy, kdy určující adjektivum vyjadřuje vztah k jednotlivé osobě, ta však v daném vztahu nevystupuje jako aktivní nositel, nýbrž spíše jako zasahovaný objekt (např. *husovská literatura* je - na rozdíl od *Husovy literatury* - o Husovi, podobně *heinovský kult, shakespearovské oslavy, mariánská píseň* apod.).

Jako stabilní lexikální jednotky fungují adjektiva odvozená jednak od významných historických osobností, zvláště od jmen panovníků, státníků, politiků, např. *neronovský, mccarthyovský, potěmkinský, leninský, gottwaldovský*, myslitelů a vědců, *platonský, morganovský, heglovský, engelsovský*; spisovatelů aj. umělců, např. *shakespearovský, ibsenovský, máchovský, čapkovský, rubensovský, alšovský*; jiných osobností, např. *tyršovský, jánošíkovský*, jednak od jmen postav z bájí a pověstí, např. *achillovský, sisyfovský*; z bible, např. *jidášský/jidášovský, mojžíšovský, kristovský/kristusovský*; z pohadek, např. *kašpárkovský, prášilovský*; literárních postav, např. *hamletovský, oblomovský, švejkovský, kondelíkovský* aj.

eg) Adjektiva se odvozují příponou *-ský* i od jmen příslušníků etnických skupin, např. *Žid - židovský, Cikán - cikánský*. Existují-li souběžně s takovými jmény i jména příslušných zemí, např. *Ital* a *Itálie*, vztahuje se pak příslušné adjektivum k oběma jménům, např. *italský, český* (k *Čech, Čechy* a nověji i k *Česko*), *ruský* (k *Rus* i *Rusko*), *německý, finský, dánský, francouzský* atd.

Podobným způsobem se chápou i adjektiva od jmen obyvatelů zemí odvozených příponou *-(e)c*, tedy např. *provensálský* je k *Provensálec* i k *Provence* (popř. i k *Provensálsko*), *súdánský* je k *Súdánec* i k *Súdán* (a popř. i k *Súdánsko*).

Jestliže je však jméno obyvatele země, kraje (nebo města) tvořeno příponami *-an* a *-ák*, např. *Američan* od *Amerika, Angličan* od *Anglie, Vídeňák* od *Vídeň*, adjektiva se od nich - až na výjimky (jako *hanácký, eskymácký*) - netvoří.

2.2.1.1.6 Jména tvořená konverzí (s kmenotvornou příponou *-í*) - typ „*holubí*"

2.2.1.1.6.1 Adjektiva odvozená od substantiv pouhým přeřazením k adjektivnímu skloňovacímu vzoru „jarní" se tvoří především od jmen zvířat a toto tvoření je velmi produktivní. Základy jsou jména domácí (*psí, holubí, ovčí*)

a zdomácnělá *(leopardí, tygří)*, jen ojediněle i jména pociťovaná jako cizí *(dinosauří, trilobití)*. Základ tvoří vždy kmen sekundární, tj. i s příslušnou slovotvornou příponou (např. *srnec - srnčí*). U jmen vzoru „kuře" se vychází z kmene s kmenotvornou příponou *-et-*, jejíž finála se však mění v *-c-* *(zvíře - zvířecí)*, nebo v *-č-* *(jehně - jehněčí)*; nepravidelně je rozšířen kmen u adjektiv *kočičí* a *holčičí* (srov. *kočička, holčička*).

2.2.1.1.6.2 Vedle pravidelných souhláskových měkčících alternací *k/č, h/ž, ch/š, t/ť* a *n/ň* (viz 2.0.4) se tu uplatňují i alternace *c/č* *(samec - samčí)* a *r/ř* *(vydra - vydří)*, ojediněle i *d/z* *(hovězí* k *hovado)*. U jmen s vokalizovanou variantou základu v Nsg se vychází z podoby v nepřímých pádech: *psí, skřivánčí* (viz 2.0.4).

U některých jmen se krátí samohláska základu; pravidelné je však takové krácení jen v příponě jmen zakončených na *-ík*, např. *králičí, slavičí, kamzičí*, popř. *trpasličí*; od *zajíc* je *zaječí*. V ostatních případech jde o krácení kořenové samohlásky staršího typu, které se již u nových slov nevyskytuje; tak se krátí *-á-* ve slovech *ptačí, čapí, žabí, vraní, paví* (ale novější je *páví, kání, jestřábí, čmeláčí* aj.), *-ou-* a *-ů-* v *muší* a v *muří* (ale novější je *okouní, kapouní, velbloudí*). Od *kůzle* je *kůzlečí* (řidč. *kozlečí*). Dvě stejné - nebo si velmi blízké - souhlásky na švu se nezjednodušují: *kukačka - kukaččí, hrdlička - hrdliččí, špaček - špaččí, racek - račí*.

2.2.1.1.6.3 K tomuto typu např. patří od jmen rodu mužského: *bažantí, holubí, skřivánčí, kocouří, králičí, velbloudí, zaječí* aj.; od jmen rodu ženského: *hrdliččí, jepičí, kobylí, kozí, liščí, ovčí, rybí* aj.; (od kolektiv): *drůbeží, zvěří*; od jmen rodu středního: *jehněčí, kůzlečí, hříbečí, telecí* aj.

Adjektiva jsou velmi často užívána i v přenesených pojmenováních, založených zejména na vztazích podobnosti (např. *lví síla, beránčí povaha, orlí nos, labutí píseň* apod.), i tu však zřetelně proniká jejich vztahová povaha.

2.2.1.1.6.4 Od jiných než takto sémanticky vymezených substantiv se tvoří adjektiva na *-í* zřídka, např. od jmen nadpřirozených bytostí *boží, obří, trpasličí, dračí, rusalčí*, od mužských jmen osob *knížecí, hraběcí* a *sirotčí*, ze jmen žen jen *dívčí*. Rovněž z adjektiv odvozených ze substantiv na *-c(e)* užívá se dnes jen *vůdčí, tvůrčí, dozorčí* a *smírčí* (u všech do popředí vystupuje vztah ke slovesům); běžnější je tu přípona **-ovsk(ý)**, srov. *soudce - soudcovský*.

2.2.1.1.7 Jména tvořená příponami **-ův** - typ *„otcův"* - a **-in** - typ *„matčin"*

2.2.1.1.7.1 Adjektiva odvozená příponami *-ův* a *-in* (v tomto případě s měkčením předchozích souhlásek *d, t, n, k, h, ch* a *g*), tradičně nazývaná adjektivy

(individuálně) přivlastňovacími, se od ostatních desubstantivních vztahových adjektiv svým významem v zásadě neliší; jako jiná vztahová adjektiva označují pouze sémanticky nediferencovaný vztah substance k substanci, nevyjadřují však vztah k substanci jako k druhu, nýbrž jako k jednotlivině, k individuu, k jednotlivé a zpravidla konkrétně jedinečné osobě. Proto tvoří přirozenou základnu pro jejich tvoření jednak vlastní jména osob, jednak sice obecná jména osob, ale vždy v podobě singulárové *(přítelův*, ale *přátelský)*. Přechod mezi pojetím vztahu k individuu a vztahu k druhu bývá někdy plynulý. O tom svědčí kolísání a dvojí podoby, např. *Aristotelovo učení - aristotelské učení, Siemens-Martinova pec - siemensmartinská pec*, popř. *Galleův pohár - galleovský reprezentant, Coulombův zákon - coulombovské síly, Ohmův zákon - ohmický odpor*. Někdy je přechod od individuálního k obecnému záležitostí už jména základového: *Roentgen* (adj. *Roentgenův*) → *rentgen* (adj. *rentgenový*).

Adjektiva přivlastňovací sama o sobě se téměř vůbec neuplatňují v přenesených užitích ani v užitích volnějších, nemění lexikální význam vzhledem k významu základového substantiva, a zásadně také nenabývají jakostního významu. Proto se z nich netvoří sekundární adverbia ani (abstraktní) jména vlastnosti. Nejsou to tedy pojmenování vlastností ani v širším slova smyslu, nýbrž spíše jen pojmenování vztahu.

2.2.1.1.7.2 Přivlastňovací adjektiva mají specifické přípony i speciální tvaroslovnou charakteristiku skloňování jmenného, zejména v základních tvarech. Rozčleňují se do dvou paradigmat; první, s příponou *-ův*, slouží odvozování adjektiv od substantiv rodu mužského, např. *otcův, Karlův*, do druhého patří adjektiva s příponou *-in*, odvozená od substantiv rodu ženského, např. *matčin, Alenin*. Při kongruenci se rodově obměňují podle řídícího substantiva jmennými koncovkami *-Ø, -a, -o* (tedy *-ův, -ova, -ovo; -in, -ina, -ino*).

2.2.1.1.7.3 Tvoří se od všech pojmenování osob, a to jak obecných, tak i vlastních (jmen rodných, příjmení, přezdívek ap.), a dále od pojmenování nadpřirozených a pohádkových bytostí, např. *čertův, vodníkův, černokněžníkův, faunův; Šmudlův, Rumcajsův; rusalčin, Sněhurčin, Popelčin*, dále biblických a bájeslovných postav, např. *Mojžíšův, Achillův, Jupiterův*, a také všech postav literárních *(Odysseův, Hamletův, Kecalův)*.

Řídčeji bývají jejich základem také některá jména zvířat, zejména vyšších řádů *(tygrův, leopardův)*, zvláště doma chovaná nebo člověku blízká *(kocourův, jezevčíkův, křečkův, koččin, andulčin)*, zejména mají-li taková slova i jiné znaky individualizační, tj. vlastní jméno, domáckou příchuť, podobu ap. *(Azorova bouda, běloušův chomout, chlupáčkův koutek, Punťův pelech, Kdákalčino bidýlko)*.

Tvoří se především od obecných jmen osob různých slovotvorných typů, např. *učitelův, letcův, básníkův, předsedův, dirigentův, propagátorův, masérův,*

cizinců, měšťáků, družstevníků, listonošů, otců, bratrů, žáků, ze jmen ženských, např. *matčin, sestřin, nevěstin, učitelčin, doktorčin, pisatelčin, pacientčin* aj.

Zpravidla se však netvoří od substantivizovaných adjektiv (např. *příbuzný, cestující*) a od přechýlených jmen ženských na *-ic(e) (domovnice)* a *-yn(ě) (rotmistryně)*. Z důvodů významových se netvoří ani od hromadných jmen osob a vůbec jmen lidských kolektivů.

Trvalým jádrem jsou zejména ty typy vlastních jmen, které jsou základem i druhově vztahových adjektiv na *-sk(ý)*, tedy jednak jména významných historických osobností, *Caesarův, Platonův, Leninův, Šaldův, Wolkrův, Davisův (D. pohár* v tenise), jednak jména postav z bájí a pověstí, z bible, z pohádek a vůbec postav literárních, např. *Ikarův, Adamův, Spejblův, Romeův, Robinsonův* (v ustálených spojeních jako *Achillova pata, Damoklův meč* aj.). Netvoří se jen od vlastních jmen osob s adjektivním skloňováním, např. od jmen *Palacký, Tolstoj, Němcová* apod. (kde jejich úlohu plní Gsg: *Tolstého Vojna a mír, Němcové Babička*).

V odborné literatuře se v textu často uvádějí adjektiva od jmen autorů odborných děl a statí a zejména - v ustálených spojeních s označením jevů - od jmen vynálezců, objevitelů, prvních tvůrců apod., např. *Archimedův zákon, Brinellova stupnice, Foucaltovy proudy, Galvanův článek, Grahamův chléb, Ludolfovo číslo, Rubikova kostka, Weberovy funkce* atd. Při tvoření dochází k některým úpravám základu: vychází se z podoby, kterou má jméno v nepřímých pádech a ve shodě s tím se odsouvá koncové *-a, -e, -i* a *-u* Nsg.

Zvláštní funkcí těchto přídavných jmen je pak jejich účast při tvorbě vlastních jmen podle významných osobností, např. *Beringovo moře, Magalhãesův průliv, Markétin ostrov, Mánesův most, Karlova univerzita, Jiráskovo divadlo, Leninova třída, Gottwaldovo nábřeží* atd.

2.2.1.2 Jakostní přídavná jména

2.2.1.2.0 Jakostní desubstantivní adjektiva tvoří v češtině výraznou slovotvornou kategorii odvozených útvarů; pojmenovávají atributivní příznak určované substance na základě vztahu k jiné substanci a zároveň vyjadřují i hodnocení tohoto příznaku jako vlastnosti v užším smyslu, která substanci charakterizuje a kvalifikuje. Jsou tedy i jakostní adjektiva založena vztahově, vztah tu však má poněkud jinou tvářnost.

2.2.1.2.0.1 Tvoří-li charakteristiku určujících substancí znaky (rysy) „vnější" povahy, tj. označující jednoduché, dále již nerozložitelné pojmy konkrétní, je vztah vyjádřený adjektivem rovněž jednoduchý, nerozložitelný, těsně spojující příznak se substancí; např. *pihatá* je prostě ta dívka, žena ap., která má pihy

(tj. vyznačuje se jimi), *špinavý kabát* (a jakýkoli jiný předmět) je kabát, na němž je špína, *tučné maso* je takové, které má, tj. obsahuje – ve větší míře – tuk apod. Tím, že jedinou kvalitou tohoto vztahu je to, že daný příznak je (někdy ve větší míře, než je obvyklé) pro substanci konstantní, je jí vlastní, jsou příznaky tohoto druhu velmi blízké vlastnostem inherentním, vyjadřovaným adjektivy prvotními (srov. *hezká dívka, čistý kabát, libové maso*).

2.2.1.2.0.2 Opírají-li se však jakostní desubstantivní adjektiva o znaky povahy „vnitřní", zejm. jsou-li to abstraktní pojmenování dějů, stavů a vlastností, je adjektivní příznak k substanci připojen volněji, takže ho lze modifikovat. Modifikuje se jednak podle různé vztahové povahy těchto určujících abstrakt (*naděj̆ný člověk* je ten, kdo vzbuzuje naděje, *úspěšný* je ten, který dosáhl nebo dosahuje úspěchů), jednak podle různé povahy určovaných substanci (spojení *šťastný člověk* pojmenovává člověka, který má nebo pociťuje štěstí, *šťastná událost* je taková, která štěstí způsobuje nebo přináší, *šťastný hlas* zase vyjadřuje nebo prozrazuje štěstí apod.). Tím jsou tato adjektiva bližší adjektivům čistě vztahovým.

2.2.1.2.0.3 Adjektiva jakostní se odvozují od substantiv označujících věci a jevy živé (řídčeji) i neživé, konkrét i abstrakt; základem tedy nebývají pojmenování míst a také ne jména vlastní. Slovotvorný základ tvoří substantiva neodvozená i odvozená, pociťovaná jako domácí anebo zdomácnělá, která mají zpravidla bohaté průvodní, konotační odstíny. V odborných názvech ztrácejí jakostní adjektiva svůj hodnotící odstín.

2.2.1.2.0.4 Příponami *t*-ovými se odvozují jakostní adjektiva převážně od substantiv konkrétních, označujících vnější charakterizační znaky substancí; ve značném rozsahu se pak, zejména příponou *-ovit(ý)*, vytvářejí jména podle podobnosti. Kromě tohoto velmi produktivního podtypu se jádro typu, skládající se z běžně užívaných slov, již dále mimo odborná pojmenování nerozšiřuje; terminologie však využívá celého typu velmi hojně.

2.2.1.2.0.5 Naopak příponou *-n(ý)* se tvoří jakostní adjektiva převážně od substantiv abstraktních, označujících spíše vnitřní charakterizační znaky substancí. Jde o typ sice početný, ale jen velmi omezeně produktivní; jednotlivé nové útvary, často slohově a frekvenčně omezené, se přitvářejí občas spíše z potřeb aktualizace nebo slohového oživení. Terminologicky zůstal tento typ téměř nevyužit (srov. však vztahová adjektiva na *-ný*, 2.2.1.1.3).

2.2.1.2.0.6 Polaritu slovotvorné kategorie jakostních adjektiv desubstantivních doplňují pak přídavná jména tvořená příponami *r*-ovými, která tvoří přechod mezi typy výše uvedenými; jde však o typ zcela neproduktivní.

2.2.1.2.0.7 Jakostní adjektiva této kategorie se skloňují podle „mladý"; slouží hojně jako základ pro stupňování, tvoření příslovcí, substantiv vlastnosti a zvláště jmen nositelů vlastnosti.

2.2.1.2.1 Jména tvořená příponami t-ovými: **-at(ý), -nat(ý), -ovat(ý), -it(ý), -ist(ý),** popř. **-ovit(ý)** - typy *„rohatý", „hornatý", „jedovatý", „pramenitý", „skalistý"* a *„válcovitý"*

2.2.1.2.1.1 Odvozovacím základem bývají konkrétní pojmenování orgánů a součástí lidských, živočišných i rostlinných organismů, dále názvy přírodních útvarů, látek, předmětů i základních tvarů, které jsou jim vlastní.

2.2.1.2.1.2 Živé bytosti charakterizují např. podle význačného, neobvyklého nebo nápadného, kvalitativně odlišného vnějšího znaku, např. adj. *hrbatý, copatý, brýlatý, rohatý, chocholatý, bradatý,* podle vnějšího kvantitativního, popř. intenzitního znaku, např. adj. *nohatý, okatý, ramenatý, kostnatý, vlasatý, chlupatý, šlachovitý* aj. Nezřídka se znaky kvalitativní i kvantitativní spojují, např. *pihatý, strupatý, šupinatý, sliznatý, bradavičnatý, kudrnatý.*

2.2.1.2.1.3 Neživé předměty charakterizují podle výrazného vnějšího znaku, zvl. prostorových tvarů, adjektiva *kulatý, špičatý, hranatý, rovinatý, hrotitý, svažitý, sklonitý* aj., podle kvantitativního znaku (častý význam je ‚pokrytý něčím, plný něčeho, bohatý něčím' apod.), např. adjektiva *lesnatý, travnatý, hornatý, lidnatý, květnatý, kopcovitý, kamenitý, bahnitý, rezatý* aj.

K charakterizaci substancí z hlediska znaků týkajících se spíše jejich materiálového složení a strukturní stavby slouží např. adjektiva *zemitý, vápnitý, sklovitý, cukernatý, šťavnatý, kořenitý, zrnitý, peckovitý, článkovitý, jedovatý.*

2.2.1.2.1.4 Nejednotnou skupinku tvoří adjektiva charakterizující substance na základě vnitřních znaků, např. *rozpačitý, svědomitý, nápaditý, ostražitý; hlasitý, zákonitý, plánovitý; křečovitý; horečnatý.*

V některých expresívních výrazech aktualizačních se *t*-ová adjektiva vyskytují ve spojeních jako *mezek mezkovatý, princ princovatý, zmatek zmatkovatý* (popř. *nejzmatkovitější*) ap.; vyjadřují tu, že charakteristické vlastnosti druhu jsou v pojmenované substanci zastoupeny zvlášť výrazně, násobeně.

2.2.1.2.1.5 Některá adjektiva charakterizují substance na základě podobnosti, např. *baňatý, ježatý, klikatý, košatý, kopinatý, dlanitý, osobitý* (‚příznačný jen pro určitou osobu nebo věc'), *houževnatý, sedlatý* (‚připomínající sedlo'), *vejčitý.* Při přeneseném užití jsou to i adjektiva jiná, např. ve spojeních *vousatý ječmen, květnatá mluva, horečnatý spěch* aj.

2.2.1.2.1.6 Jen zcela ojediněle slouží adjektiva *t*-ová k vyjadřování těch vztahů, které nelze pojmout jako vlastnosti, a tedy hodnotit jako jakostní, např. k vyjádření vztahu původu (*pramenitý* ve spojení *pramenitá voda* ‚pocházející z pramene', *buničitý* ‚z buničiny'), vztahu prostředku (*očitý* ve spojení *očitý svědek* ‚očima pozorující'), vztahu vlastnictví (*ženatý* ‚mající ženu'), vztahu specifického určení (*peněžitý dar* ‚vyjádřený v penězích', *okamžitý* v *okamžité okouzlení*). Na čistém vztahu je založeno i adjektivum *jmenovitý* (*jmen. seznam*).

2.2.1.2.1.7 V odborném názvosloví vyjadřují adjektiva ovšem pouhé vztahy, např. že substance obsahuje ve svém složení jinou substanci v určitém poměru nebo stupni, např. geol. *písčitá půda*, chem. *síran hořečnatý* (k *hořčík*), láz. *železitá minerální voda*, hut. *rudnatá hornina*, popř. klasifikují podle typického znaku, např. bot. *houby vřeckaté*, zool. *vačnatí savci*, mysl. *spárkatá zvěř*, jaz. *okamžitá slovesa* aj.

2.2.1.2.1.8 Jakostní význam mají i adjektiva se zastřenou slovotvornou stavbou, např. *kostrbatý*, *placatý* aj., popř. odvozená ze substantiv tvořících jádro frazeologických spojení, např. *hubatý* (ze spojení *mít hubu* ‚výřečnost'), *paličatý* (*mít tvrdou palici* ve významu ‚být umíněný').

2.2.1.2.1.9 Po formální stránce se tvoří *t*-ová adjektiva z plných odvozovacích kmenů substantiv, jen výjimkou jsou základem kmeny upravené, např. *horečnatý* (k *horečka*), *okamžitý* (k *okamžik*), *hlinitý* (k *hliník*), *buničitý* (k *buničina*).

Průvodním formantem bývá: a) Krácení základové samohlásky, zvl. u starších typů tvoření, např. *skalnatý* (ke *skála*), *hlinitý* (k *hlína*), *kulatý (koule)*, *lučnatý (louka)* aj.; dnes je pravidelné ponechávání původní délky, např. *mléčnatý*, *vráscitý*, *dusíkatý*. Jen před příponou *-nat(ý)* se někdy krátí, např. *dusičnatý* (k *dusík*), *okoličnatý* (k *okolík*) ap. b) Vedle pravidelných alternací typu měkčení, tj. *k/č*, *h/ž*, *ch/š* před *-it(ý)* a *-nat(ý)* a *d/ď*, *t/ť*, *n/ň* jen před *-it(ý)* (viz 2.0.4), uplatňují se nepravidelně i jiné alternace, *c/č*, např. *vejce - vejčitý*, *břidlice - břidličnatý* (ale *plec - plecitý*, *plíce - plicnatý*), *r/ř* (jen před *-it(ý)*), např. *pouzdro - pouzdřitý*. Před příponou *-at(ý)* dochází k alternacím jen výjimečně, např. *palice - paličatý*, *špice - špičatý* (ale *roh - rohatý*, *břicho - břichatý* aj.). c) U alternací typu pohyblivé *-e-* (viz 2.0.4) se před příponou *-nat(ý)* pravidelně vychází ze základu s *-e-*, např. *větev, větve - větevnatý*, *sklo, skel - skelnatý*, ale před příponou *-at(ý)*, *-it(ý)* a *-ovit(ý)* ze základu bez *-e-*, např. *růžek, růžku - růžkatý*, *písek, písku - písčitý*, *kopec, kopce - kopcovitý*.

2.2.1.2.1.10 Tvoření jakostních charakterizačních adjektiv *t*-ovými příponami je v současné češtině omezeno. Téměř se již nepřitvářejí adjektiva na *-it(ý)*

a *-nat(ý)*, také vzhledem k nutnosti alternací; jedině odborné názvosloví občas těchto typů využívá. Tvoření příponou *-at(ý)* a *-ovat(ý)* je živější, a to zejména opět v terminologii, zvláště botanické, např. *bičíkatý, řapíkatý, stélkatý, přívěskatý, chloupkatý, lupínkatý, puchýřkatý, šupinkovatý* aj.

Ostatní *t*-ové přípony jsou při tvoření od substantiv neproduktivní: přípony *-ist(ý)* je kromě ojedinělých útvarů *(skalistý, trnistý)*, popř. se souběžnou motivací deadjektivní *(zlatistý, stříbřistý)*, využito v umělém chemickém názvosloví (např. *chloristý*).

2.2.1.2.1.11 Příponou **-ovit(ý)** se tvoří především adjektiva charakterizující substanci na základě vlastnosti nebo příznaků, které má společné (podobné, obdobné) s jinou substancí, popř. které jsou příznačné pro tuto substanci, připomínají ji apod. Častěji jsou to vnější znaky, jako tvar, podoba, vzhled, celkový ráz, ale i znaky vnitřní, působení, chování, jednání apod.

Podobnostní adjektiva si v podstatě zachovávají svůj jakostní význam. Platí to zvláště, jde-li o determinaci živých substancí, a to adjektivy odvozenými ze substantiv označujících pejorativně osobu, např. *klackovitý, jankovitý, dědkovitý, šaškovitý, paničkovitý*, a rovněž odvozených ze substantiv označujících živočichy, jejichž některé projevy nebo rysy se chápou jako příznačné (často záporně hodnotící) pro lidské charaktery, např. *úhořovitý, křečkovitý, snekovitý, mezkovitý* ap. Zřetelně jakostní charakter mají i některá běžnější podobnostní adjektiva ze substantiv označujících konkrétní jevy a mající výraznější významové konotace, např. *kašovitý, rosolovitý, hadrovitý, gumovitý, tvarohovitý*; obdobně to platí i pro některá abstrakta, např. *tezovitý, heslovitý, šablonovitý, kýčovitý, fraškovitý, báchorkovitý*.

U převážné většiny podobnostních adjektiv však do popředí vystupuje spíše ryze věcná, objektivní, vztahová stránka srovnání, např. u adjektiv odvozených z názvů geometrických útvarů, jako *kulovitý* (proti hodnotícímu *kulatý*), *čtvercovitý, trojúhelníkovitý, oválovitý, válcovitý*, nebo vůbec ze substantiv označujících běžné předměty, např. *hřebenovitý, klínovitý, pilníkovitý, šroubovitý, cívkovitý*, a to často i utvořených od deminutiv, např. *hvězdičkovitý, jehličkovitý, ručičkovitý* aj. (srov. synonymní dvojice *kulovitý/kulový, kuželovitý/kuželový, válcovitý/válcový*).

Zcela potlačují jakostní významový odstín adjektiva na *-ovit(ý)* utvořená nebo využitá pro potřeby klasifikace odborného názvosloví, kromě technického zejména pro potřeby botanické a zoologické nomenklatury. Adjektivy (popř. i substantivizovanými) na *-ovit(ý)* jsou kromě názvů jednotek v obou nomenklaturách pojmenovány stovky druhů, řádů, rodů a čeledí vyjadřujících taxonomickou příbuznost podle význačného představitele, např. zool. *kočkovitý, psovitý, sokolovitý, sleďovitý, kukačkovitý*, bot. např. *liliovitý, pryskyřníkovitý, cypřišovitý, orobincovitý* apod. (výskyt takových jmen je převážně v plurálu).

2.2.1.2.2 Jména tvořená příponami **v**-ovými: **-av(ý), -iv(ý), -lav(ý), -liv(ý), -čiv(ý)** - typy *„špinavý", „červivý", „smradlavý", „starostlivý", „pověrčivý"*

2.2.1.2.2.1 Tvoření adjektiv příponami *v*-ovými není produktivní, kromě případů speciálních se tato skupina dále nerozhojňuje. Adjektiva jsou dvojího druhu. Jednak charakterizují substance na základě výrazného vnějšího konkrétního znaku, např. *krvavý* (ve spojení *krvavá rána* ‚obsahující krev'), *červavý/červivý*; častěji označují příznak jako vyskytující se ve větší či menší intenzitě (počtu, míře), než je obvyklé, např. *špinavý, děravý, rezavý/rzivý, smradlavý, blátivý, plesnivý, snětivý, slzavý*. Tato adjektiva hodnotí charakteristické příznaky substance jako vlastnosti nelibé, jen výjimečně neutrální, popř. i libé, např. v adjektivech *kadeřavý, kučeravý*.

2.2.1.2.2.2 Druhou skupinku tvoří adjektiva charakterizující substance z hlediska jejich vnitřních znaků; odvozovací základy tvoří substantiva označující děje, stavy, vlastnosti a podobné jevy. Patří sem např. adjektiva *pravdivý, lstivý, pověrčivý, vášnivý, žádostivý, příznivý, bolestivý, starostlivý, pečlivý*, některá s paralelní motivací deverbativní, např. *hněvivý, obětavý, laskavý* aj. Několik adjektiv sem patřících obsahuje jen náznak své motivace, např. *přívětivý, choulostivý, náruživý, jízlivý, střízlivý*.

Distribuce přípon, z nichž se nejčastěji uplatňují *-iv(ý)* a *-av(ý)* (srov. i dublety *červivý/červavý*), méně často *-liv(ý)*, ojediněle *-lav(ý)* a *-čiv(ý)*, není pravidelná. Průvodní alternace jsou obdobné jako u adjektiv *t*-ových.

Této kategorie jmen nebylo využito pro potřeby odborného názvosloví.

2.2.1.2.3 Jména tvořená příponou **-n(ý)** - typ *„rozkošný"*

2.2.1.2.3.1 Příponou *-n(ý)* se tvoří jakostní adjektiva především od substantiv abstraktních, označujících děje, dějové stavy, vlastnosti a jiné vnitřní znaky, které substance charakterizují z hlediska jejich vnitřního ustrojení, založení, působení, projevování apod. a zároveň hodnotí tyto příznaky jako vlastnosti substancí v užším smyslu. Základová substantiva jsou vesměs pevně v jazyce zakotvena, mají četné konotace a nezřídka již v sobě také obsahují kladné (libé) nebo záporné (nelibé) hodnocení, které přechází i do odvozeného adjektiva, např. k substantivům *rozkoš, slast, odpor, hnus* jsou adjektiva *rozkošný, slastný, odporný, hnusný*. Někdy nabývají hodnotících odstínů až adjektiva odvozená, např. *pracný* ‚vyžadující mnoho práce', *cenný* ‚mající značnou cenu', *chutný* ‚mající dobrou chuť', *zištný* ‚dbající jen o zisk' atd.

2.2.1.2.3.2 Jednotným slovotvorným významem se jakostní přídavná jména na *-n(ý)* výrazně liší od přídavných jmen vztahových. To je patrné ze srovnání

dvojic adjektiv jakostních s příponou *-n(ý)* a vztahových s příponou *-ov(ý)*, popř. *-n(í)* a *-sk(ý)*, např. *významný/významový, účelný/účelový, cenný/cenový*, popř. *srdečný/srdeční, mužný/mužský* aj. Některé útvary jsou přechodné, o jejich příslušnosti k jakostním nebo vztahovým adjektivům rozhoduje jejich užití v daném spojení, popř. i širší kontext; např. adjektivum *barevný* při užití ve spojení *barevná blůza* má význam jakostní a ve spojení *barevná televize* význam vztahový, podobně adjektivum *čestný* ve spojení *čestný člověk*, a naproti tomu *čestný doktorát* aj.

2.2.1.2.3.3 Někdy se u tohoto typu převrací směr motivace a uplatňuje se motivace zpětná. Tak třebaže obecně platí motivační směr odvozování *krásný* (závislá vlastnost) → *krása* (abstrahovaná, nezávislá vlastnost) a pod. *smutný* → *smutek* aj., chápe se někdy (na pozadí vztahů typu *čistota* → *čistotný, radost* → *radostný* aj., tj. se zřetelným formálním vyjádřením vztahů) vlastnost závislá jako motivovaná vlastností nezávislou, i jde-li o adjektiva méně průzračná: např. *tajemný* se chápe a ve slovnících vykládá jako odvozené od *tajemství* (‚zahalený tajemstvím'), *dobrodružný* od *dobrodružství* (‚související s dobrodružstvím'); obousměrnou motivací se vyznačují např. i dvojice *něžný - něha, pyšný - pýcha* aj.

O alternacích obecně viz 2.0.4; ojediněle se tu uplatňují některé alternace nepravidelné, např. *zisk - zištný, zdar - zdárný, štěstí - šťastný*. Sporadicky se rovněž tvoří adjektiva z kratší podoby základu, např. *pořádný* (k *pořádek*), *smutný* (k *smutek*), *úchylný* (k *úchylka*) aj., ojedinělé je i rozšíření přípony *-en(ý)* u *blažený* (k *blaho*), *přirozený* (k *příroda*).

2.2.1.2.3.4 Adjektiva řadíme podle (přibližné) věcné významové souvislosti, dále pak podle hodnotících odstínů libých, pozitivních (α) a nelibých, negativních (β); v této skupině uvádíme i některá adjektiva s předponou *ne-*, jestliže tvoří se základovým substantivem lexikální jednotku (např. *neúspěšný* k *neúspěch*).

a) Adjektiva, jejichž základová substantiva hodnotící odstín nemívají, takže jakostní význam (slabší intenzity) vzniká až u adjektiva odvozeného, např. (α) *věcný, přirozený, životný, pravidelný, soustavný, poměrný, početný, rozměrný, obsažný, podobný, souhlasný*; (β) *obyčejný, průměrný, náhodný, odchylný, neshodný, rozdílný*.

b) Na vjemech vnějšího světa zprostředkovaných smysly jsou např. založeny vlastnosti označené adjektivy (α) *klidný, zvučný, jasný, světelný, malebný, pohledný, vonný, chutný*; (β) *hlučný, hřmotný, temný, stinný, prašný, soumračný*. K adjektivům typu *klidný, pokojný* apod. jsou z druhé strany kontrastní i adjektiva (β) *neklidný, nepokojný, poplašný, chvatný* aj. Na komplexnějších esteticky hodnotících vjemech jsou např. založeny vlastnosti vyjádřené adjek-

tivy: (α) *vkusný, půvabný, ladný, úpravný, lahodný, pořádný;* (β) *nevkusný, neladný, nepořádný.*

c) Některé abstraktnější vlastnosti z hlediska kladů či záporů pro společnost a ve společnosti vyjadřují např. adjektiva (α) *účelný, potřebný, užitečný, prospěšný, výhodný, úrodný, výživný, úsporný;* (β) *nezdárný, trestný, vinný, dlužný, chudobný, nemocný.* Hodnocení vlastnosti bývá někdy založeno na jevech nereálných, např. v adjektivech (α) *báječný, kouzelný, tajemný, zázračný;* (β) *děsný, obludný, osudný, strašidelný, záhadný, živelný* aj.

d) Na vlastnostech týkajících se výrazně etického charakteru (ctnostech a nectnostech, popř. i na vlohách a chování lidí) jsou např. založena zejména tato adjektiva: (α) *mravný, čestný, způsobný, pilný, rozumný, důmyslný, odvážný, pozorný, vděčný, pokorný, srdečný* aj.; (β) *nemravný, nezpůsobný, nevděčný, rozmarný, zlostný, lakotný, zištný, posměšný, falešný, podvodný, úkladný, zrádný, hříšný, nevěrný, smyslný, záletný, násilný* aj.

e) Zvláštní skupinka adjektiv se týká vnitřních pocitů a duševních hnutí, např. (α) *šťastný, rozkošný, milostný, dojemný, důvěrný, prosebný, vnadný, záměrný, úmyslný, bezpečný, svobodný, humorný, vtipný, pohodlný;* (β) *nešťastný, smutný, bolestný, úzkostný, únavný, nudný, nepohodlný.*

f) Čisté hodnocení z různých hledisek obsahují adjektiva: (α) *kladný, hodnotný, vážný, vrcholný, příkladný, fortelný, bojovný, úderný, výrazný, obratný, výkonný, vlivný, nádherný, úžasný, podnětný, nadějný, záslužný, pochvalný, slavný* aj., (β) *záporný, chybný, sporný, hanebný, hrozebný, nicotný, odporný, ostudný, pochybný, zbytečný, lopotný, náročný, úmorný, převratný, výbojný, vzdorný, obtížný* aj.

2.2.1.2.3.5 Od jiných než abstraktních pojmů se tvoří jakostní adjektivum na *-n(ý)* zřídka. Je doloženo několik adjektiv od jmen živých bytostí, např. *bytostný, mužný, mistrný, hrdinný;* zpravidla v přeneseném užití se vyskytují adjektiva odvozená od pojmenování částí lidského těla, např. *srdečný, čelný.*

2.2.1.2.3.6 Vztah podobnosti realizují i jiná adjektiva odvozená od neživotných substantiv, např. *prkenný, toporný, jiskrný, obecný, hromadný, stádný, dvorný* (k *panovnický dvůr*); srov. i básnická jména jako *jantarný, azurný, rosný, skvostný* apod.

2.2.1.2.3.7 Ojediněle se odvozují jakostní jména na *-n(ý)* od konkrétních substantiv označujících vnější charakteristické znaky vyskytující se zpravidla ve větší míře nebo intenzitě (tím se sbližují s jakostními adjektivy *t*-ovými), např. *tučný, mastný, sádelný, kořenný, peprný.*

Značný počet adjektiv je méně průzračných, popř. zcela zastřených, např. *důkladný, hodný, ješitný, náramný, opatrný, pěkný, přesný, skromný, statečný, šikovný, udatný, vlídný* aj.

2.2.1.2.3.8 Z uvedeného přehledu je patrné, že slovotvorný typ desubstantivních jakostních adjektiv odvozených příponou *-n(ý)* má pevné jádro skládající se ze slov živých, hojně frekventovaných a zpravidla starobylých, které se však příliš nerozšiřuje; jen na okraji typu vznikají příležitostné neologismy, zpravidla slohově nebo frekvenčně omezené, a to z potřeb expresívní aktualizace nebo slohového oživení ve vyšších stylech, publicistickém a uměleckém, a snad také jako výraz vlivu slovenštiny (např. *adresný, fortelný, niterný, libostný, tvárný* ap.). Naproti tomu některá adjektiva z úzu ustupují nebo již ustoupila *(jakostný, slavnostný).*

Jen velmi omezeně je využito jmen tohoto typu při tvoření odborných nebo poloodborných názvů, např. zool. *zpěvní ptáci,* zem. *jadrná krmiva,* tech. *výbušné látky,* jaz. *rod životný,* mat. *kladné číslo,* pol. *čestné občanství* aj.

2.2.1.2.4 Zcela okrajově patří k jakostním desubstantivním adjektivům příležitostná expresívní adjektiva s příponou **-ouc(í)** – typ *„tmoucí"*, vyskytující se zpravidla jen ve spojeních *tma tmoucí, div divoucí* apod. Převádějí obsah určovaného substantiva ve vlastnost a zároveň tuto vlastnost zesilují. Sem patří např. *divoucí, hanboucí, hrůzoucí, krásoucí, křivdoucí, pravdoucí, světoucí* aj.

Lze sem přiřadit i adjektiva s příponou **-l(ý)**, např. *rozsáhlý* k *rozsah*, která vznikla podle deverbativních adjektiv typu *„bdělý"* (viz 2.1.2.1.1.2).

2.3 PŘÍDAVNÁ JMÉNA ODVOZENÁ ZE JMEN PŘÍDAVNÝCH

2.3.1 Kategorie modifikační

2.3.1.0 Při tvoření deadjektivních přídavných jmen se příznak vyjádřený základovým adjektivem modifikuje, tj. zesiluje, zeslabuje nebo neguje. Modifikovat, zejména intenzifikovat, lze jen příznaky, které nabyly charakteru vlastnosti v užším smyslu slova, tedy realizované adjektivy jakostními (nikoli vztahovými); jen ta také tvoří slovotvorné základy adjektiv tohoto typu.

Adjektiva odvozená vyjadřují pak různé odstíny míry a intenzity vlastnosti, různé její stupně, a to v dvojím aspektu: a) ve srovnání s jinými předměty a jevy – při tzv. stupňování, b) bez zřetele k takovému srovnávání, absolutně. Oba způsoby se od sebe výrazně liší. U prvního se omezeným počtem prostředků (vlastně jediným prostředkem produktivním) odvozují adjektiva od neomezeného počtu jakostních adjektiv. Je to tedy tvoření pravidelné, neomezeně produktivní a plně ustálené; není s ním spojeno žádné expresívně emocionální zabarvení. V případě druhém je odvozování méně ustálené a automatické; odlišuje se i pestrostí a různorodostí formantů, které se připojují jen k omezenému souboru základů. Tím je omezena i jeho produktivnost.

Odvozování doprovázejí expresívně emocionální významové odstíny. Mezi oběma způsoby je značný rozdíl i v syntaktickém využití: stupňování bývá součástí syntaktických konstrukcí, v nichž se uvádí i srovnávaný předmět, a je tedy těsněji spjato s výpovědí. Naproti tomu zesilování nebo zeslabování významu má ryze pojmenovací charakter.

2.3.1.1 Při komparaci existují dva slovotvorné typy adjektiv pro 2. a 3. stupeň srovnávání.

2.3.1.1.1 Adjektiva pro 2. stupeň (komparativ) – typ *„šťastnější"*, vyjadřující vyšší stupeň vlastnosti, než má srovnávaný předmět, se odvozují příponami **-ějš(í)/-ejš(í), -š(í), -(í).** Základní a dnes jedinou produktivní příponou je přípona **-ě(e)jš(í),** doprovázená měkčením koncové souhlásky základu *(škaredější, hrbolatější, šťastnější; strmější, červivější, chytřejší, divočejší).* Samohláska základu se krátí jen u *bělejší* (k *bílý*). Tvoří se jí komparativy od nejrůznějších slovotvorně strukturovaných adjektiv jakostních, deverbativních i desubstantivních, ale také od všech adjektiv jiných, nabývají-li při užití jakostního charakteru, a dále od všech jakostních adjektiv adaptovaných z cizích jmen a z některých domácích adjektiv primárních. Netvoří se od adjektiv přivlastňovacích na *-ův* a *-in*, dále od vztahových desubstantivních adjektiv typu *„holubí"* a od deverbativních adjektiv na *-vš(í)* a *-c(í).*

Použití přípony **-š(í)** je omezeno jen na adjektiva primární, zejména zakončená na *-k(ý), -h(ý), -ch(ý), -d(ý), -t(ý)* a je doprovázeno alternacemi koncové souhlásky typu *ch/š, h/ž, z/ž, s/š* a někdy i *d/z*, např. *tišší, tužší, bližší, vyšší, snazší* (ale *prudší*). Před příponou *-š(í)* se odsouvají *-k- (kratší)* a *-ok (širší)*, popř. i *-n- (snazší)* a *-ň (zazší* k *zadní).* Dlouhá samohláska základu se krátí *(nižší).* Protože nově se již komparativy takto netvoří, mají adjektiva na *-š(í)* charakter podob ustrnulých.

Ještě petrifikovanější jsou komparativy tvořené z některých primárních adjektiv na *-k(ý)* pouhým převedením z adjektivního tvaroslovného vzoru „mladý" ke vzoru „jarní", tedy konverzí, s doprovodnou alternací *k/č*, např. *hezčí, lehčí, měkčí* apod.

I když jde v obou posledních případech o útvary velmi frekventované, nejsou podoby některých komparativů ustálené, vyskytují se ve variantních podobách, např. *křepčejší* i *křepčí, mělčejší* i *mělčí.* U primárních adjektiv je rovněž nepravidelná konkurence přípon *-ě(e)jš(í)* a *-š(í);* v některých případech se vyskytuje jen jedna z přípon, *-š(í)*, např. *hladší, sladší, sušší, mladší starší,* v jiných je přípona *-ě(e)jší*, např. *divočejší, ubožejší, častější, drzejší* v jiných zase jsou obě přípony dubletní, např. *hustší* i *hustější, hrubší* i *hrubější.* Ojedinělá adjektiva mají komparativy zcela nepravidelné, tvořené ze supletivního kmene: *dobrý – lepší, zlý – horší, velký – větší, malý – menší, dlouhý – delší.*

2.3.1.1.2 Třetí stupeň (superlativ) - typ *„nejšťastnější"*, se odvozuje od podob komparativních zesilující předponou **nej-**, např. *nejšťastnější, nejsmutnější, nejtvrdší, nejměkčí, nejčastější* ap. Vyjadřuje, že určovaný předmět nebo jev má nejvyšší míru vlastnosti ve srovnání se všemi ostatními předměty jisté skupiny.

2.3.1.2 Zesilování vlastnosti se uskutečňuje odvozováním příponami a předponami; je obvykle doprovázeno i expresívním zabarvením a depreciativním hodnocením. Všechny typy jsou poměrně omezeny.

2.3.1.2.1 Nejvýraznější je odvozování příponou **-ánsk(ý)** - typ *„širokánský"*, např. *širokánský, velikánský*, popř. jejími rozšířenými variantami **-anánsk(ý):** *širokanánský, vysokanánský*, **-ananánsk(ý):** *velikananánský*, **-atánsk(ý):** *dlouhatánský*, **-itánsk(ý):** *hrozitánský*, a její obměnou **-anácк(ý):** *dlouhanácký*. Tato adjektiva se odvozují jen od několika málo adjektivních základů; jsou silně expresívní a také familiární, zejména je-li přípona rozšířena. Při odvozování se odsouvá koncové *-n-* slovotvorného kmene *(ukrutný - ukrutánský)*. Podobný modifikační význam mají deadjektivní adjektiva tvořená příponou **-at(ý),** např. *maličkatý, dlouhatý, drsnatý, nahatý*. Bez expresívního zabarvení, ale se specifičtějším abstraktním významem jsou adjektiva s příponou **-istv(ý),** např. *mladistvý, celistvý*.

2.3.1.2.2 Z předponových typů se v češtině uplatňuje odvozování předponami **pra-** (typ *„prabídný"*) a **pře-** (typ *„překrásný"*). Oba typy vyjadřují velmi značný stupeň vlastnosti a jsou silně expresívní. Předpona *pra-* se připojuje k adjektivům označujícím vlastnosti spíše záporné, nepříjemné, např. *prabídný, prahanebný, prapodivný, prastarý, pražádný* (někdy se předpona i opakuje, např. *prapradávný*), kdežto předpona *pře-* takto omezena nebývá, srov. *překrásný, předrahý, přelíbezný, předůkladný*, ale také *přepodivný, přehořký, přečetný* apod.; většinou má však ráz knižní. Jakoby prostřednictvím slovesa je tvořeno adjektivum *přecitlivělý*.

Zcela ojedinělé jsou předpony **roz-** a **rozto-** u adjektiv *rozmilý, roztomilý, roztomiloučký, roztodivný*.

Povahu zesilující předpony mají i první členy některých složenin, zejména **vele-,** např. *velectěný, veleúspěšný, velevzdělaný*, popř. i **celo-,** např. *celokovový*, **vše-,** např. *všeobecný* ap.

Z přejatých předpon se při intenzifikaci uplatňují zejména předpona **hyper-,** např. *hypermoderní, hyperkritický, hypermódní*, a **ultra-** (spojuje se i s adjektivy domácími), např. *ultratajný, ultrakomický, ultrapravičácký, ultrarevoluční* aj., obě expresívního rázu. Archaické zabarvení mají intenzifikační adjektiva s předponou **arci-,** např. *arcikatolický, arcičeský* aj.

2.3.1.3 K zeslabování vlastnosti se jen zřídka užívá předponového tvoření. Předponou **pa-**, např. *pavědecký, paumělecký, paliterární*, se vyjadřuje význam ‚nepravý, zdánlivý' (je tu možná i paralelní motivace k *pavědec, paumělec* ap.), předponou **nedo-** nedostatečná míra vlastnosti, např. *nedokrevný*, podobně i prvním členem složeniny **polo-**, např. *polomrtvý*. Předponami **po-**, popř. **ob-** se u adjektivních podob na *-š(í)* podtrhuje ztráta komparačního významu, např. *pomenší, poslabší, polehčí, obstarší*.

2.3.1.3.1 Zcela samostatným způsobem odvozování adjektiv s významem zeslabení (stupně) dané vlastnosti nebo jejího neúplného projevení je tvoření adjektiv smíšeným způsobem prefixálně-sufixálním.

Patří sem zejména tyto typy tzv. adjektivizovaných příčestí, která ztratila bezprostřední souvislost se slovesnými tvary: **na-l(ý)**, např. *nažloutlý, nasládlý, navlhlý, nahluchlý*; **za-l(ý)**, např. *zarůžovělý, zažloutlý, zašišatělý*; **při-l(ý)**, např. *přibledlý, přišpičatělý, přihlouplý, přisleplý*; **ob-l(ý)**, např. *obiloustlý, obhroublý, obstárlý*; **po-l(ý)**, např. *podlouhlý, pobledlý* aj.

2.3.1.3.2 Slabší intenzitu vlastnosti, zejména slabší barevný odstín, vyjadřují i adjektiva tvořená příponami **-av(ý)**, např. *bělavý, šedavý, snědavý, zlatavý*, popř. *kyselavý, hořkavý* aj. (bez zřetelné modifikace existuje *churavý* k *chorý*), **-iv(ý)**, např. *šedivý, prchlivý, lenivý* (k *líný*).

2.3.1.3.3 Zvláštní postavení mají modifikace adjektivních vlastností při odvozování příponami **-ičk(ý)**, **-oučk(ý)**, **-ink(ý)**, **-ounk(ý)** a různými jejich variantami, zejména s vkládáním morfémů *-li-, -ní-, -at-, -in, -íč-*. V podstatě vyjadřují rovněž intenzívnější stupeň vlastnosti, a to s připojením apreciativního hodnocení libosti (‚hezky, příjemně') *(miloučký, hezoučký)*, soucitu *(stařičký, chuďoučký, bleďoučký)* nebo lehkého pohrdání *(pitomoučký)*.

Samohláska základu se krátí u adjektiv na *-k(ý)* *(kratičký* ke *krátký)* a u *běloučký*. Koncová souhláska *d, t, n* se měkčí před všemi příponami, *r* jen před *-ičk(ý)* a *-ink(ý)*, např. *chudičký, mladoučký, čistoučký, snadňoučký, stařičký*. Podobně jako u komparativů se odsouvá *-k*, např. *kraťounký, blizounký*, a popř. i *-n*, např. *droboučký, chladounký*.

2.3.1.4 Zdaleka nejproduktivnějším slovotvorným typem adjektiv, který lze (s jistými výhradami) přiřadit k modifikačnímu způsobu tvoření, je odvozování zápornou předponou **ne-**, popírající význam základového adjektiva, a tím naznačující význam kontrastní. Soubor základových adjektiv, která lze spojovat s předponou *ne-*, je prakticky neomezený. Nejčastěji bývají základem domácí, přejatá adjektiva jakostní, a to jak primární, nečleněná, např. *nečis-*

tý, nedávný, nehezký, nepravý, nesprávný, nehumánní, nepopulární, tak i sekundární, např. odvozená ze sloves, jako *nezralý, nezkušený, nedostupný, necitelný, nedočkavý, nestydatý,* anebo ze substantiv, jako *nejedovatý, nečervavý, nepravidelný, nerozumný, neužitečný* apod. Méně často se předponou *ne-* tvoří slova od adjektiv vztahových, např. deverbativních, jako *nepracující, necvičící, necvičený, nevídaný, nenáležitý, nepřetržitý,* desubstantivních, jako *nekovový, nevýrobní, nebuněčný, nedětský, neakademický, nealkoholický* apod.

2.4 PŘÍDAVNÁ JMÉNA ODVOZENÁ Z PŘÍSLOVCÍ, Z PŘÍSLOVEČNÝCH A JINÝCH URČENÍ

2.4.1 Kategorie mutační

2.4.1.1 Adjektiva odvozená z adverbií tvoří uzavřenou, nepříliš početnou skupinu slov, která se rozmnožuje jen příležitostně. Tvoří se z příslovcí místních (a), časových (b) a způsobových (c), a to tak, že se koncová samohláska příslovce (jeho slovnědruhová přípona) odsouvá, např. *pozdě – pozdní, včera – včerejší.* Adjektiva typu *spodní, horní* apod. jsou tvořena z adverbiálního kmene, který se vyskytuje v příslovcích *(ve)spod, (na)hoře.* Před příponou *-n(í),* popř. *-nt(ý)* měkčí koncové *-k,* např. *zpáteční* od *zpátky,* a *-s, dnešní* od *dnes,* naopak tvrdne koncové *-ř, -ť* a *-d,* např. *horní* od *(na)hoře, zvláštní* od *zvlášť, pozdní* od *pozdě* (viz 2.0.4).

2.4.1.1.1 Příponou **-n(í)** jsou tvořena adjektiva: (a) *dolní, spodní, horní, vrchní, prostřední, přední, tamní, vnitřní, zpáteční;* b) *dnešní, letošní, dosavadní, pozdní, (pro)zatímní;* svou vedlejší motivací sem patří i *ranní, (pod)večerní, dopolední* aj.; (c) *obzvláštní,* z přejatých adverbií např. *explicitní, implicitní.*

2.4.1.1.2 Příponou **-ě(e)jš(í)** (s nepravidelným měkčením koncové souhlásky základu, srov. *zítřejší* od *zítra,* ale od *včera* je *včerejší*) jsou tvořena např. adjektiva: (a) *dolejší, hořejší, protější, tamější, vedlejší, vnější, zdejší;* (b) *dřívější, někdejší, nynější, pozdější, tehdejší, (před)včerejší, zítřejší.*

2.4.1.1.3 Příponou **-n(ý)** jsou utvořena adjektiva: (a) *příčný, obdélný, podélný, vstřícný, zpětný;* (b) *přítomný, (za)včasný, občasný, opětný;* (c) *opačný, pospolný, (přes)přílišný, snadný, společný* (od *spolu,* s rozšířenou příponou **-ečn(ý)**), *vhodný, bezdečný, doslovný* (k *doslova*), *nadměrný* (k *nadmíru*).

2.4.1.1.4 Jinými příponami se tvoří ojediněle, např. **-sk(ý)**: *lonský, (před)před-*

loňský, dolský; **-ov(ý):** *opravdový, namátkový, přesčasový;* **-iv(ý):** *opravdivý;* **-it(ý):** *pospolitý;* **-c(í):** *domácí;* **-ck(ý):** *(po)domácký;* **-ick(ý):** *(do)opravdický;* **-ovsk(ý):** *(do)opravdovský.*

2.4.1.1.5 Konverzní jsou adjektiva k adverbiím na *-mo*, např. *kolmý, kradmý, letmý, šikmý, zkusmý*, a adjektiva k adverbiím s předponou *po-* a končícím na *-u*, např. *pomalý, pomalounký, ponenáhlý, potajmý, pokradmý*; z jiných *dávný, pozvolný.*

2.4.1.2 Rozsáhlejší a produktivnější kategorii tvoří adjektiva odvozená z příslovečných a jiných určení, zvláště vyjádřených předložkovým pádem substantiv.

2.4.1.2.1 Základem je dvouslovný předložkový výraz; nové slovo vzniká univerbizací a konverzí pádového tvaru jména, při čemž se původní předložka přehodnocuje v předponu, např. ze spojení *(jsoucí) pod kůží* (o tuku, Isg), popř. *(vstříknutý) pod kůži* (Asg) vzniká adj. *podkožní* (tuk, injekce).

Druhou, koncovou část složeného formantu tvoří buď – zřídka – pouhé zařazení k tvaroslovnému vzoru „mladý", popř. „jarní", anebo skutečná přípona, a to zvláště *-n(í), -n(ý), -ov(ý), -sk(ý)/-ck(ý)* s příslušnou tvaroslovnou charakteristikou.

2.4.1.2.2 Základem skupiny adjektiv tvořených předponou **bez-** a konverzí jsou substantiva (jedno-, nanejvýš dvouslabičná) označující hlavní části lidského n. zvířecího těla, rostlinných organismů a některých dalších jevů, např. *bezruký, bezvousý, bezmasý, bezhrbý; bezlící, bezpalcí; bezlistý, bezbarvý, bezduchý, bezvodý, bezešvý.* Tento způsob tvoření je i v některých výrazech básnických (*ᶠbezretý, ᶠbezpoutý*), popř. v odborných názvech (*bezrodý, bezpříznaký* aj.).

2.4.1.2.3 Tvoření předponově-příponové je hojnější a různorodější; téměř ve všech produktivních typech, tj. s předponami *bez-, mezi-, mimo-, ná-, nad-, po-, pod-, proti-, před-, při-/pří-* a *za-/zá-*, jsou zastoupeny všechny čtyři přípony.

2.4.1.2.3.1 Na volbu přípony má zpravidla vliv adjektivum patřící k základovému substantivu (*prašný – bezprašný, podnikový – mezipodnikový, mimopodnikový, nadpodnikový, národní – beznárodní, mezinárodní, nadnárodní, protinárodní* apod.).

U adjektiv s předponou **bez-** (a jednotlivě i u jiných typů) je přípona **-n/(ý)** i mimo tento rámec, např. *bezcitný, bezdětný, bezmezný, beztížný, bezvládný; dostředný, nástěnný, pobočný, zákeřný* aj. Jestliže se předpona *bez-* a jiné předpony připojují jakoby přímo k jakostním adjektivům na *-n(ý)*, např. *bezcitný, bezúčelný, bezvýznamný; podprůměrný, mimořádný*, mívají odvozené útvary blízko k pouhé modifikaci významu základového adjektiva, např. *bezúčelný* je vlastně synonymem adjektiva *neúčelný*.

2.4.1.2.3.2 Významové jádro kategorie tvoří útvary s předponami přehodnocenými z původních domácích předložek, jejichž základní význam je místní; určují polohu, umístění jevu v prostoru, zda je něco *na, po* něčem (tj. po povrchu, délce aj.), *nad, pod* něčím, *před, za* něčím, popř. *při* něčem, *mezi* něčím, *mimo* něco a *proti* něčemu. Proto i adjektiva s těmito předponami mají především význam místní, prostorový a teprve v druhé řadě významy jiné, zejména časový; týká se to zvláště adjektiv s předponami *před- (předmaturitní, předprázdninový)* a *po- (pokvětnový, porevoluční)*, řídčeji *mezi- (meziválečný)* a *poď- (podletní)*, ojediněle s *od- (odvěký)*.

Ve srovnání s korespondujícími předložkami se některé předpony vyskytují s dlouhou kvantitou, a to buď závazně *(ná-)*, anebo fakultativně *(pří-, zá-* je častější než *při-, za-)*.

2.4.1.2.3.3 V jednotlivých typech jsou zastoupeny např. tyto útvary: **ná-** (ve významu místním): *náprsní, náhrobní, námořní; nástěnný*; **po-** (ve významu místním): *postranní, povrchní, pozemní, pouliční, pozemský*; (ve významu časovém): *pooperační, porevoluční, povánoční, posmrtný, poválečný, pokvětnový, posjezdový; pobělohorský*; (v jiných významech): *pokrevní, pobožný*; **nad(e)-** (ve významu místním): *nadokenní, nadsklepní, nadzemní; nadmořský*; (v jiných významech): *nadnárodní, nadnormativní, nadosobní, nadpočetný, nadprůměrný, nadzvukový, nadlidský, nadstranický*; **pod-** (ve významu místním): *podkolenní, podkrovní, podpalubní, podmračný, podpovrchový; podhorský, podmořský, podkrkonošský*; (zřídka ve významu časovém): *podvečerní*; (zřídka ve významech jiných): *podlimitní, podprůměrný*; **před-** (ve významu místním): *přednártní; předmostní, předalpský, předměstský*; (ve významu časovém velmi produktivní): např. *předmaturitní, předporodní, předrevoluční, předvánoční; předčasný, předválečný, předkrizový, předprázdninový, předsjezdový, předhistorický, předmanželský, předmnichovský, předmarxovský* aj.; **za-/zá-** (vesměs ve významu místním): *zánártní, zahraniční, zákulisní, zákeřný, záměrný, zabajkalský, zakarpatský, zámořský*; **při-/pří-** (ve významu místním): *přibřežní, příruční, přízemní; přístěnný; přifrontový; přímořský*; **mezi-** (s různými významy): *mezigenerační, mezikontinentální, mezinárodní; mezibuněčný, mezihvězdný, mezidruhový, mezikrajový, mezipatrový, mezipásmový, mezilidský, meziměstský*; **mimo-** (s různými významy): *mimoděložní, mimoškolní; mimo-*

řádný, mimovolný, mimoúrovňový; mimozemský; **proti-** (s různými významy): *protipožární, protisměrný, protivzdušný, protiatomový, protilidový, protitankový, protiúrazový, protifašistický, protichemický, protináboženský;* **bez-** (s různými významy): *bezhotovostní, bezcharakterní, bezbolestný, bezdětný, bezmezný, bezpodmínečný, bezradný, bezstarostný, bezúčelný, bezúspěšný, bezradný, bezatomový, bezmotorový, bezpředložkový, bezzásadový.*

2.4.1.2.3.4 Blízko k tomuto způsobu tvoření adjektiv z předložkových pádů substantiv mají i některá adjektiva s cizími předponami přejatými, zvl. s předponami **anti-** a **kontra-** (proti-), dále **inter-, intra-** (mezi-), **extra-** (mimo-), **meta-** (nad-, za-) **ante-** a **pre-** (před-), **post-** (po-) aj. Tyto předpony nemají sice v češtině odpovídající protějšky v příslušných předložkách (a tak odvozená adjektiva nelze opřít o příslušný předložkový pád substantiva), nicméně svým významem korespondují s některými předponami domácími, a často je lze jimi nahradit, např. *antifašistický - protifašistický, kontrarevoluční - protirevoluční, interatomový - meziatomový, presklerotický - předsklerotický, postoperační - pooperační.* Proto lze tato adjektiva chápat také jako odvozená prefixálně-sufixálním způsobem. Týká se to např. adjektiv: *antikoncepční, antikorozní, kontrašpionážní; interkontinentální, internacionální, intervokální; intramolekulární; extragalaktický; prehistorický; postgraduální, postoperační* aj.

Sem patří i odvozování (pův. latinskou) předponou **pro-** (ztotožněnou však s českou předložkou *pro-*), *proamerický, profašistický, prosovětský, prozápadní.*

2.5 ADAPTACE CIZÍCH PŘÍDAVNÝCH JMEN

2.5.1 Vedle přídavných jmen odvozených z přejatých substantiv a sloves existují v češtině i cizí adjektiva, která nelze přímo odvodit z jiných (cizích) slov a která tedy mají charakter adjektiv primárních, značkových. Češtině se přizpůsobují zvláštními prostředky, které mají sice jen funkci slovnědruhovou a tvaroslovnou (zařazují buď k adjektivům vz. „jarní" nebo „mladý"), jsou však skutečnými příponami: jsou to **-n(í)** a **-(i)ck(ý).**

2.5.2 Daleko nejčastěji se cizí přídavná jména nejrůznějších typů počeštují domácí slovotvornou příponou **-n(í),** jako *apartní, externí, řádní, moderní, korektní* apod. Nezřídka předchází před touto domácí příponou ještě slovotvorná přípona cizí. Tak např. se v počeštěných adjektivech opakují tyto morfémy charakteristické pro cizí adjektiva: *-ál- (-uál-, -iál-): centrální, normální; aktuální, sexuální; oficiální, speciální; -il-: agilní, civilní; -bil-: mobilní, stabil-*

ní; -án-: humánní; -én-: mondénní; -ant-: elegantní, riskantní; -ent-: decentní, (im)potentní; -ár-: primární, legendární; -ér-: ležérní, prekérní; -or-: iluzorní, provizorní; -át-: adekvátní, separátní; -ív-/-iv- [-ív-]: *expresívní, aktívní, pozitívní; -óz-: nervózní; -éz-: pompézní.*

Mnohem řidčeji plní tuto zdomácňující úlohu přípona **-n(ý)**: *reálný*. Ve valné většině jde o přídavná jména jakostní, anebo alespoň snadno nabývající hodnotících významů. Avšak několik adaptovaných adjektiv má ráz vztahový, jde zejm. o adjektiva na **-áln(í)**: *hormonální, gymnaziální, teritoriální, orchestrální* aj.

2.5.3 Druhou adaptační příponou **-(i)ck(ý)** počešťujeme zpravidla jen jeden typ cizích přídavných jmen, který má v řečtině příponu *-ikos*, v latině *-icus*, ve francouzštině *-ique*, v angličtině *-ic(al)*, v němčině *-isch*. Primárních, neodvozených adjektiv tohoto typu (tj. i s jakostním, hodnotícím významem) je však v češtině značně menší počet, např. *autentický, archaický, chronický, identický, lakonický, organický, plastický, toxický, typický* apod.

Jména na *-ick(ý)* jsou jak charakteru jakostního, tak i ryze vztahového (*matematický, kosmonautický, kalorický, tematický*, srov. 2.2.1.1.5). Nezřídka je lze chápat obojím způsobem, např. *dramatický, systematický, problematický, kategorický, demokratický, praktický* apod.

Bez jakékoli slovotvorné a tvaroslovné adaptace zůstává v češtině jen několik nesklonných jmen, vlastních stylu hovorovému, jako *prima, extra, °fajn, °nóbl, blond, sexy, lila, pepita*, popř. ojedinělé výrazy odborné, jako *brutto, netto* aj. (i tu však pozorujeme tendenci k jejich opatření strukturním sufixem, srov. *°fajnový, primový/primovní, °extrovní, °blondatý, pepitový*).

3. ODVOZOVÁNÍ SLOVES

3.0 OBECNÁ CHARAKTERISTIKA

3.0.1 Slovesa se tvoří v češtině především odvozováním. Odvozování jako základní, živý a stále produktivní způsob tvoření sloves se děje: a) pomocí předpon; b) pomocí přípon; c) smíšeně, tedy předponami i příponami; d) reflexiv(iz)ací; e) spojením kteréhokoli způsobu a)-c) s reflexiv(iz)ací. O slovesech tvořených způsobem e) pojednáváme jak ve výkladech o reflexiv(iz)aci, tak i na příslušném místě kapitol o prefixaci a sufixaci, neboť slovotvorný formant těchto sloves je představován afixem i reflexívním morfémem současně.

3.0.2 Při odvozování sloves rozlišujeme čtyři základní pojmenovací struktury (onomaziologické kategorie), totiž mutační, transpoziční, modifikační a reprodukční. Poslední z nich nalezneme pouze u sloves. Z hlediska produktivnosti je dnes omezen typ mutační, naopak velmi častý je typ modifikační, což se vysvětluje větším bohatstvím různých dějových momentů podléhajících modifikaci.

3.0.3 Slovesa se v češtině odvozují: a) od podstatných jmen konkrétních (onomaziologická kategorie mutační: mění se lexikální význam odvozeného slova) i abstraktních, zvl. od dějových jmen (onomaziologická kategorie transpoziční, event. mutační); b) od přídavných jmen (onomaziologická kategorie mutační); c) od příslovcí (onom. kategorie mutační); d) od sloves (onom. kategorie modifikační: odvozováním dochází k modifikaci základového slovesa ve smyslu lexikálním nebo lexikálně gramatickém); e) od zájmen (onom. kategorie reprodukční); f) od citoslovcí (onom. kategorie reprodukční); g) od různých slov v kontextu a v ustálených spojeních (onom. kategorie reprodukční).

3.1 ODVOZOVÁNÍ SLOVES PŘEDPONAMI

3.1.0 Odvozování sloves předponami (prefixace) je základní, nejproduktivnější a nejfrekventovanější způsob tvoření sloves. Jeho podstata spočívá v tom, že se před základové slovo předřáží slovotvorný morfém – předpona, která obměňuje lexikální význam základového slova, ale jeho gramatický charakter v podstatě nezasahuje, nemění zásadně jeho mluvnické významy (s výjimkou slovesného vidu, jehož postavení je mezi mluvnickými významy specifické) ani jeho paradigmatiku. V některých případech mění slovesná předpona valenci slovesného děje (srov. o tom v 3.1.6).

Čistá prefixace je tedy slovotvorným způsobem, který je cele ve službách onomaziologické kategorie modifikační. Slovesný prefix existuje většinou i mimo odvozeninu, vždy však jen jako slovo synsémantické.

3.1.1 V slovnědruhové platnosti předložek se vyskytují tyto předpony (předpony nepravé, předložkové): **do-, na-, nad-, o-, ob-, od-, po-, pod-, pro-, před-, při-, s-, u-, v-, z-, za-**. Pouze v platnosti předponové se vyskytují: **roz-, vy-, vz-**.

Pozn. Předpona *pře-* se v platnosti předložky vyskytá v podobě *přes*, fonologicky vlastně [přez], srov. vokalizovanou podobu *přese*, ve výslovnosti [přeze].

Samostatné postavení mezi předponami má záporná předpona **ne-**, která existuje i v slovnědruhové platnosti záporné částice. Od sloves kladných se předponou *ne-* tvoří záporná slovesa prakticky bez omezení. Toto tvoření je však z velké části ve službách syntaxe, a to tzv. větné a větněčlenské negace. Samo splývání záporky se slovesem v jediné záporné slovo svědčí o tom, že tu v češtině jde zároveň o vytváření záporného pojmenování.

3.1.2 Funkce slovesných předpon

3.1.2.0 Prefixací se modifikuje význam slovesa základového. Význam slovesa předponového není však prostou adicí významu slovesného základu a významu předpony, nýbrž je výsledkem vzájemného působení těchto významů. Lexikální významy, kterými modifikuje slovesný děj předpona, lze shrnout takto (srov. Sekaninová 1980):

3.1.2.1 Významy místní (umístění, směřování děje):

a) dopředu *(předsunout)*, b) dozadu, za něco *(zaklonit, zasunout)*, c) dolů, pod něco *(seskočit, podlepit)*, d) do výše, nahoru, vzhůru, nad něco *(nadhodit, vyšplhat se, vzlétnout)*, e) ven *(vyskočit)*, f) dovnitř *(vložit)*, g) postup děje po povrchu *(nalepit, obšít, pomalovat)*, h) vzdalování *(odjet, ujet)*, ch) přibližování *(přijet, dojet)*, i) směr napříč, přes něco *(přebrouzdat, se)*, j) odchylka od směru *(sejít)*, k) kolem dokola, po obvodu *(obezdít)* l) předstih před něčím *(nadběhnout)*, m) proniknutí skrz něco *(probodnout)*, n) shromáždění k jednomu místu, pohyb dohromady *(shrnout)*, o) směřování na různé strany *(roznést)*.

3.1.2.2 Významy časové (charakteristika průběhu děje v čase):

a) začátek děje (často spojený s růstem intenzity děje) *(zaposlouchat se, vzplanout, rozesmát se)*, b) ukončení, zánik děje *(odříkat)*, c) poslední fáze děje *(dotančit)*, d) současné probíhání průvodního děje *(připíjet)*, e) dodatečné provedení děje *(připsat)*, f) opětné provedení děje *(přepracovat)*, g) probíhání děje hned po jiném ději *(zapít)*, h) probíhání děje od začátku do konce *(přečíst)*, ch) dřívější zařazení děje v čase *(předzásobit)*.

3.1.2.3 Různé modifikace způsobu slovesného děje:

a) malá míra děje *(našpinit, nadzvednout, pokřivit, přitlumit)*, b) velká míra děje, zvýšená intenzita děje *(napéci, rozžhavit, zašpinit)*, c) intenzívní, důkladná činnost *(probádat)*, d) doplnění na náležitou míru *(doplatit)*, e) vykonání děje

nad náležitou míru *(přesolit)*, f) další provedení děje nad dosažený stupeň *(prohloubit)*, g) postupné, podílné provedení děje (těsně spjato i s významy časovými) *(posbírat, přechodit, vystřílet)*, h) získání převahy v ději *(překřičet, obehrát)*, ch) schopnost konat nějaký děj *(unést)*, i) soustředění na děj *(zaposlouchat se)*, j) provedení děje napřed (jako vzor), např. *(předcvičit)*.

3.1.2.4 Hodnocení děje:

a) popření významu základového slovesa *(nemluvit)*, b) anulování výsledku předchozího děje *(rozbalit, od(na)učit)*, c) nevhodná činnost *(podvrhnout)*, d) špatné provedení děje, pokažení *(překroutit)*, e) povrchní splnění úkolu (*odrmolit*), f) provedení děje vedoucí ke ztrátě *(prohospodařit)*, g) vykonání děje do vůle, do libosti (s refl. *se, si*) *(vydovádět se, polenošit si)*, h) přílišné zaujetí dějem *(zapovídat se)*.

3.1.3 Typy odvozování sloves

3.1.3.0 Předponami se tvoří nová (dokonavá) slovesa a) přímo od sloves (čistá prefixace), b) nepřímo od substantiv a adjektiv (smíšený způsob prefixálně-konverzní a prefixálně-sufixální).

3.1.3.1 Typ deverbativní - vnitroslovesné odvozování:

Předponová slovesa se tvoří především od prostých sloves nedokonavých, méně často od prostých sloves dokonavých a obouvidových, omezené je tvoření od druhotných (předponových) sloves nedokonavých a od předponových sloves dokonavých. U této nejpočetnější a nejproduktivnější skupiny deverbativních předponových sloves dochází k posunům v rámci kategorie děje. Předpony modifikují význam základového slovesa (srov. 3.1.2.1–3.1.2.4). Při tvoření sloves tohoto typu se využívá všech předpon.

3.1.3.2 Odvozování od neslovesných slovních druhů:

Řídčeji se tvoří slovesa předponami a zároveň změnou tvaroslovné charakteristiky, popř. odvozovacími příponami z jiných slovních druhů, ze substantiv a adjektiv. Každý z těchto způsobů má svůj repertoár předpon a jistý okruh významů, které jsou pro něj charakteristické a jimiž se zároveň zapojuje k slovesům odvozeným čistou prefixací.

3.1.3.2.1 Typ desubstantivní:

Děj vyjádřený slovesem je charakterizován svým vztahem k substanci, vyjádřené základovým jménem podstatným, a zároveň modifikován významem předpony. Využívá se především předpon **na-** *(nalodit (se))*, **o-** *(ozvučit)*, **od-** *(odpeckovat)*, **po-** *(pobratřit se)*, **pod-** *(podsklepit)*, **pro-** *(provzdušit)*, **roz-** *(rozohnit (se))*, **u-** *(ukoplit)*, **z-** *(zobrazit)*, **vy-** *(vypérovat)*, **za-** *(zamoučit)*, popř. spolu s příponou *-n-* (*odlesnit, provzdušnit, uskladnit* aj.). U tohoto typu se vyskytují čtyři významové okruhy: (1) ‚učinit něčím' *(zocelit, ožebračit)*, (2) ‚stát se něčím' *(zvarhanět; sbratřit se)*, (3) ‚vybavit, opatřit něčím'; ‚zbavit něčeho' *(zalesnit, ozvučit, vypodšívkovat, podsklepit; odlesnit, vykořenit)*, (4) ‚uložit, umístit do něčeho' *(uskladnit, nalodit)*.

3.1.3.2.2 Typ deadjektivní:

U tohoto typu se charakterizuje děj, změna stavu nebo činnosti na základě jejího vztahu k vlastnosti, vyjádřené základovým přídavným jménem (ve tvaru pozitivu nebo komparativu), a zároveň se tento děj konkretizuje významem předpony. Využívá se především předpon **o-** *(onemocnět)*, **po-** *(pohoršit)*, **roz-** *(rozradostnit)*, **u-** *(ulehčit)*, **vy-** *(vyprázdnit)*, **vz-** *(vzpřímit)*, **z-** *(zdražit)*, **za-** *(zakulatit)*.

Deadjektivní slovesa se dělí do dvou základních sémantických skupin: a) ‚učinit nějakým' a b) ‚stát se nějakým'. Často jsou od téhož základového adjektiva odvozena slovesa s oběma významy, takže máme slovesa korelativní, mezi nimiž se může uplatňovat i přímý slovotvorný vztah, jako je tomu u odpovídajících čistě deadjektivních dvojic *(rozradostnit → rozradostnět)*. Rozlišení umožňuje kmenotvorný formant *-i-* nebo *-ě/e-*, zařazující sloveso buď k vzoru „prosit", nebo k vzoru „umět".

3.1.4 Polysémie, synonymie, antonymie a homonymie slovesných předpon

3.1.4.1 U velké většiny předpon můžeme zachytit jednak celé skupiny významů navzájem si velmi blízkých, jednak často i několik významů značně sobě vzdálených (polysémie). Např. u předpony *od-*: *odjet* (‚vzdálit se od něčeho'), *odlít* (‚ubrat část od celku'), *odpozorovat* (‚osvojit si pozorováním'), *odlesnit* (‚zbavit lesa'), *odříkat* (‚ukončit činnost, často ledabyle'), *odbít* (‚ohlásit konec něčeho bitím'), *odpracovat* (‚činností nahradit, splnit závazek'), *odeprat* (‚trochu vyprat'), *odpérovat* (‚opatřit péry').

3.1.4.2 Na druhé straně se významy jednotlivých předpon někdy překrývají (jsou synonymní). V podstatě týž význam bývá vyjádřen (s menšími odchylkami) několika předponami, např. význam ‚oddělit část od celku' *(odsypat, upilovat)*, ‚používáním opotřebovat' *(ošoupat, prochodit, uchodit, vyšlapat)*, ‚vztah děje k povrchu' *(nalepit, pomalovat)* a především významy velké a malé míry děje.

3.1.4.3 Někdy můžeme také vydělit dvojice předpon, jejichž významy jsou opačné (antonymní); především jsou to předpony, které mají ve spojení se slovesem konkrétní místní významy: **od-** ~ **při-** *(odnést, přinést)*, **nad-** ~ **pod-** *(nadletět, podletět)*, **při-/do-** ~ **od-** *(přinést/donést, odnést)*, **s-** ~ **roz-** *(slepit, rozlepit)*, **na-** ~ **vy-** *(nastoupit, vystoupit)*, **v-** ~ **vy-** *(vstoupit, vystoupit)*, **za** ~ **vy-** *(zasunout, vysunout)*, **vy-** ~ **s-** *(vylézt, slézt)*; z předpon s jinými významy **za-** ~ **od-** *(zalesnit, odlesnit)* aj.

3.1.4.4 Slovesné předpony mohou být také homonymní. O homonymii se sice většinou mluví v souvislosti s celými slovy, homonymní však mohou být také jednotlivé morfémy (homomorfie), a to nejen kořenové, nýbrž i afixální, slovotvorné i gramatické. Předpona připojená k témuž základu může vytvořit dvě sémanticky značně odlišné jednotky, např. *domluvit* – ‚přestat mluvit', *domluvit někomu* – ‚napomenout někoho'. V takovém případě nejde o jednu předponu *do-*, ale o dvě předpony, které mají sice stejnou zvukovou i grafickou podobu, ale liší se významem, který nabývají ve spojení se slovesným základem. Tyto homonymní slovesné předpony (P^a, P^b) mohou mít každá několik významů (P^aaa, ab, P^bba, bb). Mezi významy aa, ab pak existuje vzájemný vztah, nejčastěji takový, že jsou odvozeny z jednoho významu společného, takže příslušná slovesa jsou polysémní.

3.1.5 Klasifikace předpon

3.1.5.1 Z hlediska sémantického se slovesné předpony mohou dělit několikerým způsobem. Nejběžnější je dělení na předpony lexikální (sémanticky plné), které obměňují význam základového slovesa natolik, že vytvářejí nové významové jednotky, a předpony gramatické (sémanticky „prázdné"), které mění pouze vid slovesa. Kritériem rozlišení těchto dvou typů předpon je možnost n. nemožnost tvoření tzv. sekundárních imperfektiv. Dokonavé sloveso odvozené lexikální předponou se svým významem natolik liší od slovesa základového, že s ním nemůže vytvářet vidovou dvojici. Proto se v takovém případě od dokonavého předponového slovesa zpravidla dále tvoří nedokonavé sloveso s týmž významem, které s ním tvoří vidovou dvojici *(psát→*

přepsat → přepisovat). (Toto kritérium však nemá absolutní platnost, neboť se z různých důvodů tvoří někdy sekundární imperfektiva i od sloves s předponou prostě vidovou). U sloves tvořených předponou prostě vidovou sekundární imperfektivum buď vůbec neexistuje *(dělat→ udělat→ Ø)*, nebo, pokud se přece tvoří, jsou imperfektivum prosté a imperfektivum nadpárové zcela synonymní *(rovnat→ urovnat→ urovnávat)*.

Toto základní dělení je dále specifikováno zavedením předpon řadicích, které zařazují pod obecný pojem, vytýkají (nikoli přidávají) některý významový rys základového slovesa *(holit→ oholit)*.

3.1.5.2 Jiný přístup ke klasifikaci předpon respektuje skutečnost, že předpona mění nejen význam a vid slovesa, ale i způsob slovesného děje. Podle toho se pak předpony dělí na kvalifikační a modifikační. Kvalifikační předpony určují význam základového slovesa jakoby zevně, dodávají k základnímu významu ještě další určující a doplňující odstíny, které jsou natolik podstatné, že předponová slovesa nejsou prostými významovými modifikacemi sloves výchozích, ale novými slovesy. Mají proto vždy druhotná imperfektiva *(vařit→ vyvařit→ vyvářet)*. Modifikační předpony určují naproti tomu vnitřní stránku průběhu děje. Zužují sémantický rozsah základového slovesa, vytvářejí nový způsobový odstín slovesného děje. Druhotná imperfektiva se od nich netvoří (*vařit→ navařit, povařit*).

3.1.5.3 Z konfrontace uvedených tří způsobů dělení slovesných předpon vychází pak podrobnější klasifikace na předpony (1) lexikální, (2) řadicí (subsumpční), (3) čistě vidové, (4) modifikační.

Zakončenost, rezultativnost děje považujeme za jeden z hlavních příznaků dokonavosti, proto se ve výčtu významů jednotlivých předpon objevuje i funkce zdokonavující.

3.1.6 Změny vazby u předponového slovesa

3.1.6.1 Protože je slovesná vazba těsně spjata se sémantikou slovesa, prefixací se různě modifikuje nebo výrazně mění nejen význam slovesa základového, ale často i vazby, tj. se změnami významu dochází u předponových sloves i ke změnám jejich valence. Význam předponových sloves je vzhledem ke slovesu základovému více specifikován významem předpony, jejich významová úplnost tedy nevyžaduje různá doplnění v té míře jako slovesa nepředponová, proto se také počet vazeb u předponových sloves většinou snižuje (srov. *hlasovat Ø, o něčem, proti něčemu, pro něco - odhlasovat něco, přehlasovat někoho*).

3.1.6.2 Předponové sloveso mívá ve shodě s tím buď a) (jednu) vazbu z vazebného repertoáru slovesa základového *(smát se Ø, na koho, komu - usmát se Ø, na koho, zasmát se Ø, na koho, nasmát se komu, čemu; vysmát se komu; rozesmát se Ø)*, nebo b) vazbu jinou *(bádat o něčem, nad něčím, v něčem - probádat něco)*.

Pokud u předponového slovesa zůstává vazba z repertoáru slovesa základového, signalizuje to většinou, že prefixací nedošlo k většímu významovému posunu. Jestliže dochází ke změně vazby, bývá to především proto, že prefigované sloveso se významově více vzdálilo slovesu základovému (získává vazbu okruhu sloves, ke kterému se významově přiblížilo: *radit někomu - poradit někomu*, ale *zradit někoho* jako *podvést někoho, zklamat někoho* apod.).

3.1.6.3 Mezi slovesnými vazbami má specifické postavení vazba akuzativní, která je nejčastější. Pokud má akuzativní vazbu sloveso základové, pak k její změně u prefigovaného slovesa nedochází (s výjimkou synonymní řady sloves *bít, mlátit, tlouci ... někoho*, která mají s předponou *na-* vazbu dativní: *nabít, natlouci, namlátit někomu*). Nejčastější vazebné změny u prefigovaných sloves jsou ovšem právě ve prospěch vazby akuzativní, jež svým významem (‚zasahovost') nejvíce vyhovuje konkrétním významovým odstínům, které všechna předponová slovesa mají. Prefixací se vesměs mění slovesa bezpředmětová na předmětová.

Pozn. Nepřihlížíme tu ovšem k případům, kdy je prefixace spojena s reflexivizací. Reflexivní slovesa jsou především nositeli vazeb neakuzativních (což souvisí s tím, že místo akuzativu je u nich blokováno reflexívem *se*, které je od původu akuzativním tvarem reflex. zájmena osobního: *litovat někoho, slitovat se nad někým*).

3.1.6.4 Nejčastěji se při prefixaci objevují tyto typy změn slovesné vazby:

a) Prosté sloveso bezpředmětové → předponové sloveso předmětové, nepřechodné *(jít Ø → nadejít někomu, předejít něčemu)*.

b) Prosté sloveso bezpředmětové → předponové sloveso předmětové přechodné *(letět Ø → přeletět co)*.

c) Prosté sloveso předmětové nepřechodné → předponové sloveso předmětové přechodné *(bádat o něčem → probádat něco)*.

d) Prosté sloveso předmětové nepřechodné → předponové sloveso předmětové nepřechodné (s jinou předmětovou vazbou) *(chopit se něčeho → vzchopit se k něčemu)*.

e) V případech, kdy má předpona význam kvantitativní, se vedle vazby akuzativní objevuje vazba genitivní s významem partitivním (*lít co → dolít co/čeho*, ale jen *dopít co*, protože předpona tu má význam rezultativní).

3.1.7 Zdvojené předpony

Postup prefixace se může opakovat. Vznikají pak zdvojené předpony. Jako druhá předpona se vyskytuje především **na-, po-, při-, vy-, z-.**

3.1.7.1 Předpona **na-** se v úloze druhé předpony vyskytuje ve spojeních **nado-, nana-, nao(b)-, naod-, napo-, napro-, napře-, naroz-, nas-, navy-, naza-.** Dodává předponovému slovesu významový odstín velké míry děje (ve spojení s refl. *se*), vytváří vesměs slovesa obouvidová (srov. *nadovádět se, nanapomínat se, naobdivovat se, naodhánět se, napomlouvat se, naprovádět se, napřemýšlet se, naroznášet se, nashýbat se, navyhlížet se, nazapírat se*).

3.1.7.2 Předpona **po-** je ve funkci druhé předpony nejčastější. Kombinuje se s dalšími předponami v podoby **pona-, ponad-, poob-, pood-, popo-, poroz-, pos-, pou-, povy-, povz-, poz-, poza-,** z nichž tvoření předponami *popo-, poroz-, pou-, povy-, povz-, poz-, poza-* je velmi produktivní. Předpona *po-* dodává dokonavému předponovému slovesu významový odstín.

a) malé míry děje, omezení intenzívnosti děje *(ponachýlit, poobrátit, poodběhnout, popojet, porozhalit, pousmát se, povyjasnit, povzdechnout, pozakrýt, pozměnit);*

b) postupného, podílného proběhnutí děje *(pooblékat, porozlévat, posbírat, pousínat, povylétat, pozhasínat, pozabíjet).*

3.1.7.3 Předpona **při-** se kombinuje s dalšími předponami v podoby **přina-, přio-, připo-, přivy-, přiza-.** Vesměs jde o slovesa, kterým prvá předpona dodává významový odstín úplnosti, dokončení děje, dosažení výsledku. Předpona *při-* dodává slovesům a) význam malé míry děje *(přinajmout, †přiohnout, připošít, †přivychovat, přizabít),* b) dodatečného provedení děje *(přiobjednat, †připojistit, přivydělat si).*

3.1.7.4 Předpona **vy-** se ve funkci druhé předpony spojuje většinou s předponou **na-** v podobu **vyna-.** Jde o slovesa, kterým předpona *na-* (ve spojení s refl. *se, si*) dodává odstín dosažení velké míry děje – častého, opětovaného, intenzívního provádění nějaké činnosti. Předpona *vy-* dodává těmto slovesům odstín příjemného hodnocení děje (‚do vůle, dostatečně, s chutí se něčemu věnovat') *(vynadívat se, vynachválit si).*

3.1.7.5 Předpona **z-** se objevuje ve spojeních **zpo-, zpod-, zpro-, zpře-.** Bývá především u předponových sloves s významem postupného, podílného prove-

dení děje. Dodává jim významový odstín úplnosti *(zpochytat, zpodpírat, zpro-rážet, zpřelámat)*.

3.1.8 Významy jednotlivých slovesných předpon

U předpon se v následujícím přehledu nejprve vydělují základní, obecné významy (označené písmeny) a v rámci těchto významů se vyčleňují dále některé specifické významové odstíny (označené kombinacemi písmen), které jsou jen variantou významu obecného, základního (dají se jeden z druhého odvodit, na rozdíl od významů obecných, které spolu vzájemně nesouvisejí). Slovesa s významy a, b... s týmiž předponami jsou tedy navzájem homonymní a slovesa s významy aa, ab polysémní (srov. 3.1.4).

Pozn. Vzhledem k rozsáhlosti materiálu uvádíme u každého významu předpony jen několik ilustrativních příkladů. U většiny předpon najdeme kromě uvedených významů ještě další významy, obtížně zachytitelné. Spojením předpony a slovesa základového vzniká někdy nová lexikální jednotka se slabou nebo nulovou motivací, tj. významově jen velmi vzdáleně nebo vůbec nespojená se slovem základovým (např. *dovést* ‚umět', *napálit* ‚podvést', *ověřit, odpustit, překvapit, vyřídit, ukázat, zachovat* ap.).
Vzhledem k značné polysémii předpon zde na rozdíl od útvarů sufixálních jednotlivé typy (např. typ *„dojít"*) neuvádíme.

3.1.8.1 Předpona **do-**

Nejfrekventovanější a zcela běžný je význam ‚skončit činnost, dovést činnost do konce'; s tím souvisí i druhý frekventovaný význam ‚dosáhnout hranice, dovést děj k nějakému cíli':

a) dosažení hranice: aa) ‚dosáhnout hranice, směřovat k něj. cíli (hmotnému), přemístit na něj. místo, dospět až někam' (často u sloves pohybu) *(dojít, dojet; dosáhnout, dokřiknout)*; ab) ‚přestat v činnosti, ukončit činnost, dovést činnost až do konce' *(dozpívat, dotrpět; dopovědět)*; ac) ‚doplnit na náležitou míru, přidat něco do určité hranice, provést zbývající část děje a tím dosáhnout úplnosti' *(doplatit, dokreslit, dospat se)*; ad) ‚dosáhnout žádoucího cíle, úspěchu v něčem, dosáhnout ohlasu, odpovědi' (spojeno s reflexiv(iz)ací) *(dopátrat se, dovolat se, doptat se, dožít se)*; ae) ‚za nějakým účelem se vypravit' (u sloves pohybu) *(dojet, dojít;* [h]*doběhnout)*.

b) míra děje: ba) velká míra děje (oblastně moravský typ) *(došpinit, doškrabat, dohněvat, domrzet)*; bb) ‚úplně vyčerpat zásobu něčeho, činností spotřebovat' *(donosit, dobrat, došít)*.

c) prosté dokonání děje *(donutit, dosvědčit, dotázat se)*.

3.1.8.2 Předpona **na-**

Dominují především dva významy: ‚směřování děje (na povrch něčeho)' a ‚míra děje' (většinou velká míra děje spojená s příjemným hodnocením):

a) směřování děje: aa) vztah děje k povrchu (‚umístit na povrchu, pokrýt na povrchu něčím') *(naplavit, nalepit, nastříkat; napadnout)*; ab) směřování děje do výše, šíře, dovnitř něčeho (zvětšení, nahromadění, přemístění, postupné naplnění něčeho) *(nakynout, nastlat, [b]nakouknout, nadechnout)*; ac) směřování děje k nějakému cíli, k nějakému výsledku (zasažení něj. cíle) *(naletět, namířit; napřáhnout, nalétnout)*.

b) míra děje: ba) započetí nebo malá míra děje *(našpinit, namrznout, nakousnout, nalomit)*, bb) velká (dostatečná) míra děje (‚činností vytvořit, získat ve větším množství, nashromáždit velké množství něčeho, postupně, po částech') *(nasmažit, napéci, navyrábět, nalovit)*; bc) dosažení velké míry děje (‚často, opětovně, intenzívně, s oblibou provádět nějakou činnost') (většinou s refl. *se*) *(naskotačit se, navymýšlet se, nalenošit se)*; bd) ‚dělat něco s velkou pečlivostí' *(nažehlit, nastrojit, nazdobit, naleštit)*.

c) prosté dokonání děje *(napsat, nabrousit; najít se, nasnídat se)*.

d) ‚činnost nahradit' *(nasloužit, napracovat, [b]nadělat)*.

3.1.8.3 Předpona **nad-**

Většinou zachovává konkrétní význam předložky, tj. význam směrový:

a) směřování děje: aa) směřování slovesného děje do výše n. výše, než je něco *(nadlepit, nadřadit, nadhodit, nadskočit)*; ab) předstih slovesného děje před někým, před něčím (konkuruje předponě *před-*) *(nadjet, nadejít, nadehnat; nadběhnout)*.

b) míra děje: ba) provedení děje ve velké n. neobvyklé míře (většinou opak *pod-*) *(nadhodnotit, naddimenzovat, nadcenit)*; bb) malá míra děje *(nadnést, nadzvednout; nadlepšit, nadlehčit)*.

3.1.8.4 Předpona **o(b)-**

Převládají významy vztahující se k povrchu, vnějšku předmětu:

a) vztah děje k povrchu, k vnějšku: aa) provádění děje kolem dokola nebo po obou stranách něčeho (převážně podoba *ob-*) *(obšít, obezdít, omotat, okopat)*; ab) provedení děje po celém povrchu něčeho; často zároveň i odstín malé míry děje *(omýt, ojínit, omoknout, osmažit)*; ac) ‚činností oddělit, odstranit, zbavit něčeho' (často dáno už sémantikou základového slovesa, předpona jen zdůrazňuje tento odlukový význam) *(ořezat, oloupat, obrousit, opadat)*; ad)

‚opotřebovat, znehodnotit něco užíváním' *(ošlapat, ohrát, ojet, obnosit);* ae) ‚napodobit, kopírovat něco' *(opsat,* [h]*okoukat, obkreslit, obrýsovat),*

b) míra děje: malá míra děje (odstín malé míry děje je častý i u významu ab) *(oprat, obměnit, ovlhčit),*

c) ‚opatřit něčím, vybavit něčím' (převážně od substantivního základu) *(opentlit, otitulovat, okroužkovat),*

d) ‚získat n. dodat vlastnost označovanou základovým adjektivem' (deadjektivní typ): da) ‚stát se nějakým' *(onemocnět, otěhotnět, osiřet,* [k]*ochořet);* db) ‚učinit nějakým' *(osamostatnit, obohatit, osvobodit, obšťastnit),*

e) prosté dokonání děje *(oželet, oslavit, oklamat, ochutnat),*

f) směr pohybu: změna směru slovesného děje *(otočit, ohnout, ohlédnout se; obrátit).*

3.1.8.5 Předpona **od-**

Nejčastější je význam směrový (vzdalování, ubírání od celku):

a) směřování slovesného děje (vzdalování): aa) ‚vzdálit se od něčeho, odstranit něco' (převážně u sloves pohybu) *(odehnat, odcestovat, odchýlit; odkopnout);* ab) ‚ubrat, oddělit část od celku' *(odsypat, oddělit, odlít, odlomit);* ac) ‚získat odněkud dějem pojmenovaným základovým slovesem' *(odposlouchat, odpozorovat; odkoupit);* ad) ‚zbavit toho, co je pojmenováno základovým slovem' (převážně desubstantivní typ) *(odlesnit, odkysličit, odhmyzit, odpeckovat),*

b) ukončení děje: ba) ukončení děje, splnění úkolu; často s odstínem ‚odbýt něco, zhostit se něčeho, provést něco ledabyle' *(odrecitovat, odzpívat, odříkat);* bb) ‚ohlásit, oznámit, sdělit něco, zvl. konec něčeho, činností pojmenovanou základovým slovesem' *(odbít, odtroubit, odpískat, odtlouci);* bc) ‚činností nahradit, splnit nějaký závazek' *(odpracovat, odpykat, odčinit, odsloužit (se));* bd) reakce (odpověď) na něj. podnět (u sloves mluvení) ([ke]*odšveholit, odpovědět, odepsat*); be) vymezit, vyměřit dějem pojmenovaným základovým slovesem *(odměřit, odpočítat, odvážit),*

c) malá míra děje *(odeprat, odrůst,* [r]*odvětrat),*

d) ‚opatřit, vybavit tím, co je označeno základovým substantivem' *(odpérovat,* [l]*odpružit,* [l]*odkanalizovat),*

e) prosté dokonání děje *(odpykat, odhlasovat, odstartovat).*

3.1.8.6 Předpona **po-**

Frekventované jsou především dva významy: ‚pokrýt, potáhnout povrch něčeho' a ‚(malá) míra děje':

a) postup děje po povrchu: ‚pokrýt, opatřit něčím, potáhnout, povléci ap., znečistit, poškodit, poranit na povrchu' *(pomalovat, polepit, polít, posolit),*

b) ‚získat n. dodat vlastnost označenou adjektivním základem': ba) ‚učinit nějakým' *(počeštit, polidštit, popanštit);* bb) ‚stát se nějakým' *(potmavět, potemnět, pobělet),*

c) ‚učinit tím, co je označeno substantivním základem' *(pobratřit, pokmotřit se),*

d) míra děje: da) malá míra děje základového slovesa prostého (odstín: ‚nějakou dobu, trochu, poněkud, mírně') *(pohoupat, pobořit, pomačkat);* db) malá míra děje základového slovesa předponového, dokonavého (odstín: ‚trochu, krátce, na chvíli'), omezení intenzívnosti děje *(povzdechnout, povytáhnout, povyschnout);* dc) přerušované probíhání děje a zmírněná intenzita děje slovesa nedokonavého *(pobolívat, pokřikovat, poskakovat);* dd) delší nebo kratší trvání děje s odstínem ‚do vůle, do sytosti, s chutí, do libosti' (slovesa s refl. *si, se*) *(postýskat si, požertovat (si), povykládat si),*

e) způsob provedení děje: postupné, podílné proběhnutí děje (většinou u sloves předponových nedokonavých) *(pozamykat, pozabíjet, pochytat, postřílet),*

f) prosté dokonání děje *(pozdravit, postrašit, poradit, pochválit).*

Pozn. Na rozdíl od všech ostatních předpon bývá předpona *po-* u některých sloves (zejm. pohybu) i jen prostředkem ryze gramatickým – viz IV 2 E 1.1.2.

3.1.8.7 Předpona **pod-**

Převládá konkrétní význam předložky, tj. význam směrový:

a) směřování děje: aa) dolů n. níže, než je něco; šíření děje směrem zespodu, odspodu *(podepsat, podlepit, podezdít, podemlít);* ab) uvedení v závislost na někom, podřízenost někomu (‚postavit níže právně, společensky') *(podřídit, podvolit se, podmanit);* ac) doprovodný děj *(podkreslit, podmalovat),*

b) míra děje: ba) nižší míra děje než ta, která je vyjádřena základovým slovesem (op. *nad-*), často u termínů (ˡ*podexponovat,* ˡ*podhodnotit,* ˡ*poddimenzovat, podcenit*); bb) malá míra děje (odstín: ‚trochu, poněkud') *(podmračit se, podnapít se),*

c) hodnocení děje: ca) ‚vzít něco na sebe, zprav. nepříjemného' *(podstoupit,* ᵏ*podejmout se, podrobit se);* cb) činnost nevhodná, nenáležitá, tajná (s úmyslem někoho poškodit n. získat prospěch) *(podsunout, podplatit, podvést; podstrčit).*

3.1.8.8 Předpona **pro-**

Převládá význam ‚proniknout naskrz něčím':

a) proniknutí naskrz něčím, prostoupení něčeho: aa) vytvoření otvoru *(provrtat, probourat; prostřihnout, prokopnout);* ab) poškození něčeho častým užíváním *(prošlapat, prosedět, prodřít);* ac) proniknutí skrz překážku (s námahou), proniknutí vpřed překonáním odporu, proniknutí celým prostorem n. místy v prostoru (u sloves pohybu) *(projet, proplout; prostrčit, proniknout);* ad) proniknutí místy na povrch něčeho (jako náznak zabarvení), provedení děje místy, výběrem *(promodrat, prošedivět, proklestit; prosvitnout);* ae) proniknutí děje na veřejnost (*[e]provalit se, prořeknout (se), prořící, prozradit (se)*); af) ‚úplně naplnit, proniknout, prostoupit něčím' *(prolnout, prohřát, provzdušit, proteplit),*

b) míra děje: ba) intenzívní provedení děje, důkladná, zevrubná činnost *(probádat, prozářit, provonět, proslunit);* bb) provedení děje ve velké míře značnou dobu (‚strávit, spotřebovat čas činností, někdy neužitečně') *(prospat, prozahálet, [h]proschůzovat);* bc) provedení děje ve velké míře vedoucí ke hmotné ztrátě n. neúspěchu (‚intenzívní činností o něco přijít, něco ztratit, promarnit něco') *(propít, prohospodařit, prokouřit, prospekulovat);* bd) dosažení uspokojivé míry děje (s refl. *se*) *(projít se, proplavat se; proskočit se, proběhnout se),*

c) vyslovení, sdělení něčeho (u sloves mluvení) *(promluvit, prohlásit, provolat),*

d) ‚získat n. dodat vlastnost označenou základovým adjektivem': da) ‚stát se nějakým' *(produševnět, [f]produchovnět);* db) ‚učinit nějakým' *(prosvětlit, prodéravit, prodražit),*

e) prosté dokonání děje *(projednat, prokádrovat, proměnit, promeškat),*

f) pokles, snížení při zatížení *(pronést se, [f]prověsit se; prohnout se),*

g) ‚střídavě mezi něco vsunout' *(proklást, prosypat, prostrkat, provrstvit).*

3.1.8.9 Předpona **pře-**

Převládá konkrétní místní význam ‚směřování děje', souvztažný s předložkou *přes*:

a) směřování děje: aa) směřování děje přes něco, napříč něčím, z jedné strany na druhou, děj vedoucí ke spojení protilehlých míst, směřování děje do výšky, přes okraj něčeho *(přelézt, přerůst, přeplavat; přehodit);* ab) změna polohy, přemístění *(přesypat, přestěhovat, přestavět, přemístit);* ac) dovedení děje od jednoho držitele k druhému (u sloves vlastnictví) *(přebrat, přenechat, převzít, přepustit);* ad) porušení celku, rozdělení na části *(přelámat, přetrhat; přetít, přeštípnout;* ae) nabytí vrchu, převahy nad někým, něčím (‚překonat, přemoci

někoho') *(přehádat, přehlasovat, překřičet, přeprat);* af) ‚způsobit, aby něco proniklo' *(překapat, přecedit, přesít, přepasírovat).*

b) trvání děje: ba) provedení děje od začátku ke konci *(přečíst, přehrát, přeříkat, přezpívat),*

c) způsob provedení děje: ca) špatné provedení děje (‚pokazit, znehodnotit něco') *(překroutit, přefoukat, přesedět; přeříci se);* cb) nové provedení děje s cílem něco opravit (‚udělat něco znovu a lépe nebo jinak') *(přečesat, přebudovat, přepsat, přelakovat);*

d) míra děje: zvýšení intenzity slovesného děje (často s odstínem ‚přespříliš, nad náležitou míru') *(přechválit, přechladit, přejíst se, přepracovat se),*

e) prosté dokonání děje *(přetlumočit, překazit, přeměnit).*

3.1.8.10 Předpona **před-**

Převládá konkrétní místní význam jako u předložky, tj. ‚směřování děje':

směřování děje (dopředu): a) směřování děje dopředu, před něco (někoho), vně přední strany něčeho *(předsunout, †předřadit, předehnat, předejít);* b) ‚na vzor, jako ukázku, názorně něco předvést (někdy za tím účelem, aby to bylo opakováno, napodobeno)' *(předzpívat, předkreslit, předcvičit, předvést);* c) ‚předběžně, zhruba, neúplně něco udělat jako přípravu' (usnadnění pro děj následující) (převážně termíny: †*předvrtat,* †*předvařit,* †*předlisovat,* †*předpěstit*); d) dřívější zařazení děje v čase, zaměření děje k tomu, co má nastat *(předtisknout, předplatit, předpovědět,* †*předzásobit).*

3.1.8.11 Předpona **při-**

Častý je zvláště význam místní (je souvztažná s předložkou *k*) ‚přibližování k nějakému hmotnému cíli, do jeho blízkosti' a dále význam ‚malé míry děje':

a) směřování děje: aa) směřování děje k nějakému hmotnému cíli, do jeho bezprostřední blízkosti, dosažení tohoto cíle (hlavně u sloves pohybu) *(přinést, přijít, přicestovat, přichvátat);* ab) přemístění do bezprostřední blízkosti něčeho (‚přiblížit, udělat součástí něčeho, spojit s něčím') *(připoutat, přivolat, připojit, přistrčit),*

b) časové zařazení děje: ba) dodatečné zvětšení něčeho, připojení, přidání něčeho, doplnění něčím *(přimalovat, připočítat, přibalit, přivařit);* bb) dodatečné provedení děje (‚ještě navíc udělat') *(přisázet, přikrájet, přisypat);* bc) současné probíhání průvodního děje s dějem základového slovesa prostého *(přikusovat, připíjet, přizvukovat),*

c) upevnění na povrch něčeho *(přilepit, přivázat, přibít),*

d) konání děje ve prospěch někoho, v souhlase, ve shodě s někým *(přisvědčit, přisoudit, přiřknout, přisvojit si)*,

e) malá míra děje: ea) u základových sloves prostých *(přisolit, přitlumit, přibrzdit, přidusit)*; eb) u základových sloves předponových dokonavých *přinabrat, přiotrávit, přiopít se)*.

f) prosté dokonání děje *(přivítat, přichystat, přinutit, přilákat)*.

3.1.8.12 Předpona **roz-**

Frekventovaný je zvl. význam ‚směřování děje na různé strany' a ‚začátek děje':

a) směřování děje (na různé strany): aa) dělení celku na jednotlivé části *(rozčlánkovat, rozčtvrtit, rozvrstvit, rozkrojit)*; ab) rozestoupení, uvolnění něčeho, co bylo původně spojeno (anulování předchozího děje) (op. *za-*) *(rozbalit, rozvázat, rozmotat, rozejít se)*; ac) ‚porušit celistvost, soudržnost, povrch něčeho' *(rozrýpat, rozčeřit, rozchlupatit, rozčechrat)*; ad) pohyb do šířky, rozšíření do plochy, zvětšení plochy, povrchu *(rozlít, rozžehlit, rozválet; rozmáznout)*; ae) změna skupenství (pevného v kapalné), porušení celistvosti, uvolnění, převedení do jiné podoby *(rozmrazit, rozehřát, roztát, rozpustit)*; af) porušení, zkažení, zničení něčeho *(rozjezdit, rozšlapat, rozmačkat, rozkopat)*; ag) rozšíření, uvolnění částí nějakého celku na různé strany, šíření něčeho do jiných oblastí *(rozsypat, rozvát; rozprodat, rozlézt se)*; ah) úplné dokončení činnosti *(rozemnout, rozbourat, rozstřílet, rozkousat)*,

b) začátek děje: ba) prostý začátek děje (většinou s refl. *se*) *(rozsvítit, rozezpívat (se), rozbolet se, rozstonat se)*; bb) začátek děje spojený s dosažením velké míry, intenzity děje (s refl. *se*) *(rozdivočet se, rozzuřit (se), rozřečnit se, rozdovádět (se))*; bc) začátek činnosti spojený s dokončením její počáteční fáze *(rozepsat, rozestavět, rozešít, rozdělat)*; bd) vyvolání děje nebo stavu vyjádřeného základovým slovesem *(rozhlaholit, rozesmát, rozhněvat, roztesknit)*,

c) prosté dokonání děje *(roztřídit, rozkrájet, rozbourat)*,

d) ‚získat n. dodat vlastnost označenou základovým adjektivem': da) ‚stát se nějakým' *(rozbujnět, rozdychtivět)*; db) ‚učinit nějakým' *(rozcitlivit, rozbolavit, rozlítostnit, rozradostnit)*.

3.1.8.13 Předpona **s(e)-**

Častý je zvláště konkrétní význam ‚směřování děje (dohromady, s povrchu pryč)':

a) směřování děje: aa) k dalšímu účastníku děje (jako předložka *s*) *(sdělit, svěřit (se), smluvit (se), seprat se)*; ab) děj směřující dohromady: α) pohyb

k jednomu místu (soustředění původně rozptýlených částí) (‚shromáždit na jednom místě') (často s refl. *se*) *(svolat, sesypat, shrabat, shoufovat se)*, β) těsné sblížení částí k sobě, vytvoření celku z jednotlivých částí *(sešněrovat, skloubit, sežehlit, sestavět)*, γ) zmenšení objemu (s refl. *se*) *(svařit se, srazit se, seschnout se, scvrknout se)*; ac) směřování děje po povrchu, s povrchu dolů, s povrchu pryč: α) pohyb shora dolů *(setřást, sfárat, spadnout, sklouznout)*, β) oddělení, odstranění (často s povrchu) *(sloupat, sedřít, slíbat, smýt*, γ) ‚odchýlit od směru, dát jiný směr' *(svést, sejít, stočit; sběhnout)*.

b) míra děje: ba) malá míra děje (někdy s refl. *si*, pak odstín příjemného hodnocení) *(skropit, smočit, [e]schrupnout si, [e]sklepnout si)*; bb) velká míra děje *(sjezdit, scestovat, schodit)*.

c) způsob provedení děje: postupné, podílné provádění děje *(sesbírat, spolykat, skupovat, slouskat)*.

d) prosté dokonání děje *(shořet, shnít, srovnat, semlít)*.

3.1.8.14 Předpona **u-**

Mezi frekventované patří zvláště významy ‚pohyb z místa' a ‚míra děje':

a) pohyb z místa: aa) vzdálení od nějakého místa, od někoho, opuštění někoho, něčeho *(ujet, uplavat, uprchnout, uskočit)*; ab) oddělení části od celku, zmenšení celku odstraněním části *(usypat, ulít, ujíst; ukrojit)*; ac) změna postavení, polohy nebo pohybu, odklonění, odchýlení (zprav. směrem zpět n. do strany) *(uchýlit, ucuknout, uskočit, ustoupit)*; ad) připojení, připevnění k něčemu, spojení s něčím *(uvázat, upoutat, ukotvit, upnout)*; ae) stanovení místa, působiště (někdy s refl. *se*) *(uložit, uvěznit, usídlit (se), utábořit se)*.

b) míra děje: ba) ‚opakováním děje něco upravit, vytvořit nebo zničit' *(ušlapat, uklouzat, udupat, [e]uválet)*; bb) tělesné vyčerpání, unavení někoho, zbavení děje (s refl. *se*) *(uhnat, ubodat; umluvit, uspat; upít se, upracovat se)*; bc) nahromadění nebo získání něčeho (zpravidla v potřebné, žádoucí nebo velké míře) *(utržit, ušetřit, uspořit)*; bd) malá míra děje (krátké trvání děje) *(udrobit, usmát se; ukápnout)*.

c) možnost, schopnost nebo způsobilost k dosažení nějakého (kvantitativního) cíle: ‚být schopen něco zvládnout, stačit na něco' *(unést, užívit, uřídit)*.

d) ‚získat n. dodat vlastnost označenou adjektivním základem': da) ‚stát se někým' ([f]*ustarat*, [f]*udomácnět*); db) ‚učinit nějakým' *(utvrdit, upevnit, uklidnit, usnadnit)*.

e) způsob provedení děje: bezděčné, neúmyslné provedení děje (‚udělat něco omylem') (s refl. *se*) *(uřeknout se, [s]upísknout se, utnout se)*.

f) prosté dokonání děje *(ustlat, umlít, upražit, uvěřit)*.

3.1.8.15 Předpona **v(e)-**

Převládající je konkrétní místní význam ‚směřování děje (dovnitř)':

směřování děje: a) umístění, proniknutí (předmětu) dovnitř nějakého prostoru *(vsunout, vnést, vpašovat, vloupat se);* b) zahrnutí, vpravení, vložení něčeho do něj. většího celku *(vetkat, všít, vmíchat, voperovat);* c) přijímání, pohlcování něčeho do sebe *(vsáknout, vpíjet, vstřebat, vdechnout);* d) dosažení nějakého výsledku *(vnutit, vštípit, vetřít se, vemluvit se);* přivedení do něj. situace, často nežádoucí *(veštvat, vehnat, vlákat, vevábit);* f) soustředění na děj (porozumění, pochopení) (s refl. *se) (vposlouchat se, vžít se, vpít se).*

3.1.8.16 Předpona **vy-**

Nejčastěji označuje ‚pohyb vpřed (zvnitřku ven)':

a) pohyb vpřed: aa) pohyb zvnitřku ven, oddělení částí od celku *(vylákat, vycestovat, vylít, vydlabat);* ab) pohyb ven a vzhůru (především u sloves pohybu) *(vyplavat, vyhrnout, vyletět, vytrysknout);* ac) pobyt vzhůru *(vykasat, vysoukat, vyšplhat (se));* ad) u sloves mluvení — ‚pronést, uvést ve známost, vyzradit' *(vykřičet,* [fe]*vyklevetit, vyhlásit,* [k]*vyřknout);* ae) vztah děje k vnitřku něčeho (‚vyplnit něčím, odstranit něco' ap.) *(vystlat, vymýt, vylepit, vymastit),*

b) ‚nabýt činností': ba) ‚získat, vytvořit činností' *(vyženit, vysnít, vyžebrat, vyvzdorovat (si));* bb) ‚usilovnou činností dosáhnout výsledku' (s refl. *se) (vypracovat se,* [s]*vyhrát se),*

c) ‚ztratit, vyčerpat činností': ca) ‚činností zbavit něčeho, ztratit něco' *(vyvlastnit, vystonat se; vylidnit, vykostit);* cb) ‚činností spotřebovat' *(vymydlit, vykouřit, vydýchat, vypást),*

d) míra děje: da) velká míra děje (odstín: ‚důkladně, úplně, do značné míry') *(vykrmit, vylekat, vyhynout, vychválit);* db) ‚do vůle, do libosti, dosyta užít, nabažit se něčeho' (příjemné hodnocení děje) (s refl. *se) (vydovádět se, vytancovat se, vyspat se, vynadívat se);* dc) odstín náhlosti (‚krátce, najednou, prudce') *(vykřiknout, vybuchnout, vystříknout, vystřelit);* dd) odstín ‚až do konce, v úplnosti' *(vyslyšet, vyžít, vyzpívat, vyposlechnout);* de) ‚činností strávit čas' *(vystát, vykřičet* (celé noci), [oe]*vydřepět),*

e) ‚opatřit tím, co je označeno základovým substantivem' *(vypérovat, vyštěrkovat, vyplechovat, vytyčkovat),*

f) ‚získat n. dodat vlastnost označenou základovým adjektivem': fa) ‚stát se nějakým' *(vyzdravět, vyhladovět, vystřízlivět);* fb) ‚učinit nějakým' *(vybělit, vylepšit, vyprázdnit, vyhrotit),*

g) prosté dokonání děje *(vypočítat, vypěstovat, vyžehlit, vypátrat),*

h) způsob provedení děje: ha) postupné a úplné provedení děje *(vymřít,*

vysbírat, vytrhat, vystřílet); hb) ‚častým užíváním opotřebovat' *(vyšlapat, vysedět, vyjezdit, vydřít).*

3.1.8.17 Předpona **vz-**

Převládá konkrétní význam ‚směřování děje (vzhůru)':

a) směřování děje: aa) směřování děje nahoru *(vzletět, vzkypět, vztyčit, vznést se);* ab) ‚dosáhnout větších rozměrů, zvětšit se (většinou směrem vzhůru)' *(vzrůst,* [r]*vzkynout,* [k]*vzedmout (se));* ac) ‚vymanit někoho, něco z něj. stavu, situace' *(vzkřísit, vzbudit (se), vzpamatovat se, vzchopit se);* ad) ‚postavit se na odpor proti něčemu, dostat se do polohy napříč' *(vzbouřit (se), vzpříčit (se), vzepřít (se), vzpouzet (se)).*

b) začátek děje, vystupňování intenzity děje *(vzklíčit, vzplanout).*

3.1.8.18 Předpona **z(e)-**

Častá jsou zejm. slovesa deadjektivní s významem ‚získat vlastnost označovanou základovým adjektivem' a desubstantivní s významem ‚učinit tím, co je označeno substantivním základem'. Frekventovaná je také prostě zdokonavující funkce předpony:

a) ‚získat n. dodat vlastnost označovanou základovým adjektivem' (deadjektivní typ): aa) ‚stát se nějakým' *(zhloupnout, zdivočet, zúzkostlivět);* ab) ‚učinit nějakým (refl. ‚stát se nějakým') *(zneklidnit, zveřejnit, zkudrnatit se).*

b) ‚opatřit, učinit, stát se tím, co je označeno substantivním základem' (desubstantivní typ): ba) ‚učinit něčím' (refl. ‚stát se něčím') *(znepřátelit se, zlenošit, zvlnit; zostudit (se), zocelit (se));* bb) ‚stát se něčím' (°*zlajdačet, zkamenět*),

c) prosté dokonání děje: ca) úplné dokončení, dovršení děje *(zvážit, zfalšovat, způsobit, zbourat);* cb) vznik příslušnou činností *(zmontovat,* [r]*ztesat, zžlisovat,* [k]*zkout);* cc) zánik příslušnou činností *(ztopit, zkrmit),*

d) způsob provedení děje: da) důkladné, úplné, vyčerpávající provedení děje *(zdupat, zmáčet, zpolíčkovat, zcestovat (s-));* db) postupné, podílné provedení děje (od sloves předponových) *(zporážet, zprohýbat, zutínat, zutrhat);* dc) náhlé, neočekávané, krátkodobé provedení děje ([hc]*zblýsknout, zdřímnout*),

e) směřování děje: ea) děj směřující k odluce *(zbavit,* [k]*zcizit,* [k]*zhostit se, zříci se);* eb) směr nahoru (jako *vz-*) *(zlézt,* [k]*ztéci,* [r]*zpříčit se);* ec) ‚vzdálit od sebe na různé strany' (srov. *roz-*) *(zkousat,* [kř]*zdrolit,* [r]*zrůznit se);* ed) směr k sobě *(zmačkat, zmáčknout, zdrhnout,* °*zdrcnout (se)),*

f) začátek děje (s refl. *se*) ([k]*zželet se,* [k/]*znechtít se,* [r]*znelíbit se*).

3.1.8.19 Předpona **za-**

Častý je konkrétní místní význam ‚směřování děje' a dále ‚začátek děje':

a) směřování děje (dozadu, za něco) *(zaletět, zajít, zacouvat, zalomit),*

b) začátek děje: ba) ‚náhle, nakrátko, prudce začít' (většinou spojeno s malou mírou děje) *(zahvízdnout, zavýsknout, [r]zabliknout, [fk]zahlesnout);* bb) ‚podle libosti, s uspokojením, s potěšením, s chutí se pustit do něčeho (užít něčeho dosyta)' (s refl. *si*) *(zaskotačit si, zacvičit si, zašermovat si, [e]zařádit si),*

c) míra děje: ca) malá míra děje (‚trochu, zčásti, poněkud, občas') *(zarudnout, zahoustnout, zavlažit, zaschnout);* cb) velká míra děje (‚úplně, zcela, naprosto') *(zaplnit, zastavět, zašpinit, zamastit);* cc) ‚předržet za určitou mez, zabrat se do nějaké činnosti' (většinou s refl. *se*) *(zapovídat se, zahovořit se, zaposlouchat se, začíst se),*

d) ‚činností vyplnit, zakrýt': da) ‚naplnit, vyplnit nějaký prostor' (*[oc]zakrámovat, zakouřit, zamlžit, zalidnit*); db) ‚ucpat, naplnit, vyplnit něčím' *(zatmelit, zalít, zazátkovat, zatavit);* dc) ‚vložit, vpravit, vsunout, vniknout dovnitř něčeho, udělat součástí něj. celku' *(zapéci, zažehlit, zašroubovat, zatlouci);* dd) ‚zahrnout, vzít v úvahu, vnést někam, udělat součástí něčeho' *(zaúčtovat, zaplánovat, započítat);* de) ‚zakrýt, pokrýt na povrchu; zamaskovat, schovat něco' *(zabílit, zastlat, zamluvit, zajíst);* df) ‚uhladit, urovnat na povrchu' *(začistit, zaleštit, zabrousit, zakulatit),*

e) prosté dokonání děje *(zaplatit, zasít, zašněrovat, zahubit),*

f) ‚opatřit něčím, co je označeno základovým substantivem' *(zalištovat, zarámovat, zabednit, zasklít);*

g) ‚získat n. dodat vlastnost označovanou adjektivním základem: ga) ‚stát se nějakým' *(zastarat, zatuchnout);* gb) ‚učinit nějakým' *(zacelit, zaslepit, zatemnit);*

h) ‚zbavit života, zaniknout, zničit' *(zabít, [oc]zamordovat, zaškrtit, zadusit).*

3.2 ODVOZOVÁNÍ SLOVES PŘÍPONAMI A TYPY SMÍŠENÉ

3.2.0 Repertoár přípon slovesných jako vlastních odvozovacích prostředků je velmi malý. Proti tomu repertoár klasifikačních funkcí přípon je obsáhlý, takže z toho vyplývá velká slovotvorná polysémie (popř. homonymie) slovesných přípon. Je však i rozdíl mezi slovesnými příponami a příponami ostatních pojmenovacích slovních druhů. Slovesné přípony představují spíše spojovací, rozšiřující, popř. vložené elementy, zařazující odvozené sloveso k určitému slovotvornému typu prostřednictvím jeho zařazení ke konjugačnímu typu, popř. gramatickému vzoru. Toto gramatické zařazení (tvaroslovná charakteristika) je spoluformantem slovesné přípony. Z tohoto hlediska je přesnější

chápat odvozování sloves pouze pomocí kmenotvorných přípon nikoli jako sufixaci (typickou pro jména), nýbrž jako tvoření pouhým přechodem z jednoho tvaroslovného paradigmatu do druhého (tedy jako konverzi); vlastní přípony slovotvorné by bylo možno spatřovat pouze v několika málo případech morfémů předcházejících před těmito kmenotvornými příponami, jako jsou **-k-** *(ty-k-a(t))*, **-v-** *(dá-v-a(t))* a dále **-ink-** *(sp-ink-a(t))*, **-et-** *(třep-et-a(t))*, **-ot-** *(chech-ot-a(t))*. Ale i tyto slovotvorné přípony vznikly - na rozdíl od slovotvorných přípon jmenných - teprve sekundárně (s výjimkou *-ink-*).

Pozn. Východiskem zpracování tohoto oddílu byl Dokulilův rkp. o odvozování sloves sufixací a konverzí, připravený pro Tvoření slov v češtině III, a zpracování slovesných hesel v Slovníku spisovného jazyka českého, 1960–71, částečně i v Slovníku spisovné češtiny pro školu a veřejnost, 1978. Všímáme si zde však především slovotvorných kategorií a typů centrálních, živých a produktivních, přihlížíme ve větší míře k lexikálně sémantické charakteristice odvozených slov, ilustrativně připomínáme rozdíly mezi strukturním (slovotvorným) a lexikálním (věcným) významem slov (vyplývajícím jak z idiomatického charakteru derivační struktury, tak z procesu lexikalizace).

3.2.1 Kategorie mutační

3.2.1.1 Odvozování sloves od podstatných jmen

Slovesa odvozená od podstatných jmen (primárně kmenotvornými) příponami, popř. příponami a předponami nebo reflexívními morfémy, označují děj vzhledem k určité substanci. Svou pojmenovací strukturou patří k onomaziologické kategorii mutační. Na rozdíl od odvozování sloves předponami mění se tu přirozeně i gramatická charakteristika základového slova, k níž často přistupují i morfonologické alternace kmene.

Odvozovacími základy desubstantivních sloves jsou podstatná jména označující osoby, resp. živé bytosti vůbec (zvířata, živé organismy), jako je tomu např. u sloves *sočit* (k *sok*), *ʰučitelovat* (k *učitel*), *parazitovat* (k *parazit*), anebo neživý předmět nebo jev, vyjádřený popř. jako stav: *drátovat* (k *drát*), *kosit* (ke *kosa*), *toužit* (k *touha*), *vzdorovat* (ke *vzdor*) atp.

3.2.1.1.1 Slovesa od jmen osob a jiných živých bytostí

Tvoří se v češtině s těmito strukturními (slovotvornými) významy:

3.2.1.1.1.1 ‚být někým, tj. tím, koho vyjadřuje základové podstatné jméno, být jako někdo, počínat si, vést si, chovat se jako někdo', tzn. jde o vyjádření stavu nebo činnosti nositele děje.

Slovesa této kategorie jsou často prostředkem hovorového stylu, mívají

expresívní (popř. až pejorativní, slangové) zabarvení. Produktivní jsou dva slovotvorné typy: s formantem **-i(t)** (typ *„otročit"*; podtypem jsou slovesa s variantou formantu **-či(t),** např. *[z]vojančit*) a **-ova(t)** (typ *„panovat"*). Paralelními slovotvornými typy jsou ty, u nichž je součástí formantu reflexívní morfém **se,** zprav. zesilující jejich expresívnost. Vzhledem k těsné blízkosti obojích typů je probíráme společně. Výsledkem této kategorie odvozování jsou slovesa bezpředmětová, mající zprav. jen jeden, totiž nedokonavý vid. Sekundární imperfektiva se od nich tvoří méně často (vlastně jen od reflexív: *(s)bratřit se, (s)přátelit se, (na)ježit se, (za)kuklit se*). Pomocí předpony **za-** a reflexívního morfému **si** vzniká zvláštní slovotvorný typ: *začtveračit si, zakoketovat si.*

Motivujícím základem sloves typu *„otročit"* jsou neodvozené názvy osob a zvířat mužského rodu *(bláznit, sočit, ježit se,* z přejatých *[oe]frajeřit (se)),* zřídka ženského *(kuklit se, opičit se),* ojediněle středního (s vyšším stupněm lexikalizace, jejímž výsledkem je významový odstín ‚rodit mladé': *kotit se, telit se*). Častěji se však tvoří slovesa této kategorie od názvů odvozených, a to zprav. příponami *-ař/ář (sad → sadař → sadařit,* podobně *hospodařit, houbařit, [h]kuchařit, lichvařit, včelařit, zahrádkařit,* z přejatých *[o]kšeftařit), -ák (čtveračit, [h]rošťačit, [o]sedlačit), -ík,* resp. *-ník ([he]nádeničit, [h]zahradničit, [h]zedničit -(e)k ([c]jančit, svědčit), -(e)c ([c]kupčit, [c]němčit),* řidčeji i jinými *(lenošit, sloužit, [h]fandit, [h]kantořit),* nebo od názvů odvozených původně předponou *(soupeřit, sousedit).*

Při odvozování sloves v rámci těchto slovotvorných typů se uplatňují tyto morfonologické alternace koncových hlásek základů: a) dlouhá samohláska v příponě základu se vždy krátí: *čtverák → čtveračit;* b) dochází ke kvalitativní změně samohlásky základu: *sluha → sloužit;* c) měkčí se souhlásky v konci základu: *sedlák → sedlačit, sluha → sloužit, blázen → bláznit* atp.

Slovesa typu *„panovat"* se tvoří od podstatných jmen označujících příslušníky povolání, zaměstnání, nositele nějaké funkce, popř. určité (zprav. záporné) vlastnosti. Jejich odvozovacím základem jsou většinou jména rodu mužského, zřídka ženského *(koketovat, [c]kočkovat se),* a to jména neodvozená *(hostovat, kralovat, panovat, prorokovat, [zh]šaškovat, [c]špehovat, [h]šéfovat, trampovat),* častěji však odvozená *(soudcovat, tkalcovat, [h]učitelovat,* z přejatých *[o]šafářovat, [h]šoférovat).* Některá ze sloves jsou odvozena od vlastních jmen známých osob (postav): *[h]švejkovat.* Výraznou skupinu tvoří přirovnávací desubstantiva od jmen zvířat s odstínem záporně pojaté a takto i hodnocené činnosti lidí nebo jiných živých bytostí: *[c]papouškovat, [c]sýčkovat, [r]syslovat, [he]špačkovat, parazitovat; [c]kočkovat se.* Z morfonologických alternací základu je třeba připomenout starší typ krácení kmenové samohlásky základu u sloves *panovat* (k *pán*), *kralovat* (ke *král*).

Ve většině případů sloves typů *„otročit"* a *„panovat"* splývá základní lexikální význam těchto sloves s jejich významem strukturním (slovotvorným). Sám významový odstín ‚počínat si, vést si jako někdo, chovat se jako někdo' lze

chápat jako lexikální modifikaci strukturního významu ‚být někým, být jako někdo'. U některých sloves však došlo k více či méně výrazné lexikalizaci: srov. [h]*kuchařit, tkalcovat,* [h]*učitelovat,* [h]*zedničit* znamenající ‚pracovat jako, být zaměstnán jako kuchař, tkadlec atp.'; [ov]*kupčit* ‚obchodovat s něčím (ale nečestně, hamižně)', hanlivě ‚těžit z něčeho'; *panovat* ‚být panovníkem, vládnout'; [h]*vojákovat* ‚konat vojenskou službu, zvláště základní'; *hostovat* (o hercích, sportovcích) ‚vystupovat pohostinsky nebo v cizím prostředí'; *panáčkovat* (o čtvernožcích) ‚stavět se na zadní nohy'; *skotačit* (o dětech) ‚počínat si rozpustile, dovádět'; *lelkovat* (pův. k *lelek*) ‚nečinně hledět, zevlovat, okounět' aj.

3.2.1.1.1.2 ‚stávat se, stát se někým, tj. tím, koho vyjadřuje základové podstatné jméno'; tzn. jde o vyjádření změny stavu nositele děje. Patří sem slovesa s formantem **-ě/e(t)** (typ *„(z)vlčet"*) a **-i(t)** (typ *„vítězit"*).

U slovotvorného typu *„(z)vlčet"* jde o odvozování převážně prefixálně-sufixální, řídčeji prefixálně-konverzní, jehož výsledkem jsou slovesa dokonavá (nedokonavé výrazy jako *vlčet* jsou užívány jen zřídka). Odvozovacím základem těchto sloves jsou především jména na *-ák* a *-(a),* charakterizující tyto osoby zprav. podle jejich záporných vlastností: [f]*zbídačet,* [foc]*zesprostačet;* [f]*zprotivět se; ovdovět* ‚stát se vdovou nebo vdovcem'. Zřídka se tato slovesa tvoří od jmen zvířat, a to těch, jimž obvykle přisuzujeme záporné vlastnosti ([fe]*zvlčet*), anebo jsou expresívně záporně hodnocena ([fe]*zhovadět*).

K typu *„vítězit"* patří i slovesa s formantem obsahujícím zvratný morfém *se (vzmužit se).* Oba typy představují málo produktivní způsob tvoření.

3.2.1.1.1.3 ‚činit, učinit někoho tím, koho vyjadřuje základové podstatné jméno, pokládat, vyhlašovat někoho za toho, koho označuje základové podstatné jméno'. Jediným produktivním slovotvorným typem této kategorie jsou slovesa odvozená formantem **-i(t)** (typ *„hostit"*), která se tvoří jak od jmen neodvozených *(hostit, věznit,* [k]*družit; sbratřit),* tak, a to častěji, i odvozených *(mrzačit; poněmčit, ožebračit, zbídačit).* V případech prefixálně-sufixálního (-konverzního) odvozování jde až na výjimky *(sbratřit,* [f]*spřátelit)* o vyjádření činnosti, která přivádí (přivedla) osoby do stavu charakterizovaného zápornými vlastnostmi. Význam předpon pak těmto výrazům dodává specifických lexikálních modifikací. U sloves od neodvozených substantiv se ve větší míře uplatňuje lexikalizace, která vzdaluje jejich lexikální význam od strukturního. Např. sloveso *hostit* neznamená jen ‚přijímat někoho jako hosta', ale i ‚poskytovat, předkládat hostu jídlo a pití, poskytovat mu ubytování'; *družit* ‚připojovat, spojovat'; *věznit* ‚držet někoho ve vězení, v izolaci' atp.

3.2.1.1.2 Slovesa od názvů neživých předmětů, věcí a jevů (konkrétní i abstraktní povahy)

Odvozují se stejně od základů rodu mužského *(bičovat, ˡtvarovat, větřit, zvonit)* jako ženského *(gumovat, kadeřit, pařit, toužit, vonět)*, řidčeji od rodu středního *(torpédovat, ústit)*. Vyjadřují tyto strukturní (slovotvorné) významy:

3.2.1.1.2.1 ‚být, jevit se, chovat se jako to, co vyjadřuje základové podstatné jméno'. Tato slovotvorná kategorie je neproduktivní. Představují ji dva slovotvorné typy, s formanty **-i(t)** (typ *„ústit": zrcadlit, rojit se, tyčit se*) a **-ova(t),** k němuž patří slovesa odborné povahy: ˡ*fosforovat* (častější je *fosforeskovat*), *prostředkovat*.

3.2.1.1.2.2 ‚stávat se, stát se tím, co vyjadřuje základové podstatné jméno'. Tvoří se formantem **-ě/e(t)** (typ *„kamenět"*) od názvů neživých věcí, jako jsou názvy látek v širokém slova smyslu *(kamenět;* ˡ*zjinovatět,* ˡ*zocelet)*, částí živočišného či rostlinného těla (ˡ*zesvraštět*), předmětů (ˡ*varhanět*), od jmen abstraktních (ˡ*zesílet,* ˡ*zbankrotět*). Jde o slovotvorný typ středně produktivní, ustupující postupně slovesům s reflexívním formantem *-i(t) se (varhanět → varhanit se)* nebo *-ova(t) se (zesílet → zesilovat se)*, v hovorovém vyjadřování konkurující i se slovesy tvořenými formantem *-i(t)*: srov. *zesílet* i *zesílit* se shodným významem ‚stát se silným, silnějším', *zesílit* ovšem i s významem ‚učinit silným, silnějším'. Navíc u některých sloves je možno jejich „vnitřní formu" interpretovat jako u obdobného typu deadjektivních sloves: *kamenět* ‚stávat se kamenem, kamením, jako kámen, kamení', ale i ‚stávat se kamenným'. Co do slovotvorného způsobu převažuje u této kategorie odvozování prefixálně-sufixální (-konverzní).

3.2.1.1.2.3 ‚činit, učinit něco tím, co vyjadřuje základové podstatné jméno' s eventuálním významovým odstínem ‚proměnit, proměňovat něco v něco jiného', tj. jde o slovesa motivovaná výsledkem činnosti. Řadí se sem dva produktivní slovotvorné typy, totiž slovesa s formantem **-i(t)** (typ *„členit"*) a jeho variantou **-ni(t)** *(zmáselnit, zpopelnit)* a s formantem **-ova(t)** (typ *„kouskovat"*).

Odvozovacím základem sloves typu *„členit"* jsou vedle konkrétních názvů předmětů nebo jevů *(kadeřit, pařit, vlnit, vrstvit,* ˡ*zrnit, rozbahnit)* především názvy částí celku *(členit, čtvrtit, dělit, půlit, řadit)*.

U sloves typu *„kouskovat"* lze také rozlišit dva druhy odvozovacích základů. První - od názvů konkrétních věcí - vyjadřuje lexikálně významový odstín ‚dávat něčemu určitý tvar, určitou podobu, strukturu' *(rosolovat,* °*sulcovat,* ˡ*tvarovat)*, druhý - od přejatých názvů - lze lexikálně sémanticky interpretovat jako ‚upravovat, rozdělovat do určité podoby, způsobu' *(formovat,* ˡ*rajónovat,* ˡ*rytmovat)*.

3.2.1.1.2.4 Charakteristickou skupinu tvoří převážně bezpodmětová slovesa označující atmosférické jevy na základě vznikání nebo podobnosti: *sněžit, časit se,* [k]*dnít se, chumelit (se), mračit se.* Srov. deadjektiva typu *jasnit se, šeřit se.*

3.2.1.1.2.5 ‚užívat něčeho, co vyjadřuje základové podstatné jméno, k určité činnosti jako jejího prostředku, nástroje, opatřit, opatřovat tím, co je vyjádřeno základovým podstatným jménem'. Tato kategorie je zastoupena jedním velmi produktivním typem s formantem **-ova(t)** *(„drátovat")*, jedním typem středně produktivním, a to s formantem **-i(t)** *(„zvonit")*, málo produktivním typem s formantem **-a(t)** *(„hlásat")* a zcela neproduktivním typem s formantem **-ě(t)**, k němuž patří slovesa *umět* a *rozumět.*

U sloves typu *„drátovat"* mohou být odvozovacími základy slova domácí i přejatá, a to zprav. názvy konkrétních předmětů použitelných jako nástroje, prostředky činnosti. U sloves odvozených od substantiv domácích, méně často přejatých se výrazně uplatňuje strukturní (a zároveň lexikalizovaný) význam ‚používat jako nástroje, prostředku', zejm. u sloves *bičovat, bubnovat, háčkovat, kartáčovat, kormidlovat, paličkovat, pilovat, soustruhovat, sprchovat,* [l]*válečkovat, veslovat; bagrovat, filtrovat,* [l]*frézovat, gumovat, pumpovat, šroubovat, telegrafovat, torpédovat.* Někde je v základu sloves název materiálu, látkové jméno, jehož se k činnosti pojmenované slovesem používá, jež se určitému předmětu dodává (v konkrétním smyslu: *sádrovat* ‚opatřovat sádrou', podobně *asfaltovat, betonovat, cukrovat, kytovat, lakovat, olejovat, pudrovat,* [r]*šamponovat, voskovat;* v abstraktním smyslu *argumentovat, blokovat,* [k]*dokumentovat, motivovat*). Lexikalizovanou skupinu představují slovesa jako *lyžovat, sáňkovat* s významovým odstínem ‚jezdit na něčem'. Odborné názvy jako *besemerovat, pasterovat* (vedle *pasterizovat*) jsou od původu odvozeny od osobních vlastních jmen; řadí se však přesto do této kategorie, neboť se v nich uplatňuje význam ‚používat metody (pojmenované podle svého objevitele)'.

Ostatní slovotvorné typy se tvoří pouze od odvozovacích základů domácích (event. zdomácnělých). K typu *„zvonit"* patří slovesa *brousit, bruslit, brzdit, klížit, kosit, léčit, páčit, plachtit, troubit, soustružit, vážit; značit, clonit, měřit, myslit,* lyžařský výraz *plužit* atd.; k typu *„hlásat"* slovesa *čenichat,* [e]*tlapat.* Významově k této slovotvorné kategorii patří i slovotvorný typ prefixálně-sufixální (-konverzní) [r]*ozubit,* [l]*ustájit* aj.

3.2.1.1.2.6 ‚mít to, co vyjadřuje základové podstatné jméno', tzn. jde o vyjádření vztahu vlastnění předmětu, jenž je označen základovým substantivem. Pro tuto kategorii jsou charakteristické formanty **-i(t)** (typ *„toužit"*) s variantou **-ni(t)** *((roz-)lítostnit,* [k]*žalostnit),* dále **-ě/e(t)** (typ *„vonět"*), **-a(t)** (typ *„spěchat"*) a **-ova(t)** (typ *„vzdorovat"*). Strukturní význam ‚mít něco' se u těchto sloves lexikalizuje v celou řadu lexikálně sémantických odstínů, resp. významů. Jsou-li odvozovacím základem abstraktní jména označující jisté životní stavy

nebo pocity, znamenají pak tato slovesa ‚být v určitém stavu, pociťovat stav vyjádřený základovým podstatným jménem': *cítit, lakotit, toužit, vděčit, žíznit, želet, pochybovat, potřebovat, strachovat se.* Druhý výrazný významový odstín u sloves odvozených z abstraktních jmen je ‚projevovat činnost vyjádřenou základem': *slavit, souhlasit, snažit se, vadit se; čichat, spěchat; odporovat, pozorovat, usilovat.*

3.2.1.1.2.7 ‚vyčávat ze sebe to, co vyjadřuje základové podstatné jméno', tj. jde o slovesa vyjadřující obsah děje, který trvá po dobu, po kterou se koná slovesný děj. Jsou tvořena slovotvornými formanty **-i(t)** (typ *„zářit"* - v reflexívní variantě *perlit se, potit se, prášit se*), **-ova(t)** *(„světélkovat")*, **-a(t)** *(„cválat")* a **-ě/e(t)** *(„slzet")*, z nichž zejm. první dva patří k produktivním. Tato slovesa do jisté míry konkurují se slovesy odvozenými od dějových jmen (srov. 3.2.2.1). Obsahem děje vyjádřeným těmito slovesy mohou být buď přírodní jevy *(stínit, světélkovat)*, nebo různé zvuky, zejména lidské *(hovořit, [k]šepotat, trylkovat)*, popř. i jiná činnost, zejm. ta, která se vyznačuje pohybem *(cválat, čarovat, kouzlit, tančit)*.

3.2.1.1.2.8 ‚tvořit, vytvořit, dělat, udělat to, co je vyjádřeno základovým podstatným jménem, nějakou činností', tj. jde o slovesa, v jejichž základu je vyjádřen výsledek děje. Slovesa této kategorie se tvoří formanty **-i(t)** (typ *„plodit"*: *hřešit, chybit, kořistit, křivdit, útočit, [k]zobrazit)*, **-ova(t)** (typ *„rýsovat"*: *kontrolovat, linkovat, modelovat, plánovat, skicovat, tečkovat*) a **-a(t)** typ *„hnisat"*). Základní strukturní význam mají především slovesa tvořená z konkrétních podstatných jmen *(plodit* ‚vytvářet plod, dávat vznik plodu', lexikalizovaný význam ‚nést plod(y), rodit'; *zobrazit* ‚vytvořit, zhotovit obraz někoho, něčeho', *zdít* ‚tvořit zeď'; dále *črtat, hláskovat, [r]potit, svraštit)*, konkurují však s jinými strukturními významy: např. *hnízdit* není jen ‚vytvářet, stavět hnízdo', ale i ‚mít hnízdo' (srov. 3.2.1.1.2.6); *čoudit, hnisat, [r]potit* je nejen ‚vytvářet čoud, hnis, pot', nýbrž i ‚vydávat ze sebe čoud, hnis, pot' (srov. 3.2.1.1.2.7). Konkurence je i mezi slovotvornou kategorií ‚činit, učinit něco tím, co vyjadřuje základové podstatné jméno' (3.2.1.1.2.3), tj. mezi slovesy motivovanými předmětem činnosti a slovesy vyjadřujícími základem výsledek děje: *kadeřit, vlnit, [l]zrnit.*

Slovesa odvozená od abstraktních podstatných jmen nabývají vedle základního strukturního významu (např. ve slovesech *bájit, básnit, klevetit, sportovat, [o]švindlovat, veršovat, žertovat*) odstínu ‚dodávat, dodat něčemu to, co vyjadřuje základové podstatné jméno' *(chladit, leštit, sílit, zatížit)*, popř. ‚způsobovat, způsobit někomu to, co je vyjádřeno základovým podstatným jménem' *(hněvat, pokutovat, účinkovat, smířit, zlobit)*. Konkurují i se slovesy odvozenými z dějových jmen (srov. 3.2.2.1).

3.2.1.1.2.9 ‚nacházet se, být na místě vyjádřeném základovým podstatným jménem' u sloves nepřechodných, ‚dávat na místo vyjádřené základovým podstatným jménem' u sloves přechodných, tj. jde o slovesa odvozená od podstatných jmen označujících jako okolnost děje místo. Slovesa nepřechodná vznikají formanty **-ova(t)** (typ *„stolovat"*) a **-i(t)** (typ *„sídlit"*: *stranit, vrcholit*). Jejich lexikální významy jsou však vlivem lexikalizace rozptýlené. V mnoha těchto předmětových slovesech je sice zřetelná významová struktura, ale na tuto strukturu se neváže jednotný významový odstín. Funkce přípon je v tomto případě vlastně obecně formální funkcí, totiž převádět podstatné jméno do kategorie slovesa (konverze). Tak výrazy *dolovat, hřadovat, stolovat* znamenají ‚vykonávat nějakou činnost na určitém místě' (u slovesa *stolovat* i odstín ‚společně vykonávat určitou činnost'). Slovesa jako *stanovat, tábořit* vyjadřují význam ‚pobývat v nějakém zařízení (za rekreačním účelem)' a označují činnost osob. Slovesa jako *hnízdit, pelešit (se)* se prvotně týkají místa přebývání živočichů. Proti tomu významová skupina *garážovat, parkovat* označuje umístění (uložení) neživých objektů (zde dopravních prostředků) a teprve v přeneseném smyslu jde o vystižení činností lidí operujících s těmito objekty *(garážuji na ulici)*. Tato slovesa se svým významem blíží přechodným slovesům s odstínem ‚dávat, dát, ukládat, uložit něco na nějaké místo, do nějakého prostorově, lokálně omezeného objektu', jak jej představují jednak slovesa s formantem *-ova(t)* (podtyp *„skladovat": pytlovat, sáčkovat, křižovat, pranýřovat*), jednak s *-i(t) (nalodit, umístit, vsítit)* a jeho variantou *-ni(t) (uskladnit, uzemnit)*. U sloves s formantem *-ova(t)* lze ještě vyčlenit významovou skupinu ‚zapisovat na nějaké místo': *knihovat, protokolovat*.

S významem protikladným, totiž ‚dát pryč z nějakého místa', se tvoří slovesa této skupiny prefixálně-sufixálně (-konverzně), tzn. pomocí předpon **od-** a **vy-** a příslušných přípon: *odstředit, odvláknit; odvodnit, odpeckovat, vykolejit, vylodit,* [zk] *vyobcovat*.

3.2.1.1.2.10 Od podstatných jmen vyjadřujících jiné okolnosti děje než místo se tvoří slovesa jen zřídka. Časovou okolnost označují slovesa s formantem **-ova(t)** typu *„nocovat" (zimovat)* (‚přebývat v noci, v zimě'), způsob slovesného děje slovesa s formantem **-ova(t)** jako *basovat* (‚zpívat basovým hlasem, basem'), *časovat* (‚obměňovat podle času'), *zálohovat* (‚dávat na zálohu') a s formantem **-i(t)** typu *„čelit"* (‚stát proti někomu, něčemu čelem'), účel vyjadřují slovesa s formantem **-ova(t)** jako *koledovat* (‚chodit za koledou, kvůli koledě'), *pochlebovat* (v původním významu) aj.

3.2.1.2 Odvozování sloves od přídavných jmen

Slovesa odvozená od přídavných jmen pojmenovávají slovesný děj (činnost nebo stav) na základě vlastnosti, a to jednak vlastnosti nositele stavu nebo děje (slovesa s významem stavu a jeho změny), jednak vlastnosti předmětu, patientu děje (slovesa činnostní). V tomto smyslu mají tato slovesa onomaziologickou strukturu mutační.

3.2.1.2.1 U sloves s významem stavu a jeho změny se vyčleňují tyto strukturní (slovotvorné) významy:

3.2.1.2.1.1 ‚stát se, stávat se takovým, jak vyjadřuje základové přídavné jméno', tj. jde o slovesa s významem nabývání vlastnosti, popř. větší míry dané vlastnosti (*bělet* ‚stávat se bílým nebo bělejším'). Tradičně se tato slovesa nazývají počínavá (inchoativa). Jsou tvořena třemi formanty, a to **-ě/e(t)** (typ *„bělet"*), **-nou(t)** (typ *„blednout"*) a **-a(t)** (typ *„modrat"*), z nichž především slovotvorný typ první je produktivní (je omezen pouze tím, že přídavná jména v základu sloves musejí mít význam kvalitativní).

Slovesa typu *„bělet"* se tvoří z přídavných jmen neodvozených *(bělet, ř hrubět, churavět, zlevnět)* i odvozených, a to od jmen podstatných *(kudrnatět, vodnatět, plesnivět)*, řídčeji od sloves *(zvroucnět)*, od zájmen (*řzpovšechnět*) nebo příslovcí (*řkzpřítomnět*), v menší míře z adjektiv se záporným prefixem *ne- (znecitlivět, znehybnět)*. Některá slovesa jsou obvyklá pouze jako předponová, tj. jsou tvořena prefixálně-konverzně(-sufixálně): *oněmět, onemocnět, osiřet, otěhotnět, ozdravět; zlevnět, kzněžnět, zošklivět, zpřísnět, řkzešeřet.* Mezi přípony odvozovacích základů deadjektivních sloves tohoto typu patří: *-at(ý) (chlupatět, košatět, kudrnatět), -nat(ý) (uhelnatět, vápenatět, vodnatět), -ovat(ý) (lojovatět, rohovatět, vráskovatět), -it(ý) (zrozpačitět), -av(ý) (červavět, děravět, řkrvavět, tmavět), -iv(ý) (choulostivět, lenivět, plesnivět, šedivět), -ov(ý) ((z)lidovět, fialovět, růžovět), -n(ý) (bujnět, jasnět, mužnět, tučnět), -ě/en(ý) (dřevěnět), -n(í) (všednět, znárodnět, znervóznět), -sk(ý) (dětinštět)* a *-ck(ý)* (*řkzpraktičtět*). Zřídka se tvoří tato slovesa od přídavných jmen složených: *malomyslnět, zevšeobecnět.* Typ *„bělet"* je někdy vytlačován alternativním (synonymním) typem reflexívním s formantem *-i(t) se (jasnět → jasnit se, kulatět → kulatit se)*, blíže srov. 3.3.1.2. (Viz též pozn. u 3.2.1.2.2.1.)

Odvozovacím základem sloves typu *„blednout"*, který je méně početný než typ předchozí a dnes neproduktivní, jsou buď přídavná jména neodvozená *(hloupnout, houstnout, mládnout, pustnout, zlátnout)*, anebo sice odvozená, ale s víceméně zastřenou slovotvornou stavbou *(hořknout, těžknout, tmavnout)*.

Při odvozování sloves z adjektiv primárních dochází často k morfonologickým alternacím základu; zejm. se vypouští přípona tvarotvorného základu:

vlhký → vlhnout, sladký → sládnout se „ztrátou" *-k-, mokrý → moknout* bez *-r-, chladný → chladnout* bez *-n-, hubený → hubnout* bez *-en-* apod. Někdy se mění i kmenová samohláska základu: buď se dlouží *(mladý → mládnout, hustý → houstnout),* krátí *(řídký → řidnout* vedle *řídnout),* anebo zaniká *(suchý → schnout).*

Slovesa typu *„modrat"* se zpravidla tvoří od adjektiv neodvozených: *teplat; provlhat,* [r]*zvlhat.* Časté je tvoření od adjektiv označujících barvu: *červenat, modrat, zelenat.*

3.2.1.2.1.2 ‚být, jevit se takovým, jak vyjadřuje základové přídavné jméno', tj. ‚vyznačovat se určitou vlastností, mít určitou vlastnost'. Tato kategorie se tvoří formanty **-ě/e(t)** *(hladovět* ‚být hladový, mít hlad', *lačnět)* a **-i(t)** *(tesknit, divočit* ‚být divoký, chovat se tak', *lačnit).* Tento strukturní význam mají i slovesa zvratná spoluodvozená morfémem **se** *(bělet se, strakatět se,* [r]*temnět se, škaredět se; klikatit se,* [k]*pestřit se, veselit se),* resp. tvořená formantem **-a(t) se** *(červenat se, modrat se, zelenat se).* Vesměs jde o slovesa vyjadřující smyslové dojmy (zejm. zrakové), vyznačující se proměnlivou kvalitou.

3.2.1.2.2 U sloves činnostních se vyčleňují dva zřetelné strukturní (slovotvorné) významy:

3.2.1.2.2.1 ‚činit, učinit někoho nebo něco takovým, jak označuje základové přídavné jméno', tzn. jde o slovesa vyjadřující činnost, která buď směřuje k nabytí nové vlastnosti nebo k zesílení vlastnosti, kterou již objekt má. Proto se tato slovesa tvoří jak od adjektiv v pozitivu, tak i řidčeji v komparativu (zásadně však mohou mít obojí slovesa i obojí významové odstíny). Ve výkladových slovnících se jejich význam zprav. definuje s odstíněním obou kvalit: *hustit* ‚činit hustým, hustším', ale i *zmenšit* ‚učinit menším (předmět velký nebo již malý)'. Tradičně se tato slovesa nazývají slovesa účinná (faktitiva). Převážně jde o slovesa přechodná, prostá, nedokonavá, označující obvykle činnost vedoucí ke změně objektu. Zřetelnou slovotvornou strukturu mají především slovesa odvozená od primárních jakostních přídavných jmen.

Tvoří se jediným formantem **-i(t),** častěji jako prefixálně-konverzní typ *„bílit"* (i *bělit), černit, čistit, křivit, ostřit, sytit;* [r]*zabstraktnit, znárodnit, zpopulárnit.* Při odvozování dochází k těmto morfonologickým alternacím odvozovacího základu: Kromě obvyklých (*čistý → čistit, tenký → tenčit* apod.) se někdy odsunuje příponové *-k-,* popř. *-ek-, -ok- (hladký → hladit; blízký → blížit se; daleký → vzdálit se; široký → šířit),* nebo se mění samohláska v kmeni (dloužení: *vysoký → povýšit;* krácení: *bílý → bělit, řídký → ředit*). Časté je odvozování od adjektiv přejatých s příponou *-n(í)/-n(ý)* (spolu se zdokonavující předponou: *abstraktní → zabstraktnit, populární → zpopulárnit, reálný → zreálnit)*

a *-ick(ý) (socialistický → zesocialističtit).* Slovesa tohoto typu se tvoří i od adjektiv složených: *zjednodušit, osamostatnit.*

Okrajově se slovesa této významové skupiny tvoří i od druhého stupně základových adjektiv (*[r]horšit, [r]lepšit, [z]menšit; zvětšit*), od zájmen (*[h](za)onačit*), číslovek *((roz)dvojit)* a příslovcí *(zpomalit).* — Slovesa této kategorie odvozená od adjektiv vztahových se těsně stýkají se slovesy analogicky tvořenými od (základových) substantiv těchto adjektiv: viz konkurenci dvojice *stříbrnit/stříbřit*, tj. s adjektivním formantem a bez něho.

Pozn. V hovorovém vyjadřování se někdy stírá významový rozdíl mezi slovesy s formantem *-i(t)* a *-ě/e(t),* popř. mezi *-i(t)* a *-nou(t),* tedy mezi kategoriemi vyjádřenými formulemi ‚(u)činit někoho nebo něco takovým' a ‚stá(va)t se takovým'. Srov. oboustranné prolínání těchto dvou kategorií u dokonavých sloves s předponou *z(e)-*, jež se v úzu vyskytují v obou významech, byť význam „nestrukturní" bývá řidší: *zdomácnit, zkyselit; zdětinštět, zkrásnět, zlahodnět; zblbnout.*

3.2.1.2.2.2 ‚zbavit někoho nebo něco takové vlastnosti, jak ji vyjadřuje základové přídavné jméno'. - Jde o omezený slovotvorný typ prefixálně-konverzní (-sufixální), tvořený předponou **od(e)-** a (kmenotvornou) příponou **-i(t).** Tato slovesa - nazývají se privativy nebo rezervativy - mají úzký vztah k dalším skupinám tvořeným prefixálně-konverzně předponou **od-**, popř. **vy-** a příponou **-i(t)** nebo **-ě/e(t),** u nichž se rovněž uplatňuje takovýto odlukový význam. Srov. desubstantivní slovesa s významem ‚dát pryč z nějakého místa' *(odvláknit, [zk]vyobcovat)* a deadjektivní slovesa s významem změny stavu, znamenající ‚zbavit se (nechtěně, bez vlastního úsilí) nějaké vlastnosti' (*[r]odnárodnět, [r]odrakouštět*).

Slovesa této kategorie se od primárních, neodvozených adjektiv tvoří jen zřídka: *[l]odkyselit, odvlhčit.* Častěji se odvozují od adjektiv desubstantivních zakončených příponami *-n(í) (odnárodnit), -sk(ý) (odlidštit), -iv(ý) (odvšivit)* aj.

3.2.1.3 Odvozování sloves od příslovcí

Slovesa se od příslovcí tvoří ojediněle, zprav. prefixálně-konverzně, repertoár jejich formantů je rozmanitý. Vyjadřují především strukturní (slovotvorný) význam ‚učinit, činit, aby něco probíhalo, nebo aby se nějaký předmět pohyboval tak, jak označuje základové příslovce', tj. jde o nabytí nebo dodání dějového, popř. stavového příznaku: *opětovat; oddálit, [r]opozdit, zpomalit; přitakat.*

3.2.2 Kategorie transpoziční

3.2.2.1 Odvozování sloves od dějových substantiv

Slovesa odvozená od dějových substantiv označují děj, který má strukturní (slovotvorný) význam ‚konat, provádět činnost označenou dějovým substantivem'. Tento pojmenovací postup se charakterizuje jako zpětná transpozice, neboť ve většině případů lze slovotvorně korelaci dějové substantivum - sloveso interpretovat i jako motivaci dějového jména slovesem. Primární pojmenování dějů totiž představují slovesa, těmi jsou pak motivována na nich založená dějová substantiva; chce-li se nově z dějových substantiv vyjádřit činnost v primární podobě, dochází k (zpětné) transpozici dějového substantiva v sloveso: např. *hřmotit* → *hřmot* → ‚provádět hřmot' → *hřmotit*. Některá slovesa se odvozují od dějových substantiv přímo, jak to potvrzuje směr hláskových obměn odvozovacích základů (*válka* → *válčit*, tedy změna *k* v *č*, nikoli obráceně; svým původem je výraz *válka* vlastně dějovým substantivem k *válet*, tato motivace se však už dnes nepociťuje a je proto pro zpětnou transpozici irelevantní). Existuje také celá řada sloves odvozených od dějových substantiv, která ztratila nebo ztrácejí svůj dějový význam a vyjadřují stav nebo vlastnost, u nichž míru dějovosti nelze přesně určit. Pokud takové dějové substantivum jednoznačně vyjadřuje stav nebo vlastnost, řadí se k slovotvorným kategoriím mutačním (srov. 3.2.1.1.2.7 a 3.2.1.1.2.8), jak je tomu např. u sloves *hrozit* (k *hrůza*), *vinit* (k *vina*). - Sloveso odvozené od dějového substantiva se v slovnících často vykládá jako univerbizované spojení slovesa významově „chudého, prázdného" a dějového substantiva: srov. v SSJČ *cestovat* ‚podnikat cestu, být na cestách'.

Odvozování sloves od dějových substantiv je představeno čtyřmi slovotvornými typy. Děje se pomocí formantů: a) **-ova(t)** (typ *„cestovat"*) od jmen domácích (*bojovat, obchodovat, pracovat*) i přejatých (*analyzovat, koncentrovat*); b) **-i(t)** (typ *„cvičit"*: *bouřit, slíbit;* [h]*baletit*) s variantou **-ni(t)** (*řečnit*); c) **-a(t)** (typ *„kolotat"*: [k]*šepotat, třepotat se*); d) **-ě/e(t)** (typ *„večeřet"*: *bolet, hanět*). Produktivní jsou pouze první dva slovotvorné typy, typ třetí konkuruje s intenzívy na *-ota(t)*, resp. *-eta(t)* (srov. 3.2.3.1.1.2).

3.2.3 Kategorie modifikační

3.2.3.1 Odvozování sloves od sloves

Při tvoření sloves od sloves příponami a konverzí se k významu základového slovesa, tj. k slovesnému ději (zahrnujícímu činnost, stav a jeho změnu), dodává příznak, který tento děj určitým způsobem obměňuje (modifikuje). Význam

základového slovesa může být obměňován buď lexikálně (což je zprav. doprovázeno citovým zaujetím mluvčího, tedy expresívním zabarvením derivátů), anebo jde o modifikaci lexikálně gramatickou, jakou jsou změny vidu a způsobu (průběhu) slovesného děje, obrážející se v slovotvorné struktuře odvozeného slovesa. Výsledkem modifikace lexikální jsou slovesa zdrobnělá a úsilná, výsledkem modifikace lexikálně gramatické příznakové slovesné podoby vidu a dějového způsobu. Z toho, co bylo naznačeno, vyplývá, že odvozování sloves od sloves (též „vnitroslovesné" odvozování) patří cele k onomaziologické kategorii modifikační.

3.2.3.1.1 Lexikální modifikace slovesného děje

3.2.3.1.1.1 Slovesa zdrobnělá (deminutiva)

Slovesa takto odvozená mají zdrobňující význam a zároveň vyjadřují citový postoj mluvčího k činnosti, kterou buď sám vykonává, anebo ji vykonává někdo, k němuž má mluvčí (kladný) citový vztah. Proto se zprav. těchto sloves užívá v dětské řeči, resp. v dialogu dospělých s malými dětmi. Jde o odvozování velmi omezené, avšak s velkou možností individuálního příležitostného tvoření (charakteristického zejm. pro tzv. rodinný úzus).

Představují je slovotvorné typy a formanty **-k-a(t)** (typ *„capkat": hopkat*), **-ink-a(t)** (*[e]hajinkat, [e]papinkat, [e]spinkat*) a **-it-a(t)** *(cupitat)*. Tyto formanty lze rozložit na vlastní slovotvorné přípony *-k-, -ink-, -it-* a příponu kmenotvornou *-a(t)*. Formant *-ink-a(t)*, **-inink-a(t)** u sloves, která se odvozují i formantem *-k-a(t)*, vyjadřuje vyšší stupeň expresívního zabarvení, takže může být u těchto sloves interpretován jako rozšířená varianta formantu *-k-a(t)*: *capat → capkat → capinkat → capininkat*. Sama základová slovesa jsou buď neodvozená (neutrální, jako *spát*, expresívní, jako *[oe]blít → blínkat*), nebo jsou odvozena od citoslovcí *(ťap(i) → ťapat, haji → hajat)*.

3.2.3.1.1.2 Slovesa úsilná (intenzíva)

Obměna základního významu spočívá zde v tom, že se při jejich odvozování dodává slovesnému ději sloves odstín úsilnosti, vyšší intenzity (odtud i jejich označení). Intenzíva jsou tvořena formantem **-t-a(t)**, tj. vlastně slovotvornou příponou *-t-* a kmenotvornou *-a(t)* (typ *„jektat"*), s variantami **-ot-a(t)** (podtyp *„dupotat"*) a **-et-a(t)** (podtyp *„třepetat se"*), dále formanty **-t-ě(t)** *(chraptět, chroptět)* a **-t-i(t)** *(bortit* - k *bořit)*. U několika sloves se vyskytuje expresívní formant **-on-i(t)** (*[o]hamonit, [e]žadonit, [e]žebronit*).

Odvozovacím základem typu *„jektat"* jsou často slovesa tvořená z citoslovcí *(me(k) → mečet → [r]mektat)* nebo přímo citoslovce *(cheche → chechtat se)*; ponechávají si pak zprav. expresívní zabarvení (jako prostředek hovorového,

familiárního vyjadřování), resp. náleží k prostředkům obecné češtiny *(čuchat, šmatat)*. U většiny sloves ovšem citoslovečnou motivaci víceméně pouze předpokládáme a také základové sloveso není vždy doloženo: [vc]*breptat*, [o]*cintat, chrochtat, lechtat*.

Slovesa s formantem *-ot-a(t)* označují především vydávání různých zvuků: *drkotat*, [k]*dupotat, chichotat se, kolotat (se)*, [k]*šepotat*. – Slovesa typů *„chraptět"* a *„bortit"* patří k slovotvorným skupinám neproduktivním a neživým. Jejich motivace bývá často zastřena, takže dnes již necítíme ani (obecně) významovou souvislost mezi slovesem základovým a odvozeným: *kuchat → kuchtit, dýchat → dychtit*.

3.2.3.1.2 Lexikálně gramatické modifikace slovesného děje

Při odvozování sloves příponami dochází většinou i k různým lexikálně gramatickým modifikacím základových sloves.

Jsou to:

3.2.3.1.2.1 perfektivizace prostých sloves nedokonavých

Proti prefixaci je to způsob méně častý, kromě toho se u sloves odvozených příponami navíc vyskytuje způsobový odstín okamžitosti slovesného děje, odtud i jejich označení jako sloves okamžitých (momentánních), popř. jednorázových.

Jediným prostředkem perfektivizace je při tomto odvozování (konverzi) formant **-nou(t).** Odvozovacím základem těchto sloves jsou především nedokonavá slovesa prostě trvací vz. „dělat", a to jak neutrální, nocionální (vyjadřují zprav. tělesné a smyslové projevy, pohyb, duševní hnutí apod., typ *„padnout": dýchnout, chytnout, plivnout, vrhnout, zvednout, leknout se, octnout se, troufnout si*), tak i citoslovečného původu *(cáknout, kdáknout, šeptnout)*. Okrajově se okamžitá slovesa tvoří i od jiných slovesných tříd, např. od VI. třídy: *riskovat →* [h]*risknout*; od sloves vz. „trpět" vyjadřujících polohu v prostoru se odvozením vyjadřuje význam zaujetí této polohy: *dřepět → dřepnout (si)* (nejde tu tedy pouze o vyjádření okamžitosti slovesného děje, nýbrž i o posun lexikálního významu daných odvozených sloves). Tento podtyp má tedy vlastně rovněž charakter mutační. Pokud formant *-nou(t)* pouze obměňuje základová slovesa dokonavá, tvoří se jím (formálně) příznakové (charakterizované) okamžité podoby dokonavých sloves: *chytit → chytnout, říci →* [r]*říknout, zmizet →* [zo]*zmiznout*.

3.2.3.1.2.2 imperfektivizace dokonavých sloves, zejm. předponových

Tímto odvozováním vznikají tzv. druhotná, sekundární imperfektiva: *za-*

hrabat → zahrabávat / zahrabovat; zjednodušit → zjednodušovat; chytit → chytat; vyrůst → vyrůstat; pustit → pouštět; doplatit → doplácet. Tvoří se formanty:

a) **-v-a(t),** tj. vlastně slovotvornou příponou *-v-* a kmenotvornou příponou *-a(t)* se závazným dloužením koncové předcházející samohlásky základu, a to nejčastěji od dokonavých sloves V. třídy *(dodávat, dodělávat, dohrávat, narovnávat, ochutnávat)* a VI. třídy *(vybudovávat, vypracovávat, namontovávat),* méně často od III. *(dorozumívat se)* a IV. třídy *(uctívat)* a od sloves I. třídy s otevřeným kořenem *(pokrývat, dospívat);*

b) **-ova(t),** nejčastěji od sloves IV. třídy *(dokončovat, utvrzovat, vybavovat),* méně často od ostatních slovesných tříd (II.: *dosahovat, dostihovat, napřahovat;* III.: *dodržovat, vyletovat;* V.: *vykazovat, zahrabovat).* Někdy se tvoří druhotná imperfektiva k témuž slovesu formanty *-v-a(t)* i *-ov-a(t): zahrabávat* i *zahrabovat, vylétávat* i *vyletovat, nadzdvihávat* i *nadzdvihovat;*

c) **-a(t)** od sloves I., II. a IV. třídy (I.: *vyrůstat, vytloukat, vytřásat;* II.: *prolínat, proslýchat se;* IV.: *pomlouvat*);

d) **-ě/e(t)** od sloves IV. a I. třídy, řídčeji II. a III. třídy (IV.: *dosoušet, nadílet, otáčet, poklízet, převářet, rozsvěcet;* I.: *odvádět;* II. *(po)míjet, navíjet;* III.: *ᶠpřivánět*). Oba posledně uvedené slovotvorné typy patří sice dnes k neproduktivním, ale jsou dosti hojně zastoupeny.

Někdy se analogicky podle ostatních sloves tvoří slovesa těchto typů přímo od sloves základových, tj. odvozováním prefixálně-sufixálním (-konverzním): *ᵉpotloukat se* k *tlouci se, dolézat* k *lézt, pobolívat* k *bolet, pokuřovat* ke *kouřit, pokašlávat* ke *kašlat.*

Zejména u typu s formantem *-ě/e(t)* jsou velmi časté morfonologické alternace odvozovacího základu, a to jak samohlásky v základu slova *(převařit → převářet, zaclonit → zaclánět, dosušit → dosoušet),* tak i koncové souhlásky základu *(vysadit → vysázet, doplatit → doplácet).* Od sloves vz. „minout" se tvoří druhotná imperfektiva variantou formantu **-'j-e(t)** se zdloužením samohlásky základu: *(po)minout → (po)míjet, navinout → navíjet.*

Ne vždy jde u dvojice předponové perfektivum — sekundární imperfektivum o vyjádření čistě vidového protikladu; někdy sekundární imperfektiva vyjadřují i odstín násobenosti, jindy v souvislosti s postupující lexikalizací dochází i k určité diferenciaci lexikálně sémantické: srov. *donosit* ‚dokončit nošení, přestat nosit' → *donášet* vedle tohoto významu i odstín ‚nesením dopravit' a ‚přijít sdělit'; obdobně *odvodit → odvádět, vyvařit → vyvářet.*

3.2.3.1.2.3 tvoření sloves násobených od základových sloves nenásobených

Slovesa násobená vyjadřují opakování slovesného děje. Buď mohou označovat podle kontextu jak děj násobený, tak i nenásobený (slovesa opětovací,

iterativa), anebo děj jenom násobený, často a pravidelně opakovaný (slovesa opakovací, frekventativa).

a) Slovesa opětovací jsou reprezentována těmito slovotvornými typy:

aa) typ *„sázet"*: tvoří se formantem **-ě/e(t)** od sloves nedokonavých, zřídka dokonavých s častými morfonologickými alternacemi kmenové samohlásky i souhlásky odvozovacího základu: *sadit* ned. i dok. → *sázet* ned. (v kontextu *dnes sázíš ty* nenásobené, *sázím pravidelně šest korun týdně* násobené); *věsit* → *věšet, minout* → *míjet, stavit* → *stavět*. U těchto dvojic dochází často k lexikálně sémantickým posunům: *kalit* ‚znečišťovat' → *kálet* ‚vyměšovat výkaly', druhotně i ‚znečišťovat' (v knižním vyjádření), *močit* → *máčet, stavit* → *stavět*;

ab) typ *„nosit"*: odvozuje se formantem **-i(t)** od nedokonavých sloves pohybu *(nést* → *nosit, vést* → *vodit, vézt* → *vozit)*, s příznačnou samohláskovou alternací *e/o* uvnitř odvozovacího základu. Slovesa tohoto typu vyjadřují proti - co do směru určeným (determinovaným) - slovesům základovým *(jde ke dveřím)* děj směrově neurčený, různosměrný (indeterminovaný) *(chodí po světnici)*, nadto mohou vyjadřovat zvláštní lexikální odstín, totiž způsobilost k činnosti, schopnost k činnosti *(nosí moderní obuv)*;

ac) typ *„chytat"*: tvoří se formantem **-a(t)** od dokonavých sloves okamžitých *(chytit* → *chytat, klesnout* → *klesat)*. Představují zvláštní sémantickou skupinu, v níž iterativum podle kontextu může vyjadřovat buď děj prostě trvací *(teď chytám já)*, anebo násobený ve smyslu série po sobě jdoucích aktů téže povahy *(klesá níž a níž)*. Právě proto, že slovesa opětovací mohou vyjadřovat i (jenom) děj prostě trvací, lze vidovou dvojici *klesnout/klesat* interpretovat slovotvorně i opačně: *klesat* → *klesnout*. (Srov. i 3.2.3.1.2.1.) Tvoření iterativ je dnes málo produktivní.

b) Slovesa opakovací se tvoří:

ba) formantem **-'v-a(t)** od nedokonavých sloves prostých i předponových - typ *„chodívat"*. Při odvozování se zároveň dlouží kmenová přípona základu: *hovořit* → *hovořívat, čekat* → *čekávat*. Odvozovacím základem frekventativ jsou jak slovesa neodvozená *(brávat, ležívat, čekávat, malovávat)*, tak i odvozená *(honívat, končívat, sedlávat; sladívat, bělávat se)*. Velmi produktivní je tvoření frekventativ od IV. a V. třídy *(chodívat, platívat, těšívat se; lehávat, plakávat, spěchávat)*, omezeně od třídy III., VI. a I. *(bolívat, mlčívat, umívat; bojovávat, věnovávat se; pívat, smávat se)*, ojediněle od třídy II. (*mrzávat)*. K zdůraznění pravidelné, časté, zprav. dlouhou dobu trvající opakovanosti se využívá rozšířené varianty formantu **-'váv-a(t)**: *chodívávat, říkávávat, těšívávat se, bývávat*. Opakovací slovesa nelze tvořit od sloves, která vyjadřují postupný přechod z jednoho stavu do druhého *(stárnout, vadnout)*, netvoří se ani od VI. třídy k obouvidým slovesům přejatým *(aktualizovat, amnestovat)*;

bb) formantem **-a(t)** od nedokonavých sloves prostě trvacích: *pást* → *pásat,*

jíst → *jídat, vidět* → *vídat* - typ „*vídat*". Tento slovotvorný typ je dnes neproduktivní.

3.2.3.1.2.4 vytváření příznakových podob dějového způsobu

Patří k nim vyjádření:

a) podílnosti, distributivnosti *(posedět si* k *sedět);*

b) fázovosti (fází průběhu děje), jak ji postihují slovesa počínací *(vyběhnout* k *běžet),* končicí *(doběhnout),* popř. omezovací *(proběhnout se);*

c) míry děje, a to malé *(poposadit se* k *posadit se)* nebo velké *(vysedávat* k *sedět);*

d) účinnosti *(sednout, posadit* k *sedět);* také tento typ je vhodnější chápat mutačně (způsobit, aby došlo k stavu *sedět*);

e) snahovosti *(kupovat* ke *koupit);* slovesa této kategorie jsou zpravidla (tj. kromě typu „*kupovat*") odvozována prefixálně-sufixálně, přičemž složka prefixální je pro stanovení významové modifikace daných sloves rozhodující. Proto je o nich pojednáno v kapitole o slovesné prefixaci.

3.2.4 Kategorie reprodukční

3.2.4.1 Odvozování sloves od zájmen

Odvozování sloves od zájmen je zcela neproduktivní a neživé. Kromě případů uvedených u sloves deadjektivních (srov. 3.2.1.2.1.1 *zpovšechnět* a 3.2.1.2.2.1 *(za)onačit*) tvoří výraznou skupinu pouze slovesa odvozená od zájmen osobních se strukturním (slovotvorným) významem ‚oslovovat někoho tím nebo oním zájmenem'. Tvoří se jediným formantem, totiž **-k-a(t),** což je vlastně slovotvorná přípona *-k-* a kmenotvorná přípona *-a(t): tykat, vykat, onikat, onkat.* Okrajové je [roe]*tentovat* ‚říkat *‚tento'* (kde základové zájmeno ztrácí význam zájmena a stává se výplňkovým slovem, blízkým citoslovcím, srov. [oe]*tentočkovat* ‚říkat *tentočky*').

3.2.4.2 Odvozování sloves od citoslovcí

Slovesa odvozená od citoslovcí označují činnost lidí nebo jiných živých bytostí, popř. i neživých objektů podle zvuků, které vydávají nebo které jsou pro ně jinak charakteristické, u lidí pak i jejich citové a volní stavy nebo činnost tyto stavy vyjadřující; zařazují se tedy k onomaziologické kategorii reprodukční. Deinterjekční slovesa patří především k prostředkům mluveného jazyka, mívají často expresivní zabarvení.

Zvuky vznikající v lidském těle vyjadřují slovesa jako *funět, chraptět, chrčet,* [c]*chrchlat,* [c]*kňourat, srkat, supět, šeptat, šišlat.* Charakterizaci (zprav. zápornou) lidské mluvy podávají slovesa jako [h]*brblat,* [hc]*breptat, mumlat,* [c]*tlachat,* [c]*žvatlat.* Výraznou skupinu tvoří slovesa označující zvuky zvířecí: *bučet, hafat, kdákat, kokrhat, mečet, mňoukat, syčet, vrkat.* Zvuky neživých objektů naznačují např. slovesa *bublat, fičet, foukat, klapat, řinčet, třeskat, tukat.* Citové nebo volní stavy lidí nebo činnost z nich vyplývající vyjadřují slovesa *bědovat,* [c]*hromovat,* [o]*sakrovat, hopsat,* lidské volání silné intenzity slovesa *halekat,* [c]*hulákat.* Ne všechna slovesa se tvoří od citoslovcí fakticky existujících, řada z nich má pouze odvozovací citoslovečný základ: [h]*cucat, cumlat,* [c]*řehtat se,* [c]*tlachat,* [c]*žvatlat.*

Slovesa citoslovečného původu jsou tvořena formanty:

a) **-ě/e(t)** (typ *„supět"*: [oc]*čumět, chrastět, kvílet, pištět, sršet, svištět, šustět*), zvláště s variantami **-če(t)** (typ *„bečet"*: *cvrčet, drnčet, fičet, hučet, kvičet, mečet, syčet, vrčet*) a **-ně(t)** *(funět,* [oc]*chrnět).* Varianta *-če(t)* odráží vlastně původní zakončení odvozovacího základu: srov. *bé* (*e* zakončené rázem) → *bek* → *bekat* → *beknout/bečet* s alternací *k/č* před *e;* druhotně se však chápe jako vlastní odvozovací přípona. U jiných sloves stejně zakončených *(fičet, vrčet)* je však toto *č* již jen analogickou slovotvornou příponou (za alternantu základu ji prokázat nemůžeme);

b) **-i(t)** (typ *„bacit"*: *bušit, šustit,* [f]*vřeštit*) s variantami **-či(t)** ([oc]*bafčit*) a **-ni(t)** ([c]*žvanit*);

c) **-a(t)** (typ *„bafat"*: *bouchat,* [h]*cucat, hafat, klepat, pípat, rupat, škrtat*) s variantou **-ka(t),** odrážející původně rovněž zakončení základu (ráz) (typ *„houkat"*: [c]*fňukat, foukat, hekat, mňoukat*);

d) **-ova(t)** (typ *„cukrovat"*: *bědovat,* [k]*hořekovat, hudrovat,* [c]*hromovat,* [o]*sakrovat*).

S výjimkou typu posledního jde o odvozování velmi produktivní. Některá slovesa s formantem *-ka(t)* lze slovotvorně interpretovat i jako opětovací slovesa k základovým na *-če(t),* vyjadřujícím prostě trvací děj: *bečet* → *bekat, fučet* → *foukat.* Od sloves na *-(č)e(t)* a *-(k)a(t)* lze tvořit okamžitá slovesa formantem *-nou(t): fouknout, meknout.*

3.2.4.3 Odvozování sloves od různých slov v kontextu, v ustálených spojeních atp.

Odvozovacími základy slovesných pojmenování ve smyslu onomaziologické kategorie reprodukční mohou být:

a) oslovení určitých osob: [o]*kmotrovat,* [f]*milostpánovat,* [fz]*pánovat* ve významu ‚oslovovat někoho *„kmotře", „milostpane", „pane"*';

b) hesla, pozdravy, počátky literárních textů (v jejich daném mluvnickém tvaru): [F]*rukulíbat*, [C]*hejslovanit*, [OC]*hajlovat* (většinou dnes hanlivě);

c) slova nebo způsob vyjadřování charakteristické pro projevy určitých osob, pro jazykové společenství: *dušovat se* ‚říkat *na mou duši*', [O]*pánbovat se* ‚dovolávat se pánaboha'; *bulat* (o Chodech) ‚říkat *bul* místo *byl*'; *akat* (o ruských nářečích) atp.

Ve všech těchto případech jde o tvoření okrajové, tedy příležitostné a velmi omezené.

3.2.5 Polysémie, homonymie a synonymie slovesných přípon

Při odvozování sloves příponami se ve značné míře uplatňuje slovotvorná polysémie, homonymie a synonymie. Za polysémní se považují ty stejné slovotvorné formanty, jimiž se tvoří různé strukturní (slovotvorné) významy od základu jednoho slovního druhu (např. formant *-i(t)* u typů *„otročit"* a *„hostit"*: obě slovesa jsou odvozena od podstatných jmen osobních, *„otročit"* vyjadřuje strukturní význam ‚být někým', kdežto *„hostit"* ‚činit někoho někým'). Homonymní jsou ty stejné slovotvorné formanty, jimiž se tvoří různé strukturní (slovotvorné) významy od základů různých slovních druhů (např. formant *-a(t)* u *modrat* - k *modrý*, *sedat* - k *sedět* a *poutat* - k *pouto*). Slovotvorně synonymní jsou ty různé slovotvorné formanty, které vyjadřují týž strukturní (slovotvorný) význam od základů jednoho slovního druhu, popř. od téhož základu, např. *-i(t)* a *-nou(t)* u okamžitých: *chytit*, *chytnout*, *-ova(t)*, *-a(t)* a *-'va(t)* u frekventativ: *vyletovat*, *vylétat* a *vylétávat*.

O repertoáru i rozsahu slovesné slovotvorné polysémie a homonymie si lze učinit představu z přehledu sufixálních formantů a v jejich rámci slovotvorných typů a podtypů, které uvádíme dále.

Pozn. Přehled podává nejprve formanty, značkou + jsou označeny varianty formantů. V jejich rámci jsou pak představeny příslušné slovotvorné typy, popř. podtypy, a to vždy vzorovým slovem a číselným indexem, který odkazuje na předchozí partii výkladu, kde je vedle formální stránky slovotvorného typu podán i jeho strukturní (slovotvorný) význam. Případy polysémních slovotvorných typů jsou od sebe odděleny čárkou, homonymní typy středníkem.

-a(t): 3.2.1.1.2.5 *hlásat*, 3.2.1.1.2.6 *spěchat*, 3.2.1.1.2.7 *cválat*, 3.2.1.1.2.8 *hnisat*; 3.2.1.2.1.1 *modrat*, 3.2.1.2.1.2 *červenat se*; 3.2.1.3 *přitakat*; 3.2.2.1 *kolotat*; 3.2.3.1.2.2 *vyrůstat*, *prolínat*, *pomlouvat*, 3.2.3.1.2.3 *chytat*; *vídat*; 3.2.4.2 *bafat*
+ **-k-a(t):** 3.2.4.2 *houkat*

-k-a(t): 3.2.3.1.1.1 *capkat*; 3.2.4.1 *tykat*

-ink-a(t): 3.2.3.1.1.1 *spinkat*
+ **-in-ink-a(t):** 3.2.3.1.1.1 *capininkat*

-t-a(t): 3.2.3.1.1.2 *jektat*

+ **-et-a(t):** 3.2.3.1.1.2 *třepetat se*
+ **-ot-a(t):** 3.2.3.1.1.2 *dupotat*

-it-a(t): 3.2.3.1.1.1 *cupitat*

-'v-a(t): 3.2.3.1.2.2 *dodělávat, vypracovávat, dospívat, uctívat,* 3.2.3.1.2.3 *chodívat*
+ **-'vá-v-a(t):** *chodívávat*

-ě/e(t): 3.2.1.1.1.2 *(z)vlčet,* 3.2.1.1.2.2 *kamenět,* 3.2.1.1.2.5 *umět,* 3.2.1.1.2.6 *vonět,* 3.2.1.1.2.7 *slzet;* 3.2.1.2.1.1 *bělet,* 3.2.1.2.1.2 *hladovět, bělet se;* 3.2.1.2.2.2 *odnárodnět;* 3.2.2.1 *večeřet;* 3.2.3.1.2.2 *převářet, odvádět, přivánět,* 3.2.3.1.2.3 *sázet;* 3.2.4.2 *supět*
+ **-č-e(t):** 3.2.4.2 *bečet*
+ **-'j-e(t):** 3.2.3.1.2.2 *(po)míjet*
+ **-n-ě(t):** 3.2.4.2 *funět*

-t-ě(t): 3.2.3.1.1.2 *chraptět*

-i(t): 3.2.1.1.1.1 *otročit,* 3.2.1.1.1.2 *vítězit,* 3.2.1.1.1.3 *hostit,* 3.2.1.1.2.1 *ústit,* 3.2.1.1.2.3 *členit,* 3.2.1.1.2.4 *sněžit,* 3.2.1.1.2.5 *zvonit,* 3.2.1.1.2.6 *toužit,* 3.2.1.1.2.7 *zářit,* 3.2.1.1.2.8 *plodit,* 3.2.1.1.2.9 *sídlit, umístit, odvláknit, vykolejit,* 3.2.1.1.2.10 *čelit,* 3.2.1.2.1.2 *tesknit, klikatit se,* 3.2.1.2.2.1 *bílit, znárodnit,* 3.2.1.2.2.2 *odkyselit;* 3.2.1.3 *zpomalit;* 3.2.2.1 *cvičit;* 3.2.3.1.2.3 *nosit;* 3.2.4.2 *bacit*
+ **-č-i(t):** 3.2.1.1.1.1 *vojančit;* 3.2.4.2 *bafčit*
+ **-n-i(t):** 3.2.1.1.2.3 *zpopelnit,* 3.2.1.1.2.6 *(roz)lítostnit,* 3.2.1.1.2.9 *uskladnit;* 3.2.2.1 *řečnit;* 3.2.4.2 *žvanit*

-on-i(t): 3.2.3.1.1.2 *hamonit*

-t-i(t): 3.2.3.1.1.2 *bortit*

-nou(t): 3.2.1.2.1.1 *blednout;* 3.2.3.1.2.1 *padnout;* 3.2.4.2 *bafnout*

-ova(t): 3.2.1.1.1.1 *panovat,* 3.2.1.1.2.1 *fosforovat,* 3.2.1.1.2.3 *kouskovat,* 3.2.1.1.2.5 *drátovat,* 3.2.1.1.2.6 *vzdorovat,* 3.2.1.1.2.7 *světélkovat,* 3.2.1.1.2.8 *rýsovat,* 3.2.1.1.2.9 *stolovat, skladovat,* 3.2.1.1.2.10 *nocovat, basovat, koledovat;* 3.2.1.3 *opětovat;* 3.2.2.1 *cestovat;* 3.2.3.1.2.2 *dokončovat, dosahovat, dodržovat, vykazovat;* 3.2.4.2 *cukrovat;* 3.2.4.3 *kmotrovat*

3.3 TVOŘENÍ SLOVES REFLEXIVIZACÍ

3.3.0 Reflexivizací se rozumí takové odvozování, při němž je slovotvorným formantem volný morfém **se,** resp. **si,** tradičně, ale bez zřetele k jeho polyfunkčnosti nazývaný reflexívním neboli zvratným zájmenem. Reflexivita v pravém smyslu slova je jevem syntaktickým: spočívá v tom, že akuzativem, resp. dativem zájmenného doplnění se odkazuje k podmětu referenčně totožnému. Avšak *se, si* není rovnocenné s doplněními jinými, a to i zájmennými; tranzitivnost je oslabena již tím, že nejde o dva účastníky děje. V četných případech pak „zvratnost" nabývá dalších funkcí, *se, si* ztrácí slovnědruhovou

povahu zájmena a mluvíme pak o reflexívních částicích, případně pouze o reflexívních morfémech. Takto přechází reflexivizace z oblasti syntaxe do oblasti tvoření slov. Zcela mimo syntaktickou problematiku stojí ovšem ty případy, kdy morfém *se, si* přistupuje k slovesu, v jehož valenčním poli je doplnění v jiném pádě než v akuzativu (jde-li o *se*), resp. v dativu (jde-li o *si*), případně kdy motivujícím je sloveso vůbec bezpředmětové.

3.3.0.1 Z hlediska formálního je třeba rozlišovat případy, kdy *se, si* je slovotvorným formantem samo o sobě *(otevřít - otevřít se, zpívat - zpívat si)* a kdy je jen součástí složeného formantu prefix + *se, si*: *chodit - nachodit se, běhat - zaběhat si*, popř. (mnohem řidčeji) složeného formantu sufixálního nebo konverzního: *tvrdý - zatvrdit se*. Rozhodnout jednoznačně, zda dané tvoření patří k prvnímu nebo druhému typu, není vždy snadné: reflexivizovanému slovesu někdy sice odpovídá prefixální sloveso nezvratné, ale významová souvislost není mezi nimi taková, abychom tu mohli bezpečně předpokládat motivační vztah: *projít něco* ‚chůzí se dostat nějakým prostorem na druhou stranu; chůzí navštívit' a *projít se* ‚užít procházky'; *zacvičit* ‚zaučit; předvést cviky' a *zacvičit si* ‚věnovat se nějakou dobu cvičení'.

3.3.0.2 Při slovotvorné reflexivizaci dochází k sémantickému posunu různého stupně. Několik reflexivizovaných sloves se v tomto směru od slovesa základového prakticky neliší *(belhat → belhat se, dřít → dřít se* (ve významu ‚těžce pracovat'), *začínat → začínat se)*, u jiných je mezi oběma podobami zřetelný významový rozdíl, a to buď jasně kategoriální - pak lze reflexivizaci chápat jako slovotvorně modifikační kategorii v pravém smyslu slova *(budit někoho → budit se, povídat → povídat si)* -, anebo je významová souvislost mezi reflexívní částicí rozlišenými slovy nejasná, až zcela zastřená *(hodit → hodit se, mít → mít se, dovolit → dovolit si; spadnout → spadnout se, vejít → vejít se)*.

3.3.1 Slovesa odvozená volným morfémem *se*

3.3.1.1 Deverbativní typy

3.3.1.1.1 Slovesa detranzitivizovaná

a) akční

Slovotvorný proces, kterým se tato slovesa odvozují, způsobuje výrazné oslabení tranzitivnosti. Jde zejména o slovesa pohybu: aktivní pohyb živé bytosti totiž v principu vylučuje více než jednoho účastníka. Míru významové

modifikace určuje zčásti to, jakého druhu je patiens u slovesa motivujícího: může-li jím být rovněž živá bytost, je představa věcné totožnosti s živým agentem spíše nasnadě. Jde např. o slovesa *hnát se, obrátit se, položit se, přitlačit se, řadit se;* s motivujícími slovesy majícími zpravidla jen neživý patiens: *klást se, odtrhnout se, ohnout se, opřít se, otočit se, spustit se.* U některých sloves je třeba navíc počítat s další změnou významu, zejména metaforického typu: *plouhat se, †klepat se, tlouci se, trhat se,* některá reflexivizovaná slovesa pohybu se odvozují i od sloves s jinou valencí než akuzativní: *hýbat se, smýkat se* aj. (srov. i *hýbat sebou* atd.), nejspíše nápodobou výše uvedených typů.

b) neakční

Děj, který se u motivujícího slovesa chápe jako aktivní činnost, je u odvozeného slovesa spíše způsobován zásahem jiného děje nebo má charakter mimovolné, bezděčné činnosti. Proto se též z agentu stává nositel děje (na kterého se ptáme „Co se mu (s ním) stalo?", nikoli „Co dělá?"). Lze tu rozlišit:

ba) slovesa s živým nositelem děje

Jsou to např. *klamat se, opálit se, otrávit se, poranit se, potěšit se, proslavit se, prozradit se, rmoutit se, rozohnit se, říznout se, splést se, topit se, trápit se, uhodit se, unavit se, uzdravit se, zabít se, zašpinit se, zesměšnit se, znepokojovat se, zranit se* aj. Bezděčný (často nežádoucí) děj je důsledkem nějakého jiného, „působícího" děje, který se vyrozumívá jen z významu slovesa, případně z kontextu nebo situace. Nositel i agens působícího děje je s nositelem děje označovaného reflexívním slovesem totožný. Z původcovství děje pak vyplývá, že nositel je pravidlem živá bytost. Pro většinu sloves tohoto typu je charakteristické, že působící děj se reflektuje v jejich valenčním poli v kondenzované podobě jako předložková vazba: *pořezat se o sklo, umazat se od bláta,* nebo instrumentál: *zesměšnit se svým chováním.* Význam „bezděčnosti" je však jen jedním z významů těchto sloves; v principu každé z nich může mít i charakter akční.

bb) slovesa s neživým nositelem děje

Jsou to zejm. slovesa *členit se, dovršit se, hromadit se, kalit se, konat se, koulet se, krátit se, křížit se, lepit se, obnovit se, odbýt se, odehrát se, ochladit se, párat se* (o tkanině), *prohloubit se, promítnout se, rozpustit se, skládat se, snížit se, uchovat se, uprázdnit se, ustavit se, utišit se, valit se, vařit se, vstřebat se, vysvětlit se* atd.

U některých z nich je zřejmá významová souvislost s pasívem *(schůze se koná – je konána),* ale je méně výrazná než u typu ba), protože působící děj není vždy nasnadě.

Sem patří rovněž slovesa s alternativní motivací adjektivní s významem ‚nabývat vlastnosti označené základovým adjektivem', např. *dloužit se, menšit se, prázdnit se, tenčit se, úžit se,* a dále slovesa konkurující s nereflexívními

konvertovanými slovesy podle vz. „umět", např. *hranatit se* (srov. *hranatět*), *jasnit se* (srov. *jasnět*), podobně *kulatit se, krabatit se, kudrnatit se, špičatit se, temnit se.* (Reflexívní slovesa jsou tu na postupu, protože se výrazněji signalizuje netranzitivnost.)

3.3.1.1.2 Slovesa s významem reciprocity (vzájemnosti)

Označují několik dějových „pásem", jejichž každý činitel je zároveň cílem děje jiného (věta *Jeník a Péťa se bijí* znamená, že „Jeník bije Péťu a Péťa bije Jeníka"). U motivujícího slovesa nereflexívního jsou účastníci recipročního děje zprav. činitelem a patientem *(x a y se bijí ← x bije y)*, nebo patienty *(x a y se smířili ← z smířil x a y).* (Výrazným znakem těchto sloves je proto i závazná významová množnost, pluralita podmětu, případně transformovaná do podmětu a předložkového doplnění *(Chlapci se bijí. Bratři se smířili. Jeník se bije s Péťou. Chrudoš se smířil se Šťáhlavem).* Tvoření recipročních reflexív je velmi produktivní a slovníky je zpravidla jako zvláštní hesla ani neuvádějí. Patří sem např.: *bít se, koulovat se, potkat se, strkat se, vítat se; seznámit se, smířit se, spojit se, udobřit se.* V jiných případech se význam - aspoň z hlediska synchronního - ještě jinak obměňuje *(soudit se, vést se s někým)*, resp. jako motivující se jeví sloveso v takovém významu, který není dnes zcela živý *(rvát se).* K významu reciprocity může přistoupit další význam s reflexivizací spojený, oslabení činnostní povahy: *mísit se, překrývat se, sloučit se* (viz 3.3.1.1.1). U četných motivujících sloves není v akuzativní pozici jako cíl děje živá bytost, takže zavedení jiných činitelů vzájemného děje je vlastně dalším modifikačním příznakem: *dohodnout něco → dohodnout se* (a obdobně i *dohovořit se, ujednat se* apod.), stejně *poradit se, vsadit se* aj. Tím ovšem přecházejí již k dalšímu reflexivizačnímu typu.

3.3.1.1.3 Slovesa bez syntaktické motivace

a) slovesa s „dynamickým významem"

V transformačních vztazích jako *nést batoh → nést se s batohem; přiznat chybu → přiznat se k chybě* atd. *se* zcela ztrácí funkci doplnění a poklesává v modifikační formant v plném smyslu slova. Jeho význam se charakterizuje jako „dynamický", „vzmocňovací"; podmět jím zdůrazňuje svůj zájem nebo autorství. Protože akuzativní pozice je morfémem *se* obsazena, doplnění přechází do jiného pádu, zpravidla předložkového: *držet něco → držet se něčeho;* podobně: *přiznat se k něčemu; shánět se po něčem, svěřit se, tajit se, °vytasit se s něčím.*

b) reflexivizace sloves bezpředmětových

U těchto sloves se modifikuje význam směrem k slabší dějovosti nebo k zdůraznění zájmu nebo autorství agentu; může však jít jen o signalizaci bezpředmětovosti. K tomu někdy přistupuje ještě analogické vyrovnávání se synonymním slovesem reflexívním, srov. [c]*řehtat se* podle *smát se* atd. V mnoha případech je odvozené sloveso též nositelem dalšího významu *(řehtat* → [c]*řehtat se)* nebo - výjimečně - dochází k tak výraznému posunu, že motivace není téměř patrná *(běhat* → *běhat se).* Ale i tam, kde jde o pouhé formální varianty, je často variantnost omezena jen na jistý kontext *(Dítě šplhalo / šplhalo se otci na klín,* ale jen *Děti v tělocvičně šplhaly na laně).*

Patří sem slovesa

ba) s podmětem zpravidla živým, např. akční *belhat se, bouřit se, brodit se,* [c]*dřít se, hnízdit se, hrabat se, pelešit se, sáňkovat se, sesednout se, šplhat se, uhnout se;* neakční *hubnout se, kuckat se, nachladnout se, propadnout se;*

bb) s podmětem zpravidla neživým, např. *jiskřit se, kmitat se, končit se, pěnit se, pramenit se, rozbolavět se, rozbujet se, seschnout se, vsáknout se, vykolejit se, vyšplíchnout se.*

3.3.1.2 Denominativní typy

Tyto způsoby tvoření jsou zastoupeny méně. Z hlediska slovotvorné struktury nejde jen o reflexivizaci, nýbrž též o konverzi, příp. o sufixaci, přičemž morfologická charakteristika je pro jejich význam rozhodující (proto jsou tato slovesa popsána především v oddílu 3.2.1 — 2).

U některých z takto odvozených sloves je možno připustit i motivaci slovesnou, ale základová slovesa nemotivují vždy jednoznačně, např. jsou řídká, stylově omezená nebo významově vzdálenější ([rk]*větvit* → *větvit se* vedle substantivní motivace *větev*), nebo jde o vztah, který nelze vysvětlit žádným ze způsobů obvyklých u deverbativních reflexív *(modrat* → *modrat se).* O alternativní motivaci jde jednoznačně jen u sloves jako *dloužit se, prázdnit se, úžit se, jasnit se, kulatit se,* která lze vykládat též jako reflexivizovaná z činnostních sloves s významem ‚učinit takovým, jak označuje zákl. příd. jméno' (viz 3.2.1.2.1), i když ani v tomto případě nejsou základová slovesa plně doložena.

Podle druhu motivujícího slova se rozlišují slovesa

a) desubstantivní; u některých se setkáváme i s další motivací reflexívního tvoření, s významem reciprocity *(kočkovat se, přátelit se,* viz 3.3.1.1.2*),* nebo s analogickou reflexivizací podle slovesa synonymního ([c]*zubit se* podle *smát se*);

b) deadjektivní; u jednotlivých sloves tento typ zatlačuje pouhou konverzi (*jasnět* ustupuje reflexívnímu *jasnit se* apod.).

3.3.2 Slovesa odvozená volným morfémem *si*

Tento typ tvoření představuje do značné míry obdobu odvozování morfémem *se*. (Základovými jsou samozřejmě především ta slovesa, v jejichž valenčním poli je jméno v dativě.) Pokud jde o funkční zatížení formantu, je podstatně menší, než jaké zjišťujeme u *se*. Jde vesměs o slovesa deverbativní.

3.3.2.1 Slovesa neakční se převážně odvozují od akčních sloves, např. *kazit si (oči), podlamovat si (zdraví), spálit si (jazyk), umazat si (šaty), zničit si (život).*

3.3.2.2 Slovesa s významem reciprocity (vzájemnosti), odvozená od sloves s dativní vazbou *(Jan připil Evě* a *Eva připila Janovi)* → *Jan a Eva si připili / Jan si připil s Evou / Eva si připila s Janem.* Patří sem dále např. *dopisovat si, odporovat si, podávat si (ruce), povídat si, rozumět si, tykat si, vyměňovat si (dárky)* (viz 3.3.1.1.2).

3.3.2.3 Slovesa bez syntaktické motivace

Slovotvorný význam u této skupiny je obdobný významu dativu v platnosti doplnění: je to prospěch, libost, zájem podmětu na ději: *jít si, ležet si, posedět si, pospat si, žít si* (u sloves pohybu i v typické vazbě *[c]šlapat si to, [c]upalovat si to* aj.). Není vždy stejně silný; u některých sloves je význam prospěchu a libosti již obsažen i ve významu lexikálním *(cenit si, hovět si)*, u některých jiných nereflexívní podoba ustoupila (*sednout si, lehnout si* a obdobně *hačnout si, dřepnout si* atd.). Někde se vedle základního modifikačního příznaku zájmu nebo libosti objevují i významy další: *dobírat si někoho, uvědomit si (něco), zasednout si (na někoho)* aj. Vcelku jde o tvoření značně produktivní.

3.3.3 Slovesa odvozená volným morfémem *se, si* a předponou

3.3.3.1 Typy deverbativní s morfémem *se*

Mezi způsoby odvozování sloves složeným formantem předpona + reflexívní morfém má tento způsob tvoření nejvýznamnější podíl. Stejně jako při čisté prefixaci odvozují se jím dokonavá slovesa od sloves nedokonavých. Významy jednotlivých předpon jsou představeny v oddílu 3.1.8 v rámci celé soustavy českých slovesných prefixů. Z hlediska reflexivizace je však třeba rozlišit dvě skupiny formantů:

a) Vlastní složené formanty, tj. takové, jejichž předponová složka se v daném významu vyskytuje výhradně ve spojení s reflexívním *se* (mají převážně význam měrový); jsou to:

do- se: *dopátrat se, dopočítat se, dopracovat se, dovolovat se*
na- se: *naběhat se, naplakat se, načekat se*
pro- se: *projít se, proběhnout se, proskočit se*
za- se: *zapovídat se, zaposlouchat se, začíst se*
omezeně též **u- se:** *uříci se, ˋupísknout se*

b) Formanty, v nichž reflexívní *se* naznačuje bezpředmětovost:

Jak vyplývá již z oddílu 3.1.8, prefixální tvoření sloves dokonavých má vesměs za následek přechod sloves bezpředmětových k předmětovým, např. *pracovat Ø → vypracovat něco*, resp. zánik možnosti užít slovesa jako bezpředmětového, např. *číst Ø, něco → přečíst, dočíst něco*. V případě, že odvozené sloveso má nadále zůstat bezpředmětovým, tj. vyjadřovat děj omezený na pouhého konatele, signalizuje to reflexívní morfém (k této funkci *se* srov. již 3.3.1.1.1).

Za jediný komplexní morfém je třeba považovat slovotvorný formant u těch sloves, kde přímá motivace slovesem toliko předponovým není možná, a to proto, že samo takové motivující sloveso neexistuje (např. pro *najíst se, seschnout se*), nebo je vzhledem k jeho významu za přímo motivující považovat nemůžeme (*vypracovat* ‚prací vytvořit' - *vypracovat se* ‚prací dosáhnout odbornosti, úspěchu'), i když význam předpony je v daném případě shodný s významem, který má předpona se slovesy nereflexívními. Hranice tu však není ostrá a u mnoha sloves lze do jisté míry předpokládat alternativní motivaci slovesem předponovým (*roztřást se, uběhat se, vetřít se* apod.).

Z předpon probíraných v odd. 3.1.8 uplatňují se jako součást složeného formantu předpony
na- (*najíst se, nasnídat se* - viz tam, 2c), **pře-** (*přehmátnout se, přeříci se* - 9c), **roz-** (*rozplynout se, rozutéci se* - 12a, *rozbolet se, rozpršet se* - 12b), **s-** (*sejít se, seschnout se* - 13a), **u-** (*upít se; usmát se* - 14b), **v-** (*vemluvit se, vposlouchat se, vžít se* - 15a), **vy-** (*vypracovat se* - 16b, *vydovádět se* - 16d) a **vz-** (*vzchopit se, vzpouzet se* - 17a).

3.3.3.2 Jiné tvoření složeným morfémem

Jde většinou jen o jednotlivá slovesa. U desubstantivních sloves odvozených pomocí *se* se využívá v složeném formantu rozmanitých předpon: *nachmelit se, opeřit se, provinit se, poštěstit se, rozhostit se, spokojit se, vyčasit se, vzmužit se*. Podobně je tomu u sloves deadjektivních: *nastudit se, oteplit se, uskrovnit se, zatvrdit se*.

Nejde však o jednoznačné složené formanty a většina obdobně tvořených sloves se jeví jako motivovaná předponovým slovesem nereflexívním, i když řidším nebo zastaralým: *prodražit se, prochladit se, rozbrázdit se, udomácnit se, ustálit se, vyboulit se, zalednit se, zbláznit se.*

Složený formant prefix + **si** je ještě méně obvyklý. Existují jen dva jeho typy (oba deverbativní): s předponovým komponentem **při-**, např. *přiležet si, přivstat si,* a velmi produktivní tvoření s komponentem **za-**, např. *zaběhat si, zakouřit si, zaplavat si;* zejména v druhém případě je však lze chápat i jako prefixaci sloves s nevazebným dativem: *ležet si, kouřit si, plavat si* atd.

4. ODVOZOVÁNÍ PŘÍSLOVCÍ

4.0 OBECNÁ CHARAKTERISTIKA

4.0.1 V současné češtině vznikají příslovce dvojím základním způsobem, a to jednak odvozováním, jednak prostým slovnědruhovým přechodem jiných výrazů v adverbium (viz D 2 - adverbializace).

Příslovce se v češtině odvozují a) příponami, resp. konverzí, b) předponami, c) smíšeně, tj. způsobem prexifálně-sufixálním, resp. prefixálně-konverzním. Při odvozování příslovcí se tedy setkáváme se všemi způsoby odvozování, nicméně pro adverbia jako celek je typická menší slovotvorná specifičnost a chudost odvozovacích prostředků. (K výraznějšímu obohacení repertoáru formantů dnes dochází přehodnocováním útvarů vzniklých adverbializací v útvary derivované.) Tím se také svým slovotvorným charakterem blíží adjektivům a liší se od substantiv.

4.0.2 Při odvozování adverbií se především uplatňuje tzv. sufixace nepravá, tj. konverze v užším smyslu, která je v současné době nejproduktivnějším způsobem tvoření adverbií vůbec. Je realizována ryze slovnědruhovými sufixálními formanty **-ě/e, -o, -y,** které vedle své primární funkce mluvnické slovnědruhové přípony plní sekundárně i funkci slovotvorného formantu. S vlastní slovotvornou sufixací se při tvoření příslovcí setkáváme omezeněji. Je ovšem třeba říci, že sufixace a konverze nestojí u adverbií ostře proti sobě, a to proto, že není vždy zřetelný rozdíl mezi slovnědruhovým formantem (bez zvláštního slovotvorného sufixu) a slovotvorným sufixem. Běžné je při tvoření příslovcí odvozování prefixální. Formanty specifické pro tvoření příslovcí předponami neexistují, takže se při něm uplatňuje repertoár předpon běžných při derivaci podstatných a přídavných jmen. Způsoby prefixálně-sufixální a prefixálně-konverzní se při tvoření příslovcí objevují jen zřídka.

4.0.3 Průvodním jevem odvozování adverbií jsou obvykle závazné souhláskové alternace finální souhlásky základu: *k/c (hladký - hladce), k/č (krok - kročmo), h/z (drahý - draze), h/ž (střih - střižmo), ch/š (suchý - suše), r/ř (dobrý - dobře), d/ď (chudý - chudě), t/ť (dutý - dutě), n/ň (jemný - jemně),* ve výslovnosti též *p/pj (skoupý - skoupě), b/bj (slabý - slabě), m/mň (zřejmý - zřejmě* [-mně], oblastně též *m/mj (zřejmý - zřejmě)* [mje].

4.0.4 Při tvoření příslovcí tzv. primární derivací jsou základem pro jejich odvozování především adjektiva a dále příslovce, v malé míře substantiva a slovesa, ojediněle číslovky, zájmena a cistoslovce.

4.0.5 Z pojmenovacích postupů, tj. typu onomaziologických struktur (kategorií), se při odvozování adverbií nejvíce uplatňuje postup transpoziční, v menší míře modifikační a mutační. Transpozice se ovšem při odvozování příslovcí uplatňuje poněkud specifickým způsobem. Nejde tu totiž o transpozici v běžném slova smyslu, při níž se slovní druhy řádu druhého, tj. vyjadřující příznaky substance (přídavná jména a slovesa), stávají o stupeň vyššími (tj. substantivy) a rozvitá (determinační) struktura pojmenování adjektivního *(tmavě zelený)* nebo verbálního *(statečně se chovat)* se transponuje v analogicky rozvitou (determinační) strukturu pojmenování substantivního *(tmavá zeleň; statečné chování).*

Při transpozici přídavných jmen v příslovce jde o proces protichůdný: rozvitá determinační struktura substantivního pojmenování *(hezká barva, hluboké dýchání)* se transponuje v analogicky rozvitou (determinační) strukturu pojmenování adjektivního *(hezky barevný)* nebo verbálního *(zhluboka dýchat),* takže se substance mění v slovní druhy vyjadřující příznaky substance, tj. substantivum v adjektivum nebo sloveso; paralelně s tím probíhá transpozice adjektiva *(hezké - hezky, hluboké - zhluboka)* v adverbium, tj. v slovní druh vyjadřující okolnostní určení příznaku. Jde tu tedy vlastně o zokolnostnění příznaku. Vzhledem k tomu, že jde o proces sestupný, při kterém se ze slov řádu druhého (adjektiv, sloves) stávají slova řádu třetího (příslovce), nazýváme jej na rozdíl od transpozice chápané v obvyklém slova smyslu jako transpozice vzestupná transpozicí sestupnou, nebo též zpětnou transpozicí.

Kategorie zpětné transpozice je zastoupena především u příslovcí odvozených ze základů adjektivních, dále ze základů číselných, slovesných a citoslovečných. Kategorie modifikační se při odvozování příslovcí uplatňuje výhradně u adverbií ze základů adverbiálních a u některých příslovcí ze základů číselných. Kategorie mutační (komplexní) je omezena pouze na adverbia vyjadřující okolnost určenou vztahem k substanci, tj. na neproduktivní tvoření příslovcí ze základů substantivních a zájmenných.

4.0.6 Pokud jde o sémantickou stránku odvozování příslovcí, derivují se pouze od těch sémantických okruhů jednotlivých slovních druhů, které umožňují nebo aspoň nijak nebrání, aby příslovce od nich odvozené mohlo mít sémantický charakter adverbia, tj. aby mohlo vyjadřovat vlastnosti nebo okolnosti příznaků substance. Adverbia zpravidla zachovávají sémantické znaky základových slov; jen občas u nich dochází k významovým posunům *(hodný - hodně)*.

V rámci sémantického třídění adverbií jako výsledku odvození příslovce je zachováno základní tradiční dělení na příslovce místa, času, způsobu a míry (stupně vlastnosti), popř. příčiny, modální a stavová (srov. též vymezení okolnostních určení ve funkčním tvarosloví - IV 1 F 2.1). Další sémantická klasifikace je uváděna jen tehdy, má-li pro derivování příslovcí nějaký dosah.

4.1. ODVOZOVÁNÍ PŘÍSLOVCÍ PŘÍPONAMI

4.1.1 Kategorie mutační

Jako jediná skupina adverbií patří do onomaziologické kategorie typu mutačního příslovce odvozená ze základu substantivních a zájmenných. Z onomaziologického hlediska vyjadřují příslovce odvozená ze substantiv okolnost danou nějakým vztahem k substanci vyjádřené základovým podstatným jménem, a podobně příslovce odvozená ze zájmen okolnost určenou vztahem k substanci, na kterou základové zájmeno odkazuje, nebo kterou zastupuje. Povaha tohoto vztahu není vždy explicitně dána (např. u příslovce *koňmo* je to způsob provedení děje ‚prostřednictvím koně', popř. přeneseně přirorovnání ‚jako na koni').

4.1.1.1 Příslovce ze základů substantivních - typ *„koňmo"*

Ze substantiv vznikají příslovce příponami dnes jen omezeně, jde o neproduktivní způsob tvoření.

Příponou **-m(o)** jsou odvozena příslovce (povětšině stylisticky omezená) z podst. jmen zvířat, věcí, abstrakt a dále substantiv dějových (u nich se pokládá za paralelní i motivace slovesem - *šeptmo:* 1. šept + *-mo*, nebo 2. šept-(á) + *-mo* (viz 4.1.3.3)).

Odvozená příslovce vyjadřují způsob uskutečnění děje: *koňmo,* [r]*loďmo,* [r]*strojmo,* způsob projevu, chování: *letmo,* [k]*pokusmo,* [r]*střelmo* (hbitě), [r]*zpěvmo,* způsob tělesné polohy a pohybu (některé z nich jsou sport. a tělových. termíny, je u nich též možná paralelní motivace slovesem): [r]*bočmo, jízdmo, klečmo,*

klicmo (v kliku), *podřepmo, stojmo, vismo* aj.; sufixací předložkového výrazu vzniklo příslovce *přípatmo* (při patě).

Ojediněle jsou tvořena příslovce formanty **-a/-ů** a **-e/-ů,** a to od substantiv *dům, dol (důl): doma, dole, domů, dolů.*

4.1.1.2 Příslovce ze základů zájmenných - typ „*kde*"

Odvozování příslovcí ze zájmen je již do značné míry záležitostí historickou, neboť u některých útvarů nelze z hlediska současného jazyka o utvářenosti mluvit. Protože však část zájmenných příslovcí má dosud zřetelnou slovotvornou stavbu a u všech těchto příslovcí jsou vyčlenitelné derivační afixy, připojované k původním zájmenným kořenům **tъ* (ten), **kъ* (kdo), **vъsь* (veš), **onъ*, **sь* (se), **jь* (2. p. *jeho*) a k základům adjektivních zájmen *každý, který* a zájmenného adjektiva *jiný,* pro úplnost zde přehled jejich tvoření uvádíme. Počet formantů, jimiž byla zájmenná příslovce utvořena a které dosud jako slovotvorné formanty vyčleňujeme, je poměrně omezený. Zájmenná příslovce sem náležející jsou zpoloviny stylově omezená.

K příslovcím místa náležejí příslovce odvozená příponou **-de/-ude/-ade,** např. *kde, onde, zde, jinde, všade, všude;* **-udy/-ady,** např. *kudy, tudy,* [h]*všudy,* [o]*všady, jinudy;* **-m/-am/-em,** např. *kam, tam, onam, jinam, sem.*

K příslovcím času náležejí adverbia odvozená příponami **-dy,** např. *kdy, vždy, jindy,* **-ehdy/-ehdá,** např. *tehdy, onehdy,* [o]*onehdá,* a **-krát,** připojující se k zesílené podobě *ten, onen* N(A)sg mask., např. *tenkrát, onenkrát.* Příslovce způsobu byla odvozena příponou **-ak,** např. *tak, onak, jak, jinak, kterak.* - Poněkud stranou stojí útvary odvozené ze zájmena *co: co(ž)pak, cože, cokrát.*

4.1.2 Kategorie modifikační

4.1.2.1 Příslovce ze základů příslovečných

Do onomaziologické kategorie typu modifikačního patří pouze příslovce odvozená ze základů adverbiálních. Při jejich odvozování se přidává k obsahu jejich základního pojmu (základového příslovce), jimiž jsou okolnostní příznaky místo, čas, způsob a míra vlastností nebo dějů substance, určitý doplňující příznak, kterým se tento pojem obohacuje, modifikuje, „zintenzívňuje" jeho míra. Máme tu co činit s modifikačním onomaziologickým typem intenzifikačním (míry). Doplňující příznak je v zásadě kvantitativní, modifikovaná adverbia vyjadřují násobenou nebo větší míru původního významu. Tyto modifikace mají zároveň jistý doprovodný odstín emocionálnosti a z ní vyplývající stylové omezenosti.

4.1.2.1.1 Příslovce s významem násobenosti - typ *„častokrát"*

Jako jediný slovotvorný prostředek se tu uplatňuje formant **-krát(e),** který se připojuje k příslovci jako celku. Adverbia vyjadřují, kolikrát se určitý děj opakoval, např. *bezpočtukrát(e), častokrát(e), nekonečněkrát(e), nesčíslněkrát(e), víckrát,* [h]*párkrát,* [h]*mockrát,* nebo údaj, pokolikáté se uskutečnil, např. [z]*posledněkrát* (naposledy).

4.1.2.1.2 Příslovce s významem větší míry příznaku - typ *„kudykoli(v)"*

Základem jsou příslovce zájmenného původu, která jsou modifikována postfixálními (že jde o postfixy, nikoliv sufixy, je patrno zejména tam, kdy se připojují k zájmenům: *cosi,* G *čehosi,* D *čemusi; kdokoli,* I *s kýmkoli* atd.) formanty („pokleslými slovy") **-si,** např. adv. času: *kdysi,* adv. způsobu: *jaksi,* **-koli(v), -kolivěk,** např. adv. místa: *kdekoliv, odkudkoli(v), kudykoli(v), kamkoli(v),* adv. času: *kdykoli(v),* adv. způsobu: *jakkoli(v)* aj.

Další příslovce sem náležející vznikla sufixální modifikací příslovcí času: *brzo, nedávno, vždy,* [o]*hnedle,* způsobu: *opravdu* a míry: *tuze, nic,* a to příponami **-ičko, -inko/-y, -oučko, -ounko, -ince, -cky, -sky.** Jde o expresívně zabarvená adv. *brzičko, brzinko, brzoučko, brzounko, hnedlinko, hnedlince, nedávninko, tuzinko, nicinky* (naprosto nikdy), *vždycinky, opravdovsky, doopravdicky* aj.

Vedle uvedených intenzifikačních obměn existují v češtině různé stylově zabarvené, frekvenčně omezené varianty základových adverbií místa, času i způsobu a dále jejich nářeční, lidové, obecné aj. různotvary; možnost jejich vzniku, hlavně v mluveném jazyce, je prakticky neomezená. Hranice mezi nimi a adverbii intenzifikačními je plynulá. Při odvozování těchto adverbií se jednak uplatňují různé formanty sufixální, např. **-m(o):** *pěšmo,* **-k(y):** *(ne)vědomky,* **-em:** [o]*pěšourem* (pěšky), **-čk(o):** [ze]*nyníčko,* [n]*nynčko . . .,* jednak částice přehodnocené v postfixy: **-hle:** *tadyhle, tamhle, hnedle,* **-pak:** *odkudpak, kdypak,* **-to:** *odkudto,* **-ž(e):** *tamže, odkudže, pakže, takže,* **-též:** *tamtéž, taktéž.*

4.1.3 Kategorie zpětně transpoziční

Do této onomaziologické kategorie patří adverbia odvozená z přídavných jmen a ze základů číselných, slovesných a citoslovečných.

4.1.3.1 Příslovce ze základů adjektivních

Příslovce se tvoří z přídavných jmen ojediněle příponami, v největší míře tzv. sufixací nepravou, tj. konverzí.

4.1.3.1.1 Odvozování příponové (sufixace) - typ *„pěšky"*

Je doloženo ojediněle. Příponou **-k(y)** vznikla adverbia označující způsob pohybu: *bosky, pěšky,* stav tělesný nebo duševní: *ᶠnevidomky, nevědomky.* - Přípona **-m(o)** je doložena adverbii *pěšmo, ᶠbosmo,* přípona **-n(ě)** příslovci *budoucně, domácně, vroucně* (z *budoucí, domácí, vroucí*).

4.1.3.1.2 Odvozování bezpříponové - konverze

Odvozené příslovce nepřibírá žádnou specifickou kmenotvornou příponu, kmeny fundujícího adjektiva a fundovaného adverbia jsou totožné. Samohlásky **-ě/e, -o, -y,** které jsou mluvnickými slovnědruhovými koncovými příponami, plní vedle této své primární funkce slovnědruhové i funkci slovotvorné přípony. Při tomto odvozování se nejčastěji uplatňuje *-ě/e* v plánu grafickém (resp. [je], [ňe], [e] v plánu fonologickém), což je spojeno se závaznými alternacemi koncového konsonantu základu; *-o* a *-y* se ve funkci přípony uplatňují omezeněji.

Sémantika konvertovaných adverbií je velmi široká. Vzhledem k tomu, že adjektivum a adverbium jsou dvě rovnoběžné formy jedné lexikální jednotky, zachovává zpravidla lexikálně významovou totožnost a liší se pouze slovnědruhově a syntakticky.

Adverbium je od adjektiva totiž derivováno i sémanticky. Lexikální význam jednotlivých příslovcí je zpravidla totožný s významem základových adjektiv, a to i v případě významů přenesených. Vždy jde vlastně o transpozici významu, přičemž mezi oběma slovními druhy jsou nasnadě „zpětné vazby".

Od všech typů přídavných jmen se ovšem příslovce netvoří, v jejich odvozování jsou určitá omezení. Odvození adverbia je především podmíněno

a) morfologicky - základem pro odvození příslovce se stávají jen ta adjektiva, z nichž lze adverbium konvertovat formanty *-ě/e, -o, -y;*

b) sémantickosyntakticky - z adjektiv druhotných, odvozených (tj. desubstantivních, deadjektivních atd.) se tvoří jen taková příslovce, která mají ve větné konstrukci schopnost blíže určit jakostní nebo okolnostní příznak vlastnosti nebo děje vyjádřených adjektivem, slovesem nebo příslovcem, tj. např. i přirovnání *(spirálovitě zakončený),* určení zřetele (*názorově mladý,* tj. se zřetelem k názorům), účelu děje *(psát oslavně)* ap.

Příslovce odvozená z adj. vztahových se v poslední době značně rozšířila a spolu s přehodnocováním základových příd. jmen vztahových v adjektiva jakostní dochází i k sémantickému přehodnocování těchto příslovcí v adverbia způsobová nebo zřetelová.

Z morfologických nebo sémantickosyntaktických důvodů se příslovce neodvozují od typicky vztahových příd. jmen zakončených na: *-ův, -ova, -ovo; -in, -ina, -ino* (adj. přivlastňovací); *-í*

(holubí); -ovitý (havranovitý), -ní pojmenovávajících místo či prostředí *(lesní), -ě/ený*, označují-li látkový původ *(kožený)*, dále od slovesných adjektiv na *-cí (tázací), -ší (přišedší)* aj. a z adjektiv odvozených z příslovcí, zájmen, některých druhů řadových a druhových číslovek, z předložek a citoslovcí.

Konverzní tvoření deadjektivních příslovcí je slovotvorným postupem formálně jednoduchým a pravidelným. Je to tvoření značně produktivní, takřka paradigmatické, s existencí mnoha útvarů jen potenciálních. Proto jsou u jednotlivých typů uvedeny příklady jen výběrově.

Základem pro konverzi adjektiv v příslovce jsou (1) adjektiva prvotní, neodvozená, (2) adjektiva desubstantivní, (3) adjektiva deverbativní, (4)) adjektiva deadjektivní, (5) adjektiva odvozená z číslovek, zájmen, příslovcí, předložek a citoslovcí, (6) adjektiva složená.

4.1.3.1.2.1 Příslovce z adjektiv prvotních, neodvozených

Základovými adjektivy jsou přídavná jména tvrdá (zakončená na *-ý, -á, -é*) i měkká (na *-í*), převážně původu domácího, pouze v menší míře přejatá.

a) Příslovce z přídavných jmen tvrdých - typ *„mile"*

Základová přídavná jména jsou jakostní, vyjadřující příznak děje. Adverbia z nich odvozená jsou způsobová, rovněž „jakostní", určují příznak vlastností nebo dějů substance. Stejně jako základová adjektiva se mohou stupňovat.

aa) Formantem **-ě/e** byla odvozena četná příslovce vyjadřující např. barvu: *bíle, modře, plavě, ryšavě*, jiný vnější vzhled, tělesný stav: *buclatě, kropenatě, churavě, [k]ztepile*, způsob vystupování, chování, činnosti: *bystře, čile, mile, spravedlivě, reálně, surově, znamenitě*, míru, kvantitativní ap. údaje: *četně, levně, nesmírně, přesně*. - V souladu s významem základových adjektiv bývají konvertovaná příslovce vícevýznamová, některá mají např. význam jakostní i kvantitativní (*pěkně* znamená tedy ‚hezky, slušně', ale také ‚hodně, mnoho' ap.), zřídka dochází při konverzi adjektiva v příslovce k posunutí významu *(hodný - hodně)*.

ab) Formantem **-o** jsou odvozena obsahová příslovce, která jsou vlastně paralelami adverbií na *-ě/e (bílo-bíle, pusto-pustě)*. Kromě významových odlišností u některých dvojic *(hluboko-hluboce, vysoko-vysoce, daleko-dalece)* spočívá jejich rozdíl v různých možnostech větného použití. Příslovce na *-o* bývají ve větě predikativy, tj. jádrem jmenné části neslovesného přísudku po sponě *být*, z čehož vyplývá jejich onomaziologická specifičnost: ve větách jako *Dnes je ošklivo. Je to daleko* plní z onomaziologického hlediska funkci slov druhořadých (tj. adjektiv a sloves) a vyjadřují vlastně přímo příznak substance. Tato příslovce nejčastěji vyjadřují údaje týkající se duševního nebo tělesného stavu člověka: *hořko, lehko, smutno, těsno, úzko;* pohybu, chování: *[fr]prudko, [zn]rychlo; milo; šikmo;* času: *často, dávno, dlouho*.

b) Příslovce z přídavných jmen měkkých - typ *„příště"*

Jsou odvozována formantem **-ě/e,** a to z adjektiv původu domácího i cizího. Vyjadřují údaje týkající se času, např. *posledně, příště,* a způsobu, např. *svěže, cize, všedně; adekvátně, expresívně, radikálně, stabilně.*

4.1.3.1.2.2 Příslovce z adjektiv desubstantivních

Základová desubstantivní adjektiva jsou zakončena na formanty *-ý, -n(ý), -n(í), -v(ý), -t(ý), -sk(ý), -ck(ý);* příslovce jsou z nich konvertována slovnědruhovými formanty **-ě/e, -y,** omezeně i **-o.**

Okolnost, kterou adverbia odvozená od desubstantivních adjektiv vyjadřují, je motivována zprostředkovaným vztahem k substanci. Základové adjektivum tu funguje vlastně jako prostředník, vlastním motivačním základem je příslušné substantivum, od něhož je adjektivum odvozeno, tj. jména osob, zvířat, míst, věcí, rostlin, vlastností, činností, institucí, lidských výtvorů atd. Odvozená příslovce jsou způsobová, vyjadřují nějaký příznak motivovaný vztahem k substanci, a to přirovnání založené na podobnosti v širokém slova smyslu (*podkovovitě* - ve tvaru podkovy), dále znakovou charakteristiku vnější (*vypadá krevnatě* - má hodně krve) a vnitřní (*chová se ctnostně* - je mu vlastní ctnost), prostředek - způsob, jakým se děj realizuje *(elektricky)* a konečně zřetel. Odvozování příslovcí ve významu zřetelovém je téměř paradigmatické, mnohdy se jakoby pomíjí jejich vztah k existujícím adjektivům a příslovce se tvoří vlastně přímo k substantivům, která jsou jejich motivačním základem; jde zejména o výrazy sloužící k charakteristice života člověka a společnosti *(duševně, civilizačně, čtenářsky, průmyslově),* vlastnosti hmoty *(objemově, pozičně, termínově)* atd., tedy o podstatná jména abstraktní. Odvozená adverbia, kterých dnes stále přibývá, mají široké uplatnění zejména ve stylu odborném a publicistickém.

Příslovce odvozená z desubstantivních adjektiv lze třídit podle charakteru substantiv, k nimž mají příslovce zprostředkovaný vztah.

a) Příslovce se vztahem k názvům osob (personifikovaných bytostí) - typ *„chlapecky"*

Jména, ke kterým se příslovce vztahuje, jsou jak obecná, tak vlastní, původu domácího i cizího. Adverbia sem náležející vyjadřují vlastnost, jejíž podstatou je přirovnání na základě podobnosti, charakteristického vnějšího vzhledu (*andělsky krásný* ‚krásný jako anděl') nebo vnitřního rázu, znaku (*choval se chlapecky* ‚jako chlapec, plaše'), který je pro substanci, k níž se příznak vyjádřený adverbiem vztahuje, typický.

aa) Formantem **-y** jsou odvozena četná příslovce z adjektiv na *-sk(ý)/-ck(ý),* např. *advokátsky, čtenářsky, inženýrsky, mistrovsky, občansky, spisovatelsky, černošsky, soudružsky; klukovsky, panensky; mládenecky, dramaturgicky, ko-*

munisticky, politicky, socialisticky; často bývá jejich základem jméno osobní: *leninsky, balzakovsky, goethovsky.*

Zvláštní skupinu tvoří příslovce označující druh jazyka, event. nářečí, např. *běloruský, česky, francouzsky, hanácky, řecky, vlašsky.*

ab) Formantem **-ě/e** jsou konvertována příslovce z adjektiv na *-n(ý),* např. *čarodějně, vítězně, dobrodružně,* zřídka na *-ovit(ý),* např. [F]*maminkovitě, pánovitě, -v(ý),* např. *baletkově, citlivkově* a *-n(í),* např. *osobně, intelektuálně, suverénně.*

b) Adverbia se vztahem k názvům zvířat - typ *„lišácky"*

Příslovce vyjadřují příznak (vlastnost), jehož podstatou je přirovnání k charakteristickému vnějšímu (*kanárkově žlutý* ‚ž. jako kanárek') nebo vnitřnímu znaku, vlastnosti *(lišácky se usmívat)* substance (zvířete), k níž se příznak vyjádřený adverbivem zprostředkovaně vztahuje: jde o příslovce zčásti emocionálně zbarvená, odkazující spíše na negativní vlastnosti a rysy zvířete, k němuž se přirovnává.

Formantem **-y** jsou odvozena příslovce z adjektiv na *-sk(ý)/-ck(ý),* např. *kravsky,* [OE]*svinsky, oslovsky, lišácky,* [C]*vrabčácky, zvířecky,* formantem **-ě/e** nečetná příslovce z adjektiv na *-ov(ý), -ovit(ý), -n(ý), -n(í),* např. *beránkovitě, červovitě, živočišně, bakteriálně.*

c) Příslovce se vztahem k názvům místa (děje) - typ *„vesnicky"*

Tato příslovce vyjadřují nejčastěji příznak na základě přirovnání k způsobu nebo zvyklostem obvyklým v místě pojmenovaném základovým jménem (*chová se vesnicky* - jako na vesnici), dále příznak vyjadřující zřetel k danému místu (*klimaticky vhodný* - se zřetelem ke klimatu), popř. míru (*krajně nevýhodný* - úplně, zcela).

Formantem **-ě/e** jsou konvertována příslovce z adjektiv na *-n(ý), -n(í),* např. *bankovně, pekelně, jevištně, místně, terénně, obecně* (‚vesměs; veřejně'), *povrchně* (‚zběžně'). Formantem **-y** jsou odvozena příslovce z adjektiv na *-sk(ý)/-ck(ý),* např. *městsky, horsky, seversky, vesnicky, kosmicky, československy, rusky, evropsky.*

d) Příslovce se vztahem k názvům času (děje) - typ *„prázdninově"*

Příslovce vyjadřují nejčastěji příznak na základě přirovnání k způsobu, zvyklostem typickým pro dobu, čas pojmenovaný základovým jménem ([F]*lednově* — jako v lednu), dále příznak vyjadřující zřetel k pojmenovávané době *(termínově výhodný),* příznak udávající určitý časový interval *(týdně),* popř. prosté udání času *(posmrtně).*

Formantem **-ě/e** jsou odvozena příslovce z adjektiv na *-n(ý), -ov(ý), -n(í),* např. *konečně, posmrtně; časově, dobově,* [F]*lednově,* [F]*prázdninově, termínově; denně, jarně, měsíčně, nedělně, epochálně, jubilejně* aj. Formantem **-y** se ojedi-

něle odvozují příslovce z adjektiv na *-sk(ý)*, např. *posvícensky, silvestrovsky.*

e) Příslovce se vztahem k názvům věcí, vlastností, dějů, institucí, pojmenování různých oblastí z života společnosti i přírodního dění - typy *„hvězdicovitě", „svědomitě", „časopisecky", „vývojově"*

Jde o velmi produktivní způsob odvozování příslovcí. Adverbia sem náležející jsou velmi četná a frekventovaná. Na základě zprostředkovaného vztahu k základovým substantivům vyjadřují

ea) přirovnání na základě podobnosti vnější (*hvězdicovitě* - ve tvaru hvězdy, *mléčně* - jako mléko) i vnitřní, dané charakterem substance (*pohádkovitě* - podobně jako v pohádce, po způsobu pohádky). - Příslovce sem náležející jsou konvertována vesměs formantem **-ě/e,** např. *kamenně, mléčně, prkenně; banánově, kávově, ledově, medově; houbovitě, hvězdicovitě, srdcovitě, tvarohovitě, pohádkovitě,* ojediněle formantem **-y:** *baladicky, romanticky;*

eb) charakteristiku nebo příznak týkající se kvality *(důvěřivě, svědomitě)* nebo kvantity *(hlasitě),* náchylnost k obsahování či výskytu určité substance *(blátivě),* schopnost k nějaké změně ap. - Příslovce jsou odvozena převážně formantem **-ě/e,** např. *bezhlase, bezvědomě, soudobě; dočasně, charakterně, omluvně, počestně, pokorně, toužebně, instinktivně, maximálně, sentimentálně; bázlivě, pečlivě, starostlivě, blátivě, deštivě, pohyblivě, tvárlivě; bahnitě, horečnatě, kostrbatě, krevnatě, květnatě, lesnatě, vodnatě, článkovitě, drobkovitě, etapovitě, úlomkovitě, bezmyšlenkovitě, jmenovitě, pracovitě, vzdorovitě,* méně formantem **-y,** např. *aromaticky, dialekticky, reumaticky, symbolicky, systematicky;*

ec) prostředek, způsob realizace děje; formantem **-ě** jsou odvozena např. příslovce *knižně, písemně, ústně, televizně, dokumentárně, experimentálně, literárně,* formantem **-y** např. adverbia *časopisecky, letecky, scénicky, telegraficky;*

ed) zřetel (*pravopisně* - se zřetelem k pravopisu); příslovce jsou odvozena především formantem **-ě,** např. *dějepisně, hudebně, dopravně, léčebně, národně, mravně, odborně, obchodně, pravopisně, přírodně, tělesně, zdravotně, životně, kondičně, kulturně, kvalitativně, materiálně, sociálně; čichově, hmatově, charakterově, myšlenkově, povahově, průmyslově, slohově, stylově, vývojově,* méně formantem **-y,** např. *akusticky, botanicky, ideologicky, klimaticky, medicínsky.* U jednotlivých významových rysů dochází k vzájemnému prolínání, danému i užitím příslovce v konkrétním kontextu.

Obsahová adverbia byla konvertována formantem **-o** z adjektiv na *-n(ý),* řidč. *-iv(ý)* a vyjadřují zpravidla údaj týkající se prostředí a jevů přírodních, např. *hlučno, větrno, mrazivo,* dále stavů tělesných, duševních, chování ap., např. *ᶻdušno, smutno, ᵗsvobodno, volno.*

4.1.3.1.2.3 Příslovce odvozená z adjektiv deverbativních

Okolnost, kterou tato adverbia vyjadřují, se opírá o zprostředkovaný vztah k ději, jehož sémantika se odráží ve fundujícím základním adjektivu a přenáší se i na adverbium.

Jde tu např. o vztah k ději pojatému jako účelová vlastnost (*psát oslavně, děkovně* - za účelem oslavení, poděkování), k ději pojatému prostřednictvím vlastnosti jako možnost nebo nemožnost (*mluvit neslyšitelně* - způsobem, aby nebylo možno něco slyšet, *psát čitelně* - tak, že to lze přečíst), jako výsledná vlastnost proběhlého dokonaného děje (*vypadal dospěle, zmokle* - jako když dospěl, zmokl), k ději pojatému jako charakteristický rys průběhu nebo stavu děje vyplývající z činnosti agentu (*chovat se bděle, směle* - způsobem příznačným pro člověka, který je bdělý (bdí), smělý) a konečně o vztah k ději pojatému jako vlastnost pacientu činnosti (*vypadala pěstěně; uštvaně* - jako když se pěstí, je pěstěná; uštvaná). Mezi jednotlivými typy nejsou pevné významové předěly, u některých z nich je možná dvojí interpretace. Všechny uvedené typy deverbativních adverbií obsahují ve větší či menší míře sémantický rys kvality, jakosti. Svědčí o tom i skutečnost, že většinu z nich lze stupňovat a že se vyskytují též v podobě záporné *(nezvykle, nesměle).*

Adverbia jsou konvertována od deverbativních tvrdých adjektiv zakončených na formant *-ý, -l(ý), -n(ý), -t(ý), -v(ý)* a na jejich varianty, slovnědruhovým příznakem a formantem těchto příslovcí je **-ě/e,** omezeně **-o.**

a) Příslovce se vztahem k ději pojatému jako účelová vlastnost - typ *„děkovně"*

Příslovce jsou konvertována z adjektiv na *-n(ý)* formantem **-ě,** např. *branně, děkovně, oslavně, ozdravně, podpůrně, výchovně.*

b) Příslovce se vztahem k ději pojatému jako pasívní možnost nebo nemožnost - typ *„srozumitelně", „nevyčerpatelně"*

ba) K ději pojatému jako možnost (způsobilost, schopnost) realizace děje pojmenovaného základovým slovesem se vztahují adverbia konvertovaná formantem **-ě** z tvrdých adjektiv na *-teln(ý),* např. *čitelně, léčitelně, omluvitelně, slyšitelně, srozumitelně, viditelně,* méně na *-n(ý),* např. *dostupně, přehledně, schůdně, záživně.* Podobně jako u základových adjektiv vznikají u příslovcí dvojice se stejným možnostním významem, např. *proměnitelně - proměnně.*

Formantem **-o** je konvertováno pouze několik příslovcí (zvl. z adjektiv na *-n(ý)*) se vztahem k slovesům vnímání, např. *průslyšno, vidno* (‚viditelně'), *zřejmo, patrno.*

bb) K ději pojatému jako nemožnost (nezpůsobilost, neschopnost) uskutečnění děje pojmenovaného základovým slovesem se vztahují četná příslovce konvertovaná formantem **-ě/e** z adjektiv záporných na *-teln(ý),* např. *nena-*

podobitelně, neodolatelně, nepostradatelně, nevypočitatelně, nezhojitelně, na *-n(ý),* např. *nedozírně, neodkladně, nepřeberně, nezlomně,* zřídka na *-l(ý),* např. *nesrovnale* (‚nesrovnatelně'), [z] *nepronikle.*

c) Příslovce se vztahem k ději pojatému jako výsledná vlastnost - typ *„rozkvetle"*

Příznak vyjadřovaný těmito příslovci je sice výsledkem proběhlého děje, adverbia však ve shodě se základovými tvrdými adjektivy dějový charakter ztrácejí a nabývají významového odstínu kvality, takže je lze i stupňovat *(vybledle - vybledleji).*

Formantem **-ě/e** jsou konvertována četná příslovce z adjektiv na *-l(ý),* např. *provinile, rozkvetle, vybledle, vyhladověle, zjemněle,* na *-n(ý),* např. *nadlehčeně, omráčeně, převráceně, uklizeně, zahanbeně,* méně na *-t(ý),* např. *odkrytě, ohnutě, ubitě,* formantem **-o** několik příslovcí z adjektiv na *-l(ý)* (všechna mají paralelu na *-e*), např. [f] *rozmoklo, vyschlo.*

d) Příslovce se vztahem k charakteristickému rysu průběhu děje nebo náchylnosti k němu - typy *„zajímavě", „trvale"*

Příznak vyjadřovaný těmito příslovci ztrácí rysy dějovosti a označuje buď vlastnost stálou, charakteristickou, takže jde o příslovce jakostní, která se stupňují - jsou konvertována z tvrdých adjektiv na *-l(ý) (trvale), -n(ý)* a *-t(ý),* nebo určitou náklonnost, schopnost k jisté opakované činnosti - příslovce z adjektiv na *-v(ý) (zajímavě).* Jde o produktivní způsob odvozování adverbií.

Na **-ě/e** jsou zakončena příslovce z adjektiv na *-v(ý),* např. *bláznivě,* [f] *mírnivě, mrazivě, voňavě, zvědavě, živě, opovážlivě, plačtivě,* na *-l(ý),* např. *dokonale, nedbale, oduševněle, osaměle, plynule, trvale,* na *-n(ý),* např. *bojovně, čarovně, dobyvačně, laškovně, spisovně, zřetelně,* zřídka na *-t(ý),* např. *náležitě, spojitě, tekutě.* Na **-o** jsou zakončena nečetná adverbia z adjektiv na *-v(ý), -n(ý), -l(ý),* např. *živo, stydno, teskno.*

e) Adverbia se vztahem k ději pojatému jako vlastnost předmětu činnosti vyplývající z probíhajícího děje - typ *„opětovaně"*

Patří sem příslovce konvertovaná formantem **-ě** z adjektiv na *-n(ý),* např. *improvizovaně,* [f] *nenáviděně, opětovaně, předstíraně, zesilovaně,* a též příslovce, jejichž základová adjektiva s významem ‚opatřený něčím' mají motivační vztah nejen k slovesu, ale i k substantivu, např. *článkovaně, pruhovaně, tečkovaně.*

4.1.3.1.2.4 Příslovce z adjektiv sekundárních

Fundující adjektiva jsou kvantitativní nebo kvalitativní slovotvornou modifikací svých základových, převážně tvrdých adjektiv. Většina adverbií konver-

tovaných ze sekundárních adjektiv formanty **-ě/e,** zřídka **-o, -y** je způsobová (*chová se miloučce* - velice mile), ojediněle místní *(blizoučko).*

Adverbia zařazená do této skupiny mají povětšině vedle slovotvorné motivace adjektivem možnou i motivaci adverbiem (*přímoučko* lze vyložit buď z *přímoučký* → *přímoučko* - nebo z *přímo* + *-oučko* - *přímoučko*). Pokud u těchto příslovcí existuje základové adjektivum, motivace adjektivní se považuje za primární (existuje-li pouze fundující příslovce, jsou zařazena do oddílu adverbií deadverbiálních). Toto dělení je ovšem relativní. Možnost vytváření nových adjektiv a adverbií s expresívním zabarvením je stále živá a jejich produktivita veliká - mluvčí si podle okamžité potřeby sám slova odvozuje. Jejich skutečná frekvence je tedy těžko zachytitelná.

Adverbia z adjektiv s významem

a) větší míry vlastnosti - typ *„přehezky"*

Příslovce jsou odvozována od všech slovotvorných typů těchto adjektiv, většina z nich má (ve shodě se základovými adjektivy) určitý rys emocionálnosti. Formantem **-o** se z adjektiv modifikovaných předponou *pře-* odvozují přísl. způsobu *předraho, -veselo* a přísl. místa *přehluboko, -vysoko,* formantem **-ě** z adj. modifikovaných cizími předponami *ab-, e-* např. přísl. způsobu *abnormálně, enormně.* Z adjektiv na *-k(ý)* jsou konvertována nečetná příslovce, převážně způsobu a míry, formantem **-y,** např. [f]*přehezky, hrozitánsky, širokánsky.*

b) menší míry vlastnosti - typy *„bělavě", „pologramotně"*

Patří sem především příslovce způsobu odvozená formantem **-ě/e** z adjektiv na *-k(ý)* a *-v(ý),* např. *chudičce, slaboulince, růžovoučce, skromňounce, bělavě, modravě, lenivě,* z adjektiv s předponami *polo-,* např. *pologramotně, -pravdivě,* z prefixálně-sufixálních adjektiv jako *posvátně, zdlouhavě* a ze záporných (tvrdých i měkkých) adjektiv, popírajících vlastnost vyjádřenou základovým adjektivem nebo označujících popření míry těchto vlastností, např. *nejistě, -obvykle, -velice, -klidně, -kulturně;* lze sem přiřadit i příslovce odvozená formantem **-o,** např. [e]*hezounko,* [e]*lehoučko,* [e]*kratičko,* [e]*malilinko,* dále *poloprázdno* a skupinu adverbií ze záporných adjektiv, např. *nelehko, -přímo, -volno,* a odvozená formantem **-y** ze záporných adjektiv na *-k(ý),* např. *nehezky, -ženský, -socialisticky; apoliticky.*

c) jiné modifikace vlastnosti - typ *„předminule"*

Základem jsou předponová adjektiva tvrdá (na *-l(ý), -n(ý), -k(ý)*) i měkká, s předponami původu domácího i cizího. Formantem **-ě/e** jsou konvertována příslovce *nadpřirozeně, proticírkevně, předminule, antisociálně, intravenózně,*

postpozitivně; formantem **-y** příslovce jako *meziministersky, mimosvětsky, nadzemsky, protiumělecky; antidynasticky.*

4.1.3.1.2.5 Příslovce z adjektiv odvozených

a) ze zájmen: Vzniklo tak několik příslovcí způsobu majících formant **-ě/e,** např. °*nanicovatě,* ⁽°⁾*onace* ‚slušně', *povšechně* a přísl. času *(ne)přítomně;*

b) z číslovek: Z adjektiv s významem násobenosti se tvoří příslovce míry formantem **-ě/e,** např. *dvojatě, trojitě; obojace,* a formantem **-o:** *dvojako,* z adjektiv s významem podílnosti příslovce *podvojně,* ᶠ*potrojně.* — Různorodá adjektiva s číslovkovým základem jsou základem dalších příslovcí způsobu, jako *prvotně, (ne)obojetně; jedině, jedinečně* aj.;

c) z příslovcí: Z deadverbiálních adjektiv je odvozeno několik příslovcí formantem **-ě/e,** a to způsobu: *bezděčně, obdélně, opětně, pospolně, zpětně; (pro)zatímně;* ᵏ*pospolitě, opravdově; explicitně, ojediněle;* času: *občasně, pozdně;* míry: *přílišně;*

d) z citoslovcí: Jde o různé lidové obměny příslovce *sakra* s významem ‚velmi, náramně, hrozně' (ve významu zaklení „zpropadeně"), např.: *sakramensky, kakraholtsky, safraportsky* aj.

4.1.3.1.2.6 Příslovce z adjektiv složených

V souhlase se současným rozšiřováním některých typů složených přídavných jmen roste i množství příslovcí z těchto adjektiv odvozených. Jde vesměs o příslovce způsobu, popř. zřetele; je to produktivní způsob vzniku adverbií.

a) Příslovce ze složených adjektiv koordinačních – typy *„černobíle", „československy"*

Z adjektiv kvalitativních, převážně tvrdých, jejichž spojovacím vokálem je *-o-,* řidčeji *-e-,* jsou formantem **-ě/e** konvertována např. příslovce *černobíle, červenomodře, sladkokysele,* ᵏᵉ*hrůzokrásně,* formantem **-y** příslovce *československy, marxisticko-leninsky, srbochorvatsky, stranickopolitický.*

b) Příslovce ze složených adjektiv determinačních, určovacích

ba) modifikačních – typy *„tmavočerveně", „sněhobíle"*

Základová adjektiva jsou převážně tvrdá, nekoncový člen kompozita blíže určuje člen koncový udáním kvality, zřetele nebo jiných příznaků přímo nebo na základě přirovnání. Příslovce se odvozují formantem **-ě/e,** např. *barvoslepě,* ᵏ*čarokrásně,* ᵉ*čistočistě,* ᵇ*hvězdojasně,* ᵉ*sáhodlouze, samovolně,* ᵏ*skálopevně, tmavomodře, vodorovně,* ˈ*zvukotěsně.*

bb) mutačních - typy *„ᶠpravdomluvně", „vysokoškolsky"*

Základová vztahová adjektiva jsou tvrdá i měkká, odvozená ze syntagmat nevětných *(vysoká škola)* i větných *(mluvit pravdu)*. Formantem **-ě/e** jsou od nich konvertována četná příslovce, např. *chudokrevně, novověce, občansko-právně, vlastnoručně, vnitrostátně; jednosměrně, trojbarevně, čtyřnásobně, čtr-náctidenně, prvotřídně, mnohomluvně, všesvětově, svérázně; blahodárně, čino-rodě, divotvorně, dobročinně, ᶠpravdomluvně, světoběžně, vodotěsně, zlomysl-ně, ᶠživotodárně; mnohonásobně, dalekosáhle, stejnorodě, samočinně.* - For-mantem **-y** jsou odvozena např. příslovce *dolnolužicky, jihočesky, národohos-podářsky, vysokoškolsky.*

c) Příslovce z adjektiv vzniklých spřažením - typ *„obdivuhodně"*

Základová adjektiva jsou tvrdá, vzniklá pouhým spřažením, srůstem členů základového syntagmatu. Formantem **-ě/e** jsou od nich např. odvozena pří-slovce *bojechtivě, bleskurychle, cílevědomě, krvelačně, láskyplně, obdivuhod-ně, ohnivzdorně, pravděpodobně, svobodymilovně, všudypřítomně.*

4.1.3.2 Příslovce ze základů číselných - typ *„mnohdy"*

Kategorie (zpětně) transpoziční se uplatňují při sufixálním odvozování pří-slovcí násobených, ojediněle při způsobu konverzním. Jde tu o transpozici kvantitativního příznaku substance v okolnost, např. *trojí šití → trojmo ušít.*

Základem pro odvozování denumerálních adverbií jsou číslovky určité a neurčité, z určitých řadové *(druhdy)* a druhové *(trojmo)*.

4.1.3.2.1 Odvozování příponové (sufixace)

4.1.3.2.1.1 Příslovce násobná - typ *„dvojmo"*

Přípona **-m(o)** dodává adverbiím význam násobenosti a způsobu děje: *dvoj-mo, trojmo, ᶠobojmo.*

4.1.3.2.1.2 Příslovce času - typ *„mnohdy"*

Jsou odvozována příponami **-d(y)** a **-krát,** např. *mnohdy, ᶠdruhdy* („časem, kdysi"), *jedenkrát* („někdy").

4.1.3.2.2 Odvozování bezpříponové (konverze)

Je doloženo jen příslovcem *prvně* („poprvé").

4.1.3.3 Příslovce ze základů slovesných – typy *„předklonmo"*, *„mlčky"*

U příslovcí deverbativních jde (stejně jako u příslovcí deadjektivních) o transpozici sestupnou, tedy o transpozici příznaku substance (v tomto případě děje) v příznak příznaku, v okolnostní určení. Základem bývají zpravidla dva souběžně probíhající děje, z nichž jeden je odsunut do pozadí, a to tím, že je transponován v příznak druhého, např. *Jan píše a mlčí → Jan mlčky píše; chlapec běžel a (přitom) hopkal → chlapec běžel hopkem.* Deverbativní adverbia tedy vyjadřují okolnost, jež je ve větě průvodním dějem. Mají tudíž blízko k přechodníkům (v některých případech jsou jeho ustrnutím s eventuální modifikací, např. *Anna se plačky přiznala = Anna se plačíc přiznala*). Vesměs jsou to příslovce způsobová, většina jich je stylisticky omezená a s výjimkou přípony *-mo* jde o odvozování neproduktivní.

a) Příponou **-m(o)** jsou odvozena adverbia z primárního kmene sloves (nejčastěji 4. třídy) dokonavých i nedokonavých, např. *přednož- + -mo → přednožmo*, popř. z podstatných jmen dějových. U těchto příslovcí považujeme za paralelní i motivaci substantivem, tedy nejen *předklon-í + -mo → předklonmo*, ale i *předklon + -mo → předklonmo*; proto se o nich zmiňujeme u příslovcí desubstantivních.

Příslovce označují způsob tělesné polohy nebo pohybu (patří sem i tělovýchovné a sportovní termíny), uskutečňování děje, chování ap., např. [e]*křižmo*, [f]*ležmo*, [k]*plavmo*, [r]*potulmo*, [t]*přednožmo*, [v]*vznesmo*, [l]*zapažmo*; paralelně substantivy jsou např. motivována [t]*předklonmo*, *rozkročmo*.

b) Příponou **-k(y)** a jejími obměnami **(-čk(y), -ačk(y))** se odvozují příslovce z primárního kmene slovesného, tvoří se též ze záporných sloves. Většinou mají ráz lidový nebo nářeční. Vyjadřují lidské chování, způsob pohybu ap., např. *mlčky*, *nevolky* (‚nedobrovolně'), *plačky*, [n]*(v)stojačky*.

c) Příponami **-í(m), -ě** vznikla dvě příslovce a jejich stylově omezené prefixální obměny od přít. kmene sloves *krást* a [zk]*manouti se* (‚napadat, hýbat se'). Označují lidské chování: *kradí* (‚potají'), [f]*kradím*, [r]*pokradí* aj., *maně*, *maní*, [r]*maním* (‚náhodně') aj.

4.1.3.4 Příslovce ze základů citoslovečných – typy *„dupky"*, *„hupem"*

Jejich základem jsou citoslovce vyjadřující nějaký pohyb. Jde tu o transpozici citoslovcí vnějšího dějového charakteru v adverbia vyjadřující bližší okolnost děje. Z toho plyne i zvláštnost těchto příslovcí, totiž schopnost plnit ve větném užití funkci plnovýznamových sloves, např. *Vrabec hupky dolů.* Jde vesměs o příslovce expresivní, stylově omezená a neproduktivní.

Příponou **-k(y)** vznikla příslovce vyjadřující způsob tělesného pohybu, např. *cupky*, *dupky*, [n]*hopky*, *hupky*. – Příponou **-(k)em** (původně koncovka Isg

substantiv) vznikla příslovce vyznačující způsob tělesného pohybu nebo jeho rychlost, např. *hupem, °hopem, °hopkem, °hupkem* (‚rychle').

4.2 ODVOZOVÁNÍ PŘÍSLOVCÍ PŘEDPONAMI A SMÍŠENÝM ZPŮSOBEM

4.2.1 Kategorie mutační

4.2.1.1 Příslovce ze základů substantivních - typ „*sounož*"

Patří sem pouze několi příslovcí utvořených prefixálně-konverzním způsobem ze substantivních kmenů *ruč-, nož- paž-*, vyjadřujících způsob tělesného pohybu.

a) Formantem **sou-** + **-Ø** jsou odvozena příslovce *ˡsounož, ˡsoupaž, ˡsouruč* (lze je interpretovat též desufixací příslovcí *sounožmo, soupažmo*). - Obdobně (popř. jako kompozici spojenou s konverzí) lze vykládat i tělovýchovné termíny s první částí *jedno-, levo-, pravo- (-nož, -ruč), obou-/oboj- (-nož, -paž, -ruč), střídmo- (-nož, -paž).*

b) Formantem **od-** + **-Ø/a** jsou odvozena z předložkových substantivních spojení *(před vánoci, před večerejškem)* přísl. času *odpředvánoc, odpředvečerejška.*

4.2.1.2 Příslovce ze základů zájmenných - typ „*odkud*"

Prefixálně-sufixální způsob se uplatnil při odvozování několika příslovcí z původních zájmenných kořenů **kъ, *tъ, *ьjьsь, *onъ, *sь* a zájmenného adjektiva *jiný.*

K příslovcím místa náležejí adverbia odvozená formanty **od-** + **-ud/-ad (-avad),** např. *odkud, odtud, odsud, odjinud, odevšad,* **z-** + **-ud/-ad,** např. *ᶻevšad, ᵏzjinud, ᵇzkad, ᶻⁿztamtad.* — Přísl. času byla odvozena formanty **do-** + **-ud/-ad (-avad),** např. *dokud, dotad, dosud, dosavad,* přísl. místa i času formanty **po-** + **-ud/-avad,** např. *pokud, potud, posud, ˡposavad, ˡpotavad.*

4.2.2 Kategorie modifikační

4.2.2.1 Příslovce ze základů číselných - typ „*pramálo*"

Modifikační kategorie se uplatňuje při tvoření denumerálních adverbií velmi omezeně. Základové číslovky jsou obohacovány znakem míry, provázeným povětšině i určitým stupněm expresívnosti.

Patří sem několik adverbií odvozených předponami z číslovek určitých, neurčitých i násobených, která vyjadřují prostřednictvím prefixální modifikace a) větší míru děje nebo vlastnosti, a to předponami **pra-**, např. *pramálo,* [e]*prajedno* (‚úplně jedno'), **pře-**, např. [r]*přemálo, -mnoho,* nebo b) menší míru příznaku, a to předponou **ne-**, např. *nemálo, -méně* (‚dosti'), *-mnoho.*

4.2.2.2 Příslovce ze základů adverbiálních

Patří sem příslovce odvozená z adverbiálních základů produktivní prefixací a způsobem prefixálně-konverzním, ojediněle prefixálně-sufixálním. Modifikována jsou příslovce místa, času, způsobu a míry. Jednotlivé formanty přidávají základovým příslovcím doplňující znak vyjadřující různé stupně intenzity příznaku nebo jeho specifikaci. Zvláštním vyjádřením intenzity příznaku je stupňování příslovcí.

4.2.2.2.1 Typ intenzifikační

4.2.2.2.1.1 Odvozování předponami

a) Příslovce s významem větší míry příznaku - typ *„přečasto"*

Při této modifikaci se uplatňují předpony **pra-** (‚vůbec, úplně, velmi'), např. adv. času *pradávno,* [e]*-nikdy,* adv. způsobu: [fc]*prajinak,* **pře-** (‚velmi, hodně'), např. adv. času: *přečasto, -dlouho,* místa: *předaleko,* adv. způsobu a míry: *přenáhle,* [k]*-velmi,* **vele-** (‚velmi'), např. adv. způsobu: [r]*velevhod.*

b) Příslovce s významem opaku míry příznaku nebo menší míry příznaku - typy *„nedávno", „málokde"*

Patří sem vlastně všechna záporná příslovce vzniklá prefigováním základního adverbia předponou **ne-**, např. adv. způsobu a míry: *nedost(i), -zcela, -jinak,* adv. času: *nedávno,* adv. místa: *nedaleko,* adv. modální: [o]*nejináč* (‚ovšem'), *nelze, -třeba,* a předponou **ni-**, např. adv. místa: *nikde, -kudy, -kam,* přísl. času: *nikdy,* přísl. způsobu: *nijak, -kterak* a dále příslovce s formanty **málo-**, např. adv. místa: *málokde, -kam,* adv. času: *málokdy,* **po-** (‚poněkud, trochu'), např. adv. způsobu a míry: [r]*posmutně, pozvolna,* [k]*poznovu,* adv. místa: *poblíž(e), po(v)zdáli,* **polo-** (‚napůl, trochu'), např. adv. způsobu: [r]*polonahlas, -sedě, -plačky, -šeptmo.*

4.2.2.2.1.2 Odvozování předponami i příponami - stupňování příslovcí

Zvláštním případem intenzifikační modifikace je stupňování příslovcí, které je - stejně jako stupňování adjektiv - na pomezí mezi vlastním tvořením slov a tvaro-

slovím. Stupňují se adverbia vyjadřující kvalitu (nebo míru) vlastnosti, u níž lze označit kvantitu - první, druhý nebo třetí stupeň vyšší nebo nižší míry dané vlastnosti. Jednotlivé stupně se vyjadřují specifikovanými afixy: 2. stupeň pomocí přípon **-ěji/eji,** řídčeji **-e/Ø** (neproduktivní): *krásně - krásněji, úspěšně - úspěšněji, laskavě - laskavěji, květnatě - květnatěji, sklesle - sklesleji, snadno - snáze, vysoko - výše).* 3. stupeň předponou **nej-** od 2. stupně: *nejkrásněji, nejsnáze.*

a) Formy 2. stupně na **-e/Ø** jsou v současné češtině již velmi omezené, neboť tato stará kategorie byla vývojově rozrušena, a jsou nahrazovány výraznějšími formami na **-ě/eji** *(snáze - snadněji, šíře - šířeji).* Zatímco formy na *-ě/eji* zpravidla zachovávají svůj sémantický vztah k 1. stupni, formy na *-e/Ø* často získávají ještě významy další, např. komparativ *dále)* může rozvíjet též časový význam *(zpívá dále),* komparativ *blíže)* též kvantitativní příznak (*blíže,* tj. podrobněji určit).

b) Absolutní míru vlastnosti lze v češtině vyjádřit i dalšími slovotvornými prostředky, a to jak příponami, např. **-ounce** *(sladounce),* tak i předponami, (srov. 4.2.2.2.1.1), např. **pře-** *(překrásně),* **vele-** *(veledobře)* ap. Tímto způsobem se udává menší nebo větší míra obsahu základního pojmu nejen u příslovcí jakosti, ale i okolnosti *(pradávno, přečasto, velevhod).*

Pozn.: Kromě derivačního, tj. syntetického stupňování existuje v češtině i stupňování analytické, tj. lexikální, pomocí slov *více, nejvíce, méně, nejméně (přátelsky), velice (bídně), nadmíru, velmi (příjemně),* též i opakováním *(rychle, rychle)* a dalšími prostředky.

c) U adverbií, jejichž druhý (a tedy i třetí) stupeň je tvořen od jiného slovního základu než stupeň první, se též setkáváme se zajímavou modifikací prefixem **na-** *(dlouho - déle - nejdéle - nanejdéle).* Je jím modifikováno několik tvarů 3. stupně adverbií. Prefix *na-,* který s sebou nese jistý odstín emocionálnosti, takže adverbia jsou charakteristická pro hovorový jazyk, ještě více podtrhuje, zdůrazňuje nejvyšší stupeň, krajní míru základového adverbia, např. adv. času: [h]*nanejdéle* (‚nejpozději'), adv. způsobu [h]*nanejvýše* (‚v nejlepším případě), adv. míry [h]*nanejméně* (‚aspoň'), [h]*nanejvíce* (‚v největším počtu, míře').

4.2.2.2.2 Typ specifikační

Jednotlivé modifikující formanty přidávají základovým příslovcím místa, času nebo způsobu různé doplňující příznaky, např. adverbiím místa příznak směrový *(ven → naven, leckde → odleckud),* adv. času obohacují bližším určením časového úseku, východiska nebo cíle *(kdy → odkdy),* adv. způsobu opakovaně vytýkají už přítomný znak *(spolu → pospolu).* Od původu jde tu většinou o přehodnocení předložkových výrazů: *najindy, přespříč* (na rozdíl od předpony *pře-*).

4.2.2.2.2.1 Odvozování předponami - typy *„podnes", „zadobře"*

Uplatňují se při něm formanty **na-**, např. adv. místa: *nablízko, -příč,* [f]*-ven,* adv. času: [o]*nahned, -jindy,* [f]*-potom, -vždy,* adv. způsobu a míry: *nadarmo, nastokrát, -tisíckrát(e),* **po-**, adv. času: *podnes, -jednou, -obakrát,* adv. způsobu: *pospolu,* [f]*pokradmo,* **do-**, např. adv. času: *dokdy, -posud,* **pro-**, např. adv. času: *provždy, -zatím,* **přes-**, např. adv. místa: *přespříč,* **v(e)-**, např. adv. místa: *vevnitř,* adv. způsobu: *vkleče, vsedě,* adv. času: [pk]*vposled,* **od-**, např. adv. místa: *odshora, -zdola,* adv. času: *odkdy, odevždy,* **z(e)-**, např. adv. místa: [f]*zevzdáli* (‚zdaleka'), [f]*zpovzdáli, zevnitř,* **za-**, např. adv. času: *zavčas,* adv. způsobu: *zadobře, -darmo,* **ob-**, např. adv. způsobu: *obzvláště(ě),* **před-**, např. adv. času: *předloni.*

Zájmenná příslovce místa *kde, kudy, kam,* času *kdy* a způsobu *jak* jsou modifikována předponami **lec-/leda-, ně-** a **všeli-**, které jim dodávají význam neurčitosti, např. *leckde, ledakde, někde, všelikde.*

4.2.2.2.2.2 Odvozování předponově-konverzní - typ *„zdaleka"*

a) Modifikující formatny typu **z-** + **-a, po-** + **-u** jsou původně spojením předložky se substantivní pádovou koncovkou na předložku vázanou; byly přehodnoceny v prostředky derivační. Jde o formanty **z-** + **-a/-u,** např. adv. místa: [b]*z(ne)daleka,* adv. času: [b]*zpodvečera,* adv. způsobu: *zdarma, z(po)nenáhla,* **po-** + **-u/-y/-í,** např. adv. místa: *poblízku,* adv. času: *pozítří,* adv. způsobu: *pozpátku/-y, ponenáhlu,* **do-** + **-y,** např. adv. způsobu: *doopravdy,* **na-** + **-y/-ě/-u,** např. adv. místa: *nazpátky, nablízku,* adv. způsobu: *nasnadě* (‚pohotově'), **před-** + **-em,** např. adv. času: *předvečerem,* **od-** + **-Ø,** např. adv. místa: *od(ně)kud, odleckud.*

4.2.2.2.2.3 Odvozování předponově-příponové je doloženo formanty **na-/z-** + **-čí,** kterými byla odvozena (ze základů *ven* a *dále)* adv. místa - typ *„zvenčí",* [f]*navenčí,* [f]*zdálečí,* [f]*zpovzdálečí.*

C. TVOŘENÍ SLOV SKLÁDÁNÍM

0. OBECNÁ CHARAKTERISTIKA

0.0 Skládání slov (kompozice) patří vedle odvozování k základním způsobům tvoření (a reprodukce) slovotvorně motivovaných slov. Proti odvozování je to ovšem slovotvorný způsob v češtině omezený nejen svou častostí, popř. produktivitou, ale zprav. i příslušností k určitým stylovým vrstvám lexika. Je charakteristický především pro vyjadřování odborné (pro odborný styl vědecký a popularizační), částečně i pro publicistiku. Složená slova kondenzovaností své formy i obsahu (proti slovním spojením víceslovným, sdruženým pojmenováním) a explicitností svého výrazu (ve srovnání se slovy odvozenými) představují pro uvedené styly výhodné pojmenovací jednotky, sloužící dobře svému účelu: Víceslovné pojmenování sice s relativně větší přesností vystihuje pojem v jeho základních i diferencujících znacích, ale ve srovnání se slovem složeným je v kontextu méně operativní (stává se nesnadno východiskem odvozování) a méně ekonomické (snižuje stručnost, a tím i přehlednost dané výpovědi).

Další stylovou vrstvou využívající pojmenovacích vlastností složených slov je lexikální vrstva stylu uměleckého, zejm. básnického, v níž nově tvořená (anebo ve zvýšené míře využitá, reprodukovaná) složená pojmenování zvýrazňují expresívnost a jedinečnost uměleckého textu, jeho aktualizační stránku (určitá literární období vidí např. v užívání složených slov prostředek zvyšující poetičnost vyjadřování). Proti tomu hovorový styl – s výjimkou profesionální mluvy – užívá složených slov v menší míře, především v citacích z jiných stylů.

V zásadě nepovažujeme složená slova za prostředky „méně ústrojné" (četná z nich jsou ovšem původem tzv. kalky, resp. vznikla napodobením slovotvorných modelů užívaných v cizích jazycích, zvl. v němčině, řečtině a latině). Převážná většina složených výrazů náleží k neutrální, běžné slovní zásobě spisovné češtiny (zejm. složená přídavná jména, číslovky a zájmena).

0.1 Složená slova se v českém jazyce klasifikují podle těchto hledisek (uspořádaných v hierarchickém pořadí):

0.1.1 Slovní druh složených slov; skládáním se vytvářejí především podstatná a přídavná jména (s příslovci), číslovky, zřídka slovesa a citoslovce. Složená zájmena reprezentují starší stav tvoření kompozit, nová se netvoří.

0.1.2 Slovotvorný způsob skládání; rozeznáváme tři způsoby:

a) čistou (vlastní) kompozici; b) komplexní, smíšený způsob kompozičně-derivační; c) spřahování (juxtapozici).

0.1.3 Onomaziologická povaha vztahu mezi členy složeniny (nebo spřežky); z hlediska pojmenovacího může být vztah členů:

a) nezávislý, souřadný; členy kompozita jsou k sobě přiřazovány, mají v tomto vztahu rovnocennou hodnotu syntaktickou a sémanticky stejnou platnost (nikoli ovšem gramaticky, neboť pouze zadní člen je nositelem celkové morfologické charakteristiky složeného slova). Takovýto vztah nazýváme přiřazování (koordinace), složená slova takto tvořená koordinativa. Dělí se na koordinativa slučovací (podstatou vztahu mezi jejich členy je prosté slučování, tj. přiřazování jedné sémantické kvality ke druhé) a reciproční (vztah mezi členy takového kompozita vyjadřuje vzájemnost, oboustrannost, reciprocitu);

b) závislý, podřadný. U těchto kompozit jeden člen určuje (determinuje) druhý, který je mu nadřazen, kdežto druhý člen je sémanticky i syntakticky podřízen. Tento vztah označujeme jako určování (determinaci), složená slova tohoto druhu jako determinativa.

0.1.4 U determinativ pořadí určujícího a určovaného členu v jejich slovotvorné struktuře. Ve funkci určujícího členu (determinantu) se zpravidla uplatňuje člen přední (první), může tomu však být i naopak (zvláště u kompozit s prvním členem verbálním).

0.1.5 Příslušnost složeného slova k typu onomaziologické kategorie. Skládáním dvou nebo více slovních základů v jedno slovo se tvoří (nebo se reprodukuje) pojmenování s novým sémantickým obsahem. Tento obsah není

pouhým souhrnem (sumou, součtem) sémantických obsahů fundujících slov kompozita, nýbrž

a) buď sémantický obsah jednoho členu je rozvíjen, blíže určován, specifikován, modifikován obsahem členu druhého, dochází tedy k obměně (modifikaci) určovaného sémantického obsahu. Složeniny s takovýmto obsahem se nazývají modifikační (tradičně též vnitřní, ezocentra): *černá zem* → *černozem;*

b) nebo spojením sémantických obsahů komponentů vzniká obsah nové sémantické kvality ve smyslu přesahu proti obsahům jednotlivých členů kompozita. Určovaný člen není v pravém smyslu onomaziologickou bází, nýbrž pouze vyjadřuje základ onomaziologického motivu (zprav. určitou vlastnost nebo charakteristický rys nějakého objektu, podle něhož pak tento objekt tak pojmenováváme). U složenin tohoto typu tedy dochází ke změně (mutaci) výsledného obsahu proti souhrnům obsahů jednotlivých komponentů. Vytvářejí se tak složeniny mutační (nebo tzv. vnější, exocentra): *nízký kmen* → ‚druh stromu s nízkým kmenem' = *nízkokmen.* Determinativa mohou tedy být svou povahou modifikačními, řídčeji i mutačními kompozity (ta jsou někdy interpretována i jako metonymický posun kompozit kategorie modifikační: *nízký kmen* → *nízkokmen,* odtud i metonymické pojmenování druhu stromu s takovým kmenem);

c) třetí skupinu představují koordinativa jako zvláštní onomaziologická kategorie. Při koordinaci jde o to, že dva nebo více pojmů téže věcné kategorie vytvářejí spolu vyšší obsahovou jednotu, která vznikla splynutím (amalgamací) významů jednotlivých komponentů se sémantickými prvky vyznačujícími vztah slučování nebo reciprocity, průniku i korespondence, tedy s prvky vlastními pouze koordinačním kompozitům. Proto lze v tomto smyslu hovořit o koordinativech jako o onomaziologické kategorii integrační.

0.1.6 Slovní druh fundujícího slova předního (prvního) členu. Toto hledisko umožňuje vyčlenit v rámci slovotvorných kategorií jednotlivé slovotvorné typy kompozit.

0.1.7 Původ fundujících slov členů kompozita, tj. zda slovní základy jsou svým původem slova domácí nebo přejatá. Toto poněkud vágní hledisko (jeho vágnost záleží v nemožnosti stanovit ostrou hranici mezi zdomácnělostí a cizostí přejatých slov) slouží při vymezení tzv. hybridních složenin, tj. takových složených slov, v nichž se jako komponenty spojily v jeden celek slovní základy slova domácího a cizího (zvláště pak internacionálního latinsko-řeckého původu).

0.1.8 Lexikálně sémantický obsah složeniny, vyplývající ze shod a odlišností jejího strukturního (slovotvorného) významu s jejím významem lexikalizovaným (lexikálním, slovníkovým).

0.1.9 U čistých kompozit neodvozenost či odvozenost jejich zadních členů; u odvozených zadních členů pak slovní druh jejich odvozovacího základu.

1. SLOŽENÁ PODSTATNÁ JMÉNA

1.1 ČISTÁ (VLASTNÍ) KOMPOZICE

1.1.1 Determinace

1.1.1.1 Modifikační determinativa

Onomaziologickou podstatou této kategorie složených slov je, že přední (první) člen složeniny určuje, specifikuje, modifikuje druh objektu, jevu, děje nebo stavu označovaného členem zadním (druhým). Zadní členy těchto kompozit svou formou, včetně gramatické charakteristiky, a obsahem odpovídají svým fundujícím substantivům, tj. mohou existovat i jako samostatná slova. Přední členy se s nimi spojují pomocí spojovacích elementů (spojovacích submorfů, konektů), a to **-o-** *(čern-o-zem, jazyk-o-věda, prv-o-výroba, sam-o-obsluha)*, řidčeji **-i-** *(vlast-i-věda, svít-i-plyn)*, zřídka **-e-** *(moř-e-plavba, vš-e-lék)*, resp. **-é-** *(sv-é-pomoc)*, a **-Ø-** *(stroj-Ø-mistr)*. Specifické je tvoření složených slov s prvním členem číslovkovým. Spojovací submorf patří svým původem k prvnímu členu, který je v zásadě také odpovědný za jeho hláskovou podobu.

Podle slovnědruhové povahy svého předního (prvního) členu se dělí modifikační determinativa (modifikativa) na tyto slovotvorné typy:

1.1.1.1.1 s předním členem adjektivním – typ *„černozem"*, *„malorolník"*, *„novostavba"*

Jejich slovotvornou strukturu lze interpretovat podle toho, zda zadní člen těchto kompozit je odvozené nebo neodvozené slovo, na tři podtypy:

a) adjektivum + neodvozené substantivum. Tento podtyp odpovídá syntaktickému vzorci adjektivum ve funkci shodného přívlastku + substantivum: *černá zem → černozem*. Od fundujícího syntagmatu se však séman-

ticky liší v tom, že je schopen postihnout komplex vnějších i vnitřních kvalit pojmenovávaného objektu (např. ve spojení *malé město* je objekt *město* popsán v podstatě jedním znakem, tj. svou velikostí, kdežto složený výraz *malo-město* postihuje řadu znaků tohoto objektu: nejen jeho velikost, popř. počet obyvatel, ale i životní styl atd.). Přední člen modifikačních determinativ tedy určuje druh determinátu v jeho komplexnosti a takto vzniklé složené slovo vyjadřuje jiný pojem než původní syntagma Adj + S;

b) adjektivum + desubstantivní substantivum. Adjektivní přední člen je zde buď v postavení přívlastku shodného *(malý + rolník → malorolník)*, možná je i jeho interpretace jako přívlastku neshodného *(malorolník ← ‚rolník v malém')*;

c) adjektivum + deverbativní substantivum. Adjektivum odpovídá přívlastku shodnému *(nová stavba → novostavba)*, resp. neshodnému *(velkoprodejna ← ‚prodejna ve velkém')*.

Pozn. Někdy bývá podtyp b) a c) vykládán i jako typ tvořený komplexním způsobem kompozičně-derivačním: *malá role → mal-o rol-+ -ník* ‚kdo má malou roli'; *velký prodej → velk-o-prodej + -na* ‚místo, kde se prodává ve velkém'.

Kompozita podtypu a) a c) patří k velmi produktivním, podtyp b) je středně produktivní. Nejčastějšími a dnes nejproduktivnějšími prvními členy jsou *malo-/velko-, mlado-, novo-/staro-* a *rychlo-*, ostatní představují buď starší tvoření (*[1]černo-zem, [k]zlo-syn*), anebo jsou méně časté. Těmito modifikativy se pojmenovávají osoby: a) *novomanžel;* b) *malorolník, [f]starodůchodce;* c) *velkospotřebitel;* rostliny: a) *[1]černobýl, [1]sladkovišeň, [1]suchopýr;* b) *kosodřevina,* věcné objekty: a) *[1]černozem, plnovous, [1]rychlodráha, stejnokroj, velkofilm;* b) *[1]kosočtverec;* c) *novostavba;* místa: a) *maloměsto;* c) *rychločistírna;* jevy, časové etapy, politické, kulturní aj. směry apod.: a) *pravomoc, rovnováha, [kl]šerosvit, dávnověk, [1]starověk; [1]novogotika;* způsob činnosti nebo jednání: c) *krutovláda, [1]rychlotavba, [1]svatokrádež, velkochov;* výsledek činnosti nebo jednání: a) *zlozvyk;* c) *drobnomalba, prostocvik.*

Pozn. S členem *novo-* konkuruje první člen řeckého původu *neo-: [1]neokolonialismus, -fašismus,* homonymní *novo-* přejaté z latiny: *[1]novodur, -plast.*

K modifikačním determinativům s adjektivním prvním členem se řadí i tzv. hybridní složeniny dvojího typu: a) s prvními členy řeckého původu, odpovídajícími svou strukturou českým adjektivům: *izo-* (z *isos* ‚stejný': *[1]izočára, [1]-plocha*), makro- (z *makros* ‚velký': *[1]makročlánek, [1]-soustava*), *mikro-* (z *mikros* ‚malý': *mikrojesle, [1]-váhy*) a *mono-* (z *monos* ‚jediný', resp. ‚jeden': *monočlánek, -deska*); b) s předními členy, jež se utvořily krácením původního fundujícího internacionálního složeného slova na jeho první člen, který pak v hybridním kompozitu supluje význam celého složeného adjektivního základu: *auto-* (ve významu ‚automobilový' v složeninách *autodoprava, -součástka, -škola* aj.; rozl. od *auto-* ‚samo-'), *elektro-* (‚elektrotechnický', popř. ‚elektrický': *elektro-*

průmysl, -spotřebič, -vařič), *foto-* (‚fotografický': *fotodeska, -kroužek, -přístroj;* ‚fotoelektrický': *fotobuňka, -článek*), *gramo-* (‚gramofonový': *gramodeska, -jehla*), *moto-* (‚motocyklový', resp. ‚motorový': *motokolo, -plášť*), *radio-* (‚radiotechnický', resp. ‚rádiový': *radiočeta, -přijímač, -stanice*), *stereo-* (‚stereofonní': *stereopřijímač, -vysílání*), *termo-* (‚termoelektrický': *termočlánek*) aj. S 1. členy podtypu a) jsou někdy 1. členy podtypu b) homonymní: např. *mikro-* (‚malý', ale též ‚mikroskopický': *mikrosvět*).

Doménou modifikačních determinativ s adjektivním prvním členem je především odborné vyjadřování: srov. termíny jako *mladočech, sladkovišeň, suchohřib; černozem, kosočtverec, velkofarma; izočára, makrosoustava, monočlánek.* Část těchto kompozit se řadí k prostředkům profesionální mluvy, popř. slangu (týká se to zejm. hybridních kompozit: např. *makrovýbrus; gramodeska, stereovysílání*). Častá jsou i v publicistickém stylu, jednak přenesena z odborné vrstvy, jednak vlastní provenience: *mikropovídka, -rozhovor.* Málo se mezi nimi vyskytují výrazy expresívní (např. žertovné *tlustopis*) a knižní, užívané zejm. v básnických textech: [b]*modrojas,* [řk]*sladkobol,* [k]*temnosvit.*

1.1.1.1.2 s předním členem substantivním – typ „*vzducholoď*", „*vlastivěda*"

V této slovotvorné struktuře obecně charakterizované jako „substantivum je blíže určováno jiným substantivem" další diferenciace záleží v tom, zda jejich zadní člen je svým původem slovo nedějové (nejčastěji neodvozené), či dějové, odvozené. Vyčleňují se tak dva podtypy:

a) substantivum + nedějové substantivum. Svou strukturou determinát odpovídá substantivnímu členu rozvitého výrazu, determinant neshodnému přívlastku: *vzducholoď* ← ‚loď na vzduch'. Prosazuje se v odborném vyjadřování využívajícím jednoslovnosti jako vhodné pojmenovací vlastnosti termínů, sémanticky se ovšem od fundujícího syntagmatu substantivum + substantivum jako neshodný přívlastek zpravidla liší; právě proto bývá často dávána přednost fundujícímu pojmenování sdruženému.

Tato kompozita pojmenovávají:

aa) osoby, a to jako příslušníky určité profese podle předmětu, který ovládají nebo spravují (patří sem kompozita s nulovým spojovacím submorfem: *strojmistr, zbrojmistr*), nebo podle organizační jednotky, kterou řídí nebo spravují *(sbormistr,* [z]*směnmistr;* též v názvech nižších vojenských aj. hodností: *rotmistr, strážmistr);* dále osoby podle jejich (zprav. záporného) postoje, který vůči někomu, za koho se vydávají, zaujímají *(vzdoro-: vzdorokrál, -papež),* resp. podle činnosti, kterou předstírají nebo konají, aniž k ní mají náležité předpoklady *(lži-: lžibásník, -prorok;* konkuruje s přejatým prvním členem *pseudo-: pseudobásník, -kritik, -učenec).*

Pozn. Kompozita s prvními členy *vzdoro-* a *lži-* *(pseudo-)* pojmenovávají i jiné sémantické skupiny: [r]*vzdorodružstvo, -vláda;* [r]*lžikultura, -umění;* jde o expresívně zabarvené výrazy, využívané často v publicistických a uměleckých textech.

ab) prostředky nebo zařízení, a to podle látky, která umožňuje jejich činnost *(vzducholoď,* [zř]*parostroj),* nebo podle předmětu či jevu, jež jsou účelem jejich použití ([r]*tlakostroj, ohňostroj,* [r]*vodoznak).* Tato kompozita mívají často odborný ráz, některá zastarala ([z]*parovůz*), anebo byla nahrazena ekvivalenty derivovanými ([zř]*paroloď* → *parník*), častěji pak sdruženými pojmenováními: [zř]*parostroj* → *parní stroj, kávomlýnek* → *mlýnek na kávu;*

ac) místa, a to podle materiálu, event. předmětů, které se tam zpracovávají, kterými se výrobní nebo jiná činnost zabývá: [r]*kovohuť,* [r]*knihosklad.* Řada takto tvořených výrazů patří k profesionalismům: *kovozávod, -provoz;*

ad) druh oboru, odvětví lidské činnosti podle základní látky, materiálu, jichž se v této činnosti užívá: *kovoprůmysl, dřevoprůmysl.* Toto tvoření je omezeno úzkým repertoárem svých zadních členů;

ae) druh produktů lidské činnosti: *železobeton,* [r]*pěnosilikát,* [r]*ocelolitina,* [r]*sklolaminát;*

af) věcné objekty přírodní povahy *(kosodřevina,* [r]*letokruh)* a názvy geometrických a fyzikálních útvarů a jednotek ([r]*úhlopříčka,* [r]*siločára).*

b) substantivum + dějové substantivum. Zadní člen těchto kompozit je identický s fundujícím samostatným slovem; determinát je v této struktuře substantivním členem rozvitého výrazu, určující komponent neshodným přívlastkem: *jazykověda* ← ‚věda o jazyce'. Složená substantiva tohoto podtypu pojmenovávají:

ba) místo podle prostředku, který umožňuje určitou činnost ([r]*rukodílna*);

bb) obory, odvětví lidské činnosti podle objektů (jevů), které jsou předmětem zájmu této činnosti: *jazykověda, vlastivěda, půdoznalství/*[r]*-znalectví;*

bc) děje, popř. jejich výsledky. Determináty těchto kompozit jsou buď přímo podstatná jména slovesná: *blahopřání, dobrozdání,* anebo jiná jména dějová, a to rodu mužského *(chvalozpěv, koloběh,* [k]*krasocit,* [r]*slovosled,* [r]*světlotisk, rybolov)* i ženského *(květomluva, tělovýchova, životospráva;* s příponou *-b(a): olejomalba, paroplavba,* [r]*vodoléčba; mořeplavba).* Přední člen těchto složenin ve vztahu k svému členu zadnímu vyjadřuje druh děje: podle agentu činnosti *(lidovláda,* [s]*lidospráva),* podle předmětu činnosti *(blahopřání, lidovýchova, rybolov,* [r]*slovosled),* podle prostředku činnosti *(květomluva, paroplavba,* [r]*světlotisk,* [r]*vodoléčba),* podle způsobu činnosti *(hrůzovláda)* a podle okolnosti činnosti *(mořeplavba).* Tvoření složenin tohoto podtypu je časté, produktivní, výrazně se uplatňuje v odborném stylu: *gumotisk, mízotok, světloléčba, vlakotvorba,* ale i v běžné spisovné slovní zásobě.

1.1.1.1.3 s předním členem numerálním – typy *„dvouhra"/„dvojhra", „prvočíslo", „polospánek"*

Složeniny s předním členem numerálním lze jen velmi obtížně interpretovat. Číslovky totiž představují nejen nadstavbu nad slovními druhy kvalitativně nominačními, ale zčásti stírají hranici mezi nimi; protože však nemají zpravidla svou specifickou morfologickou formu, užívá se často jako předního členu promiskue základu číslovky základní (v nominativu, genitivu nebo vůbec nepřímém pádu) i řadové nebo druhové, přičemž volba mezi nimi je jen záležitostí tradice. Ať už je počítaný předmět v nominativu či genitivu, vždy jej hodnotíme jako základ, determinát složeného slova, zatímco číslovka je vždy determinantem. Proto také složená substantiva s numerálním předním členem – až na výjimky, srov. kompozita s prvním členem *půl-, polo-, čtvrt-* (viz zde 1.1.1.2.2) – reprezentují modifikační kategorii, i když specifickou, tj. kvantitativní.

Dělí se na čtyři podtypy podle číselného druhu svého předního členu. Je jím slovní základ utvořený z genitivu číslovky základní *(dvouhra)*, z číslovky druhové *(dvojhlas)*, z řadové číslovky *(prvočíslo)*, anebo číselný zlomek *polo-*, poklesávající v předponu *(polospánek)*.

a) Podtypy *„dvouhra"* a *„dvojhlas"*

U obou podtypů se spojují komponenty složeniny prostým podřazením bez spojovacího submorfu. Není mezi nimi výrazného sémantického rozdílu; někdy je ustálen způsob první: *¹dvouhra, -hodina, ¹-válec, třikoruna, čtyřlist*, resp. *čtyřlist*, častěji však způsob druhý: *dvojčíslo, ¹-člen, ¹-hlas, ¹-lom, ¹-mocnina, -tečka, ¹-zápas, ¹trojboj, ¹-skok*. Občas se uplatňuje variantnost obou podob: *¹dvouarch* i *¹dvojarch, dvou-* i *dvojgarsoniéra, dvou-* i *dvojřádek, dvoj-* i *dvouvařič*, i když je méně častá než u číslovkových složených adjektiv (viz tam 2.2.1.1.3). U složenin s předním členem od číslovky 5 výše se užívá jako předního členu pouze konektu *-i-*, shodného s koncovkou nepřímých pádů číslovky základní: *¹pětiboj, desetihaléř, pětadvacetihaléř*. Tato kompozita jsou často odbornými názvy: *dvojhláska, dvojlom, trojskok*, někdy i výrazy profesionální mluvy, resp. slangu: *čtyřválec* pro druh automobilu s motorem o čtyřech válcích, *pětituna* pro druh automobilu s nosností do pěti tun atp. Oba podtypy jsou velmi frekventované a produktivní.

b) Podtyp *„prvočíslo"* patří k středně produktivním. Tato kompozita se tvoří pouze od řadových číslovek *prvý, druhý*, výjimečně *třetí, čtvrtý*, a jsou stylově příznaková. Zpravidla jsou odbornými názvy: *prvočinitel, -číslo, -rodička, -výroba, -výstup; druhoroj; třetihory, čtvrtohory*, anebo mají příznak knižnosti: *prvopočátek, prvotvar*. Pojmenovávají zejm. věcné objekty a jevy, méně často osoby, děje a stavy.

c) Složená slova s předním členem *polo-* se řadí k modifikační kategorii jen okrajově. Část těchto kompozit (zejm. těch, která mají i variantu s *půl-*, např.

půlkruh/polo-, půllán/polo-) přechází k mutačním determinativům (viz 1.1.1.2.2), u dalších poklesá původní význam předního členu ‚poloviční' v ‚částečný, neurčitý, nedostatečný': *poloblázen; -pravda, -spánek*. V odborném (a profesionálním) vyjadřování kompozita s *polo-* označují druhy objektů nebo jevů, které jsou na přechodu k jiným objektům, jevům, blíží se jim svými znaky, vlastnostmi, např. v názvech živočichu *poloopice, -cizopasník*, v názvech výrobků *polohedvábí, -konzerva, -továr, -vodič*.

1.1.1.1.4 s předním členem pronominálním - typ *„samochvála"*

Pro tento typ je charakteristický malý počet základů předních členů (jen *samo-, své-* a *vše-*); členy *své-* a *vše-* se spojují se svými zadními komponenty specifickým způsobem, formálně se blížícím spřahování (protože se však mění gramatická charakteristika předního členu a dochází k jeho morfologické neutralizaci, považujeme vokály *-e-* a *-é-* v těchto případech za spojovací submorfy a slova se *své-* a *vše-* za vlastní kompozita).

a) Většina kompozit s předním členem *samo-* označuje druhy dějů, činností, jednání, chování, přičemž základ *samo-* představuje různé významy zájmena *sám*: srov. *samochvála* je ‚chvála sama sebe', *samoúčel* ‚účel sám o sobě' atp. Jejich zadními členy jsou buď podstatná jména slovesná: *samočištění, -krmení, -kvašení, -opylení, -plození, -vznícení, -zásobení*, anebo jiná dějová substantiva: *samochvála, -mluva, -obsluha, -správa, -výkrm, -zápal*. Méně často se tak pojmenovávají druhy věcných objektů, jako jsou např. názvy prostředků a zařízení: *samonakládač/-nakladač, -vazač, -spoušť*, jevy: *samohláska, -znak* a vztahy: *samoúčel*. Podstatná část těchto složenin, zvláště se zadním členem ve formě substantiva verbale, patří k prostředkům odborného vyjadřování.

b) Kompozita s předními členy *své-* a *vše-* tvoří málo produktivní slovotvornou podskupinu. Zpravidla označují jevy abstraktní povahy *(svépomoc, všeláska, všelék)*, některá z nich jsou lexikalizována do té míry, že se povědomí o jejich slovotvorné motivaci oslabuje *(svéráz, svévole)*.

1.1.1.1.5 s předním členem verbálním - typ *„svítiplyn"*

Kompozita tohoto slovotvorného typu se v češtině vyskytují ojediněle: *ježibaba, svítiplyn, přšiplášť*; spojovacím submorfem je zde vokál *-i-*.

1.1.1.1.6 s předním členem adverbiálním - typ *„mnohočlen"*

Patří sem výrazy s prvními členy *mnoho- (mnohočlen, -hlas), více- (víceboj,*

-hlas, -práce), časté v odborném vyjadřování, a složeniny se *skoro- (skorobásník, -choť, -román),* mající expresívní zabarvení (s žertovným nebo hanlivým odstínem).

1.1.1.2 Mutační determinativa

U této kategorie se determinantem v kompozitu stává přední člen adjektivní, numerální nebo substantivní povahy: *krásn-o-očko, nízk-o-kmen, rud-o-vous; čtvrt-Ø-hodina, kaz-i-svět, otevř-Ø-huba.* Zadní člen, spojený s ním spojovacím submorfem *-o-*, řídčeji *-i-* nebo bez něho, je svou formou, včetně gramatické charakteristiky, identický se svým fundujícím substantivem.

Pozn. Tato slovotvorná kategorie se někdy vykládá i jako sémantický, metonymický posun v rámci kategorie modifikační. Dáváme však přednost jejímu zařazení k mutačnímu typu ve shodě s tím, že výsledný sémantický obsah těchto kompozit, jevící se jako změna (mutace) obsahu fundujících syntagmat, se obráží přímo v slovotvorné struktuře takto tvořených složených slov, nikoli až jako následek lexikalizace jejich slovotvorných významů. Rozl. i od kompozičně-derivačního postupu s bezafixální derivací (srov. typ *„zlatohlav"* 1.2.3.1).

Vyčleňují se tyto slovotvorné typy:

1.1.1.2.1 s předním členem adjektivním – typ *„nízkokmen"*

Tato složená slova se spojovacím submorfem *-o-* představují středně produktivní slovotvorný typ, jímž se pojmenovávají nejčastěji rostliny (druhy bylin: *bělotrn, dobromysl, ostrolist, zlatovous;* druhy stromů: *nízkokmen, vysokokmen;* druhy ovocných plodů: *krátkostopka*), méně často živočichové *(krásnoočko, ploskoroh)* a osoby *(modrovous, rudovous)* podle jejich charakteristického, nápadného znaku. Většina těchto pojmenování je odborného rázu, názvy osob mají expresívní zabarvení.

1.1.1.2.2 s předním členem numerálním – typ *„čtvrthodina"*

Předním členem těchto kompozit je zlomkový výraz *čtvrt-* nebo *půl-/polo-* (srov. i 1.1.1.1.3 c); spojovací submorf je tu nulový. Tento typ neoznačuje pouze druh věcných objektů na základě jejich částečnosti (tak se tvoří modifikační determinativa), nýbrž i druhotné celky, např. dílčí časové etapy: *čtvrt-Ø-hodina, půlrok, půlstoletí,* dílčí měrné jednotky: *čtvrtlitr, půlhektar* atp., tzn., že jde o mutaci významů fundujícího syntagmatu. Tohoto druhu pojmenování se často užívá v odborném názvosloví: *čtvrttón, čtvrtpetit, půlkulatina, půlválec, půlvrut,* je ovšem produktivní i v ostatní slovní zásobě.

1.1.1.2.3 s předním členem verbálním - typ *„kazisvět"*

Předním členem těchto kompozit je slovesný základ; se substantivním zadním členem se spojuje buď pomocí spojovacího submorfu *-o-* nebo *-i- (krat-o-chvíle, kol-o-hnát, kaz-i-svět, vrt-i-chvost)*, anebo bez něho *(drž-Ø-grešle, straš-Ø-pytel, lam-Ø-železo, otevř-Ø-huba)*. Zadní člen se shoduje s tvaroslovnou charakteristikou nominativní podoby substantiva, byť ve výchozím verbálním syntagmatu nominativem není: *vrtět chvostem* → ‚kdo vrtí chvostem' → *vrt-i-chvost*. Ojediněle se tyto výrazy tvoří z prézentního kmene na *-a-: nezna-boh, matla-fous*. Tato syntagmata jsou onomaziologickým motivem pro pojmenování:

a) osob, zprav. s negativními nebo jinak nápadnými vlastnostmi, podle jejich negativní nebo charakteristické činnosti, konání, jednání, chování, jak jsou vyjádřeny fundujícím syntagmatem: *kazimír, odřihost, pudivítr, utřinos, vrtichvost, vydřiduch; kolohnát; držgrešle, lamželezo, melhuba, otevřhuba, strašpytel, tlučhuba; neznaboh*. Jde o výrazy mající ráz expresívní, pejorativní, někdy až zhrubělý;

b) živočichů: ¹*zejozob*;
c) rostlin: ¹*hubilen*, ¹*lomikámen*;
d) věcných objektů nebo jevů: ¹*kratiknot*, ¹*vratiplachta; kratochvíle*.

Pojmenování osob - charakteristické pro hovorový styl - je u tohoto typu nejčastější, ostatní názvy se tvoří mnohem řidčeji, především pro potřeby odborného vyjadřování.

1.1.2 Koordinace - typ *„lesostep"*

Koordinativa náležející k čisté (vlastní) kompozici představují spojení dvou nebo více paralelních, souřadných, syntakticky nezávislých substantivních základů fundujících slov pomocí spojovacího submorfu **-o-** *(les + step → les-o-step)*, kde zadní člen je identický s formou fundujícího slova. Koordinace je v češtině méně častá, méně produktivní než determinace. Kdysi se dokonce považovala za způsob nečeský (přejatý z cizích jazyků, zvláště z němčiny). Teprve odborné vyjadřování prokázalo její „ústrojnost", její vlastní pojmenovací hodnotu: koordinativa totiž označují jiný sémantický obsah, než je schopno vyjádřit pouhé koordinační spojení dvou nebo více substantiv, znamenají ‚přechodný typ mezi někým, něčím'. Představují tedy prostředek potřebný nejen pro svou jednoslovnost, ale i pro schopnost rozlišovat pojmy.

Substantivní koordinativa pojmenovávají: a) osoby, zvláště jako příslušníky národních a národnostních skupin původem smíšeného typu: *Srbocharvát, Turkotatar, Ugrofin, Baltoslovan*, popř. příslušníky historických vývojových

typů předcházejících člověku: *'opočlověk;* b) živočichy: *'lidoop, 'orlosup, 'ptakoještěr;* c) rostliny: *'jasanojavor, sirouhlík, 'řasohouba;* d) věcné objekty konkrétní: *'štěrkopísek, 'hlavohruď, 'nosohltan,* hybridní: *autojeřáb* (častá v chemickém názvosloví: *chlorovodík, jodoškrob*) i abstraktní, např. názvy světových stran *severovýchod, jihojihozápad,* jiné termíny: *časoprostor, daktylotrochej;* e) místa: *'lesostep, 'lesopark.*

Pozn. Pořadí členů zprav. ukazuje na větší nebo menší podíl v celkovém významu složeného slova: srov. *lidoop* × *opočlověk;* tato asymetrie naznačuje i možnost subordinačního, tedy determinačního chápání složenin této kategorie.

1.2 KOMPLEXNÍ ZPŮSOB KOMPOZIČNĚ-DERIVAČNÍ

Základem těchto kompozit jsou syntagmata, která se v procesu derivace (ať už jde o sufixaci, či bezafixální derivaci) za pomoci kompozice mění v jednoslovné složené výrazy; sémantický obsah těchto syntagmat se jako onomaziologický motiv přenáší do obsahu vytvořených kompozit, derivační postupy pak zařazují slovo do příslušné onomaziologické kategorie a třídy tím, že vyjadřují onomaziologickou bázi složeného výrazu. V tomto smyslu jde o mutaci, vznikají tak mutační (neboli tzv. vnější) kompozita.

Podle povahy syntagmat se vydělují dvě kategorie mutačních determinativ:

a) základem složeného pojmenování je verbální syntagma: aa) složené slovo se utváří v procesu bezafixální derivace: *vařit pivo* → ‚místo, kde se vaří pivo' = *piv-o-var-* + *-Ø; vést voj(e)* → ‚kdo vede voj(e)' = *voj(e)-vod-* + *-a; kroupy bijí* → ‚stav, kdy bijí kroupy' = *krup-o-bit-* + *-í;* ab) složené slovo se utváří v procesu sufixace: *rubat dřevo* → ‚kdo rube dřevo' = *dřev-o-rub-* + *-ec;*

b) základem složeného pojmenování je atributivní syntagma, zprav. spojení substantiva a jeho atributu, a složené slovo se utváří: ba) v procesu bezafixální derivace: *tři hrany/trojí hrana* → ‚co má tři hrany, trojí hranu' = *troj-hran-* + *-Ø; střed cesty* → *střed-o-cest-* + *-í;* bb) v procesu sufixace: *roh na nose* → ‚kdo má roh na nose' = *nos-o-rož-* + *-(e)c.*

Kompozičně-derivační způsob tvoření kompozit může být doprovázen příslušnými hláskovými alternacemi slovních základů. Někdy se krátí nebo kvalitativně mění základové vokály předního členu: *parovod, zpravodaj; lenochod, krupobití,* u zadního členu vede sufixace k alternacím souhláskovým *(levoboček, nosorožec).* Jako spojovací submorf se u těchto kompozit nejvíce uplatňuje vokál **-o-**: *pravopis,* u kompozit s verbálním komponentem nejčastěji **-i-**: *kon-i-pas,* nebo nulový konekt: *voj-Ø-voda.* S nulovým konektem se setkáváme i u složenin s numerálním komponentem: *troj-Ø-hran.* Zřídka se objevuje spojovací submorf **-e-**: *báj-e-sloví, bol-e-hlav* a **-u-**: *lid-u-mil.*

Z podstaty verbálních syntagmat vyplývá, že u kompozit z nich utvořených

bude určovaným členem vždy komponent s verbálním základem, ať už jako člen zadní: *vodo-vod, dřevo-rubec*, či přední: *bole-hlav*. U složenin z atributivních syntagmat je determinátem vždy člen zadní.

1.2.1 Složená substantiva z verbálních syntagmat tvořená bezafixální derivací (konverzí)

1.2.1.1 se zadním členem verbálním a předním členem

1.2.1.1.1 substantivním – typ „*vodovod*", „*krupobití*"

Zadní člen těchto složenin je představován verbálním základovým morfémem s příslušnou tvaroslovnou charakteristikou: *vod-o-vod-+-Ø*, nebo řídčeji trpným kmenem určitého slovesa a mluvnickou kmenovou příponou *-í: krup-o-bit-+-í*. Předním členem je substantivní základ spjatý se zadním členem submorfem *-o-*, zřídka *-e- (děj-e-pis), -i- (měd-i-ryt), -u- (lid-u-mil)*, event. bez něho *(zbroj-Ø-noš)*. Fundující verbální syntagma lze interpretovat jako sloveso a jeho předmět: *vodit vodu* → ‚co vodí vodu' = *vodovod; brát víno* → ‚situace, kdy se bere, sbírá víno' = *vinobraní*, popř. příslovečné určení okolnostní: *řezat do dřeva* → ‚co je řezáno do dřeva' = *dřevořez*, řídčeji jako slovesný přísudek a jeho podmět: *padá list(í)* → *listopad*. Složeniny s verbálním zadním členem vyjadřují různé dějové vztahy (děj sám, činitele děje, nástroj děje, místo děje atp.), patří proto k výrazným onomaziologickým kategoriím, přesto však z důvodu úspornosti upouštíme od jejich vnitřní klasifikace (tím spíše, že je lze na základě lexikálního významu snadno zařadit).

a) U kompozit typu „*vodovod*" náleží mezi nejfrekventovanější zadní členy *-měr:* ¹*otáčkoměr,* ¹*plyno-, teplo-,* ¹*tlako-, úhlo-,* ¹*vlhko-,* ¹*vodo-,* ¹*výško-*, z hybridních např. *elektro-,* ¹*fázo-*, odpovídající přejatému základu *-metr:* ¹*ampérmetr,* ¹*fázo-,* ¹*galvano-*. Dalšími častými zadními členy jsou *-met:* ¹*kulomet,* ¹*mino-, plameno-, světlo-,* ¹*teplo-* (u názvů osob jen zřídka: ¹*školo-*), *-pis: cestopis, časo-, leto-, národo-, přírodo-, strojo-, tisko-, životo-* a *-vod:* ¹*močovod,* ¹*paro-,* ¹*plyno-,* ¹*ropo-,* ¹*teplo-, vodo* (ze jmen osob: ¹*dělo-, pso-,* ¹*veslo-*). K středně frekventovaným patří složeniny se zadními členy *-čet:* ¹*kmitočet,* ¹*vodo-; -děj: čaroděj, zlo-; -jed: lidojed,* ¹*medo-; -jem:* ¹*kalojem,* ¹*plyno-,* ¹*vodo-; -kaz:* ¹*dřevokaz,* ¹*révo-, stávko-; -lam: hlavolam, větro-; -mil: lidumil, vodo-* (konkuruje mu přejaté *-fil: rusofil,* ²*slavo-*); *-noš: listonoš, vlajko-, zbroj-; -rys: půdorys,* ¹*vodo-; -ryt:* ¹*dřevoryt,* ¹*mědi-; -řez:* ¹*dřevořez;* °*hrdlo-; -var: cukrovar, pivo-, kávo-* a *-žrout: lidožrout,* ¹*lýkožrout*. S jinými zadními členy se tato kompozita tvoří jen řídčeji, srov. názvy osob *bratrovrah, drvoštěp,* °*hnidopich, hromotluk, zpravodaj, zlatokop*, názvy živočichů *konipas,* ¹*myšilov*; jiné: *jazykozpyt, kostižer; listopad, vodotrysk, slunovrat*.

Zadní členy těchto kompozit někdy předurčují jisté druhy pojmenování: např. názvy osob a živých tvorů vůbec jsou nejčastěji tvořeny druhými členy *-děj, -jed, -kaz, -mil, -noš* a *-žrout*, názvy věcí členy *-lam, -měr, -met, -pis, -rys, -ryt, -var*. Jinde je kolísání s převahou pojmenování věcných objektů, např. *-vod* a *-řez*.

Stylisticky se řadí tato kompozita většinou k výrazům nocionálním, neutrálním (expresívní se vyskytují zřídka, např. pro osoby *hrdlořez, hnidopich, školomet*, pro věci *žabikuch*), často slouží jako prostředky vyjadřování odborného (až na výjimky nejde o výrazy úzce odborné, ale spíše obecně známé).

b) Složeniny typu *„krupobití"* tvoří nepočetnou skupinu pojmenování přírodních dějů a stavů: *hromobití, vlnobití*, popř. jiných dějů: *vinobraní*, [k]*klasobraní*.

1.2.1.1.2 numerálním - typ *„čtyřstup", „prvopis"*

Po stránce formální je přední člen těchto kompozit svým původem buď genitivní formou číslovky základní *(čtyřstup)*, anebo základem (kmenem) číslovky druhové *(dvojstup)*, řídčeji řadové *(prvopis)*. Jde o slovotvorný typ málo produktivní, v němž se nejčastěji uplatňují zadní členy *-stup* a *-pis*, ostatní jsou stabilizovány jen pro odborné názvy: *prvorost, dvojstřel, pětiměr*.

1.2.1.1.3 pronominálním - typ *„samopal"*

Tento typ mutačních determinativ je tvořen předními členy *samo-* a *vše-* (rozl. od čistých kompozit, viz 1.1.1.1.4). Ve fundujícím větném syntagmatu mají platnost přísudku a jeho doplňku: *pálit sám* → ‚co pálí samo' = *samopal*, nebo předmětu: *vědět vše* → ‚kdo ví vše' = *vševiď*. Kompozity typu *„samopal"* se pojmenovávají nejčastěji věci ([c]*samohyb, -rost*, [t]*-střil, -var*), méně často osoby *(samouk, všeuměl, vševiď)* a děje ([t]*samosběr*, [t]*-tok*),), zřídka i rostliny ([t]*všehoj*) a živočichové ([t]*všekaz*). Většina těchto pojmenování patří k odborným názvům.

1.2.1.1.4 adverbiálním - typ *„darmošlap", „těsnopis"*

Podle povahy fundujícího adverbia se rozlišují dva slovotvorné podtypy:

a) buď je předním členem adverbium primární, neodvozené: [c]*darmošlap*, [c]*-jed*, [c]*-tlach; mnohostup*,

b) nebo adverbium sekundární, odvozené od adjektiva: *těsnopis*. V obou případech vystupují členy tohoto kompozita ve fundujícím verbálním syntagmatu jako sloveso a příslovečné určení: *darmo šlapat* → ‚kdo darmo šlape' =

darmošlap; těsně psát → ‚co je těsně psáno, taková soustava' = *těsnopis.*

K nejčastějším zadním členům podtypu „*těsnopis*" patří *-pis*: *čistopis, dálno-, pravo-, [r]rychlo-*, řidčeji se vyskytují *-hled*: *dalekohled, drobno-* a *-žír*: *[r]holožír, [r]rychlo-*, ojediněle i jiné: *blahobyt, [r]černohlíd, [r]hrubocez, [r]lenochod, [r]holoseč, [r]suchověj, [r]jasnovid.* Tímto podtypem se zpravidla pojmenovávají věcné objekty (např. listiny: *čistopis, [r]dobropis, [r]stejnopis*; přístroje a zařízení: *dalekohled, dálnopis, drobnohled, [r]hrubocez*), jevy (soustavy: *pravopis, těsnopis*; fyzikální jevy: *[r]suchověj*), stavy *(blahobyt, [r]holožír)*, popř. činnosti (*[r]holoseč, [r]rychložír*). Zřídka se tak označují živé bytosti: *[r]černohlíd, [r]lenochod.* Často jde o úzce odborné názvy.

1.2.1.2 s předním členem verbálním a zadním substantivem - typ „*bolehlav*"

Přední člen těchto kompozit se spojuje se substantivním zadním členem pomocí spojovacího submorfu, a to nejčastěji vokálu **-i-**: *krut-i-hlav*, nebo **-e-**: *bol-e-hlav.* Zadní člen nabývá nové tvaroslovné charakteristiky, zprav. maskulin vzoru „pán" a „stroj": *bol-e-hlav, krut-i-hlav.*

Slovotvornou strukturu tohoto typu lze transformovat do fundujícího verbálního syntagmatu, a to sloveso jako přísudek + substantivum jako jeho předmět: *kroutit hlavou* → ‚kdo kroutí hlavou' = *krutihlav*, zřídka i jako podmět: *hlava bolí* → ‚co způsobuje, že bolí hlava' = *bolehlav.*

1.2.2 Složená substantiva z verbálních syntagmat tvořená sufixací

1.2.2.1 se zadním členem verbálním a předním členem

1.2.2.1.1 substantivním - typ „*dřevorubec*"

Zadní, deverbativní člen kompozit tohoto typu buď neexistuje jako samostatné slovo: *dřevo-rub-* + *-ec, vino-pal-* + *-na*, anebo je identický se substantivem běžně tvořeným od téhož fundujícího slova sufixací: *provazo-chod-* + *-ec / chodec, dělo-střel-* + *-ec / střelec, bacilo-nosi-* + *-č / nosič.* V druhém případě formální i obsahová totožnost zadního členu a jeho derivační přípony s odpovídajícím samostatným slovem vede někdy k sekundární slovotvorné interpretaci těchto sloves jako čistě složených, a to modifikačních determinativ (typ 1.1.1.1.2 a: *dělostřelec* ‚kdo střílí z děla', ale i ‚střelec z děla'). Zadní členy vyjadřují, že tato kompozita označují nositele děje; předmět tohoto děje, popř. okolnostní určení jsou vyjádřeny členy předními: *psát romány* → ‚kdo píše romány' = *roman-o-pis-* + *-(e)c*; *bořit (něco) torpédy* → ‚co něco boří

torpédy' = *torpéd-o-bor-* + *-(e)c*. Podle zakončení zadního členu se složená slova tohoto typu dělí na výrazy:

a) mužského rodu, označující vesměs osoby. Jsou tvořena nejčastěji příponou **-(e)c:** *dřevorubec, hvězdopravec, kovotepec, provazochodec, romanopisec,* [c]*veršotepec, zemědělec, ledoborec,* řidčeji **-c(e):** *hromobijce, divotvorce/-tvůrce, chlebodárce,* **-(i)č:** *bacilonosič, časoměřič,* **-ník:** [z]dřevodělník, event. i jinými. Zvláštní skupinu tvoří jména, u nichž je zadním členem substantivizované slovesné adjektivum: *strojvedoucí,* [l]*místodržící.*

Uvnitř tohoto podtypu existuje bohatá sémantická diferenciace. Takto tvořená kompozita totiž pojmenovávají osoby jako původce děje (činnosti): aa) podle předmětu, který se v této činnosti uplatňuje, jímž se agens zabývá: *půdoznalec, bacilonosič, časoměřič,* v přeneseném smyslu *divotvorce/-tvůrce, chlebodárce;* ab) podle prostředku, kterým se tato činnost uskutečňuje: *dělostřelec, provazochodec;* [f]*rukodělník;* ac) podle způsobu, kterým je tato činnost posuzována, hodnocena: *krasojezdec, čarostřelec;* ad) podle látky, materiálu, s kterými pracuje: *kovotepec, kovolijec,* [z]*dřevodělník;* ae) podle předmětu, který řídí nebo spravuje: *dílovedoucí, strojvedoucí;*

b) ženského rodu, tvořená příponou **-k(a).** Pojmenovávají živočichy: [l]*barvoměnka,* [l]*bejlomorka,* [l]*medosavka,* [l]*nebehledka,* [l]*octomilka,* [l]*pískorypka,* [l]*stužkonoska,* rostliny: [l]*dřevomorka,* [l]*kostilomka, muchomůrka,* event. i věcné objekty: [l]*minolovka, mucholapka.* Příponou **-n(a)** se zřídka tvoří obecná jména místní: *vinopalna.* Feminina tohoto podtypu vesměs náleží k úzce odborným názvům.

1.2.2.1.2 pronominálním - typ *„všeumělec"*

Jde o málo produktivní typ, jehož předními členy jsou zájmenné základy *samo-:* [l]*samosoudce, -mleč, -honka* a *vše-: vše-umělec,* [f]*-znalec.*

1.2.2.1.3 adverbiálním - typ *„tichošlápek"*

Složeniny tohoto periferního slovotvorného typu jsou maskulina, která se derivují příponou **-(e)k:** [c]*tichošlápek* nebo **-c(e);** [l]*svatokrádce.* Odpovídají verbálnímu syntagmatu sloveso + odvozené adverbium jako okolnostní příslovečné určení: *tiše šlapat* → ‚kdo tiše šlape' = *tichošlápek.*

1.2.2.2 s předním členem verbálním a zadním členem substantivním

Představují nejpočetnější skupinu nevlastních spřežek. Dělí se na dva podtypy:

1.2.3 Složená substantiva z atributivních syntagmat tvořená bezafixální derivací (konverzí)

1.2.3.1 s předním členem adjektivním — typ *„zlatohlav"*

Tvoří se z atributivního syntagmatu adjektivum ve funkci shodného přívlastku + substantivum jako základní člen rozvitého výrazu. Jejich zadní člen se skládá buď z pouhého základu fundujícího substantiva *(zlatá hlava* → ‚kdo má zlatou hlavu' = *zlat-o-hlav-* + *-Ø)* nebo ze základu a mluvnické kmenové přípony *-í*, která má zároveň funkci přípony slovotvorné: *nová luna* → ‚situace, kdy je nová luna (na obloze)' = *nov-o-lun-* + *-í*. Takto vzniklá neutra se řadí k názvům stavů a vlastností: *ˈplnohlasí, ˈrovnodení.* Jsou neproduktivní.

1.2.3.2 s předním členem substantivním - typ *„bájesloví"*

Nejčastějším zadním členem těchto méně frekventovaných kompozit, která se tvoří obdobně jako předchozí typ, je *-sloví.* Vznikají tak názvy naukových oborů, vědních disciplín apod.: *bájesloví,* ˈ*hlásko-,* ˈ*pojmo-,* ˈ*tvaro-,* ᵏ*zvyko-.* Jiné zadní členy se uplatňují řídčeji, např. *-řadí: sloupořadí, stromo-,* hornický termín *stojko-.*

1.2.3.3 s předním členem numerálním - typ *„čtyřstěn", „čtyřverší"*

Tato složená substantiva se dělí na dva málo produktivní podtypy:

a) výrazy, jejichž přední člen je tvořen původem genitivní formou číslovky základní (ˈ*čtyřstěn/čtyr-,* ˈ*čtyřstran/čtyr-,* ˈ*šestihran*) nebo číslovkou druhovou *(trojhran,* ᶠ*trojnoh* vedle ᶠ*třínoh)* a zadní člen substantivní je charakterizován tvaroslovnou charakteristikou vz. „hrad", event. „pán";

b) výrazy, jejichž přední člen je tvořen stejně jako u předchozího podtypu, avšak zadní člen je charakterizován tvaroslovnou charakteristikou vz. „znamení". Vznikají tak výrazy s významem hromadnosti: *dvoucestí/dvoj-, čtyřverší/čtyr-, pětiletí;* ˈ*dvojčíslí, dvojvládí,* ˈ*trojlodí, trojspřeží.*

1.2.4 Složená substantiva z atributivních syntagmat tvořená sufixací

1.2.4.1 s předním členem adjektivním - typ *„lichokopytník"*

K tomuto málo produktivnímu slovotvornému typu náleží kompozita rodu mužského se zadními členy s příponou **-(e)c** *(tlustá kůže* → ‚kdo má tlustou

kůži' = *tlust-o-kož-* + *-(e)c)* a **-ník** (*ˡᵉčernokabátník, ˡlichokopytník*) a rodu ženského s příponou **-k(a)** (*ˡnahokrčka*). Většinou jde o odborné názvy živočichů: *tenkozobec, lichokopytník, nahokrčka* nebo rostlin: *nahovětvec.*

1.2.4.2 s předním členem substantivním - typ „*nosorožec*"

Kompozita tohoto typu vycházejí ze syntagmatu substantivum jako základní člen výrazu + substantivum jako jeho neshodný přívlastek, které jako onomaziologický motiv vystihuje znak určité, zprav. vnější nápadné kvality, na jehož základě je objekt pojmenován (např. podle nápadných útvarů na těle, specifického uspořádání stavby těla atp.: *roh na nose* → ‚kdo má roh na nose' = *nos-o-rož-* + *-(e)c; hlava hada* → ‚kdo má hlavu (připomínající hlavu) hada' = *had-o-hlav-* + *-ec).* Náležejí jednak k maskulinům (s příponou *-(e)c: ˡhadohlavec, ˡhlavonožec, ˡnosorožec, ˡostnokožec,* řidčeji *-ník: ˡᵉᵉpasořitník*), jednak k femininům (tvořeným příponou *-k(a): ˡostnohřbetka, ˡžábronožka*); vznikají zprav. pro potřeby úzce odborného vyjadřování (jako zoologické termíny).

1.2.4.3 s předním členem adverbiálním - typ „*mnohokopytník*"

Tento okrajový slovotvorný typ je tvořen předním členem *mnoho-*: zoologické termíny jako *mnohokopytník, -štětináč.*

1.3 SPŘAHOVÁNÍ (JUXTAPOZICE)

Spřahování je slovotvorný způsob, jenž svými pojmenovacími vlastnostmi představuje přechodný postup mezi vytvářením sdružených pojmenování (jako ustálených dvouslovných a víceslovných lexémů) a čistou (vlastní) kompozicí. Spřežky vznikají formálním srůstem členů fundujících syntagmat, jenž není doprovázen morfologickými změnami jejich komponentů (tím se liší od čisté kompozice i od kompozičně-derivačního způsobu).

Substantivní spřežky jsou dvojího druhu:

1.3.1 Tzv. citátové (větné) spřežky

Vznikly spřažením členů verbálních (větných) syntagmat v jejich původním, nezměněném pořadí v jeden ustálený, ustrnulý (zprav. nesklonný) výraz (což je vyjádřeno graficky psaním „dohromady" i jediným hlavním přízvukem). Jejich sémantický obsah odpovídá souhrnu významů jednotlivých komponen-

tů fundujícího syntagmatu, někdy ho i přerůstá: [b]*budižkničemu*, [c]*přetrhdílo*, [c]*mouchysneztesíme*.

1.3.2 Tzv. nevlastní spřežky

Bývají označovány jako nevlastní složeniny; vytvářejí se z atributivních syntagmat jejich srůstem bez spojovacího submorfu, a to buď v pořadí odpovídajícím pořadí členů fundujícího syntagmatu: *pan + táta → pantáta*, anebo v pořadí opačném: *třesení země → zemětřesení*. Někdy dochází k mechanickému spřažení dvou slov k vyjádření zvláštních významů (např. u spřežek s interjekční první složkou: [b]*hurávlastenec*), často z terminologických potřeb (např. u názvu vojenských hodností jako *generálmajor, generálporučík*, kde zadní člen blíže určuje člen přední, nebo k vyjádření násobnosti či podílnosti: [b]*ampérzávit*, [b]*ampérhodina*). Svou onomaziologickou podstatou jsou substantivní nevlastní spřežky na přechodu ke kompozici, proto je zde řadíme jako třetí způsob tvoření slov skládáním a pro jejich členění užíváme pojmu a termínů přejatých z kompozice.

Z hlediska pojmenovacího patří substantivní nevlastní spřežky k determinační kategorii. Podle sémantické povahy určování se rozlišují:

1.3.2.1 Modifikační determinativa

Jejich jeden člen určuje člen druhý tak, že vyjadřuje jeho druh. Determinátem u těchto spřežek je buď jejich člen zadní, což je nejčastější případ: *země-třesení, oka-mžik, sebe-vzdělání*, anebo - zejména u uměle tvořených, resp. přejatých spřežek terminologické povahy - člen přední: *pan-táta, generál-poručík*. Přední členy modifikačních determinativ mohou být svým původem:

1.3.2.1.1 substantivní - typ „*zemětřesení*", „*pantáta*"

Představují nejpočetnější skupinu nevlastních spřežek. Dělí se na dva podtypy:

a) U spřežek podtypu „*zemětřesení*" má jejich přední člen formu genitivu jednotného, řídčeji množného čísla: *třesení země → zemětřesení, vzdání díků → díkůvzdání* a funkci neshodného přívlastku. Fundujícím slovem jejich zadního členu je substantivum povahy aa) nedějové: [c]*mocipán, světadíl, zeměkoule*, [k]*zeměpás*, [b]*nebejas*; ab) dějové, a to buď substantivum verbale: *zemětřesení, krveprolití*, častěji jiné dějové jméno: *okamžik, vlastizrada*, [c]*zeměspráva; zbožíznalec*. Zvláštním případem jsou spřežky, jejichž přední člen má svůj

původ v ustáleném předložkovém spojení: *[1]nanebevzetí, [1]zmrtvýchvstání.* Spřežky podtypu *„zemětřesení"* jsou často stylisticky omezeny: řidší anebo zastarávající jsou např. *mocipán, zeměpán, rukypolíbení, rukoudání,* knižní, popř. básnické *nebejas, nebesklon, díkůčinění,* expresívní *břichabol, zeměplaz.*

b) Spřežky podtypu *„pantáta"* patří k neproduktivnímu, neživému tvoření (srov. i *panímáma, panstrýc, milostpán, jemnostpán,* s postpozičním pořadím svých členů *knížepán, císařpán*). V některých případech je spřežení méně pevné, volné, takže se skloňují oba členy: *knížepán,* Gsg *knížepána* i *knížetepána,* podobně *císařpán,* Gsg *císařepána, pánbůh,* Gsg *pánaboha.* Kalkováním vznikly názvy druhů vojenských generálských hodností *generálmajor, generálporučík, generálplukovník.*

1.3.2.1.2 pronominální - typ *„sebedůvěra"*

Nejčastějším předním členem těchto spřežek je *sebe-*: *sebedůvěra,* ojediněle i jiné: *nicnedělání, všehochuť.* S ním se zprav. spřahují podstatná jména slovesná: *sebemrzačení, -obelhávání, [f]-obvinění, -ovládání, [f]-podceňování, -pozorování, -určení, -uspokojení, -vzdělání, -vzdělávání* nebo jiná dějová jména: *sebedůvěra, -chvála, -kázeň, -klam, -kontrola, -obrana.* Zpravidla se těmito spřežkami pojmenovávají děje a stavy, popř. výsledky dějů *(sebeobvinění, -vzdělání)* nebo činitelé dějů *(sebevrah).* Srov. i konkurenci se *samo-,* viz 1.1.1.1.4.

1.3.2.1.3 adverbiální - typ *„znovuotevření"*

Spřežky tohoto slovotvorného typu, patřící k málo frekventovaným, jsou tvořeny omezeným počtem předních členů, a sice *znovu-, také-/taky-* a *rádoby-.* Zadními členy spřežek se *znovu-* jsou buď substantiva verbální: *[k]-zahájení,* nebo jiná dějová jména: *[k]znovuvýstavba.* Těmito spřežkami se označují (po určité době opakované) děje nebo stavy, resp. výsledky dějů, k nimž opětně dochází. Tvoří výraznou skupinu prostředků knižních a publicistických.

Druhou řadu spřežek tohoto typu představují výrazy s předními členy *také-,* hovorově *taky-,* a *rádoby-* (konkuruje jim přejatý první člen *kvazi-*): *také-/takydemokrat, -umělec; -argument, -humor; rádobykritik, -spisovatel.* Předního členu je zde užito ironicky, popř. hanlivě ve smyslu ‚nepravý, jen zdánlivý, chtěný, neodpovídající požadované úrovni někoho, něčeho nebo představě o někom, něčem'. Tyto spřežky patří k prostředkům knižním, příznačné jsou pro publicistický styl.

1.3.2.1.4 interjekční - typ *„hurávlastenec"*

Nepočetnou skupinu spřežek vytvářejí výrazy, jejichž přední člen je citoslovečného původu: *hurávlastenec, herdekbaba, hopsafrak*. Jsou na přechodu k onomaziologické kategorii reprodukční: *hurávlastenec* je takový člověk, který své vlastenectví projevuje jen voláním „hurá", přeneseně ‚člověk, který si libuje v povrchních, hlučných, prázdných heslech a frázích'. Mají expresívní zabarvení (s odstínem hanlivým, žertovným nebo i zhrubělým), využívají se v publicistice.

1.3.2.2 Mutační determinativa - typ *„zeměžluč", „ampérhodina"*

Spřežky, jimž proces spřahování dává novou lexikálně sémantickou kvalitu ve srovnání se souhrnným významem jejich komponentů, nejsou v češtině časté. Řadí se sem výrazy s předním členem

1.3.2.2.1 substantivním: *zeměžluč, petrklíč, zemědým* (tedy botanické názvy rostlin). Zvláštním případem jsou spřežky, jejichž přední člen je svým původem předložkové spojení: [1]*potměchuť*, [2]*zagroškudla*.

1.3.2.2.2 adjektivním: [1]*mateřídouška*, [2]*mateřílíčko*.

1.3.2.2.3 Podtypem sloužícím potřebám odborné terminologie (zejm. fyzikální a technické) jsou spřežková slova vytvářená uměle k vyjádření: a) násobnosti (multiplikativnosti), jako je tomu u názvů fyzikálních jednotek *ampérhodina, kilowatthodina* (‚počet ampérů, kilowattů za hodinu'); b) podílnosti: *kilogrammetr, kiloprocento* (‚počet kg na metr, na procento'). Tento podtyp, k němuž patří převážně přejatá nebo hybridní slova, přechází někdy formálně k čisté kompozici (k spojování členů je užito submorfu *-o-*: [1]*tun-o-kilometr*, [1]*tun-o-míle*).

Pozn. Sama terminologie, hlavně chemická a fyzikální, využívá některých dalších speciálních typů nevlastních spřežek nebo mechanicky tvořených determinačních kompozit (složených uměle, mechanickým řazením určujících slovních, ale i značkových a číselných komponentů za sebou a oddělovaných někdy spojovníkem): např. názvy typu *benzinodisulfodisulfokyselina* nebo *4,4'-diaminofenyl-2,2'-sulfon-3,3'-disulfokyselina*, se pochopitelně nestávají součástí slovní zásoby spisovného jazyka, nýbrž spoluvytvářejí metajazyk vědy a techniky. Nejsou proto ani předmětem našeho popisu.

2. SLOŽENÁ PŘÍDAVNÁ JMÉNA

Tvoření složených přídavných jmen je v dnešní češtině častější slovotvorný postup, než je tvoření složených substantiv. Důvodem je - vedle současné obecné tendence k úspornému vyjadřování - především vzrůst víceslovných pojmenování sdružených (zejména těch, u nichž je těsnější vztah přívlastku k řídícímu substantivu); k nim se vytvářejí složená adjektiva relační povahy. Tvoření relačních složených adjektiv patří ve slovanských jazycích k nejproduktivnějším typům tvoření adjektivních složenin. V posledních letech navíc roste počet adjektiv tvořených přímým skládáním dvou nebo více adjektiv k vyjádření prostého vztahu sounáležitosti, paralelnosti, souvislosti apod.: *dodavatelsko-odběratelský, pracovně-politický, technicko-výrobní.* Při tvoření nových adjektiv převažuje komplexní způsob kompozičně-derivační, kdežto čistá (vlastní) kompozice reprezentuje především starší typy tvoření adjektivních kompozit. Nově vznikající a zpravidla rychle se šířící slovotvorné typy jsou doménou psaných stylů, publicistického, odborného, administrativního, starší typy složených adjektiv se uplatňují i v projevech mluvených, jakož i v uměleckém stylu (některé typy jsou přímo pro umělecký, zejm. starší básnický styl svou knižností charakteristické).

2.1 ČISTÁ (VLASTNÍ) KOMPOZICE

2.1.1 Determinace

Tato determinativa patří k starší slovotvorné kategorii složených adjektiv. Jejich onomaziologickou podstatou je, že zadní člen těchto kompozit je blíže určován (modifikován) členem předním. Zadním členem je primární nebo sekundární (tj. odvozené) adjektivum označující zejména odstíny barev, chuti, vůně apod. Podle slovnědruhové povahy svého předního členu se determinační složená adjektiva dělí na tři slovotvorné typy:

2.1.1.1 s předním členem adverbiálním - typ *„tmavomodrý/tmavěmodrý", „čistočistý"*

Jejich přední člen je svým původem sekundární, odvozené příslovce. Blíže určuje zadní člen kompozita tak, že vyjadřuje určení kvality adjektiva: *tmavomodrý, tmavěmodrý* = ‚modrý do tmava, s tmavým odstínem'. Rozeznáváme tři podtypy těchto kompozit:

a) podtyp *„tmavomodrý"*, tj. se spojovacím submorfem **-o-**, který tato slože-

ná adjektiva jednoznačně řadí k vlastním kompozitům. Pojmenovávají se tak odstíny barev: *tmavočervený, šedomodrý, rudohnědý, žlutavozelený,* [f]*jasnomodrý,* řidčeji odstíny jiné: [k]*milokrásný,* [f]*prostomilý.* Fundujícím adjektivem těchto deadverbiálních předních členů bývá přídavné jméno tvrdé. Většina takto tvořených adjektivních kompozit náleží k prostředkům běžného vyjadřování, část z nich zastarává nebo má knižní ráz: *sivožlutý, milojemný, prostomilý, prostonárodní.*

Pozn. Některé z těchto výrazů je možno slovotvorně i sémanticky interpretovat dvojím způsobem, např. *hnědočervený* lze vykládat jako determinativum ‚červený do hněda' nebo jako koordinativum ‚hnědý a červený'.

b) Podtyp *„tmavěmodrý"* se spojovacím submorfem **-ě/e-** je sice možno pojímat jako podtyp předcházející, od něhož se odlišuje pouze jiným spojovacím submorfem, u většiny adjektiv sem patřících však převládá motivace (odrážející jejich vznik) ve smyslu spřažení příslovce s adjektivem: *tmavěmodrý = tmavě modrý, světlezelený = světle zelený,* jde tedy o složeniny nevlastní, spřežky. Pro jejich sepětí s kompozicí hovoří zejména existence slovotvorně i sémanticky ekvivalentních variant, tedy *tmavěmodrý* i *tmavomodrý, bleděmodrý* i *bledomodrý* atd., u nichž varianta s *-ě/e-* bývá častější.

c) Podtyp *„čistočistý"* se spojovacím submorfem **-o-** a s předním členem shodným s kmenem zadního adjektiva představuje nečetné složeniny zdvojené (reduplikované) s významem zesilujícím, zdůrazňujícím kvalitu základového adjektiva: [e]*čiročirý* ‚zcela, naprosto, velmi čirý'; podobně [e]*jistojistý,* [e]*pouhopouhý,* [e]*svatosvatý,* [e]*široširoký* od adjektiv tvrdých, [e]*dennodenní* od adjektiva měkkého. Ze sémantiky těchto adjektiv vyplývá i možnost jejich paralelní interpretace jako kompozit koordinačních: *čiročirý* = ‚čirý a čirý'. Vedle omezeného užívání v hovorovém vyjadřování (často s expresívní platností) se setkáváme s tímto podtypem i ve stylu uměleckém.

2.1.1.2 s předním členem substantivním - typ *„sněhobílý", „vodotěsný"*

Substantivum v tomto slovotvorném typu na místě předního členu vystupuje ve funkci okolnostního určení a) buď jako objekt, k němuž je určitá vlastnost přirovnávána: *sněhobílý* = ‚bílý jako sníh', tj. ‚zcela, velmi bílý'; *skálopevný* = ‚pevný jako skála', b) anebo jako objekt, podle něhož nebo vzhledem, se zřetelem k němuž se určitá vlastnost specifikuje: *vodotěsný* = ‚těsný vůči vodě'; *barvoslepý* = ‚slepý vůči barvám, na barvy'.

a) První skupinu tvoří adjektiva vyjadřující intenzívní odstíny barevných nebo jiných smysly vnímatelných vlastností: [kb]*stříbrolesklý,* [k]*čarokrásný,* [e]*sáhodlouhý,* [k]*skálopevný, vodorovný;* [f]*ohněrudý.* Tento podtyp bývá častý v knižním vyjadřování, uplatňuje se zejména v básnickém jazyce (zvláště

v obdobích, která knižnost výrazů považovala za významnou estetickou hodnotu literárních děl): *bleskojasný, -rychlý, hvězdojasný, růžolesklý.*

b) K podtypu *„vodotěsný"* náležejí adjektiva označující vlastnosti se zřetelem k určitému objektu, jemuž je bráněno proniknout do určitého prostředí (*prachotěsný, vodotěsný, vzduchotěsný*), anebo který není někde přítomen *(vzduchoprázdný)*, popř. vlastnosti neumožňující vnímat určitý objekt *(barvoslepý).*

2.1.1.3 s předním členem pronominálním - typ *„samovolný"*

Tato adjektiva jsou motivována atributivními spojeními s prvním členem *samý*, jejich zadním členem je sekundární adjektivum desubstantivní: *samožitný* = ‚jsoucí ze samého žita'; *samovolný*. Představují okrajový, neproduktivní typ.

2.1.2 Koordinace

Podstatou koordinačních složených adjektiv je spojení dvou, popř. i více adjektiv, a to primárních i sekundárních (odvozených), v jedno slovo, v němž je obsahový poměr těchto adjektivních členů souřadný: jde o přiřazování základů, mezi nimiž je buď vztah prostého slučování *(černý + bílý = černobílý)*, anebo vztah vzájemnosti, reciprocity *(česko-ruský* = ‚takový, jaký je mezi českou a ruskou (stranou), mezi nimi navzájem'). Složená adjektiva slučovací vyjadřují vlastnost vzniklou sloučením dvou různých, na sobě nezávislých vlastností téhož předmětu; obě základová adjektiva mají v nich stejnou, souřadnou syntaktickou platnost.

Zadní člen koordinačních adjektiv je primární nebo odvozené adjektivum jakostní, spjaté se zadním členem (členy) spojovacími submorfy **-o-**, řídčeji **-ě/e-**. Svým původem i dnešním chápáním jsou přední členy těchto kompozit buď také adjektivy: *černobílý, československý, česko-ruský*, nebo substantivy: *srbochorvátský/-chorvatský, retozubný, palivoenergetický* (viz též 2.1.2.2.1).

2.1.2.1 Koordinativa s předním členem adjektivním

2.1.2.1.1 slučovací - typ *„černobílý"*

Nejčastěji se tvoří spojovacím submorfem **-o-**: *černobílý* ‚černý a bílý', *politicko-ekonomický* ‚politický a ekonomický', *vojensko-politický* ‚vojenský a politický' (je též *vojenskopolitický* od *vojenská politika*), v novější době i **-ě-**: *pracovně-politický* ‚pracovní a politický', *literárně-hudební* ‚literární a hudeb-

ní'. Tento typ kondenzovaného vyjadřování se - částečně mechanicky pod vlivem cizích vzorů - šíří zejména v odborném (profesionálním), administrativním a publicistickém stylu, a to i přesto, že nepřináší k významu koordinačního syntagmatu žádný nový odstín: *holičsko-kadeřnická provozovna* vedle *holičská a kadeřnická provozovna*.

Pozn. Jejich předností je ovšem to, že nepřipouštějí výklad, jako by šlo o dvě entity (např. *kadeřnická provozovna* a *holičská provozovna*), který české sdružené pojmenování daného typu nevylučuje (srov. i *český a ruský jazyk*, na rozdíl od *jazyky český a ruský*).

Slučovací adjektiva vyjadřují: a) kombinaci barevných, chuťových, popř. jiných smyslově postižitelných vlastností: *červenomodrobílý, žlutozelený, sladkokyselý, hluchoněmý*; b) kombinaci vlastností druhů látek, materiálu apod.: *hlinitopísčitá (půda), fosforečnodraselné (hnojivo)*; c) druhy vlastností charakterizujících smíšený typ určitých zaměstnání, oborů lidské činnosti, vědních disciplín, institucí apod. Tvoření tohoto podtypu adjektiv je dnes velmi produktivní: *bramborářsko-ovesná (oblast), gynekologicko-porodnické (oddělení), hygienicko-epidemiologická (stanice), matematicko-fyzikální (fakulta), pěstitelsko-chovatelský (obor), dodavatelsko-odběratelské (vztahy), syntakticko-sémantický (rozbor), kompozičně-derivační (způsob)*. Někdy spojením antonymních adjektiv vzniká označení nové, komplexní kvality: *analyticko-syntetický (postup), teoreticko-praktické (východisko)*; d) označení smíšených zeměpisných oblastí, směrů apod. utvořených z vlastních jmen: *ostravsko-karvinský (revír), rosicko-oslavanský (revír); marxisticko-leninské (učení)*.

2.1.2.1.2 reciproční - typ „*česko-ruský*"

Tato relační adjektiva vyjadřují vztah k dvěma či více substantivům, jejichž význam je založen na vzájemném poměru nebo navzájem podmíněné součinnosti dvou nebo více substancí. Zpravidla jde o adjektiva odvozená od vlastních jmen: *česko-ruské (styky), československo-sovětská (hranice), rusko-japonská (válka), česko-polský (slovník), Labsko-oderský (průplav)*.

2.1.2.2 Koordinativa s předním členem substantivním

2.1.2.2.1 slučovací - typ „*srbochorvatský*"

Řadí se sem složená adjektiva, jejichž přední člen je tvořen místo očekávaného kmene vztahového adjektiva kmenem substantiva, od něhož je toto relační adjektivum odvozeno (čili kmenem primárním, nikoli sekundárním: *srb-ský* + *chorvat-ský* → *srb-o-chorvat-ský*, ne **srbsko-o-chorvat-ský*).

Pozn. Příčina této anomálie tkví v jazykové ekonomii: široce vztahové přípony nepřidávají

adjektivu žádný speciální význam a mohou být proto v základu relačního adjektiva při kompozici vypuštěny – určení vztahovým substantivem namísto adjektiva neporuší celkový smysl takto tvořeného složeného přídavného jména.

Tento typ adjektivních koordinativ představuje povětšině starší způsob tvoření, dnešní odborný a publicistický styl až na výjimky (zejm. tehdy, je-li předním členem relační adjektivum na *-ový(ý): palivoenergetická (bilance), lipohabrový (les), močopohlavní (ústrojí)*) dává přednost tvoření neredukovanému (z plného adjektivního kmene).

Tato slučovací koordinativa pojmenovávají jednak společné vlastnosti dvou objektů (častá jsou adjektiva odvozená od vlastních jmen: *cyrilometodějský (svátek), filipojakubská (noc), angloamerická (literatura), srbochorvatský/-chorvátský (jazyk)*), jednak relace vystihující umístění mezi dvěma objekty, mezi dvěma polohami atp. V druhém případě se tak tvoří odborné názvy: *zubodásňová, retozubná (hláska)*, v lékařském anatomickém názvosloví *hleznopatní (kost), holeňolýtkový, hrudoklíčkový, zánártonártní.*

2.1.2.2.2 reciproční

Adjektiva tohoto typu se tvoří zřídka. Redukce prvního adjektivního členu na primární (substantivní) kmen není schopna po stránce formální postihnout, resp. naznačit reciprocitu vztahu; proto dáváme přednost typu s neredukovaným prvním členem (viz 2.1.2.1.2): tedy *anglicko-americké (vztahy)*, nikoli *angloamerické, srbsko-chorvatská (hranice)*, nikoli *srbochorvatská* atp.

2.2 KOMPLEXNÍ ZPŮSOB KOMPOZIČNĚ-DERIVAČNÍ

2.2.1 Determinace

Do této kategorie patří: a) složená vztahová adjektiva, která vyjadřují relaci k svému fundujícímu víceslovnému pojmenování atributivní povahy: *vysoká škola → vysok-o-škol-+ -ský; trestní právo → trestn-ě-práv-+ -ní;* b) vazebná (rekční) složená adjektiva, která vyjadřují vlastnost vyplývající z určitého děje, charakterizovanou jistými příznaky, okolnostmi děje atp. (východiskem je verbální syntagma, slovesný prvek se pak stává v kompozitu determinátem: *tvořit divy → div-o-tvor-+ -ný, činit sám → sam-o-čin-+ -ný*).

2.2.1.1 Determinativa z atributivních syntagmat

Jejich fundujícím výrazem je atributivní dvoučlenné syntagma skládající se z adjektiva (substantiva, číslovky, zájmena) ve funkci shodného přívlastku +

substantiva. Zadní člen těchto relačních adjektiv je tvořen určovaným substantivem a zároveň odvozovacím formantem adjektivním. Ten je buď reprezentován vlastní slovotvornou příponou (např. *-sk-, -n-, -ň-, -ov-*) a tvaroslovnou příponou **(-ý, -í):** *vysok-o-škol-* + *-sk-ý, ostr-o-hran-* + *-n-ý, trestn-ě-práv-* + *-n-í, prv-o-máj-* + *-ov-ý*, nebo jen touto tvaroslovnou příponou: *čern-o-vlas-* + *-ý, červen-o-líc-* + *-í*; tvoří se tedy tato adjektiva postupem kompozičně-sufixálním nebo kompozičně-konverzním. Tvaroslovná charakteristika zadního členu zařazuje výslednou složeninu k adjektivům tvrdým nebo měkkým.

tehdy, je-li předním členem základ adjektiva tvrdého) nebo **-ě/e-** (je-li tímto členem základ adjektiva měkkého). Zřídka, jako pozůstatek staršího stavu, se uplatňuje spojovací submorf **-í-:** *bož-í-hodový* (základem prvního členu je přivlastňovací adjektivum *božÍ*).

Tento způsob tvoření relačních adjektiv patří v češtině (a ve slovanských jazycích vůbec) k velmi starobylým a produktivním. Neznamená to však, že se tato adjektiva tvoří ze všech syntagmat. Pokud nejde o tvoření ad hoc, s aktualizační funkcí, pak jejich vytváření předpokládá zpravidla fundující dvoučlenné sdružené pojmenování, nikoli volné syntagma: netvoří se např. od spojení *vysoký člověk, hluboký les, jarní vítr*. Časté je jejich tvoření od vlastních jmen zeměpisných, ne však od názvů institucí (jako *Národní divadlo*).

Podle slovnědruhové podstaty svého předního členu se dělí na tyto typy:

2.2.1.1.1 s předním členem adjektivním – typ „*vysokohorský*"

Jde o pravidelné tvoření k syntagmatům, jejichž adjektivním, atributivním členem je:

a) adjektivum primární, neodvozené, anebo odvozené, avšak se zastřenou slovotvornou strukturou. Takto komponovaná adjektiva mají vždy kvalifikující význam, a to: aa) buď široce vztahový: *starosvětský, vysokohorský, cizozemský, celonárodní, každodenní, ¹nízkotlakový/-tlaký*, tj. ‚týkající se starého světa, vysokých hor, vztahující se k starému světu, k vysokým horám' ap.; ab) anebo přivlastňovací, tj. charakterizující vlastnosti objektu (bytostí, orgánů aj.) podle jejich nápadných znaků, např. nápadných částí těla atp: *černovlasý, fk útloboký, modrooký, červenolící, ¹dlouholebý, krátkosrstý, maloduchý; bělokamenný, ¹chudokrevný, ostrohranný; hrubovlákenný/-vláknitý/-vlákný*, tj. ‚mající černé vlasy, útlé boky' ap. Složené přídavné jméno s významem široce vztahovým se často tvoří od vlastních místních jmen: *staroměstský* k *Staré Město*, ale ovšem i k *staré město, mladoboleslavský, velkomoravský, krušnohorský, černomořský*. Někdy mohou mít složená adjektiva tohoto podtypu dvojí motivaci: *novověký* lze interpretovat jako vztahové adjektivum k *nový*

věk, ale i jako pouhou konverzi, tj. *nový věk* → *nov-o-věk* → *nov-o-věk-+ -ý*. Celý podtyp je velmi frekventovaný:

b) adjektivum odvozené od substantiva. Takto se tvoří determinační komponovaná adjektiva zejména tehdy, je-li adjektivní atributivní člen fundujícího syntagmatu zakončen formantem *-sk(ý)/-ck(ý)*, u přejatých slov *-ick(ý)*. Tvaroslovná charakteristika *-ý* se při skládání pak zaměňuje za spojovací submorf **-o-** a vzniká tak velmi frekventovaný slovotvorný podtyp: *občanské právo* → *občansk-o-práv-+ -ní*; podobně *společenskovědní/-vědný*, *politickoekonomický*, *dialektickomaterialistický*; časté zvláště u zeměpisných názvů: *českobrodský*, *mariánskolázeňský*, *ostrožskonovoveský*, *jizerskohorský*, *latinskoamerický*.

Je-li adjektivum fundujícího syntagmatu složeniny tvořeno formanty *-n(í)*, *-n(ý)* nebo *-ov(ý)*, popř. *-ův*, může dojít k těmto změnám:

ba) tvaroslovná charakteristika *-í*, *-ý* je nahrazena hláskově odpovídajícím spojovacím submorfem, tedy **-í** > **-ě-** a **-ý** > **-o-**: *trestní právo* → *trestn-ě-právní*, podobně *ústavněprávní*, *slovnědruhový*, *hudebněvědný*, *zahraničněpolitický*, *církevněslovanský*, *sociálnědemokratický*; *železná ruda* → *železn-o-rudný*. Často se takto tvoří vztahová adjektiva od vlastních místních jmen: *železnorudský*, *českoskalický*; *osovobitýšský*, *mnichovohradišťský*, *královopolský*.

bb) Měkké zakončení kmene je nahrazeno variantou tvrdou a naopak, tedy **-í** > **-o-** a **-ý** > **-ě-**: *polní hospodářství* → *poln-o-hospodářský*, podobně *dolnolužický*, *hornomoravský*; proti tomu *větný člen* → *'větn-ě-členský*, podobně *'hmotněprávní*. V tomto druhém případě je strukturní kmen na *-n(o)-* nahrazen pseudokmenem adverbiálním, tedy s *-n(ě)-*.

bc) Někdy dochází ke kolísání mezi podtypem a) a podtypem, u něhož je adjektivní základ atributivního syntagmatu redukován na svůj primární základ substantivní (srov. 2.2.1.1.2 b): *železná ruda* → *železn-o-rudný* i *želez-o-rudný*; *střední doba* → *'středn-ě-dobý* i *'střed-o-dobý*; *růžové líce* → *růžov-o-lící* i *růž-o-lící*.

2.2.1.1.2 s předním členem substantivním – typ „*motýlokvětý*", „*národohospodářský*"

Člení se na tyto čtyři podtypy:

a) Podtyp tvořený způsobem kompozičně-konverzním, jehož zadní člen se skládá ze substantivního základu a tvaroslovné přípony *-ý*: *motýl-o-květ-+ -ý*. Uplatňuje se pouze v úzce odborném názvosloví botanickém a zoologickém: *motýlokvětý*, *kopřivolistý*, *kuželozobý*, *listonohý*, *lyroocasý*, *kruhobrvý*. Má specifickou sémantiku, adjektiva takto komponovaná znamenají „mající takové

části, složky, orgány apod., vyjádřené substantivním základem zadního členu, že připomínají objekty vyjadřené substantivním základem předního členu': *motýlokvětý* = ‚mající květy připomínající (svými postranními plátky) motýla, motýlí křídla'; *kuželozobý* = ‚mající zob(ák) podobný kuželu'.

b) Podtyp druhý je odvozen od atributivního syntagmatu adjektivum ve funkci shodného přívlastku + substantivum jako základní člen rozvitého výrazu. Při skládání však základ široce vztahového adjektiva byl nahrazen jeho substantivním (primárním) základem: *národní hospodářství* → *národ-o-hospodář-* + *-ský*, podobně *předopatrový*, *středoškolský*, *vodoprávní*, *jihočeský*.

Pozn. Pokud existuje zadní člen těchto složených adjektiv i jako samostatné slovo, nemusí s ním být v úplné korelaci: např. k syntagmatu *střední škola* se tvoří relační adjektivum *středoškolský*, nikoli *středoškolní*, ačkoli výraz *školský* se – strukturně vzato – vztahuje k substantivu *škola* až sekundárně, primárně náleží k substantivu *školství*.

K tomuto podtypu se řadí i složená adjektiva utvářená od místních víceslovných pojmenování, jejichž atributivním členem je přivlastňovací adjektivum z osobního jména vlastního, event. apelativa. I zde se přední člen kompozita vytváří redukcí adjektivního základu na základ substantivní: *Jindřichův Hradec* → *jindřich-o-hradecký*, *Karlovy Vary* → *karl-o-varský*, *Králův Dvůr* → *král-o-dvorský*. Není tomu ovšem vždy (srov. konkurenci s podtypem 2.2.1.1.1 ba: *mnich-ov-o-hradišťský*).

c) Třetí podtyp vznikl u složených adjektiv odvozených od místních vlastních víceslovných pojmenování odpovídajících syntagmatu substantivum jako základní člen + předložkový výraz se substantivem, popř. přivlastňovací adjektivum ve funkci neshodného přívlastku. K takovýmto sdruženým pojmenováním se tvoří relační adjektiva trojím způsobem: ca) je-li ve fundujícím syntagmatu atributivní člen předložkovým výrazem, mění se v přední člen tak, že se redukuje na substantivní základ a ten se spojuje pomocí spojovacího submorfu **-o-** s členem zadním, reprezentovaným základem determinovaného substantiva a příslušnou derivační příponou: *Týn nad Vltavou* → *vltav-o-týn-* + *-ský*; cb) atributivní člen syntagmatu se transformuje v sekundární adjektivní základ a spojuje se pomocí spojovacího submorfu **-o-** s derivovaným zadním členem (případ častější než (ca)): *Ústí nad Labem* → *lab-sk-o-úst-* + *-ecký*, podobně *orlickoústecký*, *lipskokamenický*; cc) je-li ve fundujícím syntagmatu atributivní člen genitivem přechýlené podoby substantiva (*králová* ke *král*), která je ovšem svým původem substantivizovaným přivlastňovacím adjektivem, předřazuje se před derivovaný zadní člen a spřahuje se s ním bez spojovacího submorfu: *Hradec Králové* → *královéhradec-* + *-ký*, podobně *královédvorský*.

d) Ojediněle se tato složená adjektiva tvoří s obráceným pořadím určujícího a určovaného členu; jejich determinátem je přední člen: *hodný víry* → *hodn-o-věr-* + *-ný* (ale též *věrohodný*).

2.2.1.1.3 s předním členem numerálním - typ *„jednořadý/-řadový", „dvojstranný"*

Představují velmi frekventované, produktivní, otevřené řady složených adjektiv. Tvoří se způsobem kompozičně-konverzním (častými zadními členy jsou komponenty *-listý, -hlasý, -prstý* aj.) i kompozičně-sufixálním (*-stranný, -místný; -barevný, -hodinový* a mnoho dalších). V druhém případě dochází často k tomu, že je jejich zadní člen identický se samostatným slovem; přesto je neinterpretujeme jako modifikační složené výrazy, a to proto, že na rozdíl od modifikativ zde nejde primárně o adjektiva kvalitativní, kvalifikující, nýbrž široce vztahová (vyjadřují obecný vztah k fundujícímu syntagmatu substantivní povahy jako celku: výraz *dvouposchoďový* není pouze specifikace, bližší určení adjektiva *poschoďový*, nýbrž vyjadřuje význam ‚mající dvě poschodí'). Jejich zadním členem je vždy sekundární adjektivum, odvozené od základového substantiva příponami *-ov(ý), -n(ý)* nebo *-n(í)*.

Někdy mají zadní členy složených adjektiv s numerálním předním členem dvojí, popř. i trojí synonymní podobu: *jednovrstvý/-vrstevný/-vrstvový, dvouřadý/-řadový, dvousměnný/-směnový, trojbarvý/-barevný, tříproudý/-proudový* aj.

Fundujícími základy předních členů těchto složenin jsou:

a) číslovky základní. Ty se k svému zadnímu členu připojují aa) buď v podobě kmenové s pomocí spojovacího submorfu **-o-**: *jedna řada* → *jedn-o-řad-* + *-ý/-ový*, podobně *jednohlavý, -letý, -oký, stohlavý; jednojazyčný, -myslný, -směrný, -stranný, stočlenný; jednobarevný, -měsíční, -minutový*, ab) anebo v podobě tvarové, tj. v tvaru genitivu bez spojovacího submorfu: *dvě křídla* → *dvoukřídl-* + *-ý/-ový*, podobně *¹dvoudomý, -nohý, -řadý/-ový, tříletý, pětiprstý, šestiboký; dvoučlenný, -místný, pětadvacetičlenný, oboustranný; třípárový, čtyřbarevný, osmiposchoďový, jedenáctipodlažní*, zřídka v tvaru nominativním: *dvěstěletý* (vedle *dvousetletý*), *třistaletý*;

b) méně často tvar číslovek druhových: *dvojí strana* → *dvoj-stran-* + *-ný*, podobně *dvojbřitý, trojlistý, -cípý, čtver(o)hlasý; dvojčlenný, ¹obojpohlavní*. Tato relační adjektiva mohou být ovšem vzhledem k tomu, že forma základů číslovek v kompozitech bývá záležitostí tradice, vztažena i k syntagmatu základní číslovka + substantivum: *dvojstranný* tedy znamená ‚týkající se dvojí strany, mající dvojí stranu', ale též ‚mající dvě strany'. Tento podtyp je omezen tím, že takto se tvoří kompozita pouze od číslovek *dva (dvě), tři, čtyři*, popř. *oba*. Výše uvedenou specifičností lze vysvětlit i častou existenci synonymních variant podtypu a) i b): *dvojčlenný* i *dvoučlenný, ¹dvojdomý* i *¹dvoudomý*, podobně i u kompozit se zadním členem *-hlavňový, -jazyčný, -pólový; trojboký* i *tříboký*, podobně *-hlavý; -barevný, -ciferný, -kolejný, -místný* aj.;

c) řídčeji číslovky řadové: *prvá řada* → *prv-o-řad-* + *-ý*, podobně *prvomájo-*

rý, *-ligový, -třídní, druhořadý, 'druhostranný*, užívané často v přeneseném významu.

2.2.1.1.4 s předním členem adverbiálním – typ *„mnoholetý"*

Předními členy těchto adjektivních kompozit jsou *mnoho-: mnohohlavý, -letý, -dílný, -jazyčný, -slovný, -stranný, -barevný, -buněčný, -národní, rozměrný* (často též v podobě s *mnoha-* jako druhé variantě), řídčeji *málo-: málozubý, -početný, -slovný, -třídní*. Jde o tvoření produktivní, zejména s morfémem *mnoho-* vytvářejí složeniny otevřené řady.

2.2.1.1.5 s předním členem pronominálním – typ *„všestranný"*

Tato komponovaná adjektiva jsou tvořena předními členy *vše-* (s široce vztahovým významem ‚týkající se všech, všeho, co je označeno zadním členem'): *všestranný; -evropský, -lidový, -lidský, -národní, -obecný, -odborový, -ruský, -slovanský, -svazový, -světový, 'vojskový* a *své-* (s významem ‚mající takový vlastní rys, takovou svou vlastnost, které jsou označeny zadním členem'): *svéhlavý; -bytný*. Pokud se těchto výrazů užívá převážně v přeneseném významu, pozvolna se stírá jejich původní slovotvorný (strukturní) význam: např. *všeobecný* – původně ‚týkající se všech obcí, všeho obecného', nyní ‚zcela obecný, celkový, všestranný, všude rozšířený'; *svébytný* – původně ‚mající svůj byt, tj. ráz, způsob života', dnes ‚osobitý, svérázný', popř. i ‚samostatný, svéprávný'.

2.2.1.2 Determinativa z verbálních syntagmat

Východiskem těchto složených adjektiv je verbální syntagma, tedy slovní spojení, jehož základním, určovaným členem je sloveso. To se při skládání přeměňuje v deverbativní adjektivum s příponou *-n(ý)*: *tvořit divy → div-o-tvor- + -ný, mluvit pravdu → pravd-o-mluv- + -ný*, popř. jinou: *žrát hmyz → hmyz-o-žr- + -avý, skrýt se divy → div-o-skr- + -ovit-í*, nebo se uplatňuje způsob kompozičně-konverzní: *rodit víno → vín-o-rod- + -ý*. Přední člen se s deverbativním zadním členem spojuje submorfem **-o-**, řídčeji **-e-** (zprav. po *-j-* v kmeni: *báj-e-tvor-ný, děj-e-tvorný*).

Determinativa této kategorie vyjadřují relaci k syntagmatu sloveso + jeho předmět: *činit dobro → dobr-o-čin- + -ný, měřit čas → čas-o-měr- + -ný*, resp. jeho příslovečné určení: *běžet světem → svět-o-běž- + -ný, sahat daleko → dalek-o-sáh- + -lý*. Jejich slovotvorný význam je ‚takový, který činí, koná něco, jedná nějak s tím, co je označeno předním členem', popř. ‚takový, který se děje v prostředí, v časových i jiných podmínkách, které jsou označeny předním

členem': *pravdomluvný* ‚mluvící pravdu', *dobročinný* ‚činící dobro', *čarodějný* ‚dělající čáry', *činorodý* ‚rodící činy', *světoběžný* ‚běžící, běhající světem', *zimomřivý* ‚mroucí zimou', *dalekosáhlý* ‚sahající daleko'.

Na přechodu k juxtapozici jsou nevlastní složeniny, jejichž přední člen má podobu základového substantiva v nepřímém pádu: *(do)týkat se nebe* → *nebetyč-+ -ný, mořit ducha* → *ducha-mor-+ -ný* nebo zájmena: *stačit sobě* → *sobě-stač-+ -ný*. Od vlastních spřežek se diferencují tím, že jejich zadní člen není identický s žádným existujícím slovem (srov. spřežky jako *vědy-chtivý, cti-žádostivý* a proti tomu nevlastní složeniny *nebe-tyčný, sobě-stačný*), vzniká teprve v procesu kompozice jako výsledek způsobu kompozičně-derivačního (analogicky podle vlastních kompozit).

Podle slovnědruhové povahy svého předního členu se dělí tato deverbativní kompozita na tyto typy:

2.2.1.2.1 s předním členem substantivním - typ *„blahodárný"*

Adjektiva tohoto typu představují velmi produktivní tvoření: *blahodárný, blahopřejný, čarodějný, divotvorný, dobročinný, krkolomný, licoměrný, mravokárný, pravdomluvný,* [k]*smrtonosný, světoběžný, teplomilný, zlomyslný,* [k]*zlověstný;* [k]*činorodý, vínorodý/vino-,* [k]*nebetyčný*. Setkáváme se s nimi často v odborném stylu: *slovotvorný, státotvorný, hmyzožravý, medonosný, močopudný, plochojevný*.

2.2.1.2.2 s předním členem numerálním - typ *„jednonásobný", „dvojnásobný"*

Slovotvornými základy předních členů těchto adjektiv jsou: a) číslovky základní, a to v podobě kmenové: *jednonásobný,* [l]*-činný,* [l]*-klonný,* [l]*-sytný,* [l]*-zvratný,* nebo tvarové (v gen.: *dvousečný, -klaný*); b) číslovky druhové: *dvojnásobný,* [l]*-dyšný,* [l]*-sytný, trojklonný*. Od tvarové podoby číslovky základní se netvoří složená adjektiva často, zpravidla jen jako varianty podoby *dvoj-: dvojklaný* i *dvouklaný*, podobně *-sečný, -značný* a *oboj-: obojvídový* i *obouvídový*. Jde tedy o tvoření povahou předních členů omezené, středně produktivní; výrazy takto vzniklé se užívají zejména v odborném stylu.

2.2.1.2.3 s předním členem adverbiálním - typ *„málomluvný"*

Rozeznáváme dva podtypy: a) jednak je předním členem základ adverbia primárního: *mnohomluvný, -násobný, -značný, málomluvný;* b) jednak adverbia odvozeného od adjektiva: *dalekosáhlý, prostořeký,* [l]*tajnosnubný*. Oba

podtypy vyjadřují relaci k syntagmatu sloveso + jeho příslovečné určení: *mnoho značit → mnoh-o-znač-+ -ný, tajně se snoubit → tajn-o-snub-+ -ný.*

2.2.1.2.4 s předním členem pronominálním - typ *„samočinný"*

Tato velmi výrazná skupina složených adjektiv má slovotvornou strukturu přední člen *samo-+* zadní člen představovaný deverbativním adjektivem na *-n(ý): samočinný,* [1]*-hybný,* [2]*-mazný, -zvaný;* na *-(i,a)cí():* [3]*samočistící,* [4]*leštící,* [5]*-vypírací; -tel-n(ý):* [6]*samospasitelný,* [7]*-vznítitelný,* [8]*-vztyčitelný; -l(ý): samorostlý* a jiné: *samozřejmý.* Často se uplatňuje v odborné mluvě: *samojízdný, -nosný, -sprašný, -výsypný, -záchranný; -nasávací, -naváděcí, -uzavírací; -kalitelný.* Jde o typ tvoření velmi produktivní, sémanticky rozrůzněný. Přední člen v těchto kompozitech vyjadřuje: a) původce děje: *sám rostl → sam-o-rost-+ -lý;* b) původce a zároveň předmět děje: *sám sebe maže → sam-o-maz-+ -ný;* c) schopnost vyplývající z děje: *je schopen sám sebe spasit → sam-o-spas-i-+ -tel-ný.* Význam těchto kompozit je zároveň ovlivněn i slovotvorným významem přípon: *-cí* s významem účelovým, *-telný* s významem možnosti, schopnosti. Někdy dochází k postupné ztrátě slovotvorné motivovanosti těchto adjektiv: *samostatný, samozřejmý.*

2.2.2 Koordinace

Reciproční koordinační adjektiva typu *česko-ruský* se řadí ze systémových důvodů k čisté (vlastní) kompozici: jde o slučování dvou adjektiv k vyjádření recipročního vztahu. Je však možné je interpretovat i tak, že vyjadřují relaci k slučovacímu syntagmatu složenému ze dvou vlastních jmen a vystihují vzájemný poměr, vztah mezi dvěma objekty: *(dráha) mezi Prahou a Duchcovem → praž-sk-o-duchcov-+ -ská (dráha), (hranice) mezi Němci a Poláky, mezi Německem a Polskem → německo-polská (hranice).*

2.3 SPŘAHOVÁNÍ

Spřahování u adjektiv záleží v srůstu členů fundujícího syntagmatu, který není doprovázen jejich morfologickými změnami. Mění se pouze pořadí členů. Fundující syntagma odpovídá struktuře adjektivum + jeho rozvíjející člen, kterým je substantivum, adverbium nebo zájmeno ve funkci příslovečného určení, popř. předmětu. Tento rozvíjející člen se při spřahování předsouvá a bez spojovacího submorfu srůstá s adjektivem. Od nevlastních adjektivních složenin se spřežky liší tím, že jejich zadní člen je identický se samostatně

existujícím slovem, totiž adjektivem z fundujícího syntagmatu. Formální srůst se odráží i v zvukovém plánu spřežky (zůstává pouze jeden hlavní přízvuk) i v její grafice (psaní „dohromady"). Zadní člen zachovává tvar, který má jako rozvíjející člen syntagmatu, tedy podobu genitivu, dativu, akuzativu substantiva, zájmena, popř. příslovce, zprav. v sg: *chtivý vědy → vědychtivý; chápající vše → všechápající, schopný všeho → všehoschopný; přítomný všudy → všudypřítomný.*

Adjektivní spřežky se dále dělí na typy

2.3.1 s předním členem substantivním - typ *„duchaplný"*

Představují nejpočetnější, velmi produktivní slovotvorný typ. Jejich určující člen má zpravidla tvarovou podobu Gsg, zřídka Dsg. Zadním členem je a) primární adjektivum, a to většinou obecně hodnotící povahy, přímo vyžadující doplnění předmětem - se zadními členy *-plný: [k]bolesti-, [k]citu-, ducha-, hrůzy-, lásky-, [k]strasti-, [kb]taju/[f]tajů/[f]taje-, [k]zášti-; -hodný: důvěry-, obdivu-, chvály-, paměti-, podivu-, pozoru-, politování-, závidění-; -prázdný: boha-, lidu-; -schopný: akce-, boje-, práce-, provozu-;* jiné: *bohu-libý, bohu-milý, krve-lačný;* b) řidčeji deverbativní adjektivum, rovněž vyžadující doplnění předmětem - se zadním členem *-chtivý: boje-, pomsty-, vědy-, zisku-;* jiné: *krve-žízniv*ý, *cíle-vědomý, ohni-vzdorný, pravdě-podobný, svobody-milovný.* Někdy tato adjektiva přecházejí k vlastním složeninám, koncovka jejich předního členu se zaměňuje za spojovací submorf **-o-**: *prach-o-těsný, svobod-o-milovný.* Často tyto spřežky náležejí ke knižním prostředkům spisovného jazyka.

2.3.2 s předním členem adverbiálním - typ *„všudypřítomný"*

Představují málo produktivní typ. Jejich předním členem je adverbium rozvíjející adjektivní základ jako jeho příslovečné určení: *všudypřítomný, rádobyvtipný, [l]děleslouží*cí, *dlouhohrající; kolemjdoucí, mimojdoucí, [f]okolostojící.*

2.3.3 s předním členem pronominálním - typ *„sebevětší", „vševídoucí"*

Adjektiva tohoto slovotvorného typu jsou středně produktivní. Patří sem: a) spřežky, v nichž zadním členem je adjektivum v komparativu a předním členem přirovnávací genitiv *sebe-: sebevětší, -lepší, -silnější.* Znamenají připouštění vlastnosti i v nejvyšší míře. Vzhledem k víceméně zastřené sémantice chápe se první člen v těchto výrazech i jako prostý prefix; b) spřežky, jejichž před-

ním členem je komponent *vše-* a zadním členem tzv. participium aktivní: *všehající*, [k]*-objímající*, [f]*-ovládající*, *-vidoucí*, [k]*-vládnoucí*. Zřídka bývá prvním členem výraz *všeho-*: [f]*všehoschopný*.

3. SLOŽENÁ PŘÍSLOVCE - typ „*dennodenně*"

Složených příslovcí tvořených čistou kompozicí není v češtině mnoho. Patří sem vlastně - a to ještě podmínečně - slovotvorný typ modifikačních determinativ vzniklých zdvojením, reduplikací stejného, téhož adverbiálního základu. Smysl této reduplikace tkví v tom, že zesiluje, zdůrazňuje význam fundujícího adverbia: [c]*čistočistě*, *dennodenně*, [c]*pouhopouze*, [c]*jistojistě*, [c]*svatosvatě*.

Pozn. Z diachronního pohledu se jeví, že primárně se toto zesílení významu uplatnilo u výrazů s příslovečnou funkcí ve větě, složená adverbia se pak stala východiskem pro odvozování adjektiv: *denně* → zesíleně *denn-o-denně* → *dennodenn-í*. Svědčí pro to i větší výskyt adverbií tohoto typu než adjektiv.

Dnešní jazykové povědomí, odpovídající systémovému synchronnímu pohledu, interpretuje však tento fundační vztah obráceně: analogicky jako v jiných případech pociťuje se kategorie adverbií v případech, kdy adverbia jsou zakončena formanty *-ě/e-* a *-y*, jako odvozená od adjektiv. Adjektiva a adverbia jsou (vzájemně) souvztažná, vzhledem k sémantice se však obvykle jeví adverbia jako motivovaná adjektivy; může tomu však být za určitých podmínek i naopak: proto existují i adjektiva zřetelně (sufixálně) odvozená.

Pozn. Velice početné příslovečné výrazy tvořené ze složených adjektiv konverzí (*hnědočerný* → *hnědočerně*, *národohospodářský* → *národohospodářsk-y*) náležejí samozřejmě do kapitoly o odvozování deadjektivních adverbií ze složených adjektiv (viz B 4.1.3.1.2.6). Ani zde se však nevylučuje jejich interpretace ve smyslu přímé kompozice adverbií. O spřahování příslovcí srov. partii o adverbializaci (zejm. frazeologické), viz D 2.

4. SLOŽENÁ SLOVESA - typ „*spolupracovat*"

Kromě několika vlastních složenin utvořených podle cizího vzoru (jako kalky podle řečtiny, popř. latiny: *blahořečit*, *zlořečit*, [k]*dobrořečit*, z církevního názvosloví *blahoslavit*, *svatořečit*; analogicky podle nich i *blahopřát*) se vytvářejí takováto slovesa pouze spřahováním ze spojení slovesa + adverbia jako okolnostního určení slovesného děje: *pracovat spolu* → *spolupracovat*, podobně *spolupodílet se*, *-účinkovat*, *-žít* aj.; ve smyslu časovém: *ožít znovu* → *znovuožít*, podobně *znovubudovat*, *-nastudovat*, *-vyzbrojit*, *-získat*, *-zřídit*; ve

smyslu způsobovém: *učinit zadost* → *zadostučinit* (původně ovšem také nápodobou podle latiny).

Pozn. Ve většině případů ovšem výrazy tohoto typu řadíme primárně k spřežkám jmenným (srov. C 1.3.2.1.3), neboť v úzu se jako spřežky vyskytují především substantiva verbální *(znovuotevření)* nebo jiná dějová substantiva *(znovuvýstavba)*, popř. dějová adjektiva *(znovupostavený)*, kdežto jejich fundující syntagmata (adverbium + sloveso) se zpravidla nespřahují.

Slovesné spřežky se uplatňují v knižním vyjadřování, jsou příznačné i pro publicistický styl.

D. PŘECHOD SLOV DO JINÉHO SLOVNÍHO DRUHU (bez zvláštních slovotvorných a tvaroslovných afixů)

0. OBECNÁ CHARAKTERISTIKA

0.0 K způsobům tvoření slov s jediným motivačním základem náleží kromě odvozování slovotvornými předponami, příponami, volným slovotvorným morfémem zvratným a různými kombinacemi těchto prostředků (často spojených se záměnou tvaroslovné charakteristiky) a kromě odvozování pouhou záměnou této charakteristiky i osobitý způsob tvoření slov bez účasti jakýchkoli morfologických prostředků (slovotvorných a tvaroslovných afixů), záležející v prostém přechodu slova do jiného slovního druhu, v přehodnocení jeho slovnědruhové povahy. Při tomto slovotvorném způsobu se mění - a to pouze kategoriálně - významová složka (slovnědruhový rámec) výchozího (základového) slova a ve shodě s tím i jeho větná platnost, jeho syntaktická funkce (místo ve větě a větněčlenská úloha).

0.1 V rámci uvedených slovotvorných způsobů se tento způsob nejtěsněji přimyká k odvozování slov pouhou záměnou tvaroslovné charakteristiky základového slova, tj. ke konverzi - i tu totiž dochází zpravidla k změně slovního druhu (řídčeji pouze k změně mluvnické kategorie v rámci téhož slovního druhu); proto se oba tyto způsoby někdy společně označují jako konverze v širším smyslu. Při prostém přechodu slova do jiného slovního druhu však na rozdíl od konverze v užším smyslu k takové kvalitativní změně tvaroslovné charakteristiky nedochází (viz A 2.4.3.1).

0.2 To je zcela jednoduché u přechodu zůstávajícího v mezích slovních druhů neohebných, tj. u přechodu neohebného slova jednoho slovního druhu v neohebné slovo jiného slovního druhu (např. u přechodu příslovce v předložku, spojky v částici atp.).

0.3 Složitější je situace, patří-li slovo výchozí anebo slovo cílové k slovním druhům ohebným. Relevantní jsou tu dva případy:

/1/ Slovo slovního druhu ohebného přechází, mění se v slovo slovního druhu neohebného. Výchozím slovem ovšem nemůže být celý lexém, jakožto soubor všech tvarů slova, nýbrž pouze jeden z jeho tvarů (tak je tomu zejm. při adverbializaci pádových tvarů substantiv, řídčeji adjektiv).

/2/ Slovo slovního druhu ohebného přechází v slovo jiného ohebného slovního druhu. Výchozím slovem může být buď celý lexém (při adjektivizaci substantiv), nebo dílčí soubor jeho tvarů (paradigma jednoho z rodů, popř. z čísel při substantivizaci adjektiv).

0.4 Zatímco přechod (konverze) uvnitř neohebných slovních druhů spolu s adjektivizací substantiv mají charakter ryze lexikálně syntaktický a nestýkají se tedy s morfologickým tvořením slov (zůstávají jen záležitostí slovníku a skladby), promítají se procesy substantivizace adjektiv a adverbializace do vztahů slovotvorných. Probíráme je proto v oddíle věnovaném tvoření slov, i když ani tu obecně o tvoření nových slov ve vlastním smyslu nejde. Většinou jde pouze o nové použití slova, popř. slovního tvaru v jiném kategoriálním významu a v jiné syntaktické platnosti. Jen u menší části slov máme co činit s alternativní nebo výhradní interpretací slovotvornou. Přesněji bychom tedy mohli slovnědruhový přechod slova vymezit jako tvoření nového pojmenování prostředky primárně syntaktickými, které má někdy své důsledky pro morfologický charakter slova.

0.5 Tento přechod slova z jednoho slovního druhu do druhého (genetický aspekt) a jeho průmět na rovinu synchronních vztahů (aspekt systémový) zde nazýváme *konverzí v užším smyslu slova* neboli vlastní (prostou) konverzí. V těch případech, kdy tyto vztahy byly přehodnoceny na vztahy slovotvorné, mluvíme o *druhotné derivaci*.

1. ZPODSTATŇOVÁNÍ JMEN PŘÍDAVNÝCH (SUBSTANTIVIZACE ADJEKTIV)

1.0 V rámci tvoření slov prostým slovnědruhovým přechodem (konverzí) se v češtině uplatňuje zvláště výrazně přechod jmen přídavných ve jména podstatná, tzv. zpodstatňování jmen přídavných, *substantivizace adjektiv*. I když zpodstatňování jmen přídavných není tu tak rozvinuto jako v někte-

rých jiných evropských jazycích - zejména v těch, které k tomu mohou využít mluvnické kategorie členu -, není ani v češtině jeho úloha jen okrajová. Svou podstatou je zpodstatňování jmen přídavných proces sémanticko-syntaktický. Je to změna slovnědruhového sémantického rámce výchozího jména přídavného, a to významu příznaku substance ve význam substance samé, provázená odpovídající změnou jeho syntaktické platnosti: atribut substantiva sám přejímá jeho větné funkce. Význam příznaku substance, vlastnosti (v širším smyslu), který je v základě výchozího adjektiva, mění se ve význam nositele této vlastnosti. Přitom dochází zpravidla i k zúžení a zkonkrétnění této vlastnosti, a to vzhledem k určitému jejímu nositeli, kterého substantivizovaná adjektiva implicite zahrnují. Např. přídavné jméno *malý* má samo o sobě celou řadu významových odstínů (SSČ jich uvádí 6), kdežto substantivizované adjektivum *malý* m. ‚hošík' má pouze jeden z těchto odstínů (v SSČ uvedený pod 2), a to ‚jsoucí v dětském věku'. Jako každé substantivum může být i substantivizované adjektivum blíže určeno syntaktickým adjektivem *(bratrův dobrý známý, moje milá, mé poslední taneční, libové telecí).*

1.0.1 Jev označovaný jako substantivizace adjektiv se netýká jen adjektiv vlastních, a to v zásadě jak dlouhých tvarů adjektiv (tvrdých i měkkých), tak krátkých (tzv. jmenných) tvarů adjektiv i adjektiv přivlastňovacích (viz též IV 1B 4), nýbrž i slovních druhů nástavbových s touž syntaktickou funkcí: adjektivních číslovek, zvláště řadových a druhových, a rodových adjektivních zájmen, tedy tzv. adjektiviálií (adjektiv v širším smyslu).

1.0.2 Vlastním smyslem substantivizace adjektiv je tvoření názvů substancí, které jsou nositeli daných příznaků - v širokém smyslu vlastností. Substantivizace adjektiv tedy bezprostředně slouží onomaziologické kategorii názvů nositelů vlastnosti (vedle útvarů sufixálních, konverzních v užším smyslu, složených i sdružených). Srov. *slepý* m. */slepec/ slepý člověk, zlé* s. */ zlo / zločin / zlý čin; černá / černá zvěř, černice / černozem / černá zem* atp.

1.0.3 Substantivizace adjektiv bývá nejčastěji teprve důsledkem univerbizace hotových již substantivních pojmenování sdružených - atributivních spojení přídavného jména jako členu určujícího s podstatným jménem jako členem určovaným.

Např. atributivní spojení *zelená barva, nemocný člověk* se univerbizují tak, že se vypustí člen určovaný (jako rozumějící se sám sebou, a tedy samozřejmý) a zbylý člen určující převezme význam i syntaktickou funkci celého spojení. Srov. *Na semaforu naskočila zelená* (tj. barva). *Zavolejte dalšího nemocného* (tj. nemocného člověka, pacienta).

Proto je také pro adjektiva, která přešla v substantiva, příznačné úžení a konkretizace jejich obecného lexikálního významu. To znamená, že se nesubstantivizuje přídavné jméno obecně ve všech svých významech, nýbrž pouze v tom svém významu, který má ve výchozím atributivním spojení.

Ve shodě s tím se většina substantivizovaných adjektiv cítí dosud jako výsledek vypuštění určeného substantiva. Takovou substantivizaci nazýváme eliptickou (zprostředkovanou, nepřímou). Může být pouze příležitostná (např. *ořechový* jako název druhu dortu) nebo více či méně ustálená (např. *sýrčková* jako název druhu pečeně), dokonce zcela lexikalizovaná (např. *roštěná*).

Pozn.: Hranice mezi substantivizací ustálenou a příležitostnou je velmi neostrá, často závislá na individuálním nebo krajovém úzu. Např. substantivizace typu *Stekl'* (rybník), *Táborský*, *Palečkův* (mlýn) jsou vlastní jen příslušníkům dané oblasti.

1.0.4 Ustálené jsou většinou i ty poměrně četné případy substantivizovaných adjektiv, které nejsou (a to ani alternativně) motivovány určitým atributivním spojením, nýbrž pouze jménem přídavným. Tu pak jde o motivaci přímou.

Někdy k nim sice dovedeme doplnit rodové podstatné jméno, např. *vrchní* (tj. číšník), *platit hotovými* (tj. penězi), jindy to dovedeme jen zcela obecně, neurčitě a s rozpaky, např. *příbuzný* (tj. člověk), *bojovat proti starému* (řádu? všemu?), *zahrát si kopanou* (hru?), jindy to vůbec nedovedeme: *být na čekané*, *dostat se do úzkých*. Vždy však v těchto případech existuje v jazyce vedle substantivizovaného adjektiva i výchozí adjektivum ve vlastním adjektivním významu a ve vlastní funkci (*vrchní*, *hotový*, *starý*, *kopaný*, *čekaný*, *úzký*).

Jen v těchto dvou případech (uvedených zde pod 1.0.3 a 1.0.4) jde i ze stanoviska současného jazyka o substantivizaci v plném a vlastním smyslu, a to jako proces produkce i reprodukce slov i jako jeho živě motivovaný výsledek.

1.0.5 Neplatí to však o takových substantivech s adjektivní formou, vedle nichž neexistuje již dnes příslušné skutečné jméno přídavné, a které proto nelze ze stanoviska současného jazyka považovat za substantivizovaná adjektiva, nýbrž pouze za substantiva s adjektivním skloňováním.

Jsou to jména jako *hajný*, *průvodčí*, *komorná*, *školné*, zařazovaná v mluvnicích současného jazyka jako samostatné specifické substantivní vzory, jen formálně shodné s dílčími rodovými paradigmaty adjektivními („mladý", „mladá", „mladé").

Poněvadž však z hlediska svého vzniku jsou i tato substantiva převážně zpodstatnělá adjektiva (s výjimkou několika málo substantiv původních, která přešla k tomuto typu sklonění, a pak ovšem i útvarů vzniklých podle modelu těchto jmen) a protože se i v současném jazyce tato jejich geneze (více či

méně) cítí a jejich přechod k zřetelně substantivizovaným adjektivům je plynulý, pojednáváme v rámci tohoto oddílu i o nich.

1.0.6 Substantivizace adjektiv tedy představuje plynulý proces přeměny adjektiva v substantivum, i když v něm můžeme zásadně rozlišovat několik stadií. Tato stadia však nejsou vyhraněná a přecházejí jedno v druhé. Nejsou také závazná, vývoj konkrétního substantivizovaného adjektiva může začít i končit na kterémkoli stadiu. Převážná většina těchto substantiv vznikla na základě univerbizace atributivních spojení výpustkou určovaného substantiva a obráží dosud tuto svou genezi: jejich motivujícím výrazem není samo adjektivum, nýbrž spojení tohoto adjektiva s určovaným substantivem. Většina substantivizovaných adjektiv také na tomto stadiu zůstává. (Srov. např. *zelená* (barva), *vepřové* (maso).) Jen menší jejich část přechází za určitých podmínek (jestliže se z těch či oněch příčin ztratí motivační souvislost s atributivním spojením) do druhého stadia tzv. přímé (neeliptické) substantivizace, kde motivujícím výrazem není již atributivní spojení adjektiva s určitým substantivem, nýbrž samo adjektivum (např. *pokladní* m. i f., *vázané* n.). Na základě tohoto modelu mohou pak ovšem i přímo vznikat substantivizovaná adjektiva v případech, kdy nemají oporu v atributivním spojení (např. *bytný, blokový, vstupné*). Ještě menší část může pak opět za určitých podmínek (především tehdy, jestliže v jazyce zaniklo motivující adjektivum) přejít do stadia třetího - do stadia skutečných substantiv se specifickou adjektivní flexí, kde se již nemůže uplatnit adjektivní motivace vůbec: buď se jména stala nemotivovanými, anebo přejala s příslušnou úpravou motivaci (substantivní nebo verbální) někdejšího adjektiva (např. *vázané, roštěná, komorná, hajný*). I tato substantiva s adjektivní flexí mohou se stát modelem pro tvoření analogické.

Na každém stupni tohoto substantivizačního procesu může však dojít k náhlému „skoku", při němž substantivizace je plně dovršena i prostředky slovotvornými - vlastně substantivní sufixací, popř. konverzí morfologicky adjektivních útvarů; srov. *bramborová* (polévka) - *bramboračka, Václavské* (náměstí) - *Václavák, odsouzený* - *odsouzenec, pokladní* - *pokladník, zajatá* - *zajatkyně, dobré* - *dobro*.

Tu však již nemluvíme o substantivizaci adjektiv, nýbrž o deadjektivní derivaci substantiv s onomaziologickou strukturou nositele vlastnosti.

1.0.7 Jako pojmenovací prostředek se substantivizace adjektiv uplatňuje zejména uvnitř určitých vyhraněných sémantických okruhů, které se jako celek vyznačují větším či menším stupněm ustálenosti. Podáme proto ilustrační přehled těchto substantiv podle věcně sémantických okruhů a teprve uvnitř těchto okruhů přihlédneme k trojímu stadiálnímu typu substantivizace: eliptic-

kému (I), přímému (II) a přehodnocenému v sekundární derivaci (III), která ovšem může být zastřena, demotivována (IV). Klasifikace podle mluvnického rodu nemá význam pouze formální, nýbrž má dosah i pro sémantiku příslušných jmen. To je zvláště zřejmé u I. typu, kde mluvnický rod substantivizovaného adjektiva v zásadě odráží mluvnický rod vypuštěného substantiva. To se týká i mluvnického čísla; zvláště nápadné je to u jmen pomnožných.

Mezi substantivizovanými adjektivy jsou stejně tak zastoupeny názvy živých bytostí, zejména osob, jako názvy rozmanitých věcí a činností i abstraktních pojmů.

1.1 NÁZVY OSOB - typ *„cestující"*

U názvů osob se tu prakticky nesetkáváme s výrazně eliptickým typem, i když obecný rodový pojem je tu zřetelný, a to podle mluvnického rodu substantiva „člověk" (popř. „muž"), „žena", zřídka „dítě". Jen u malé skupiny jmen lze doplnit konkrétnější substantivum, jako *vrchní* (číšník), *dozorčí* (úředník).

1.1.1 Substantivizovaná adjektiva mužského rodu

Názvy mužských osob, popř. (v důsledku nepříznakovosti muž. rodu) osob vůbec pojmenovávají tyto osoby podle různých znaků fyzických, psychických, podle jejich zaměstnání a povolání a podle jejich různých vztahů společenských i jiných. Motivujícím slovem může být adjektivum prosté, nemotivované *(bílý, velký, mladý, zdravý, slepý; milý, věrný, bohatý)*, popř. modifikované *(maličký, rozmilý, nevěrný)* nebo motivované: v tom případě uplatňuje se u nich zprostředkovaně motivace tohoto adjektiva:

/a/ je-li motivujícím slovem adjektivum odvozené od substantiva, bývá to vztah k substanci nebo substančně pojaté vlastnosti nebo činnosti (*ženatý, hostinský, lázeňský; [f]pekařský* atd.; [h]*mužský; lesní* (II); *bytný, rotný, vrátný;* se souběžnou motivací vztahem k okolnosti: *porybný, nadlesní* (III));

/b/ je-li motivujícím slovem adjektivum odvozené od slovesa, vystupuje do popředí motivace činitele nebo trpitele děje; zvlášť výrazné to je u přídavných jmen slovesných, zařazujících děj i časově (*hlásný; známý; cestující, pracující, přednášející, řídící, slyšící (ne-), soutěžící, tonoucí; trestaný, pohřešovaný, vyšetřovaný; raněný; nadřízený, obviněný, odsouzený, představený, zaměstnaný, zatčený; zabitý, zajatý* (II); *hajný; mluvčí, nákupčí, výpravčí* (III)).

Často bývá motivujícím slovem i adjektivum složené, zejm. spřežené: *hluchoněmý, choromyslný; práceschopný, tancechtivý; dílovedoucí, kolemjdoucí, spolubydlící* (II).

Některá se vyskytují převážně n. výhradně v čísle množném: *staří, mladí, dospělí, pozůstalí, pracující.*

Ze jmen vlastních sem patří četná příjmení, jako např. *Černý, Nový, Hořejší; Čelakovský, Lhotský, Hradecký, Utěšený* (II); *Novotný* (III); *Havlův (Havlůj, Havlů)*, dále přezdívky, např. *Jednooký* (= Žižka), *Ryšavý* (vedle *Ryšavec*) (= Zikmund), a jména pohádková: *Dlouhý, Široký* a *Bystrozraký* (a obyvatelská jména pomnožná jako *Táborští, Jihlavští, Hradečtí*).

Sem se přimykají i nečetné názvy náboženských a smyšlených bytostí, chápaných jako (mužské) osoby: *zlý, nečistý, rohatý; svatý* (zejména v pl.), *všemohoucí.*

1.1.2 Substantivizovaná adjektiva ženského rodu

Názvy ženských osob jsou souběžné s názvy mužskými (pociťují se zpravidla jako přechýlené k podobám mužským), např.: *mladá (mladičká), malá, slepá, mrtvá; milá (nejmilejší, rozmilá), příbuzná; hluchoněmá; nemocná, těhotná* (pouze žen.); [h]*ženská* (pouze žen.); *hostinská, lázeňská; domácí* (II); *bytná, vrátná* (III); *švagrová* (II); *krejčová, mistrová, správcová, šéfová* (III-II); *komorná, pokojská* (jen ženské); *hajná, známá; cestující, nastávající, vedoucí* atd.; *žalovaná, raněná, vdaná* (jen žen.), *zamilovaná, zabitá; utonulá, zesnulá.*

Ze jmen vlastních sem patří především opět příjmení jako *Veselá, Dolejší, Jičínská, Petrovická* (II); *Novotná* (III) atp. Přídavná jména přivlastňovací jsou motivem substantivizovaných hovorových adjektiv jako *učitelova, kovářova* (paní, dcera), *Novákova, Svobodova* (I). V jazyce vlastně spisovném jsou tato substantivizovaná adjektiva charakterizována dlouhou koncovkou *-á* a pociťují se jako odvozená slovotvornou příponou *-ová: radová; Nováková* atp.

Pozn. Vzhledem k své alternativní motivaci přechýlením se jména jako *správcová* chápou někdy také jako názvy manželek příslušných substantiv mužských (např. *správcová* = ‚žena, která sama něco spravuje' i ‚manželka správce').

Řadí se sem i názvy náboženských a smyšlených bytostí jako *svatá, zubatá* (II).

1.1.3 Substantivizovaná adjektiva středního rodu

Jsou velmi řídká: *malé (maličké)* (tj. dítě, I).

1.2 NÁZVY ZVÍŘAT - typ *„škodná"*

jsou nehojné. Jsou to vlastně (- kromě několika kolektivních názvů, jako *černá, vysoká, pernatá* (I), *škodná* (II) jen vlastní názvy domácích a jiných chovných zvířat jako *Ryšavý* (kůň, pes), *Bystrá (klisna), Komolá, Lysá* (kráva, koza) (II).

1.3 NÁZVY VĚCÍ - typy *„vepřové", „prodloužená"*

jsou nejpočetnějším sémantickým okruhem substantivizovaných adjektiv (zejména I. a II. typu). Patří sem zejména

1.3.1 názvy různých poživatin; *červené, zámecké, letošní, mělnické, svatováclavské, šampaňské* (víno); *hořká, jalovcová, skotská* (pálenka); *citrónová, malinová* (limonáda, šťáva); *turecká, vídeňská; černá* (káva); *bramborová, dršťková, zasmažená* (polévka); *krupičná, rýžová* (kaše), *jahodová, vanilková* (zmrzlina); *houbová, rajská* (omáčka); *vepřové, telecí; uzené, libové* (maso); *debrecínská, sekaná, svíčková, vepřová, hovězí* (pečeně); *ementálský, tavený* (sýr); *uherský, šunkový, dietní* (salám); *tomátový, rybí; vlašský* (salát); *samožitný, berounský* (chléb); *kávový, punčový; brněnský* (dort) (vesměs I);

1.3.2 názvy barev: *bílá, červená, růžová, ocúnová; zlatá; pastelová* (I–II);

1.3.3 názvy různých zařízení: *odborná, vysoká, střední, hudební* (škola); *právnická, pedagogická, strojní* (fakulta); *dětské, ženské; oční* (zdravotnické oddělení); *Vojenská, Fakultní, Thomayerova; dětská* (nemocnice, klinika); *Vinohradské, Národní, Smetanovo* (divadlo); *hlavní, Severní* (nádraží); *Archeologický, Orientální* (ústav); *zrychlený, osobní, noční* (vlak); *důchodový, pozemkový* (úřad); *krajský, obvodní* (národní výbor); *daňový, stavební* (odbor); *zpěvácký, krajinský* (spolek); *filmový, taneční* (klub); *Malostranská* (kavárna); *Velkopopovická* (pivnice); *Nádražní* (restaurace); *Zámecká, Klášterní* (vinárna); *Kolínská, Luční* (bouda), *Žižkova* (chata), *Květná, Rajská, Vrtbovská* (zahrada); *Letenské, Chotkovy* (sady); *Vyšehradský, Malostranský* (hřbitov); *Slapská, Vranovská* (přehrada); *státní, hlavní* (silnice); *lanová, ozubená* (dráha); *Chuchelský, Železniční, Karlův* (most); *Hradčanská, Mládežnická* (stanice); *Spálený, Sovův* (mlýn); *Černínský, Lobkovický* (palác); *Spišský, Havraní* (hrad) (I);

1.3.4 názvy různých míst: osad: *Slaný, Strážný, Blatná, Hluboká, Vysoké, Štúrovo (II), Větřní, Polubný, Tisá* (IV); čtvrtí: *Letná, Lesná* (III), *Podžatecká* (II); ulic a tříd: *Dlouhá, Mostecká, Sokolovská, Jiřinková, Národní; Nerudova, Rozárčina* (I); silnic, autostrád, magistrál: *Českobrodská, Severojižní* (I); náměstí: *Staroměstské, Václavské; Hradní, Revoluční* (I); nábřeží: *Malostranské, Smetanovo* (I); řek: *Bystrá* (II), *Deštná, Rokytná* (III), *Desná* (IV); potoků: *Černý, Mlýnský, Záhořanský; Bobří, Hraniční* (I); jezer a ples: *Černé, Máchovo, Medvědí* (jezero), *Štrbské, Hincovo* (pleso) (I); rybníků: *Staňkovský, Steklý, Záblatný* (I); *Velký Tisý* (III); ostrovů: *Slovanský, Střelecký* (I); vrchů a kopců: *Ostrý* (I), *Luzný* (II), *Žalý* (III); hor: *Lysá* (I), *Jestřábí* (I), *Kletečná* (III); dolů a žlebů: *Modrý, Obří* (důl); *Suchý, Pustý* (žleb); *Studená, Demänovská* (dolina) (I); lesů: *Slavkovský, Tetřeví* (les), *Boubínský* (prales) (I);

1.3.5 názvy různých činností: *čekaná, shledaná, uvítaná* (II), *odchodná* (III); zábav: *rekrutská, šátečková, taneční* (I), *prodloužená* (II); tanců: *kyjový, starodávný, čeladenský, zaječí* (I–II); *houpavá, sousedská, zbojnická* (pův. ‚nota') (II); pobožností: *májová, mariánská, růžencová* (I); mší: *hrubá, ranní, záduší* (I-II); poutí: *matějská, svatohorská* (I); soutěží: *přespolní, šestidenní* (I); *Velká pardubická* (II); her: *kopaná, odbíjená* (II); *košíková* (II); *Ruská, Italská, Aljochinovo* (šachové otevření) (I); pracovních směn: *ranní, odpolední, noční* (I); plesů: *maturitní, lesnický* (I); svateb: *diamantová, stříbrná, zlatá* (I); jen v plurále se vyskytají *prostná, nářaďová* (cvičení (I-II);

1.3.6 názvy obecných pojmů: *dobré* ‚souhrn dobrých věcí a skutků', *(lepší, nejlepší), zlé (horší, nej-); krásné, ošklivé, různé, tragické; hlavní, základní, vedlejší; přítomné, minulé, budoucí; vlastní; abstraktní* (II).
Tento typ je příznačný pro jazyk filozofie a disciplín pomezních. Mimo něj se vyskytuje jen v některých ustálených obratech (zvláště ve spojení s neurčitou číslovkou) *všechno dobré; málo, mnoho nového* (s genitivem) (a některými zájmeny), *něco, leccos zajímavého, to hlavní, podstatné; přát někomu jen dobré, odplácet stejné stejným, dávat z vlastního.*

1.3.7 Silně je využito pojmenování tohoto typu v odborném názvosloví zoologickém, botanickém a hlavně ovocnářském: *chudozubí, živorodí* (I); *složnokvěté*, nověji *hvězdicovité, pyskaté*, nov. *hluchavkovité* (I); *Panenské české, Londýnské; Boikovo, Matčino* (jablko); *červencová, Avranšská, Dvorní; Napoleonova* (hruška); *Černošická, Čistecká raná, Domácí, Podroužkova* (švestka); *Ananasová česká* (slíva); *Proskavská , Alexandrova raná* (broskev); *Trnavská, Růžová raná, Holubova* (meruňka); *Klecanská černá, Troppřichterova* (třešeň); *Španělská, Mičurinova úrodná* (višeň); *Hornoslezská, Pozdní* (jahoda); *Pruská, Thomsonova raná* (malina); *Kapraďolistá, Taylorova úrodná* (ostružina); *Holandský černý, Fayův úrodný* (rybíz); *Bílý nádherný, Králíčkův červený* (angrešt); *Tržní* (vlašský ořech); *Nový obrovský, Římský, Webbův* (lístkový oříšek) (vesměs I).

1.3.8 Drobné sémantické skupiny: názvy prospěchových známek: *výborná, velmi dobrá, dobrá, dostatečná, nedostatečná* (II); cen a odměn: *čestná, krajská, národní, státní* (I); *Pulitzerova* (I); medailí a plaket: *bronzová, stříbrná, zlatá* (II); sportovních vah: *těžká, pérová, bantamová, střední*; uměleckých skladeb: *milostná, vojenská, svatební* (píseň), *Devátá, Osudová, Novosvětská* (symfonie) (II); matematických veličin: *celá, proměnná, neznámá* (I-II); peněz: *stříbrný, zlatý, rýnský* (I-II); dárků: *vázané, vítané* (II); platů, dávek a poplatků: *hovorné, nájemné, vstupné, jízdné; výchovné, pohřebné, cestovné; vodné, klíčné; mostné, školné, stočné* (vesmě III); různé: *bílé, černé* (hrací kameny), *červené, zelené* (hrací karty), *bílý, černý* (hráč s b., č. kameny); *meziměstská* (telefonní centrála), *kolínská* (voda), *(plná) polní* (výzbroj), *krátké* (cigáro), *zelené* (krmivo); *mladé* (mláďata).

1.4 SUBSTANTIVIZOVANÁ ADJEKTIVA V ŠIRŠÍM SMYSLU

Obdobně jako přídavná jména ve vlastním, užším smyslu substantivizují se i některá přídavná jména v širším smyslu, a to některé číslovky a zájmena. Zvláště často se vyskytují v ustálených obratech.

1.4.1 Substantivizace číslovek se týká číslovek řadových a druhových, ale také základních (jde veskrze o typ I).

1.4.1.1 Zpodstatnělé číslovky řadové tvoří zejména určení (identifikaci) a) osob podle jejich pořadí: *prvý, druhý, čtvrtý, desátý, jedenáctý, dvacátý, stý; první, třetí, tisící* (člověk, vojín atd., např. ve spojeních *První předá štafetu druhému, druhý třetímu* atd.); b) hodin, dní, měsíců a roků v časových údajích: *druhý, třetí, dvanáctá; o druhé, třetí; před devátou, mezi desátou a dvanáctou* (ale *jedna, o jedné* atd.!); např. *Devátá rozhodne, čaj o páté; dvacátý osmý* (den), *desátý* (měsíc); *devatenáctistý osmnáctý / tisící devítistý osmnáctý* (rok) (např. *narozen pátého sedmý; bylo to v pětačtyřicátém*); c) řidčeji i jiných jevů a věcí, např. *vyšla první, druhá, třetí* (rána); d) v ustálených příslovečných výrazech jako *po prvé, po třetí, po desáté; za prvé, za druhé* až *za desáté* atp.

1.4.1.2 Zpodstatnělé číslovky druhové, souborné a úhrnné jsou běžnější zejména v neutru a v plurálu: *dvojí, čtverý, desaterý, sterý; dvoje, čtvery; (to) dvé* (ve frazeologických obratech i *dví*, např. *rozseknout ve dví*), *obé, tré, čtveré; čtvero, desatero* (i s genitivem počítaného předmětu).

1.4.1.3 Zpodstatnělé číslovky základní jsou různorodé: ve vlastním smyslu lze mluvit o substantivizaci číslovek, jen pokud se jich užívá absolutně, bez počítaného předmětu *(jedna, dvě, tři, čtyři, pět, deset; jedna a dvě jsou tři)*, zvl. v časových údajích: *je jedna* (hodina), *o, po jedné, před jednou; jsou právě tři, je dvanáct; ve dvě* (hodiny), *jedenáct* (hodin), *o dvou, třech, čtyřech; o pěti, dvanácti;* dále např. *chodit po dvou, čtyřech, dopadnout na všechny čtyři; dát každému po pěti, pětadvaceti* atp. *Přišel jen jeden, přišli oba (obě), přišlo jich pět* atd., *řeknu vám jedno.* - V platnosti zájmenné: *jeden chce to, druhý ono; jedna, druhá, jedno, druhé, jedni chtějí to, druzí ono* atp.

1.4.2 Substantivizace zájmen se týká všech druhů zájmen povahy adjektivní (jde - kromě některých případů neutra sg - veskrze o typ I).

1.4.2.1 Substantivizovaná zájmena ukazovací jsou především *ten, onen* (např. ve spojení *je to ten, ta, to, ten či onen*, lid. *je už na onom*), *sám (poznej sebe sama / samého)*, hovor. *ten samý (opakuje stále to samé)*, řidčeji složená zájmena *tento, tenhle, tentýž / týž* (spis. norma připouští substantivizaci v neutru sg: *řeknu vám toto, tohle, totéž*) a dále *takový (takových by se našlo), onaký (najít si onačejší).*

1.4.2.2 Substantivizovaná zájmena tázací mohou být zásadně všechna adjektivní zájmena tohoto druhu: *který*, řidčeji *jaký, čí* (např. *která to je?* rozu-

měj kniha; o osobách jen v lidovém jazyce: *který vy jste?*, podobně jen lid. *jakou sis vzal?*).

1.4.2.3 Substantivizovaná zájmena neurčitá jsou zejména *každý (každý ví), některý (někteří chápou věc jinak); ledakterý (ledakterému / ledakteré to nemůžeš svěřit), žádný (žádná ho nechce), všechen, všecek, všechno (všecko se mění, všem se nezavděčíš).* Srov. i *jiný (má rád jinou, to je jiná, mezi jiným), mnohý (mnohému se naučil).*

1.4.2.4 Substantivizovaná zájmena přivlastňovací mohou být všechna zájmena tohoto druhu: *můj (na mé / moje nesahej, platí můj* (manžel), *moje / má* (manželka)), *tvůj (z tvého to nejde,* hovor. *tvůj, tvoje / tvá, tvoji* (členové rodiny)), *svůj (trvat na svém, každý za své, svůj k svému), náš (zahrejte tu naši,* hovor. *naši (naši by se zlobili)), váš (ať je po vašem,* hovor. *váš, vaše, vaši), jeho (to nejde z jeho,* hovor. *ta jeho), její (na její nesahám,* hovor. *ten její), jejich (ať je po jejich).*

1.5. KONKURENCE SUBSTANTIVIZOVANÝCH ADJEKTIV SE SYNONYMNÍMI ÚTVARY JINÝCH POJMENOVACÍCH TYPŮ

1.5.1 Substantivizace adjektiv je v češtině silně omezena konkurencí jiných pojmenovacích typů v rámci obecné onomaziologické kategorie nositele vlastnosti, popř. nositele substančního či dějového příznaku; vedle sdružených pojmenování atributivního typu *budapešťský sýr, vysoká škola, plzeňské pivo, Nerudova ulice, Václavské náměstí* a v příslušných eliptických pojmenováních substantivizovaných adjektiv, *vysoká, plzeňské, Nerudova, Václavské* máme odvozená substantiva příponová *slepec, bramboračka, kmínka, Nerudovka, Václavák* nebo konečně metonymická označení *budapešť, plzeň, myslivec, turek, zlato* (zlatá medaile) atp.

1.5.2 Vzhledem k snadnosti příponového odvozování v češtině se často sémanticko-syntaktická substantivizace cítí jako nedokončený proces a útvary tohoto typu jako v jistém smyslu „polotovary"; konečné stadium představují pak i morfologicky, tj. slovotvorně výrazně charakterizované útvary sufixální (proto je např. vedle *nedělej ze mne hloupého* mnohem častější *nedělej ze mně hlupáka*), a to tím více, čím je dané vyjádření expresívnější *(nedělej ze mne blbce, pitomce).*

Zejména příležitostná substantivizace bývá omezena faktem, že v jazce pro daný význam existují a jsou běžné odvozeniny příponové. Proto se např. ve spisovné normě nepřipouštějí substantivizace typu *překlad z německého do českého* jakožto „neústrojné", neboť v našem jazyce jsou vedle sdružených pojmenování *český, ruský jazyk* ještě běžnější a plně spisovné odvozené útvary: *čeština, ruština* atd.

1.5.3 Obecně se však substantivizace eliptického typu hodnotí stylisticky jako hovorové, často jen příležitostné, „zkratkové", „neoficiální" vedle plně spisovných, „oficiálních" atributivních spojení (sdružených pojmenování). (Srov. např. *Plzeňské pivo je jedním z nejlepších našich vývozních artiklů* × *dejte mi sklenici plzeňského, (malé) plzeňské.*) Naproti tomu metonymická jména (desufixované základy formálně shodné s výchozími substantivy) typu *plzeň (dejte mi jednu plzeň), budapešť (deset deka budapešti), zlato, bronz (museli se spokojit bronzem)* atp. se cítí jako ne plně spisovná.

Rovněž u názvů vlastních se zkratkové substantivizace typu *bydlím v Nerudově, na Václavském* cítí vedle plného *v Nerudově ulici, na Václavském náměstí* jako hovorové (v adresách však též: *Dlouhá 3, Nerudova 7*), zatímco příponové odvozeniny *bydlím v Nerudovce, na Václaváku* jsou stylisticky nižší.

1.5.4 Obecně zůstávají však útvary odvozené (sufixální, řídčeji konverzní) základními jednoslovnými prostředky pojmenování (onomaziologické kategorie) nositelů vlastnosti, i když ovšem v této své platnosti zdaleka nepokrývají prakticky neomezený rozsah pojmenování víceslovných, sdružených. Substantivizovaná adjektiva, stejně tak jako univerbizovaná substantiva metonymická, jsou tu svým způsobem vždy jen příznaková a z hlediska celkového pojmenovacího systému představují v jistém smyslu jeho periférii.

2. ADVERBIALIZACE (lexikální a frazeologická)

2.0 Adverbializace patří v současné době spolu s konverzním odvozováním příslovcí z adjektiv k nejproduktivnějším způsobům vzniku adverbií vůbec. Rozumíme jí postupný proces, jehož výsledkem je ustrnutí některých tvarů ohebných slovních druhů nebo frazeologických jednotek a příslovečných spojení a jejich přehodnocení v slovní druh neohebný, a to příslovce.

Rozeznáváme jednak adverbializaci v užším smyslu, tj. adverbializaci prostých nebo předložkových pádů jmen a tvarů slovesných, tedy adverbializaci lexikální, jednak adverbializaci v širším smyslu, tj. adverbializaci růz-

ných ustálených příslovečných slovních spojení, obratů a rčení, tedy adverbializaci frazeologickou.

2.0.1 Z onomaziologického hlediska vyjadřují příslovce vzniklá adverbializací nějaký vztah k substanci označované základovým substantivem (číslovkou nebo zájmenem), nebo vztah k příznaku substance, vyjádřenému základovým adjektivem nebo slovesem, popř. k příznaku vyjádřenému příslovcem, resp. příslovečným spojením. Povaha těchto vztahů není vždy zcela jednoznačná.

2.0.2 Spolu s celkovým přehodnocováním adverbializovaných výrazů v příslovce objevuje se i tendence hodnotit adverbializované tvary jmen a sloves ze synchronního hlediska jako útvary derivované. Vzhledem k tomu, že toto pojetí je možné chápat jako rovnocenné pojetí adverbializačnímu, obrážejícímu skutečnou genezi těchto útvarů, můžeme lexikální adverbializaci synchronně interpretovat též jako derivaci druhotnou (sekundární).

Pozn. S hodnocením ve smyslu derivace se setkáváme např. též u Jana Jahna v Slovanském adverbiu (1966), kde jsou příslovce vzniklá adverbializací přímo včleněna mezi útvary derivované, sám systém derivace se tu chápe jako systém flexe zbavený paradigmatičnosti.

Toto hodnocení se ovšem nevztahuje na adverbializaci frazeologickou, při které adverbializačnímu procesu (v různé míře) podléhají spojení co do formy značně různorodá; tyto tzv. citátové výrazy tedy hodnotíme pouze jako spřežky, nikoliv též jako útvary derivované. Vzhledem k různému stupni frazeologizace jde o adverbializaci ne vždy plně provedenou, i když s výraznou tendencí k univerbizaci. Mezi oběma typy adverbializace je samozřejmě široká přechodová oblast.

2.1. LEXIKÁLNÍ (SLOVOTVORNÁ) ADVERBIALIZACE UNIVERBIZAČNÍ – SEKUNDÁRNÍ DERIVACE

2.1.0 Tomuto typu adverbializace podléhají především prosté nebo předložkové pády substantiv a adjektiv, dále zájmen a číslovek, omezeně i některé tvary sloves, zvláště přechodníky.

2.1.0.1 Podstata této adverbializace záleží v tom, že v jistých typech syntaktických konstrukcí se určitý tvar některého jména nebo slovesa užitého ve větněčlenské platnosti (některého druhu) příslovečného určení začne stále více na tyto typy konstrukcí (jejichž jádrem je nejčastěji sloveso) vázat

a v důsledku této vázanosti začne jako pád jména nebo tvar slovesa ustrnovat. Čím více se začíná upevňovat dané větné spojení, tím více slábne jeho kontakt s ostatními tvary paradigmatu; ztrácí k němu svůj vztah, ustrne a osamostatní se. Adverbializace tedy vlastně znamená vyřazení tvaru jména nebo slovesa z paradigmatu a zrušení jeho gramatických kategorií (tj. u jmen např. rodu, čísla, pádu a ustrnutí tvaru prostého nebo předložkového pádu) a ve svých konečných důsledcích přehodnocení jeho morfologické struktury, konkrétně jeho flexívní koncovky, v slovnědruhový morfém příslovcí; v případě předložkových spojení dochází navíc k univerbizaci, k splynutí předložky s tvarem jména, čímž vzniká tzv. příslovečná spřežka.

2.1.0.2 K ztrátě morfologických kategorií jako výsledku adverbializačního procesu dochází především u takových tvarů nebo předložkových spojení, kterých se užívá v konkurenci s adverbii: ve větách se objevují v téže větněčlenské platnosti jako adverbia, tzn. v platnosti některého druhu příslovečného určení, a vyjadřují příslovečné významy, blíže určující kvalitu a okolnosti děje, především způsob, míru a zřetel (méně čas). Adverbializují se především ty výrazy nebo spojení, které mají od původního významu odlišný nebo posunutý význam, popř. se u nich vyvinul nový významový odstín (*krokem* ‚pomalu').

2.1.0.3 Adverbializovatelnost předložkových spojení je dána mírou samostatnosti předložky a jejího významu; ztrácí-li předložka svůj základní význam, spojení má tendenci se adverbializovat (srov. spojení s předložkou *na* a *z* označující místo, čas a způsob *na podzim, z jara* × *[h]nahonem, zpaměti*). Záleží i na povaze jména, s kterým se předložka spojuje: adverbializaci snáze podléhají výrazy stylově omezené (*[k]zhloubi, dopředu*) nebo se slabší zapojeností do flexívního systému (typu *dosyta;* ustrnulé přechodníky). Adverbializují se jen ustrnulá spojení nerozvitá, popř. jen okrajově rozvitá (*'nabíledni*); adverbializované výrazy již nelze ve větě oddělit (*byl [k]nadobyčej zručný* × *není nad starý obyčej*).

2.1.0.4 Synchronní hodnocení útvarů vzniklých lexikální adverbializací jako útvarů druhotně (sekundárně) derivovaných navazuje na sám vznik příslovcí jako slovního druhu. Podobně jako příslovce na *-ě/e, -o, -y* - původně ustrnulé pády jmenných tvarů adjektiv - se dnes klasifikují jako útvary derivované z adjektiv a jejich slovnědruhové morfémy, původně koncovky flexívní, jako derivační formanty, hodnotí se i příslovce nověji vzniklá ustrnutím prostých tvarů jmenných a slovesných *(kolem, jednou, kleče)* jako útvary v užším smyslu derivované, tj. sufigované, popř. konvertované, a univerbizované předložkové

pády jako příslovce odvozená prefixálně-konverzním způsobem ([k]*zhloubi, doleva*). Přispívá k tomu i skutečnost, že tyto původní flexívní prostředky se uplatňují i jako zcela samostatné prostředky derivační; jasným slovotvorným sufixem se např. stala původní koncovka Isg *-em*, souznačná s příponou *-mo (letmo - letem)*, která vystupuje ve funkci přípony i u substantiv, ke kterým paradigmaticky nepřísluší *(hora - horem)*, popř. též u slovních druhů neohebných *(hop - [o]hopem)*; podobně se i spojení předložky a flexívní koncovky *z+-a, do+-y* aj. uplatňují jako derivační prostředky (předpony a přípony) při tvoření deadverbiálních příslovcí ([c]*polehoučku - [z]polehoučka, opravdu - doopravdy*).

Pozn.: Protože adverbializovaný výraz hodnocený jako výsledek sekundární derivace tvoří jeden samostatný celek nejen po stránce významové a gramatické, ale i pravopisné, jsou všechna dále uváděná příslovce psána jako jedno slovo. Pokud se podle Pravidel českého pravopisu některé takové výrazy píší i v původní předložkové podobě, např. *dodneška* i *do dneška*, znamená to, že jejich lexikalizace a s ní spjatá univerbizace tu nebyla dovršena.

2.1.1 **Adverbializace substantiv** - typy *„časem", „nahoru"*

2.1.1.1 Adverbializace prostých pádů a jednočlenných vět neslovesných - sufixace, popř. konverze

2.1.1.1.1 Adverbializace prostých pádů

Tento způsob je dosti početně zastoupen a je dosud produktivní zejména u Isg i pl, dále u Asg a (zřídka) Nsg. Základová substantiva nejčastěji vyjadřují místo, míru, čas a druh pohybu.

NAsg - formant **Ø/-u:** Jsou to např. příslovce (většinou fam., nář. a expr.) označující míru, kvantitu: *hustě, drobet,* [b]*trošánek*, čas, denní dobu: *ráno, večer, časínko*, místo: *prostřed* (‚uprostřed'), způsob *vzdor* (‚navzdory'); *věru.*

Isg - formant **-em/-ou:** Příslovce označují místo: *bokem, horem, kolem, stranou* (též ‚tajně'), čas: *časem* (‚občas'), *závěrem*, způsob a míru, a to rychlost děje: *klusem, kvapem, letem*, tok tekutiny: *hrkotem, proudem*, míru děje: *úhrnem, většinou*, způsob projevu: *slovem* (‚stručně'), *šeptem*, hodnocení: *právem* (‚spravedlivě') aj.

NApl - formant **-ě/-y:** Příslovce označují způsob a míru, např. [k]*chutě* (‚s chutí'), [oc]*houby* (‚málo, nic').

2.1.1.1.2 Adverbializace jednočlenných vět neslovesných - formant **-Ø/-a**

Jde o ztrátu větné platnosti jednočlenných vět substantivních, jíž vznikají povětšině přísl. modální a stavová: *div, běda, hrůza, pravda, škoda; tma, zima.*

2.1.1.2 Adverbializace předložkových pádů substantiv - způsob prefixálně-konverzní

Základem se staly předložkové vazby substantiv označujících místo, čas, projevy a vlastnosti člověka, části lidského těla a subst. dějová. Rozlišujeme zde formanty **na** + **-u/-Ø/-y/-o:** přísl. místa: *nahoru, navrchu, navenek,* času: *navěky, nazačátku,* způsobu a míry: *nahlas, naoko, naráz, naschvál;* **nad** + **-Ø/-u:** přísl. způsobu a míry: [k]*nadobyčej; nadmíru;* **o(b)** + **-Ø/-u/-ě:** přísl. času: *občas, obden,* způsobu: *opravdu, osamotě;* **pod** + **-Ø:** přísl. místa: [']*podspod* (‚vespod'), času: *podvečer;* **do** + **-u/-a/-e/-y/-Ø:** přísl. místa: *dokola, doprostřed, dozadu,* času: *dodneška, donekonečna, dopoledne,* způsobu a míry: *dohromady, doslova, dokořán;* **od(e-)** + **-u/-a/-e:** př. místa: *odpředu, odzadu,* času: *odedávna, odloňska, odpoledne, odpočátku;* **z/ze** + **-a/-e/-u/-i/-y:** př. místa: [r]*zdolejška,* [k]*zhloubi, zpátky,* času: *zjara, zezačátku, zkraje,* způsobu a míry: *zčásti, zhruba, zpaměti, zpravidla;* **s** + **-u/-a/-í:** přísl. místa: *shora, svrchu,* způsobu: *spatra, stěží;* **k** + **-i/-u:** př. času: *kpoledni, kvečeru,* způsobu: *kvůli;* **po** + **-Ø/-u/-ě/-í:** přísl. místa: [r]*podél,* času: *pozítřku,* způsobu a míry: *pohromadě, potají, potmě, povětšině;* **při** + **-u:** př. místa: [r]*přispodu;* **v(z)** + **-u/-Ø:** př. místa: *vskrytu, vstříc, vzadu, vzhůru;* př. času: **před** + **-em:** *předpolednem, předvečerem.*

2.1.2 **Adverbializace adjektiv** - typy *„zpříma", „podobrém"*

2.1.2.1 Adverbializace prostých pádů - konverze

Předmětem adverbializace se staly prosté adjektivní ženské tvary Nsg jako *dobrá, možná* ve větné platnosti.

2.1.2.2 Adverbializace předložkových pádů adjektiv - způsob prefixálně-konverzní

2.1.2.2.1 Adverbializace krátkých (jmenných) tvarů adjektiv

Předmětem adverbializace se staly ojediněle krátké tvary adjektiv, *např. mlhavo, sychravo, (je mi) chladno, (je) nutno* atp., která jsou příslovci stavu nebo modálními příslovci, především však předložkové vazby jmenných tvarů GALsg adjektiv primárních, a to jakostních. Vzniklá příslovce si většinou zachovávají přímý vztah k významu základových adjektiv (neobjevují se tedy u nich posunutí nebo nový význam). Rozlišujeme zde formanty **na** + **-o/-ě/-u:** přísl. místa: *nalevo, napravo,* času: *nadlouho,* způsobu: *naboso, načerno, najisto, nakřivo, naměkko, napilno, natrvalo,* [h]*nakrásně, naživu,* míry: *nadrobno, nakrátko, naprázdno;* **z/za** + **-a:** přísl. místa: *zdaleka, zhluboka, zleva,* času:

zamlada, zaživa, způsobu: *zastudena, zčista, zlehka, zpříma, zvesela, zvolna;* **do + -a:** př. místa: *doleva, doprava,* času: *donedávna,* způsobu a míry: *docela, dojista, do(polo)syta;* **od + -a:** přísl. času: *odjakživa, odmala, odmlada;* **po + -u:** přísl. způsobu: *podomácku, pomalu, porůznu, poslepu, potichu.*

2.1.2.2.2 Adverbializace dlouhých (složených) tvarů adjektiv

Vzniklo tak několik příslovcí, jejichž základem jsou tvary Asg stř. rodu - formanty **mimo/za + -é:** *mimojiné, zazlé* a Lsg stř. rodu - formanty **po + -ém:** *podobrém, pozlém.*

2.1.3 Adverbializace zájmen - typ *„předtím*

2.1.3.1 Adverbializace předložkových pádů zájmen - způsob prefixálně-konverzní

Adverbializovaly se především předložkové vazby zájmena *to* (ojediněle zájm. *každý, vše, nic, co, svůj*). Příslovce se většinou lexikalizují, jejich význam je odlišný od významu původního spojení („za tím", „v tom" označují místo, „zatím", „vtom" čas). Formanty **na + -o/-Ø:** přísl. času: *nato,* způsobu: [h]*nanic* (též ‚špatně, zvl. od žaludku'), modální: *natož/pak;* **nad + -o:** přísl. způsobu: *nadto, nadevše/cko;* **pro + -o:** příčiny: *proto,* **přes + -o:** modální: *přesto,* **za + -é:** *zasvé;* **bez + -oho:** modální: *beztoho;* **po + -é/-om/-ém:** času: *pokaždé, potom,* způsobu: *posvém;* **v + -Ø/-m:** času: *vtom,* způsobu: *vniveč;* **při + -om:** času: *přitom;* **před + -ím:** času: *předtím;* **mezi + -ím:** času: *mezitím.*

2.1.4 Adverbializace číslovek - typy *„jednou", „poprvé"*

2.1.4.1 Adverbializace prostých pádů číslovek - konverze

Je doloženo pouze několik adverbializovaných Nsg a Isg formanty **-ou/-em:** přísl. času: *jednou* (‚kdysi'), míry: *málem* (‚skoro'), *mnohem,* **-o:** míry: [f]*jedno* (‚jen'), [k]*toliko* (‚pouze').

2.1.4.2 Adverbializace předložkových pádů číslovek - způsob prefixálně-konverzní

Základem se stávají především předložková spojení číslovek řadových, ze základních *jeden, -a, -o, půl* a *polovic;* příslovce vyjadřují především různé

časové údaje. Formanty **po** + **-é/-í:** přísl. vyjadřují údaj, pokolikáté se určitý děj uskutečňuje: *poprvé, podruhé* (též ‚jindy'), *potřetí, popáté,* **za** + **-é/-í:** přísl. vyjadřují časovou posloupnost: *zaprvé, zatřetí, zadesáté,* **z** + **-u/-a/-e/-Ø:** přísl. času: *zprvu,* přísl. míry: *zpola, zpoloviče,* **za** + **-o:** přísl. způsobu: *zajedno.*

2.1.5 Adverbializace slovesných tvarů - konverze - typ „*vkleče*"

Adverbializovalo se pouze několik ustrnulých slovesných tvarů:

2.1.5.1 přechodníků - formanty **-a, -ě (e), -íc, -ouc:** přísl. vyjadřují tělesnou polohu n. pohyb: *kleče, sedě, stoje, chodě* (‚v chůzi') (další stupeň adverbializace představují univerbizované předložkové výrazy *vkleče, vsedě, vstoje*), dále sem patří *řkouc* a tzv. absolutní přechodníky *vyjma, vyjímaje, vyjímajíc; počínaje, soudě, nehledě, (ne)chtě;*

2.1.5.2 slovesných tvarů určitých - formanty **-u, -i, -m:** přísl. modální: *neřku(li)* (‚což teprve, tím méně'), *arci, nerci(li); tuším, hádám, soudím.*

2.2 FRAZEOLOGICKÁ ADVERBIALIZACE

2.2.0 Frazeologickou adverbializací rozumíme proces, jehož výsledkem je ustrnutí různých ustálených příslovečných slovních spojení, obratů a rčení nevětné i větné povahy, provázené univerbizací a s tím spojeným přechodem k slovnímu druhu adverbií. Frazeologická adverbializace vzniká za obdobných podmínek a okolností jako adverbializace lexikální (slovotvorná). Dochází k ní tehdy, když jisté ustálené slovní spojení zapojené do určité větné konstrukce se začne na tento typ konstrukce vázat a v důsledku této vázanosti ustrnovat. Spolu s touto postupující vázaností dochází k sémantickému i mluvnickému oddalování významu dané frazeologické jednotky (sousloví, rčení, obratu) jako celku od jeho jednotlivých slovních významů i celostního významu z nich vyplývajícího a zároveň též k oslabení nebo ztrátě syntaktických vztahů (často ze synchronního hlediska zastaralých: [k]*zbůhdarma, odjaktěživa*), ve kterých původně byly jednotlivé složky uvnitř daného slovního spojení. Formálním důsledkem tohoto ustrnutí bývá univerbizace původního slovního spojení, tj. ztráta formální i významové samostatnosti jeho jednotlivých složek, tj. několika slov, popř. jejich kombinací ve větné souvislosti po sobě následujících. Výsledný tvar, spřežka, nazývaná též tzv. citátovou složeninou, se přehodnocuje na základě své plnovýznamovosti v souhlase s příslovečným významem, který vyjadřuje, v příslovce.

Adverbializaci podléhají především frazeologické jednotky blíže určující kvalitu nebo okolnost děje, zvl. způsob a míru, kterých se užívá v konkurenci s vlastními adverbii synonymního významu ([h]*horempádem - rychle*); adverbializace probíhá snadno zejména u spojení rázu emotivního, která mají jako celek význam zcela odlišný nebo posunutý vzhledem k součtu původních významů jednotlivých slov ([c]*nacimprcampr* ‚úplně', *bohudík* ‚naštěstí'). Ztráta významové a formální samostatnosti jednotlivých slov a spojení je provázena ztrátou jejich morfologických kategorií (adverbializují se zejména slova s uvolněnou zapojeností do flektivního systému, např. krátké tvary adjektiv *(nabíledni)* a formy hovorového stylu *(vemkdevem)*). Proces adverbializace je podpořen i tehdy, když jádro rčení tvoří metaforické předložkové spojení, ve kterém předložka postupně ztrácí svůj základní význam, popř. svou významovou určitost a samostatnost ([c]*namoutěduši*).

2.2.0.1 Bohatým zdrojem frazeologické adverbializace je běžně mluvený jazyk. Vedle spojení rázu metaforického podléhají adverbializaci často i taková spojení, která vznikla pouhou reduplikací příslovce s cílem zdůraznit, umocnit jeho základní význam *(užuž, taktak)*, a dále spojení, která byla utvořena na základě určitého zvukoslovného opakování základového slova příslovečného nebo citoslovečného charakteru, popř. některých jeho hlásek *(křížemkrážem,* [h]*skrznaskrz,* [h]*taktak,* [oc]*sakumprásk)*.

2.2.0.2 Na rozdíl od lexikální adverbializace univerbizační, která nevylučuje možnost užívat výsledný výraz též v původní podobě neadverbializované a v původním významu *(jdi nahoru - jdi na horu Říp)*, adverbializace frazeologická tuto možnost vylučuje, neboť adverbializovaná spojení mohou mít platnost pouze adverbiální. Totéž spojení slov, které nacházíme v adverbializovaném výraze, se tedy nikdy nevyskytuje jako volné spojení slov, které by mělo význam jiný nebo alespoň posunutý. V platnosti jiné lze užít samostatně pouze někdy některé jednotlivé složky adverbializovaného spojení, pokud existují jako samostatná slova, nikoli spojení jako celek.

Pozn.: Na přechodu k adverbializovaným frazeologickým jednotkám jsou expresívní výrazy jako *kristepane, propánajána, panenkomarjá, prokristíčka* ap. Stejně jako pro adverbializovaná spojení je pro ně typická univerbizace spojení, ztráta morfologických kategorií a oslabení syntaktických vztahů v dané jednotce. Postrádají však lexikální význam příslovce a neužívá se jich tudíž v syntatické platnosti příslovečného určení. Protože jde o zvolání vyjadřující jisté hnutí mysli (údiv, překvapení apod.), považují se tyto výrazy z hlediska slovnědruhového zpravidla za citoslovce.

2.2.0.3 Adverbializace frazeologických jednotek je z hlediska tvoření příslovcí slovotvorným postupem v češtině ne příliš obvyklým, třebaže živým

a v omezené míře produktivním, který vzhledem k stránce významové a formální (neobvyklost slovotvorného postupu) existuje pouze na okraji české gramatické a lexikální soustavy. Většina výrazů sem náležejících je stylisticky omezená, hovorová a (více či méně) emocionální.

2.2.1 Adverbializace spojení, jejichž jádrem jsou výrazy

2.2.1.1 substantivní:

a) rozvité výrazy, např. *nabíledni, namoučest, namou(tě)duši;*
b) slučovací spojení s expresívní zvukovou strukturou, např. antonymická spojení *cesta necesta, hlava nehlava, rukama nohama, zuby nehty,* aliterační, reduplikační *koneckonců, rok co rok;* u těchto typů spojení prozatím dochází jen zřídka k univerbizaci.

2.2.1.2 adjektivní:

a) rozvitá spojení, např. *odjakživa,* [h]*jakživ; milerád;*
b) rýmová spojení *zšírokadaleka, zčistajasna;*

2.2.1.3 příslovečné:

a) vzniklé pouhou reduplikací sloužící k zdůraznění základního významu: *jižjiž, užuž, jenjen, (jen)taktak, skrznaskrz;*
b) vzniklé zvukovou nápodobou, s expresívní zvukovou strukturou podtrhující sounáležitost slov a představ; jsou rýmová: *horempádem, křížemkrážem, hatlamatla, (na)cimprcampr, punktumpunkt,* aliterační, se shodnou následující hláskou: *kolkolem, mermomocí, cikcak,* antonymická aj.: *semtam, sakumprásk, habaděj;*
c) se zájmennými příslovci: *odtamtud, tamtudy, zřídkakdy, málokam;* pochybnost, neurčitost vyjadřují např. *sotvakde, -někdy, -kam.*

2.2.2 Adverbializace spojení, obratů a rčení větné nebo polovětné povahy - typ *„jaksepatří"*

2.2.2.1 Slovesná spojení

Adverbializovala se spojení typu a) *jaksepatří* (‚dobře'), *jakbysmet* (‚stejně'), *takřka* (‚téměř'),

b) *buďjakbuď, chtě(j)nechtě(j)* (‚bez ohledu na něčí vůli'), *stůjcostůj, dělej co dělej.*

2.2.2.2 Polovětná neslovesná spojení

Adverbializovaly se spojené členy syntagmatu, a to prostou juxtapozicí: *bohudíky* (‚naštěstí'), *bohužel, chválabohu, zbůhdarma, nazdařbůh.*

2.2.2.3 Větné typy

Adverbializovala se zpravidla spojení substantivum (zájmeno) + sloveso, popř. ještě příslovce; takto vzniklé výrazy vyjadřují určitou nejistotu, pochybnost: *kdoví(kdy), bůhví(kam), čertví(kde), (-kam), bůhchraň, bohdá* (‚snad, zajisté').

E. UTVÁŘENOST OSTATNÍCH SLOVNÍCH DRUHŮ (Slovotvorná stavba číslovek, zájmen, předložek, spojek, částic a citoslovcí)

0. OBECNÁ CHARAKTERISTIKA

0.0 Na rozdíl od základních slovních druhů (substantiv, adjektiv, příslovcí a sloves), spojených funkcí kvalitativně pojmenovávací a disponujících systémy bohatě rozrůzněných prostředků slovotvorných s prakticky neomezenými možnostmi rozšiřování, je situace u slovních druhů ostatních podstatně odlišná. Předně u nich nemůžeme mluvit o tvoření slov ve vlastním slova smyslu, nevznikají tu neologismy, pouze se jednotlivá slova - pokud jim ze stanoviska současného jazyka můžeme připsat slovotvornou strukturu - reprodukují podle příslušných modelů. Proto také dáváme přednost tomu mluvit u těchto slovních druhů spíše o utvářenosti slov než o jejich tvoření, neboť tento termín implikuje běžně rozšiřování fondu slov daného druhu o slova nová, tj. rozumí se mu především ve smyslu produkčním.

0.1 Jen zdánlivě se tomuto vymezení vymykají číslovky, které zaujímají mezi danými slovními druhy zvláštní místo už tím, že představují specifický kvantitativně pojmenovávací druh slov. Liší se od ostatních tím, že tvoří otevřenou, prakticky nekonečnou řadu, využívajíce přitom jen několik málo základních prostředků. Ani tu však nevznikají slova nová, zejména pokud máme na mysli číslovky jednoslovné (číslovkové výrazy víceslovné přirozeně přesahují rámec číslovek jako slovního druhu).

0.2 Ostatní, nepojmenovávací slovní druhy tvoří řady zřetelně zavřené. Tento nedostatek slovotvorné potence je vyvažován značnými možnostmi vytvářet sousloví s týmiž sémantickými a syntaktickými vlastnostmi. S tímto jevem se ostatně v nejvyšší míře setkáváme již u číslovek.

1. UTVÁŘENOST ČÍSLOVEK

1.0 Ve shodě s nadstavbovým charakterem číslovek, sjednocených v jeden slovní druh jen na základě jejich číselného významu (zatímco jejich morfologie využívá morfologických prostředků všech základních slovních druhů a některé po svém modifikuje), je i jejich slovotvorná charakteristika složitá.

Charakteristickým formálním rysem číslovek je neostrá hranice mezi vlastními číslovkami jako komplexním slovním druhem na jedné straně a víceslovnými číslovkovými výrazy na straně druhé (srov. např. *osmačtyřicet*, ale *čtyřicet osm*, *sto pět*, ale *stopátý / stý pátý*). Je proto pochopitelná běžná praxe považující za číslovky nejen morfologicky určené číslovky jednoslovné, ale i víceslovné výrazy číslovkové. Dalším specifickým rysem číslovek je rozpor mezi principiální otevřeností systému číslovkových výrazů a uzavřeností a omezeností prostředků jejich tvoření a konečně jejich těsná vazba na základní slovní druhy. Číslovky typu *sto, tisíc* jsou i tvaroslovně plnoprávná substantiva, číslovky typu *první, druhý, devaterý* plnoprávná adjektiva, číslovky typu *dvakrát, čtyřikrát, stokrát* plnoprávná adverbia s číselným významem. Pouze vlastní jádro (jednoslovných) základních číslovek se vydělilo ze substantiv a vytvořilo i po stránce morfologické víceméně vyhraněný slovní druh. Přitom mají číslovky *jeden, dva, tři, čtyři* charakter pronominálně-adjektivní, a číslovky vyšší charakter substantivní, jak průkazně dosvědčuje jejich vazba s pojmenováním počítaného jevu.

1.1 UTVÁŘENOST ČÍSLOVEK ZÁKLADNÍCH

1.1.0 Kromě nemotivovaných základních číslovek *jeden (-na, -no), dva (dvě), oba (obě), tři, čtyři, pět, šest, sedm, osm, devět, deset* a dále číslovkových substantiv *sto, tisíc* (k nim lze přiřadit i přejatá slova *milión, miliarda*) mají všechny číslovky základní víceméně zřetelnou motivační a slovotvornou strukturu:

1.1.1 Slovotvorná struktura synchronně odvozených číslovek *jedenáct, dvanáct, třináct, čtrnáct, patnáct, šestnáct, sedmnáct, osmnáct* a *devatenáct* je charakterizována jednotným slovotvorným sufixálním formantem **-náct** (od původu druhým členem složeného výrazu *na deset* s významem ‚nad deset'), slovotvorným základem je tu více či méně hláskově obměněná číslovka základní *jeden* až *devět:* tato obměna se týká základu *čtr-*, odpovídajícího základní číslovce *čtyři*, u základu *pat-, devate-* alternuje *a* s *ě* základové číslovky, u *devate-* je nadto tento základ rozšířen o *-e;* u číslovky *jedenáct* představuje *-n-* poslední souhlásku základu a první souhlásku formantu. Analogickou řadu

tvoří číslovky desítkové: *dvacet, třicet, čtyřicet* se sufixálním formantem **-cet** a dále *padesát, šedesát, sedmdesát, osmdesát, devadesát* s variantním sufixálním formantem **-sát** (původem NAGpl číslovky *deset*, tedy dvě, tři desítky, pět desítek atp.), u *padesát, devadesát* je skupina *-td-* realizována jako *-d-*, u *šedesát* reprezentuje toto *-d-* morfologický uzel *-std-*, jinak jsou základy charakterizovány týmiž alternacemi jako ve skupině předchozí.

1.1.2 Všechny ostatní základní číslovkové výrazy jsou zřetelně složené; jsou to

1.1.2.1 jednoslovné spřežky typu *jedenadvacet, dvaatřicet, čtyřiapadesát, šestasedmdesát, devětadevadesát;*

1.1.2.2 výrazy víceslovné typu *dvacet jedna, třicet dva, devadesát devět* (synonymního s typem *jedenadvacet*), dále typu *dvě stě* (tvar od původu duálový), *pět set, devět set, dva tisíce, devět tisíc*, např. *(jeden) tisíc devět set osmdesát dva.*

Jak jsme již naznačili, je hranice mezi číslovkovými výrazy jednoslovnými (vlastními číslovkami) a číslovkovými výrazy víceslovnými neostrá a pohyblivá; srov. *jednadvacet* × *dvacet jedna (jeden, jedna, jedno).*

1.2 UTVÁŘENOST ČÍSLOVEK ŘADOVÝCH

S výjimkou číslovek *prvý (prvá, prvé), druhý (druhá, druhé)* jsou všechny ostatní jednoslovné řadové číslovky odvozené od číslovek základních

1.2.1 konverzními formanty podle adjektivního vzoru tvrdého („mladý, mladá, mladé"): *šestý, jedenáctý, osmý, devatenáctý; pátý* (s alternací *ě/á*), *stý, desátý* (s alternací *e/á*), *dvacátý, čtyřicátý, osmašedesátý*, ojediněle podle adjektivního vzoru měkkého „jarní": *tisící;*

1.2.2 sufixálními formanty s tvaroslovnou charakteristikou podle tvrdého adjektivního vzoru **-t(ý):** *čtvrtý, miliónty; n-tý, x-tý* atp., řidčeji s tvaroslovnou charakteristikou podle měkkého vzoru: **-t(í):** *třetí* (s alternací *i/e*), **-n(í):** *první* (od nemotivované číslovky řadové *prvý*).

Ostatní řadové číslovky jsou víceslovné nebo složené, např. *dvacátý první (prvý* nebo *jedenadvacátý), tisící devítistý* (popř. *devatenáctistý*), *osmdesátý druhý* (nebo *dvaaosmdesátý*).

1.3 UTVÁŘENOST ČÍSLOVEK DRUHOVÝCH, SOUBORNÝCH A ÚHRNNÝCH

1.3.1 Číslovky druhové jsou vesměs odvozené z kmene základních číslovek příponovými formanty, a to **-oj(í):** *dvojí obojí, trojí;* **-er(ý):** *čtverý, šesterý, desaterý, jedenácterý, dvacaterý, padesáterý, sterý, tisícerý.*

1.3.2 Číslovky souborné jsou charakterizovány týmiž slovotvornými příponami, liší se však tvaroslovnou charakteristikou (vždy jen plurálovou): **-oj(e):** *dvoje, oboje, troje;* **-er(y):** *čtvery, desatery, dvacatery, stery, tisícery.*

1.3.3 Číslovky úhrnné mají charakter substantivní; tvoří se /a/ pouhou tvaroslovnou charakteristikou **-é** podle substantivního vzoru „školné": *dvé, tré, obé;* /b/ slovotvornou příponou **-er-** spolu s tvaroslovnou charakteristikou podle substantivního vzoru „město": *čtvero, desatero, dvacatero, stero, tisícero* (lze je hodnotit i jako substantivizaci příslušných číslovek souborných, ev. druhových).

1.4 UTVÁŘENOST ČÍSLOVEK NÁSOBNÝCH

1.4.1 Číslovky násobné odvozují se vesměs z číslovek druhových slovotvornými příponami s tvaroslovnou charakteristikou podle tvrdého vzoru adjektiv, a to **-it(ý):** *dvojitý, trojitý;* **-at(ý):** *dvojatý, trojatý;* **-ak(ý):** *dvojaký, trojaký.*

1.4.2 Adverbiální číslovky násobné se k nim buď přitvářejí konverzí: *dvojitě, trojitě, dvojatě, trojatě; dvojace, trojace* - anebo se tvoří přímo z číslovek druhových, popř. základních slovotvornými příponami **-mo:** *dvojmo, trojmo;* **-krát:** *jedenkrát, dvakrát, desetkrát, stokrát, tisíckrát, miliónkrát, dvěstěpětadvacetkrát* ap., řídčeji **-násob:** *dvojnásob, čtyřnásob, stonásob.*

Poslední dvě přípony jsou od původu druhými členy spřežek (**krát** - Gpl substantiva *krát* ‚rána', **násob** z *na sobě*).

1.4.3 Druhotně se k příslovečným číslovkám na *-násob* přitvářejí adjektivní násobné číslovky formantem **-n(ý):** *dvojnásobný, trojnásobný, desateronásobný* atd.; řídčeji je základem těchto adjektiv číslovka základní (obvykle v podobě genitivní): *dvounásobný, čtyřnásobný, desetinásobný, padesátinásobný,* ale *stonásobný, tisícinásobný.* Protože toto tvoření je mnohem systémovější než

tvoření příslušných příslovcí *(dvojnásobně* ap.), lze je chápat i přímo jako číselná adjektiva utvořená juxtapozicí a příponou **-n(ý)** z výrazů *dvojí, trojí, čtverý na sobě*, popř. *deset, sto na sobě.*

1.5 UTVÁŘENOST ČÍSLOVEK VELIKOSTNÍCH

Tyto číslovky adjektivní povahy se odvozují od (vyšších) číslovek substantivních relačním adjektivním formantem **-ov(ý):** *tisícový, miliónový, pětitisícový, statisícový, několikamiliónový.*

1.6 UTVÁŘENOST ČÍSLOVEK SKUPINOVÝCH

Skupinové číslovky se odvozují z číslovek základních, popř. druhových substantivními formanty **-ic(e),** popř. **-tice(e)** s tvaroslovnou charakteristikou podle vz. „nůše": *dvojice, trojice, čtveřice, pětice, osmice, n-tice* a **-k(a),** popř. **-ovk(a)** s tvaroslovnou charakteristikou podle vz. „žena": *pětka, desítka; stovka,* řídčeji konverzním formantem **-a:** *sedma, osma.*

1.7 UTVÁŘENOST ČÍSLOVEK NUMERICKÝCH

Numerické číslovky, tj. pojmenování číslic a čísel, odvozují se substantivním příponovým formantem **-k(a)** a jeho variantami, jako **-ovk(a), -otk(a), -ičk(a)** z číslovek základních, výjimečně druhových: *čtyřka, desítka, dvacítka; stovka, pětitisícovka; jedničkа; osmičkа; jednotka; trojka.*

1.8 UTVÁŘENOST ČÍSLOVEK ZLOMKOVÝCH

Substantivní názvy číselných zlomků, tj. *n*-tých částí celku, tvoří se veskrze od číslovek základních, řídčeji řadových příponovým formantem **-in(a)** s tvaroslovnou charakteristikou podle vz. „žena": *třetina, pětina, desetina, jedenáctina, dvacetina, padesátina, setina* (s vkladným *-e-*), *tisícina, milióntina; n-tina.* Nepravidelné je *polovina* (vedle neterminologizovaných *polovice, půl(e), půlka*) pro ½. Srov. *pět sedmin, sedmset padesát tři tisíciny.*

2. UTVÁŘENOST ZÁJMEN

2.0 Utvářenost, tj. slovotvorná struktura zájmen je dnes zřetelná pouze u zájmen ukazovacích, tázacích a vztažných, nejvýrazněji u zájmen neurčitých a záporných.

2.1 UTVÁŘENOST ZÁJMEN UKAZOVACÍCH

Několik ukazovacích zájmen je odvozeno postfixy, a to **-to:** *tento, tohoto, tato, toto; takovýto, takovéhoto;* **-hle:** *tenhle, tohohle, takovýhle, takovéhohle;* **-tam:** *tentam, tohotam, titam.*

V úloze prefixu vystupuje **tam-:** *tamten, tamtoho,* **tamhle-:** *tamhleten,* **tu-:** *tuten, tutoho,* **tuhle-:** *tuhleten* atd. Protože postfix *-hle* a prefixy *tuhle-, tamhle-* si uchovávají svůj slovní význam, lze se na ně dívat i jako na členy spřežek v případě, kdy k nim přistupuje ještě (skloňované) zájmeno *-ten: tenhleten* ap.

2.2 UTVÁŘENOST ZÁJMEN TÁZACÍCH

Slovotvorně průhledná jsou jen některá zájmena s enklitickou partikulí, tj. s postfixem **-ž:** *kdož, což, kterýž,* **-že:** *kdože, cože, kterýže, jakýže,* **-pak:** *kdopak, kohopak, copak, čehopak, čípak, kterýpak, jakýpak,* **-ž-pak:** *kdožpak, cožpak, kterýžpak* atd.

2.3 UTVÁŘENOST ZÁJMEN VZTAŽNÝCH

Kromě zájmen, která jsou svou formou shodná se zájmeny tázacími, patří sem pouze vztažné zájmeno *jenž,* u něhož se zřetelně vyčleňuje postfix **-ž,** zejména v pádech jiných než N, např.: *(jenž, jež, jež), jehož, jíž, jemuž, jíž, jejž, (o) němž, jichž, jimž, jimiž* atd. Základem jsou tu všude tvary osobního zájmena 3. osoby, jehož staré typy nominativní (*-j, -ja, -je* atd.) jsou dnes nahrazeny tvary od ukazovacího zájmena *on(en), ona, ono.*

2.4 UTVÁŘENOST ZÁJMEN ZÁPORNÝCH A NEURČITÝCH

2.4.1 Záporná zájmena se odvozují z tázacích zájmen prefixem **ni-:** *nikdo, nikoho, nic* (s apokopovaným *-o, -e*), *ničeho, nijaký, ničí;* týž prefix zesiluje záporné zájmeno *žádný: nižádný.*

2.4.2 Neurčitá zájmena, tj. zájmena mající význam neurčenosti nebo příznaku předmětu, na nějž ukazuje motivující slovo, tvoří se od týchž základů

2.4.2.1 prefixy **ně-:** *někdo, někoho, něco, některý, nějaký, něčí,* **lec-:** *leckdo, lecco, leckterý, lecjaký, lečí,* **leda-:** *ledakdo, ledaco, ledakterý, ledajaký, ledačí,* **kde-:** *kdekdo, kdeco, kdekterý, kdejaký, kdečí,* **všeli-:** *všelico, všelijaký,* **sotva-:** *sotvakdo, sotvaco,* **zřídka-:** *zřídkakdo, zřídkaco,* **málo-:** *málokdo, máloco, málokterý.*

Pokud tyto formanty mohou mít dosud funkci samostatných slov, chápou se i jako první členy spřežek. Tak je třeba hodnotit i větná sousloví jako *kdoví-, kdožví-, bůhví-, čertví-* (která mají sama o sobě význam kteréhokoli neurčitého zájmena nebo příslovce) v neurčitých zájmenech jako *kdo(ž)víkdo, kdo(ž)víjaký, kdo(ž)víco, bůhvíkdo, bůhvíkterý, bůhvíčí, čertvíkdo;*

2.4.2.2 postfixy **-si:** *kdosi, kohosi, cosi, čehosi, kterýsi, jakýsi, čísi,* knižní **-s:** *kdos, cos, kterýs, jakýs, čís,* **-koli/-koliv,** kniž. **-kolivěk:** *kdokoli(v), cokoli(v), kohokoli(v)* atd., *kterýkoli(v), jakýkoli(v), čehokoli(v)* atd., *číkoli(v); kdokolivěk, kdožkoli, cožkoli,* **-chce:** *kdochce, kohochce, cochce, čehochce, kterýchce, jakýchce, číchce.*

3. UTVÁŘENOST PŘEDLOŽEK

3.1 Předložky vlastní (primární) jsou vesměs slova nemotivovaná, většina z nich je však souvztažná se slovesnými předponami, srov. *do // do-, na // na-, nad // nad-, o // o-, ob // ob-, od // od-, po // po-, pod // pod-, pro // pro-, před // před-, přes // pře-, při // při-, s // s-, u // u-, v // v-, z // z-, za // za-;* pouze předložka *k (ke, ku)* se jako slovesná předpona nevyskytuje (mohou se však vyskytnout jako sekundární (předložkové) předpony příslovečné v původních spřežkách, např. *kvečeru, kvůli, kupředu*). Velmi řídké jsou ve spisovné češtině předložky složené, jako *zpod* (podlahy), *zpoza* (buku).

3.2 Předložky nevlastní (sekundární) jsou motivovány některým jiným neohebným slovním druhem nebo tvarem slovního druhu ohebného, a to

3.2.1 příslovcem: *(na)proti, skrz, blízko, (ne)daleko, vedle, kolem, okolo, kvůli, mimo, (ze)vně, uvnitř* (prostým významovým přechodem),

3.2.2 některým (prostým nebo předložkovým) pádovým tvarem substantiva: *dle, kromě* (*ꜜkrom*) - vesměs se zastřenou motivací, dále *stran, mezi, místo, vůči;* novější (z pádů abstraktních substantiv): *během, dík(y), prostřednictvím, vinou, zásluhou.* Sem patří i předložkové výrazy dvojčlenné, např. *v rámci, pod dojmem, z hlediska, s výjimkou, na základě,* a trojčlenné, např. *bez ohledu na, ve srovnání s, na rozdíl od, v souhlase s, v souvislosti s, se zřetelem k/na;*

3.2.3 některým z tvarů slovesných, zejm. přechodníkem: *vyjma, vyjmouc, vyjímaje, vyjímajíc;* z výrazů vícečlenných sem patří: *v to počítaje / počítajíc, nehledě / nehledíc k.*

Jak již je z uvedených příkladů patrno, existují vedle předložkových výrazů jednoslovných, tj. předložek ve vlastním smyslu toho slova (ať primárních, či sekundárních) i předložkové výrazy víceslovné s jednoslovnými předložkami funkčně totožné, tzv. předložkové spřežky; na rozdíl od spřežek příslovečných se univerbizaci vzpírají (dosud byly univerbizovány pouze předložkové výrazy *okolo, kvůli, ꜜstran(y) (s strany)* a *vůči* (v oči).

4. UTVÁŘENOST SPOJEK

Hranice mezi spojkami nemotivovanými, tedy primárními, a motivovanými, sekundárními, je dosti neurčitá. Zřetelně nemotivované jsou pouze spojky *a, i, že, ale, ač, neb(o), sotva, třeba* a postponované *-li,* zatímco ostatní jsou více méně motivované, i když se běžně považují za spojky jednoduché. To je případ spojek *až* (vlastně *a* + *ž*), *než (ne* + *ž), ani (a* + *ni), anebo (a* + *nebo),* časovatelné spojky *abych, abys, aby, abychom, abyste (a* + kondicionální tvar *bych, bys* atd.*), jak, jako* (vlastně tázací a vztažné příslovce), *však.* Postfixy jsou odvozené spojky: *neboť, vždyť, až, než, aniž, když; buďto, kdežto; kdykoli, ačkoli; třebas.* Složené (juxtaponované) jsou: *jakmile, zatímco, jestli, nežli, jestliže, protože, třebaže, sotvaže, ledaže, přestože.* Hojné jsou spojkové výrazy víceslovné: *i když, i kdyby, třebas i, a proto, a tedy, a tak, ale proto, ba dokonce, hned jak, dříve než.*

5. UTVÁŘENOST ČÁSTIC

Podle své struktury jsou částice jednak (a) slova zvláštní: *ať, kéž, ano, ne,* jednak (b) funkčně a sémanticky přehodnocené (posunuté) jiné slovní druhy neohebné, popř. tvary slov ohebných. Jsou z příslovcí: *vážně, zřejmě, patrně;*

ze spojek: *i, ani, také, však; zda, -li, zdali; aby, kdyby, že;* ze zájmen: *to, ono, což, ovšem;* ze sloves: *tuším, prosím; jářku, neřkuli, nechť.* V částicích lze sice často vyčlenit postfix, jako např. **-ť** v *ať, nechť, bodejť*, **-ž** v *kéž*, ale o slovotvorné struktuře lze i u nich stěží mluvit.

6. UTVÁŘENOST CITOSLOVCÍ

Z hlediska motivovanosti jsou citoslovce

6.1 nemotivovaná: *aj, ej, ach, hej, oho, hola, fuj, pst; na* (s verbalizovaným plurálem *nate*), *hyje, prr;*

6.2 motivovaná, a to (a) přechodem z jiného slovního druhu: *běda, hanba; hrůza, bože, panečku, pane, člověče, hrome; vida, heleď* (s imperativním plurálem *viďte, heleďte*); (b) přírodními zvuky (citoslovce imitativní, onomatopoická, napodobivá): *bé, mé, bú, haf, vr, vrkú, kuku, kokokodák, kykyryky, kra, buch, bum, bác, cink, prásk, tiktak* (mnohá jsou základem onomatopoických sloves, popř. jsou s nimi souvztažná: *bušit, bouchat, cinknout, cinkat, prásknout, práskat* atd.); (c) přímá motivace slovotvorná je u citoslovcí vzácná; srov. např. odvozené *achich, ajta*, zdvojené *hafhaf, cinkcink, buchbuch*, spřežené *holahej, kčertu.*

Inventář jednoslovných citoslovcí doplňují víceslovné výrazy citoslovečné, jako zdvojené *buchy buch, cupy cup, dupy dup; hola hej; k čertu, u čerta, do háje.*

F. TVOŘENÍ ZKRATEK A ZKRATKOVÝCH SLOV

0. OBECNÁ CHARAKTERISTIKA

0.0 Zkracování slov a slovních spojení je jedním z prostředků jazykové ekonomie vedle elipsy slovní a větné (srov. V M 1.1) a vedle univerbizace přívlastkového spojení (srov. III B 1.1.1.5.3.4 a III B 1.1.1.5.10).

0.1 Při tvoření zkratek, které stojí na okraji slovotvorby a zasahuje do ní vytvářením zkratkových slov, nastává tzv. krácení mechanické (na rozdíl od krácení sémantického, jak se obvykle označuje elipsa a univerbizace). Při mechanickém krácení se redukují slova nebo víceslovné výrazy na některé hlásky (písmena) nebo slabiky, popř. skupiny hlásek (písmen), které svým nápadným složením nebo pravopisem a současně vžitou podobou signalizují v povědomí adresáta projevu význam nezkráceného výrazu, a to bez ohledu na to, zda vynechávaná část slova porušuje slovní základ. Zkratka a plná podoba výrazu mají v principu stejný význam, jsou jen dvěma různými výrazovými prostředky spojenými s jediným myšlenkovým odrazem objektivní reality; pro existenci zkratky je ovšem plná podoba nezbytným předpokladem, kdežto obráceně nikoli. Při vzniku zkratky je možné spojení s myšlenkovým odrazem jen přes plnou podobu. Jakmile se však takové spojení stane obvyklým, vzniká konkurence mezi zkratkou a plnou podobnou. Z důvodu jazykové ekonomie vítězí zpravidla zkratka, jejímž výhradním užíváním se plná podoba zatlačí do pozadí, a zkratka, utvořená obvykle z jednotlivých částí slovního spojení, se pak stává samostatným slovem *(laser, Čedok)*, které má svůj gramatický rod, svůj přízvuk, svůj lexikální význam a představuje sémanticky i morfologicky celistvou jednotku. Takové zkratkové slovo může sice ještě někdy evokovat plnou podobu výrazu, ale tato motivace už bývá víceméně zastřená a zkratkové slovo poukazuje k vyjadřované realitě bezprostředně. Mezním případem je plný formální rozchod zkratky, zprav. cizojazyčného názvu, a její zvukové realizace (jako překladu plné podoby) v češtině (*UNO* — Organizace spojených národů).

0.2 Podle realizace zkratek a jejich užívání v textu, ať psaném, což je hlavní prostředí pro tvoření zkratek, nebo i mluveném, do něhož většinou jen přešly z písemně připravených promluv či z graficky fixovaných jazykových projevů, rozlišujeme tři hlavní druhy zkratek: (1) grafické, (2) graficko-fonické a (3) fonické.

1. ZKRATKY ČISTĚ GRAFICKÉ

1.0 Zkratky čistě grafické jsou slova, popř. slovní spojení, zkrácená zpravidla jen v psaném projevu a čtená pak jako jejich plná forma, a to v příslušném gramatickém tvaru podle větné platnosti (pokud se psaná podoba těchto zkratek realizuje i zvukově, bývá to výjimečně při diktátu nebo v expresívním užití).

1.0.1 V pravopise tyto zkratky obvykle zachovávají psaní velkých písmen podle náležité plné podoby (stojí-li na začátku věty nebo znamenají-li vlastní jméno) a na rozlišení od slov nezkrácených se za nimi píše tečka.

Neplatí to pro zkratky, které se staly mezinárodně kodifikovanými písmennými značkami, znamenajícími matematické, fyzikální nebo astronomické apod. jednotky; v tom případě podléhají jiným pravopisným zásadám, např. velkými písmeny se označují všechny jednotky pocházející z vlastních jmen, i když plná forma je psána s písmenem malým: *220 V* [voltů] - jednotka elektrického napětí volt je nazvána podle jména italského fyzika A. Volty, nebo *M* [mega-] pro miliónty násobek fyzikální jednotky na rozlišení od *m* [mili-] pro její tisícinu. Tyto značky využívají i písmen jiných abeced (např. Ω [řec. ómega] pro jednotku odporu - ohm) i znaků nepísmenných (např. číslic, § atp.). Tečky se za nimi zásadně nepíší.

1.0.2 Čistě graficky se zkracují hlavně slova a ustálená slovní spojení jen doprovázející nebo modifikující text (to je(st) - *tj.*, takzvaný - *tzv.*, například - *např.*, mimo jiné - *mj.*, a tak dále - *atd.*, minulého roku - *m. r.*), nebo znamenající odborné termíny, zvláště ze společenských věd (maskulinum - *m.* nebo *mask.*, značkově *m* nebo *M*, prézens - *préz.*; pseudonym - *pseud.*; nad mořem - *n. m.*; severní šířky - *s. š.*), nebo konečně i společenské zařazení (vedoucí oddělení - *ved. odd.*), tituly *(dr., ing.)* a jména osob (*V. I.* Lenin).

1.0.3 Způsob tvoření zkratek vyplývá ze srovnání s jejich neredukovanými podobami; jde zejména o to, která hláska, resp. písmeno je uchováno, aby neslo sdostatek informace k vybavení plné podoby, a které je naopak pro signál irelevantní. Lze rozlišit několik základních typů tvoření grafických zkratek:

1.1 iniciální, počátkové, tj. z počátečních písmen nebo jejich skupin, často přesahující otevřenou slabiku, což odpovídá zásadě, že grafická zkratka (s výjimkou skloňovaných zkratek kontrakčních) musí končit souhláskou; má ještě podtypy:

1.1.1 samostatné: *s.* (před vlastními jmény nebo tituly) [soudruh, soudruha ..., soudružka, soudružky ..., soudruzi a soudružky ...; nebo: sestra, sestry ...]; (před číslem v citaci totéž co *str.*) [strana, stránka]; *zvl.* [zvláště]; *mn.* [množné (číslo)]; *Sb.* (po čísle paragrafu) [Sbírky (zákonů a nařízení)]; *prof.* [profesor]; *akad.* [akademik];

1.1.2 sdružené: *t. r.* [tohoto roku]; *n. l.* (po vročení) [našeho letopočtu]; *n. L.* (po jméně města) [nad Labem];

1.1.3 sloučené: *tj.* [to je(st)]; *mj.* [mimo jiné]; *tzn.* [to znamená];

1.1.4 složené, v nichž se uplatňují začáteční písmena komponentů složeného slova: *čs.* [československý]; *stč.* [staročeský];

1.1.5 zdvojené, zastaralý, dnes už prakticky neužívaný typ krácení k vyjádření plurality, popř. vyšší intenzity: *pp.* [pánové], *nn.* (za číslem v citaci) [(a) následující (stránky)]; běžné jsou však ještě hudební značky tohoto typu pro pianissimo - *pp* a fortissimo - *ff;*

1.2 kontrakční, stažené, utvořené z prvního a posledního písmena, výjimečně i z poslední slabiky skloňované zkratky - v tom případě psané bez tečky: *dr.* [doktor, doktora ...] - dříve se psávalo i *dra, dru ...; pí* [paní]; *fa* [firma], *fy* [firmy], *fě* [firmě] ...; *čce* [července] na rozlišení od *čna* [června]; tento typ je dnes produktivní jen v nominativních parafách jmen: *Nk* [Novák], *Ný* [Nový, Novotný];

1.3 skeletové, kostrové, složené z charakteristických souhláskových písmen celého slova: *kpt.* [kapitán]; *rtg.* [rentgen, rentgenový (snímek)]; *rkp.* [rukopis].

Ke grafickým zkratkám (zvl. značkám) se přimykají číslicové a jiné matematické symboly, např. + [plus], $\sqrt{}$ 5 [odmocnina z pěti], = [rovná se]; někdy bývají tyto symboly kombinovány v rámci jednoho složeného slova, např. *42letý* [dvaačtyřicetiletý, řidč. čtyřicetdvouletý], *20krát, 20procentní* i *20%ní.*

2. ZKRATKY GRAFICKO-FONICKÉ

2.0 Zkratky graficko-fonické jsou útvary z iniciálních hlásek psaných verzálkami, iniciálami (proto se někdy tyto zkratky nazývají iniciálovými) a čtenými buď jako nezkrácené sousloví, nebo po jednotlivých písmenech, obvykle vokalizovaných (u přejímaných cizojazyčných zkratek buď podle úzu českého, nebo vlastního jazyka původnímu), v obecné řeči a v slangu izolovaných, pokud nemohou být vyslovovány jako jedno slovo.

2.0.1 Jejich nápadný a pevně zafixovaný grafický obraz samostatně stojících nebo nezvykle kombinovaných verzálek bez ohledu na to, zda zkracují propria nebo apelativa, a nabývajících značkového charakteru dovoluje psát je bez teček signalizujících jinak zkrácení slov.

Síla ustáleného grafického obrazu se projevuje i v ručně psaném textu, kde velká písmena nebývají psána způsobem obvyklým v ostatním rukopise, nýbrž v tvaru hůlkového písma.

2.0.2 Zkracují se takto většinou víceslovné názvy států *(SSSR),* politických stran, odborových i jiných společenských organizací *(SSM),* institucí a zařízení, podniků a jejich orgánů, organizačních jednotek, oddělení ap. Pro nápadnost velkých písmen uprostřed ostatního textu se stal tento typ velmi oblíbeným i při zkracování jiných sousloví, zvl. ve vnitropodnikovém služebním styku (služební cesty do *KS* [kapitalistických států]) a v odborné literatuře *(CNS* [centrální nervový systém]) a pronikl i do obecného užívání mimo původní významové okruhy, např. různá výročí *(MDŽ, VŘSR),* různé akce *(PSM* [Pražané svému městu], ale i [prémiové spoření mladých], *ZUČ* [zájmová umělecká činnost]) ap.

Protože tyto zkratky vstupují do textu jako substantivní větné členy, které

vyžadují shodu v rodě a čísle, a přitom nejsou slovy, nýbrž jen umělými hláskovými útvary, kategorie rodu tu značně kolísá. Obvykle zkratka přebírá rod základního, centrálního slova plné podoby, jindy rod odpovídá její struktuře, zvl. podle zakončení obdobného normálním, přirozeným substantivům; jestliže končí hláskou neobvyklou v mluvnickém systému *(-é, -á, -ú)*, mívá charakter neutra. Někdy je však rod zkratky motivován skrytým metonymickým významem (např. ve sportovní publicistice: *ZKL vyhrály* - Závody na kuličková ložiska; *ZKL vyhrál* - zetkáel jako Karel; *ZKL vyhráli* - hokejisté; *ZKL vyhrálo* - hokejové družstvo; *ZKL vyhrála* - tělovýchovná jednota).

2.0.3 Protože graficko-fonické zkratky jsou jen zvláštním druhem iniciálních zkratek (tvořených zpravidla bez předložek a spojek), vyskytují se u nich v podstatě všechny podtypy iniciálních zkratek čistě grafických, jsou však pro ně charakteristické právě rozdíly ve způsobu zvukové realizace zkrácené formy, tj. hláskování nebo jednoslovnost (a ovšem i zvláštní pravidla zařazující je do mluvnických kategorií jmenného rodu a čísla):

2.1 hláskované, s přízvukem na poslední slabice

2.1.1 samotné: *SSSR* [Svaz sovětských socialistických republik], [Sovětský svaz], [es-es-es-er]; *SRPŠ* [sdružení rodičů a přátel školy], [es-er-pé-eš], [eserpéeš], ve slangu izolovaně [s-r-p-š] nebo akronymně [srpš]; přejaté *USA* [Spojené státy (americké)], [u-es-á], ob. expr. [usa], citátové [jú-es-ej] zní strojeně až přepjatě; citátové angl. *BBC* [bí-bí-sí], franc. *CGT* [sé-žé-té], doprovázející českou náhradu za plnou podobu (Britská rozhlasová a televizní společnost, Francouzská odborová ústředna);

2.1.2 sdružené: *PO SSM* [Pionýrská organizace Socialistického svazu mládeže], [pé-ó-es-es-em], *ÚV NF ČSSR, VS OSN;*

2.1.3 sloučené: *ČÚV* [český ústřední výbor], *PÚV* [předsednictvo ústředního výboru] × *ÚV;* cizí citátové *UNDP* [Rozvojový program spojených národů] × *UN* [Spojené národy];

2.1.4 složené: *CVZ* (vedle *CV*) [celozávodní výbor];

2.1.5 rozlišené: *MoLR* [Mongolská lidová republika] × *MLR* [Maďarská . . .]; *MěNV* (vedle *MěstNV*) [mně-en-vé], [městský národní výbor] × *MNV* [em-en-vé], [místní . . .], ale jen *MV* [městský národní výbor] (KSČ), protože v menších obcích není nadřazený orgán řídící nějaké dílčí organizace;

2.1.6 kombinované: *5LP* [pět-el-pé], [pětiletý plán] × *6. PLP* (sub. 2.1.4);

2.2 akronymní, akronyma, přechodový typ graficko-fonických zkratek ve zkratky fonické, v samostatná zkratková slova vypisovaná však v tomto případě verzálkami, u víceslabičných vyslovovaná s přízvukem na první slabice, ve větné souvislosti zůstávají nesklonná, jen v hovorovém jazyce se u nich projevuje tendence k flexi, dovoluje-li to jejich zakončení; pak je ovšem třeba psát je jako zkratková slova (fonické zkratky) jen s počátečním písmenem velkým, jde-li o vlastní název:

2.2.1 úplné: *TOS* [továrna obráběcích strojů] (v TOS, hovor. v Tosu Hostivař), *ÚRO* (z ÚRO, hovor. z Úra); nesklonná *AMU, ÚVTEI* [úftej] [Ústředí vědeckých, technických a ekonomických informací]; cizí *TASS* [tas] (hovor. zpráva Tassu), *UNESCO* (hovor. z Uneska);

2.2.2 eliptické, v nichž nejsou zastoupena počáteční písmena všech významových slov: *FAMU* [filmová a televizní fakulta Akademie múzických umění] (× *FF UK* [filozofická fakulta Univerzity Karlovy]).

3. ZKRATKY FONICKÉ

3.0 Zkratky fonické jsou již v plném smyslu zkratkovými slovy, neboť mají i po stránce zvukové a tvaroslovné charakter slova. Zvukově se realizují podle psané podoby nezávisle na nezkrácené podobě, a protože bývají přímým názvem, ztrácí se často vědomí o jejich původu.

3.0.1 Jejich pravopis se řídí obvyklými pravidly; označují-li apelativum, píší se s počátečním písmenem malým bez ohledu na to, zda vznikly z apelativa nebo propria (*karma* ← Karel Macháček). Do větné souvislosti se zařazují flektivními koncovkami podle rodového zařazení, které je obvykle určováno zakončením zkratkového slova, nikoli rodem určujícího slova plné podoby, nebo bývají nesklonná středního rodu (ˢ*umprum* ← uměleckoprůmyslová škola, dnes VŠUP). Pokud označují osoby, přechylují se (ˢ*kultprop* → ˢ*kultpropka*), běžně se stávají základem derivace (ʰˢ*socdem* → ᶜ*socdemák* → ᵉ*socdemácký*).

3.0.2 Do jejich věcného okruhu patří hlavně názvy podniků, institucí a výrobků, nezřídka v této době už přejímané z cizích jazyků. O produktivnosti a dávné oblibě tohoto způsobu zkracování svědčí nejen tvoření domáckých obměn osobních jmen, ale vůbec dnešní tvoření slov slangových.

3.0.3 Fonické zkratky, zkratková slova, se dělí na několik typů a podtypů, převážně podle počtu slov vstupujících do zkrácení nebo podle odvození ze zkratky jiných typů a druhů (zvl. graficko-fonického):

3.1 zkráceniny („useknutá slova") vznikají prostým odpojením koncových nebo počátečních slabik slova; často u nich bývá měněna kvantita základu nebo zakončení; zhusta se spojují s derivací (konverzí nebo sufixací):

3.1.1 iniciální, počátkové, zpravidla z počáteční nebo prvních dvou slabik: *Prefa*(brikáty); *Magda*(léna), domácky s úpravou *Líba* (← Libuše), *Aleš* (← Alexej); slangové přezdívky z příjmení *Filda* (← Filipovský), *Horňas* (← Horníček); ˢ*pade*(sátník), ˢ*bezva*(dný), s úpravou ˢ*biolka* (←biologie), ˢ*prófa*,ˢ*prófák* (← profesor), ˢ*réža/rejža* (← režisér); ᵒ*nashle*(danou), ᵃ*krim*(inál); přejaté *krimi*(nalistický, např. film), *expo*(sition), s úpravou *kino* (← kinematograf);

3.1.2 osamostatnělé počáteční komponenty složenin, většinou přejaté už ve zkrácené formě: *kilo*(gram), *auto*(mobil), *metro*(politain), *zoo*(logická zahrada); *gramo*(fon); s úpravou ᵒ*auťák,* ˢ*gramec; Inter*(national Milano), *tram*(way); domácí podle cizího modelu *Kovo*(obráběcí stroje); domácké *Jaro,* s úpravou *Jára, Jarda, Jarouš(ek)* (← Jaroslav, -mír), *Vláďa* (← Vlad-i-mír, -slav), *Lída* (← Lid-mila); ˢ*déják* (← děj-e-pis);

3.1.3 finální, koncové, s vynecháním začátku slova; mohou být dvojího původu:

a) mechanicky odpojené první dvě slabiky: ˋ(pade)*sátník*, ˋ(ciga)*retka*, ˋ(čevab)*čiči*;

b) odpojený první komponent složenin: domácké *Běta* (← Alžběta), *Lena* (← Magdaléna); s úpravou *Slávek* (← -slav, např. Vítězslav), *Mirek* (← -mír, např. Jaromír), přejaté (auto)*bus*;

3.1.4 centrové, středové, s vynecháním začátku i konce slova: domácké *Lexa* (← A-lexa-ndr), s úpravou *Tóna*, *Toník* (← An-ton-ín), *Stáza* (← Ana-stáz-ie);

3.1.5 kontrakční, stažené, ze začátku a konce s vynecháním střední části; typ u nás málo produktivní, jen ve stud. slangu: *kóna* (← ko-mpó-na ← kompozice, kdysi středoškolská písemná zkouška), *angl*(ičt)*ina*, *mat*(emat)*ika* (společné „opěrné" hlásky srov. 3.2; poslední lze však také chápat jako 3.1.3: mate-matika);

3.2 staženiny dvojslovných spojení, obdoba jednoslovných kontrakčních — 3.1.5), v nichž začátek prvního slova je spojen s koncem slova druhého, obvykle v místě společné „opěrné" hlásky: *sm*(oke + f)*og*, *mot*(oristický hot)*el*; *Tesa*(řík + Pa)*vela*; *os*(mium + volf)*ram*; *mo*(torový veloci)*péd*;

3.3 zkratkové složeniny

3.3.1 sylabické, slabičné, složené z počátečních slabik slov víceslovného pojmenování, otevřených i zavřených, někdy nahrazených pouze jedním písmenem: *Drutěva* (← Družstvo tělesně vadných), *Řempo* (← Řemeslnické potřeby), *Čedok* (← Československá dopravní, dnes cestovní kancelář), *Investis* (← Investiční inženýrské služby), *karma* (← Karel Macháček, původní výrobce), ʰ*socdem* (← sociální demokracie; sociální demokrat); přejaté z ruštiny *kolchoz*, *komsomol*, upravené koncovkou *Kominterna* (← rus. Komintern ← Kommunističeskij Internacional: č. internacionála) nebo podle rus. modelované *děldop* (← dělnický dopisovatel: rus. rabkor ← rabočij korespondĕnt), z angl. *scifi* (← science fiction), *hifi* (← high fidelity);

3.3.2 eliptické, neúplné, v nichž nejsou zastoupena všechna slova plného pojmenování (srov. 2.2.2): *Spofa* (← Spojené farmaceutické závody), *Besip* (← Vládní výbor pro bezpečnost silničního provozu);

3.3.3 parciální, částečné, v nichž jeden z komponentů zůstává nezkrácen:

a) zkrácen jen 1. člen: *koldům* (← kolektivní), *elmotor* (← elektrický), s ustáleným komponentem (srov. 3.1.2): *interbrigáda* (← internacionální), *gramodeska* (← gramofonová); zde se střetává tvoření zkratek s tvořením kompozit,

b) zkrácen jen 2. (nebo další) člen: *Svazarm* (← Svaz pro spolupráci s armádou — současně i eliptické 3.3.2), *Motorlet* (← letecký), s ustáleným komponentem: *motorest* (← restaurace), *Technomat* (← materiál), *Pragoimpo* (× *Pragoexport*), *Pragoinvest*, *Pragotur* (cestovní kancelář) aj.;

3.4 zkratkové odvozeniny, slova vzniklá odvozením z jiných druhů a typů zkratek

3.4.1 bez přípony: (pan) *esenbé* (proti *"esenbák* — 3.4.3; příslušník SNB, tj. Sboru národní bezpečnosti); (jít na) *emenvé*; sem vlastně patří i všechna akronyma;

3.4.2 s příponou prostě zařazující (neměnící význam): *[h]embéčko* ‚auto značky MB', *gazík* (← GAZ);

3.4.3 s derivační příponou: *svazarmovec*, *svazarmovský*; *'pamák* ‚pracovník odd. práce a mzdy' (← PAM); *"esenbák*, *"estébák* (← příslušník SNB, popř. StB, tj. Státní bezpečnosti);

3.5 přípodobeniny, slovní hříčky se souhláskami nebo slabikami zkratky, které jsou homonymní s přirozenými slovy: v názvech divadel *Semafor* (← sedm malých forem), *Disk* (← Divadelní studio konzervatoře, dnes divadelní scéna AMU); knižních edic *Kapka* (← Knihovna pro každého), *Klíč* (← Knihovna lidové četby), *Esa* (← Edice světových autorů); *'vejtřaska* (nákladní auto značky V3S), *'liduška* (← lidová škola umění), *'remoska* (← RMS racionální mzdová soustava), *'sentinel* (← SNTL Státní nakladatelství technic-

ké literatury), *U tří veverek* (← ÚVVVR Ústav pro výzkum, výrobu a využití radioizotopů).

4. Kromě těchto druhů a typů zkratek jsou ještě takové, které vznikly kombinací mezi nimi. Tak např. zkratky akademických titulů *MUDr., JUDr., PhDr.* ap. vznikly kombinací graficko-fonické zkratky s čistě grafickou kontrakční; proto za nimi píšeme vždy tečku, i když je můžeme číst jako graficko-fonické [em-u-dr, pé-há-dr] i [mudr, judr] a samozřejmě i jako čistě grafické, tj. medicinae universae doctor jako [medicíné univerzé doktor] — v překladu doktor veškerého lékařství nebo prostě doktor medicíny, philosophiae doctor [filozofié doktor] — doktor filozofie, iuris utriusque doctor [júris utrijuskve doktor] — doktor obojího práva nebo prostě doktor práv ap.

SEZNAM ZKRATEK A ZNAKŮ

FONETIKA A FONOLOGIE

[ ]	fonetický přepis
/ /	fonologický přepis
[jeˈden]	přízvuk (povýšená čárka před přízvučnou slabikou)
ɱ ɳ	znaky pro hláskové odstíny — velární *m, n*
r̥ l̥	slabikotvorné *r, l*
r̝	— neznělé *ř*
ɣ	— znělý odstín *ch*
ʒ ʃ	— znělé protějšky *c, č*
u̯	— obouretné *v*
ʔ	— tzv. ráz
ə	— tzv. neutrální samohláska
/tʲ/ /dʲ/	znaky pro varianty fonémů — palatální obměny fonémů *t, d*
/r/ / l /	— palatální slabičné varianty *r, l*
/a:/	dlouhá samohláska

TVOŘENÍ SLOV

N, G, D, A, V, L, I	označení pro jednotlivé pády: nominativ, genitiv, dativ, akuzativ, vokativ, lokál, instrumentál
m.	masculinum, mužský rod
f.	femininum, ženský rod
n.	neutrum, střední rod
sg	singulár, jednotné číslo
pl	plurál, množné číslo
vz.	vzor

„ “	v dvojitých uvozovkách se uvádí vzorové slovo, vzor, typ
‚ ‘	v jednoduchých uvozovkách se uvádí význam slova, slovního spojení
/	jednoduché lomítko: 1) hláskové alternace, 2) variantní (dubletní) podoby afixů, tvarů nebo slov
→ , ←	šipka označuje směr slovotvorného vývoje, postupu
×	na rozdíl od

Stylové charakteristiky slova nebo tvaru (pokud nejsou uvedeny slovy) se označují následujícími exponenty, popř. jejich kombinacemi:

b	básnické
d	dětské
e	expresívní
h	hovorové
k	knižní
n	nářeční
o	obecné
r	regionální (oblastní)
ř	řídké, popř. řidší, poněkud řídké
s	slangové
t	termín
z	zastaralé, poněkud zastaralé

LITERATURA

FONETIKA

AVANESOV, R. I.: Russkoje literaturnoje proiznošenije. Moskva 1968.

BONDARKO, L. V. — ZAGORUJKO, N.G. — KOŽEVNIKOV, V. A. — MOLČANOV, K. A. P. — ČISTOVIČ, L. A.: Model vosprijatija reči čelovekom. Novosibirsk 1968.

BOROVIČKOVÁ, B. — MALÁČ, V.: The spectral analysis of Czech sound combinations. Praha 1967.

BOROVIČKOVÁ, B. — MALÁČ, V. — SEDLÁKOVÁ, M.: Nové směry ve výzkumu explozív. SaS, 35, 1974, s. 307—315.

BUCHTELOVÁ, R.: Příspěvek k aplikaci některých sociolingvistických metod na výzkum výslovnosti slov přejatých. SaS, 32, 1972, s. 45—54.

DANEŠ, F.: Intonace a věta ve spisovné češtině. Praha 1957.

DANEŠ, F. — HÁLA, B. — JEDLIČKA, A. — ROMPORTL, M.: O mluveném slově. Praha 1954.

DIETH, E.: Vademekum der Phonetik. Bern 1950.

DOKULIL, M.: Tvoření slov v češtině 1. Praha 1962.

DURDÍK, J.: Kallilogie, čili o výslovnosti. Praha 1873.

FANT, G.: Acoustic theory of speech production. s.-Gravenhage 1960. The Hague 1960.

FLANAGAN, J. L.: Speech analysis and perception. New York 1965.

FRINTA, A.: Novočeská výslovnost. Praha 1909.

Der Große Duden 6., Aussprachewörterbuch. Mannheim 1962.

Großes Wörterbuch der deutschen Aussprache. Leipzig 1982.

HÁLA, B.: Uvedení do fonetiky češtiny na obecně fonetickém základě. NČSAV Praha 1962.

HÁLA, B. — SOVÁK, M.: Hlas, řeč, sluch. 4. vyd. Praha 1962.

HAVRÁNEK, B. — JEDLIČKA, A.: Česká mluvnice. Praha 1982.

HLAVÁČ, S. — PECH, K.: Fonetický výzkum okluzív — aspekt redundance. Slavica Pragensia XXI, Philologica 3—5, 1978, s. 185—199.

HLAVÁČ, S. — PECH, K.: Lidský hlas jako pojem a fyzikální veličina. SaS, 42, 1981, s. 134—142.

HÜRKOVÁ, J. — HLAVÁČ, S.: K výzkumu českých souhlásek likvidních. SaS, 42, 1981, s. 269—280.

HÜRKOVÁ, J. — BUCHTELOVÁ, R. — PELEŠKOVÁ, H.: Zur Problematik der Bestimmung von Aussprachestilen. In: Wissenschaftliche Beiträge, Halle (Saale) 1981/83, s. 128—135.

HUS, J.: Ortographia bohemica. Ed. Šembera, A. V., Vídeň 1857.

HUSSON, R.: Physiologie de la Phonation. Paris 1962.

CHLUMSKÝ, J.: Česká kvantita, melodie a přízvuk. Praha 1928.

JANOTA, P.: An experiment concerning the perception of stress by Czech listeners. AUC Philologica 6, 1967, s. 45—68.

JANOTA, P.: Personal characteristics of speech. Praha 1967.

JEDLIČKA, A.: Spisovná výslovnost a její stylová diferenciace. AUC Philologica 2—3, 1971, s. 219—226.
JEDLIČKA, A.: Spisovný jazyk v současné komunikaci. Praha 1978.
JELÍNEK, J.—BEČKA, J. V.—TĚŠITELOVÁ, M.: Frekvence slov, slovních druhů a tvarů v českém jazyce. Praha 1961.
JONES, D.: Everyman's English pronouncing dictionary. 11. vyd., London 1958.
LADEFOGED, P.: Elements of acoustic phonetics. The University of Chicago Press, Chicago 1962.
LAFON, J. C.: Auditory basis of phonetics. In: Manual of phonetics, edit. B. Malmberg, Amsterdam 1968.
LUDVÍKOVÁ, M.: Kombinatorika českých fonémů z kvantitativního hlediska, SaS, 27, 1966, s. 334—344.
LURIA, A. R.: Problemy i fakty nejrolingvistiky. Moskva 1968.
MATHESIUS, V.: Čeština a obecný jazykozpyt. Praha 1947.
MÁZLOVÁ, V.: Jak se projevuje zvuková stránka češtiny v hláskových statistikách. NŘ, 30, 1946, s. 101—111, s. 146—151.
NOVOTNÁ, J.: Konsonantická spojení na akustickém spektru. SaS, 28, 1967, s. 149—160.
NOVOTNÁ, J.: Kombinační schopnost českých konsonantických fonémů. Studia z filologii polskiej i słowiańskiej 12, 1972, s. 269—285.
NOVOTNÁ—HÚRKOVÁ, J.: K výslovnosti některých souhláskových skupin a tzv. rázu v češtině. SaS, 35, 1974, s. 113—120.
NOVOTNÁ—HÚRKOVÁ, J.—BUCHTELOVÁ, R.: Beitrag zur Problematik der Festlegung einer Aussprachenorm. Wiss. Beiträge 1976/24, Halle/Saale, s. 238—242.
NOVOTNÁ—HÚRKOVÁ, J.—BUCHTELOVÁ, R.: Otázky kodifikace spisovné výslovnosti. In: Aktuální otázky jazykové kultury v socialistické společnosti. Praha 1979, s. 169—173.
ONDRÁČKOVÁ, J.: K analýze přizvučnosti, zvláště v češtině. AUC Philologica 4, 1962.
ONDRÁČKOVÁ, J.: Rentgenologický výzkum artikulace českých vokálů. Praha 1964.
ONDRÁČKOVÁ, J.: O některých aspektech výzkumu přizvučnosti. SaS, 29, 1968, s. 188—192.
ONDRÁČKOVÁ, J.—LINDQVIST, J.—FANT, G.: Electrical glottography. Academia 1970, s. 709—711.
ONDRÁČKOVÁ, J.: The physiological activity of the speech organs. The Hague 1973.
PALKOVÁ, Z.: Rytmická výstavba prozaického textu. Praha 1974.
PETŘÍK, S.: O hudební stránce středočeské věty. 1938.
POLLAND, B.—HÁLA, B.: Artikulace českých zvuků v roentgenových obrazech (skiagramech). Praha 1926.
POTTER, R. K.—KOPP, A. G.—GREEN, H. G.: Visible speech. New York 1947.
ROMPORTL, M.: K tónovému průběhu v mluvené češtině. Praha 1951.
ROMPORTL, M.: K artikulační asimilaci nosových souhlásek v češtině. SaS, 15, 1954, s. 10—19.
ROMPORTL, M.: K otázce spisovnosti větně fonetických prvků, zejména intonace. SaS, 22, 1961, s. 1—8.
ROMPORTL, M.: Zvukový rozbor ruštiny. Praha 1962.
ROMPORTL, M.: Studies in phonetics. Praha 1973.
ROMPORTL, M.: Věty varovací (Cautionary sentences) (pozn.: z hlediska intonace a melodie). SaS, 34, 1973, s. 71—73.
ROMPORTL, M.: Základy fonetiky. Praha 1973 (skripta FF UK).
ROMPORTL, M.—NOVOTNÁ, J.—BUCHTELOVÁ, R.: Tendence vývoje české výslovnostní normy. Čs. přednášky pro VII. mezinárodní sjezd slavistů. Varšava 1973, s. 233—239.
RYBA, B.: Ke kvantitě latinských slov v české výslovnosti. SaS, 2, 1936, s. 25—32.
SABOL, J.: Fonetika a fonológia. Košice 1982.
SEDLÁČEK, K.: Základy audiologie. Praha 1956.
SIEBS, Th.: Deutsche Aussprache. 19. vyd., vyd. H. de Boor, H. Moser a Ch. Winkler. Berlin 1969.
SKALIČKOVÁ, A.: K otázce podstaty slabiky. SaS, 15, 1954, s. 19—24.

Skaličková, A.: K otázce větného přízvuku v češtině. AUC Philologica 2, 1956, s. 55—66.
Skaličková, A.: Základy anglické výslovnosti. Praha 1961 (skripta FF UK).
Skaličková, A.: Srovnávací fonetika angličtiny a češtiny. Praha 1974.
Spisovná čeština a jazyková kultura. Praha 1932.
Šmilauer, V.: Novočeská skladba. Praha 1947.
Šmilauer, V.: Nauka o českém jazyku. Praha 1972.
Trávníček, F.: Spisovná česká výslovnost. 2. vyd. 1940.
Trubetzkoy, N. S.: Grundzüge der Phonologie. Travaux du cercle linguistique de Prague 7, 1939.
Vachek, J.: Poznámky k fonologii českého lexika. LF, 67, 1940, s. 395—401.
Vachek, J.: Dynamika fonologického systému současné spisovné češtiny. Academia, Praha 1968.
Výslovnost spisovné češtiny I (Výslovnost slov domácích). Praha 1955, 2. vyd. 1967.
Výslovnost spisovné češtiny (Výslovnost slov přejatých). Academia, Praha 1978.
Zich, O.: O rytmu české prózy. Živé slovo I, seš. 3., 1920—1921.

FONOLOGIE

Amirova, T. A.: K istorii i teorii grafemiki. Moskva 1977.
Achmanova, O. S.: Fonologija. Moskva 1954.
Avanesov, R. J.: Fonetika sevremennogo russkogo literaturnogo jazyka. Moskva 1956.
Daneš, F.: Intonace a věta ve spisovné češtině. Praha 1957.
Dokulil, M.: Tvoření slov v češtině. Praha 1962.
Ertl, V.: O postavení podmětu po členech úvodních. Naše řeč, 1, 1917, s. 33n, 75n, 109n, 136n, 172n, 200n.
Grepl, M.: Emocionálně motivované aktualizace v syntaktické struktuře výpovědi. Brno 1967.
Finkowski, H. et alii: Einführung in die Sprechwissenschaft., Leipzig 1976.
Hala, B.: Uvedení do fonetiky češtiny na obecně fonetickém základě. Praha 1962.
Havránek, B.—Jedlička, A.: Česká mluvnice. Praha 1981.
Horálek, K.: Dynamika fonologických systémů. SaS, 42, 1981, s. 115—123.
Horálek, K.: Slabika jako jazykovědný problém. SaS, 11, 1948, s. 23—29.
Horálek, K.: Zum Begriff der phonologischen Korelation, TLP, 1, s. 41—46.
Horálek, K.: Zum Begriff der phonologischen Korelation. TLP, 2, 1966, s. 111—120.
Horálek, K.: K fonologii věty. Slavia, 50, 1981, s. 8—18.
Horálek, K.: Fonologie a znaková povaha jazyka. SaS, 43, 1982, s. 133—144.
Horecký, J.: Fonologický systém spisovnej slovenčiny. Slovenská reč, 33, 1968, s. 265—271.
Horecký, J.: Generatívny opis fonologického systému spisovnej slovenčiny. Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Šafarikianae. Jazykovedný zbornik 4, Bratislava 1975.
Hus, J.: Orthographia bohemica. Ed. J. Schröpfer, Wiesbaden 1968.
Hyman, L. M.: Phonology — theory and analysis. New York ed. 1975.
Ivanov, V. V.: Teorija fonologičeskich različiteĺnych priznakov. In.: Novoje v lingvistike, 2, Moskva 1962, s. 139—172.
Jakobson, R.—Halle, M.: Fundamentals of language. The Hague 1956.
Komárek, M.: Sur l'apprétiation fonctionelle des alternance morphologique. TLP, 1, s. 145—161.
Kučera, H.: The phonology of Czech. The Hague 1961.
Lehiste, J.: Acoustic studies of boundary signals. Proceedings of the fourth international congress of phonetic sciences. The Hague 1962, s. 178—187.
Lekomceva, M. I.: Tipologija struktur sloga v slavjanskich jazykach. Moskva 1968.
Ludvíková, M.—Kraus, J.: Kvantitativní vlastnosti soustavy českých fonémů. SaS, 27, 1966, s. 334—344.

Ludvíková, M.: Kombinatorika českých fonémů z kvantitativního hlediska. SaS, 29, 1968, s. 56—65.
Malmberg, B. (ed.): Manual of phonetics. Amsterdam 1968.
Martinet, A.: Eléments de linguistique générale. Paris 1960.
Mareš, F. V.: Analytische Phonologie. In: The Slavia Word. The Hague — Paris 1972.
Mathesius, V.: Čeština a obecný jazykozpyt. Praha 1947.
Mázlová, V.: Jak se projevuje zvuková stránka češtiny v hláskových statistikách. NŘ, 30, 1946, s. 101—111, s. 146—151.
Meinhold, G.—Stock, E.: Phonologie der deutschen Gegenwartssprache. Berlin 1973.
Nováková, J.: Kvantita v českém verši přízvučném. SaS, 10, 1948, s. 96—107.
Novotná, J.: Kombinační schopnost českých konsonantických fonémů. Studia z filologii polskiej i słowiańskiej, 12, 1972, s. 269—285.
Ondruš, Š.—Sabol, J.: Úvod do štúdia jazykov. Bratislava 1980.
Pauliny, E.: Fonológia spisovnej slovenčiny. 2. vyd. Bratislava 1968.
Pauliny, E.: Slovenská fonológia. Bratislava 1979.
Pauliny, E.: Slovenská gramatika. Bratislava 1981.
Petřík, S.: O hudební stránce středočeské věty. Praha 1938.
Postal, P.: Aspects of Phonological Theory. N. Y. 1968.
Reformatskij, A. A.: Iz istorii otečestvennoj fonologii. Moskva 1970.
Romportl, M.: Studies in Phonetics. Praha 1973.
Ružička, J.: Z problematiky slabiky a prozodických vlastností. Bratislava 1947.
Serebrennikov, V. A. (ed.): Obščeje jazykoznanije I. Moskva 1972.
Sabol, J.: Fonetika a fonológia. Metódy fonologického rozboru. Košice 1982.
Schane, S. A.: Generative Phonology Englewood Chiffs 1973.
Skalička, V.: Typ češtiny. Praha 1951.
Skaličková, A.: K otázce větného přízvuku v češtině. AUC Philologica, 2, 1956, s. 55—66.
Trávníček, F.: Mluvnice spisovné češtiny I, Praha 1951.
Trávníček, F.: Příspěvky k nauce o českém přízvuku. Brno 1924.
Trnka, B.: Slovné a mezislovné signály v angličtině, francouzštině a češtině. LF, 67, 1940, s. 129—408.
Trnka, B.: Určování fonémů. AUC Philologica et Historica, 1954, s. 16—22.
Trost, P.: Česká práce o větné intonaci. SaS, 5, 1939, s. 99—103.
Trubeckoj, N. S.: Grundzüge der Phonologie. TCLP 7, Praha 1939.
Ufimceva, A. A.: Tipy slovesnych znakov. Moskva 1974.
Vachek, J.: Český pravopis a struktura češtiny. LF, 60, 1933.
Vachek, J.: České předložky a struktura češtiny. NŘ, 19, 1934, s. 320—331.
Vachek, J.: Poznámky k fonologii českého lexika. LF, 67, 1940, s. 395—401.
Vachek, J.: Psaný jazyk a pravopis. Čtení o jazyce a poezii I, 1942, s. 229—306.
Vachek, J.: On the Integration of Peripheral Elements into the System of Language. TLP, 2, 1966, s. 23—37.
Vachek, J.: Dynamika fonologického systému spisovné češtiny. Praha 1968.
Vachek, J.: U základů pražské jazykovědné školy. Praha 1970.
Vachek, J.: Written Language. The Hague — Paris 1973.
Vachek, J.: K fonologické signalizaci českých emotivních výrazů. SaS, 39, 1978, s. 224—226.
Vennemann, Th.: Phonological uniqueness in natural generative grammar. Glossa 6, 1972, s. 105—116.
Vennemann, Th.: Words and Syllables in Natural Generative Grammar. Papers from the Parassession on Natural Phonology. Chicago 1974.
Vintr, J.: Einführung in das Studium des Tschechischen. München 1982.
Zima, J.: Expresivita slova v současné češtině. Praha 1961.

TVOŘENÍ SLOV

Barnetová, V.—Bličová-Křížková, H.—Leška, O.—Skoumalová, Z.—Straková, V.: Russkaja grammatika 1. Praha 1979.

Bartošek, J.: K diskusi o zkratkách. NŘ, 58, 1975, s. 25—30.

Bečka, J. V.: Adjektiva polodějová. NŘ, 20, 1936, s. 167—173, 189—196.

Buzassyova, K.: Sémantická štruktúra slovenských deverbatív. Bratislava 1974.

Dokulil, M.: Tvoření slov v češtině 1. Teorie odvozování slov. Praha 1962.

Dokulil, M.: K základním otázkám tvoření slov. In: O vědeckém poznání soudobých jazyků. Praha 1958, s. 154—169.

Dokulil, M.: Některé typy názvů osob podle činnosti v českém jazyce. NŘ, 39, 1956, s. 59—72, 123—146.

Dokulil, M.: K otázce prediktability lexikálního významu slovotvorně motivovaného slova. SaS, 39, 1978, s. 244—251.

Dokulil, M.: K otázce slovnědruhových převodů a přechodů, zvl. transpozice. SaS, 43, 1982, s. 257—271.

Dokulil, M.: K tvoření vztahových adjektiv od dvouslovných pojmenování. In.: Jazykovedné štúdie 12, 1974, s. 153n.

Dokulil, M.: K vzájemnému poměru slovotvorby a skladby. In: Acta Univ. Carolinae 1962, Philologica 3, Slavica Pragensia IV. Praha 1963, s. 369—376.

Dokulil, M.: Zur Frage der sog. Nullableitung. In: Wortbildung, Syntax und Morphologie. Hague—Paris, 1968.

Dokulil, M.: Zur Frage der Konversion und verwandter Wortbildungsvorgänge und —beziehungen. TLP, 3, 1968a, s. 215—239.

Dokulil, M.: Zur Theorie der Wortbildung. In: Wissensch. Zeitschrift der Karl-Marx-Universität Leipzig 17, 1968, Gesellsch. und sprachwiss. Reihe, s. 203—211.

Dokulil, M.: Odvozování sloves. Rkp. pro Tvoření slov III.

Dokulil, M.—Kuchař, J.: Slovotvorná charakteristika cizích slov. NŘ, 60, 1977, s. 169—185.

Graminatika sovremennogo russkogo literaturnogo jazyka. Slovoobrazovanije. Red. N. Ju. Švedova. Moskva 1970.

Hauser, P.: Složená podstatná jména s první částí *samo-*. NŘ, 34, 1960, s. 262n.

Hauser, P.: Nauka o slovní zásobě. Praha 1980.

Hauser, P.: Tvoření podstatných jmen v době národního obrození. Brno 1978.

Havránek, B.: Adjektiva *bezpříznakový, bezpřízvučný, bezdrátový* apod. SaS, 7, 1941, s. 88—94.

Havránek, B.—Jedlička, A.: Česká mluvnice. Praha 1981.

Helcl, M.: Hybridně složená slova jako *elektromotor, autodoprava*. NŘ, 36, 1953, s. 34n.

Helcl, M.: K tvoření slov skládáním. In: O vědeckém poznání soudobých jazyků. Praha 1958, s. 170n.

Helcl, M.: Poznámky k tvoření některých adjektivních složenin. In: Studie a práce lingvistické I, Praha 1954, s. 190n.

Helcl, M.: Současné tendence při tvoření slov skládáním v češtině. NŘ, 55, 1972, s. 115n.

Horecký, J.: Slovenská lexikológia I. Tvorenie slov. Bratislava 1971.

Horecký, J.: Slovotvorná sústava slovenčiny. Bratislava 1959.

Hrbáček, J.: Zkratky a tvoření slov. NŘ, 55, 1972, s. 124—130.

Hrbáček, J.: Typy zkratkových pojmenování v ruštině a v češtině. Čs. rusistika, 12, 1967, s. 156—163.

Jahn, J.: Slovanské adverbium. Acta Universitatis Palackianae Olomucensis. Praha 1966.

Jazykovaja nominacija. (Vidy naimenovanij.) Red. B. A. Serebrennikov—A. A. Ufimcev, Moskva 1977.

Knappová, M.: K tvoření příslovcí z přídavných jmen. NŘ, 56, 1973, s. 11—18.

Knappová, M.: O vzniku příslovcí z frazeologických spojení. SaS, 35, 1974, s. 15—20.

KNAPPOVÁ, M.: K otázkám adverbializace. SaS, 34, 1973, s. 150—157.
KNAPPOVÁ, M.: *Politickoekonomický*, nebo *politicko-ekonomický*? (K pravopisu složených přídavných jmen). NŘ, 54, 1971, s. 141—156.
KNAPPOVÁ, M.: Přechylování příjmení v češtině (Pravidla a systematický přehled). NŘ, 62, 1979, s. 225—233.
KNAPPOVÁ, M.: Tvoření příslovcí. Rkp. pro Tvoření slov III.
KNAPPOVÁ, M.—DANEŠ, F.: Příslovce a příslovečné určení zřetelově vymezovací. SaS, 33, 1972, s. 106—115.
KOPEČNÝ, F.: Slovesný vid v češtině. Praha 1962.
KUCHAŘ, J.: Odvozování přídavných jmen z podstatných jmen, ze jmen přídavných, z příslovcí, příslovečných a jiných určení. Rkp. pro Tvoření slov III.
MEJSTŘÍK, V.: Tzv. hybridní složeniny a jejich stylová platnost. NŘ, 48, 1965, s. 1—15.
Morfológia slovenského jazyka. Ved. red. J. Ružička. Bratislava 1966.
NEŠČIMENKO, G. P.: Istorija imennogo slovoobrazovanija v češskom literaturnom jazyke konca XVIII—XX vv. (Prilagateľnoje). Moskva 1968. 283 s.
NEŠČIMENKO, G. P.: Očerk deminutivnoj derivacionnoj sistemy v istorii češskogo literaturnogo jazyka. Praha 1980.
NEŠČIMENKO, G. P.: Slovoobrazovanije suščestviteľnych ženskogo roda so značenijem lica v sovremennom češskom jazyke. Učenyje zapisky Instituta slavjanovedenija AN SSSR, 19, 1960, s. 159—202.
PEČIAR, Š.: O homonymii slovesných predpon. Slovenská reč, 1962, s. 3n.
POLDAUF, I.: Spojování sloves s předponami, SaS, 15, 1954, s. 49n.
PORAK, J.: K vyjadřování neurčitosti u zájmen a zájmenných příslovcí. SlavPrag, IV, Praha 1962, s. 405n.
Pravidla českého pravopisu. Praha 1983.
Příruční slovník jazyka českého 1—9. Praha 1935—1957; zkratka PS.
RUSÍNOVÁ, Z.: Tvoření slov v současné češtině. Brno 1978.
RUSÍNOVÁ, Z.: O adverbializaci předložkových výrazů. Jazykovedný časopis, 23, 1972, s. 182—185.
Russkaja grammatika. T. 1. Slovoobrazovanije. Red. N. Ju. Švedova. Moskva 1980.
SEKANINOVÁ, E.: Sémantická analýza predponového slovesa v ruštine a slovenčine. Bratislava 1980.
SKOUMALOVÁ, Z.: O kompletní analýzu verbální prefixace. In: Kapitoly ze srovnávací mluvnice ruské a české III (O ruském slovese). Praha 1968, s. 153—231.
SKOUMALOVÁ, Z.: Status tzv. kmenotvorných přípon slovesných v slovanských jazycích, zvl. v ruštině. Praha 1975.
Slovník spisovné češtiny. Praha 1978; zkr. SSČ.
Slovník spisovného jazyka českého 1—4, Praha 1960—1971; zkratka SSJČ.
STICH, A.: Odvozování dějových adjektiv. Rkp. pro Tvoření slov III.
ŠLOSAR, D.: Slovotvorný vývoj českého slovesa. Brno 1981.
ŠMILAUER, V.: Novočeské tvoření slov. Praha 1971.
ŠMILAUER, V.: Nauka o českém jazyku. Praha 1972.
Teoretické základy synchronní mluvnice spisovné češtiny. SaS, 36, 1975, s. 18—46.
TEUSTA, E.: K substantivizaci adjektiv v češtině, zvl. ve starším období spisovného jazyka. SaS, 18, 1957, s. 158—164.
TRAVNÍČEK, F.: Mluvnice spisovné češtiny I., II. Praha 1951.
TRAVNÍČEK, F.: *Maloměsto a malé město*. SaS, 2, 1936, s. 21n.
TRAVNÍČEK, F.: Ke vzniku složených jmen typu *zemětřesení* a *trestuhodný*. SaS, 6, 1940, s. 28n.
Tvoření slov v češtině 2. Odvozování podstatných jmen. Praha 1967.
Vědecká synchronní mluvnice spisovné češtiny. Praha 1974.
VEY, M.: Les préverbes „vides" en tchèque moderne. Paris 1952, s. 82-107.

Pojmoslovný a věcný rejstřík k oddílu I. Fonetika

afázie 23; a. motorická 23, a. senzorická 23
afrikáty v. souhlásky polozávěrové
akustika (řeči) 13, **14**
a. samohlásek **27,** 35
a. souhlásek **40,** 43, 51—2, 55, 56
akustické veličiny **40,** 41, 46
akustický rys 35, 40; a. signál řeči **17,** 18, 22, 23, 25, 35, 40, a. parametr 16, a. tlak vzduchu 23, 24, 61
alveodentály v. souhlásky zubodásňové
alveoláry v. souhlásky dásňové
alveoly v. dásně
amplituda v. též kmitání, výchylka **17,** 18, 25
anatomie 13
antikadence v. melodém otázkový
artikulace 19, 20, 21, 23, 26, 27, 31, 58;
a. oslabená 54, 65, a. redukovaná 59, a. samohlásková 26, **27,** 32, 35, 40, 41, 45, 54, 55, 56, a. souhlásková 27, **35,** 55, 56, 64
artikulační fáze v. též detenze, tenze, intenze 36
a. orgány **19,** 21, 22, 35, 39, 47, 55,
a. postavení 26, 50, 51, 55, 57, 58, 64, 94, 96
a. úsilí v. též napjatost 27, 53, a. ústrojí v. též hláskovací trakt, ústrojí hláskovací **19, 20**
asimilace (spodoba) **58,** 104; a. artikulační 37, **58,** 65, 97, a. artikulačního místa 58, 65,
a. artikulačního způsobu 58, 59, a. postupná (progresívní, perseverační) 58, 60, a. zpětná (regresívní, anticipační) 58, 65, a. znělostní 45, 50, 58, 59, 60, 98, 102, 105
audiologie 13
bazilární membrána 22
bilabiální souhlásky v. souhlásky obouretné
bokové souhlásky v. souhlásky
centrum mozkové 21; c. řeči 22, 23
Cortiho ústrojí 22
časová sekce 40
časové členění 66
čelist (mandibula) dolní 21, 48; č. horní 21
čelistní úhel 21, 26, 27, 31, 34
čípek (uvula) 21
dásně v. též alveoly 21
dásňový (alveolární) výstupek 21, 38
decibel (dB) 24
detenze v. též exploze **36,** 41, 42, 43, 44, 45, 46
dialektologie 13
diftong v. dvojhláska
distinktivní rysy 23
dlouhé samohlásky v. samohlásky
důraz 70, 77, **78,** 81, 84, 90
dutiny nadhrtanové 17, **19;** dutina ústní (orální) **19,** 25, 31, 41, d. nosní (nazální), **19,** 25, 27, d. hrdelní (laryngální) **19,** 25
dvojhláska v. diftong **34,** 55, 57, 71, 103;
dvojhlásky klesavé 34,
d. stoupavé 34
dýchací ústrojí (respirační) 19
dýchání 19
dynamické prostředky v. prostředky členění
estetika 13
exploze v. též detenze **36,** 64; e. ústní 59, 66,
e. nosní 66
explozívy v. souhlásky závěrové
fón (Ph) 24
fonace 19, 71
fonační ústrojí (hlasové) **19,** 44
foném 11, 33, 102
fonetická analýza 13
f. transkripce 13, **14, 15**

fonetické metody 13
f. vědy 12
fonetika 11, 13, 14; f. akustická 14, f. aplikovaná 12, f. diachronní (historická) 12, f. obecná 12, f. synchronní 12, f. konkrétního jazyka 12
foniatrie 13
fonologický protiklad 11
fonologie 11, 23, 82
formant (F) 17, **27,** 28, 29, 41, 57
formantová oblast 41, 65
f. struktura 56, 57
frázování v. též prostředky kvantitativní
frekvence v. kmitočet
frikativy v. souhlásky úžinové
fyziologie 13
geminace 64
gemináta 64 v. souhláska zdvojená
grafém 15
hiát 57
hladina hlasitosti 24
hlas 13, 16, 17, **18,** 19, 28, 39, 71
hlasivky 17, 19, 35, 39, 46, 50, 81
hláskovací trakt v. artikulační ústrojí
hlásková spojení 39, 55—68, 92, 93, 96
hlásky 14, 17, 18, 19, 21, 23, **26,** 56, 92; h. nosní 21, h. nosové 19, 27, h. protetické 57, h. ústní 21
hlasová barva 25; h. síla 19, h. rozsah 81, h. výška 19
hlasové ústrojí v. fonační ústrojí
hlasový začátek 96, 97, 103; h. z. tvrdý 46 v. též ráz
homorgánní hlásky 58, 59, 63; h. spojení 63, 64
hraniční signál v. slovní přízvuk
hrtan (larynx) 19, 50
identifikace hlásek 57, 60, 61
imploze v. intenze
infrazvuk 23
intenze (imploze) 36
intenzita 24, **40,** 42, 50, 65, 69; i. fyzikální 24, 27, 28, i. řečového signálu 27, i. slabičná 71
interval 25, 78, 87, 98
intonace 66, **70,** 77, **80,** 81; i. větná 77, **80—90**
intonační prostředky v. zvukové prostředky
intoném 70, **80,** 82
inventář grafémů 15; i. hlásek 55
jádro výpovědi 78, **82,** 83, 85, 86
jazyk (lingua) 19, **21,** 27, 28; špička jazyka (apex) 21, 27, 31, 38, hřbet (dorsum) 21, 35, kořen (radix) 21
jazyk spisovný 92
jazykový kód 14, 16, 21
j. prostředek 69, 93, j. systém 16, 17, 23
jedinečné souhlásky v. souhlásky
jev přechodový v. tranzient
kadence 75, 81, **82**; k. intonační 70, 78, 81, k. konkluzívní 88, k. melodická 78, 79, 81, polokadence 88, antikadence 88
kategoriálnost 23
kmitání v. amplituda
kmitočet (frekvence) 17, **18,** 20, 23, 25, 28, 81; k. vyšší harmonický 28, k. základní 17, 51
kmitočtová oblast 18, 31, 33; k. skladba 40, 41
koartikulace 35, 46, 49, 61
koartikulační děj 35, 40; k. jednotka 66
kodifikace 12, 92, 106
kólon v. větný úsek
komunikace 13, 16, 18, 26
konsonanty v. souhlásky
konstriktivy v. souhlásky úžinové
kontext 77
kontinuálnost 23
krátké samohlásky v. samohlásky
kvalita samohlásek v. samohlásky
kvantita samohlásek v. samohlásky
kvantitativní prostředky v. prostředky členění
labia v. rty
labializované samohlásky v. s. zaokrouhlené
labiály v. souhlásky retné
labiodentály v. souhlásky retozubné
laryngální souhlásky v. s. hrtanové
laterální souhlásky v. s. bokové
likvidní souhlásky v. souhlásky
lingua v. jazyk
lingvistika 12
logopedie 12, **13**
melodém 70, 78, 81, **82, 83,** 84, 85; m. otázkový 86, 87 v. též antikandence 81, m. klesavý 88, 89, m. předpauzový 88, 89, m. rovný 89, m. stoupavý 88
melodické prostředky v. prostředky členění
melodické vytýkání 89
melodie 12, 23, 81, **83;** m. klesavá 83, m. citově zabarvené věty 82, 89, m. neutrální věty ukončené 83, 89, m. otázky doplňovací 88, m. věty oznamovací 81, m. otázky zjišťovací 86, 88, m. věty rozkazovací 88, m. před nekoncovou pauzou 88, m. varování 90
mezislovní předěl 64; m. šev 46

mluvidla 19 v. též artikulační orgány
mluvní takt v. přízvukový takt
mluvní tempo v. též tempo 91
modulace souvislé řeči v. prozodické prostředky
morfematický šev 57, 59
morfologický šev 63, 64, 65; m. šev prefixový 61, 63, 64, 65, 72, m. šev sufixový 63, 64, 65
morfologie 53
muzikologie 13
napjaté samohlásky v. samohlásky
napjatost v. artikulační úsilí
nářečí 15, 72, 94, 95
nazalizace 57, 66
nenapjaté samohlásky v. samohlásky
nepárové souhlásky v. též s. jedinečné v. souhlásky
neurologie 13
neutrální samohláska v. samohlásky
neznělé souhlásky v. souhlásky
nízké samohlásky v. samohlásky
norma 92, 106; n. pravopisná 92, n. spisovná 92, n. výslovnostní 12, 92, 94, 106, n. zvukových prostředků větných 106
nosní souhlásky v. souhlásky
nosové samohlásky v. samohlásky
okluze v. závěr
okluzívy v. souhlásky závěrové
o. laryngální v. ráz
orální samohlásky v. s. ústní
ortoepie (spisovná výslovnost) 13, **92,** 93
ortofonie 92, 93
ortografie v. pravopis
otevřené samohlásky v. samohlásky
palatalizace 65
palatály v. souhlásky předopatrové
párové souhlásky v. souhlásky
patro měkké (velum) 19, **21,** tvrdé (palatum) 21
pauza (předěl) v. též prostředky kvantitativní 70, 73, 75, 76, 77, **91**; p. absolutní 75, p. nekoncová v. melodie před nekoncovou pauzou, p. okluzní **46**
percepce řeči 12, 16, **18,** 22, 23, 28, 40, 41, 42, 49
perioda 17
plíce 17, 19
polokadence v. kadence
polosamohláska (polovokál) v. samohlásky
polosykavky v. souhlásky polozávěrové
polozávěrové souhlásky v. souhlásky
práh bolestivosti 24
p. slyšitelnosti 23
pravopis (ortografie) 11, 13, 15, **92,** 101
p. diakritický 15, p. spřežkový 15
produkce řeči 12, **16, 18,** 21, 67
promluva 14, 23, **70**; členění p. 68, délka p. 76, syntaktická stavba p. 76
prostředky členění v. zvukové prostředky
protetické hlásky v. hlásky
prozodické rysy 66, 67
předěl v. pauza
předklonky 97, 100
předložky nepůvodní 100, p. původní 74, 100 v. též přízvukování předložek
přední samohlásky v. samohlásky
p. středové samohlásky v. samohlásky
p. vysoké samohlásky v. samohlásky
předrážka 75 v. též taktová předrážka
příklonky 74, 100
přízvuk 12, 13; p. dynamický 72, 81, p. klesavý 73, 81, p. melodický 72, 73, 81, p. slovní 70, **72,** 81, 100 v. též p. hlavní 100, p. stoupavý 73, 81, p. vedlejší 100, p. větný 70, 75, **77**—80, 82
přesouvání přízvuku 102
přízvukování předložek 100
přízvukový vrchol 73, 78
psychiatrie 13
psychologie 13
ráz 39, **46,** 57, 96, 97, 103, 104 v. též okluzíva laryngální
rezonance 19; r. nosní 57
rotacismus 95; r. bohemicus 95
rty (labia) **20,** 21
řeč 12, 13, 16, **21,** 23, 26, 55; ř. mluvená 11, 12, 16, 42, 69, ř. souvislá 23, 55, 56, 66, 70, 91, ř. syntetická 42, ř. zpívaná 11, 12
řečový signál **14,** 21, 22 v. též signál řeči
samohlásky (vokály) 15, 23, **26,** 27—31; s. dlouhé **28,** 31, s. krátké **28,** 31, s. napjaté 27, s. nenapjaté 27, s. neutrální 15, 27, **34,** 49, s. nízké **27,** 31, s. nosové 27, **103,** s. přední **27,** 32, s. přední středové 32, s. přední vysoké 32, s. střední **27,** 31, 103, s. střední středová **31,** 34, 103 též s. neurčitá 31, s. střední nízké 31, s. středové **27,** 31, 32, 33, 34, 103, s. vysoké **27,** 32, 33, s. zadní **27,** 33, s. zadní středové 33, s. zadní vysoké 33, s. zaokrouhlené (labializované) 102, s. otevřené 102, s. zavřené 102, polosamohláska (polovokál) 34, kvalita

samohlásek 102, kvantita samohlásek 104
samohláskový trojúhelník 29, 31
segment 33
segmentální rysy 69
semiokluzivy v. souhlásky polozávěrové
sibilanty v. souhlásky úžinové
sigmatismus 96
signál akustický 17, 18
s. hraniční 100
s. periodický 17, 41
s. řeči 22
signální soustava 13, 21
slabika 12, 17, 26, 66, 67, **70**, 71; s. nepřízvučná 71, 72, 73, 88, s. přízvučná 71, 72, 73, 88, s. pobočná 72, s. otevřená 71, s. zavřená 71, hranice slabiky 71, jádro slabiky (vrchol) 71, 72
sluchové orgány 13, 16, 23; s. ústrojí 16, 23
sluchový analyzátor 18, **22**, 25
sociologie 13
souhlásky (konsonanty) 14, 15, 23, **26**, 35—42
s. párové **39**, 41, **47**, s. nepárové (jedinečné) 39, s. zdvojené 64
s. znělé (hlasné) **39**, 41, s. neznělé (nehlasné) 39
s. úžinové (frikativy, konstriktivy, sibilanty, spiranty, třené) **36**, 37, 38, 41, 47—53, s. závěrové (explozivy, okluzivy, ražené, výbuchové) **36**—38, 41, 42—46, s. polozávěrové (afrikáty, polosykavky, polotřené, poloúžinové, semiokluzivy) **37**—8, 39, 41, **53**—**4**, s. retné (labiály) **38**, 40, 42, 44, s. obouretné (bilabiály, retoretné) **38**, 43, 44, s. retozubné (labiodentály) **38**, 59, s. zubodásňové (alveodentály, dentialveoláry) **38**, 40, 43, 44, s. dásňové (alveoláry) 38, 43, **48**, s. předopatrové (palatály, tvrdopatrové) **38**, 40, 44, s. zadopatrové (veláry, měkkopatrové) **39**, 40, 45, 46, s. hrtanové (laryngály) **39**, 40, 59 s. předojazyčné 40, s. středojazyčné 40, s. zadojazyčné 40, s. hlasivkové 40 s. slabikotvorné 35, s. likvidní 35, s. sonorní (sonory, sonoranty) **35**, 36, 39, 40, 41, 42, 43, 52, s. vlastní (šumové) **35**, 44, 52, s. ústní (orální) **40**, 42, s. nazální (nosní) 35, 36, **40**, 42, 45, s. bokové (laterální) **38**, 51, 52, s. kmitavé (vibranty) **38**, 39, 52, 53, s. detenzní 36, s. intenzní 36
speciální pedagogika 13
spektrogram 27, 35, **40**, 46
spektrum; s. akustické 35, 43, s. zvuku 18
spiranty v. souhlásky úžinové
spisovná výslovnost v. ortoepie
spodoba v. asimilace
střední samohlásky v. samohlásky
střední nízké samohlásky v. samohlásky
střední středová samohláska v. samohlásky
středové samohlásky v. samohlásky
styl jazykový 93; s. výslovnostní 92—93, s. vybraný „vyšší" 93, s. základní „neutrální" 93, s. zběžný „nižší" 93
stupnice 25; s. lineární 25, s. logaritmická 25, 40, s. geometrická 68
suprasegmentální rysy 28, **41**, 69
sykavky v. souhlásky úžinové
šum 17, 19, 48, 49, 50; š. explozivní 43, š. frikativní 61, 62, š. laryngální 61, š. širokopásmový 47, š. třecí 48, 49, 51
šumová oblast 61, 62
takt 70; t. jednoslovný 74, t. obstupný 73, 75, t. přízvukový 70, 72, **73**, 75 v. též t. mluvní, t. sestupný 73, t. víceslovný 73, t. vzestupný 73
taktová předrážka (předtakt) 75
tempo v. též prostředky kvantitativní 91; t. národní 91, t. osobní (individuální) 41, t. věcné 41, 91
témbr 72
tenze 36, 37
teorie informace 13
tón 17, 19, 20; t. základní 17, t. jednoduchý 18, 24, t. složený 18, výška tónu 22
tonalita 71
tónová frekvence 25, 69
tónový průběh 70, 72, 81, 84
transkripce v. fonetická transkripce
tranzient 35, **41**, 45, 46, 47, **56**, 60 v. též jev přechodový
trvání 28, 69, 70; t. samohlásek 31, t. souhlásek 41, 67, 68
ucho 22; u. střední 22, u. vnitřní 22, u. zevní 22
ultrazvuk 23
ústrojí v. artikulační ústrojí
uvula v. čípek
úzus 92
úžina 17, 36, **38**
úžinové souhlásky v. souhlásky
vady výslovnosti v. rotacismy, sigmatismy
veláry v. souhlásky zadopatrové

varianta 102, 106; v. oblastní 98
věta 70, 77
dynamická linie věty 78, dynamický vrchol věty 78, modalita věty 91
větný úsek (kólon) 23, **70,** 75—78 v. též frázování
vibranty v. souhlásky kmitavé
vokály v. samohlásky
výchylka v. amplituda
výslovnost spisovná 92, 96, 101, 106;
v. nespisovná 94, 95, 96, 99, 100,
v. zjednodušená 97, 99, 100, v. zdvojená 99,
v. nářeční 94, 95, v. nedbalá 96
vysoké samohlásky v. samohlásky
zadní samohlásky v. samohlásky
zadní středové samohlásky v. samohlásky
zadní vysoké samohlásky v. samohlásky
zaokrouhlené samohlásky v. samohlásky
závěr (okluze) 17, 36, 41; z. alveolární 40,
z. artikulační 42, z. bilabiální 42,
z. patrohltanový (velární) 21, 43, z. ústní 42
závěrové souhlásky v. souhlásky
zavřené samohlásky v. samohlásky
znělé souhlásky v. souhlásky
znělost 59; korelace znělosti 39
znělostní pár 39
zpětná vazba 16
zuby (dentes) 21
zvuk 16, **17,** 22, 23, 24; barva zvuku **25,** 69,
intenzita zvuku 25, 69, výška zvuku 25 v. též tónová frekvence
zvuková vlna 19, 22
zvukové prostředky 69, 77, 80, 91;
p. dynamické 70, 80, 81, p. intonační 70,
p. kvantitativní (v. též pauza, frázování, tempo) 80, p. melodické 69, p. modulační 69,
p. prozodické 69, 80,
p. segmentální 69, p. suprasegmentální 41, 69, 80
zvukovod 22

Zpracovaly: R. Buchtelová, O. Suchánková

Pojmoslovný a věcný rejstřík k oddílu II. a Fonologie

afrikáty 115, 125, 136; jejich fonologická hodnota 115, 125, 134, 135, 136; v. též souhlásky polozávěrové
afrikáty znělé 115, 125, 136
akustické vlastnosti 126, 129, 132, 134
akutovost 129, 132, 135
alofon 115, 154
alternace 119; a. deklinační 119, a. fonologické 110, a. slovotvorné 119, a. znělostní 110
alveoláry 135; v. též souhlásky alveolární
anomální konfigurace fonémů 158
antikadence 140
artikulace 127, 134
artikulační vlastnosti 132, 134
asimilace 151, 153, 154, 167; a. fonologická 151, a. progresivní 153, 154, a. regresivní 153, 154, a. znělostní 114, 132, 149, 152, 154, 166; tzv. asimilace na dálku 152
asymetrické uspořádání fonémů 129
autonomie grafického systému 120
centrum fonologického systému 124
členění promluvy v. suprasegmentální prostředky
diferenční příznak 133, 135
diftong v. dvojhláska
diftongizace 147
difúznost 129, 135
disimilace 151, 152
distinktivní rysy 111, **112—113,** 130
distinktivní vlastnosti fonémů 120, 130; v. též vztah privativní, vztah substituční
distinktivní vlastnosti grafémů 120
distribuce fonémů 111, 125, 127, 135, 143
dublety stylistické 118
dvojhláska 123, 125, 127, 131, 133, 134, 144, 145, 147, 149, 158, 166; d. sestupná 147
dynamická linie věty 137, **139,** 140
dynamika fonologických systémů 118
enklitika v. příklonky
explozivy 134; v. též souhlásky závěrové, ražené, okluzivy
expresivní konotace 158, 159, 160, 161
foném 109, 112, **113—114,** 119, 124, 127, 128, 143, 144, 146, 148, 151, 153, 158, 164, 165, 166, 168, 169; f. izolovaný 119; systémové uspořádání fonémů 111, 128, 129
foném konsonantický, souhláskový 112, 124, 125, 134, 143, 144, 164; f. neslabičný 130,

f. nesonorní **134**, f. palatalizovaný 132, f. palatální 132, 135, 164, f. ražený — v. též okluzívy, explozívy — 134, f. retný 164, f. sonorní 132, f. třený — v. též frikativy, spiranty — 134
foném vokalický, samohláskový 124, 125, 127, 130, 143, 164
fonémové skupiny 123
fonetické klasifikace hlásek 112
fonetika **110**, 118
fonologická kombinatorika v. kombinatorika fonologická
fonologická expresivita 158, f. konfigurace 157, 158, f. stylistika 157
fonologické prostředky 158
fonologický systém 112, 119, 122, 124, 126; f. podsystém 118
fonologie 109, **110**, 116; f. generativní 111, f. mezivětná 139, f. přirozená 111, 134, f. větná 116, 162
fonotaktika 142, 149
frázování **140**
frikativy 134; v. též souhlásky úžinové, třené, spiranty
funkční platnost jednotky fonologického systému 115
funkční zatížení fonémů 124, 125, 153, 154, 158, 159
grafém 113, 114, **119—120**, 144, 152, 164, 166, 168; g. interpunkční 170, g. variantní 114, 165, 166
grafémika 119, **164**
grafické cizosti 168; g. dublety 169
grafické prostředky 119
grafické soustavy 119, 164, 165; g. s. fonematického typu 120, g. s. hláskové 119—120, 121, g. s. ideografické 119
grafický systém v. systém grafický
gravisovost 129, 132
haplologie 152
hlasivková exploziva 148; v. ráz
hlasivky 126
hláskové skupiny, kombinace 118, 125, 143, 159, 160, 161, 166; v. též samohláskové skupiny a souhláskové skupiny
hlásky 109, 115, 124
hláskové geminace 117
hláskové změny 118
hraniční signál 120, 149
hypersegment 116
interpunkce 170—171
intonace 140; i. veršová 140, i. větná 121, 140, 158
intonační centrum 139
intonační linie věty 139
intonologie 137
iventář fonémů 111, 113, 114, 125, 126
jednotky fonologické 109, 149; j. jazykového systému 109, j. segmentální 115, 126, 155, j. suprasegmentální 115, 157, j. promluvové 116
kadence 116, 138, 139; k. klesavá 138, k. koncová 140, k. stoupavá 138, k. stoupavě klesavá 138
klasifikace fonémů 111, 112, 113
klasifikace hlásek 110, 112
kombinace fonémů 118, 142, 144, 145, 146, 147
kombinační potence fonémů 118
kombinatorika fonologická 124, 142, 146
kombinovatelnost fonémů 142—147; k. samohlásek se souhláskami 117, k. souhlásek se samohláskami 117
kompaktnost 129, 135
komunikace 109
komunikační akt 109
komunikát v. promluva
komutační testy 114
konotace expresívní v. expresívní konotace
konsonanty v. souhlásky
korelace 112, 136, 153; korelace fonologické 112, 118, k. kvantitativní 124, 126, k. nazálnosti 133, k. samohláskové 124, 126, k. souhláskové 111, 118, 153, k. znělostní 126, 133, **153**
korelační mikrosystém 126
korelační příznak 112
korelativní vztah 136, 137
kvantita samohlásek 127, **128**
labiálnost 129
labiály 135; v. též souhlásky retné
laterálnost 131, 132
lexém 123, 124, 165, 166
likvidy 119, 131, 132, 143, 144, 145, 148, 150, 151; l. neslabičné 131, l. slabičné 131
makrosegment 116
matrice distinktivních rysů 130, 132
melodická linie věty 137; v. též tónová linie věty
metateze 152
mezosegment 116

mikrosegment 116
minimální páry 130
mluvní orgány 126
modely fonologických systémů 112
modulace 115; m. dynamická 137, 161, m. kvantitativní 137, m. tónová 115—116, 137, 161
morfém 114, 117, 123, 142, 146, 147, 148, 149, 152, 153
morfémová hranice 146, 147, 148, 149, 154
morfonologie **110**
nazály 131, 143; v. též souhlásky nosové
nelabiálnost 129
neutralizace 114, 136, **151**; n. fonologická 151, 152, n. protikladu 111, 114, 151, 153
neutralizační omezení 152
neznělost 114
nositelé slabičnosti 117, 126, 131
okluzívy 134; v. též souhlásky závěrové, ražené, explozívy
orálnost 132
palatálnost 132, 133
palatály 135; v. též souhlásky palatální
paradigmatika 116
pauza 115, 136, **140**, 151, 153, 154, 155, 156, 171; p. potenciální, fakultativní 140, 155, p. posuvná 140
periférie fonologického systému 115, 124
pefirerní postavení segmentálních jednotek 115, 118, 124, 130, 131, 132, 134
periferní složky 118
podsystém samohlásek 126, 127, **128**
podsystém samohláskových fonémů 124, 128
podsystém souhlásek 124, **126**, 127, 153
podsystém souhláskových fonémů 131, 132, 133, 134
polokadence 138, **139**, 140
posloupnostní uspořádání jednotek jazykového systému 117
potenciální zvukové prostředky 115
pozice fonémů 109; p. f. silné 110, p. f. slabé 110
poziční varianta v. varianta
princip distinktivní ekonomie 148
proklitika v. předklonky
promluva 115, 116, 117, 149, 157, 158; segmentace promluvy 116,
protiklad 110, 130; p. binární 111, 113, p. dvojčlenný 129, 130, p. ekvipolentní 132, p. graduální 111, 130, p. kontrastní 134, 135, p. palatálnosti 133, p. privativní 113, 126, 129, 130, 134, 135, p. proporční 126, p. symetrický 130, p. znělostní 136
protiklad binární 111, 113; p. akutovost—gravisovost (ostrost—tupost) 135, p. kompaktnost—nekompaktnost 135, p. kompaktnost—difúznost 129, p. kontinuálnost—nekontinuálnost 136, p. labiálnost—nelabiálnost 129, p. laterálnost—vibrantnost 132, 133, p. likvidovost—klouzavost 132, 133, p. orálnost—nazálnost 132, 133 p. palatálnost—nepalatálnost 132, 133, p. úžinovost—závěrovost 136, p. závěrovost—kontinuálnost 135, p. znělost—neznělost 110, 135, 136
prozodická vlastnost 117
předklonky 116, 140, 153—154, **156**
přestávka 140; v. pauza
příklonky 116, 140, **153—155**; p. stálé 155
příznak diferenční 135
příznak expresivní 136
příznak fonologické cizosti 123, 124
příznak stylistický 118
přízvuk slovní 115, 127, 152, 155; p. hlavní 148, p. úsekový 138
ráz 123, 148, 149, 154; v. též hlasivková explozíva
rytmická jednotka 154
rytmizace 140; r. jambická 140, r. veršová 140
rytmizační princip 162
samohlásky 111, 113, 117, 123, 127, **128**, 129, 130, 133, 135, 145, 146, 147, 149, 152, 159, 163, 168; s. neslabičné 127, s. přední 124, 129, 142, 143, 158, s. střední 129, s. vysoké 129, s. zadní 129, 143, 158, 159, s. krátké 128, s. dlouhé 128
samohláskové skupiny 123, 146; s. sk. stejnoslabičné 146, 147, s. sk. různoslabičné 146, 147
segmentální jednotky 124, 141, 157, 158
slabičná hustota textu 151
slabika 116, **117**, 125, 126, 128, 138, 142, 143, 145, 148, **149**, 150, 152, 159; s. jednofonémová 125, 149, s. otevřená 125, 149, 150, s. pobočná 143, 152, s. přízvučná 139, s. zavřená 125, 149, 150
slovo 115, 116, 119, 125, 126, 128, 139, 141, 142, 143, 144, 150, 153; s. jednoslabičné 138, s. jednofonémové 109, s. dvojfonémové 144, s. třífonémové 144, s. čtyřfonémové 145, s. pětifonémové 145, s. expresivní 134,

s. jednoslabičné 150, 151, 156, s. dvojslabičné 150, 151, 156, s. trojslabičné 151, s. neslabičné 149, s. nepřízvučné 116, 154, 156, s. přízvučné 138, 154, 156, s. příklonné 140, s. přejaté 127, 128, 134, 135, 142, 146, 147, 148, 150, 160, 166, 168, 169
sonory 127, 131, 132, 143, 144, 148; s. likvidní 131, s. neslabičné 121, s. nosové 131, s. slabičné 121
souhláskové skupiny 111, 117, 125, 136, 143, 145, 146, 148, 149, 150, 153
souhlásky 113, 125, 135, 145, 146, 148, 149, 152; s. alveolární 134, 135, s. labiální 131, 135, s. laryngální 153, s. nepárové 111, s. neslabičné 127, s. nesonorní 124, 126, 131, 132, 133, 134, 135, s. neznělé 111, 113, 132, 136, 151, 152, s. nosové (nazální) 131, s. palatální 123, 134, 135, 136, 158, 159, s. párové 111, 126, 132, 136, 151, 153, 166, s. polozávěrové 134, s. retné (labiály) 165, s. slabičné 117, 127, 150, s. sonorní 111, 117, 123, 126, 127, **131**, 132, 133, 143, 144, 148, 150, 154, 167, s. šumové **126**, 132, 143, 144, 154, s. úžinové 136, 143, 148, s. velární 115, 124, 131, 134, 135, 143, 146, 157, 158, 159, 168, s. závěrové 136, 143, 148, 149, s. zdvojené 152, 153, s. znělé 113, 118, 125, 136, 151, 152, 153
spiranty 134; v. též souhlásky úžinové, třené, frikativy
spisovná výslovnost 153, 161
stylistické konfigurace fonémů 123—124
stylisticky diferencované dublety 118
suprasegmentální prostředky 115, 119, **137**, 141, 157, 171
sykavky 136, 148, 152
syntagma 115
syntagmatika 116, 117, 166
syntagmatické uspořádání fonémů 117
systém fonologický 111, 122
systém grafický 113, 119, **164**, 166
systém jazykový 109, 123, 157
takt 116, 119, 138, 140, 142, 149, 154; soutaktí 156
tempo řeči 141
teorie distinktivních rysů 112—113, 134, 135
tónová linie věty 137, 138
tónovost 130
transkripce 121; t. fonetická 121, t. fonologická 121
třídění českých fonémů 126; v. též klasifikace fonémů
univerzálnost fonologických jednotek 111
varianta 110; v. dvojfonémová 125, v. expresívní 128, v. kombinatorická (poziční) 110, v. **poziční** 110, 114, 115, 118, 124, 127, 131, 132, 134, 153, 154, v. stylistická 124
veláry 135; v. též souhlásky velární
věta 115, 119, 137, 139, 148, 154, 155, 156, 157, 158; v. hlavní 154, v. jednoduchá 138, v. oznamovací 137, 139, 157, 170, v. přací 137, 138, 157, 158, v. rozkazovací 137, 138, 139, 157, 170, v. složená 138, v. tázací 137, 138, 155, 157, 158, 170, v. vedlejší 154, v. zvolací 138, 157, 170
větná fonologie v. fonologie větná
větná intonologie 137
větné fonologické prostředky 116, 161
větný důraz 155
větný úsek 115, 119, 137, 139, 140, 142, 148; v. úsek koncový 116, 138; v. úsek nekoncový (vnitrovětný) 116, 138
vibranty 136, 153, 164; v. sonorní 164, v. nesonorní 164; v. též souhlásky sonorní a souhlásky nesonorní
vibrantnost 132
vokály v. samohlásky
vztah korelativní v. korelativní vztah
vztah paradigmatický 116
vztah privativní 113; v. též protiklad privativní
vztah substituční 113
vztah syntagmatický 116
vztah variační proporčnosti 112
znak jazykový 109, 141
znak grafický 112, 120
znakové jednotky jazykového systému 109, 111, 112, 114, 117, 125, 134, 143
znakové jednotky akustické 109
znělost 112, 113, 135, 136, 151
znělostní korelace souhlásková 126; v. též korelace znělostní a protiklad znělost—neznělost

Zpracovala J. Hůrková

Pojmoslovný a věcný rejstřík k oddílu II. b Základní pojmy morfonologie a morfémiky

afix 178, 180; a-y slovotvorné 178, tvaroslovné (tvarotvorné) 178
alomorf 181; distribuce a-ů 181n
alternace morfonologické (střídání fonémů) 182n; disjunktivní 184n, 188, grafémické *(i)y, ě(e)* 176, inverzní 187n, korelativní 184, 187, kvalitativní, kvantitativně-kvalitativní, kvantitativní 185n, samohlásek 185n (dlouhých a krátkých 185n, různé kvality a kvantity 186), skupiny samohláska a souhláska 186, souhlásek 187n (smíšených skupin 189, souhláskových skupin 189), vznikové a zánikové 186, 189; hodnocení a-í v tvarosloví 183n; směr a-í 182, 184; typy a-í 184n; v. též funkční stránka a-í
alternační řada: hodnotící hlediska 182n, a. řada uspořádaná — neuspořádaná 182n
alternanta odvozená a základní (výchozí) 182; pořadí a-t 182n; vzájemná blízkost a-t 184
analýza morfémová 177, morfová 177, slovotvorná 177n, submorfová 177, tvaroslovná 177n; a. slovního tvaru na bezprostřední složky 177n
asimilace (spodoba) znělosti 175
depalatalizace v. tvrdnutí
distribuce alomorfů 181n, grafémů *i-y* 176
divergence grafémické a fonémické stránky jazyka 176
dloužení samohlásek 185
finála (koncová hláska) kmene 187, kořene 179, základu 187; alternace f-y 187
flexe v. ohýbání slov
foném 175n; f. [c] 176, spojení f-ů 175, 184, střídání f-ů 182; v. též alternace
fonémická stránka jazyka 176
fonémová nula 184, 190
fonologická forma 179; responze f-á v. tam
formant slovotvorný 177, tvarotvorný 177
formální fonematická blízkost morfů 180
funkční stránka: alternací 183, 184n, morfů 178, 181
grafém 175n; g. *c* 176, *e, ě* 176, g-y „měkké", „tvrdé", „obojetné" 176
grafémická stránka jazyka 176; g-é alternace 176
grafická podoba jazyka 175; g-ý protiklad *i-y* (jeho uchovávání) 175n
hláskové procesy 182
hledisko fonologické a morfonologické při hodnocení alternačních řad 182, 183
infix 179
interfix 179; v. též konekt, submorf
jazyk mluvený a psaný v. korespondence
kmen: pravidla utváření 177, 183
kmenotvorná (kmenová) přípona 178
koexistence tvarů 183
koncová hláska v. finála
koncovka: k-y infinitivní, osobní, pádové 178, 180, nulová 184, pozitivní 184; v. též morf, přípona
konekt(ém) 177, 179; v. též submorf
konzervatismus grafický 175, 176
korespondence grafické a zvukové podoby jazyka, mezi grafémy a fonémy, psaného jazyka s jazykem mluveným 175n
kořen 178, 180; koncová (finální) hláska k-e 179, v. též finála
krácení samohlásek 185
kritéria hodnocení morfologických alternant: distribuční 184, funkční bezpříznakovosti 183, většinové (dominantní) podoby 184, základního tvaru 184
lexém 183
měkčení (palatalizace) 187, 188
morf 177, 178n, 180, 181, 190; m-y: afixální 180, deklinační 176, flexivní 179, 181, jednofonémové a vícefonémové 179, koncovkové 179, kořenové 179, nulové 179, 184, 190, pozitivní (adiční) 179, prefixální (samohláskové, souhláskové) 179, samostatné a nesamostatné 178, souzvučné (homofonní) 190, sufixální slovotvorné (samohláskové, souhláskové) 179, supletivní 190, totožného významu (synonymní) 180, 181, 190; typy m-ů 178n; stylové rozlišení v. tam, v. též funkční stránka m-ů, varianta
morfém 177, 180n, 190; m-y: afixální 180, deklinační 176, gramatické (flexivní, finální) 180, kořenové 180, kumulativní 180, prefixální 180, sufixální 180; v. též varianta
morfémika (morfematika) 175, 177
morfémová stavba slova a slovního tvaru 175
morfologie derivační (slovotvorná) 177, 183, flexivní (tvaroslovná n. tvarotvorná) 177

morfoném 182
morfonologie 183; v. též alternace 182n
neuspořádaná dvojice, n-tice alternant 182, v. též alternační řada
nula v. fonémová n.
nulová koncovka 184, n-ý morf 179, 184
odvozování v. morfologie derivační, tvoření slov
ohýbání slov (flexe, skloňování a časování) 178
palatalizace v. měkčení
paradigma 183
podrovina: vztah p-y grafémické a fonémické 175n
pojmy foneticko-fonologické 182
pořadí alternant 182n
postfix 178
prefix v. předpona
princip většinový 184, základního tvaru 184
protiklad měkkého *i* a tvrdého *y* 175n
předpona: p-y slovotvorné 178, tvaroslovné 178
přípona: p-y kmenotvorné 178, slovotvorné 178, tvaroslovné (infinitivní, osobní, pádové) 178; vlastní tvaroslovné p-y v. koncovka
responze fonologická 176n
rovina výrazu 175, r-y znakové 175; v. též podrovina
séma 180, v. též význam
slovo: členění 177, morfémová stavba 175; v. též tvar slovní
slovotvorný: formant 177, spoluformant 177, základ 177, s-é morfy 179; v. též afix, analýza, předpona, přípona
složky slovního tvaru 177; v. též analýza
směr: alternace 182n, členů alternační řady 183n
spodoba (asimilace) znělosti 175
spoluformant slovotvorný 177
spřežka pravopisná (grafická, slabičná) 175n
stavba morfémová (slova, tvaru) 175
střídání fonémů 182n; v. též alternace
stylové rozlišení morfů 181
submorf 177, 178, 179; v. též konekt
sufix (přípona) 178; s-y finální a nefinální 180, slovnědruhové 180, slovotvorné a tvarotvorné 178; v. též přípona, postfix
tvar: slovní 175, 178, základní 183, kritérium základního t-u 184, tvoření t-ů 183
tvarosloví v. morfologie flexívní
tvaroslovný v. analýza, předpona, přípona
tvarotvorný: formant 177, kmen 183, základ 177, 183; v. též afix, alternace
tvoření: slov 177n, 183, tvarů 183
tvrdnutí (depalatalizace) 187, 188
typ: t-y alternací 184n, morfů 178n
uspořádaná dvojice, n-tice alternant 187; v. též alternační řada
varianta 181, rozšířená v. morfu 177n; v-y morfémů: částečné a úplné 181n
většinová (dominantní) podoba 184; v. též princip
výraz 177, rovina v-u 175
význam 177, gramatický 178, 180, lexikální 178, 190; jednotka v-u 180, v. též séma
vztah: jedno-jednoznačný 175, grafické a zvukové podoby jazyka 175n; v. též podrovina
základ: slovotvorný 177, tvarotvorný 177
základní tvar jako kritérium hodnocení alternant 184
zvuková podoba jazyka 175

Sestavil M. Dokulil

Pojmoslovný a věcný rejstřík k oddílu III. Tvoření slov

absolutní častost (frekvence) slovotvorných způsobů, typů a prostředků 222, početnost (mocnost) slovotvorných způsobů, typů a prostředků 222, tvořivost (produktivnost) 222n
adaptace cizích přídavných jmen 385n, cizích základů formanty domácími 197
adiční formant 217, postupy 198
adjektiva v. též přídavná jména, odvozování přídavných jmen; a. aktivní vlastnostní rezultátová 331n, charakterizační dějová 326n, široce dějová 348n, od vlastních jmen osob 366n, od jmen zeměpisných 363, pasívní možnosti (nemožnosti) 339n, nerezultátová pasívní 335n, podobnostní 374, (individuálně) přivlastňovací 368n,

rezultátová pasívní 332n, slovesná (verbální) 321n, substantivizovaná 492n, substantivizovaná v širším smyslu 495n, účelová 336n, široce vztahová (relační) dějová 342n
adjektivizovaná aktivní participia 323n
adverbializace 202, 498n; a. adjektiv 502n, číslovek 503n, frazeologická 498ń, 504n, lexikální 498, lexikální (slovotvorná) univerbizační 499n, substantiv 501n, slovesných tvarů 504, zájmen 503
adverbializační spojení 506n: aliterační 506, antonymická 506, polovětná neslovesná 507, reduplikační 506, rozvitá 506, rýmová 506, slovesná 506n, větná 507
akční reflexívní slovesa detranzitivizovaná 425
akronymní zkratky, akronyma 522
aktivní slovesná adjektiva 321, 323, vlastnostní rezultátová adjektiva 331n
aliterační adverbializační spojení 506
alternace hlásek: při odvozování: podstatných jmen 232, 236, 237, 239, 240, 248, 250, 251, 254, 259, 262, 264, 267, 269, 271, 272, 275, 276, 277, 280, 285, 289, 292, 296, 302, 303, 305, 309, přídavných jmen 318n, 355n, 361n, 368, 373, 379, 381, příslovcí 407, sloves 413n, 416, 419, při skládání slov 402, 432, při utváření číslovek 510
antonymická adverbializační spojení 506
antonymie slovesných předpon 391
augmentativa v. názvy zveličelé
báze, onomaziologická v. základ, onomaziologický
bezafixální derivace 200
citátové složeniny 504, (větné) spřežky 468n
citoslovce v. utvářenost c-í 516
cizí, přejatá předpona 314n, 380, 385, přídavná jména 385n, přípona (formant) 244, 256, 260, 265, 274, 281, 283, 295, 300, 311, 346, 348
časové významy slovesných předpon 388
částice reflexívní 425; utvářenost č-c 515n
častost (frekvence) slovotvorných způsobů, typů a prostředků 222
činitelské názvy 233n
číslovky v. utvářenost č-ek 449n
čistá (vlastní) kompozice 452: u podstatných jmen 454n, u přídavných jmen 472n; č. prefixace 312
čistě vidová slovesná přípona 392, předponový typ při odvozování podstatných jmen 313n, grafické zkratky 518n
člen (komponent) složeného slova 202: koncový 202, opěrný 202, přední (první) 452, určovaný (determinát) 452, určující (determinant) 452, zadní (druhý) 454
deadjektivní typ sloves odvozených předponami 390
dějová adjektiva: široce dějová 348n, charakterizační 326n, široce vztahová (relační) 342n
deminutiva v. názvy zdrobnělé, slovesa zdrobnělá
denominativní typy reflexívních sloves 428
deprefixace 200
dereflexivizace sloves 205
derivace v. též odvozování; d. bezafixální 200, v. též konverze; d. druhotná (sekundární) 488, 499, lexikální 221, modifikační 221, mutační 221, v užším smyslu 198, syntaktická 213, 221, transpoziční 221, záměnná 200, zpětná 200
derivační morfologie 195
desubstantivní typ sloves odvozených předponami 390
desufixace 200
determinace v. určování
determinační složená slova (kompozita) 203, 452, 454n, 460n, v. též determinativa; d. složená podstatná jména 454n, 460n, složená přídavná jména 472n
determinant v. určující člen složeného slova
determinát v. určovaný člen složeného slova
determinativa 452: modifikační 454n, mutační 460n, z atributivních syntagmat 476n, z verbálních syntagmat 481n, v. též determinační složená slova
detranzitivizovaná reflexívní slovesa 425n: akční 425, neakční 426
deverbativní typ sloves odvozených předponami 389, typy reflexívních sloves 425n, 429n
domácí předpona 313
druhotná (sekundární) derivace 488, 499
druhotné (sekundární) imperfektivum 418n
eliptická (zprostředkovaná, nepřímá) substantivizace 490
exocentra v. mutační složeniny
ezocentra v. modifikační složeniny
fonické zkratky 522n
formální prostředky odvozování adjektiv 318

formant v. též přípona; f. cizí v. cizí přípona; f. číslovek 509n, homonymní 218, negativní (substrakční) 218, nulový 218, polysémní 218, pozitivní (adiční) 217, se sekundárním příznakem hromadnosti 310n, sloves 310n, složený 425, 430, synonymní 218, zájmen 513n
frazeologická adverbializace 498n, 504n
frekvence v. častost
frekventativa v. slovesa opakovací
fundace 206n, v. též motivace; f. / motivace kondenzační 211, nepřímá 210, přímá 210
fundované slovo 206
fundující slovo 206
funkce slovesných předpon 388n
funkčně strukturní aspekt slovotvorby 194
graficko-fonické zkratky 520n
gramatické slovesné předpony 391
hláskované zkratky 521n
hnízdo, slovotvorné (paradigma) 207
hodnocení děje u slovesných předpon 389
homomorfie slovesných předpon 391
homonymie slovesných předpon 391, slovesných přípon 423n
homonymní formant 218
hromadné názvy 308n
hybridní složeniny 453, 455n, útvary 197
charakteristika slova, tvaroslovná 220
charakterizační dějová adjektiva 326n
identický morfém 228
idiomatičnost slovotvorných útvarů 225n
imperfektiva druhotná (sekundární) 418n
imperfektivizace dokonavých sloves 418n
iniciální (počátkové) zkratky 519
integrační onomaziologická kategorie 453
intenzifikační typ příslovcí 448n
intenzíva v. slovesa úsilná
iterativa v. slovesa opětovací
jakostní přídavná jména 370n, příslovce 437
jednorázová slovesa 418
juxtapozice v. spřahování
kategorie: integrační 453, komplexní 215, koordinační 215, modifikační 212: u podstatných jmen 300n, u přídavných jmen 317, 378n, u příslovcí 434n, 447n, u sloves 387n, 416n; k. mutační 214: u podstatných jmen 233n, u přídavných jmen 317, 326n, 350n, 382n, u příslovcí 433n, 447, u sloves 406n; k. pojmenovací (onomaziologická) 212n, 228, reprodukční 215: u sloves 421n; k. slovotvorná 228, transpoziční 213: u podstatných jmen 287n, u přídavných jmen 318, 321n, u sloves 416; k. zpětně transpoziční u podstatných jmen 287n
klasifikace slovesných předpon 391n, složených slov 452n
kmenotvorná slovesná přípona 406
kompatibilita v. spojitelnost
komplementární sufix 218
komplexní, smíšený způsob kompozičně-derivační 203, 452: u podstatných jmen 462n, u přídavných jmen 476n
komponent v. člen složeného slova
kompozice v. též skládání slov; k. čistá (vlastní) 452: u podstatných jmen 454n, u přídavných jmen 472
kompozita 202, v. též složená slova, složeniny, složená podstatná jména, přídavná jména, příslovce, slovesa; k. determinační (určovací) 203, 452, 454n, 460n, koordinační 203, 452, 461n, 474n, 476n, 483, vnější v. mutační složeniny, vnitřní v. modifikační složeniny
konatelské názvy 260n
koncový člen složeného slova 202
končicí slovesa 421
kondenzace pojmenování 205; v. též univerbizace
kondenzační fundace/motivace 211
konekt 203: k. nulový 462; v. též spojovací submorf
konkurence substantivizovaných adjektiv se synonymními útvary 497n
kontrakční (stažené) zkratky 519
konvertované názvy, typy v. konverzní typy
konverze v širším smyslu 200, 487, v. též bezafixální derivace; k. v užším (vlastním) smyslu 201, 488
konverzní, konvertované typy odvozování: podstatných jmen 244n, 257, 266, 274, 279, 292n, 299n, přídavných jmen 367n, deadjektivních příslovcí 436n
koordinace v. přiřazování
koordinační kategorie 215, složená slova (kompozita) 203, 452, 461n, 474n, 476n, 483; v. též koordinativa
koordinativa 452: k. reciproční 452, 461n, 475, 476, 483, slučovací 452, 474, 475
kostrové (skeletové) zkratky 520
kvalifikační slovesné přípony 392

kvantitativní modifikační kategorie 458
lexikalizace slovotvorně motivovaného (fundovaného) slova 226
lexikálně gramatické modifikace slovesného děje 418n
lexikální adverbializace 498; univerbizační 499n; l. derivace 221, modifikace slovesného děje 417, slovesná předpona 391, význam slova 225
místní významy slovesných předpon 388
mocnost slovotvorných způsobů, typů a prostředků 222
modifikace slovesného děje: lexikální 417, lexikálně gramatická 418n; m. způsobu slovesného děje 388n
modifikační derivace 221, determinativa 454n, kategorie 212; u podstatných jmen 300n, u přídavných jmen 317, 378n, u příslovcí 434n, 447n, u sloves 387n, 416n; m. kompozita 203, 453, slovesná přípona 392, (vnitřní) složeniny (ezocentra) 453, nevlastní spřežky 469n, slovotvorný typ 221
momentánní slovesa v. slovesa okamžitá
morfém: identický 228, reflexívní 425, volný 204n, 425, 429
morfémový šev 219, uzel 219, vztah 228
morfologie derivační 195
motiv, onomaziologický 214, 453
motivace slov 208n, v. též fundace; m. kondenzační 211, nepřímá 210, přímá 210
mrtvý slovotvorný prostředek 224
multiplikativnost v. násobnost
mutační derivace 221, determinativa 460n, kategorie 214; u podstatných jmen 233n, u přídavných jmen 317, 326n, 350n, 382n, u příslovcí 433n, 447, u sloves 406n; m. kompozita 203, 453, (vnější) složeniny (exocentra) 453, nevlastní spřežky 469n, slovotvorný typ 221
násobená slovesa 419n
násobnost (multiplikativnost) u spřežkových slov 471
nauka o tvoření slov 193, v. též slovotvorba
názvy: činitelské 233n, dějů 288n, hromadné 308n, konatelské 260n, konvertované v. konverzní typy; n. míst 283n, mláďat 308, nositelů vlastností 266n, obyvatelské 279n, prostředků 245n, přechýlené 304n, příslušenské 282n, vlastností 295n, výsledků dějů 257n, zdrobnělé (deminutiva) 300n, zveličelé (augmentativa) 303n
neakční reflexívní slovesa detranzitivizovaná 426, 429
neeliptická (přímá) substantivizace 490, 491
negativní formant 218
nenásobená slovesa 419n
nepravá předpona 312, 313
neproduktivní slovotvorný prostředek 224
nepředložková předpona 313
nepřímá fundace/motivace 210, substantivizace 490, 491
nerezultátová adjektiva pasívní 335n
neslovesná polovětná adverbializační spojení 507
nevlastní předložky (sekundární) 514, složeniny 469, spřežky 469n: modifikační 469, mutační 471n
neživý (mrtvý) slovotvorný prostředek 224
nulová sufixace 200
nulový formant 218, konekt 462
obsahová příslovce 437
obyvatelské názvy 279n
odvozená slova v. odvozování, odvozeniny
odvozeniny zkratkové 525
odvozování (derivace) 198n, 231n: o. podstatných jmen 231n, 311n: předponami 311n, příponami 233n; v. též názvy . . .; — o. přídavných jmen 316n: od jmen podstatných 350n, od jmen přídavných 378n, od příslovcí, příslovečných a jiných určení 382n, od sloves 321n; — o. předponové (prefixální) 198, ženských příjmení 306n, příponové (sufixální) 199; — o. příslovcí 431n: bezpříponové (konverzí) 445, předponami a smíšeným způsobem 447n, příponami 433n; — o. sloves 386n: od citoslovcí 421n, činnostních 414n, od neslovesných slovních druhů 389n, od podstatných jmen 406n, od přídavných jmen 413n, volným morfémem *se* 425n, *si* 429 a předponou 429, násobených od nenásobených 419n, předponami 387n, příponami 405, od příslovcí 415n, od různých slov v kontextu, v ustálených spojeních 422n, od dějových substantiv 416, s významem stavu a jeho změny 413n, od zájmen 421; o. vnitroslovesné 389
okamžitá (momentánní) slovesa 418
omezovací slovesa 421
onomaziologická báze 215, (pojmenovací)

kategorie 212n, 228: integrační 453, komplexní 215, koordinační 215, modifikační 212, mutační 214, reprodukční 215, transpoziční 213; v. též kategorie ...
onomaziologický motiv 214, příznak 214, spoj 214, základ 214
opačné přechylování 308
opakovací slovesa (frekventativa) 419n
opětovací slovesa (iterativa) 420
paradigma, slovotvorné 207, v. též slovotvorné hnízdo
participia adjektivizovaná aktivní 323
pasívní nerezultátová adjektiva 335n, rezultátová adjektiva 332n, slovesná adjektiva 324n
perfektivizace prostých sloves nedokonavých 418
počátkové (iniciální) zkratky 519
početnost slovotvorných způsobů, typů a prostředků 222
počínací slovesa 421
podílnost u spřežkových slov 471
podobnostní adjektiva 374
podoby dějového způsobu, příznakové 421
podstatná jména (substantiva) v. též odvozování podstatných jmen; p. jména složená 454n
podtyp, slovotvorný 222
pohyblivé *-e-* 319
pojmenovací (onomaziologická) kategorie 212n, 228: integrační 453, komplexní 215, koordinační 215, modifikační 212, mutační 214, reprodukční 215, transpoziční 213
pojmenování přenesená 196, víceslovná (sdružená) 197
polovětná neslovesná adverbializační spojení 507
polysémie slovesných předpon 390, slovesných přípon 423n
polysémní formant 218
postfix 513n
postup, slovotvorný 198
postupy, adiční 198
pozitivní formant 217
pragmatický hodnotící aspekt při odvozování adjektiv 320
pravá předpona 311, 313
prefix v. předpona
prefixace 198, v. též odvozování (předponami); p. čistá 312, smíšená 312
prefixálně-konverzní typ odvozování: podstatných jmen 315n, přídavných jmen 383n, příslovcí 447, 450, 502n, sloves 412, 415; — p.-sufixální typ odvozování: podstatných jmen 315, přídavných jmen 381n, příslovcí 447, 450, sloves 412, 415; p.-sufixální způsob 200
prefixální odvozování 198n, v. též předponové odvozování
primární předložky v. vlastní předložky
privativa 415
procesuální aspekt slovotvorby 194
produkce slov 193
produktivní slovotvorný prostředek 223n: málo, neomezeně, omezeně, středně, velmi 223n
produktivnost slovotvorného prostředku 222n
prostředek, slovotvorný 223n: neproduktivní 224, neživý (mrtvý) 224, produktivní 223
první člen (komponent) složeného slova 452, v. též přední ...
předložková předpona 313
předložky nevlastní (sekundární) 514, vlastní (primární) 514; utvářenost p-ek 514n
přední člen (komponent) složeného slova 452, v. též první ...
předpona (prefix) 217, 219: p. cizí, přejatá 314n, 380, 385, domácí 313, nepravá (předložková) 312, 313, pravá (nepředložková) 313, slovesná: gramatická (sémanticky „prázdná") 391, lexikální (sémanticky plná) 391, řadicí (subsumpční) 392, zdvojená 394n; v. též odvozování
předponové (prefixální) odvozování 198; v. též odvozování předponami
přechod slov do jiného slovního druhu 487n
přechýlené názvy 304n
přechylování 304n: p. opačné 308
přejatá předpona 314n, 380, 385, v. též cizí předpona
přejímání slov 197
přenesená pojmenování 196
přídavná jména v. též adjektiva, odvozování přídavných jmen; p. jména cizí 375n, jakostní 370n, složená 472n, vztahová (relační) 350n
příjmení, ženská 306n
přímá fundace/motivace 210, (neeliptická) substantivizace 490, 491
připodobeniny 525

přípona (sufix) 217, 219, v. též odvozování; p. cizí 244, 256, 260, 265, 274, 281, 283, 295, 300, 311, 346, 348, slovesná: kmenotvorná 406, kvalifikační 392, modifikační 392, čistě vidová 392; p. slovnědruhová (neohebného slova) 220, *t*-ová 371n, *v*-ová 371, 375
příponové (sufixální) odvozování 199; v. též odvozování příponami
přiřazování (koordinace) 452; u podstatných jmen 461n, u přídavných jmen 476n, 483
příslovce (adverbia) „jakostní" 437, obsahová 437, složená 485, s významem větší míry příznaku 435, s významem násobenosti 435, ze základů: adjektivních 435n, adverbiálních 448n, citoslovečných 446n, číselných 445, 447, příslovečných 434n, slovesných 446, substantivních 433n, zájmenných 434, 447; p. způsobová 437, 438
příslovečné spřežky 202, 204
příslušenské názvy 282n
přivlastňovací adjektiva 368n
příznak, onomaziologický 214, 215
příznakové podoby dějového způsobu 421
reciproční koordinativa 452, 475, 476, 483
reduplikační adverbializační spojení 506
reflexivizace sloves 204n, 424n: bezpředmětových 428
reflexívní částice 425, morfém 204n, 425, slovesa detranzitivizovaná 425n, slovesa: bez syntaktické motivace 427n, 429, s „dynamickým významem" 427n, s významem reciprocity (vzájemnosti) 427, 429; r. (zvratná) zájmena 424
relační adjektiva v. široce vztahová adjektiva
relativní častost (frekvence) slovotvorných způsobů, typů a prostředků 222, početnost (mocnost) slovotvorných způsobů, typů a prostředků 222, tvořivost (produktivnost) 222n
remotivace slov 226
reprodukce slov 193, 206
reprodukční onomaziologická kategorie 215: u podstatných jmen odvozených příponami 421n
rezervativa 415
rezultátová adjektiva pasívní 332n, vlastnostní aktivní 331n
rozšířená varianta sufixu 218
rozvitá adverbializační spojení 506
rýmová adverbializační spojení 506
řada, slovotvorná 207, 227
řadicí (subsumpční) slovesná předpona 392
řetězce slov 207
sdružená pojmenování 197
sekundární derivace v. druhotná derivace; s. imperfektiva v. druhotná imperfektiva; s. předložky v. nevlastní předložky
sémanticky plná slovesná předpona 391, „prázdná" slovesná předpona 391
sestupná transpozice při odvozování příslovcí 432
skeletové (kostrové) zkratky 520
skládání slov (kompozice) 202, 451n; v. též složené číslovky, složená podstatná jména, přídavná jména, příslovce, slovesa, zájmena
slova: fundovaná 206, fundující 206, složená 202n: determinační 203, 452, 454n, 460n, koordinační 203, 452, 461n, 474n, 476n, 483; v. též složeniny, kompozita; s. zkratková 517
slovesa jednorázová 418, končicí 421, omezovací 421, násobená 419n, nenásobená 419n, okamžitá (momentánní) 418, opakovací (frekventativa) 419n, opětovací (iterativa) 420, počínací 421, reflexívní 425n, složená 485n, úsilná 417n, zdrobnělá (deminutiva) 417; v. též odvozování sloves
slovesná (verbální) adjektiva 321n; s. předpona gramatická (sémanticky „prázdná") 391, kmenotvorná 406, kvalifikační 392, lexikální (sémanticky plná) 391, modifikační 392, řadicí (subsumpční) 392, slovotvorná vlastní 406, zdvojená 394n; s. adverbializační spojení 506n
slovotvorba 193, v. též nauka o tvoření slov
slovotvorná adverbializace v. lexikální adverbializace; s. přípona slovesná vlastní 406, kategorie 228, řada 207, 227
slovotvorné hnízdo (paradigma) 207, 227, synonymum 234
slovotvorný formant 217, podtyp 222, postup 198, proces 193, prostředek 223n, systém 227, typ 220n, 228: modifikační 221, mutační 221, transpoziční 221; s. (strukturní) význam slova 224; s. vztah 228, způsob 198, 228
složená slova 202n, 228, v. též kompozita, složeniny, skládání slov; s. slova determinační (určovací) 203, 452, 454n, 460n, koordinační 203, 452, 461n, 474n, 476n, 483
složeniny: citátové 504, hybridní 453, 455n,

modifikační (vnitřní, ezocentra) 453, mutační (vnější, exocentra) 453, nevlastní 469, zkratkové 524n
složená podstatná jména 454n, v. též determinativa, koordinativa; s. podstatná jména z atributivních syntagmat tvořená bezafixální derivací (konverzí) 467, z atributivních syntagmat tvořená sufixací 467n, z verbálních syntagmat tvořená bezafixální derivací (konverzí) 463n, z verbálních syntagmat tvořená sufixací 465n; s. přídavná jména 472n, v. též determinativa, koordinativa; s. přídavná jména od vlastních místních jmen 477n, 479; s. příslovce 485, slovesa 485n
složený formant 217, 425, 430, morfém 429n
slučovací koordinativa 472, 474, 475
směr fundace/motivace 209n
smíšená prefixace 312
smíšené typy při odvozování podstatných jmen 311n, 315, typy při odvozování sloves příponami 405n
smíšený, komplexní způsob kompozičně-derivační 452: u podstatných jmen 462n
specifikační typ příslovcí ze základů adverbiálních 449n
spoj, onomaziologický 214
spojitelnost (kompatibilita) formantů 218
spojky v. utvářenost s-ek 515
spojovací submorf 203, 461, 462, v. též konekt
spřahování (juxtapozice) 202, 204, 468n: podstatných jmen 486n, přídavných jmen 483n
spřežky: citátové (větné) 468n, nevlastní 469n, příslovečné 202, 204
stažené (kontrakční) zkratky 519
staženiny 524
strukturní (slovotvorný) význam slova 224
stupňování adjektiv 379n, příslovcí 448n
submorf, spojovací 203, 461, 462, v. též konekt
substantiva v. též podstatná jména, složená podstatná jména; s. s adjektivním skloňováním 490n
substantivizace adjektiv 201, 488n, v. též zpodstatňování jmen přídavných; s. číslovek 495n, eliptická (zprostředkovaná, nepřímá) 490, neeliptická (přímá) 490, 491, zájmen 496n
substantivizovaná adjektiva 492n, adjektiva v širším smyslu 495n, zájmena 496n
substrakční formant 218
subsumpční přípona v. řadicí slovesná přípona
sufix v. též přípona; s. komplementární 218
sufixace 199, v. též odvozování (příponami); s. nulová 200
sufixální odvozování 199, v. též odvozování příponové
synonymie slovesných předpon 391, slovesných přípon 423n
synonymní formant 218
synonymum, slovotvorné 234
syntagma: atributivní, verbální v. složená podstatná jména
syntaktická derivace 213, 221
systém, slovotvorný 227n
systémová produktivita 223
svazky slov 207
šev, morfémový 219
široce dějová adjektiva 348n, vztahová (relační) dějová adjektiva 342n
t-ová přípona 371n
transpozice při odvozování příslovcí 432: sestupná, zpětná 432
transpoziční derivace 221, kategorie 213: u podstatných jmen 287n, u přídavných jmen 318, 321n, u sloves 416; t. slovotvorný typ 221
transprefixace 200
transsufixace 200
tvaroslovná charakteristika slova 220
tvarotvorný kmen fundujícího slova 216
tvoření zkratek a zkratkových slov v. zkratky, zkratková slova
tvořivost (produktivnost) slovotvorného prostředku 222n
typ: deadjektivní u sloves 390, denominativní u reflexívních sloves 428, desubstantivní u sloves 390, deverbativní u sloves 389, deverbativní u reflexívních sloves 425n, 429n, konverzní, konvertovaný 244n, 257, 266, 274, 279, 292n, 299n, 367n, prefixálně-konverzní u podstatných jmen 315n, prefixálně-sufixální u podstatných jmen 315, čistě předponový u podstatných jmen 313n, slovotvorný 220n, 228: modifikační 221, mutační 221, transpoziční 221
typy: smíšené u podstatných jmen 311n, 315, u sloves 405n

účelová adjektiva 336n
univerbizace 205, 211
univerbizační lexikální (slovotvorná) adverbializace 499n
určovací (determinační) kompozita 203, v. též determinativa
určování (determinace) 452: u podstatných jmen 454n, u přídavných jmen 472n
určovaný člen (determinát) složeného slova 452
určující člen (determinant) složeného slova 452
usekávání, useknutí základu 216
„useknutá" slova v. zkráceniny
úsilná slovesa 417n
útvar: hybridní 197, slovotvorně motivovaný 193, slovotvorně nemotivovaný 193
utvářenost slov 193, 508n: u. citoslovcí 516, částic 515n, číslovek 509n: druhových 511, násobných 511, numerických 512, řadových 510, skupinových 512, souborných 511, úhrnných 511, velikostních 512, základních 509, zlomkových 512; u. předložek 514, spojek 515, zájmen 513n: neurčitých 513n, tázacích 513, ukazovacích 513, vztažných 513, záporných 513n
uzel, morfémový 219
varianta formantu, rozšířená 218
verbální adjektiva v. slovesná adjektiva
větná adverbializační spojení 207
větné spřežky 468n
víceslovná pojmenování 514
vlastní kompozice v. čistá kompozice; v. (primární) předložky 514, slovotvorná přípona slovesná 406
vlastnostní rezultátová adjektiva aktivní 331n
vnější složeniny v. mutační složeniny
vnější složeniny v. mutační složeniny
vnitroslovesné odvozování 389
vnitřní složeniny v. modifikační složeniny
vokalizace předpon 219
volný morfém 204n
v-ová přípona 371, 375
význam: časový u slovesných předpon 388, místní u slovesných předpon 388; v. slovesných předpon 395n, slova: lexikální 228, slovotvorný 228
vztah: morfémový 228, slovotvorný 228
vztahová (relační) přídavná jména 350n
zadní člen (komponent) složeného slova 454
zájmena zvratná (reflexívní) 424; v. též utvářenost z-n
základ, onomaziologický (báze) 214, 215
záměnná derivace 200
zdrobnělá slovesa 417
zdrobnělé názvy 300n
zdvojená slovesná předpona 394n
zesilování vlastnosti při odvozování adjektiv 380
zeslabování vlastnosti při odvozování adjektiv 381
zkráceniny („useknutá slova") 523n
zkratková slova 517n
zkratkové odvozeniny 525, složeniny 524n
zkratky 517n: z. akronymní (akronyma) 522, fonické 522n, čistě grafické 518n, graficko-fonické 520n, hláskované 521n, iniciální (počátkové) 519, kontrakční (stažené) 519, skeletové (kostrové) 520
změna vazby u předponového slovesa 392n
značky 518
zpětná derivace 200, transpozice při odvozování příslovcí 432
zpětně transpoziční kategorie u příslovcí 435n
zpodstatňování jmen přídavných (substantivizace adjektiv) 488n
zprostředkovaná substantivizace 490
způsob kompozičně-derivační 203, 452, 462n, 476n, prefixálně-konverzní 201, prefixálně-sufixální 200, slovotvorný 198, 228
způsobová příslovce 437, 438
zveličelé názvy 303n
zvratná (reflexívní) zájmena 424
ženská příjmení 306n
živý slovotvorný prostředek 223n

Sestavil V. Mejstřík

Rejstřík morfematických slovotvorných prostředků

V uvozovkách jsou uvedeny slovotvorné typy, popř. podtypy odvozování.

a 199, 314
-a- 201
-a 217, 434, 450, 501, 502, 503, 504, 512
-á- 220
ab- 443
-ac(e) 295
-ac(í) 336
-áck(ý) 360
-ač 237
-áč „zelenáč" 272n
-áč(e)k 273, 302
-ačk(a) 277
-ačky 446
-ad 447
-ade 434
-adl(o) 251
-ady 434
-ají-c(í) 322
-ak 434
-ák 199, 224, „divák" 242, 246, „tesák" 254n, „ovčák" 264n, „pravák" 271n, „lesák" 281, „svazák" 282, „chlapák" 303n, 315
-ak(ý) 511
-al 281
-áln(í) 346, 348, 385, 386
-am 434
-an 220, 273, „Pražan" 280n, 304
-án 273, 281
-anáck(ý) 380
-ananánsk(ý) 380
-anánsk(ý) 380
-ánk(a) 290
-ánn(í) 386
-ansk(ý) 360
-ánsk(ý) 360, „širokánský" 380
-ant 244
ante- 385
anti- 314, 385
-antn(í) 346, 348, 386
arci- 314, 380
-árn(a) 218, 220, 284
-árn(í) 386
-ař 229, 242, 261n
-ář „kovář" 242, „rybář" 261n, „odborář" 282, 287
-as 273, 304
-ás(e)k 273
-at 281
-a(t) „hlásat" 410, „spěchat" 410n, „cválat" 411, „hnisat" 411, „modrat" 413n, „kolotat" 416, 419, „chytat" 420, „vídat" 420n, „bafat" 422, 423
-át 260, „kandidát" 274
-atánsk(ý) 380
-átk(o) 252, 279, 308
-átn(í) 386
-átor 256
-a(t) se 414
-at(ý) 268, 278, „sršatý" 329, „rohatý" 372n, 380, 511
-áv 224
-av(a) 279
-avad 447
-av(ý) 268, 327n, „špinavý" 375, 381
-áž 295, 311
-b(a) 220, 231, 241, 246, „četba" 290
bez(e)- 218, 315, 383, 384n, 503
-biln(í) 348, 385n
-c(e) 224, 234, „obránce" 238n, 240, 295, 303, 466
-cet 509
-c(í) 249, „brzdící" 336n, 383
-ck(y) 435
-ck(ý) 234, 242, 264, 267, 269, 271, 280, 282, „vesnický" 360, 383
-cn(ý) 322, „horoucný" 330
-ctv(í) 242, 261, 264, 267, 269, 271, 280, 282, „strojnictví" 297n
-ctv(o) 242, 298, „žactvo" 309n
-č 224, 236, „topič" 237n, „nosič" 247n
-č(e) 279, 308
-če(t) „bečet" 422, 424
-čí 450
-č(í) 195, 224, 234, „mluvčí" 240n, „tvůrčí" 350
-či(t) 407, 422, 424
-čiv(ý) 328, „pověrčivý" 375
-čk(a) 246, „vrtačka" 248n, 252, „honička" 291
-čk(o) 435
-čk(y) 446
-čliv(ý) 328
-čn(ý) „vyběračný" 330, 344
-d(a) 299
-de „kde" 434
dia- 314

dis- 314
-dl(e)c 239
-dl(o) 234, 244, 246, „letadlo" 251n, 253, 287, „prádlo" 291
do- 199, 314, 387, 391, 395, 430, 447, 450, 502, 503, 514
-dy 434, „mnohdy" 445
-e 434, 502, 504
-e- 454, 459, 462, 465, 481
-e/-ě „mile" 437, „příště" 438, 439, „prázdninově" 439, „hvězdicovitě", „svědomitě", „vývojově" 440, „děkovně", „srozumitelně", „nevyčerpatelně" 441, „rozkvetle", „zajímavě", „trvale", „opětovně" 442, „slaboulince", „bělavě", „pologramotně", „předminule" 443, „černobíle", „tmavočerveně", „sněhobíle" 444, „pravdomluvně", „obdivuhodně" 445, 446
-ě(-e) 218, 308, 431, 504
-é 295, 503, 504, 511
-é- 454, 459
-ě 449, 450, 501, 502
-ě- 220, „tmavěmodrý" 473, 474, 477, 478
-ebn(í) 346, 356
-(e)c 220, 224, 239, „letec" 239n, „stařec" 267n, 272, 280, „orientálec" 281, 282, 302, 315, 466, 467
-ec(í) 336
-eck(ý) 360
-eč 237
-eč(e)k 302
-ečk(a) 302
-ečk(o) 303
-éčk(o) 303
-ečn(í) 356
-ečn(ý) 223, 382
-ehdy, -ehdá 434
-eji 449
-ěji/-eji 449
-ě(-e)jí-c(í) 322
-ě(-e)jš(í) 272, „šťastnější" 379, 382
-(e)k 199, 224, 231, „příspěvek" 258n, „celek" 272, „úsudek" 289, „stolek" 301n, 315, „tichošlápek" 466
-ě(-e)l(ý) 331
-em 434, 435, 450, „časem" 501n, 503
-ém 503
-(e)ň 291, 315
-eništ(ě) 285
-enk(a) „cukřenka" 287, 290, 303, 305
-ěnk(a) 303
-enliv(ý) 327
-énn(í) 386
-ensk(ý) 360, 361
-ent 244
-entn(í) 346, 348, 386
-ě(-e)n(ý) „měděný" 358
-er 244, 256, 308
-er- 511
-ér 244, 256
-érn(í) 386
-er(y) 511
-er(ý) 511
-et- 406
-e/-ě(t) „(z)vlčet" 408, „kamenět" 409, „vonět" 410n, „slzet" 411, „bělet" 413n, 414, 415, „večeřet" 416, 419, „sázet" 420, „supět" 422, 424
-(ě)t 410
-eta(t) „třepetat se" 417, 424
-ě(-e)(t) se 218, 414
-ě(-e)te 218
-evn(í) 356
ex- 314
extra- 385
-ezn(a) 307
-ézn(í) 386
-ež 291, „mládež" 310
-hle 435, 512
hyper- 380
-chce 514
i- 314
-i 502, 504
-i- 220, 224, 454, 458, 459, 460, 461, 462, 465
-(í) 199, 231, 307, „listí" 310, „holubí" 367n, 379, 450, 477, 478, 502, 504
-ián 220
-(i)biln(í) 346
-íc 504
-ic(e) 199, 218, 232, 234, 241, 271, „pravice" 275, „vánice" 291, 295, 303, „holubice" 305n, 315, 512
-í-c(í) 322
-ic(í) 336
-ick(ý) 266, 360, 365n, 383, 386
-(i)č 466
-íč(e) 308
-ič(e)k 302
-ičel(ý) 223
-ičit(ý) 223

-ičk(a) 302, 512
-ičk(o) 303, 434
-íčk(o) 303
-ičk(ý) 381
-ičn(ý) 223
-idl(o) 251
-i(e) 300, 311
-ik „metodik" 265
-ík 255, „důvěrník" 269n, „lesík" 301n, 315
-ik(a) 265, 266, 300, 311
-ik(um) 256
-iln(í) 385
-il(ý) 331
im- 304
-ím 224, 503
-í(m) 446
in- 304
-in 218, „matčin" 368n, 512
-ín 273, „včelín" 286n
-in(a) 199, 218, 220, 232, „dutina" 259n, „čeština" 277n, „březina" 287, „dřina" 290, 299, „smrčina" 310n
-ince 435
-in(e)c „hostinec" 286
-ín(e)k 302
infra- 314
-ininka(t) 423
-ink 295
-ink- 406
-ink(a) 303
-inka(t) 423
-inko 303, 435
-inky 435
-ink(ý) 381
-insk(ý) 360, 361
-ínsk(ý) 360, 361
inter- 385
intra- 385
-ionář 262, 282
-írn(a) 218, 220, 284
-íř 265
-isk(o) 256, „středisko" 284n, „psisko" 303n
-ismus 199, 283
-ist(a) 244, „žurnalista" 265n, 283
-ist(ý) 223, „skalistý" 372n
-istv(ý) 380
-išt(ě) 232, 256, „ohniště" 284n
-i(t) 247, 263, 264, 271, „otročit" 407n, „vítězit" 408, „hostit" 408, „ústit" 409, „členit" 409, „zvonit" 410, „toužit" 410n, „zářit" 411, „plodit" 411, „sídlit" 412, „čelit" 412, 414, „bílit" 414n, 415, „cvičit" 416, „nosit" 420, „bacit" 422, 424
-it(a) 283, 300, 311
-itánsk(ý) 380
-ita(t) 424
-itel 235
-iteln(ý) 340
-i(t) se 218, 409, 414
-it(ý) 223, „členitý" 329, 336, „pramenitý" 372n, 383, 511
-i(-i)vn(í) 338, 346, 348, 386
-iv(o) 234, 245, 247, „topivo" 255, „osivo" 311
-iv(um) 256
-iv(ý) 250, 268, 327n, „červivý" 375, 381, 383
-izn(a) 304
-j- 220, 351
-'je(t) 419, 424
-jm(ý) 336
-jn(í) 355
-(j)n(ý) 344
-jsk(ý) 361
k- 502
-k- 216, 218, 406
-k(a) 199, 218, 234, 242, 249, „pojistka" 250n, „přihláška" 259, 265, 269, 272, 275, „cukrovka" 276n, 287, „zkouška" 290n, 299, „stránka" 302n, „sousedka" 305, 315, 466, 468, 512
-kář 262
-ka(t) „capkat" 417, 421, 422, 423
kde- 514
-(k)em 446n
-k(o) „pérko" 303
-koli(v) „kudykoli(v)" 435, 514
-koliv ěk 435, 514
kon- 314
kontra- 314, 385
-krát(e) 434, „častokrát" 435, 445, 511
-k(y) 435, „pěšky" 436, „mlčky", „dupky" 446
-k(ý) 331
-kyn(ě) 234, 239, 269, „přítelkyně" 305
-l „kutil" 243
-lav(ý) 328, „smradlavý" 375
-l(e) 256
lec- 450, 514
-l(e)c 239
leda- 450, 514
-li 515
-lišt(ě) 285

-liv(ý) 328, „starostlivý" 375
-(l)n(ý) 344
-l(o) 256
-loun 243
-l(ý) 268, 269, 270, „přišlý" 323n, „bdělý" 328n, „zhýralý" 331n, 339, 378, 381
-m 434, 503, 504
málo- 447, 514
meta- 315, 385
mezi- 314, 316, 384, 503
mimo- 384n, 503
místo- 314
-m(o) „koňmo" 433n, 435, 436, „dvojmo" 445, „předklonmo" 446, 511
-m(ý) 331, „známý" 336
-n- 216, 218, 220, 477
-ň- 477
na- 199, 218, 381, 387, 390, 391, 394, 430, 449, 450, 502, 503, 514
ná- 315, 384
-n(a) 220, 244, 279, 282, „studovna" 284, „kněžna" 307, 466
-nást 509
nad(e)- 199, 218, 314, 315, 384, 387, 391, 394, 502, 503, 514
nado- 394
nana- 394
nao(b)- 394
naod- 394
napo- 394
napro- 394
napře- 394
naroz- 394
nas- 394
-násob 511
-nat(ý) 223, 268, „hornatý" 372n
navy- 394
naza- 394
ne- 245, 311, 313, 317, 318, 381n, 388, 448
ně- 450, 514
-n(ě) 436
nedo- 381
nej- 318, „nejšťastnější" 379, 449
-n(e)k 289
-ně(t) 422, 424
ni- 448, 512
-n(í) 218, 247, 252, 270, 272, 283, 286, 288, 290, 292, 293, „volání" 294, 299, „filtrační" 338, „kupní" 345n, 353, „bezpečnostní" 355n, 382, 385, 510
-nic(e) 246, „zásobnice" 254, 275, „lednice" 286, 315
-nick(ý) 360
-ník „dělník" 241n, 246, „nárazník" 253n, 261, „lesník" 263n, 270, „družstevník" 282, „rybník" 286, 315, 466, „lichokopytník" 467n
-ni(t) 409, 410, 416, 422, 424
-nliv(ý) 328
-nost 296
-nou(t) 218, 219, 224, „blednout" 413n, „padnout" 418, 424
-ntn(í) 348
-n(ý) 223, 247, 252, 268, 270, 272, 278, 283, 288, 292, 299, 322, „(u)dělaný" 325, „osvědčený" 329n, „okouzlený" 332n, „toužený" 335n, „orný" 338, „roztažný" 341n, „trestný" 343n, 354, „železný" 358n, 371, „rozkošný" 375n, 382, 384, 386, 511, 512
o-/ob- 315, 387, 394n, 502, 514
-o 431, 437, 440, 441, 442, 443, 444, 502, 503, 504
-o- 454, 460, 461, 462, 471, „tmavomodrý" 472n, „čistočistý" 473, „černobílý" 474, 477, 478, 479, 480, 481, 484
ob- 381, 387, 450, 514
-ob(a) 290, 299
od(e)- 314, 387, 390, 391, 394, 412, 415, 447, 450, 502, 503, 514
-oho 503
-och 273
-oj(e) 511
-oj(i) 511
-om 503
-om(ý) 336
-oň 273
-oni(t) 416, 424
-or 244, 256
-orn(i) 346, 386
-ost 218, 220, „rychlost" 296n, 299
-oš 273
-ot „jásot" 289
-ot- 406
-ot(a) 291, „dobrota" 298n, „pěchota" 311
-ota(t) „dupotat" 417, 424
-otin(a) 278
-otk(a) 512
-otn(í) 356
-otn(ý) 344
-ou 501, 503
-ouc 504
-ou-c(í) 322

-ouc(í) „tmoucí" 378
-oučko 434
-oučk(ý) 381
-oun „pěstoun" 243, 273
-ounce 449
-ounko 434
-ounk(ý) 381
-ouš 273
-ouš(e)k 273
-ov- 477
-ov(á) „krejčová", Dvořáková" 306n
-ovan(ý) „talentovaný" 360
-ova(t) 201, 218, 224, 237, 247, „panovat" 407n, 409, „kouskovat" 409, „drátovat" 410, „vzdorovat" 410n, „světélkovat" 411, „rýsovat" 411, „stolovat" 412, „nocovat" 412, „cestovat" 416, 419, „cukrovat" 422, 424
-ova(t) se 409
-ovat(ý) „jedovatý" 372n
-ov(e)c „leninovec" 282
-ov(í) 231, „stromoví" 310
-ovin(a) 278, 291
-ovišt(ě) 285
-ovit(ý) 371, „válcovitý" 372n, 374
-ovk(a) 277, 287, 512
-ovn(a) 218, 220, 284, 307
-ovn(í) 356
-ovník 263
-ovsk(ý) 218, 234, 360, 366n, 368, 383
-ov(ý) 223, 247, 250, 252, 254, 268, 272, 275, 277, 278, 283, 286, 288, 290, 292, 293, „pobídkový" 339, „výmlatový" 348n, „motorový" 351n, 383, 512
-ózní 386
pa- 199, 311, 313, 381
-pak 435, 512
para- 314
po- 204, 315, 380, 384, 387, 390, 394, 397n, 447, 448, 450, 502, 504, 514
pod(e)- 219, 314, 315, 384, 387, 390, 391, 398, 502, 514
polo- 380, 448
pona- 394
ponad- 394
poob- 394
pood- 394
popo- 394
poroz- 394
pos- 394
post- 385
pou- 394
povy- 394
povz- 394
poz- 394
poza- 394
pra- 199, 311, 313, „prabídný" 380, „pramálo" 447n
pre- 314, 385
pro- 315, 385, 387, 390, 399, 430, 450, 503, 514
proti- 314, 385
proto- 314
pře- 313, „překrásný" 380, 399n, 430, 448, „přečasto" 448, 449, 514
před(e)- 199, 219, 314, 315, 384, 387, 400, 450, 502, 503, 514
přes- 314, 450, 503
při- 381, 384, 387, 391, 400n, 431, 502, 503, 514
pří- 314, 315, 384
přina- 394
přio- 394
připo- 394
přivy- 394
přiza- 394
pseudo- 314
quasi- 315
-r 224
roz(e)- 199, 218, 316, 330, 380, 387, 390, 391, 401, 430
rozto- 380
-r(ý) 331
s(e)- 218, 219, 224, 315, 387, 391, 401n, 430, 502, 514
-sát 509
se 205, 218, 424, 425n, 429n
sebou 205, 218
-seň 291
si 205, 218, 407, 424, 429n
-si 435, 514
-sk- 477
-sky 435
-sk(ý) 218, 220, 234, 263, 267, 278, 280, 282, 283, „mořský" 360, 382n
-sl(o) 256
sotva- 514
sou- 218, 313, 316, 447
spolu- 313, 314
-stv(í) 234, 261, 263, 267, 280, 282, „bohatství" 297n
-stv(o) 220, 234, 298, „bratrstvo" 309n
sub- 314

super- 314
-š(í) 323, 379
-ť 516
tam- 512
-tam 512
tamhle- 512
-ta(t) 423
-tb(a) 290
-t(e)c 239
-tebn(ý) 344
-tečn(ý) 344
-t(e)k 259, 289
-tel 199, 218, 220, 224, 227, 231, 234, „učitel" 235n
-teln(ý) „dosažitelný" 340n
-tě(t) 416, 424
-též 435
-t(í) „bití" 294, 510
-tic(e) 511
-ti(t) 416, 424
-tiv(ý) 328
-tk(a) 290
-tk(o) 234, 246, „lehátko" 252n
-tliv(ý) 328
-tn(i) 346, 348
-tn(ý) 344
-to 435, 512
-t(o) 256
-tor 256
-torn(i) 348
tu- 512
tuhle- 512
-tv(a) 290
-t(ý) 268, 272, „přitisknutý" 326, 329, 330, 334, 510
u- 199, 330, 387, 390, 402, 430, 514
-u 204, 450, „nahoru" 501n, 502, 503, 504
-u- 462
ú- 315
-ů 307, 434
-ud 447
-ude 434
-udy 434
-uch(a) 279
-új 307
-ul(e) 279
ultra- 314, 380
-unk(a) 303
-ur(a)/-úr(a) 295
-ušk(a) 277, 303
-utn(ý) 344
-ut(ý) „tekutý" 329
-uv 218, 224, 307, „otcův" 368n
-v- 406
v(e)- 218, 219, 387, 391, 402, 430, 450, 502, 503, 514
-ʼva(t) 220, 419, „chodívat" 420, 424
-ʼváva(t) 420, 424
vele- 380, 448, 449
vice- 315
-vičn(ý) 330, 344
-(v)tn(ý) 344
-vot 289
vše- 380
všech- 450, 514
-(v)št(í) „udělavší" 323
vy- 199, 316, 390, 391, 403n, 412, 413, 430
-v(ý) 268, „hravý" 326n, 330
vyna- 394
vz- 387, 390, 404, 430, 502
v(z)- 387
-y 431, „chlapecky" 438n, „liščácky" 439, „vesnicky" 439, 439n, „časopisecky" 440, „přehnaně" 443, 444, „československy" 444, „vysokoškolsky" 445, 450, 501, 502
-(ý) 199, 307, 477, 478
-ých 307
-yn(ě) 199, 287, „mistryně" 305
-ýš 273
z(a)- 502
z(e)- 387, 390, 404, 447, 450, 502, 514
za- 218, 381, 387, 390, 391, 405, 407, 430, 431, 450, 503, 504, 514
zá-/za- 315, 384
-z(e) 199, 219, 295
-zeň 291
-zic(e) 295
-zliv(ý) 328
zpo- 394
zpod- 394
zpro- 394
zpře- 394
zřídka- 514
-ž 512, 516
-ž(e) 435
-že 512
-ž-pak 512

Sestavil V. Mejstřík

OBSAH

Předmluva 5

I. FONETIKA 9

A. Fonetika 11

1.0 Vymezení předmětu fonetiky 11
1.1 Fonetika v širším smyslu 11
1.2 Rozdělení fonetiky 12
1.3 Spolupráce fonetiky s ostatními vědními obory 12
1.4 Fonetická transkripce 14

B. Anatomická, fyziologická a fyzikální podstata sdělování 16

2.0 Základní roviny procesu sdělování 16
2.1 Akustický signál řeči 17
2.2 Přenos akustického signálu 18
2.3 Produkce a percepce řeči 18
2.3.1 Produkce řeči 18
2.3.2 Percepce řeči 22
2.4 Fyziologické podmínky řečového signálu 23

C. Hlásky 26

3.0 Základní třídění hlásek 26
3.1 Samohlásky 27
3.1.1 Třídění artikulační 27
3.1.2 Akustická struktura samohlásek 27
3.1.3 Artikulační a akustický popis samohlásek 28
3.2 Popis českých samohlásek 31
3.2.1 [a, á] 31
3.2.2 [e, é] 32
3.2.3 [i, í] 32
3.2.4 [o, ó] 33
3.2.5 [u, ú] 33

3.2.6 Neutrální samohláska . . . 34
3.2.7 Dvojhlásky . . . 34
3.3 Souhlásky . . . 35
3.3.0 Podstata souhlásek . . . 35
3.3.1 Třídění podle způsobu tvoření . . . 36
3.3.2 Třídění podle místa tvoření . . . 38
3.3.3 Třídění podle znělosti . . . 39
3.3.4 Třídění podle nosovosti . . . 39
3.3.5 Třídění podle artikulujícího orgánu . . . 40
3.3.6 Akustické složení souhlásek . . . 40
3.3.6.1 Trvání . . . 41
3.3.6.2 Kmitočtové složení . . . 41
3.3.6.3 Intenzita . . . 42
3.4 Souhlásky závěrové . . . 42
3.4.1 Okluzívy retné [p, b, m] . . . 42
3.4.2 Okluzívy zubodásňové [t, d, n] . . . 43
3.4.3 Okluzívy předopatrové [ť, ď, ň] . . . 44
3.4.4 Okluzívy velární [k, g] . . . 45
3.4.5 Okluzíva laryngální (tzv. ráz) . . . 46
3.5 Souhlásky úžinové . . . 47
3.5.1 Frikativy retozubné [f, v] . . . 47
3.5.2 Frikativy zubodásňové . . . 48
3.5.2.1 Přední alveolární frikativy [s, z] . . . 48
3.5.2.2 Zadní alveolární frikativy [š, ž] . . . 48
3.5.3 Frikativa předopatrová [j] . . . 49
3.5.4 Frikativa zadopatrová [x] . . . 50
3.5.5 Frikativa hrtanová [h] . . . 51
3.5.6 Frikativa boková [l] . . . 51
3.5.7 Frikativy kmitavé [r, ř] . . . 52
3.5.7.1 Souhláska [r] . . . 52
3.5.7.2 Souhláska [ř] . . . 53
3.5.8 Souhlásky polozávěrové [c, č] . . . 53

D. Hlásková spojení . . . 55

4.0 Charakteristika hláskových spojení . . . 55
4.1 Spojení souhlásky se samohláskou . . . 56
4.2 Spojení samohlásky se souhláskou . . . 57
4.3 Spojení samohlásky se samohláskou . . . 57
4.4 Souhlásková spojení . . . 58
4.4.1 Spodoba artikulační . . . 58
4.4.2 Spodoba znělostní . . . 59
4.4.3 Funkce samohlásky v souhláskových spojeních . . . 60
4.4.4 Modifikace charakteristických oblastí souhlásek v souhláskových spojeních . . . 61
4.4.5 Případy zvláštní . . . 63
4.4.5.1 Homorgánní spojení [ts], [tš] . . . 63
4.4.5.2 Homorgánní spojení [dz], [dž] . . . 64
4.4.5.3 Spojení souhlásek stejných (geminace) . . . 64
4.4.5.4 Spojení souhlásek artikulačně blízkých . . . 65

4.4.5.5 Modifikace nazální okluzívy [n] . . . 65
4.5 Časové členění hláskových spojení . . . 66
4.5.1 Trvání hlásek ve spojení souhlásky se samohláskou . . . 67
4.5.2 Trvání hlásek v souhláskových spojeních . . . 67

E. Zvuková stránka souvislé řeči . . . 69

5.0 Zvukové prostředky souvislé řeči . . . 69
5.0.1 Vydělení zvukových jednotek . . . 70
5.1 Slabika . . . 71
5.1.1 Slabika v češtině . . . 71
5.2 Přízvukový takt a slovní přízvuk . . . 72
5.2.1 Slovní přízvuk . . . 72
5.2.2 Přízvukový takt . . . 73
5.2.2.1 Délka přízvukových taktů . . . 73
5.2.2.2 Takt a slovo . . . 74
5.3 Větný úsek a věta, větný přízvuk . . . 75
5.3.1 Větný úsek . . . 75
5.3.1.1 Členění na úseky . . . 76
5.3.1.2 Členění na úseky a syntaktická stavba . . . 76
5.3.1.3 Členění na úseky a kontext . . . 77
5.3.2 Věta jako vyšší jednotka souvislé řeči . . . 77
5.3.3 Větný přízvuk . . . 78
5.3.3.1 Umístění přízvukových vrcholů . . . 78
5.3.3.2 Tendence umístění větného přízvuku . . . 79
5.4 Věta a větná intonace . . . 80
5.4.1 Prostředky dynamické . . . 81
5.4.2 Prostředky melodické . . . 81
5.4.2.1 Melodie neutrálních vět ukončených . . . 83
5.4.2.1.1 Melodie vět oznamovacích, rozkazovacích a otázek doplňovacích . . . 83
5.4.2.1.2 Melodie otázek zjišťovacích . . . 86
5.4.2.2 Melodie před nekoncovou pauzou . . . 88
5.4.2.3 Melodie citově zabarvené věty . . . 89
5.4.3 Prostředky kvantitativní: Pauzy a frázování. Tempo . . . 91
5.4.4 Zvukové prostředky souvislé řeči vcelku . . . 91

F. Spisovná výslovnost . . . 92

6.0 Ortoepie . . . 92
6.0.1 Výslovnostní styly . . . 92
6.1 Ortofonie . . . 93
6.1.1 Samohlásky . . . 93
6.1.2 Souhlásky . . . 95
6.1.2.1 Odchylky oblastní . . . 95
6.1.2.2 Vady výslovnosti . . . 95
6.1.2.3 Odchylky v nedbalé výslovnosti . . . 96
6.2 Vlastní ortoepie . . . 96
6.2.1 Spojování samohlásek . . . 96
6.2.2 Spojování souhlásek . . . 97

6.2.2.1 Spodoba artikulační . . . 97
6.2.2.2 Spodoba znělosti . . . 98
6.2.2.3 Souhlásky stejné . . . 99
6.2.2.4 Jiné změny souhláskových spojení . . . 99
6.2.3 Slovní přízvuk . . . 100
6.3 Spisovná výslovnost slov přejatých . . . 101
6.3.1 Zásady české výslovnosti slov přejatých . . . 101
6.3.2 Samohlásky v slovech přejatých . . . 102
6.3.2.1 Kvalita samohlásek . . . 102
6.3.2.2 Spojení samohlásek . . . 103
6.3.2.3 Kvantita samohlásek . . . 104
6.3.3 Souhlásky v slovech přejatých . . . 104
6.4 Spisovná výslovnostní norma a její kodifikace . . . 106

II.a FONOLOGIE . . . 107

A. Fonologie . . . 109

1.0 Znakový charakter jazyka . . . 109
1.1 Foném jako nositel významu . . . 109
1.2 Fonetika a fonologie . . . 110
1.3 Fonologie a morfonologie . . . 110
1.3.1 Zařazování morfonologických jevů . . . 110
1.3.2 Silné a slabé pozice fonému . . . 110
1.4 Inventář fonémů . . . 111
1.4.1 Binární protiklady . . . 111
1.4.2 Distinktivní rysy . . . 112
1.5 Určování fonému . . . 113
1.5.1 Neutralizace a asimilace . . . 114
1.5.2 Tzv. komutační testy . . . 114
1.5.3 Periferní postavení segmentálních jednotek . . . 115
1.6 Postavení suprasegmentálních jednotek . . . 115
1.6.1 Tónová modulace . . . 115
1.6.2 Segmentace promluvy . . . 116
1.7 Fonologická paradigmatika a syntagmatika . . . 116
1.7.1 Princip posloupnostní uspořádanosti jednotek . . . 117
1.7.1.1 Slabika jako jednotka posloupnostní uspořádanosti . . . 117
1.7.1.2 Složení slabiky . . . 117
1.8 Dynamika fonologických systémů . . . 118
1.8.1 Stylisticky diferencované dublety . . . 118
1.8.2 Postavení znělostního páru /f/—/v/ . . . 118
1.8.3 Postavení fonému /ř/ . . . 119
1.9 Teorie grafických systémů . . . 119
1.9.1 Autonomie grafického systému . . . 120
1.9.2 Grafémy projevů psaných a projevů tištěných . . . 120
1.9.3 Velká písmena a jiné grafické znaky . . . 121
1.9.4 Fonologická transkripce . . . 121

B. Fonologie spisovné češtiny . . . 122

2.0 Formování spisovné češtiny . . . 122
2.0.1 Příznaky fonologické cizosti . . . 123
2.1 Stylistické konfigurace fonémů . . . 123
2.1.1 Proměny fonologického systému — centrum a periferie . . . 124
2.1.2 Postavení fonému /f/, /g/ a /ɣ/, /ʃ/ . . . 124
2.1.3 Statistická zjištění a funkční zatížení fonému . . . 125
2.2 Systémové uspořádání segmentálních jednotek . . . 126
2.2.1 Podsystém souhláskový . . . 126
2.2.2 Kvantitativní korelace samohlásek . . . 126
2.2.3 Vztah mezi samohláskovým a souhláskovým podsystémem . . . 127
2.2.4 Postavení neslabičných samohlásek . . . 127
2.3 Systémové uspořádání samohláskových fonému . . . 128
2.3.1 Kvantita samohlásek . . . 128
2.3.1.1 Postavení fonému /o:/ . . . 128
2.3.1.2 Postavení fonému /e:/ . . . 128
2.3.1.3 Postavení fonémů /a:, ɑ:/ . . . 129
2.3.2 Matrice distinktivních rysů samohlásek . . . 130
2.4 Sonorní souhlásky . . . 131
2.4.1 Nazály /n', n/, /m/ . . . 131
2.4.2 Sonory /l', l/, /r/ a /j/ . . . 131
2.4.2.1 Foném /j/ . . . 132
2.4.3 Systémové uspořádání sonor . . . 132
2.4.3.1 Matrice distinktivních rysů sonorních fonémů . . . 132
2.5 Nesonorní souhlásky . . . 133
2.5.1 Systémové uspořádání nesonorních fonému . . . 134
2.5.1.1 Protiklad akutovost-gravisovost . . . 135
2.5.1.2 Protiklady závěrovost-kontinuálnost, znělost-neznělost . . . 135
2.5.1.3 Postavení páru /c/—/ʃ/, /č/—/ʒ/ . . . 136
2.5.1.4 Korelativní vztah kontinuálnost-nekontinuálnost . . . 136
2.6 Suprasegmentální prostředky . . . 137
2.6.1 Tónová linie českých vět . . . 137
2.6.1.1 Tzv. polokadence . . . 139
2.6.2 Dynamická linie českých vět . . . 139
2.6.3 Tzv. frázování . . . 140
2.6.4 Tempo řeči . . . 141

C. Fonologická kombinatorika (fonotaktika) . . . 142

3.0 Předmět fonotaktiky . . . 142
3.1 Kombinovatelnost fonémů uvnitř slova . . . 142
3.1.1 Kombinovatelnost fonémů na začátku slova . . . 143
3.1.2 Kombinovatelnost konsonantických a vokalických fonémů . . . 143
3.1.2.1 Kombinovatelnost konsonantických fonémů v slovech třífonémových . . . 144
3.1.2.2 Kombinovatelnost fonémů v slovech čtyřfonémových . . . 145
3.1.2.3 Kombinovatelnost fonémů v slovech pětifonémových . . . 145
3.1.3 Fonologická kombinatorika v slovech přejatých . . . 146
3.2 Samohláskové a souhláskové skupiny . . . 146

3.2.1 Samohláskové skupiny . . . 146
3.2.1.1 Samohláskové skupiny v slovech přejatých . . . 147
3.2.1.2 Samohláskové skupiny v slovech domácích . . . 147
3.2.2 Souhláskové skupiny . . . 148
3.3 Stavba slabiky . . . 149
3.3.1 Souhláskové skupiny na začátku slov . . . 150
3.3.2 Slabičná délka slov . . . 150
3.4 Neutralizace, asimilace, disimilace . . . 151
3.4.1 Pojem neutralizace . . . 151
3.4.1.1 Tzv. asimilace na dálku . . . 152
3.4.1.2 Neutralizační omezení ve spojení konsonantů stejných . . . 152
3.4.2 Znělostní korelace souhlásková . . . 153
3.4.2.1 Případy zvláštní: vibranta /ř/ a asimilace před samohláskovými začátky slov . . . 154
3.5 Distribuce nepřízvučných slov . . . 154
3.5.1 Příklonky . . . 155
3.5.2 Předklonky . . . 156

D. Fonologická stylistika . . . 157

4.0 Stylové rozvrstvení zvukových prostředků . . . 157
4.1 Neobvyklé konfigurace fonémů . . . 158
4.1.1 Postavení slabik *re, le* . . . 159
4.1.2 Postavení dvojic /sp/—/šp/, /st/—/št/, /sk/—/šk/ . . . 160
4.1.3 Jiná stylově příznaková spojení . . . 160
4.2 Stylová diferenciace jazykových projevů . . . 161
4.3 Větné fonologické prostředky . . . 161
4.3.1 Uplatnění rytmizačního principu . . . 162
4.3.2 Synonymické dvojice slov . . . 162
4.3.3 Stylová platnost některých jiných dvojic . . . 163

E. Grafický systém spisovné češtiny (grafémika) . . . 164

5.1 Charakteristika české grafické soustavy . . . 164
5.1.1 Grafémy pro obměny fonému palatálních a retných . . . 164
5.1.2 Grafémy pro dlouhé a krátké samohlásky . . . 165
5.1.3 Grafém pro foném /x/ . . . 165
5.1.4 Variantní grafémy *i, y* . . . 165
5.1.5 Grafémy *u, ú* . . . 166
5.1.6 Funkční využití variantních grafémů *ú, ů; i, í; y, ý* . . . 166
5.2 Psaní předložek a předpon *s, z* . . . 166
5.2.1 Předložky *s, z* s genitivem . . . 167
5.2.2 Předpony *s-, se-, z-, ze-* . . . 167
5.3 Grafika slov přejatých . . . 168
5.3.1 Grafické cizosti . . . 168
5.3.2 Označování délky samohlásek . . . 168
5.3.3 Grafika slov přejatých z francouzštiny a angličtiny . . . 169
5.3.4 Grafika cizích vlastních jmen . . . 169
5.4 Interpunkce (rozdělovací znaménka) . . . 170
5.4.1 Vykřičník, středník, dvojtečka, trojtečka . . . 170

5.4.2 Čárka, pomlčka, závorka 170
5.4.3 Vyznačování hranic slov a jiných útvarů mezerami 171
5.4.4 Velká písmena a zkratky 171

II.b ZÁKLADNÍ POJMY MORFONOLOGIE A MORFÉMIKY 175

0. K vztahu grafické a zvukové podoby jazyka 175
1. Pojem morfu a morfému 177
2. Typy morfů 178
3. Sjednocování morfů 180
4. Alomorfy 181
5. Varianty 181
6. Morfonologické alternace 182

III. TVOŘENÍ SLOV 191

A. Obecné pojetí tvoření slov 193

1. Předmět nauky o tvoření slov a její místo v celkovém popisu jazyka 193
2 Zdroje a typy jazykových pojmenování 196
3. Základní pojmy slovotvorby — fundace a motivace 206
4. Pojem onomaziologické kategorie a klasifikace onomaziologických kategorií . . 212
5. Slovotvorná stavba slova 215
6. Slovotvorný typ a podtyp, slovotvorná kategorie 220
7. Vlastnosti slovotvorných způsobů, typů a prostředků 222
8. Úloha slovotvorného významu slova, idiomatizace a lexikalizace 224
9. Slovotvorný systém a jeho popis 227

B. Odvozování 231

1. Odvozování podstatných jmen 231
   1.0 Obecná charakteristika 231
   1.1 Odvozování podstatných jmen příponami 233
   1.2 Odvozování podstatných jmen předponami a typy smíšené 311
2. Odvozování přídavných jmen 316
   2.0 Obecná charakteristika 316
   2.1 Přídavná jména odvozená ze sloves (příponami a smíšeným způsobem) . . . 321
   2.2 Přídavná jména odvozená ze jmen podstatných (příponami) 350
   2.3 Přídavná jména odvozená ze jmen přídavných (příponami, předponami a smíšeným způsobem) 378
   2.4 Přídavná jména odvozená z příslovcí, z příslovečných a jiných určení (příponami a smíšeným způsobem) 382
   2.5 Adaptace cizích přídavných jmen 385
3. Odvozování sloves 386
   3.0 Obecná charakteristika 386
   3.1 Odvozování sloves předponami 387
   3.2 Odvozování sloves příponami a typy smíšené 405

3.3 Tvoření sloves reflexivizací 424
4. Odvozování příslovcí 431
4.0 Obecná charakteristika 431
4.1 Odvozování příslovcí příponami 433
4.2 Odvozování příslovcí předponami a smíšeným způsobem 447

C. Tvoření slov skládáním 451

0. Obecná charakteristika 451
1. Složená podstatná jména 454
2. Složená přídavná jména 472
3. Složená příslovce 485
4. Složená slovesa 485

D. Přechod slov do jiného druhu 487

0. Obecná charakteristika 487
1. Zpodstatňování jmen přídavných (substantivizace adjektiv) 488
2. Adverbializace (lexikální a frazeologická) 498

E. Utvářenost ostatních slovních druhů 508

0 Obecná charakteristika 508
1. Utvářenost číslovek 509
2. Utvářenost zájmen 513
3. Utvářenost předložek 514
4. Utvářenost spojek 515
5. Utvářenost částic 515
6. Utvářenost citoslovcí 516

F. Tvoření zkratek a zkratkových slov 517

0. Obecná charakteristika 517
1. Zkratky čistě grafické 518
2. Zkratky graficko-fonické 520
3. Zkratky fonické 522

Seznam zkratek a znaků 527

Literatura 529

Rejstříky 535

Knihovna
ÚSTAVU PRO JAZYK ČESKÝ
ČSAV, Praha

MLUVNICE ČEŠTINY

(1)

Fonetika
Fonologie
Morfonologie a morfemika
Tvoření slov

PhDr. Miloš Dokulil, DrSc.,
prof. PhDr. Karel Horálek, DrSc., člen korespondent ČSAV,
PhDr. Jiřina Hůrková, CSc.,
PhDr. Miloslava Knappová, CSc.,
prof. PhDr. Jan Petr, DrSc., člen korespondent ČSAV,
s autorským kolektivem

Vydala Academia,
nakladatelství Československé akademie věd
Praha 1986

Obálku navrhl Jaroslav Krouz
Redaktorka publikace Helena Kupcová
Technická redaktorka Daniela Šebánková

Vydání 1. – 568 stran (33 obr.), 4 strany přílohy
Vytiskl ofsetem Tisk, knižní výroba, n. p.,
Brno, závod 1
40,20 AA – 40,85 VA
Náklad 15 000 výtisků – 12/5 – 8653
21-099-86
Cena váz. výt. 75 Kčs